

socialisme en democratie

- De erkenning van de D.D.R. – C. L. Patijn en H. Lammers
- Even wachten met de D.D.R. – P. Dankert
- De crisis rondom Euratom – A. P. Oele
- E.E.G. plus en min – H. ter Heide
- Gowon voelt weinig voor Biafra – P. Dankert

januari 1969

socialisme en
democratie

maandblad van de Partij van de Arbeid

Onder redactie van J. J. van der Lee, H. Beereboom, G. van Benthem van den Bergh, R. Cohen, P. Dankert, J. Eijkelboom, H. ter Heide, J. P. Kruijt, Th. J. A. M. van Lier, A. P. Oele, Fred L. Polak, B. W. Schaper, J. Smit, H. J. van Stiphout, J. G. H. Tans, P. Thoenes, A. Vondeling, C. de Vries.

zesentwintigste jaargang 1969

Amsterdam, N.V. De Arbeiderspers, 1969

Register jaargang 1969

(auteurs, titels, pagina's).

Binnenlandse politiek

- H. Beereboom*: Kamer en regionaal beleid; schets van de stand van zaken, 355
- ↳ *G. van Benthem van den Bergh*: Democratiseren of manipuleren? 329
- D. Dolman*: Sociale verzekeringen en inkomenspolitiek, 546
- B. Goudswaard*: Voorbeschouwing over de ontwerpresolutie over inkomens- en vermogensverdeling, 525
- Joh. de Jager*: Noordelijke ontwikkelingsmogelijkheden, 131
- ↳ *J. M. G. Leune*: Democratisering van het onderwijs, 429
- Th. van Lier*: Grenzen van democratie, 99
— Wat is democratiseren?, 320
- H. M. Lindhorst*: De procedure van grondwetswijziging, 141
- E. Nypels*: Voorbeschouwing over de ontwerpresolutie over inkomens- en vermogensverdeling, 541
- J. G. Rietkerk*: Voorbeschouwing over de ontwerpresolutie over inkomens- en vermogensverdeling,
- S. Rozemond*: Hollands welvaren, 61
- F. L. G. Slooff*: Voorbeschouwing over de ontwerpresolutie over inkomens- en vermogensverdeling, 517
- G. H. Slotemaker de Bruïne*: Voorbeschouwing over de ontwerpresolutie over inkomens- en vermogensverdeling, 532
- P. Stoffelen*: Democratie en verantwoordingsplicht, 55
- G. M. J. Veldkamp*: Voorbeschouwing over de ontwerpresolutie inkomens- en vermogensdeling, 510
- J. A. Weijel*: Een interne trias politica, ideologie, programma, politiek beleid, 47
- WBS-studie*: De Burgemeester, 556
- A. A. van Rhijn*: Harmonie en conflict, 479

Internationale vraagstukken

- P. Dankert*: Even wachten met de DDR, 11
— Gowon voelt weinig voor Biafra, 38
- ↳ *H. ter Heide*: EEG plus en min, 32
- ↳ *A. v. d. Hek*: De beëindiging van de conventie van Yaoundé, 341
- Han Lammers*: De erkenning van de DDR; politiek van de goede hoop, 4
- A. van Leiden*: Internationale monetaire perspectieven voor 1969, 112
- ↳ *A. P. Oele*: De crisis rondom Euratom, 15

- C. L. Patijn: De erkenning van de DDR: een schijnprobleem, 1
 \ H. C. Posthumus Meyjes: De vernieuwing van de conventie van Yaoundé, 172
 / J. K. T. Postma: De Europese regionale politiek, 484
 / Jean Rey, Michel Debré, Sicco Mansholt: Rapieren in papieren, 23
 G. Ruygers: Vredesopdracht reëel en concreet, 93
 B. Stoop:: De Duitse Oostpolitiek, 191
 H. Wierenga: Nederland in de VN, 120
 C. Laban: De Praagse Lente is voorbij en een lange donkere winter is begonnen, 450

Sociale en economische politiek

- H. Beereboom: Kamer en regionaal beleid; schets van de stand van zaken, 355
 D. Dolman: Sociale verzekeringen en inkomenspolitiek, 546
 B. Goudzwaard: Voorbeschouwing over de ontwerp-resolutie inkomens- en vermogensverdeling, 525
 H. ter Heide: EEG plus en min, 32
 Joh. de Jager: Noordelijke ontwikkelingsmogelijkheden, 131
 L. Labedz: Studenten en revolutie, 79 en 252
 A. van Leiden: Internationale monetaire perspectieven voor 1969, 112
 E. Nypels: Voorbeschouwing over de ontwerp-resolutie inkomens- en vermogensverdeling, 541
 A. P. Oele: Twee verrijgingsprojecten, 335
 J. K. T. Postma: De Europese regionale politiek, 484
 A. A. van Rhijn: Harmonie en conflict, 479
 M. Santema: Socialisme, onderwijs en het Noorden, 162
 – Het probleem van de kleine plattelandsschool, 308
 F. L. G. Slooff: Voorbeschouwing over de ontwerp-resolutie inkomens- en vermogensverdeling, 517
 G. H. Slotemaker de Bruïne: Voorbeschouwing over de ontwerp-resolutie inkomens- en vermogensverdeling, 532
 G. M. J. Veldkamp: Voorbeschouwing over de ontwerp-resolutie inkomens- en vermogensverdeling, 510
 W.B.S.-studie: De Burgemeester, 556
 J. H. N. Grandia: Het basisonderwijs in discussie, 291
 S. Rozemond: Hollands welvaren, 61

Levensbeschouwing en maatschappij

- Milo Anstadt: Het Congres, 211
 G. van Benthem van den Bergh: Democratiseren of manipuleren?, 329
 P. Bordewijk: De droom van Vondeling, 105
 – Zelfbesturende universiteiten; een socialistisch ideaal?, 441
 ✕ Diversen: De toekomst van het socialisme, 383
 ✕ F. J. Goedhart: Het Congres, 226
 J. H. N. Grandia: Het basisonderwijs in discussie, 291

- Frans Grosfeld*: Het socialistisch experiment, 461
G. J. Heyne de Bak: Van proeftuin naar luthof; een partij om in te werken, 228
E. Jurgens: Kanttekeningen bij het congres, 221
L. Labedz: Studenten en revolutie, 79 en 252
J. M. G. Leune: Democratisering van het onderwijs, 429
Th. van Lier: Grenzen van democratie, 99
 — Wat is democratiseren?, 320
A. A. van Rhijn: Harmonie en conflict, 479
S. Rozemond: Hollands welvaren, 61
L. M. de Rijk: Universiteiten, mens, maatschappij, 235
M. Santema: Socialisme, onderwijs en het Noorden, 162
 — Het probleem van de kleine plattelandsschool, 308
M. Schroevers: De socius, de enkeling en als seismograaf in het spanningsveld Ralf Dahrendorf, 400
P. Stoffelen: Democratie en verantwoordingsplicht, 55
E. J. Verwey: Enkele problemen van de universiteit, 276
H. Vos: De Nobelprijs voor Tinbergen, 501
W.B.S.-studie: De Burgemeester, 556
J. A. Weijel: Een interne trias politica, ideologie, programma, politiek beleid, 47

Algemeen-Culturele vraagstukken

- G. van Benthem van den Bergh*: Democratiseren of manipuleren?, 329
P. Bordewijk: Zelfbesturende universiteiten; een socialistisch ideaal? 441
Diversen: De toekomst van het socialisme, 383
Frans Grosfeld: Het socialistische experiment, 461
L. Labedz: Studenten en revolutie, 79 en 252
J. M. G. Leune: Democratisering van het onderwijs, 429
Th. van Lier: Grenzen van democratie, 99
 — Wat is democratiseren?, 320
L. M. de Rijk: Universiteit, mens, maatschappij, 235
M. Schroevers: De socius, de enkeling en als seismograaf in het spanningsveld Ralf Dahrendorf, 400
P. Stoffelen: Democratie en verantwoordingsplicht, 55
H. Vos: De Nobelprijs voor Tinbergen, 501
J. A. Weijel: Een interne trias politica, ideologie, programma, politiek beleid, 47

De pen op papier

- M. van der Goes van Naters*: Voortzetting van Yaoundé, 491
C. J. Goudsmit: Over kernenergie en stralenbescherming, 200
Toby Ritman: Socialisme en democratie, 68
K. L. Roskam: Biafra en Van der Goes van Naters, 198

Boekbesprekingen

- E. Benoit: Disarmament and World Economic Interdependence. Bespr. d. *J. K. T. Postma*, 71
- I. Deutscher: Ironie van de geschiedenis. Bespr. d. *P. Krug*, 205
- dr. Paul R. Ehrlich: The population Bomb 1968. Bespr. d. *S. M. Argelo*, 76
- C. Friedberg: The United Nation Conference on Trade and Development of 1964. Bespr. d. *A. van der Hek*, 493
- Maxim Gorkij: Literaire portretten. Bespr. d. *P. Krug*, 203
- F. R. J. Knetsch: Pierre Jurieu: Theoloog en politikus der Refuge. Bespr. d. *J. Tans*, 496
- W. Krelle, J. Schunck, J. Siebke: Übertriebliche Ertragsbeteiligung der Arbeitnehmer. Bespr. d. *A. A. van Rhijn*, 72
- H. W. Richter: Karl Marx in Samarkand. Bespr. d. *P. Krug*, 204
- G. H. Scholten: De Sociaal-Economische Raad en de Ministeriële verantwoordelijkheid. Bespr. *W. H. de Beaufort*, 202
- Werkgroep Huwelijk en gezin: Informatie over Spanje. Bespr. d. *M. J. Spaeny*, 350

Alfabetische register

	Rubriek	Pagina's
Anstadt, Milo	IV	211
Argelo, S. M	VII	76
Beaufort, W. H	VII	202
Beereboom, H.	I, III	355
Benoit, E.	VII	71
van Benthem van den Bergh	I, IV, V	329
Bordewijk, P.	IV, V	105, 441
Dankert, P.	II	11, 38
Deutscher, I.	VII	205
Diversen	IV, V	383
Dolman, D.	I	546
Ehrlicht, dr. P. R.	VII	76
Friedberg, C.	VII	493
Goedhart, F. J	IV	226
Goes van Naters, M. v. d.	VI	491
Gorkij, M.	VII	703
Goudsmit, C. J	VI	200
Goudzwaard, B.	I, III	525
Grandia, J. G. N	III, IV	291
Grosfeld, Frans	IV, V	461
Heide, H. ter	II, III	32
Hek, A. van der	II	341
Hek, A. van der	VII	493
Heyne de Bak, G. J	IV	228
Jager, Joh. de	I, III	131
Jurgens, E.	IV	221
Knetsch, F. R. J.	VII	496
Krelle W.	VII	72
Krug P.	VII	205, 203, 204
Laban, C.	II	450
Labeledz, L.	III, IV, V	79, 252
Lammers, H.	II	4

Leiden, A. van	II, III	112
Leune, J. M. G.	I, V	429
Lier, Th. van	I, IV, V	99, 320
Lindhorst, H. M.	I,	141
Nypels, E.	I, III	541
Oele, A. P.	II III	15 335
Patijn, C. L.	II	1
Posthumus Meyjes, H. C.	II	172
Postma, J. K. T.	VII	71
Postma, J. K. T.	II, III	484
Rey, Jan	II	23
Rhijn, A. A. van	VII	72
Rhijn, A. A. van	I, III, IV	479
Richter, H. W.	VII	204
Rietkerk, J. G.	I	529
Ritman, T.	VI	68
Roskam, K. L.	VI	198
Rozemond, S.	I, III, IV	61
Ruygers, G.	II	93
Rijk, L. M. de	IV, V	235
Santema, M.	III, IV	162, 308
Scholten, G. H.	VII	202
Schroevers, M.	IV, V	400
Slooff, F. L. G.	I, III	517
Slotemaker de Bruïne, G. H.	I, III	532
Spaeny, M. J.	VII	350
Stoffelen, P.	I, IV	55
Stoop, B.	II	191
Tans, J.	VII	496
Veldkamp, G. M. J.	I, III	510
Verwey, E. J.	IV	276
Vos, H.	IV, V	501
W.B.S.-studie	I, III, IV	556
Werkgroep Huwelijk en Gezin	VII	350
Weyel, J. A.	I, IV, V	47
Wierenga, H.	II	120

De erkenning van de D.D.R.: een schijnprobleem

Het vraagstuk van de al- of niet-erkenning van de D.D.R. is niet een probleem van de buitenlandse politiek, maar van de P.v.d.A. De vraag of op het ogenblik de D.D.R. zou moeten worden erkend is niet aan de orde, bij geen enkele West Europese Regering. Niemand ligt er 's nachts van wakker. De niet-erkenning rust niet als een hypotheek op de diplomatie van het Westen. De wèl-erkenning zou niets aan de situatie veranderen, Duitsland en Europa onveranderd verdeeld laten en op zichzelf de verhoudingen precies zo laten als zij nu zijn. Maar het ziet er naar uit, dat deze kwestie op het ogenblik in de P.v.d.A. wordt aangegrepen als een breekpunt, gebruikt als een wapen tegen de partijleiding, tot probleem gemaakt meer om redenen van interne partijstrijd dan om de zaak zelf. Ik stel het als een ernstige vraag aan hen, die dit op het partijcongres tot een belangrijk punt willen maken: gaat het U om de zaak zelf, of om iets anders? Gaat het U om de knikkers (verbetering der internationale verhoudingen), of om het spel (een demonstratie van non-conformisme)?

Als het U om de zaak zelf gaat, dan is een discussie mogelijk. Ik hoop, dat dit nog het geval zal zijn, en met het oog daarop geef ik graag de redenen waarom naar mijn mening een erkenning op dit ogenblik onzinnig zou zijn.

De kwestie is niet aan de orde, omdat de Westelijke wereld niet bereid is zich bij het Russische voldongen feit in Duitsland neer te leggen. In 1945 is in Potsdam gesproken over bezettingszones en een viermogendheden-statuuut voor Berlijn, niet over een duurzame opdeling van Duitsland. Een verandering van de overeenkomsten van 1945 is alleen mogelijk in het kader van een nieuw Yalta, een topconferentie die alle nog openstaande Europese problemen zou regelen. Maar een aanvaarding van de maximale Russische eisen zonder enige tegenprestatie zou dwaasheid zijn. In een toestand van permanente onderhandeling over vele en uiterst belangrijke kwesties doet men niet een zéér grote concessie zonder enige aanwijsbare reden. Het zou dus een diplomatieke blunder zijn.

De vrije wereld kan ook niet over een stuk van Duitsland, bewoond door 17 miljoen Duitsers, beschikken zonder de toestemming van de bevolking van de D.D.R. en de instemming van de meerderheid van het Duitse volk, d.w.z. van de Bondsrepubliek met haar 50 miljoen mensen. Een duurzame opsplitsing van Duitsland is een zo vitale kwestie voor het gehele Duitse volk, dat het ondenkbaar is voor het Westen om hierin te handelen zonder de volledige medewerking van de Bondsrepubliek. Het moge in het volkenrecht ongebruikelijk zijn om staten niet te erkennen, die in de praktijk als zodanig blijken op te treden, maar het is nog veel ongebruikelijker om daarbij het recht van zelfbeschikking van een groot en krachtig volk buiten werking te stellen. De erkenning zonder Duitse medewerking zou in strijd zijn met internationale grondregels van goede trouw en daardoor nieuwe ernstige problemen oproepen.

Ik wil er nog een overweging aan toevoegen voor hen, die Duitsland kennen en nog enig geloof hebben in historische continuïteit. Velen zijn daar tegenwoordig stekeblind voor. Maar wie iets van de Europese geschiedenis weet, beseft hoe taai het verleden zich handhaaft ook in de veranderingen van deze jaren. De D.D.R. is oud Duits gebied en omvat de kernlanden Thüringen, Saksen en Brandenburg. Denkt men heus, dat dit zich duurzaam laat scheiden van de rest van Duitsland? Niet zolang er nog Duitsers wonen. Daarbij vergeleken is het huidige regime van de D.D.R. een vluchtig, onpopulair en tijdelijk verschijnsel. De afscheiding van de D.D.R. zou dus toekomstige gevaren van 'irredenta' oproepen van ernstige aard.

Het is daarom zo dwaas juist nu over de erkenning van de D.D.R. te spreken, omdat het Ulbricht-bewind een van de slechtste en meest Stalinistische communistische regimes is en dus zeker geen aanmoediging verdient indien het om ontspanning te doen is. Daarbij heeft deze Regering meer dan één ander Oost Europees bewind geijverd voor de interventie van de landen van het Warschau-Pact in Tsjechoslowakije in de zomer van 1968. Een erkenning nu zou een klap in het gezicht zijn van de Tsjechen, die op onze morele en politieke steun rekenen en er niets van zouden begrijpen, als wij ons op dit allerongelegenste ogenblik zouden gaan uitsloven om de D.D.R. in het internationale zadel te helpen.

Volkomen beslissend voor de P.v.d.A. moet zijn, of de Duitse socialisten, de S.P.D., door een besluit van onze partij ten gunste van erkenning zouden worden gebaat of geschaad. Als wij één be-

lang in Duitsland hebben is het wel, dat de S.P.D. invloed op de gang van zaken zal behouden en met name de Oost-politiek van Willy Brandt zal worden voortgezet. Wie nu als socialist de S.P.D. het leven zou bemoeilijken, draagt niet bij tot ontspanning in Europa, maar verzwakt integendeel de krachten, die op het meest gevoelige punt voor die ontspanning in de bres staan. Het zou on-solidair en politiek fout zijn. Pas als de S.P.D. mogelijkheden ziet voor een eindregeling met de Russen waarin aan de D.D.R. een eigen plaats zou worden gegeven, kunnen wij er steun aan verlenen. Maar geen dag eerder. Wie er nu mee komt, doet op zijn Hollands aan 'Rechthaberei' maar het bederft de mogelijkheden voor de constructieve krachten elders. Dus géén erkenning van de D.D.R. in het programma van de P.v.d.A. zonder nauw overleg met de S.P.D.

Om al deze redenen acht ik erkenning van de D.D.R. geen serieus punt op de internationale agenda. De gedachte, dat wij met erkenning een bijdrage zouden leveren aan de ontspanning zonder enige Russische contra-prestatie en zonder goed gefundeerde verwachtingen op duurzame betere betrekkingen met het Oost-blok, is een vergissing.

Moet de Partij over deze dwaze zaak nu in maart een enorm conflict krijgen? Wèl als de doordrijvers het willen, als zij er naar blijven streven, dat de P.v.d.A. goedkope, gratuite en onprinciële uitspraken zal doen op andermans kosten, als zij de Westelijke solidariteit willen verbreken en de S.P.D. een stok tussen de benen willen steken. Waarom zou de Partij dit allemaal moeten doen? Laten wij toch ophouden met deze onzin en het punt van de erkenning van de D.D.R. verwijzen naar de fabeltjeskrant. Het hele punt is op het ogenblik buiten de orde en hoort op het Congres niet thuis.

De erkenning van de D.D.R.: politiek van de goede hoop

In de minderheidsnota bij het rapport over de Oost-West-verhouding, dat een commissie onder voorzitterschap van M. v. d. Stoel voor het maart-congres heeft uitgebracht, wordt ervan uitgegaan dat het niet-erkend-zijn van de DDR een nodeloze belasting van de Europese politiek betekent. Het is eigenlijk curieus dat dit anno 1969 nog eens moet worden betoogd.

Een mogelijke verklaring voor het uitblijven van de erkenning is, dat de politieke generatie die de laatste vijftien, twintig jaar 't voor het zeggen heeft gehad, dusdanig gevangen is geweest in de door haar zelf verwekte kramp van de koude oorlog, dat zij zich een initiatief om dit obstakel uit de weg te ruimen niet kon veroorloven. Zij kon zich dit blijkbaar vooral niet veroorloven tegenover de bondsrepubliek, aan wie in de militair-ideologische verdediging van het Westen de functie van een soort bufferstaat was toebedeeld. De bondsrepubliek claimde en claimt nóg het alleenvertegenwoordigingsrecht voor het gebied en de bevolking van de DDR, ook voor gebieden trouwens, waarvan het in officiële Westduitse taal heet dat zij 'unter Polnische Verwaltung' staan. In Westers politieke kring was men niet dol-gelukkig met deze pretentie, maar men heeft haar toch ook niet durven bestrijden. Zoals men ook heeft nagelaten de herbewapening van West-Duitsland te temperen — integendeel, men heeft die bevorderd. In Oost-Europa hebben het niet-erkend-zijn van de DDR door de Westelijke landen en het feit dat de bondsrepubliek aanspraken deed gelden op gebieden in Oost-Europa als stimulansen gewerkt in de koude oorlog zoals die ook van die kant werd gevoerd. Men ontleende er voor intern gebruik bovendien argumenten aan voor een rigide politiek binnen het bondgenootschap van Warschau. In de DDR zelf gold dat er maar één regiem in staat zou zijn de nationale zelfstandigheid tegenover de Westduitse aanspraken te handhaven, en dat was het regiem-Ulbricht.

Er zit iets in de stelling dat de socialistische Eenheidspartij onder communistische leiding enig belang had bij het voortduren van

de niet-erkenning, omdat de daaruit ontstane spanningen haar leidinggevende posities konden rechtvaardigen.¹

De afzonderlijke bondgenoten in het Warschaupakt stuitte steeds, vooral toen een ontspanning van de verhoudingen tot de gebruiken ging behoren, bij het ontwerpen van hun buitenlandse politiek op het euvel van Oost-Duitslands niet-erkend-zijn. Dat werkte als een soort omgekeerde Hallsteindoctrine. Een Oost-Europees land kon het zich nauwelijks veroorloven betrekkingen met een West-Europees land te normaliseren, zonder steeds de noodzaak van de erkenning van de DDR te benadrukken. De voortdurende weigering van Westelijke zijde, tégen de feitelijke gebruiken van het volkenrecht in, tégen ook het belang van de Europese veiligheid in, werkte eveneens stagnerend.

Het is een feit dat Oosteuropese landen getracht hebben formules te bedenken, waardoor het voor Westeuropese landen mogelijk zou kunnen worden voorlopig de erkenning van de DDR te omzeilen en toch voort te gaan met het normaliseren van allerlei betrekkingen. Het Tsjechische ministerie van buitenlandse zaken bij voorbeeld opperde reeds in 1965 tegenover bezoekende journalisten de mogelijkheid dat een veiligheidsconferentie zou kunnen worden gehouden, waarbij ook een *niet-erkende* DDR zou kunnen aanzitten, zij het op een waardige plaats aan tafel. Een van de uiteindelijke resultaten van de veiligheidsconferentie zou echter wel de erkenning van de DDR moeten zijn. Dit denkbeeld ontmoette in West en Oost bezwaren. De bondsrepubliek zag er een te vergaande concessie in aan de regering van Ulbricht, in de DDR zelf voelde men het als een verraad aan de beginselen van solidariteit binnen het Warschaupakt. Het is niet ondenkbaar dat de rol die de DDR bij de voorbereiding en uitvoering van de inval in Tsjechoslowakije heeft gespeeld, mede is ingegeven door ergernis over Tsjechische pogingen om in de kwestie van de niet-erkenning een tussen-oplossing te construeren. Ofschoon natuurlijk het afwijzen van de Tsjechoslowaakse culturele, economische en politieke liberalisatie een hoofdmoment in Oost-Duitslands zo nadrukkelijke saamhorigheid met de Sovjet-Unie is geweest en is. In de DDR gold met name de culturele ontwikkeling in Tsjechoslowakije als riskant, omdat zij geacht werd een ideologische verslapping in de hand te werken.

Tsjechische televisiefilmpjes werden door de Oostduitse TV geweigerd, het eerherstel van Franz Kafka werd er gekritiseerd, zó

¹ Zie een beschouwing van Henry Kissinger, afgedrukt in Trouw van 28 december 1968.

zelfs, dat het Tsjechische ministerie van buitenlandse Zaken sprak van pogingen tot inmenging in binnenlandse aangelegenheden.

De economische liberalisatie in Tsjechoslowakije werd in de DDR gezien als een veel te ver gaande stap in een veel te vroeg stadium. De DDR zelf kent liberalisatieverschijnselen in het economische vlak, maar zij pretendeert dat die onder controle blijven en met mate worden toegestaan.

De Tsjechische republiek noemt zich een socialistische republiek en de DDR meent dat men aan die naamgeving nog lang niet toe is. Haar eigen naamgeving, t.w. Democratische Republiek beschouwt zij als meer bescheiden en in overeenstemming met de feiten. Het is een debat over termen, waarachter soms werelden van verschil, vooral in mentaliteit, schuil kunnen gaan.

Ik ben wat bij de verhouding Tsjechoslowakije-DDR stil blijven staan, omdat het zich laat begrijpen dat na de inval in Tsjechoslowakije de erkenning van de DDR voor velen een dubieuze zaak is. Het is echter mijn overtuiging dat juist nu de erkenning meer dan noodzakelijk is. Men bevrijdt daarmee de Oosteuropese landen van een interne belasting, zoals ook het feitelijke doorbreken van de Hallstein-doctrine een ontlasting van de politiek der West-Europese landen heeft betekend. Het misverstand is gewekt dat de erkenning van de DDR een soort premie zou betekenen op het regiem van Walter Ulbricht. A. Vondeling heeft daaraan in zijn onlangs verschenen boek 'Nasmaak en Voorproef' nog eens voedsel gegeven, door te spreken van een 'reuze cadeau'. Het is noodzakelijk dat die gedachte wordt verlaten. Natuurlijk zal Ulbricht een erkenning van de DDR op de credit-zijde van zijn regering boeken. Maar men mag niet over het hoofd zien dat het niet alleen Ulbricht en zijn regeringen zijn geweest die de erkenning hebben benadrukt. Het is een kwestie die in de DDR algemeen leeft. Veel mensen zijn allerminst met Ulbricht ingenomen, maar dat doet aan het verlangen naar een volkenrechtelijke bevestiging van eigen zelfstandigheid niets af. Wanneer men mag afgaan op daar gevoerde gesprekken, op correspondentie en verklaringen, dan is er geen sprake van dat men een Duitse eenwording à la Bonn begeert. De sociaal-economische systemen alleen al zijn zo totaal verschillend, dat samenvoegen in afzienbare tijd onmogelijk zou zijn. Nog afgezien van het feit dat dan eerst Westduitse maatschappijen zouden moeten afzien van hun aanspraken op bedrijven die zich in de DDR bevinden. Voorts geldt ook voor Oost-Duitse critici van Ulbricht dat het politieke klimaat in de bondsrepubliek allerminst begerenswaardig

is, en beslist geen alternatief biedt voor het in de DDR bestaande. Dat over en weer in steeds grotere omvang handel wordt gedreven (*een spectaculaire stijging deed zich na de inval in Tsjechoslowakije voor*) behoeft intussen geen verbazing te wekken. Het is ook niet in strijd met de verschillen in economische systemen, die de twee Duitslanden kenmerken. Overigens is de bondsrepubliek door het maken van handelsafspraken op hoog ambtelijk niveau al vrij ver afgeweken van het pad der niet-erkenning. Men zou de indruk kunnen krijgen dat de regering in Bonn bezig is de Westduitse bevolking aan de 'facts of life' te wennen. Maar veel verder dan men thans gegaan is, zal men zich voorlopig niet wagen. Er zijn in de bondsrepubliek sterke krachten, die de aanspraken op de DDR en de Poolse gebieden onverkort gehandhaafd wensen te zien. Wil men de goedwillende elementen in de bondsrepubliek steunen, dan zal men in West-Europa een klimaat moeten helpen scheppen waarin het bestaan van de DDR, ook in volkenrechtelijke zin, als volkomen natuurlijk wordt ervaren. Hetgeen wil zeggen dat de DDR moet worden erkend.

Het doel dat met de erkenning van de DDR kan worden genaderd is een stabilisatie van de toestand in Europa. Over eenwording van de twee Duitslanden kan best worden gepraat, maar dan zal die eenwording toch niet meer mogen zijn dan een eindresultaat van een vreedzame ontwikkeling in de verhoudingen tussen twee zelfstandige, volkenrechtelijk volkomen gelijkwaardige staten. Bij die ontwikkeling zullen de grote mogendheden, die gezamenlijk Hitler-Duitsland hebben verslagen, voorlopig zeker moeten blijven toezien. Hun taak zou in een nader te bepalen stadium kunnen worden overgenomen door de Verenigde Naties. Dat brengt mij tot de behandeling van een thema, dat in de discussie over de erkenning van de DDR steeds terugkeert: de status van West-Berlijn. Het spreekt vanzelf dat West-Berlijn moet kunnen rekenen op bescherming. Daarom is het noodzakelijk dat de stad bevrijd wordt van de spanningen, die de competentietwisten tussen de bondsrepubliek en de DDR steeds weer oproepen. De pretenties van de bondsrepubliek ten opzichte van West-Berlijn zijn voor het leven in de stad minstens zo enerverend als het voortdurende Oostduitse gehannes rondom de toegangswegen. Het is op den duur onvermijdelijk dat West-Berlijn een veilige status krijgt, die gegarandeerd wordt door de Verenigde Naties. Men zou zich kunnen voorstellen dat er zich een instantie van de volkerenorganisatie vestigt, met een symbolische troepenmacht, die steeds van samenstelling wisselt.

Uit uitlatingen van de jongere generaties (studenten van de Freie Universität bijvoorbeeld) krijgt men wel eens de indruk dat er jonge mensen zijn, die aansluiting bij de DDR wensen. Op welke termijn men denkt en hoe algemeen het gevoelen is, kan ik niet goed beoordelen. Een van de argumenten die worden aangevoerd is dat West-Berlijn, een sterk vergrijzende stad, zonder integratie met de natuurlijke omgeving sociaal, economisch en cultureel ten dode is opgeschreven. In het licht hiervan ziet men het 'I am a Berliner' van wijlen John F. Kennedy als een loze kreet, symbolisch voor de kunstmatige situatie waarin West-Berlijn zich bevindt. Het kan zijn dat de stroming van de mensen die zo denken in de komende jaren steeds sterker wordt. Er zal dan een formule moeten worden gevonden, die garandeert dat er geen beslissingen over een eventuele integratie met de DDR worden genomen, tenzij met goedvinden van een stevig gekwalificeerde meerderheid van de bevolking. De garantie hiervan kan het best aan de Verenigde Naties worden opgedragen.

Een erkenning van de DDR, zegt men ook wel eens, mag niet onvoorwaardelijk geschieden, juist met het oog op de status van West-Berlijn. Dit is een onjuiste en vruchteloze procedure. Erkenningen plegen niet voorwaardelijk te geschieden. Wat wel kan is een erkenning, die onmiddellijk gevolgd wordt door het overhandigen van een nota waarin het standpunt van de erkennende mogendheid over West-Berlijn wordt uiteengezet. Die nota kan dan tegelijkertijd bij de secretaris-generaal van de Verenigde Naties worden gedeponneerd. En niets verhindert een land dat tot erkenning is overgegaan, bij voorbeeld Nederland, om steeds actief te blijven en initiatieven te nemen. Men verkeert na erkenning daarvoor ook in een betere positie, omdat er rechtstreekse beïnvloedingskanalen bestaan. De status van West-Berlijn houdt nauw verband met het vraagstuk van de Europese, dus ons aller veiligheid. Met tal van argumenten zal daarom een verweer van de DDR, bijvoorbeeld dat men zich in binnenlandse aangelegenheden mengt, van de hand gewezen kunnen worden.

Hoe zal, op een wat langere termijn, de DDR zich ontwikkelen? Wat nu volgt is uiteraard een kwestie van speculatie, van taxatie. Het wordt dan ook met de daarbij passende bescheidenheid voorgedragen.

Wie een paar jaar geleden zou hebben voorspeld dat Tsjechoslowakije een Dubcek zou opleveren, zou voor al te naïef zijn uitgemakt. Toch waren er tekenen die naar een proces van geestelijke zelfbevrijding wezen. Dat proces is op gang gekomen, en is ge-

bleken autonoom van aard te zijn. Het voltrekt zich thans behoedzamer dan b.v. een jaar geleden. Maar de Russische inval heeft het niet kunnen vernietigen, al zijn de uiterlijke signalen ervan getemperd. Ik heb de indruk dat in de DDR zich, zij het in trager tempo en op een langere termijn, een soortgelijke ontwikkeling kan voordoen. Ook daar groeit een jonge generatie op, die de vanzelfsprekendheden van de ouderen aan een kritische beoordeling onderwerpt. Het is niet ondenkbaar dat de argumenten der vadersen zich in de zonen tegen de gevestigde, verstarde orde keren. De eerste processen tegen 'protestanten' zijn gevoerd. Ze hebben in het Westen indruk gemaakt. Zouden ze dan de jongeren in de DDR onberoerd hebben gelaten? Trouwens, in de tussenliggende generaties, bij de intelligentia vooral, zullen dergelijke rechtsgedingen hun effect niet missen. In persoonlijke contacten is mij herhaaldelijk gebleken dat het vermogen om het staatsgezag te toetsen aan zedelijke normen beslist niet dood is. In gesprekken met bijvoorbeeld journalistieke vakgenoten in de DDR heb ik verschijnselen opgemerkt die ik ook in de Novotny-periode bij Tsjechische collega's heb waargenomen: een sterke neiging tot kritische zelfbezinning, een open oor voor bezwaren, bereidheid tot het herwaarderen van vanzelfsprekendheden.

Maar óók een grote zelfbewustheid, en trots op hetgeen toch is bereikt, ondanks al het voor kritiek vatbare of regelrecht verwerpelijke. Als weinig andere landen heeft de DDR haar economie van de grond af moeten herbouwen. De schatting die de Russen hebben opgelegd en gehandhaafd, was zwaar. Het feit dat de hoog-ontwikkelde industrie van de bondsrepubliek in de DDR gelijkwaardige concurrentie begint te ontdekken, maakt het steeds meer aannemelijk dat zich een tweede Wirtschaftswunder aan het voltrekken is. Het onderwijs is sterk ontwikkeld, zo zelfs, dat men na het oprichten van de Berlijnse muur in de bondsrepubliek tot de ontdekking kwam dat wetenschap en bedrijfsleven in geen geringe mate van de toevloed van jong talent uit de DDR afhankelijk waren geweest.

Waar de critici van Ulbricht in eigen land het ook over eens zijn is dat de sociale voorzieningen en de woonfaciliteiten tamelijk bevredigend zijn. De verhoudingen binnen de bedrijven worden gekenmerkt door een in veel gevallen zeer verfiynd stelsel van medezeggenschap.²

² Zie ook Hans Rond, 'Die innenpolitische Seite der Anerkennungsfrage' in *Blätter für Deutsche und internationale Politik*, september 1968.

Wanneer op een hechte basis van een sociaal-economische ordening een geestelijk politiek klimaat kan groeien, dat beantwoordt aan de beste tradities van christendom, humanisme en socialisme, zullen veel weerstanden tegen de DDR verdwijnen. Men kan daar sceptisch over zijn. Beter is het erop te hopen. Wanneer men een politiek wil voeren die ontspanning en gegarandeerde vrede beoogt, is de hoop een goede uitgangstelling.

Even wachten met de D.D.R.

'Deutschland dreigeteilt, niemals!' zeggen bordjes langs de wegen van onze oosterburen. Zulke bordjes prikkelen ons. Samen met andere Westduitse onhebbelijkheden over dit onderwerp hebben ze er het hunne toe bijgedragen dat veel, zeer veel Nederlanders vinden dat die Duitse deling nog zo gek niet is. Ook zonder die Westduitse onhebbelijkheden kan men wel tot een dergelijke conclusie komen. Het enige maar is, dat wat wij vinden nog niet automatisch door de andere betrokkenen, de Duitsers zelf bijvoorbeeld, gevonden wordt. En zelfs al zouden de Duitsers het met ons eens zijn dan nog zijn de vraagstukken van de Oost-West verhouding, van de Europese veiligheid, van de verhouding communisme-kapitalisme niet opgelost.

Tegen al deze moeilijkheden is nu een wondermiddel uitgevonden. Het heet: de volkenrechtelijke erkenning van de DDR. De erkenning van de DDR als soevereine staat zou een oplossing bieden, althans bijdrage tot een oplossing zijn voor alles wat Oost en West verdeeld houdt. Moet de PvdA op het komende congres dat wondermiddel slikken ja of nee? Het bestuur van de PvdA vindt van wel. Het heeft het standpunt van de minderheid van de commissie-Van der Stoel overgenomen, waarin voor die erkenning wordt gepleit, al heeft die minderheid zich ditmaal, anders dan vorig jaar, niet op politieke gronden maar op grond van het volkenrecht voor een dergelijke erkenning uitgesproken. Omdat de politieke argumenten van toen weinig gewicht meer hebben?

De DDR zou een recht hebben op volkenrechtelijke erkenning zoals elk stuk grondgebied, dat een samenleving huisvest die als staat omschreven kan worden, aldus in hoofdlijnen de voorstanders van erkenning op grond van het volkenrecht. Een dergelijke erkenning staat los van de aard van het te erkennen regiem. Wat men Papadopoulos, Franco en Castro geeft, kan men Walter Ulbricht niet onthouden, zeggen zij die dit volkenrechtsargument kracht willen bijzetten er nog achteraan.

Men kan net zo goed stellen dat juist deze argumentatie het pleidooi voor de erkenning van de DDR ontkracht. Griekenland, Spanje en Cuba verkeren immers in een geheel niet aan die van de DDR vergelijkbare situatie. Cuba bestond al voor Castro, Spanje reeds voor Franco en Griekenland voor Papadopoulos. De DDR bestond echter niet vóór Ulbricht. Als men op grond van het volkenrecht wil gaan vergelijken moet men dat dan ook niet doen met de hier genoemde drie staten, maar met landen die in een vergelijkbare positie verkeren als de DDR en de Bondsrepubliek. Dan moet men vergelijken met bijvoorbeeld communistisch en nationalistisch China. Communistisch China wordt door Nederland wel erkend, nationalistisch China niet. Met China doen zich dezelfde problemen voor als met Duitsland. Peking hanteert op dezelfde wijze een soort Hallsteindoctrine als de Bondsrepubliek dat jarenlang heeft gedaan. Zo heeft Nederland diplomatieke betrekkingen met de Chinese Volksrepubliek, maar niet met nationalistisch China. Niet omdat Nederland slechts met een van beide landen diplomatieke betrekkingen wil, maar omdat de Chinese Volksrepubliek het zo wil. Met het volkenrecht in de hand is aan die situatie weinig te veranderen. Het gros van de volkenrechtsgeleerden heeft geen oplossing buiten die van de uitoefening van het zelfbeschikkingsrecht door middel van vrije verkiezingen. Maar reeds met die vrije verkiezingen zit men weer midden in de politiek. Want op Formosa, in de Chinese Volksrepubliek of in de DDR verstaat men onder vrije verkiezingen iets anders dan wij dat doen.

De vraag van de erkenning of niet-erkenning van de DDR is dan ook niet zozeer een zaak van volkenrecht als wel van politiek. En dat betekent dat de oplossing voor het vraagstuk van de Duitse deling in de allereerste plaats gevonden moet worden door de Oost- en Westduitsers zelf, samen met de vier grote mogendheden die in 1944-1945 de verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in het verslagen Duitsland op zich namen. Nederland is dus slechts zeer zijdelings partij. Het kan beginseluitspraken doen, het kan proberen invloed uit te oefenen, echt politiek maken kan het niet.

Het Rotterdams buitengewoon congres van de PvdA, in 1966, heeft zich uitgesproken tegen de hereniging van Duitsland als één staat. Het was Patijn, die toen tegen die uitspraak protest aantekende. omdat naar zijn mening het zogenaamde Duitse kerngebied niet duurzaam van de rest van Duitsland, i.c. de Bondsrepubliek, gescheiden kan worden. Tegen die redenering is aan te

voeren, dat het best mogelijk is een volk staatkundig op te splitsen als men het maar de gelegenheid verschaft als volk te blijven bestaan. Zeker voor socialisten is het negentiende-eeuwse Europese nationalisme een overwonnen zaak. Duitsers hoeven zich niet pas Duits te voelen als ze in één staat wonen. Voorwaarde daarvoor is echter dat het verdeeld zijn over meerdere, in dit geval twee, staten niet als een belemmering voor het deel uitmaken van het Duitse volk wordt ervaren. Dat is in wezen wat wij 't Duitse vraagstuk noemen, het kunstmatig van elkaar scheiden van Oosten Westduitsers door middel van Berlijnse muren, prikkeldraadversperringen, reisbeperkingen, culturele scheiding en wat al niet. En dat is een vraagstuk dat niet op te lossen valt door de erkenning van de DDR, of de niet-erkenning van de DDR. De oplossing daarvan hangt af van de verhouding tussen regering en bevolking in de DDR zelf, van de mate waarin die regering de bevolking vertegenwoordigt. Er is, na Tsjecho-Slowakije, meer reden dan ooit om te veronderstellen dat het met die representativiteit uitermate slecht gesteld is. Het gevolg daarvan is dat de DDR-leiding voortdurend genoodzaakt is de propagandaoorlog tegen de Bondsrepubliek aan te zwingelen. Dat namelijk is het middel waarmee kunstmatig in die DDR zelf een soort eenheid naar buiten toe wordt gecreëerd. Zou men in West-Europa en dan in de eerste plaats in de Bondsrepubliek zelf, aan het in de DDR-campagnes voortdurend naar voren gebrachte verlangen naar erkenning voldoen, dan zou het probleem van de verhouding tussen geregeerden en geregeerden geenszins zijn opgelost. Men kan daarom rustig stellen dat, als de DDR de erkenning binnen heeft en een ambassadeur in Bonn heeft zitten, die DDR dan zal gaan dreigen deze ambassadeur terug te roepen en de diplomatieke betrekkingen af te breken als Bonn dit niet doet of dat niet laat. Dat is niet zomaar een speculatie. Het jarenlange gechicaneer van Oost-Berlijn met betrekking tot de Berlijnse pasjesregeling is er om te bewijzen dat het gewoon zo gaat.

De problemen van Ulbricht en daarmee een belangrijk stuk van het Duitse vraagstuk, helpt men door de Westduitse erkenning van de DDR dus bepaald de wereld niet uit, op dit moment niet tenminste. En als een Westduitse erkenning van de DDR op dit moment weinig zin heeft dan is een Nederlandse erkenning helemaal een zinloze zaak.

De moeilijkheden bij de erkenning van de DDR komen niet alleen van de kant van Ulbricht. Er is ook nog een probleem Berlijn. Peter Bender, een van West-Duitslands bekendste strijders

voor erkenning van de DDR, een man ook die van mening is, dat het hierboven door mij gestelde door een erkenning wel wordt opgelost, is tegen een erkenning zonder meer, zoals het partijbestuur van de PvdA dat wil. In 'Der Monat' van juli '68 schrijft hij: 'De betrekkingen tussen de beide Duitse staten kunnen niet worden genormaliseerd zonder dat de positie van West-Berlijn in een regeling mede wordt betrokken.'

De positie van West-Berlijn wordt zonder erkenning van de DDR met het jaar moeilijker. Erkent men de DDR zonder tegelijkertijd de kwestie Berlijn te regelen dan wordt de positie van West-Berlijn echter volstrekt onmogelijk, dan levert men in feite twee miljoen Westberlijners, levend op een eiland in de DDR, aan Ulbricht uit. Het gaat mijn pet te boven als men zoiets als progressieve politiek aan het Nederlandse volk wil verkopen.

Concluderend: het hele vraagstuk van de erkenning van de DDR is in de allereerste plaats een zaak van de Duitsers zelf, van de mogelijkheden die zij zien om met elkaar in twee staten als volk samen te leven. Daarnaast is het een zaak van de grote mogelijkheden, die in Jalta en Potsdam de verantwoordelijkheid voor Duitsland op zich hebben genomen.

De Nederlandse invloed op de ontwikkelingen rond het Duitse vraagstuk is beperkt. Het is ons belang die invloed zodanig aan te wenden dat deze bijdraagt aan het aanvaarden van het bestaan van twee Duitslanden door de Duitsers zelf. De PvdA kan die politiek het best realiseren via haar Westduitse zusterpartij, de SPD. Een volkenrechtelijke erkenning van de DDR kan door de PvdA pas worden overwogen als aan een dergelijke erkenning op zijn minst een bevredigende regeling voor het Berlijnse vraagstuk kan worden gekoppeld. Politiek zinvol voor de Oost-West-verhouding en de Europese veiligheid wordt een dergelijke erkenning echter pas wanneer ze door Oost- en Westduitsers gezien wordt als een wezenlijke stap op de weg naar het normaliseren van de betrekkingen tussen de Duitsers onderling.

Maakt men de volkenrechtelijke erkenning los van dit alles, dan loopt men het zeer ernstige risico door het toedienen van wonderolie aan de DDR-patiënt ernstige kolieken te veroorzaken bij de BRD (Bondsrepubliek) patiënt. Gezien de redelijke mate van stabiliteit die we nu in de Oost-West-verhouding hebben zou hier het middel wel eens gevaarlijker kunnen blijken dan de kwaal, waarop het zonder uitwerking is. Dat is waarschijnlijk ook de reden waarom tot nog toe geen enkel land buiten het communistische blok de DDR heeft erkend.

De crisis rondom Euratom

De nog korte geschiedenis van Euratom is vol paradoxen. Toen in het midden van de vijftiger jaren het verdrag voor de Gemeenschappelijke Markt werd voorbereid, was het Frankrijk, dat aandrang op een tweede verdrag voor samenwerking op het gebied van de kernenergie. Thans is het vooral de Franse regering, die er op uit is om het werken in de onderzoekcentra van Euratom op basis van een gemeenschappelijk onderzoekprogramma onmogelijk te maken. Euratom is tot aan de samensmelting van de organisaties van de drie gemeenschappen van de zes landen steeds geleid geworden door Franse voorzitters. De eerste voorzitter, de heer Etienne Hirsch, verstond zijn taak en bracht de zaak goed op gang. De laatste voorzitter, de heer Chatenet, gaf elke maatregel om het Euratombelang achter te stellen bij één of ander nationaal industrieel belang zijn pragmatische zege. Zo kwam Euratom steeds verder in de versukkeling. Intussen werd de kernenergie steeds belangrijker. Alle deskundigen zijn het er over eens, dat in West-Europa de kennis van de toepassing van kernenergie minstens even ver gevorderd is als in Amerika. Daarbij wordt dan toegegeven, dat in de verwerving van die kennis Euratom bijzonder nuttig is geweest. Desondanks willen de regeringen thans vooral bezuinigen op Euratom. Dat doet heel merkwaardig aan, als men bedenkt, dat het bedrag wat de Europese Commissie voor de volgende jaren ten behoeve van Euratom vraagt, niet groter is dan de onzekerheidsmarge in de raming van de jaarlijkse uitgaven, voor de instandhouding van de prijsmaatregelen in de landbouwmarkt van de EEG. Blijkbaar torst men liever de topzware last van het Europese agrarische verleden, dan de last van de toekomst. Daarom is de crisis bij Euratom in de eerste plaats een teken van politiek onvermogen in Europa. De organisatorische tekortkomingen van Euratom zijn niet te loochenen. Zij verklaren echter niet, waarom het in Europa aan de politieke wil ontbreekt om samen met behulp van de wetenschap en de techniek de toekomst te organiseren.

In juridisch opzicht was Euratom niet vuurvast geconstrueerd.

Het Verdrag bepaalt, dat voor de vaststelling van het onderzoekprogramma, dat wordt opgesteld voor een periode van maximaal vijf jaar, volstreekte overeenstemming nodig is in de Raad van Ministers. Dat betekent, dat één van de zes lidstaten de mogelijkheid heeft om de totstandkoming van een nieuw meerjarig onderzoekprogramma te saboteren. Het eerste begin van die misère deed zich voor in 1961, toen duidelijk werd, dat er binnen afzienbare tijd interessante industriële toepassingen van de kernenergie zouden kunnen worden gerealiseerd. Met dat vooruitzicht waren de nationale onderzoekinstellingen en industrieën weinig genegen om industrieel belangrijke onderzoeken aan Euratom te laten. In 1961 besloot men ongeveer de helft van het voor Euratom begrote bedrag te besteden aan de zogenaamde associaties. Daarbij was er sprake van een wetenschappelijke, maar vooral financiële deelneming van de Gemeenschap aan één of meerdere nationale programma's. Euratom vervulde daarbij wel een nuttige functie als centrum voor contracten en verspreiding van kennis via de bij de verschillende associatie-werkzaamheden gedetacheerde onderzoekers van Euratom. Vrijwel al het kostbare industriële ontwikkelingswerk geschiedde buiten Euratom. Wel werd op aandrang van de Fransen besloten in het centrum te Ispra van Euratom de ontwikkeling van een zwaarwaterreactor (ORGEL) ter hand te nemen. ORGEL is nog steeds geen succes.

In de jaren na 1961 bleven de uitgaven van Euratom op hetzelfde niveau van omstreeks tachtig miljoen dollar per jaar. Daarvan werd de helft besteed aan werkzaamheden in de gemeenschappelijke onderzoekcentra als onderdeel van een gemeenschappelijk programma. De nationale belangen traden steeds sterker op de voorgrond en dat leidde ertoe, dat het element van de zogenaamde 'juste retour' steeds meer een rol ging spelen bij de jaarlijkse begrotingsbesprekingen. Elke staat zag er op toe, dat het geld dat hij in Euratom stak, zoveel mogelijk weer werd uitgegeven in werkzaamheden en projecten, waar eigen mensen en eigen industrieën van konden profiteren. Daarmee raakte de samenhang geheel zoek.

Eind 1967 vond men in de Raad van Ministers, dat het tijd was geworden om Euratom op de operatietafel te leggen. Men was het niet eens over de verdeling van de associatiecontracten. Resultaat: de associatiecontracten werden van Euratom losgemaakt en voorlopig op nationale basis voortgezet. De nieuwe Commissie slikte dat omdat zij het erg druk had gehad met het samenvoegen en stroomlijnen van de diensten van de drie ge-

meenschappen en geen eigen plannen voor Euratom had klaarliggen. Zij zou in de loop van het afgelopen jaar 1968 met nieuwe voorstellen komen. In oktober was het zover. Het touwtrekken begon opnieuw. Frankrijk wilde zelfs zó ver gaan, dat niet meer dan een derde van de activiteiten van het gemeenschappelijke onderzoek zouden worden voortgezet. De andere landen waren minder rigoureuus. Toch wilden ook zij zo'n dertig à veertig procent van de onderzoekactiviteiten van Euratom kappen. Op het moment dat wij dit schrijven, is er slechts overeenstemming tussen de vijf exclusief Frankrijk om tachtig procent van de werkzaamheden in de gemeenschappelijke centra van onderzoek te laten doorgaan.

Er is nog geen schijn van kans, dat Frankrijk hierin mee zal gaan. De Fransen wensen het werk van Euratom à la carte en verticaal te organiseren. Dat betekent de beperkte deelneming per project van de uitsluitend in dat project geïnteresseerde lidstaten en de binding aan industrieel belangrijke projecten. Op deze manier hopen de Fransen het terrein, dat zij bij de zich voorspoedig ontwikkelende associatiecontracten van niet Franse huize hebben verloren, terug te winnen.

De andere landen willen het Gemeenschappelijk centrum van onderzoek behouden met een zelfstandig en meer wetenschappelijk gericht programma van voldoende omvang om daarmee nuttig werk voor de langere termijn te kunnen doen. Dat onderzoek hoeft niet uitsluitend fundamenteel te zijn. Het mag zelfs voor meer dan de helft toegepast onderzoek zijn. Georiënteerd dus op bepaalde toepassingen mits het te strak gekoppeld wordt aan het ontwikkelingswerk van bijvoorbeeld een nieuw type kerncentrale. De ervaring heeft geleerd, dat een dergelijke opzet voor alle deelnemers uiteindelijk vruchtdragend kan zijn. Daarbij moet dan wel gezorgd worden voor voldoende flexibiliteit in de programma's en voor voldoende zelfstandigheid in de staf, die de aanpassing van doelstellingen binnen de hoofdlijnen van het programma voor haar rekening dient te nemen. Hoe nodig dat is, bleek bij de besprekingen in Brussel eind 1968.

Daar werd door volwassen ministers met groot ambtelijk gevolg vele tientallen minuten lang gezemeld over projectjes van enkele honderdduizenden guldens. Thuis komen dergelijke zaken slechts zo lang onder excellente ogen als nodig is om de plaats op te zoeken waar in het dossier een handtekening moet worden gezet. Blijkbaar wordt het nationalisme in de EEG een tijdrovend

ritueel waaraan men op atavistische wijze verslaafd raakt.

De overeenstemming van de vijf buiten Frankrijk is niet volkomen. Zij wordt o.a. bemoeilijkt door het verlangen van België om in de verdeelsleutel minder zwaar mee te tellen. Bij de oprichting van Euratom meende België grotere belangen te hebben dan Nederland met het oog op uraniumvoorraden in de Congo. Thans wenst men niet meer te betalen dan Nederland. Dit interne Beneluxgeschil heeft de besprekingen in Brussel verlevendigd, maar niet verfraaid. Ook de Italianen hebben bezwaren. Zij hechten uiteraard aan de voortzetting van de werkzaamheden in het in Noord-Italië gelegen centrum te Ispra. Echter menen zij, dat de Italiaanse industrie in de periode van de totstandkoming van de associatiecontracten, sterk te kort gekomen is. Men moet toegeven, dat juist op het gebied van het industrieel technologische werk de gemeenschapsgedachte vèr zoek is geraakt. Vooral de Fransen, maar ook de Italianen zijn nogal geïsoleerd geraakt. Er is door de Fransen een proces op gang gebracht, waar zij nu het slachtoffer van dreigen te worden.

Aan werk en opdrachten behoeft het Euratom niet te ontbreken. Ondanks het niet te miskennen feit, dat vrijwel overal de inspanningen voor het onderzoek naar de grondslagen en de toepassingen van de kernenergie ten bate van andere sectoren van onderzoek dienen te worden verminderd, is er geen aanleiding om Euratom van die vermindering het eerste slachtoffer te laten worden. Wel is er een grondige herwaardering nodig van het bestaande programma en dient men zich eveneens grondig te bezinnen op nieuwe onderzoekprogramma's. Bij die nieuwe taken zal ook moeten worden gestreefd naar een meer evenwichtige verdeling tussen fundamenteel onderzoek, toegepast onderzoek en ontwikkelingswerk. De ervaring heeft geleerd, dat voor een internationaal instituut als Euratom, de nadruk zou moeten liggen op pionierende activiteiten. Daarvan zou iets minder dan de helft zuiver wetenschappelijk onderzoek kunnen zijn; een betrekkelijk klein deel, circa tien procent, zou gericht moeten worden op industrieel ontwikkelingswerk en de rest, ongeveer vijftig procent, zou toegepast onderzoek moeten zijn, georiënteerd en dienstbaar gemaakt aan vraagstukken van algemeen kerntechnologisch belang. De financiering zou voor een lange reeks van jaren gewaarborgd moeten zijn, terwijl aanpassingsmogelijkheden in het programma in voldoende mate aanwezig zouden moeten zijn. Bij de beslissingen over aanpassingen en wijzigingen in het programma zou aan de wetenschappelijke staf een ruime plaats moeten wor-

den ingeruimd naast de inspraak van de deskundigen en belanghebbenden van de lidstaten. Het Europese Parlement zou zich voornamelijk dienen te beperken tot de budgettaire controle en de daarmee samenhangende afweging van onderzoektaken op het nucleaire en niet nucleaire terrein. Criteria daarbij zouden zijn het vermijden van dubbel werk en de snelle verspreiding van kennis.

Financieel gezien leidde Euratom een betrekkelijk bescheiden bestaan. Gemiddeld waren de bijdragen van de lidstaten niet groter dan twee tot drie percent van het totale bedrag, dat in de lidstaten door de regeringen voor wetenschappelijk onderzoek en ontwikkelingswerk werd uitgegeven. Van de totale uitgaven ten behoeve van de kernenergie nam Euratom niet meer dan tien tot vijftien percent voor zijn rekening. Intussen wordt er voor het ontwikkelen van een aantal veelbelovende reactortypen steeds meer de samenwerkingsvorm van internationale consortia met overheidsondersteuning gekozen. Voor de gasgekoelde hoge temperatuur-reactoren van het Engelse type Dragon, of Duitse type THTR is een consortium opgericht met Engelse, Duitse, Belgische en Italiaanse deelneming. Voor de ontwikkeling van snelle kweekreactoren functioneert al enige tijd een Duits-Nederlands-Belgisch consortium. Tenslotte wordt er thans een overeenkomst voorbereid tussen de Engelse, Duitse en Nederlandse regering voor het verrijken van uranium met behulp van het geruchtmakende ultra-centrifugeprocédé. Al deze projecten vereisen ondersteunend onderzoek van toegepast karakter. Bij dat onderzoek zullen ongetwijfeld weer nieuwe fundamentele problemen opduiken. Wat ligt er meer voor de hand om dit toegepaste onderzoek te bundelen? Als men bedenkt, dat Euratom reeds betrokken was bij het meer fundamentele werk voor de hoge temperatuur gasgekoelde reactoren en bij het onderzoek voor de snelle kweekreactoren, dan is het duidelijk dat er ook voor de toekomst werk genoeg aan de Euratom-winkel is. Bovendien beschikt men daar over een groeiend aantal onderzoekers (circa 400 man, voornamelijk in het centrum te Ispra), die zouden kunnen worden ingeschakeld voor werk buiten het engere terrein van het nucleaire onderzoek.

In het Europese Parlement is meerdere malen de wens uitgesproken, dat Euratom de springplank zou worden voor een meer omvattende technologische gemeenschap. Er is namelijk grote behoefte aan een meer gebundeld technologisch onderzoekswerk. Het is nu niet meer de kernenergie, waar een achterstand van Europa tegenover de twee grote industriële naties van deze

wereld valt in te halen. Nu gaat het om de oceanologie, de biotechniek, de computers en de ruimtevaart. Op al die terreinen is de samenwerking onvoldoende. Er bestaan thans in Europa 25 verschillende organisaties voor de wetenschappelijke en technologische samenwerking in deelgebieden. Euratom is daarvan de enige met een uitgesproken maar aangevochten supra-nationaal karakter. Een kort geleden ingesteld vergelijkend onderzoek naar de resultaten van deze verschillende samenwerkingsvormen leidde tot de conclusie dat het werk en het élan in het merendeel van deze instituten en organisaties is of dreigt vast te lopen. Het regelmatig weerkerend gekibbel tussen de ministers van de deelnemende staten over de verdeelsleutel en de begroting blijkt de grootste handicap om tot een behoorlijke opzet van het onderzoek te komen. Daarenboven bleek de noodzakelijkheid van een voortdurende afweging tussen de verschillende takken van onderzoek en technologie. Daarvoor is nodig een Europees budget voor technologie en wetenschap en een minimum aan onafhankelijk, supra-nationaal gezag aan de top. Dat veronderstelt een Europese technologische gemeenschap.

Voordat we echter zo ver kunnen komen zullen de grootste politieke obstakels voor een Europese regeling van de verdeling van de vruchten van de verworven kennis aan de industrieën van de verschillende landen moeten worden opgeruimd. Dat zal nog wel enige tijd duren. In die tussentijd zal Euratom als kern voor die technologische gemeenschap moeten worden gehandhaafd. Als dat niet kan met Frankrijk, dan maar zonder Frankrijk. De Fransen staan niet alleen wanneer zij de industriepolitieke samenwerking op kernenergetisch gebied geregeld willen zien. Zij maken zich echter schuldig aan moord met voorbedachten rade, wanneer zij die regeling als voorwaarde stellen voor de voortzetting van de activiteiten van Euratom. Daarom zullen de andere vijf landen het voortbestaan van Euratom moeten verzekeren. Daarbij gaat het niet alleen om het vermijden van dubbel werk in de sector van de kernenergie. Het gaat ook om de geloofwaardigheid van wetenschappelijke en technologische samenwerking in supra-nationaal verband. De overgangperiode zal dan ook gebruikt moeten worden om de organisatiestructuren van Euratom te herzien en om te komen tot de voorwaarden voor een betere en meer zelfstandige ontplooiing van Euratom.

Naar de mening van de schrijver van dit artikel zullen de aan te brengen wijzigingen uit dienen te gaan van de volgende beginselen:

Euratom moet zoveel mogelijk over eigen middelen beschikken. Die middelen zullen dienen voort te komen uit heffingen op de industrieën, die van het werk van Euratom profiteren. Deze heffingen zullen in overleg met de belanghebbenden in de lidstaten en na raadpleging van het Europese Parlement moeten worden vastgesteld. Het gemeenschappelijk onderzoekprogramma zal grotendeels uit eigen middelen moeten worden gefinancierd.

Bij de uitvoering van de aanvullende meer technologisch en industrieel gerichte programma's zal op een evenwichtige wijze gebruik worden gemaakt van de mogelijkheden van contract-research en die van het instituut van gemeenschappelijke ondernemingen. Bij de contract-research gaat het om opdrachten door de centrale instantie aan onderzoeksinstituten en industrieën. Bij de gemeenschappelijke onderneming is er een samenwerking tussen regeringen, industrieën en Euratom in het kader van een N.V., waarin bijvoorbeeld de ontwikkeling van een proto-type ter hand wordt genomen. De deelneming van Euratom in deze verschillende gemeenschappelijke ondernemingen geeft de mogelijkheid van coördinatie en van terugkoppeling met het gezamenlijke onderzoek in Euratom-verband.

Op het moment, dat deze regelen op het papier komen, is de uitslag van het Euratom-gevecht nog onbeslist. Wel is duidelijk, dat er een politiek wonder moet gebeuren, wil Frankrijk con amore mee gaan doen. Omdat er in de politiek geen wonderen vanzelf gebeuren, zullen de andere vijf de zaak moeten redden. Veel zal daarbij afhangen van de houding die de Europese Commissie zal innemen. In het Europees Parlement heeft zij tot veler verrassing blijk gegeven te beseffen wat op het spel staat. Het gaat om het behoud van een gemeenschap voor de bouw aan een stukje toekomst. Het gaat om het behoud van een niet gering aantal onderzoekers en technologen als team voor dat gemeenschappelijke werk. Het gaat om een stukje supra-nationaal gezag met een kleine maar niet verwaarloosbare opening voor democratische medezeggenschap. In geen enkel van de vage plannetjes voor een technologische samenwerking met Engeland is iets van dat gezag en die democratische inspraak terug te vinden. Voorstellen van Wilson zowel als van de Beneluxlanden hebben wat dat betreft niet meer om het lijf dan industriepolitieke afspraken. De argumentatie dat ze zo goed zijn voor de economie of de markt maakt nog niet duidelijk dat ze zo goed zijn voor de mensen. Tenslotte is er in Euratom het niet weg te gooien element van de controle op het vreedzame gebruik van de atoomenergie.

Geen geringe zaak, als men bedenkt dat Nederland thans het initiatief heeft genomen om met Duitsland uranium te gaan verrijken. Maar dat is een ander verhaal. Van een Ministerraad en een Commissie, die een Gemeenschap met deze verworvenheden en mogelijkheden niet kunnen of willen verdedigen, mag niet worden verwacht, dat ze bereid en in staat zullen zijn om de andere gemeenschappen voor afbraak te behoeden.

Rapieren in papieren

Noot van de redactie

Deze briefwisseling tussen drie sleutelfiguren in het Europa van de Zes werd in het Frans gepubliceerd in het in Brussel verschijnende tijdschrift van jonge Europeanen 'Agenor' (no. 8-1968). De brieven zijn van zoveel belang, dat de redactie van S en D blij is ze in Nederlandse vertaling te kunnen opnemen, vooral ook omdat deze correspondentie in de Nederlandse publiciteit niet de aandacht heeft gekregen die ze verdient.

De inhoud van de brieven behoeft nauwelijks commentaar: zij spreken voor zichzelf. Het standpunt van minister Debré is ijsig arrogant — het zal niemand verbazen. Maar teleurstellend is het antwoord van voorzitter Rey. Dit zou Hallstein, dunkt ons, niet hebben geantwoord. Van hem is het woord: 'Wij (d.w.z. de Commissie) bedrijven politiek.'

In feite laat Rey Mansholt in de steek: 'hij is een energieke en strijdvaardige politieke figuur — de bezwaren daarvan moet men met geduld verdragen.' Rey treedt niet in het krijt voor de politieke rol en de politieke verantwoordelijkheid van de Commissie. Wij betreuren dat en keuren het af.

Mansholt's standpunt laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Wij delen het.

Michel Debré, minister van Buitenlandse Zaken van Frankrijk aan Jean Rey, voorzitter van de Commissie van de Europese Gemeenschappen.

De minister van Buitenlandse Zaken

Parijs, 9 juli 1968

Mijnheer de Voorzitter,

De vice-voorzitter, de heer Mansholt, heeft dingen gezegd welke ongeoorloofd zijn en de Fransen diep in hun nationale gevoel hebben gegriefd.

Zijn woorden zijn ongeoorloofd, omdat het niet op de weg van een vice-voorzitter van de Commissie ligt om in een beoordeling

van de binnenlandse politiek van een lid-staat te treden. De aard van de functie van een lid der Commissie laat ik geheel ter zijde. Ik weet echter wel dat van alle leden, en misschien in nog sterkere mate van een vice-voorzitter, een onpartijdigheid mag worden verwacht zonder welke het vertrouwen in de adviezen van deze Commissie onherroepelijk is geschokt. De heer Mansholt is op ernstige wijze in die verplichting tot onpartijdigheid te kort geschoten.

Zijn woorden hebben de Fransen diep in hun nationale gevoel gegriefd, omdat het Gaullisme niet uitsluitend de uitdrukking is van onze diepe erkentelijkheid jegens een man die onze eer, onze vrijheid en ook de eer en vrijheid van Europa heeft belichaamd. Het is bovendien de uiting van een vaderlandslievend gevoel van het volk van waaruit Frankrijk leeft en waarvan Europa de vruchten plukt. Krachtens welk mandaat veroordeelt de vice-voorzitter van de Commissie de miljoenen kiezers die hun vertrouwen in generaal de Gaulle hebben uitgesproken?

Ik heb aandachtig uw antwoord gelezen op de ter zake dienende vraag van de heer Habib-Deloncle. Het heeft mij niet overtuigd en ik ben verplicht U in heldere bewoordingen mijn eigen gevoelens en die van de regering tot uitdrukking te brengen.

Gelieve, Mijnheer de Voorzitter, de uitdrukking van mijn bijzondere hoogachting te willen aanvaarden.

Michel Debré

Jean Rey aan Michel Debré.

De heer Michel Debré
Minister van Buitenlandse Zaken van Frankrijk
Quai d'Orsay
Parijs

Brussel, 15 juli 1968.

Excellentie,

Hiermede bevestig ik de ontvangst van uw schrijven van 8 juli. De inhoud daarvan heeft wel mijn verwondering gewekt. Ik kan uiteraard begrijpen dat de Franse regering de uitlatingen van mijn collega, vice-voorzitter Mansholt over de Franse politiek niet op prijs stelt. De heer Mansholt legt reeds sedert jaren van tijd tot tijd dergelijke verklaringen af. Zij hebben zowel mijn voorganger als mijzelf nogal wat zorgen gebaard. De Com-

missie, waarvan ik nog onlangs lid was en waarvan ik thans voorzitter ben, heeft zich ernstig hiermede beziggehouden en zowel mijn voorganger als ikzelf hebben dit punt menigmaal met de Franse minister van Buitenlandse Zaken besproken.

Persoonlijk heb ik onmiddellijk en in het openbaar duidelijk gemaakt dat de te 's-Gravenhage afgelegde verklaringen niet namens de Commissie waren afgelegd, waarbij ik erop heb gewezen dat de heer Mansholt namens zichzelf had gesproken, dat slechts hijzelf voor deze verklaringen aansprakelijk is en dat onze Commissie zich steeds van elk commentaar op de binnenlandse politiek van de lid-staten heeft onthouden.

Misschien had ik daaraan kunnen toevoegen dat de heer Mansholt een energieke en strijdvaardige politieke figuur is, en dat wij enerzijds bij de opbouw van Europa zeer door zijn voortvarendheid gebaat zijn geweest, maar anderzijds enkele bezwaren daarvan met geduld moeten verdragen . . .

Afgezien hiervan hebben mijn collega's, aan wie ik uw schrijven in besloten kring ter kennis heb gebracht, weinig waardering gehad voor de hiërarchie welke U ten aanzien van hun taken schijnt te onderkennen. Zij hebben vooral fel gereageerd op de gedachte dat hun onpartijdigheid in twijfel kon worden getrokken, een gedachte welke ik niet kan aanvaarden en waartegen ik, zowel uit hun als uit mijn eigen naam, krachtig moet protesteren.

Zij hebben zich des te meer over uw opmerkingen verwonderd omdat zij nog onlangs gedurende enkele weken tijdens lange zittingen, soms op zondag of tot laat in de nacht, hebben getracht Frankrijk overeenkomstig de Verdragen de bijstand te verlenen waaraan het behoefte heeft en waardoor het zijn huidige moeilijkheden te boven kan komen. Noch zij noch ik verwachtten dan ook dat het eerste persoonlijke contact van de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken van Frankrijk met de Commissie van deze aard zou zijn, en ik kan dit slechts betreuren.

Het leven in gemeenschap brengt uiteraard soms moeilijkheden tussen de Commissie en een van de lid-staten met zich mede. Naar mijn mening hebben deze moeilijkheden de meeste kans om tot oplossing te worden gebracht als zij worden besproken, veel-er dan wanneer hierover een briefwisseling wordt gevoerd. Wat mij betreft, zal ik steeds gaarne hiertoe te uwer beschikking staan.

Gelieve, Excellentie, de verzekering van mijn bijzondere hoog-achting te willen aanvaarden.

(w. g. Rey)

Sicco Mansholt, vice-voorzitter van de Commissie van de Europese Gemeenschappen, aan Jean Rey.

De heer Jean Rey
Voorzitter van de Commissie

Brussel, 30 juli 1968

Op mijn verzoek heb ik op 25 juli kennis gekregen van Uw antwoord van 15 juli op de brief van de heer Debré van 8 juli 1968.

Zoals ik U reeds bij ons bezoek aan Tilff zeide, ben ik over dit antwoord aan de heer Debré teleurgesteld.

Eerst iets ten aanzien van de volgende procedure. Ge zult U herinneren dat de Commissie U heeft verzocht te trachten de heer Debré te bewegen die brief terug te trekken. Zoals de heer Sassen het zacht uitdrukte 'Men moet iemand eerst de gelegenheid geven zijn fout ongedaan te maken.'

De Commissie kwam tot dit besluit omdat zij uitging van de veronderstelling dat de brief *niet* bekend was bij de Franse permanente Vertegenwoordiging. Gij deelde op 25 juli aan de Commissie mede dat U uit een gesprek met de Franse Permanente Vertegenwoordiger is gebleken dat deze was ingelicht.

Naar mijn mening zoudt U er toen wel aan hebben gedaan de brief als 'officieel' te beschouwen. Dat betekende tevens dat het antwoord door de Commissie moest worden vastgesteld.

Gij hebt dit niet gedaan, betreft echter wel de Commissie in Uw oordeel over hetgeen ik in den Haag op de persconferentie heb gezegd. Ik betreur dit. De brief van de heer Debré is een brief namens de Franse regering, gericht aan de president van de Commissie.

Ik acht het gewenst dat deze brief als zodanig wordt behandeld. Tevens dient in de notulen van de Commissie haar standpunt te worden vastgelegd.

Ten aanzien van de inhoud kan ik herhalen dat ze mij ernstig teleurstelt. Daarbij wil ik voorop stellen dat het niet om persoonlijke gevoeligheden gaat. Ik beschik over voldoende gevoel voor ironie om niet geraakt te zijn over de uitwisseling van een 'beoordeling' over een lid der Commissie tussen de president van onze Commissie en een minister van een der ledenlanden, — 'beoordelingen' die ten aanzien van onze ambtenaren met zorg worden vergaard. Er bestaat te minder aanleiding om geraakt te zijn, omdat het eindoordeel binnen de kwalificatie 'voldoende' blijft: lastig, maar niet geheel onverdienstelijk . . .

Wel acht ik het onjuist dat U het brevet van goed gedrag voor de Commissie juist op dit ogenblik van de regering meent te moeten verkrijgen door te wijzen op de hulp die op voorstel van de Commissie nu aan Frankrijk wordt verleend. Mijn kritiek op de houding van de Franse regering inzake de te Den Haag en te Straatsburg genoemde vraagstukken heeft mij uiteraard nooit kunnen beletten bij mijn werk de vereiste onpartijdigheid in acht te nemen. Ik heb geen reden tot twijfel ten aanzien van eenzelfde onpartijdigheid bij mijn collegae in de Commissie. Juist daarom acht ik het misplaatst om met de jongste voorstellen tegenover de Franse regering te schermen.

Bovendien is de *onpartijdigheid* niet in het geding; in het geding is de *politieke neutraliteit* van de leden van de Commissie.

En hiermede ben ik bij het punt dat ver uitgaat boven de aanleiding tot deze correspondentie: ik betreur het dat U zowel met betrekking tot de zogenaamde inmenging in de binnenlandse politiek als ten aanzien van de zogenaamde onpartijdigheid, spreek neutraliteit, de interpretatie van de heer Debré aanvaardt. Door U accoord te verklaren met het standpunt Debré inzake de rechten van de leden van de Commissie, degradeert U dit orgaan tot het niveau waar het door de Franse regering gewenst wordt. Een globale verdediging van de Commissie wordt immers even vriendelijk als nietszeggend, wanneer U de kern van de kwestie omzeilt, namelijk de neutraliteit die men ons wil opleggen ten aanzien van de politiek der ledenlanden inzake de voortgang der integratie. Het is Uw goed recht een andere opvatting ten aanzien van de politieke taak van een lid der Commissie te hebben. Maar dat geeft U niet het recht een dergelijke veroordeling uit te spreken over een van Uw collega's. Ik zal mij onthouden van uitvoerige discussie over de vergelijking die U maakt ten aanzien van de 'soortgelijke' situatie, waarin zich Hallstein zou hebben bevonden. Met Hallstein heb ik weleens verschil van mening gehad over de opportuniteit van een uitspraak op een gegeven ogenblik, maar nimmer over het recht van een politieke meningsuiting.

Ik heb mijn standpunt zowel wat betreft het verwijt van inmenging in de interne aangelegenheden van de ledenlanden als ook ten opzichte van de als 'onpartijdigheid' gecamoufleerde neutraliteit in mijn brief aan minister Debré uiteengezet. Herhaling kan ik mij besparen door afschrift van de brief aan minister Debré bij te voegen.

U zult begrijpen dat ik een discussie hierover in de Commissie wenselijk acht. Ik verzoek U dan ook deze kwestie op een der

vergaderingen in de maand september aan de orde te stellen.

Het ware wenselijk dat onze collegae beschikken over alle documenten.

Ik meen dan ook goed te doen afschriften van mijn beide brieven aan onze collegae te doen toekomen.

Mansholt

Sicco Mansholt aan Michel Debré.

Brussel, 30 juli 1968.

Mijnheer de Minister,

Onze President, de heer Jean Rey, stelde mij op 25 juli j. l. Uw brief ter hand.

Ik acht het gewenst U daarover mijn oordeel te geven.

Uw reactie op mijn woorden op de persconferentie te Den Haag op 1 Juli verbaast mij en het is derhalve wellicht nuttig dat ik U inlicht over hetgeen door mij is gezegd.

Op de vraag van een journalist wat naar mijn mening de verkiezingsuitslag in Frankrijk zou betekenen voor de politieke eenwording van Europa heb ik het volgende geantwoord:

Aangezien er reeds jarenlang diepgaande meningsverschillen bestaan tussen de leden van de Europese Gemeenschap over een aantal essentiële politieke punten is tot dusver de politieke eenwording geen stap vooruit gekomen. Met name heb ik gewezen op het verschil van inzicht t. a. v. de structuur van het toekomstige Europa, schetsmatig aangeduid met het door de Franse regering verdedigde 'Europe des Patries' en door de anderen de meer federale structuren.

Hiermede staat in nauw verband het streven van de Franse regering om de meerderheidsbeslissingen, in het Verdrag van Rome neergelegd, niet te aanvaarden. De andere landen hebben dit nimmer kunnen aanvaarden, doch dienen zich hierbij neer te leggen.

Voorts is door mij gewezen op het verschil in politiek t. a. v. de toetreding van Engeland, waar vijf landen van de Gemeenschap aandringen op spoedige onderhandelingen, en waar tot twee maal toe de Franse regering zich in feite niet accoord heeft verklaard.

Ten slotte heb ik gewezen op het diepgaande verschil van inzicht t. a. v. de democratische structuur van de toekomstige Europese Gemeenschap. Met nadruk is de noodzaak van de versterking en uitbreiding der bevoegdheden van het Europese Par-

lement bepleit. Tot dusver heeft de Franse regering nimmer blijk gegeven daar intensief aan te willen meewerken.

Zolang deze (en andere) belangrijke politieke geschilpunten niet uit de weg zijn geruimd, acht ik een spoedige verwezenlijking van de Europese politieke gemeenschap een illusie.

Op de persconferentie heb ik daarna als mijn mening gegeven dat de grote Gaullistische verkiezingsoverwinning waarschijnlijk een zelfde regeringsformatie te zien zal geven als in het verleden. Er is dus geen enkele reden om aan te nemen dat er een fundamentele wijziging in de situatie zal plaatsvinden. In de tijd die nu voor ons ligt zullen we een relance in de Europese politiek nodig hebben en we zullen alle krachten moeten inspannen de bevolking en speciaal de jeugd van onze idealen te doordringen. Dit wat betreft mijn woorden op de persconferentie.

Waarop het voor mij aankomt en wat aan dit intermezzo een betekenis geeft die ver uitgaat boven het geïmpliceerde geval, heeft betrekking op twee aspecten:

a) of, wat ik zei, *juist* of *onjuist* was en daarmee evt. kwetsend voor kiezers, gekozenen of zelfs voor de president van de Franse Republiek;

b) en of, wat ik zei, door mij gezegd *mocht* worden, gezien mijn positie van vicevoorzitter van de Europese Commissie.

Mijnheer de Minister, ik heb te Den Haag drie feiten genoemd — betrekking hebbende op de democratische structuur, de institutionele werking en de uitbreiding van de gemeenschappen met nieuwe leden, — waarbij naar mijn opvatting de politiek van de Franse regering — om het heel terughoudend te zeggen — niet bepaald stimulerend is. Aangezien ik teveel respect voor de President van de Franse Republiek heb om te kunnen veronderstellen dat hij, na een overweldigende overwinning bij de laatste verkiezingen, zijn ministers opdracht zou geven voor een herziening van die politiek, moest ik tot mijn spijt tot de conclusie komen dat ten aanzien van de bovenaangehaalde punten een wijziging van de tegenwoordige Franse politiek niet te verwachten is.

Ik kan, Mijnheer de Minister, met de beste wil niet aanvaarden dat ik daarmee het nationale gevoel van miljoenen Franse kiezers heb gewond, gelijk U beweert.

U zult nu mijn verbazing over Uw brief kunnen begrijpen. Nergens heb ik betoogd dat de Franse regering niet het recht zou hebben haar standpunt te verdedigen. Slechts is nuchter geconstateerd dat de verschillen in standpunt de politieke gemeenschap onmogelijk maken.

Wanneer U, Mijnheer de Minister, aan de orde stelt de betekenis van Generaal de Gaulle voor het Franse volk, maar tevens voor geheel Europa, heb ik zeker de behoefte hierin met U in te stemmen, mits U de exclusiviteit prijsgeeft, doch in die waardering voor de grote Franse generaal mede betreft al die burgers onzer landen die, evenals hij, voor de vrijheid en de eer van ons continent met succes hebben gestreden. Dit succes kon worden bereikt dank zij de inzet en de opoffering aan weerszijden van de Atlantische Oceaan. De herinnering hieraan is trouwens een van de drijfveren voor mijn streven ten gunste van de uitbreiding van de gemeenschap, omdat de Zes het begrip Europa slechts zeer beperkt omvat.

Ik begrijp dan ook niet dat U mij kunt verwijten dat ik mij heb bezig gehouden met de Franse *binnenlandse politiek*. Een oordeel over de politieke toestand in Europa, en meer in het bijzonder wat betreft de mogelijkheden van een ontwikkeling naar een politiek Europa, is niet alleen normaal maar er wordt van ons verwacht dat wij ons uiten. En dit is geen beoordeling van de binnenlandse politiek van een lid-staat. Het is het trekken van conclusies uit de *buitenlandse politiek* van de ledenlanden met betrekking tot Europa.

Ten slotte de 'impartialité.'

Ik ben, met U van mening, dat onze Commissie, en bij gevolg ieder lid, tot strikte onpartijdigheid gehouden is. Uw beschuldiging dat ik dit niet doe, heeft mij gekwetst. Voor het eerst gedurende mijn politieke activiteit in Europa wordt dit te mijnen opzichte gezegd.

Als ik partijdigheid afwijs, stel ik tevens met nadruk dat dit *géén neutraliteit* betekent. Wij allen, de regeringen van de ledenlanden, de Ministerraad, de Commissie hebben tot taak het politieke Europa te verwezenlijken. De Commissie is een politiek orgaan, haar leden zijn politici die het Europees belang te dienen hebben. Tot het dienen van het Europees belang, zoals *zij* dat zien, behoort het geven van een politiek oordeel. In haar absolute onafhankelijkheid zal de Commissie zelve beoordelen wat daartoe behoort.

In een tijdperk, waar een sceptische, kritische, rebellerende jeugd in gehéél Europa, gericht dient te worden op positieve doeleinden, is overeenstemming tussen woord en daad een eerste voorwaarde. En ik weet dat er in de jongste tijd voldoende bewijzen zijn geleverd die tonen waartoe het verzwijgen van de fei-

ten, of het doen van beloften die niet worden gerealiseerd, kan leiden.

Aangezien ik veronderstel dat in deze beoordeling van de maatschappelijke situatie tussen U en mij overeenstemming bestaat, mag ik U verzoeken bij de beoordeling van mijn houding deze overweging in aanmerking te nemen.

EEG plus en min

Een sociaal-economische balans van tien jaar EEG kan gemakkelijk in juichtonen geschreven worden. Produktie, produktiviteit en reële lonen zijn sedert 1958 sterk gestegen: de produktie per hoofd in bedrijven met de helft, de verdiende lonen in de industrie met 125 pct., de reële lonen met 60 pct.

Uit deze cijfers blijkt al, dat er ook een sterke prijsstijging is geweest, die uiteraard minder positief gewaardeerd moet worden. Belangrijker is echter of deze ontwikkeling aan de EEG moet worden toegeschreven, of dat we ook zonder EEG dezelfde resultaten zouden hebben bereikt. Principieel is deze vraag niet te beantwoorden, we weten alleen hoe de geschiedenis nu verlopen is, maar niet hoe ze verlopen zou zijn als de omstandigheden anders waren geweest. Enige tijd geleden is er een theoretische discussie geweest over de vraag welke invloed de EEG op onze economische groei heeft gehad. Er zijn hoogstens aanwijzingen in de een of andere richting en het is dan ook niet verbazingwekkend dat er geen duidelijke konklusie uit deze discussie is gekomen.

Voor Nederland is de buitenlandse handel bepalend voor groei, inkomen en werkgelegenheid. Uit de cijfers van de Nederlandse uitvoer valt duidelijk af te leiden dat het vooral de export naar de andere EEG-landen is geweest, die als de motor voor onze economie heeft gefungeerd. In 1958 ging 41 pct. van onze export naar EEG-landen, nu 56 pct. Anders uitgedrukt: tegenover een ruime verdubbeling van de totale export staat een verdrievoudiging van de export naar EEG-landen. Maar ook bij dit 'bewijs' kan een kanttekening worden gemaakt: ook voor het inwerking-treden van de EEG nam het aandeel van de EEG-landen in onze export toe. Het betreft hier immers snelgroeiende industrielanden, die bovendien dicht bij liggen, zodat het niet verwonderlijk is dat onze export juist naar deze landen sterk groeit. Welk gedeelte van onze exportgroei toe te schrijven valt aan deze, min of meer natuurlijke oorzaken en welk gedeelte aan de tarievenafbraak in de EEG is moeilijk exact na te gaan. In een studie van een Amerikaans instituut wordt 0,13 pct. van de Nederlandse groei toege-

schreven aan de tariefverlaging in de EEG. Maar daarbij moet direct worden aangetekend dat ook voor 1958 hetzelfde percentage werd gevonden voor het effect van de liberalisatie van de handel binnen de OESO. Zo gezien is de EEG tariefafbraak slechts een fase in een langduriger liberalisatieproces. Als het vrijmaken van de internationale handel een belangrijke positieve invloed heeft op de welvaart, dan is het de moeite waard te trachten dit proces voort te zetten en de vraag is dus, of daar nog kansen voor bestaan. De OESO heeft met steun van de Marshallhulp, in de naoorlogse periode dit proces op gang gebracht. De handelsakkoorden tussen twee landen worden vervangen door een vrij multilateraal handelsverkeer zonder kwantitatieve beperkingen in de handel tussen de Westerse landen. De OESO faalde echter bij de tarievenafbraak, zodat de belangrijkste kern van de bescherming, de invoerrechten, bleef bestaan. Ook de wereldorganisatie voor de handel, het GATT wist wel een zekere discipline bij de hantering van de invoerrechten te bewerkstelligen, maar tot een betekende verlagings van het algemene niveau kwam het niet.

De EEG heeft wel, per 1 juli 1968 praktisch alle tarieven voor de interne handel afgeschaft en bovendien een belangrijke impuls gegeven voor onderhandelingen in bredere kring, die geleid hebben tot de tariefsverlagingen in de Dillon ronde en de Kennedyronde. Daarmee behoeft het einde nog niet bereikt te zijn, er zijn nog een aantal mogelijkheden waarvan de belangrijkste zijn: een uitbreiding van de EEG met de EFTA-landen, een verdergaande tariefsverlaging van het GATT en de uitbreiding van de handel met de ontwikkelingslanden en de communistische landen. Voor de EEG intern kunnen de handelsbelemmeringen nog belangrijk verminderd worden door een harmonisatie van de technische voorschriften. Het moeten voldoen aan in elk land verschillende eis van warenwetten, veiligheidswetten e.d. vormt voor bepaalde producten, b.v. medicijnen, een veel ernstiger hinderpaal dan invoerrechten. Op dit gebied zijn nog slechts enkele bescheiden stappen gedaan en een verdere voortgang vereist een veel grotere mate van éénheid van beleid dan nu aanwezig is. Het zou onjuist zijn de EEG ook voor wat de douane-unie betreft, alleen te beoordelen op grond van de goede resultaten tijdens de redelijk goede conjunctuur die sedert 1958 in W.-Europa bestaan heeft.

Voor al een klein als Nederland met weinig afweermogelijkheden, is even belangrijk de zekerheid die het EEG-verdrag biedt. Het gevaar van een plotselinge afneming van onze export

door maatregelen in het buitenland doet zich vooral voor in de sectoren, die met moeilijkheden hebben te kampen.

De landbouw is een klassiek voorbeeld van de hantering van allerlei invoerbelemmingen om de eigen afzet veilig te stellen. Daarvan hebben wij de laatste jaren maar heel weinig last gehad, het belangrijkste geval dat zich heeft voorgedaan was het invoerverbod in andere EEG-landen van Nederlands vee en vlees wegens mond- en klauwzeer. Maar ook hiervoor zijn maatregelen getroffen opdat van een dergelijke, op zichzelf acceptabele maatregel, geen misbruik wordt gemaakt. Een ander belangrijk voordeel is, dat niet alleen de export van landbouwprodukten niet naar hoeveelheid beperkt kan worden, maar dat er ook redelijke prijzen voor gemaakt worden. Volgens minister Lardinois is in 1968 de Nederlandse export van landbouwprodukten en voedingsmiddelen met ongeveer een half miljard gulden gestegen, hoofdzakelijk ten gevolge van het EEG-landbouwbeleid. Een belangrijke vraag is, of deze, toch min of meer formele rechten op een onbelemmerde export onder alle omstandigheden gehandhaafd zullen worden. Die vraag kan echter alleen beoordeeld worden in het licht van het te voeren beleid, wat later aan de orde komt.

Belangrijk voor de beoordeling is uiteraard ook de inkomensontwikkeling en in het bijzonder de loonontwikkeling. Vóór de EEG tot stand kwam, waren de loonkosten in Nederland duidelijk het laagste, meestal dicht in de buurt van de Italiaanse. Nu liggen de Nederlandse loonkosten ongeveer op het EEG gemiddelde, terwijl ze in enkele, niet onbelangrijke sectoren zoals de kolenmijnen en de staalindustrie duidelijk het hoogst in de hele EEG zijn.

Het Nederlandse loonpeil heeft dus niet alleen de algemene welvaartsontwikkeling in de EEG gevolgd, maar heeft bovendien nog een achterstand ingehaald. Weliswaar ging dit gepaard met een belangrijke prijsstijging, maar deze prijsstijging is slechts voor een betrekkelijk gering deel rechtstreeks aan EEG-maatregelen toe te schrijven en voor het grootste deel aan de min of meer automatische aanpassing van prijs- en loonniveau aan dat van onze voornaamste handelspartners.

De vorming van de douane-unie heeft al met al positief gewerkt. Hoewel het effect nauwelijks te kwantificeren valt is het wel duidelijk dat de afschaffing van de handelsbelemmingen de reeds bestaande tendens naar een internationale economische vervlechting heeft bevorderden daardoor de welvaart heeft doen stijgen.

Dat is echter niet het enige wat we van de EEG verwacht hebben: we wilden ook weer een greep krijgen op het economisch gebeuren, dat, juist door de internationalisatie, aan elke politieke controle dreigt te ontsnappen. Het is al heel lang duidelijk in Nederland, hoewel helaas nog niet voor iedereen, dat het op de essentiële punten onmogelijk is een zelfstandige economische politiek te voeren, los van de ontwikkeling in het buitenland. Alleen een grotere eenheid, zoals de VS of een geïntegreerd Europa kan ook economisch politiek een zekere onafhankelijkheid bewaren. Dat geldt voor de conjunctuurpolitiek, voor de bedrijfstakpolitiek, zelfs voor de regionale politiek, want ook de regionale problemen reiken over de grenzen heen en worden soms zelfs door grenzen, die een geïsoleerde positie scheppen, in de hand gewerkt. Maar het geldt in nog sterkere mate voor echte structuurhervormingen: medezeggenschap en medebezit van de werknemers worden begrensd door de mogelijkheden van kapitaalvlucht. Ook inkomenspolitiek stuit op duidelijke begrenzings gesteld door het internationale klimaat. Het grotere gebied van de EEG zou de grenzen voor acties op deze terreinen niet doen verdwijnen, maar wel **aanmerkelijk** verruimen.

De discussie over deze zaken wordt wel eens wat verward doordat geen duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen de kwestie of de EEG institutioneel in staat is deze problemen aan te pakken en de vraag of de bereidheid tot die aanpak bestaat. Voor het voeren van een beleid op al deze terreinen is één of andere vorm van centraal gezag noodzakelijk; voor een juiste aanpak is een progressieve instelling van dit gezag noodzakelijk. Anders uitgedrukt: we hebben op dit moment meer aan een conservatieve Europese regering dan aan een progressieve Nederlandse regering. Immers, een conservatieve Europese regering kan vrij gemakkelijk worden vervangen door een progressieve, maar een progressieve Nederlandse regering krijgt toch nauwelijks de kans een echt progressief programma uit te voeren, ook al steunt ze op een ruime meerderheid in het Parlement. Het beste bewijs voor deze laatste stelling vond wel de positie van de Engelse regering. Helaas moet worden geconstateerd dat het er met de vorming van een Europese regering, of met de voorbereiding daarvan via een gemeenschappelijke politiek op de verschillende economische terreinen en de overdracht van bevoegdheden bedroevend slecht voor staat.

Het verst is men gevorderd op het terrein van de landbouwpolitiek. Het instrumentarium voor een gemeenschappelijke politiek

is aanwezig, de gemeenschappelijke markt is een feit. Of men er in zal slagen tot een politiek te komen, die de fundamentele problemen aanpakt is zeer de vraag, maar de voorstellen van de Commissie zijn er in elk geval.

Heel wat minder gunstig is de situatie op een ander urgent terrein, de conjunctuurpolitiek. Juist op dit terrein vergroot een gemeenschappelijke aktie de mogelijkheden voor een effectieve conjunctuurbeheersing enorm. Toch is men niet veel verder gekomen dan wat vrijblijvende samenspraken. Dat het in de afgelopen periode nog zo gunstig is verlopen ligt weer aan het geluk van de toevallig gunstige constellatie dan aan de wijsheid van het gemeenschappelijke beleid.

Toch is er in de conjunctuurpolitiek nog heel wat meer samenwerking dan op het terrein van de bedrijfspolitiek, waar het streven de nationale bedrijfstak te steunen, desnoods ten koste van de bedrijfstakken in de andere EEG-landen nog altijd heel sterk is. Een gemeenschappelijke visie op de toekomst van de bedrijfstakken, die in moeilijkheden verkeren, en een daarop gebaseerde gemeenschappelijke politiek, ontbreekt geheel of vrijwel geheel. Er is ook geen aanwijzing, dat de belangrijke funktie, die de EGKS heeft vervuld op sociaal terrein bij de afvloeiing van mijnwerkers naar andere beroepen in enigszins betekende mate door de EEG voor andere bedrijfstakken wordt overgenomen.

Hetzelfde sombere beeld geldt overigens voor het gehele terrein van de sociale politiek. De Commissie heeft zich haar zelfstandigheid en haar mogelijkheden voor samenwerking met het bedrijfsleven, werkgevers en werknemers, door de raad in belangrijke mate laten ontnemen. Op de meest urgente punten: een duidelijke werkgelegenheidsbeleid en een hervorming van het Sociaal Fonds voor het oplossen van de knelpunten wordt geen of nauwelijks vooruitgang geboekt.

Een duidelijk voorbeeld van de afbraak van instellingen en gemeenschappelijke politiek vormt de ontwikkeling rond Euratom.

Voor structuurhervormingen is in deze opzet al helemaal geen plaats; een serieuze discussie over medezeggenschap vindt niet plaats, maar wel kan de Duitse medezeggenschap worden uitgebreid. Discussies over inkomensverhoudingen vinden nauwelijks plaats maar wel worden nog bestaande nationale mogelijkheden via de belastingharmonisatie ernstig beperkt.

Moet een sociaal economische balans dan negatief uitvallen?

Het is vrij zinloos daarover te spreken, want een alternatief is er op dit moment nauwelijks. Het is ook de vraag, of de balans in feite wel negatief is. Uiteraard schieten de realisaties ernstig tekort, zelfs tegenover bescheiden verwachtingen. Maar niet tegenover de situatie, die zonder EEG zou bestaan. Zelfs de maatregelen, die we soms niet prettig vinden: verhoging landbouwprijzen, invoering BTW hadden we waarschijnlijk ook zonder EEG ingevoerd. En de voordelen van een grotere en stabiele handel en de daarmee verbonden welvaart en groei hadden we tenminste gedeeltelijk gemist. Maar de werkelijke winst van de gemeenschap: een gemeenschappelijke politiek door een, democratisch gecontroleerd, boven-nationaal gezag, moet nog komen.

Dat zal ons weer in staat stellen werkelijke besluiten te nemen over de economische orde die we wensen en er niet weer alleen over te discussiëren.

Gowon voelt weinig voor Biafra

Voor de betrouwbaarheid van de cijfers zal ik maar niet in staan. De Wereldraad van Kerken en Caritas Internationalis doen dat ook niet. Men heeft in Biafra wel wat anders te doen dan de doden te tellen. Driekwart miljoen, zeggen de hulporganisaties. Over 1968 alleen al. Maar het kan ook best zijn dat als er werkelijk geteld zou zijn het aantal doden in Biafra voor 1968 op één miljoen gesteld moet worden. Je krepeert er makkelijk, als kind, als oude van dagen en als vluchteling vooral. Daar staat tegenover dat de fabricage van doodkisten ook velen in leven houdt, want voor het overige is op het grondgebied van de luitenant-kolonel Ojoekwoe buiten vechten en wachten te weinig te doen. De boeren hebben geogst en omdat er meer vraag dan aanbod was is de zaadyam mee op de markt gekomen. Waar hij nog wel werd geplant is hij vaak door hongerige Biafranen weer uit de grond gehaald en geconsumeerd. De fabrieken liggen stil, want er zijn geen grondstoffen en er is, door een schaarste aan banden, benzine en accu's, nauwelijks particulier vervoer. En dan zijn er nog de vluchtelingen, drie op elke oorspronkelijke inwoner van wat van Biafra nu nog over is. Velen van hen hebben zich in de handel gestort. Met duizenden tegelijk bevinden ze zich op de markten. Met het gevolg dat op vrijwel elke markt honderd maal zoveel mensen als inheemse bananen zijn, of honderd maal zoveel kinderen als rijstkorrels. De vingerhoedjes zout die we er zagen uitgesteld kostten een weekloon. Maar er zijn in Biafra niet veel mensen die nog een weekloon verdienen.

'We willen vrede, meneer,' zeggen ze op die markten in het Engels tegen je. En de kinderen zeggen, ook in het Engels, dat ze honger hebben. 'Waarom vechten jullie dan in vredesnaam nog door?' was onze wedervraag. 'Omdat we anders door de federalen doodgemaakt zullen worden,' was het vaste antwoord op die vraag. In alle nuchterheid kun je dan nog eens argumenteren dat het met hun overlevingskansen nu bepaald niet beter is gesteld dan wanneer de troepen van Gowon binnengemarcheerd zouden

zijn, maar dat helpt niet. De meer geschoolde Biafraan weet zeker, dat de Noorderlingen hem van kant zullen maken, de minder geschoolde is er steevast van overtuigd, dat ook hij niet gespaard zal blijven. En daarom zijn ze allemaal voor doorvechten, dan blijft er een kans dat de Fransen het getij doen keren of de Engelsen, die in Biafra haast meer gehaat zijn dan de federalen, van de dwalingen huns weegs terugkeren en Gowon dwingen tot een staakt het vuren. Die haat jegens de Britten is een van de meest opvallende politieke punten bij een bezoek aan Biafra. Iets van het waarom dringt tot je door als je in een miniscuul dagblaadje, gedrukt op een schoolschriftvelletje, nog ruimte vindt uitgespaard voor het bericht dat koningin Elisabeth die dag een officieel bezoek aan een of ander Latijns-Amerikaans land brengt en daar een fabriek heeft geopend. Onbeantwoorde liefde?

De eigenlijke vijand staat nummer twee op de ranglijst. Het is de Haussa, de Noord-Nigeriaan. De moorden op de Ibo's in het Noorden, in 1966, die zo'n 30.000 slachtoffers vroegen en twee miljoen Oost-Nigeriaanen uit het Noorden en uit Lagos op de vlucht deden slaan, zijn naar mijn mening de werkelijke reden waarom het conflict tussen Nigeria en Biafra zo moeilijk oplosbaar is. De Nigeriaanen maken het zich al te gemakkelijk als ze de schuld voor de vrij sterke saamhorigheid van Ojoekwoe en diens volk op de inderdaad niet slechte propaganda van Biafra's staatshoofd schuiven. Het zijn de 30.000 doden en vooral de twee miljoen afgrijselijke verhalen over het Noorden die deze saamhorigheid verklaren.

Van de oorzaken en aanleidingen tot die moordpartijen hebben beide partijen in de Nigeriaanse burgeroorlog een eigen versie. Als men beide versies tot een samenvoegt, is men niet ver van de waarheid. Waar het echter om gaat is dat door die moordpartij en de daardoor veroorzaakte vlucht in Nigeria een nieuwe politieke situatie is ontstaan, waarop de federatie niet meer paste. Het leek er in januari 1967 even op, dat Gowon en Ojoekwoe dat beiden begrepen hadden, toen ze in het Ghanese Aboeri een overeenkomst sloten die de Nigeriaanse federatie in de praktijk tot een confederatie, een veel lossere geheel gemaakt zou hebben. Die overeenkomst is echter papier gebleven. Mede daardoor kwam de afscheiding van Oost-Nigeria als Biafra. En die afscheiding moest wel tot oorlog leiden en die oorlog tot een nieuwe vluchtelingenstroom, nu uit het door de federalen bezette gebied.

Van het oorspronkelijke Biafra is nog een stuk van zo'n honderdvijftig bij veertig kilometer over. De twee miljoen inwoners van dat gebied hebben aan een naar schatting zes miljoen vluchtelingen onderdak moeten bieden en moeten met hen de onder normale omstandigheden toch al te geringe hoeveelheid voedsel delen. Soms kan men, dank zij niet altijd even duidelijke frontlijnen, achter de Nigeriaanse linies zijn yams nog oogsten, maar veel verlichting brengt dat niet. Biafra is feitelijk geheel omsingeld. De enige echte weg erin of eruit is de luchtweg.

Wij kwamen, op 9 november, van Sao Tomé, een door de Afrikaanse bevrijdingslegers vergeten Portugese kolonie in de oceaan. Een schitterend eiland, zij het wat provinciaal voor de intellectuelen uit Lissabon die hun politieke activiteiten daar met een gedwongen verblijf op dit eiland moeten betalen. De katholieke hulporganisatie Caritas Internationalis en de noordelijke groep uit de Wereldraad van Kerken hebben hier hun hoofdkwartier. Vrijwel alle loodsen en een flink aantal kerken liggen vol met hun voorraden. Het Internationale Rode Kruis vliegt van Fernando Po, althans als de staatsgreepsituatie en de Nigeriaanse druk op dit pas van Spanje onafhankelijk geworden eiland dat toelaten. Men kan ook van Gabon of de Ivoorkust naar Biafra vliegen. Het Franse Rode Kruis doet dat en de Franse luchtmacht ook wel eens, zegt men. En dan zijn er nog de toestellen van luchtpiraat Hank Wharton, zelf op het ogenblik vermoedelijk ergens in een gevangenis. Zijn 'Grey Ghost' komt altijd rechtstreeks uit Lissabon - de wapens en munitie die het toestel vervoert zijn afkomstig van de internationale wapenhandel.

Wij vlogen, op die negende november, Caritas. Het toestel was een DC-7, zonder enig kenteken. De bemanning van drie bleek Zweeds en Engels. Bovenop de dozen met pleister, pillen en salamiworst konden we mee, naar Oeli (Biafra). In verband met het luchtdoelgeschut rond Port Harcourt werd het een onverlichte overtocht. De vele lichtflitsen aan de hemel die ons verontrustten waren volgens de bemanning een natuurverschijnsel. Maar in een stikdonker toestel met een kortaffe radio waaruit om het half uur een geluid komt en waarin de piloot om veiligheidsredenen niets terug mag zeggen, hou je toch je twijfels. Boven Biafra werd de radioboodschappen frequenter: 'Blijf een uur cirkelen.' Vijf minuten later moest dat anderhalf uur worden. Voordat de piloten hadden overlegd of dat in verband met de brandstofvoorraad wel kon, kregen we de laatste boodschap: 'Clear the area.' Terug naar

Sao Tomé dus. Ruim vier uur vliegen voor niets. De terugreis was aanzienlijk aangener, omdat we het bier, het sodawater en de chocomel op konden maken die de bemanning had ingeladen om zich tegen de risico's van een gedwongen verblijf in Biafra te verzekeren. Alle vliegtuigen namen sinds enkele dagen een dergelijke voorraad mee, omdat kort daarvoor een Zweeds toestel op de grond door een raketaanval uit de lucht zodanig was beschadigd, dat het niet dan met grote moeite naar Sao Tomé teruggevlogen kon worden. Veertien Biafranen waren bij die aanval gedood, een Zweedse piloot en een Caritaspriester gewond. Het toestel zelf was op ruim honderd plaatsen beschadigd.

De stemming onder de piloten was er door dat incident niet beter op geworden. Maar ook piloten moeten leven en om toch met zijn drieën een kleine tweeduizend gulden te verdienen steeg onze bemanning na het bijvullen van de tanks opnieuw op. Dit keer om uiteindelijk wel op Oeli te landen. De gaten die door de federale bommen in de landingsbaan waren geslagen en die de verklaring bleken voor de drie radioboodschappen van onze eerste tocht waren inmiddels gedicht.

Met Osinga, een medewerker van Wereldraad-dokter Middelkoop, zijn Imkamp en ik naar Oemoeahia meegelift. Osinga's tweede poging om vijf ernstig zieke kinderen op een vliegtuig naar Nederland te krijgen was door de Nigeriaanse bomaanvallen mislukt. Met de kinderen op schoot en op de laadvloer begonnen we aan een tocht van ruim honderd kilometer naar de 'hoofdstad'. Tegen de ellende van die vijf kinderen en die van de acht miljoen andere Biafranen is weinig te doen. Over de voor het hulpwerk bijzonder gunstige oktobermaand vlogen Caritas, de Wereldraad van Kerken, het Franse en het Internationale Rode Kruis samen nog geen halve kilo voedsel en medicamenten per Biafraan op Oeli binnen. Men mag dan ook best somber zijn, als men aan januari denkt, de maand waarin naar verwachting de in oktober geogste yam op zal raken. Dan moeten naast proteïne-rijke voedingsmiddelen, die nu al volledig ontbreken, ook nog de koolhydrathen worden binnengevlogen. Als men het dagelijkse dodencijfer niet wil doen stijgen boven het huidige peil, dan is per dag tweeduizend ton voedsel nodig. Het maandresultaat voor oktober was vierduizend ton, voor november zal het de tweeduizend ton niet ver overschreden hebben. Alleen met dag- en nachtvluchten met meer en grotere vliegtuigen en met droppings zal in 1969

een werkelijk massale sterfte kunnen worden tegengehouden. Voorlopig houdt men het erop, dat begin 1969 alleen al een miljoen mensen kunnen omkomen.

De hulporganisaties, waarbij ook nog de Unicef, doen wat ze kunnen. Hun mensen in Biafra zijn dag en nacht in touw. We ontmoetten twee Rode-Kruis-chirurgen, Israëlis, die in anderhalve maand tijd duizend operaties hadden verricht op soldaten, slachtoffers van luchtaanvallen en zieken, die bij gebrek aan artsen of medicamenten het beste door middel van een operatie in leven gehouden konden worden. Een Ierse pater was achttien uur per dag in touw om de kindertjes, wier moeder hij de pil ernstig had ontraden, in leven te houden. Een Rode-Kruis-arts wiens contract was afgelopen, vertikte het om naar Frankrijk terug te gaan. 'Dan word ik maar een huurlingen-dokter,' zei hij tegen ons.

Heeft het zin, al dat werk? Dreigt door de voor de deur staande hongersnood niet alle oplap- en geneesarbeid ongedaan te worden gemaakt? Niemand in Biafra heeft het definitieve antwoord. Men hoopt op een wonder: De Gaulle, Nixon, Wilson zelfs. Van Lagos verwacht men niets. En toch zal het van Lagos moeten komen.

Een kleine week in zo'n van de buitenwereld afgesneden stuk land is een vreemde ervaring. Duizenden vracht- en personenauto's staan langs de wegen, soms zomaar midden in het oerwoud. Meestal behoren ze toe aan de vluchtelingen. Maar er kan niet mee gereden worden, want er is geen benzine. De benzine die komt, voor het leger, voor de artsen, moet grotendeels worden binnengevloegen. Voor de vrachtwagens raffineert men zelf een beetje. Er is een primitief raffinaderijtje niet ver van Oemoeahia. De ruwe olie wordt gestolen in door de federalen slordig bezet gebied. Men haalt die olie met de trein. Zwaarbewapend uiteraard, maar toch met de trein!

De auto's die wel rijden hebben ook zo hun problemen: er zijn maar weinig accu's die het in het tropische Biafra twee jaar uithouden, er is daarnaast een enorm tekort aan banden die niet helemaal tot op het canvas zijn doorgesleten. Toch slaagt men erin de boel draaiende te houden. Erger nog, men slaagt er zelfs in het hele bureaucratische regeringsapparaat voortreffelijk te doen draaien. Vergeleken bij Biafra is de formulierenwoede van de Nederlandse ambtenaar iets uit een overheidsloos tijdperk. Toen bij onze terugkeer naar Sao Tomé de vliegtuiglander al was ingehaald en de eerste motor draaide moest nog een ambtenaar aan boord komen om onze paspoorten met de vertrekpassen te verge-

lijken. Twee uur daarvoor lagen we nog op onze buik in het bos bij het vliegveld, dekking zoekend tegen met raketten schietende Migs.

Die Migs hebben we maar één keer gezien. De resultaten van hun arbeid hebben we meerdere malen aanschouwd. Soms hadden niet zij, maar de Iljoesjins het gedaan. Het dorpje Uzuakoei, zo maar ergens in het bos, was in het centrum een groot zwartgebrand gat. Op 7 oktober waren daar 56 doden gevallen. Een schoolgebouw van een Ierse missiepost was met de grond gelijk gemaakt. Vier doden slechts, omdat men vanwege de Migs geen school meer houdt. Een Rode-Kruisziekenhuis bij Owerri was ook voortreffelijk geraakt: enkele tientallen doden. Enkele gewonden hebben we nog kunnen bekijken. Van een kind van een jaar of zeven was het hele vel van rug en zij weggebrand, een wat ouder jongetje hing zielig met zijn pootjes in katrollen, zijn linkervoet was geamputeerd.

Genocide? Nee, een primitieve oorlog met de moderne produkten van de westerse beschaving (als men daar de Russische ook toe mag rekenen). Het is zeer waarschijnlijk terecht dat Biafra op grond van een aantal artikelen uit het genocide-verdrag dat woord genocide hanteert. Het is een begrip dat in de westerse wereld verstaan wordt, omdat het in de westerse wereld thuis hoort. Genocide is een doelbewust, technisch perfect uitgevoerd, beschaafd soort moord. Waar in de oorlog tussen Nigeria en Biafra gemoord wordt, gebeurt dat op een veel directere, veel persoonlijker manier. De Nigeriaanse soldaat slaat de Ibo die hij in het veroverde dorp tegenkomt zelf de schedel in. En de Ibo zal niet nalaten datzelfde te doen als hij een Haussa tegenkomt. Zo zijn er aan beide kanten opvallend weinig krijgsgevangenen. De Biafranen hebben er maar een honderdtal. De Nigerianen, die over meer voedsel beschikken, hebben er flink wat meer, maar naar de omvang van de oorlog gemeten toch ook erg weinig. Het punt is waarschijnlijk dat men tegenwoordig wat krijgsgevangenen moet hebben, al was het alleen maar om ze aan de inspectie-teams van het Rode Kruis te laten zien. Genocide? Gewoon moord, zou ik willen zeggen. Tot het peil van de Europeanen zijn ze in Afrika nog niet gezakt.

Dat betekent allerm minst dat men nu aan het moorden in Nigeria maar verder voorbij moet gaan. Genocide of geen genocide,

voor de dode maakt het weinig verschil. En voor hen die in leven blijven is de conclusie 'geen genocide' alleen maar moeilijker omdat iedereen het geweten heeft en iedereen het de ander zal blijven nadragen. Het grootste probleem bij de oplossing van het huidige conflict is niet een vraagstuk van grenzen, structuren of inkomsten maar een van haat en wantrouwen. Niet de uiteindelijke overeenkomst maar de vraag of beide partijen zich ook aan het overeengekomene zullen houden is in de huidige situatie bepalend voor de bereidheid aan tafel te gaan zitten. Misschien ligt daar de verklaring van het feit dat met name Biafra er zo'n behoefte aan heeft een oplossing via het buitenland te vinden.

Die behoefte wordt natuurlijk mede bepaald door de zwakke positie van Ojoekwoe. Zijn Biafra is volstrekt ingesloten, de grote honger staat voor de deur en militaire operaties die zijn kansen zullen doen keren zitten er gewoon niet in. Dankzij de Franse hulp is men sinds september in staat de federale troepen het hoofd te bieden. Hier en daar heeft men ze zelfs een aantal mijlen teruggeslagen. Het is voldoende om de moed erin te houden, maar daar houdt het dan ook mee op. De federalen hebben gewoon beter en vooral zwaarder materiaal zoals gepantserde rupsvoertuigen, zware mortieren, terugstootloze vuurmonden en een paar vliegtuigen. En de stroom wapens naar Lagos wast nog immer meer. Voor de Biafraanse soldaat is elk vliegtuig een vijandelijk vliegtuig en met zijn geweer of mitrailleur kan hij tegen pantservoertuigen en zware mortieren weinig uitrichten. Hij voelt het al als een hele verbetering dat hij nu niet meer op patrouille met twintig man vijf geweren met in totaal zo'n dertig patronen moet delen, zoals nog in augustus, maar zijn eigen geweer draagt en voldoende munitie heeft. Dat Biafra met die geringe middelen een drievoudige, in sommige sectoren zelfs een vijfvoudige overmacht tot staan heeft weten te brengen is geen geringe prestatie. Een de hele toestand veranderend Biafraans offensief komt mij onder deze omstandigheden echter weinig waarschijnlijk voor. En met de gedurfde acties tegen de Nigeriaanse flanken is het voorlopig ook wel uit nu kolonel Steiner wegens wangedrag op het vliegtuig is gezet. Een paar huurlingen zijn in Biafra achtergebleven. Van de oude groep van vijftien hebben acht Steiner moeten volgen. Daarnaast gaan er geruchten over Franse technici. Aangezien de huurlingengroep van Steiner altijd werd aangeduid met 'the Christian brothers' moet men aannemen dat de heren die nu Franse technici heten ook een ander vak hebben. Al met al is het aantal huurlingen in Biafra echter bescheiden. Zo bescheiden

zelfs dat Gowon er goed aan doet eerst zijn eigen huurlingen eens te tellen voor hij weer over die van Ojoekwoe begint. Vast staat dat hij er meer heeft. Maar daarmee wint hij de oorlog nog niet.

Deze oorlog is nl. niet te winnen door de Nigerianen. Natuurlijk, ze kunnen de Biafranen uithongeren. De bombardementen op Oeli tonen aan dat ze daar mee bezig zijn. Door de noodzakelijke reparaties aan de landingsbaan valt een derde deel van de voedselvluchten uit. De wapens komen toch wel binnen. Daar kan Frankrijk als het nodig blijkt wel extra toestellen voor vinden. Ze kunnen ook de boeren doodschieten, die achter hun linies proberen de yam te oogsten en dan naar Biafraans gebied terug te keren. Ze schieten ze dan ook dood. Maar er zullen altijd genoeg Ibo's in leven blijven, in de 'bush'. En die zullen een guerrilla-oorlog voeren, dat is zeker. Reeds nu kan men de voorbereidingen daarvoor aanschouwen al heet het dan dat het hier gaat om de training van commando's die achter de Nigeriaanse linies moeten opereren. Zelfs een uitgehongerd Biafra zal dus blijven vechten. Mocht Ojoekwoe besluiten om door capitulatie de hongerdood te ontkomen dan zal ook een groot deel van het leger en vrijwel de gehele geschoolde bevolking het bos in trekken. Als ze het niet doen worden ze vermoord, daar zijn ze allemaal zeker van.

In beide gevallen is er politiek niets opgelost en gaat de oorlog in een andere vorm door. 'Biafra is voor ons een kwestie van zelfbehoud,' zei dr. Ibiam, een vroegere gouverneur van Oost-Nigeria. Ojoekwoe, met wie we bijna drie uur gepraat hebben, herhaalde dat. Bij alle speculaties over de uiteindelijke oplossing van het conflict zal dat zelfbehoud van de Ibo's centraal moeten staan. Ojoekwoe heeft zich niet aan dergelijke speculaties gewaagd. Hij heeft in ons gesprek niet meer gedaan dan begrippen uitdiepen en grenzen aangeven. De onafhankelijkheid van Biafra lijkt mij voor hem geen voorwaarde meer voor onderhandelingen. Een voorwaarde is wel het zelfbeschikkingsrecht van de Ibo's binnen de grenzen van Nigeria. Men kan daarbij denken aan een confederatie zoals die feitelijk in januari 1967 tussen Ojoekwoe en de overige Nigeriaanse militaire gouverneurs was overeengekomen, op papier dan. Men kan ook denken aan een aparte status voor het kerngebied van de Ibo's binnen het Nigeriaanse geheel, al zal dan over de omvang van dat kerngebied nog veel touw moeten worden getrokken.

Voorlopig valt er echter weinig overeen te komen. De haat en het wederzijdse wantrouwen staan daar borg voor. Eerst is afkoeling nodig, aan beide kanten. Die afkoeling kan alleen worden bereikt door een staakt-het-vuren, dat dan bovendien nog snel tot stand moet komen, zo snel dat het de dreigende hongersnood voor is. Als Nigeria er niet over wil onderhandelen dan zou het eenzijdig zo'n wapenstilstand kunnen afkondigen. Biafra is immers toch volledig omsingeld, de Nigeriaanse wapens zijn immers toch superieur? En voor het scheiden van voedselhulp en wapenaanvoer is wel een weg te vinden. Gowon schijnt er desalniettemin weinig voor te voelen. In Lagos rekent men blijkbaar nog steeds op de eindoverwinning binnen twee weken, die anderhalf jaar geleden werd aangekondigd. Men mag die eindoverwinning niet uitsluiten. Afgezien van de waarschijnlijke guerilla die hier van het gevolg zal zijn, zal men dan in Lagos een antwoord moeten vinden of een federatie, waarvan een van de samenstellende delen het deel hebben erin als een bezetting ervaart, een betere oplossing is dan een confederatie om over de prijs in mensenlevens dan nog maar te zwijgen.

Een interne trias politica, ideologie, programma, politiek beleid

De crisis in het partijstelsel noopt ons na te gaan aan welke eisen een politieke partij moet voldoen wil zij een actief, stimulerend element zijn in een levende democratie. Deze eisen zijn driedig: een partij moet een drieëenheid vormen, een trias politica waarin de ideologie, het partijprogramma en de actuele politiek op soepele wijze op elkaar zijn afgestemd. Geen van deze drie delen mogen een eigen leven gaan leiden, geen mag gaan overheersen wil de partij duidelijk blijven en niet vervallen aan compromissen, noch onaanvaardbaar worden door onwerkelijke idealen.

Het politieke bedrijf heeft zijn ene grens in de maatschappijbeschouwing, de andere grens in de dagelijkse politieke besluitvorming. De maatschappijbeschouwing impliceert een mens- en wereldbeschouwing en grenst noodzakelijkerwijs aan filosofische probleemstellingen, die de mensheid reeds eeuwen bezighouden. Een samenleving is alleen te veranderen als men zich zijn doelstellingen bewust is en gedetailleerd formuleert, want met vage etische kreten veroorzaakt men alleen irritatie; er is geen enkele partij die niet naar vrede, rechtvaardigheid, vrijheid of een beter materieel bestaan streeft, maar terecht wordt hem dan verweten dat ze met deze leuzen open deuren intrappen. De kiezer voelt zich hogelijk bedrogen als hij de verkiezingsborden met deze algemene etische formules leest. Hij is volwassen en ervaren genoeg om te weten dat dergelijke leuzen waardeloos zijn en dat het aankomt op het politieke gedrag van zijn partij.

De ideologie begint met de oude — maar daarom niet minder belangrijke — filosofische probleemstellingen, maar moet tenslotte zijn idealen formuleren voor de maatschappelijke realiteit. Het is niet de taak van de ideologie deze idealen te toetsen op hun directe maatschappelijke bewerktuiging, maar wel op hun logische samenhang, een filosofische, maar tegelijk uiterst praktische maatstaf! De ideologie mag daarenboven niet in tegenspraak zijn met de wetenschappen, integendeel, zij moet pogen al datgene wat uit de wetenschappen te peuren is en bevorderlijk voor het

menselijk welzijn in haar denken en formuleringen op te nemen. De ideologie behoeft zich niet te bekommeren om de politieke haalbaarheid, de budgettering of het effect op de kiezers; een ideologie is een innerlijk logisch samenhangend stelsel van ideeën over mens en maatschappij dat als richtsnoer dient voor een politieke partij.

Geeft de ideologie het uiteindelijke doel aan, de partij bepaalt hoe er gemarcheerd dient te worden; hoeft de ideologie niet vrij te zijn van idealen, wensen, ja zelfs heilsverwachtingen en eschatologische dromen, de partij moet weten wat zij in de naaste toekomst doet. Op basis van de ideologie moet het partijprogramma de naastbij liggende doelen duidelijk stellen. Dit betekent concreterisering van de ideologie in de realiteit van de maatschappelijke verhoudingen. Er ontstaat op deze wijze een tegenstelling tussen het ideologische 'bureau' en het partij'bureau': de ideologen menen dat hun ideeën reëel zijn, anders zouden zij ze niet formuleren en verdedigen, maar ze onderschatten gemeenlijk de praktische bezwaren, omdat zij juist ideologen zijn geworden om de praktische bezwaren uit de weg te gaan. Een ideaal als b.v. de medezeggenschap in de onderneming vloeit voort uit een bepaalde ideologie, maar om de medezeggenschap te verwezenlijken moet de partij dit expliciet als doel stellen en opnemen in het partijprogramma. Maar uit experimenten met die medezeggenschap zou kunnen blijken, dat de zaken zo gecompliceerd zijn dat dit ideaal en programmapunt zeer moeilijk te verwezenlijken is. Dit betekent dat het dan terugverwezen moet worden naar het ideologisch 'bureau' als nog, doch op een later tijdstip, te verwezenlijken idee, of dat het een onrijpe gedachte is geweest waar wetenschappelijk nog meer aan gewerkt moet worden.

Het partijprogramma wordt opgesteld uit de discussies binnen de partij, gevoerd binnen de afdelingen en federaties, zich toespitsend in het congres. Het partijprogramma bevindt zich tussen droom (ideologie) en daad (politiek beleid) en de besluitvorming op het congres moet resulteren in een partijprogramma en een partijbestuur dat het evenwicht tussen deze twee polen van denken en handelen waarborgt. Terecht stelt Van Benthem van den Berg ¹ dat een politieke partij moet proberen een *model* te worden van de maatschappij die hij tracht te verwerklijken. Ook dit is geen eenvoudige zaak; hier heerst de dualiteit van pyramidale opbouw en decentralisatie. Het naastbijliggende doel voor de

¹ in *Socialisme & Democratie*, november-december 1968.

interne herstructurering van de partij moet inderdaad liggen in een accentverschuiving naar decentralisatie, doch het is onmogelijk enige pyramidale opbouw te vermijden. Er zullen uiteindelijk enkele personen aangewezen moeten worden die het handelen van de partij bepalen en die daarvoor verantwoordelijk mogen worden gesteld. Deze dialectiek behoort bij het politiek bedrijf en is onvermijdelijk; het gaat echter om accentverschuiving naar meer actief deelnemen van de leden bij het werk van en in de partij. De leden moeten meer betrokken kunnen worden bij de ideologische discussie, bij de programmering (men verwacht bij de congresvoorstellen veelal het partijprogramma met de partijideologie) en voor zover mogelijk bij het politiek beleid. Ook 'inspraak' is een stuk ideologie; het zal moeite kosten om inspraak operationeel te maken; er zal daarbij van moderne communicatiemethoden gebruik gemaakt moeten worden. Het zou b.v. mogelijk moeten zijn de hele partij over een belangrijke topic op systeemkaarten te laten stemmen.

Met het partijprogramma en het beleid van een partijbestuur moet electorale winst behaald worden. Een partij zonder politici is onwerkzaam; een ideologie kan nog zo fraai innerlijk logisch samenhangen, nog zo appelleren aan de idealen der mensheid, zij komt niet verder als zij niet via een partij zorgt voor zeer concrete stemmenwinst, waardoor een aantal van haar leden in de besturen van stad en land gebracht kan worden om het algemeen politiek beleid te beïnvloeden.

De verhouding tussen de politici en het partijprogramma is te vergelijken met de verhouding tussen het partijprogramma en de partij-ideologie. Het partijprogramma is de marsroute-kortetermijn en het is de taak van de politici het landsbeleid zodanig te beïnvloeden dat een maximum bereikt wordt van het partijprogramma wat zij meegekregen hebben. Hoe zij dit bereiken willen is de zaak van deze politici en valt geheel onder hun verantwoordelijkheid. Willen zij compromissen maken, om er zo veel mogelijk uit te halen — de beruchte 'haalbaarheid' — dan zullen zij moeten verdedigen of deze compromissen het partijprogramma niet compromitteren of de ideologie niet vervalsen. Een partijbestuur mag echter ook nooit een zodanig programma door de partij laten aannemen dat de politici geen ruimte hebben om te manoeuvreren; de politici moeten een zekere vrijheid houden tegenover het partijprogramma. De ideologen moeten in de partij hun idealen dusdanig verdedigen en aanbevelen dat er zoveel

mogelijk in het partijprogramma terecht komt, de politici moeten zoveel mogelijk van het partijprogramma verwezenlijken in de besturen van stad en land.

Men klaagt niet ten onrechte dat de democratie in discredit is geraakt. Met het vorenstaande voor ogen kan men allerlei concrete oorzaken aanwijzen voor de vervaging, onduidelijkheid en onoprechtheid van ons huidig politiek bestel. Vooralnog is er geen duidelijk alternatief voor de parlementaire democratie; deze politieke structuur met haar grote mogelijkheden tot openheid en doorzichtigheid is een kostbaar goed dat zorgvuldig bewaakt moet worden. Dit kan alleen als we ons duidelijk voor ogen houden hoe we de kamers en gangen van dit instituut zo schoon mogelijk houden; we bereiken dit door helder en duidelijk te stellen wat een partij is en aan welke fundamentele eisen zij moet voldoen. Maar zijn er wel partijen die een duidelijke ideologie hebben, een duidelijke mens- en maatschappijbeschouwing, een duidelijk, voor ieder begrijpelijk partijprogramma en politici die een zekere mate van onafhankelijkheid hebben met behoud van vertrouwen? Integendeel, wij zien partijen die hun ideologie ontleenen aan een godsdienstige mens- en maatschappijbeschouwing, die zo ver van een partijprogramma afstaat dat slechts met zeer verwrongen redeneringen hun politiek een confessionele kleur behoudt. Men verzakt in vaagheden, die onmiddellijk het odium van onechtheid krijgen; men compromitteert de politiek met de godsdienst en — misschien nog véél erger — de godsdienst met de politiek. Een ideologie die te hoog boven de wereld zweeft, kan nooit een partijprogramma opleveren: of het partijprogramma of de ideologie wordt onecht.

Daartegenover staat de partij zonder veel ideologie. De karikatuur hiervan is de partij bij wie ideologie, partijprogramma en politiek beleid samenvallen. Dit leidt tot een schijnbare vereenvoudiging, die misschien op een bepaald moment electorale winst oplevert voor deze politieke simpelmannen, maar die de tanden van de politieke tijd en strijd niet kan verdragen. Wanneer de ideologie de mensen niet samenbindt valt de partij uiteen en we krijgen het onfrisse verschijnsel van politici die zonder partijmandaat in de bestuurlijke organen zitten. Dit brengt het politieke bedrijf in discredit, maakt de zaken onduidelijk en onoprecht, omdat de afgescheidene met evenveel bravoure verdedigt, dat ook hij naar vrede, vrijheid en gerechtigheid streeft; onderdehand verguizen en belasteren de vroegere partijgenoten elkaar en de grote kloof tussen droom en daad wordt een droeve belachelijkheid.

Een andere vorm is de partij die haar ideologie al te zeer afstemt op de actuele situatie, het zogenaamde pragmatisme. Ook dit is een politiek monstrem tenzij er meer 'onbewuste' ideologie zit in het pragmatisch handelen dan in het partijprogramma schijnt te staan. De onbewuste ideologie gaat dan vreten aan dat partijprogramma en de discussies zullen in toenemende mate deze partij gaan polariseren. De tegenstellingen, die men om zeer eervolle pragmatische redenen 'verdrongen' heeft, zullen zich zoals alle verdrongen wensen uiteindelijk toch manifesteren en tot splitsing en breuk aanleiding geven.

Het is duidelijk dat een conglomeraat van politici-zonder-partij, partijen-zonder-ideologie, partijprogramma's door ideologen of theologen samengesteld, verwarrend werken. Daarenboven maakt het samenvallen van verschillende taken en verantwoordelijkheden in één persoon het politiek bedrijf van een partij ondoorzichtig.

Een partij moet het principe van een trias politica handhaven wil zij een levende partij blijven. De drie 'bureaux': het 'ideologische bureau', het partijbestuur als 'bureau' van het gehele partijapparaat (afdelingen, congres, etc.) en de fracties als het 'politieke bureau' moeten in principe gescheiden kunnen functioneren. Het ideologische 'bureau' is de plaats waar de leer wordt bediscussieerd, waar de partijfilosofie met de actuele stand van de wetenschappen wordt geconfronteerd en tenslotte de partijideologie wordt geformuleerd. Het is vanzelfsprekend dat partijbestuurders en politici aan deze discussie kunnen, zo niet moeten deelnemen, maar zij zijn niet verantwoordelijk voor de ideologische formuleringen. Zij mogen deze verantwoordelijkheid niet willen dragen, het mag hen niet worden opgedragen. De inspraak van bestuurders en politici moet voorkomen dat de ideologie gaat 'zweven', de inspraak van wetenschapsmensen dat de ideologie bij de tijd blijft en niet verstart in oude achterhaalde formuleringen, niet verkalkt ondanks een moderne façade.

De taak van het partij 'bureau' is leiding geven aan de discussie binnen de partij, opdat er tenslotte een partijprogramma geformuleerd wordt. In deze discussie zullen de ideologen en de politici elkaars natuurlijke opposanten zijn, waarbij idealisme en pragmatisme beurtelings als zeer verfoeilijke stromingen gekenschetst zullen worden. Dit dualisme houdt de zaak levend en hopelijk ook zeer levendig. Het congres zal een programma moeten formuleren dat het partijbestuur zal moeten uitvoeren. Het partijbestuur is verantwoordelijk voor deze uitvoering, het zal

daarbij de ideologen wel eens de mond moeten snoeren om de politici deel van leven te geven, anderzijds de politici ter verantwoording moeten roepen als ze te pragmatisch zijn geweest.

Het 'politieke bureau', de gezamenlijke fracties in de verschillende bestuurlijke organen moeten een zekere vrijheid hebben ten opzichte van partijprogramma en partij-ideologie. Zij moeten coalities kunnen aangaan en compromissen kunnen sluiten. Het is volkomen onjuist coalities en compromissen te zien als minderwaardige of onedele zaken. De dagelijkse werkelijkheid eist voortdurend handelen, waarbij uit verschillende mogelijkheden gekozen moet worden; kiezen is vaak arbitrair. Elke ouder die meer kinderen heeft zal in de opvoeding besluiten moeten nemen die voor het ene kind aangenamer zijn dan voor het andere. Een juist beleid van geven en nemen, van hoor- en wederhoor, van beslissen en uitstellen kan het politieke vak een eigen waardigheid en noblesse geven. Wij moeten daarenboven samenwerken met andersdenkenden met wie ons de democratische ideologie verbindt; dit betekent aanvaarden dat we niet altijd onze zin kunnen krijgen. De werkelijkheid is altijd weer anders; de werkelijkheid van het bestuurlijk handelen heeft zijn eigen regels en wetmatigheden, zijn eigen stijl. De fracties als 'politiek bureau' in de partij hebben niet alleen het recht, maar ook de plicht tot een zekere mate van zelfstandigheid.

Dit alles betekent een duidelijke scheiding der bevoegdheden, taken en verantwoordelijkheden, niet alleen in titel maar ook in persoon. De voorzitter van het ideologisch 'bureau' kan geen partijvoorzitter of fractievoorzitter zijn. Hij zou gedwongen worden zichzelf in deze functie voortdurend tegen te spreken; de partijvoorzitter kan als fractievoorzitter zijn beleid niet tegen zichzelf gaan verdedigen. Een duidelijke scheiding van de leidende functies is een *conditio sine qua non* voor een doorzichtig functioneren van een partij. Dit betekent allermint dat er geen persoonlijke banden mogen zijn binnen deze *trias politica*, integendeel, maar niet op de eerste rij. Er moet in het partijbestuur plaats zijn voor politici en ideologen, in de fracties mogen partijbestuurders zeker een rol spelen, maar dan niet als leidende verantwoordelijke figuren.

Elk partijlid zal zich al naar zijn aard binnen de partij kunnen opstellen; de één zal zich liever bezighouden met het formuleren van ideeën, de ander zal zich gelukkig voelen in een meer bestuurlijke functie. Wanneer wij de verschillende taken en func-

ties goed uit elkaar houden, kunnen wij de discussies ontdoen van vermenging van bevoegdheden en verantwoordelijkheden en daardoor zuiver houden. Dit geldt a fortiori wanneer politici van onze partij zitting nemen in de colleges van B. en W., Gedeputeerde Staten of de regering. Aangezien bestuurlijke organen beleidsorganen zijn zullen zij als eenheid moeten handelen. Dit betekent dat een regerend politicus een mate van onafhankelijkheid moet hebben tegenover zijn fractie die hem afvaardigde en uiteraard vice versa. Kan men in gemeenteraad of Kamer als fractielid door openlijk tegenstemmen van zijn standpunt getuigen, men kan dit als wethouder of minister niet. De vrijheid die de regerend politicus heeft, vindt zijn grens in zijn beoordeling of hem, door het bestuursorgaan waarin hij zitting heeft, politiek geweld wordt aangedaan. Zijn voormalige fractiegenoten zijn hierbij zijn critici; tegenover hen zal hij in eerste instantie verantwoording moeten afleggen. Maar de compromissen die hij als regeerder moet accepteren zijn van een verder gaande aard dan die hij als raads- of fractielid kon accepteren. Het is volkomen onjuist dat de fractie uit politieke solidariteit het altijd eens moet zijn met de zittende partijgenoot. Dit zal vaak wel het geval kunnen zijn, maar wanneer het eens niet het geval is en de fractie meent dat de zittende collega het politieke partijbeleid geweld aandoet en de partij daarmee compromitteert, dan mag zij hem zeker een motie van wantrouwen geven. Ook dat bevordert de politieke duidelijkheid; coalities en compromissen zijn noodzakelijk en daardoor zinvol, maar niet tot elke prijs.

In groter verband gezien betekent deze driemachtenleer-voor-intern-gebruik ook, dat wij er onze politieke partners van nu en de nabije toekomst aan kunnen toetsen. Men kan zich zeer goed voorstellen dat vanuit een geheel andere mens- en maatschappij-beschouwing een partijprogramma gedestilleerd wordt dat samengaan in de politiek mogelijk maakt. Door de duidelijkheid over de verschillende ideologische uitgangspunten kan openlijk getoond worden waar de grenzen van dit samengaan liggen. Dit vervaagt echter wanneer de partner een onduidelijke ideologie heeft of wanneer in zijn partij bij leidende personen de hierboven genoemde vermenging van functies en verantwoordelijkheden heeft plaatsgevonden.

Een interne scheiding van de drie verantwoordelijkheden is alleen gunstig wanneer de drie 'machten' beseffen dat ze tot een grotere eenheid behoren, dat de strijd die men door zijn opstel-

ling en keuze met de andere twee aangaat niet zo ver mag en kan gaan dat er splitsingen ontstaan. In deze tijd kan alleen een groot partijapparaat een interne trias politica opleveren. Elke splitsing zou of de ideologen of de politici de overhand geven. Splinterpartijen leiden door die overmaat van óf idee óf daad, hetzij een bloedeloos, hetzij een kortstondig bestaan. Alleen een partij die een goed functionerende samenhang kan bewerkstelligen tussen zijn drie grote organen kan de politieke wisselvalligheden van deze snel veranderende maatschappij op gezonde wijze opvangen.

Democratie en verantwoordingsplicht

Het is al weer meer dan vier jaar geleden dat de in onze gemeentewet voorkomende bepalingen over raadscommissies vervangen werden door een helemaal nieuwe regeling betreffende commissies. Met deze wijziging werd beoogd mogelijkheden te scheppen tot spreiding van het bestuur in de gemeente. Uitgangspunt bij deze herziening van de gemeentewet was ondermeer het rapport van de Staatscommissie bestuursvorm grote gemeenten. In dit rapport was gesteld dat de afstand tussen bestuurders en bestuurden voortdurend toeneemt. Ondermeer doordat de overheid haar taken steeds meer uitbreidt en het bestuur steeds technischer en ingewikkelder wordt, missen, aldus het rapport, de bestuurders een begripend instemmen met hun beleid. Ze komen vereenzaamd te staan boven de burgers, volgens de staatscommissie.

Nu zou het wat unfair zijn te zeggen dat de hier opgetekende zinsneden uit dit rapport vanuit een regentenmentaliteit geschreven zijn. Daar was het rapport en daar waren de voorstellen te goed voor. Maar de formuleringen verraden toch wel dat het uitgangspunt niet helemaal goed is. De overheid heeft tot taak een zo groot mogelijke welvaart en welzijn te scheppen voor iedereen. Iedereen is dan ook ten nauwste betrokken bij dat beleid, ook al realiseren velen zich dat niet. Het gaat om hun belangen en om hun beleid. De bestuurders zijn hun bestuurders. Het is dan ook vanzelfsprekend dat in een democratische samenleving die burgers, mondig en vrij als ze zijn, maximale beïnvloedingsmogelijkheden moeten hebben ten aanzien van dat beleid. Het rapport ging echter vooral van die bestuurders uit. Het geeft ook aan dat vele bestuurders, zoals hieronder verder zal blijken, er een soort geheimtaal op na houden. Het is een geheimtaal, die bijzonder misleidend is, omdat het net gewoon nederlands is.

Hetzelfde geldt trouwens voor de meeste politici, aangenomen dat die al niet onder de categorie bestuurders vallen. Een politicus, die iets 'in alle oprechtheid wil stellen' staat meestal op het punt een serie halve of hele onwaarheden te verkondigen. Maar

terzake. De wijziging van de gemeentewet van 1964 was voortreffelijk. De wetgever gaf tot nu toe ongekende, ja vrijwel onbeperkte, mogelijkheden burgers bij het bestuur, bij hun bestuur te betrekken. Men zou dan ook verwachten, dat in een tijd dat iedereen tot vervelens toe zit te roepen dat onze democratie versterkt en vernieuwd moet worden, op grote schaal van de wettelijke mogelijkheden gebruik wordt gemaakt. Dat is echter een misverstand. Nog maar uiterst zelden worden niet-raadsleden bij het gemeentelijk bestuur betrokken. In adviescommissies worden hier en daar wel niet-raadsleden opgenomen. Dat is trouwens ook 'ongevaarlijk'. Maar van echte spreiding in het bestuur is nauwelijks sprake. Hetzelfde geldt trouwens voor de verdere democratisering in het algemeen. 'Inspraak is best, maar . . .' of 'Als je wist, wat er allemaal aan vast zat. Zo eenvoudig is het niet'.

De voornaamste belemmering bij die vernieuwing van de democratie is het onvoldoende aanwezig zijn van een werkelijke bereidheid te geloven in en te zorgen voor een zo groot mogelijke openheid, doorzichtigheid en controleerbaarheid van bestuur en maximale beïnvloedingsmogelijkheden daarbij. Op dit moment is weer een ontwerp tot wijziging van de gemeentewet bij de Tweede Kamer aanhangig. Het is het onlangs ingediende wetsontwerp 9882 tot wijziging van de gemeentewet met betrekking tot de invoering van een verantwoordingsplicht van de burgemeester en uitbreiding van de verantwoordingsplicht van burgemeester en wethouders. Het is bijzonder verheugend dat nu een wetsontwerp tot invoering en uitbreiding van de verantwoordingsplicht wordt ingediend. In april 1967 had de regering aan de Tweede Kamer toegezegd te onderzoeken of het punt verantwoordingsplicht van de burgemeester jegens de raad ter zake van de handhaving van de openbare orde losgekoppeld zou kunnen worden van de algehele herzieningsarbeid van de gemeentewet. Daarbij zou dan het criterium gelden dat 'bepaalde desiderata om nog een partiële wijziging van de gemeentewet te kunnen rechtvaardigen urgent moeten zijn en een min of meer afgerond geheel moeten vormen.'

De regering meent terecht dat deze wijziging aan deze maatstaf voldoet. De motivering is echter in bovengenoemde geheimtaal geschreven. Het bijna geestige gedeelte uit de Memorie van Toelichting mag ik u niet onthouden. 'Wat de urgentie van het onderhavige onderwerp aangaat meent de ondergetekende, dat het ontbreken van de bedoelde verantwoordingsplicht van de burgemeester de laatste tijd in ons land zo sterk in de belangstel-

ling staat, dat hij, indien hij van oordeel zou zijn dat invoering van een wettelijke regeling terzake gewenst is, tekort zou schieten wanneer hij de indiening van een daartoe strekkend wetsontwerp niet zou bevorderen in afwachting van de algehele herziening van de gemeentewet, waarvan de totstandkoming immers ook in het gunstigste geval nog wel enkele jaren zal vergen.'

Wie dit op zijn tong proeft, smult, maar blijft toch met de vraag zitten of die urgentie nu blijkt uit het zo sterk in de belangstelling staan of uit 's ministers mening over het al dan niet gewenst zijn.

Het voorstel zelf beoogt in de gemeentewet een regeling in algemene zin op te nemen, waarbij de verantwoordingsplicht zowel van de leden van het college van burgemeester en wethouders als van de burgemeester als zodanig voor het hele door hen gevoerde bestuur, onverschillig of dit tot de autonomie of tot het zelfbestuur gerekend moet worden, wordt vastgelegd.

Deze gedachte verdient warme instemming. Anders is het met de wetstechnische uitwerking ervan. Het wetsontwerp beoogt in de Gemeentewet een nieuw artikel 129 op te nemen, luidende:

'De leden van het college van burgemeester en wethouders zijn, tezamen en ieder afzonderlijk, aan de raad verantwoording verschuldigd voor het door het college gevoerde bestuur en geven te dien aanzien alle door de raad verlangde inlichtingen, een en ander voor zover zulks niet strijdig kan worden geoordeeld met het openbaar belang.

Gelijke verplichting bestaat voor de burgemeester voor het door hem gevoerde bestuur'.

Op het eerste gezicht lijkt het een voortreffelijke, zeer democratische bepaling. Bij nadere bestudering blijkt er echter een adder onder het gras te zitten. Er komt dus een algehele verantwoordingsplicht 'Voor zover zulks niet strijdig kan worden geoordeeld met het openbaar belang'. En dit laatste, vooral de term 'het openbaar belang' behoort weer tot die geheimtaal. De reden voor de hier genoemde beperking van de verantwoordingsplicht ontgaat mij ten enen male. Eén van de vereisten voor een volledige democratie is een maximale controleerbaarheid van de bestuurders. Als er al beperkingen moeten zijn, moeten die zeer sterk beargumenteerd kunnen worden.

Wat zegt nu de Memorie van Toelichting hierover? Allereerst dat de inhoud van de verantwoording moeilijk in abstracto is aan te geven en eigenlijk eerst in de concrete situatie valt te bepalen. De grens tussen het afleggen van verantwoording en het ver-

strekken van inlichtingen valt dus moeilijk aan te geven. In sommige gevallen zal de burgemeester of zullen burgemeester en wethouders een ruime beleidsmarge hebben. 'In andere gevallen zal echter, ook bij bestuur van het college, van een echte verantwoording, of zelfs van het verstrekken, niet of nauwelijks sprake (kunnen) zijn'. En dit wordt dan gesteld zonder schijn of schaduw van motivering! Verder in de Memorie van Toelichting wordt wel nader op de beperking ingegaan (blz. 3, 1e kolom): 'Ook voor de verplichting van burgemeester en wethouders om verantwoording af te leggen en de gevraagde inlichtingen te verstrekken is de restrictie opgenomen, dat deze verplichting uitzondering lijdt, voor zover het nakomen daarvan in strijd met het openbaar belang zou zijn. In samenhang daarmee is, in het voetspoor van artikel 113 der Provinciewet, de mogelijkheid van ontslag door de raad in artikel 95, vierde lid, der gemeentewet niet meer verbonden aan het weigeren van verantwoording en inlichtingen zonder meer, maar alleen aan het zonder genoegzame grond weigeren daarvan.

'De bedoelde restrictie, welk overigens geacht kan worden voor wat betreft het autonome terrein reeds thans als regel van ongeschreven recht te gelden, kan bij de voorgestelde verruiming van de verantwoordingsplicht niet worden gemist. De werkzaamheid van het gemeentebestuur in het openbaar belang impliceert, dat aan de wettelijke regeling betreffende het afleggen van verantwoording niet een zodanige toepassing moet kunnen worden gegeven, dat daardoor het openbaar belang in het gedrang zou komen. Men denke in dit verband aan de mogelijkheid, dat inlichtingen worden verlangd, waarvan het verstrekken wegens de daarin voorkomende persoonlijke gegevens tot ernstige benadeling van particulieren zou leiden, aan zaken, die 'sub judice' zijn of meer in het algemeen aan gevallen waarin afweging van alle in het geding zijnde belangen tot het weigeren van inlichtingen moet leiden'.

Tenslotte vermeldt de Memorie van Toelichting over dit punt: 'De ondergetekende vertrouwt dat enerzijds de burgemeester — evenals trouwens het college van burgemeester en wethouders — slechts indien dat nodig is, maar dan ook inderdaad een beroep zal doen op het openbaar belang en anderzijds de raad bij het uitoefenen van zijn bevoegdheden in dezen, rekening houdende met de bijzondere positie van de burgemeester en gelet op de belangen die kunnen worden geschaad, een wijze zelfbeperking in acht zal nemen'.

In deze hele motivering wordt op zeer kunstige wijze een schijn-tegenstelling geschapen. De tegenstelling is namelijk niet het in het openbaar belang wel of niet verantwoord worden maar hoogstens het in het openbaar belang wel of niet in het openbaar verantwoord worden. Ik kan niet zien hoe het openbaar belang in gedrang zou kunnen komen door het afleggen van verantwoording in een desnoods besloten vergadering. Of wordt het openbaar belang niet geschaad als de leden van het college van burgemeester en wethouders bepaalde feiten kennen en wel als de leden van de volksvertegenwoordiging die feiten kennen?

De ontwerp tekst spreekt verder over 'in strijd met het openbaar belang kan worden geoordeeld'. Blijkens de toelichting wordt bedoeld dat de burgemeester of burgemeester en wethouders dat oordeel hebben. Een ander oordeel is kennelijk niet mogelijk. Het is overigens wel een Freudiaanse vergissing in de wettekst. Het komt erop neer dat de raad — want de tekst spreekt helaas alleen over de raad en niet over leden van de raad — bewust het openbaar belang zou schenden door toch verantwoording te vragen.

De vergelijking met artikel 113 van de Provinciewet is ook al niet sterk. Allereerst kent de Provinciewet een volledige verantwoordingsplicht zonder beperking. Alleen de inlichtingenplicht wordt daar beperkt. De Memorie van Toelichting bij de nieuwe Provinciewet van 1968 motiveert de beperking ook nauwelijks (punt 4 M. v. T.):

'Vooreerst zullen de voorzitter en de leden van het college van gedeputeerde staten de bevoegdheid moeten hebben het verstrekken van inlichtingen te weigeren, indien het openbaar belang zich daartegen verzet. Men vergelijkte in dit verband artikel 104, twee lid der Grondwet'. En dat is dan alles. Artikel 104 lid 2 van de Grondwet spreekt echter over 'het belang van de staat'. Bovendien is het gewoonterecht dat de mogelijke beperking nagenoeg nooit wordt gebruikt. De beperking van artikel 104 lid 2 grondwet bestaat in feite niet meer. De vergelijking met artikel 113 van de Provinciewet is als een kaartenhuis dat bij een licht tikje al in elkaar stort.

Opvallend is ook dat volgens de huidige tekst er een onbeperkte verantwoordingsplicht is ten aanzien van de autonome gemeentelijke taak. Het is nu van tweeën een. Of reeds tientallen jaren bevat onze gemeentewet een bepaling waardoor het openbaar belang geschonden kan worden door het ontbreken van genoemde beperking of die beperking is niet nodig. De zinsnede in de Memorie van Toelichting dat deze beperking reeds lang als een regel

van ongeschreven recht voor het autonome terrein zou gelden, is mijns inziens duidelijk in strijd met de feiten. De bepalingen in de reglementen van orde voor vergaderingen van de gemeenteraad zijn hiervoor een bewijs.

Mijn conclusie kan kort zijn. Het is verheugend dat nu een wetsontwerp inzake de volledige verantwoordingsplicht van burgemeester en van de wethouders is ingediend. Het is inderdaad een eis van democratie dat die volledige verantwoordingsplicht er komt. De beperking dient echter als onnodig en ondemocratisch te verdwijnen. Als men vertrouwen heeft in het oordeel en de wijze zelfbeperking van de vroede vaders, is de beperking niet nodig. Men moet nu welhaast concluderen dat de minister dat vertrouwen niet heeft.

Hollands welvaren

Veronderstel dat morgen de internationale zou heersen op aard. Wat dan? Welke hartewensen zouden we in vervulling brengen? Volgens het leefplan van Nieuw Links is het doel ener socialistische politiek gelijkheid van rechten en medezeggenschap voor iedereen. Ons beginselprogramma stelt het verlangen voorop naar geestelijke vrijheid, gerechtigheid, welvaart en wereldvrede. Ons reisdoel staat dus vast: we kunnen ons volop wijden aan de organisatie, taktiek en casuïstiek. Zijn deze en gene functie of persoon verenigbaar? Is samenwerking denkbaar met een KVP zoals die reilt en een ARP zoals die zeilt? De aanblik van onze bedrijvigheid zou inderdaad doen vermoeden dat ons de begeerde wereld haarscherp voor ogen staat. Is dit in werkelijkheid zo? Ik meen van niet. Langzaam maar allerwege bekruipt ons een gevoel dat het einddoel zich minder duidelijk aftekent dan we zouden willen, dat het ons meer schemert dan we graag toegeven. Meermalen zijn in dit blad die twijfels welsprekend vertolkt. Maar soortgelijke bespiegelingen krijgen pas effect wanneer zij ook politieke actie uitlokken. Zo kan het komende partijcongres hetzij de stoot geven tot een gezamenlijk zelfonderzoek, hetzij een rookgordijn leggen van pluriforme progressiviteit waarvan ieder zich zijn eigen voorstelling mag maken en waaruit ieder zijn eigen bezieling mag putten. Hieronder wil ik een poging wagen om samen te vatten om welke redenen de doelbepaling der partij ontoereikend is en op welke punten spoedig een discussiebasis moet worden gelegd. Ik doe dit aan de hand van enkele genoemde oogmerken, vooral *gelijkheid* en *welvaart*.

Ik kies met name die twee elementen omdat een korte kenschets van *vrijheid* en *medezeggenschap* licht onvolledig of zweverig wordt. Daarnaast is van het *redesstreven* het eindpunt tamelijk onomstreden. Ons beginselprogram formuleert het als een 'internationale rechtsorde, waarin recht en gezag, met uitsluiting van elke eigen richting, worden gehandhaafd door een internationale rechtspraak en een internationale gewapende macht.' Bij alle meningsverschillen over ontspanning en toenadering tussen Oost en

West zullen de meeste van ons dit ideaal in het oog willen houden. Merkwaardig is alleen dat van degenen die op binnenlands terrein met de confessionelen hoogstens zouden onderhandelen met het mes op tafel velen in internationaal verband tegenover de Russen slechts met de schede op tafel willen praten. Van een buitenlands gericht minimumprogramma horen we dan ook niets. Eveneens valt op dat zij die niet geloven in een Russisch gevaar toch een Europees veiligheidsstelsel wensen. In feite komen zij dan met denkbeelden die stuk voor stuk al in de dertiger jaren zijn beproefd en die hooguit bescherming bieden aan, maar niet tegen de mogendheid die fysiek en mentaal in staat moet worden geacht om haar wil gewapenderhand aan Europa op te leggen. Vandaag toch zal ook Benthem van den Bergh wel niet meer gepijnigd worden door zijn vraag wat voor mogelijkheden de Sowjetunie heeft om een zwakker Westeuropa naar zijn wil te schikken en zal hij niet meer voor de VARA uitroepen dat de Sowjetunie geen kans ziet om Roemenië in de hand te houden.¹ Het vredesdebat zal dan ook, in afwachting van een internationale rechtsorde, gaan om de keuze: geen veiligheidsvoorzieningen of wél veiligheidsvoorzieningen maar dan mede tegen de meest pretentieuze mogendheden.

Maar nu van de samenleving van volkeren naar de samenleving van mensen. Hier denken we bij gerechtigdheid al gauw aan gelijkheid, zoals gelijkheid voor de wet of gelijkheid in bestedingskansen. Vooral aan dit laatste, tenminste zolang we het hebben over typisch socialistische gerechtigheid. Nu streeft de partij niet werkelijk naar nivellering van inkomen en bezit. Het beginselprogramma 'erkent dat verschillen in inkomen gerechtvaardigd kunnen zijn.' Die formule laat een opening voor loon naar behoefte, bijvoorbeeld afgestemd op de aard der vrijetijdspassing in plaats van op de soort van arbeid. In de praktijk echter handhaven we inkomensverschillen vooral om een uittocht van kapitaal en talent te voorkomen. Rijke ingezetenen betekenen immers voor de gemeenschap hogere belastingopbrengsten. Kundige artsen beloven een langere levensduur. Grote geleerden geven Europa uitzicht op gelijkwaardigheid met Amerika. (Europa moet namelijk, zo zegt men, de menselijke maatstaf hooghouden tegenover het Amerikaanse produktivisme.² En als het niet anders kan zal

¹ S & D mei-juni 1968, en NAVO, beveiliging of gevaar — een VARA produktie

² Général Beaufre. l'OTAN et l'Europe, hoofdstuk V

het dit doel bereiken door Amerika ook in het produktivisme te evenaren.) Waarom zouden we de rijken het land uitjagen vraagt Vondeling dan.³ Het antwoord laat zich wel bedenken: uiteraard niet als doel in zichzelf, maar als nevengevolg van socialistische rechtvaardigheid. Het is toch al meteen vreemd dat het interessantste werk als regel ook het hoogst wordt beloond. Ik zie natuurlijk wel in dat de uiterste consequentie, totale nivellering, voorlopig ook op verzet van de lagere loontrekkers stuit. Die letten terdege op het nationaal inkomen en zien een portie welvaart waarvan tot voor kort niet werd gedroomd als een hoger recht dan een toekomst in gelijkheid met overgebleven en inmiddels berooide bezitters. In feite stellen wij als partij welvaart boven economische gerechtigheid.

Onder welvaart verstaan we: meer geld onder de mensen, ruimere behoeftenbevrediging. Daarbij lezen we dus de behoeften af aan de koopkracht. Dat deden overigens de oude liberalen ook en Keynes gooide er nog een schep bovenop door te leren dat arbeid voor een belangrijk deel zijn nut ontleent aan de besteding van het loon. De mens werd, om met Ruygers te spreken, een consumptiefactor.⁴ Bestedingsmogelijkheid veronderstelt echter ook een bredere keuze. De economische vraag kan zich thans alleen zuiver uitdrukken ten opzichte van goederen die voorhanden zijn voor particulier gebruik. Zo zien we het bedrijfsleven met inzet van alle reclametechnieken de vraag naar een artikel in het leven roepen: als het ging om een eerste levensbehoefte zou de intensieve campagne achterwege kunnen blijven. Met betrekking tot collectieve voorzieningen kan de vraag zich echter vaak onvolledig of in het geheel niet uitdrukken. Alleen een enquête zou met enige mate van precisie aan het licht brengen of automobilisten, als zij de keus kregen, niet liever met openbaar vervoer naar hun werk of met gesubsidieerde taxi's op visite gingen in een van particuliere motorrijtuigen gezuiverde stad. Naarmate we minder letten op materiële welvaart en meer op het algemeen welzijn wordt de behoeftepeiling nog aanzienlijk moeilijker. Ja, allengs komen we tot het inzicht dat we eigenlijk maar een schijntje weten van wat de verlangens van de mens zijn. Wat is trouwens menselijk geluk? Meten we dit naar de hoeveelheid oudejaarsvuurwerk? de stand der criminaliteit? de lengte van vacantiereizen? de frequentie van neurozen?

³ Nasmaak en Voorproef, hoofdstuk over Nieuw Links

⁴ S & D maart 1968

In dit blad riep Egas, wellicht in navolging van Marcuse, om antropologisch onderzoek op dit terrein.⁵ Ik stel prijs op de toevoeging dat dit niet alleen een zaak is voor uitzonderlijke breinen maar voor het congres, voor de hele partij. Als er nu één onderwerp is waar alle leden een oordeel over moeten kunnen vormen-, waarbij geen cijfers achter de komma of gegevens achter de hand te pas komen, dan is het toch wel de vraag, wat ieder van ons eigenlijk voor zich en zijn kinderen zou willen wensen. Als de partij resoluut deze weg inslaat geraakt zij misschien eerst tot hinderlijke conclusies: Wie weet blijken verzamelwoorden als 'vooruitstrevend' niet overal zo veelzeggend als we hebben aangenomen. De term 'radicaliteit', die door democratisch appèl wordt afgewezen, kon zich wel eens als zinvoller uitwijzen.⁶ Men mag trouwens gerust de vraag stellen of Marx in hoogst eigen persoon wel onvermengd progressief was. Aanvankelijk zeker niet: zijn visioen van een samenleving waarin de mens 's ochtends vist en 's middags jaagt zonder ooit visser of jager te worden doet niet bepaald futuristisch aan. Evenmin bijvoorbeeld zijn latere bezwaren tegen een scheiding van ruilwaarde en gebruikswaarde der goederen. Anderen voor mij hebben evenzo opgemerkt dat in de werken van Marcuse de woorden 'terug naar' en 'herstel van' onevenredig dikwijls voorkomen.⁷ Een kardinale vraag die na deze schrijvers niet kan worden weggedacht is of de mens, in de synthetische wereld die zonder drastisch ingrijpen zijn voorland is, wel tot ontplooiing kan komen.

Kan de mens - om in de schaduw van zijn sterfelijkheid gelukkig te leven - zijn oorspronkelijke omgeving, de natuur missen? Hierover zijn de meningen ernstig verdeeld. In een recente enquête onder internationale architecten gaf één als zijn oordeel dat de mens als biologisch wezen in de stedenbouw der toekomst veel meer natuur zal behoeven, terwijl volgens een ander de stadsjeugd de natuur dusdanig ontwent dat zij in een bos zenuwziek wordt.⁸ Voor weer een andere bouwkundige getuigt het ontwerp voor een Amsterdams stadhuis van kortzichtigheid, omdat het klakkeloos ervan uitgaat dat over een eeuw nog trouwzalen nodig zijn: 'wie weet of het huwelijk in zijn huidige vorm dan nog

⁵ S & D mei-juni 1968

⁶ H. Pors jr in gesprek met H. Wigbold

⁷ W. F. Haug in de bundel Antwoorden auf Herbert Marcuse, Frankfurt 1968

⁸ Preuves oktober 1968

zal bestaan?'.⁹ Een zinnige opmerking die echter nog heel an dere vragen oproept dan bij de indeling van een stadhuis, in ons beginselprogramma of zelfs uit de opstellen van Tom Pauka naar voren komen.¹⁰ Als Marcuse schrijft dat een generatie die haar eerste liefdesspel op de achterbank van een auto bedrijft in plaats van in veld of beemd, niet tot zelfverwerkelijking kan komen, dan werpt een jeugdige Marxist hem tegen dat 'die Erhaltung archaisoher Trieb- und Bedarfnispositionen reaktionär ist.'¹¹ Ik koos een paar aanschouwelijke voorbeelden, die uiteraard met honderden andere kunnen worden aangevuld. Overigens mogen we zeker niet verwachten dat welke vorm van lichamelijk uitleven dan ook reeds tot welzijn leidt. Tijdens de meionlusten der Parijse studenten verscheen op een muur de waarschuwing 'Plus je fais l'amour, plus je veux faire la révolution.' Ook omgekeerd overigens werd deze lijfspreuk gehoord.

Er ligt voor een partij die zich bekommert om het jaar 2000 en om de kwaliteit van het bestaan een onmetelijk terrein braak voor studie. We kunnen daarbij een eindweegs voort met onze economen voor onderzoek naar de beste bestedingspatronen. Vervolgens proberen we wat meer te weten te komen over wat Galbraith heeft genoemd de 'psychologically grounded desires', die zich al meteen van de behoefte uit de klassieke staathuishoudkunde hierin onderscheiden dat zij onverzadiglijk zijn.¹² Daarna schenken we onze volle aandacht aan de mens in zijn biologische dimensie, zoals Marcuse het uitdrukt. En tenslotte wenden we ons met dezelfde schrijver van de wetenschap af en keren langs de eens door Engels afgelegde weg terug van wetenschap naar utopie, naar onze stoutste verwachtingen.¹³ En daar komen we aan een tweesprong waar - als ik het goed begrijp - Freud is blijven steken, namelijk de vraag of ons driftleven zich uiteindelijk al dan niet zal voegen naar de stand der kultuur. Met andere woorden, kunnen we de mens zodanig bewerken en inkapselen dat hij zijn oorsprong vergeet. Opmerkelijk is dat de gene wiens werk gewoonlijk wordt samengevat in de slagzin 'terug naar de natuur', de denker Jean-Jacques Rousseau, juist bij uitstek en als eerste zijn hoop heeft gevestigd op een opzettelijke,

⁹ NRC 28 december 1968, blz. 7

¹⁰ De meeste mensen willen meer, het betere leven van tien over rood

¹¹ H. Berndt in bundel onder voetnoot 7)

¹² The affluent society, hoofdstuk 10

¹³ H. Marcuse, Das Ende der Utopi, Berlin 1967

onzichtbare manipulatie van de mens. Onlangs is met een overvloed aan citaten aannemelijk gemaakt dat deze vader van de volkssoevereiniteit met allerlei kunstgrepen en zinsbedrog de volkswil ontkoppeld wenste te zien van de menselijke natuur.¹⁴ Over geestelijke vrijheid gesproken! Maar Rousseau verstaat dan ook heel iets anders onder burgerzin dan Nieuw Links, dat in de eerste plaats wil opleiden tot een kritische en creatieve levenshouding.

In tussen valt te vrezen dat evenmin het leefplan van Nieuw Links, te weten alom gelegenheid tot botvieren van scheppende krachten - hoe waardevol en onmisbaar ook - alle vervreemding zou opheffen. Buitendien heeft immers de mens naar alle schijn ook behoefte aan erkenning. Het is de vraag of, zoals de humanisten en Dippel doen, die erkenning nu ook juist in arbeid moet worden gezocht.¹⁵ Kan men ook niet als levenskunstenaar erkenning vinden? Dat is inderdaad mogelijk, maar niet voor ieder weggelegd. Ook Nieuw Links zal wel beseffen dat niet elkeen een artiest is en dat de goede burger, eenmaal toegerust met kwast en verf, nog maar moet zien hoe hij voor zijn produkten een plaatsje in de hal van het Centraal Station veroverd, laat staan daar de positieve aandacht trekt. Provo wist al te vertellen dat 'een beweging die tegen deze maatschappij te keer gaat, de mensen een hele nieuwe cultuur moet kunnen voortoveren.'¹⁶ Maar buiten de theorie kwam zij niet veel verder dan uitspattingen in een fonteinbassin. Intussen zitten we met het probleem dat volgens zielekeners 'elke mens tot zijn laatste dag behoefte heeft aan het gevoel nuttig en nodig te zijn.'¹⁷

Hoe bereiken we bij voortschrijdende automatisering een samenleving waarin we elkaar nog dit gevoel kunnen bijbrengen, wanneer we nu al gadeslaan hoe duizenden gesaliëerden voor joker achter hun schrijftafels zitten? Kunnen we op den duur ons uitgangspunt handhaven, zoals neergelegd in het beginselprogramma, namelijk dat de arbeid het centrale element is in het voortbrengingsproces?

Deskundigen zien in de dienstverleningssector nog enorme mogelijkheden tot opname van menselijk potentiëel. Daarbij hoeven

14 L. G. Crocker in *Revue d'histoire littéraire de la France*, augustus 1968

15 Humanisme en arbeid, rapport van de stichting Socrates en C. J. Dippel in *De Gids* (onbehagennummer 1967)

16 Duco van Weerlee, *Wat de provo's willen*, blz. 22

17 Dr J. A. Weijssel, *S & D* januari 1968

we niet uitsluitend te denken aan vermaakcentra, maar met Dippel ook aan elementaire hulp jegens bejaarde en onhandige lieden die niet zelf hun inboedel en sanitair kunnen opknappen. Desalniettemin komt een tijd in zicht waarin werkgelegenheidspolitiek die beoogt aan ieder een bestaansreden te geven zal neerkomen op een kolossale verlakkerij. Een en ander zal dan wel gepaard gaan met een voorstelling van zaken als zouden zestigjarigen en vijftigjarigen reeds van een welverdiend pensioen mogen (lees: moeten) genieten. Voor de ouder wordenden is toch al zoveel troost te halen bij Marcuse die vindt dat de geslachtsdrift ongeremd moet worden geuit, doch dat als deze gevoelens niet wederkerig zijn en onbeantwoord blijven, ook de ontzegging haar 'lustwaarde' heeft.¹⁸ Zo ziet men, aan ieder is gedacht!

Ik had in dit artikel vaker de vrolijke noot kunnen treffen. Misschien had ik het zelfs moeten doen, al was het maar om te bewijzen dat ik zelf niet zo somber ben. Maar ik heb het ditmaal nagelaten. 'Onbehagen is een ontwikkeling die je niet bij kunt houden', schreef Den Uyl een dik jaar geleden.¹⁹ Misschien is onbehagen het wachten op een congres dat bovenstaande vraagstukken in behandeling neemt en in studie geeft, en de stille hoop dat het congrespresidium dan niet na vijf minuten overgaat tot de orde van de dag. Al wetenslicht zij ons gegeven.

¹⁸ Eros and Civilization, hoofdstuk II

¹⁹ De Gids (onbehagennummer 1967)

Ik kan alleen abonnee blijven van Socialisme en Democratie als dit blad ook werkelijk socialistisch en democratisch is. Socialistisch — gemeenschappelijk, en democratisch — door het volk geregeerd. Is S. en D. gemeenschappelijk en wordt S. en D. door het volk geregeerd, in tijdschriftentaal omgezet: is S. en D. gemeenschappelijk met zijn lezers en abonnees en worden de redactieleden gekozen door die lezers en abonnees?

Om gemeenschappelijk met de abonnees en lezers te zijn, zou toch minstens de helft van het tijdschrift volgeschreven moeten worden door abonnees, die redactie en inhoud van het blad controleren, bekritisieren en inspireren. Om democratisch te zijn, zouden de redactieleden toch minstens gekozen moeten worden door een vergadering van abonnees (of schriftelijk per brief desnoods). Een derde instantie zou door redactie en abonnees samen gekozen kunnen worden om die zaken te behartigen die buiten het schrijven en lezen staan, dus: om de verkiezing te leiden, te arbitrereren in moeilijke gevallen, voor te zitten bij de vergadering, contact te houden met de financiële bronnen van het blad, toezicht te houden op bepaalde spelregels, b.v. men mag niet meer dan een bepaald aantal regels voor een artikel gebruiken (de meeste artikelen kunnen wat ze te zeggen hebben makkelijk op drie pagina's zeggen), of b.v.: een redactielid mag niet meer dan drie maal zoveel honorarium per jaar met artikelen verdienen als een abonneeschrijver (want geen mens is driemaal zoveel waard als een ander kwa verstand, emotie en spierkracht). Pas wanneer Socialisme en Democratie aan socialisme en democratie voldoen, hebben de artikeltjes erin het recht iets te beweren over socialisme en democratie, kan er iets gecreëerd worden en ontstaat er een geschrift dat zijn huidige titel tot ondertitel kan maken van een titel die op de toekomst duidt: 'Visa-Visie bij voorbeeld, communicatie in moderne zin.

Pas wanneer dit blad dus ongeveer Vis à Visie heet of is, kunnen uit het democratische en socialistische van het tijdschrift het democratische en socialistische geschreven partij-doel, de partij-filosofie, het partij-handvest, partijstructuur en de partijstatuten en -reglementen voortvloeien. En daaruit wordt dan vanzelf geboren: het partijprogramma voor de verkiezingen, dat dan aantrekkelijker zal zijn dan de democratieverbetering van D '66, de vredesbevordering van de P.S.P., de onderzoekmentaliteit van de P.P.R. en de onsamenhangendheid en het

ambitieuze van Nieuw Links (de alleen maar wakker schuddende functie van Tien over Rood, wat slechts op de slaperigheid van de kern van de progressieve concentratie gewezen heeft.)

Mensen met een warm hart maar met een koel hoofd zullen niet voldoende zijn, geachte heer Oele, om onze partij te behouden als een krachtige kern van de progressieve concentratie en als actiecentrum voor meer rechtvaardigheid en gelijkheid in de samenleving. Ze zullen wél onze partij behouden, nieuws links zoet maken en oud-zeer behouden als een eenheid, maar noch expansief, noch explosief de partij naar de volgende zetelverliezen en verkiezingsnederlagen leiden, zoals we reeds onder Vondeling en Den Uyl meegemaakt hebben. Als 29 pagina's aan de Wiardi Beckmanstichting toegewezen worden over het werkgelegenheidsprobleem, verdiepen we ons in het programma-punt waarmee Den Uyl de laatste verkiezingen verloor. Dat een aantal mensen niet werken interesseert de kiezers minder dan de democratisering van ons staatsbestel waarmee D '66 de verkiezingen won. En een knappe kop als Vondeling is goud waard achter de schermen, maar als fractievoorzitter een nul vanwege het gebrek aan psychologisch inzicht (kleding, schoenen en zolen belasten als minister van een soc. arbeiderspartij, rara?!)

Daarom kan ik de heer Cohen wel pruimen met zijn keuze van Van der Louw als voorzitter en besef ik eveneens dat de C.H.U.-jongeren-voorzitter die voor de t.v. drie keer herhaalde dat de PvdA een puinhoop is, zich ingemetseld voelt in het betonnen gebouw dat CHU heet.

Dat zing ik met Cohen mee. Maar als hij ongeveer konkludeert, dat de 'Partij-van-de-Arbeid-is-dood' theorie vanzelf de wederopstanding van een nieuwe Partij van de Arbeid zal doen ontstaan, desnoods onder een andere niet-socialistische naam, dan gooit hij toch theorie en zaak door elkaar. De theorie: 'het socialisme is dood' kan een theorie 'het socialisme leeft' doen wederopstaan in een andere gestalte, maar als het socialisme zelf dood is, kan pas een socialisme onder een andere naam wederopstaan, d.w.z. de Partij van de Arbeid moet eerst volledig aan het kruis voor zijn wederopstanding of reïncarnatie, en de heer Cohen schijnt toch het oude karkas niet los te kunnen laten als hij de PvdA de organisatie vindt die de terugkeer der jonge socialisten moet vergemakkelijken. Jezus moet kapot om hem te doen herleven, dat is bekend, de PvdA moet verdwijnen voor er iets nieuws voor gemeenschapsmensen en volksregeerders kan komen, dat volgt eruit en de PvdA heft zich zelf niet op, dat is ook al bekend, Nieuw Links zit in het bestuur en in de kamerfractie, zal alleen voor Van der Louw vechten tegen Vondeling en zal verder zoet de PvdA de PvdA laten om de goed betaalde banen niet te laten schieten, dat is logisch, dat is futurologie, ze hebben er voor gevochten en de lekkere kluiven eerlijk verdiend. Nu moet er een anti-partij gevormd vormen, één die zegt:

1. we gaan niet eerder in het bestuur of in de kamerfractie zitten, dwz: we weigeren bestuursplaatsen en nemen kamerzetels niet in vóór

de minimumlonen der Nederlanders niet beneden een derde deel van de honoraria van een bestuurslid-kamerfractielid liggen. We aanvaarden geen bestuurszetels vervolgens.

2. vóór het partijbestuur rechtstreeks door de partijleden uit het hele land (in vergadering bijeen of per brief schriftelijk) gekozen worden, onafhankelijk en naast de verkiezing van afdelingsleiders en afgevaardigden en kongresleden. Dus partijbestuur moet rechtstreeks door de leden gekozen worden en het partijparlement (dat dat bestuur in kongres controleert) moet apart van het bestuur rechtstreeks gekozen worden. Ten derde een instantie die arbitreert, regelt en rechtspreekt, ook rechtstreeks gekozen door de leden en besturen samen, (regering, parlement en rechtspraak gescheiden!)

3. we weigeren dienstplicht (om maar iets revolutionairs te noemen) zolang Griekenland en Portugal niet uit de N.A.T.O. zijn en zolang democratieën van het slag India, Israël, Venezuela, Chili e.d. niet in de N.A.T.O. gehaald worden, of minstens in onze heimelijke bescherming, in de E.E.G., of 90 pct. van onze ontwikkelingshulp krijgen, ook al moet Gaullistisch Frankrijk daarvoor uitgestoten worden. *Goed:*

Om punt 3 nu door te zetten, lijkt me te vroeg, maar de eerste twee punten moeten toch reeds in het tijdschrift S. en D. verwezenlijkt worden, wil een democratisch socialist abonnee van het blad kunnen blijven. De heer De Galan heeft allerlei voorstellen, waarin democratie verbeterd kan worden, maar die vergroten allemaal de bureaucratie, maken alles ingewikkelder, tijdrovender en afmattender voor de leden (en lezers) als men niet vantevoren de redactie (partijbestuur, landsbestuur, enz.) door de lezers laat kiezen, door de betalende abonnees (later partijleden, kiezers). De heer Van Benthem van den Bergh kient uit welk woord het belangrijkste is en of 'democratie' of 'socialisme' voorop moet staan. 'Democratie' bij hem. Goed, maar gaat het daar om? Is niet het belangrijkste dat beide woorden verdwijnen en één worden, zodra S. en D., (later de partij en het land) (in deze chronologische volgorde) socialistisch en democratisch worden, zodat ze zich zodanig niet meer hoeven te noemen en een éénheidsnaam in hun banieren kunnen schrijven? Gemeenschap — volk! S & D! Laat eerst voor de helft de abonnees aan het woord en verzamel dan de abonnees om een redactie te kiezen, maak de artikelen korter tot 3 pagina's, laat de redactieleden niet meer dan driemaal verdienen (over het hele jaar) dan een andere schrijver in het blad, laten we daarna gezamenlijk een arbitrageeraad kiezen voor de niet-literaire zaken en dan IS het blad socialistisch en democratisch en hoeven we het blad niet meer socialistisch en democratisch te noemen, KAN het het voorbeeld voor de partijstructuur zijn en IS de partij daarna een voorbeeld voor het hele land. Het formaat is goed, de omslag mag voor mijn part plaatjes vertonen zoals nu achterin staan bij de reclame van Ferdinandusse! En wat mij betreft: Dit artikel mag afgesneden worden waar het de 3 pagina's overschrijdt!

TOBY RITMAN

Boekbesprekingen

E. Benoit (red.), Disarmament and World Economic Interdependence, Oslo 1967, 260 blz.

In 1965 is in Oslo een conferentie gehouden over de economische gevolgen van ontwapening en de maatregelen, die nodig zijn om tot grotere internationale economische samenwerking te geraken. Een deel van de gehouden referaten is gebundeld, waarbij het zwaartepunt toch wel op het eerste onderwerp, de gevolgen van een ontwapening, is komen te liggen. Een ontwapening lijkt op dit moment een illusie. In dit opzicht is er sinds 1965 weinig veranderd, toen de Noorse minister van buitenlandse zaken Lange zich bij de opening van de conferentie afvroeg of het nut kon hebben zoveel tijd en energie te besteden aan het onderzoeken van een situatie, die zover van verwelklijking verwijderd schijnt te zijn. Toch beantwoordde hij zijn eigen vraag in positieve zin. Eén van de moeilijkheden bij het oplossen van de problemen van oorlog en vrede is immers het bestaan van onjuiste vooronderstellingen en mythen.

Een voorbeeld van een dergelijke mythe is de gedachte, dat de westerse landen niet in staat zouden zijn om te ontwapenen, daar dit een economische ineenstorting tot gevolg zou hebben. In het bekende rapport van de Verenigde Naties over de economische gevolgen van ontwapening, dat van 1962 dateert, is deze gedachte verworpen. Ook in dit boek kan men nog eens in een bijdrage van F. Baade lezen, dat zowel communistische als westerse economen van mening zijn, dat de moderne economische politiek een arsenaal van maatregelen kent, die een afschaffing van de militaire uitgaven in een westerse volkshuishouding mogelijk maken, zonder dat depressie en werkloosheid volgen. Daarbij moet men er natuurlijk van uitgaan, dat de politieke wil bestaat om van de ter beschikking staande instrumenten in voldoende mate gebruik te maken.

Na een ontwapening zullen zich uiteraard omschakelingsproblemen voordoen. In beginsel is de overgang in een centraal geleide economie eenvoudiger uit te voeren dan in een westerse volkshuishouding. In een artikel over de economische factoren, die van invloed zijn op de Russische houding tegenover ontwapening, wijst M. Bornstein er echter op, dat in de praktijk de centrale planning niet een volledig en efficiënt gebruik van de produktiefactoren heeft kunnen bewerkstelligen. Knelpunten, overschotten, verspillingen, onjuiste voorspellingen zijn ook hier waar te nemen. In de laatste jaren is er een tendentie in de richting van decentralisatie. Prijzen en markten tracht men in het systeem te

integreren. De kosten en investeringscriteria worden meer en meer vastgesteld op een wijze zoals dat in het westen gebeurt. Aan de andere kant valt in de Westerse opvattingen eveneens een evolutie waar te nemen. De globale planning wordt vrijwel algemeen aanvaard. In een bijdrage van H. Linnemann, J. P. Pronk en J. Tinbergen wordt de theorie uitgewerkt, dat oost en west sociaal-economisch naar elkaar toegroeien. Er bestaat een optimale mate van centralisatie en decentralisatie, een optimale omvang van de particuliere en de publieke sector.

Interessant materiaal verschaffen E. Benoit en H. Lubell, die de totale militaire uitgaven in de wereld hebben berekend. De Russische uitgaven zijn door hen bijna 50 pct hoger geschat dan de officiële cijfers aangeven. Ook het artikel van Bornstein onderstreept de mening van vele westerse experts, dat in de Sovjet-Unie de uitgaven voor militaire doeleinden hoger zijn dan in de begroting staat vermeld. Een deel van deze bestedingen is onder civiele begrotingsposten opgenomen. Voor de jaren 1964/1965 komen Benoit en Lubell voor de wereld als geheel tot een bedrag van 133 miljard dollar per jaar. Daarvan kwam 70 pct voor rekening van de twee reuzen, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, respectievelijk \$ 51 en \$ 42 miljard. Nadien is echter mede door de intensivering van de oorlog in Vietnam het cijfer voor de VS gestegen tot ca. 75 miljard dollar per jaar, terwijl de Russische militaire uitgaven sindsdien eveneens belangrijk zijn verhoogd. Een deel van de wereldproductie voor militaire doeleinden heeft ook nut voor de civiele sector. De waarde van dit gedeelte wordt geschat op 22 miljard. Daarnaast moet er rekening worden gehouden met het feit, dat minimale strijdkrachten in een ontwapenende wereld gehandhaafd zullen blijven voor doeleinden van interne veiligheid terwijl de staten een bijdrage moeten leveren voor het op de been houden van een wereldpolitiemacht. Bovendien is een inspectiesysteem nodig. De kosten van deze voorzieningen worden door Benoit en Lubell geschat op \$ 43 miljard per jaar (ten minste gedurende een lange overgangperiode).

Vele andere facetten van de economische problematiek van oorlog en vrede worden in de 17 artikelen behandeld, waarbij vooral een bijdrage van A. Nove over de handel tussen oost en west nog afzonderlijke vermelding verdient.

J. K. T. POSTMA

Wilhelm Krelle, Johann Schunck, Jürgen Siebke, Übertriebliche Ertragsbeteiligung der Arbeitnehmer, Band I und II, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1968, 506 blz.

Het rapport van de drie vakcentralen van 1964 getiteld Bezitsvorming door vermogensaanwasdeling (V.A.D.) heeft de discussie over dit onderwerp in ons land in beweging gebracht. De S.E.R. bracht in mei

1968 over de V.A.D. advies uit.¹ Werknemers- en werkgeversleden stonden daar tegenover elkaar. De meerderheid van de Raad adviseerde om de wettelijke bepalingen weg te nemen die thans de V.A.D. onmogelijk maken. Onder een V.A.D. werd daarbij verstaan 'een regeling welke beoogt de werknemers vanwege hun werkzaamheid in dienstbetrekking te doen delen in de overwinst van de ondernemingen.' (blz. 8).

In West-Duitsland is de literatuur over dit onderwerp veel uitgebreider dan in ons land. Krelle c.s. hebben aan deze literatuur een bijzonder belangrijke publikatie toegevoegd. Zij werd geschreven in opdracht van het 'Bundesministerium für Arbeit und Sozialordnung' om het probleem ten volle uit te diepen. Ik vermeld enkele der resultaten.

Wat betreft *de kring der ondernemingen* op welke de V.A.D. van toepassing is acht Krelle op grond van economische en administratieve argumenten een beperking nodig. De landbouw b.v. moet uitvallen. Maar in de industrie zullen ook de kleinere ondernemingen, b.v. met minder dan 100 werknemers, althans aanvankelijk, moeten worden uitgeschakeld. Later kan dan een verdere uitbreiding worden overwogen.

De werknemersleden in het S.E.R.-rapport gaan hier van een geheel ander uitgangspunt uit. Zij denken zich een geleidelijke invoering van de V.A.D. via de C.A.O., die dan moet worden verbindend verklaard. Krelle en de werknemersleden van de S.E.R. willen beide de vermogensaanwas der werknemers doen beheren door *sociale beleggingsfondsen*. Verschil van mening bestaat over de vraag hoeveel van dergelijke

¹ Uitgave van de S.E.R., 1968, no. 2.

fondsen er moeten komen. De werknemersleden van de S.E.R. voeren allerei argumenten aan voor één landelijke sociale beleggingsgemeenschap (blz. 19-20). Krelle gevoelt voor meerdere fondsen omdat hij vreest dat bij het bestuur van een dergelijk enorm fonds een te grote economische macht zal komen te berusten.

Hoe moeten de ondernemingen aan hun *verplichte afdracht* voor de V.A.D. voldoen? Zowel Krelle als de S.E.R. noemen hier drie mogelijkheden: betaling in kapitaal, in schuldbekentenissen, of in kontanten. Het bezwaar van een betaling in kontanten is dat daardoor de likwiditeit van de onderneming wordt beperkt. Bij toepassing der beide andere genoemde mogelijkheden is dat niet het geval. Maar dan rijzen weer andere problemen: bij kapitaal b.v. de waardering van het overgedragen kapitaal; bij schuldbekentenissen b.v. het vaststellen van het rentetype, aflossing e.d. Bij betaling in kontanten daarentegen is de kous daarmee af.

Een moeilijke vraag: welk *quotum* van de vermogensaanwas moet door de ondernemingen aan het sociaal beleggingsfonds worden afge-

1 Uitgave van de S.E.R., 1968, no. 2

dragen? Een te klein quotum zet geen zoden aan de dijk. Een te groot quotum schaadt de investeringsdrang en de economische groei. Krelle denkt voor Duitsland aan 10 pct van de brutowinst en 20 pct van de netto-winst.

De vakcentralen gaan in hun rapport van 1964 veel verder. Zij geven als alternatieven $\frac{1}{4}$ of $\frac{1}{2}$ of $\frac{3}{4}$ van de netto vermogensaanwas.

Algemeen bestaat de mening dat moet worden voorkomen dat de werknemers hun participatiebewijs van het sociaal beleggingsfonds direkt gaan verzilveren.

Want daardoor zou het doel van de V.A.D. worden gemist en de consumptie overmatig worden opgevoerd, met als gevolg grote prijsstijgingen. Krelle wil daarom, behoudens gevallen van nood, de mogelijkheid van verzilvering *blokkeren* voor een termijn van 5-10 jaren. Hij denkt ook aan de mogelijkheid het doel der blokkade te bereiken door bij verzilvering een hoge belasting te heffen.

Het rapport van de vakcentralen van 1964 suggereert een kortere blokkadetermijn: 4 of 5 jaren. Ook wordt in dit rapport gedacht aan een beperking der vrije beschikking door hoge verzilveringskosten. Nog een belangrijk onderwerp: hoe moet de *verdeling* van de vermogensaanwas onder de werknemers zijn? Krelle neemt de kring zeer ruim. *Alle* werknemers beneden een bepaald inkomen zullen gerechtigd zijn. Met deze ruime regeling wordt dus voor wat de V.A.D. betreft de band van de werknemer met zijn onderneming resp. zijn bedrijfstak verbroken.

De werknemersleden van de S.E.R. handhaven die band, want zij denken zich een invoering der V.A.D. langs de weg van de C.A.O. Evenwel blijven — in tegenstelling met het voorstel van Krelle — daarmee vele werknemers, althans voorlopig, buiten de regeling.

Het gevaar van een V.A.D. is dat de winsten er teveel door worden beperkt. Investeringen die anders uit de zelffinanciering zouden zijn bekostigd kunnen daardoor achterwege moeten blijven. Dan zou de economische groei worden vertraagd. Ook de kapitaaltoevoer kan worden belemmerd wanneer het kapitaal het land met een V.A.D. gaat mijden. Van werkgeverszijde in de S.E.R. werd op deze bezwaren een sterkt accent gelegd. Krelle heeft voor deze moeilijkheden een open oog. Daarom wil hij op een voorzichtige wijze beginnen. Verder acht hij het nodig dat de investeringsdrang wordt aangemoedigd door het toestaan van brede fiskale faciliteiten. Voorts heeft hij veel vertrouwen in de natuurlijke expansiedrang van iedere goed geleide onderneming. Alles met elkaar verwacht Krelle dat met zijn voorstellen 'der gewünschte Effekt der breiteren Vermögensstreuung ohne wirtschaftliche Schaden erreicht wird' (blz. 487).

Er zijn in Duitsland nog allerlei andere voorstellen voor een V.A.D. gedaan. Krelle bespreekt de voornaamste. Ik kan deze thans slechts met een enkel woord aanduiden. Het *Gleitze-plan* heeft veel overeenkomst met dat van Krelle. Achter dit plan staat ook de Deutsche Gewerk-

schaftsbund (D.G.B.). Ook Gleitze wil de V.A.D. beperken tot de grotere ondernemingen. Ook hij wil niet één, maar meerdere beleggingsfondsen. Het door de V.A.D. gevormde kapitaal moet ter wille van de likwiditeit zoveel mogelijk in de onderneming blijven. Voorts kan de voor de werknemers bestemde quote niet te hoog zijn en zijn blokkeringsmaatregelen onmisbaar. Het klopt alles met de gedachte van Krelle.

Het *Büttner-plan* gaat van geheel andere grondslagen uit. Büttner wil alle ondernemingen, dus ook de kleine, in de V.A.D. betrekken. Voorts wil hij de werknemers een veel te grote quote van de vermogensaanwas toekennen. Blokkering moet achterwege blijven. Terecht voorziet Krelle hiervan katastrofale economische gevolgen.

Dan is er nog het *Deist-plan*. Hier speelt de staat een overwegende rol. Op de vermogensaanwas van grote ondernemingen moet een winstbelasting worden geheven. De opbrengst wordt gestort in een fonds, de 'Deutsche Nationalstiftung.' Dit fonds geeft certifikaten uit die worden verkocht als 'Deutsche Volksaktien.' De opbrengst gaat in de schatkist. Het voordeel voor de werknemers zit hierin dat zij een 'Deutsche Volksaktie' tegen een lagere prijs kunnen kopen. Maar dan rijst natuurlijk direct de vraag: zullen de werknemers dat doen? Zo ja, bestaat dan niet de kans dat daarvoor reeds gespaarde gelden worden aangewend? Het plan lijkt meer ingegeven door de wens de schatkist te stijven dan om de V.A.D. te bevorderen. Er zouden nog meer plannen kunnen worden genoemd. Ik volsta met melding te maken van een voorstel dat door het centrale comité van een Duitse *Protestants-R.K. gemeenschap* is verdedigd.

Dit centrale comité gaat ervan uit dat een bij C.A.O. overeengekomen bedrag voor vermogensvorming der werknemers moet worden aangewend. Het betrokken bedrag kan op tweeërlei wijze worden bepaald. Het kan afhangen van de in de onderneming gemaakte overwinst. Dan is de gewone vorm van een vermogensaanwasregeling aanwezig. Maar het centraal comité wil ook de mogelijkheid openen voor de vaststelling van een investeringsloon. Een dergelijk investeringsloon heeft een geheel ander karakter. Het wordt gekoppeld aan het normale loon en vormt daarop een supplement, dat, in tegenstelling met het normale loon, althans voorlopig, wordt geblokkeerd. Het investeringsloon moet derhalve worden uitbetaald, ook wanneer de onderneming geen winst heeft gemaakt. Het vormt dus ook in de onkosten der onderneming een vaste grootheid, in tegenstelling tot het systeem van vermogensaanwas dat de telkens wisselende jaarlijkse winst als grondslag neemt.

Tot nu toe hebben de Duitse werknemers zich tegen het toepassen van het investeringsloon krachtig verzet. Maar blijkens de Nederlandse Onderneming van 1 november 1.1. (blz. 1157-1158) hebben zij dit verzet thans opgegeven. Er zal dus nu tussen werkgevers en werknemers over een investeringsloon worden onderhandeld. Het is ook voor Nederland van groot belang van de resultaten kennis te nemen.

Ik keer terug tot het boek van Krelle. Op het vóór en tegen der verschillende voorstellen kan ik thans niet nader ingaan. Kort samengevat: allen die van de V.A.D. studie willen maken vinden hier een voortreffelijke voorlichting.

MR. DR. A. A. VAN RHIJN

Dr. Paul R. Ehrlich — The Population Bomb 1968 — Ballantine Books Inc. — New York

Professor Ehrlich, biologiehoogleraar aan Standford University, behoort tot degenen die de overbevolking zien als wereldprobleem nummer één, waaraan alle andere problemen ondergeschikt zijn. Ook als dit juist is, moet de kans dat op korte termijn op basis van die overtuiging wordt gehandeld, gering worden geacht. Het is helaas zo, dat bijna uitsluitend mensen met een opleiding in een exacte wetenschap zich op bovengenoemd standpunt stellen. De politici en de beheerders van communicatiemedia, die begrijpelijkerwijze meestal gevormd zijn in een maatschappijwetenschappelijke discipline, schijnen zich er nauwelijks voor te interesseren, terwijl zij toch degenen zijn die er iets aan zouden kunnen doen.

Het is onder andere daarom niet verwonderlijk dat menig technicus, mits hij zich maatschappelijk geëngageerd voelt, wel eens een gevoel van machteloosheid kent. Bijna elke pagina van Ehrlich's boek getuigt van wanhoop, ondanks het feit dat hij dat tracht te verbergen achter een nogal droog relaas. Zijn schrijfrant is vervelend, opsommingen en getallenreeksen volgen elkaar op. Toch maakt het indruk, omdat Ehrlich's wanhoop zo effectief op de lezer wordt overgebracht.

Alle problemen waarvoor politici wél warm lopen, van de metaal CAO tot en met de oorlog in Vietnam, lijken voor de ontvankelijke lezer van een boek als dit te verschrompelen tot ridicule conflictjes, te vergelijken met een ruzie over de bezetting van het eerste klasse compartiment tussen de passagiers van een neerstortend vliegtuig. Ehrlich schetst de demografische situatie, legt uit wat exponentiële groei is, en wat het betekent dat de wereldbevolking elke 37 jaar verdubbelt. Hij constateert dat het aantal mensen zich zal moeten stabiliseren, of we dat willen of niet, en hij geeft aan dat dit kan geschieden door verhoging van het sterftecijfer of verlaging van het geboortecijfer. Er wordt afgerekend met overoptimistische verwachtingen als interplanetaire migratie of met de bevolkingsgroei adequate voedselproductie. Het probleem wordt ook van de ecologische kant bekeken; roofbouw op minerale grondstoffen en landbouwgronden, afbraak van esthetische waarden, misbruik van insecticiden, vervuiling van zowel milieu als menselijk lichaam, dit alles schijnt een geforceerde poging van de mensheid om binnen enkele decennia aan zijn cultuur een einde te maken.

Scherp veroordeelt Ehrlich de opvatting dat gezinsplanning een

oplossing zou kunnen zijn. Het dogma van de eigen verantwoordelijkheid van de ouders voor hun gezinsgrootte is onhoudbaar, om de simpele reden dat de mensen nu eenmaal meer dan twee kinderen willen hebben.

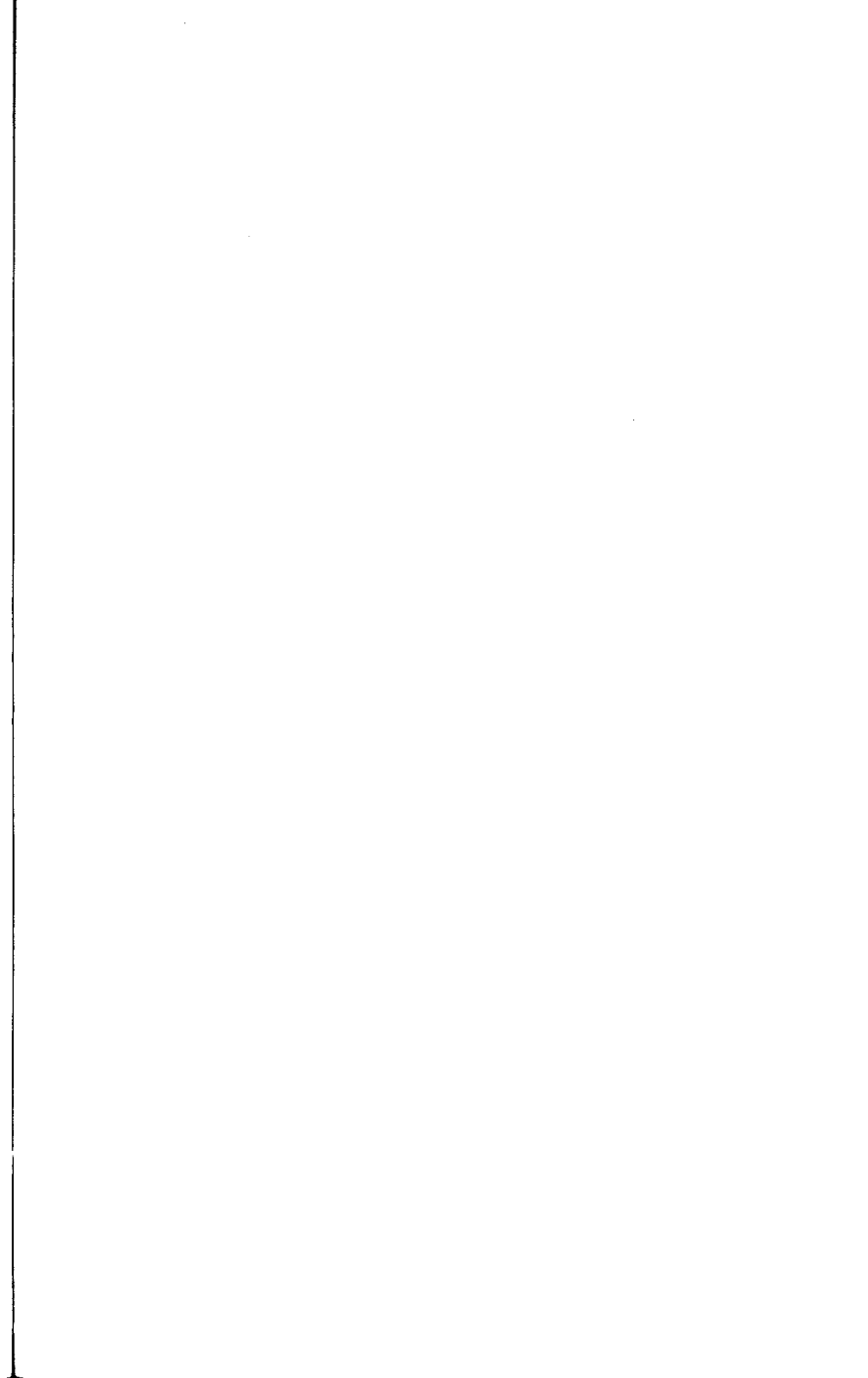
Aan bevolkingspolitiek wordt eigenlijk nergens iets gedaan, behalve in India, en daar mislukt het nog door gebrek aan middelen. Ten aanzien van de ontwikkelingslanden gaat Ehrlich zover dat hij geboortebeperking als voorwaarde voor hulpverlening aanbeveelt (wie geen pillen wil eten krijgt ook geen graan). Belangrijk lijkt zijn suggestie dat dit pas effectief zal zijn als de rijke landen eerst orde op eigen zaken stellen, omdat een 'do as we say' voor de arme landen onacceptabel zou zijn, terwijl voor 'do as we do' misschien begrip is te verwachten.

Dat orde op eigen zaken stellen bestaat uit een al te vaak voorgestelde reeks moeilijk haalbare overheidsmaatregelen: inkomstenbelasting die progressief oploopt met het aantal kinderen, premies voor laat trouwen, premies voor elke vijf jaar kinderloos huwelijk, legalisering van abortus en sterilisatie en beloning van het laatste, propaganda en opvoeding op scholen en via massamedia, subsidie van research. (Een voorbeeld van gerichte research is de geslachtsbepaling: vele ouders nemen een derde kind omdat de eerstgeborenen van hetzelfde geslacht zijn). Dit alles moet begrepen worden binnen het kader van een duidelijk gedefinieerde bevolkingspolitieke doelstelling: het aantal mensen moet over een periode van tenminste een generatie vooruit gepland worden.

Ehrlich eindigt met een aantal briefmodellen, die mensen van goeden wille aan machtdragende tegenstanders van geboortebeperking zouden kunnen schrijven. Deze brieven vormen door hun nogal opportunistische benadering wel een tactisch minder verantwoord deel van zijn boek.

De kans dat de mensheid de bevolkingsexplosie overleeft zijn erg klein, zegt Ehrlich; er zijn geweldige inspanningen en opofferingen vereist om naderend onheil af te wenden. Men zou Ehrlich kunnen verwijten dat hij nergens ingaat op de vraag of het allemaal de moeite waard is. Hij neemt impliciet aan dat een langdurig voortbestaan van de homo sapiens het doel is waarnaar we moeten streven. Het is natuurlijk ook mogelijk dat de mensheid intuïtief verkiest om binnen een eeuw in zo groot mogelijke getale ten onder te gaan. Dit laatste lijkt op levensbeschouwelijk terrein te liggen, Ehrlich meet zich geen filosofische of ideologische apriori's aan. Hij is technicus, zij het dan wel een geëmotioneerde technicus.

S. M. ARGELO

Studenten en revolutie

'De tijd komt snel naderbij dat vrijheid en openbare en sociale orde niet kunnen bestaan zonder onderwijs.' Alexis de Tocqueville (1835)

Wie zegt dat de wereld verbijsterd is door de studentenrevolte trapt een open deur in. Minder vanzelfsprekend is de bewering, dat het antwoord op de vraag 'vanwaar die verbijstering' belangrijker is dan het antwoord op de vraag 'waarom komen de studenten in opstand'. Niet om de recente gebeurtenissen in Frankrijk, maar omdat juist de ruimere context van deze revolte van groter belang is.

In een serie artikelen over dit onderwerp in *The Times* (27 mei – 1 juni 1968) schreef Richard Davy de studentenrevolte toe aan 'benauwenis over de moderne maatschappij', en trok hij de volgende conclusie:

Als je een studentenrevolte synthetisch wil bereiden in een laboratorium, ga dan als volgt te werk. Neem een paar duizend studenten in de sociologie en laat hen college lopen in een zaal waar er honderd in kunnen. Zeg hen, dat zelfs als zij door hun examens komen er vermoedelijk geen banen voor hen zullen zijn. Bouw een maatschappij om hen heen, die niet in de praktijk brengt wat zij predikt en die gerund wordt door politieke partijen, die de denkbeelden van de studenten niet vertegenwoordigen.

Zeg ze erover na te denken wat er mis is met de maatschappij en wat er aan gedaan kan worden. Zodra ze actief geïnteresseerd raken in het onderwerp, haal dan de politie erbij om ze in elkaar te slaan. En als de klappen vallen: hou je afzijdig met een air van verbazing.

Dit is uiteraard een grove simplificatie, maar hij zinspeelt tenminste op het patroon van een deel van de problemen waar de studenten in de westerse wereld mee worstelen – een combinatie van onderwijsgrievens, politieke desillusie, moreel engagement, frustratie, verving, enthousiasme en een zekere mate van imitatie-drang.

Het recept is suggestief, maar ontoereikend. 'Een maatschappij die niet in praktijk brengt wat ze predikt' is een te vage omschrijving die, naar de letter genomen, opgaat voor alle in de historie bekende maatschappijvormen, enige kleine kloostergemeenschappen mogelijkwijs uitgezonderd. Als echter de uitdrukking slaat op de kloof tussen beleden waarden en sociale praktijk, dan hoeft deze niet dieper te zijn in landen met dan in landen zonder studentenrevolte.

Het meest frappante ervan is het tegenstrijdige karakter van een deel van de als veronderstelde algemene oorzaken aangevoerde beweegredenen. Er is gezegd dat de studenten revolteren, omdat zij tandraadjes aan het worden zijn in de 'kennisfabrieken', omdat zij zich geconfronteerd zien met de anonieme 'multiversiteit' ('ik ben maar een nummer') in de grote collegezalen van Berkeley University. Maar in Berlijn revolteren zij, zo is geopperd, omdat zij een bredere *Gemeinschaft* willen dan hun kleine studiegroepen bieden. Op Columbia University komt het door de Amerikaanse 'alles-mag-opvoeding'; in Hamburg en Frankfurt door het beweerde autoritaire karakter van het Duitse onderwijssysteem. In Napels en Turijn maken ze revolutie omdat de Italiaanse hoogleraren hun onderwijstaak verzaken; sommige doen dat inderdaad, maar dat kan niet gezegd worden van de Duitse professoren die onder druk van de Duitse studenten ontslag namen.

De studenten revolteren in Parijs en Rome waar collegezalen en bibliotheken op in feite schandelijke manier zijn overbevolkt; ze revolteren ook in New York en in andere Amerikaanse steden waar dat niet het geval is. Aan de Columbia University voeren zij de bouw van een nieuwe gymnastiekzaal aan, die zou kunnen worden opgevat als een stuk tegen de negers van Harlem gerichte rassendiscriminatie; aan de Northwestern University dwongen de negerstudenten de autoriteiten om te zorgen voor naar racistische normen gescheiden huisvesting. In Californië is er opstand tegen de maatschappij van overvloed en het vooruitzicht om, zoals hun duffe voorvaderen, te wonen in de 'ticky-tacky houses' uit het lied van Pete Seeger; in Parijs echter tegen de erbarmelijke huisvesting.

In Tokio komt het doordat de studenten na vergelijkende toelatingsexamens ontdekken, dat ze zo de politiek in kunnen, met hun graad al praktisch op zak wegens de traditioneel gemakkelijke graduering aan de Japanse universiteiten. In Parijs daarentegen, wordt ons verteld, is er revolte wegens de door de strengheid van het Franse examensysteem teweeggebrachte examen-

neurose. Er is revolte in Rome, waar het leven opwindend is en de Italiaanse studenten licht ontvlambaar zijn; maar er is ook revolte in Stockholm, waar het leven vervelend is en de studenten niet zo warmbloedige Scandinaviërs zijn. In Parijs vinden de uit de middenklasse voortgekomen rebellen dat meer studenten uit de arbeidersklasse moeten worden toegelaten. Hetzelfde wordt gezegd in Belgrado, waar die studenten een groter deel van de universiteitsbevolking uitmaken. Maar de Parijse revolte begon met een protest tegen het niet toelaten van mannelijke studenten tot de meisjesafdeling in Nanterre en die van Belgrado met een protest tegen het distributiesysteem van kaartjes voor een popshow, waarbij industrie- en landarbeiders in hoge mate voorrang genoten. De studenten aan de London School of Economics organiseerden een sit-down-staking om medezeggenschap in het bestuur van de universiteit, en hetzelfde wordt geëist door studenten aan de universiteiten van Leeds en Essex, om nog maar te zwijgen van de Franse studenten en hun roep om *cogestion*. Maar de studenten revolteren ook in Santiago waar ze op de universiteit een systeem van *cogobrierno* hebben en in Berlijn, waar zij sinds het allereerste begin van de Vrije Universiteit hun *Mitbestimmung* hebben gehad. Tenslotte is er de tegenstelling tussen de heersende ideologische uitrusting van de studenten in de communistische en die in de westerse landen. In Warschau en Praag verlangen ze politieke vrijheid, in Parijs, Rome en Berlijn roepen ze Ho, Mao en Marcuse aan.

Kortom, het enige gemeenschappelijke kenmerk van de revolte der studenten is hun opstandige stemming en de historische oorspronkelijkheid ervan bestaat daaruit, dat ze zich voordeed in de hooggeïndustrialiseerde landen. Haar praktijk noch haar 'theorie' vertonen voldoende samenhang om te kunnen worden gezien als een poging om rationele doeleinden met rationele middelen na te streven. Veeleer worden we hier geconfronteerd met allerlei ideologische rationalisaties van onderling tegenstrijdige emotionele drijfveren. Werkelijke problemen van verandering op sociaal en onderwijsgebied kunnen als stimulans fungeren of rechtvaardiging verschaffen, maar zij dienen dan slechts als uitlaatklep voor andere motieven, hetgeen zich manifesteert in het feit dat voor die studenteneisen waaraan wordt voldaan onmiddellijk een ander stel eisen in de plaats komt. Dit is niet zonder meer een zaak van revolutionaire tactiek. Het is het klassieke patroon van alle bewegingen, die politieke 'overdrachtneurosen' aan de dag leg-

gen. In dergelijke bewegingen zijn te verwezenlijken doeleinden irrelevant en is Utopia (m.a.w. het irreële) het enige bevredigende symbool. Dit is de emotionele achtergrond van de huidige ideologische hutsput, waarin het 'een-dimensionale pessimisme' van Marcuse wordt gecombineerd met het 'revolutionaire optimisme' van Mao. Het is een mengeling waarin, ironisch genoeg, elitistische filosofie en dictatoriale praktijk worden verondersteld te leiden tot directe democratie in een 'permissive society'.

Daarmee wil niet gezegd zijn dat de in de studentenagitatie weerspiegelde problemen dikwijls niet echt of zelfs niet serieus zijn. Het is alleen de bedoeling om aan te tonen, dat de 'filosofie' die zij erop toepassen nogal dunnetjes en verward is. Veel van de erbij bereden stokpaardjes lijken een parodie op gelijksoortige manifestaties in het verleden, in een totaal andere situatie, en de studenten zelf schijnen zich daar onvoldoende van bewust. Als sommigen van hen zich wat meer zouden bekommeren om de vermeerdering van hun historische kennis, zouden ze zich moeilijk kunnen onttrekken aan een gevoel van *déjà vu*.

Er is bijvoorbeeld niets nieuws aan de bohemienachtige houding tegenover sex, behalve dan dat het nu, na de nogal late ontdekking dat Koningin Victoria dood is, een Angelsaksisch fenomeen is geworden. In 1832 al stichtte Barthelemy Prosper Enfantin in Ménilmontant een commune, gebaseerd op de theorie van de sexuele gemeenschap van goederen (hetgeen leidde tot een scheuring onder de Saint-Simonisten). Sindsdien hebben we de opvattingen van Engels gehad, de 'glas water-theorie' van Alexandra Kollontai en tenslotte de komst van de Pil. Wat we nu meemaken is echter niet zomaar een wijziging in het patroon van de sexuele mores, maar tevens een ermee gepaard gaande buitengewone ideologische verwarring. De slogan 'make love not war' en Mao's stelling dat politieke macht komt uit de loop van een geweer blijken wonderwel te kunnen samengaan. De sympathie voor de Chinese culturele revolutie wordt niet onverenigbaar geacht met het feit, dat Mao niet terug heeft van de vrije liefde, de liefde — een bourgeois-zwakheid immers — zelfs liever uit het systeem wegdenkt en (om goede demografische redenen) de Rode Gardisten verbiedt om vroeg te trouwen.

Er zit bepaald niets nieuws in de benadering van het verschijnsel macht onder de politiek geïnteresseerde revolutionaire studenten. Zij beschouwen zichzelf als pioniers van de totale verandering.¹ Hun houding doet denken aan Bakoenins gedachte dat de totale vernietiging constructief is; honderd procent wereldlijk,

door wereldlijke ervaring niet bezoedeld chiliasme manifesteert zich in de bij voortduring herhaalde bewering dat het noodzakelijk is om het overheersende systeem volledig te vernietigen en dat geen partiële, naar reformisme riekende veranderingen kunnen worden overwogen. Wat betreft de alternatieve structuren die de huidige zouden moeten vervangen, konden geschiedenis en sociologie voor vele van de studenten in deze wetenschappen evengoed niet bestaan. Afgezien van wat nevelachtige ideeën over arbeidersraden (die nauwelijks kloppen met Marcuses opvatting dat de arbeidersklasse in toenemende mate in het kapitalistische systeem is geïntegreerd), worden er geen aanwijzingen verschaft omtrent de politieke, sociale en economische organisatie, die dient voort te komen uit de 'totale verandering'.² Zo zei Marcuse het, vorig jaar in de Vrije Universiteit van Berlijn: 'Voor dit moment is het enige concrete alternatief nog steeds de afwijzing'.

Met zijn hebbelijkheid om in het kader van een specifiek soort a priori-analyse zijn begripscategorieën los te maken van empirische vraagstukken, lijkt Marcuse de nieuwste exponent te zijn van

¹ Een van de studentenleiders in Frankrijk wist de kern van de zaak vrij aardig te raken met de volgende stelling: 'De Sowjet-maatschappij heeft geen werkelijke mutatie in vergelijking met de bourgeois-maatschappijen tot stand gebracht. De communistische Sowjet-mens is in feite niet fundamenteel verschillend. De idee van de totale mens die het uitgangspunt van het Marxisme was, is niet verwezenlijkt. Men heeft het min of meer geprobeerd, in China meer dan in de Sowjet-Unie; men heeft het geprobeerd op Cuba. Vanuit het gezichtspunt van de beschaving is echter het experiment op een mislukking uitgelopen. Wat nodig is, is een culturele revolutie, een sexuele revolutie. Wij willen niet alleen de wereld veranderen, maar ook het leven zelf omvormen.' (*Magazine Littéraire*, Parijs, mei 1968).

² 'Wat ze allen willen is een wereld van vrije mensen' (*Magazine Littéraire*, mei 1968) — dat was de romantische opvatting van de Franse studentenopstand. Toch bracht Daniel Cohn-Bendit slechts twee 'concrete eisen' op tafel: 'Wij eisen de opheffing van de universiteitskantines. Er moeten kantines voor de jeugd van worden gemaakt, waar alle jonge mensen kunnen eten voor 1,40 francs' (*Le Nouvel Observateur* van 20 mei 1968). 'Het reservoir aan ontspanningsmogelijkheden in een technologische maatschappij is onmetelijk. Ik zie niet in waarom slechts enkelen voor een kop koffie naar het Café Royale zouden gaan. Dat zou voor iedereen toegankelijk moeten zijn...' (*The Sunday Times* van 16 juni 1968).

wat Marx noemde 'de ontbinding van de Hegeliaanse filosofie'. Hij is boven komen drijven als een karikatuur van de *Junghegelianer*, met wie Marx, met zijn empirische benadering van de geschiedenis, de spot dreef in *Die deutsche Ideologie* en die hij bespreekte om hun gebruik van 'speculatief-idealistische, d.w.z. irreële terminologie'. *One-dimensional Man* is meer verwant aan Max Stirners '*Der Einzige und sein Eigentum* (1845) dan aan Marx' kritiek op 'Saint Max'.

Juist daarom slaat het zo aan bij het huidige, anarchistische soort opstandigheid. In zijn boek '*Szkice o ideologiach* (Instituut Literacki, Parijs 1967) merkte Alexander Hertz op, dat Stirner schreef in de sfeer van de door de revolutionaire dromen van vóór 1848 in beroering gebrachte Duitse romantiek.

Hij had evenveel weerszin tegen zijn tijd als Marcuse tegen de huidige; maar in zijn geval was er sprake van een culturele, nog niet van een technologische vervreemding. Op intellectueel gebied is hij, anders dan Marcuse, anti-ideologisch tot op de bodem — hij verworpt alle *Begriffe* (abstracties, algemene ideeën en culturele waarden), waarvan volgens hem het individu niet meer dan een slaaf is. Op emotioneel gebied is Stirner echter in hoge mate ideologisch; hij vertoont al de bekende trekjes van dat deel van de intelligentsia dat zich de levensfilosofie van de bohemien aanmeet en dat 'het privilege van de hoer voor zich opeist: macht zonder aansprakelijkheid', optimale vrijheid zonder regels, voorrechten zonder plichten. Hij is de kampioen van de filosofie van het *Ich*, dat in geen enkel opzicht aan beperkingen onderhevig mag zijn. Stirner — hij schreef ver voor Freud — heeft uiteraard geen besef van de onderbewuste dimensie, maar evenals Rousseau, in wiens voetsporen hij treedt, wil hij een niet door de beschaving bedorven mens. En net als Rousseau's 'noble savage' is ook zijn *Einzige* zelf een abstracte onhistorische constructie, ontdekt van enig concreet sociologisch kenmerk dat een relatie legt tussen de mens en maatschappij en cultuur.

Stirner schreef in *Der Einzige und sein Eigentum*: 'De massa kan niet anders vrij zijn dan ten koste van het individu'. In de *One-Dimensional Man* brengt Marcuse in Freudiaanse termen een soortgelijke gedachte tot uitdrukking: 'Meer vrijheid houdt eerder een contradictie in dan uitbreiding en ontwikkeling van instinctmatige behoeften...' Dit slaat op de 'hoogontwikkelde industriële maatschappij', maar komt in feite neer op een verwerping van de civilisatie als zodanig (die volgens Freudiaanse schemata altijd gebaseerd is op de een of andere vorm van sexuele re-

pressie). Evenzo is Stirners kritiek niet gericht op een speciale met name genoemde maatschappijvorm, maar op de maatschappij als zodanig, die hem beperkingen oplegt waar hij niet onderuit kan. Al deze verwerpt hij bij zijn najagen van de absolute vrijheid van het solipsistische individu. Zover gaat Marcuse niet. Maar hij stort zich in een even absolutistische kritiek op 'institutionele desublimering' in de hoogontwikkelde industriële maatschappij. Hij roept om 'een nieuwe anthropologie, niet slechts als theorie, maar als bestaansvorm'. En is dat niet een anthropologie, waarin in Reichiaanse termen Rousseau's ideaal van de 'noble savage' gestalte zou kunnen krijgen? ³

Het is niet zo verbazingwekkend dat degenen die naar Arcadia of Utopia terugwillen even huiverig zijn voor een empirische benadering van de geschiedenis als de duivel voor wijwater. Maar hoe zit het dan met hun leer van de vrije wil? Die komt nauwelijks uit de verf, alle verontwaardiging over de 'organization man', de despotische bureaucratie, de 'overontwikkelde maatschappij' ten spijt. ⁴

Bakoenin verwierp de autoritaire elementen in de filosofie van Marx, maar was daar zelf ook allerminst vrij van. Daniël Cohn-Bendit en Alain Geismar hebben meer van Bakoenin dan Vorst Kropotkin en hetzelfde gaat op voor enkele van de Duitse studentenleiders. Bij hun volgelingen is stellig wel een zeker potentieel op het stuk van de vrije wilfilosofie aanwezig. De kritische waar-

³ Marcuse's vroegere boek *Sovjet Marxism* (1958 is een voor iemand die zichzelf tot volgeling van Marx bestempelt hoogst on-marxistische studie. Historisch gezien geschiedt de behandeling van het thema *in vacuo* en de auteur had er goed aan gedaan een ogenblikje in het British Museum te gaan zitten ten einde een minimum aan kennis omtrent het onderwerp te verwerven.

⁴ Marcuse betoogt, dat men tolerant jegens links, maar intolerant jegens rechts dient te zijn. Daniel Cohn-Bendit zei: 'We eisen het vrije woord binnen de faculteit, maar ontzeggen het de pro-Amerikanen' (*Le Nouvel Observateur* van 8 mei 1968). Vijfhonderd studenten aan de universiteit van Rome weigerden om aan een examen deel te nemen, tijdens hetwelk hun werd gevraagd om een aantal van de 'gedachten van voorzitter Mao' uit het Latijn te vertalen. Ze vonden deze keuze 'provocerend' en eisten de afschaffing van het Latijn. De tekst luidde: 'Omnes questiones non possunt valide perstringi, nisi ratione inquirendi adhibita (alle problemen kunnen slechts door discussie worden opgelost) . . .' (*Corriere della Sera* van 14 mei 1968).

nemer moet het echter wel opvallen, dat er in de tactiek van de studentenaktie een stuk dubbelzinnigheid zit. Degenen die in het verleden de noodzaak van geweld propageerden als het instrument bij uitstek om de barensweeën van de geschiedenis te boven te komen, noemden hun organisaties niet 'geweldloze' coördinatie-comités'. En wanneer zij overvallen werden door de hunkering naar het smijten met straatstenen, zo al niet naar het stichten van louterende brandjes, zouden zij hun revolutionaire aandriften niet bedekt hebben met het vijeblad der pacifistische intenties. Het mag tegenwoordige dan goede revolutionaire tactiek zijn, *authenticité* is het nauwelijks te noemen.

Hypocrisie is niet minder kwalijk als Tartuffe jong blijkt, vooral niet als de onoprechtheid van de oudere generatie op de korrel wordt genomen. Ook de revolutionairen kunnen niet onder het doel-en-middelen-dilemma uit ⁵, al zijn ze dan te jong om zich dat te realiseren en te slecht geïnformeerd om de lessen van Nechaev tot zich te laten doordringen.

Hun filosofie van de vrije wil is niet alleen verdacht wegens hun als symbool van hun verwachtingen uitkiezen van een aantal politieke helden, die bepaald geen vrije wilsprofeten genoemd kunnen worden. Ook zijn er nog de aan elkaar verwante en onafscheidelijk optredende veroordeling van de repressieve tolerantie in het westen en de idealisering van de in China, in Noord-Vietnam of op Cuba in praktijk gebrachte revolutionaire intolerantie, plus een duidelijk gebrek aan solidariteit met en begrip voor de studenten in de communistische landen bij vele westerse New Left-aanhangers. De meer revolutionaire geesten onder hen veroordelen hen zonder meer als 'reactionair'; anderen betuigen hun solidariteit slechts node of helemaal niet. Alleen de studenten in Belgrado en Praag protesteerden tegen de mishandeling van de Warschause studenten door de politie. In het westen heeft, buiten de Trotskisten en een handjevol Berlijnse studenten, niemand een mond opengedaan. ⁶ Gedurende de meer dan tien jaar dat de revolutionaire New Left-publikaties verschijnen, hebben deze het lot van de jonge Oosteuropese 'revisionisten' op opvallende wijze genegeerd. Hoe zou dat komen? Aanvankelijk stelde de New Left-beweging immers met nadruk dat haar ontstaan mede een reactie was op de desillusie van het stalinisme na Hongarije 1956. Daarna gingen de evolutie in Oost-Europa en die van de New Left gescheiden wegen.

Sinds de Hongaarse revolutie hebben zich vele andere gevallen van onderdrukking in Oost-Europa voorgedaan, waarbij een der-

gelijke veroordeling niet minder op zijn plaats zou zijn geweest. De New Left bleef zich echter verder afzijdig houden.⁷ Zijn evolutie werd kennelijk bepaald door de utopische psychologische behoeften van zijn aanhangers. Utopia in de Sowjet-Unie localiseren zoals hun voorvaderen in de dertiger jaren hadden gedaan, was niet langer mogelijk. Dus moest men elders naar substituten omzien.

Revolutionaire romantiek op zoek naar een liefdesobject had nu de keus uit een scala van mogelijkheden in de polycentrische communistische wereld, maar sommige kwamen klaarblijkelijk eerder in aanmerking om de rol te vervullen dan andere. Het is duidelijk, dat Cuba de messiaanse rij aanvoert (en dat Che Guevara het gegarandeerd beste symbool is van revolutionaire romantiek). Maar de Sowjet-Unie en de Oosteuropese landen doen het niet meer. Na alles wat over hun stalinistische verleden en hun bureaucratische heden bekend is geworden, valt het niet mee om

⁵ Het weekblad *Time* van 7 juni 1968 citeerde een student van de Columbia University: 'Hoe kun je met je doel je middelen heiligen? Welnu, mijn filosofieprofessor placht te zeggen: Waarmee anders zou je in vredesnaam je middelen moeten heiligen? Er is niets anders!'

⁶ In een discussieprogramma voor de BBC-televisie, *Students in Revolt*, maakte Daniel Cohn-Bendit bezwaar tegen gebruik van het woord 'liberalisatie' in verband met de ontwikkelingen in Tsjechoslowakije. In een interview in *Magazine Littéraire* (mei 1968) zei hij echter: 'De liberalisatie in Praag voltrok zich omdat de Tsjechoslowaakse economie volslagen dood was. De liberalisatie voltrok zich, omdat de 'kapitalistische basis' zich er aan het herstellen is.

Er is hier sprake van een waar 'allen tegen allen': Cohn-Bendit die zich 'anti-trotskyïst' noemt, hekelde de Mao-cultus en noemde de Franse communisten 'les crapules staliniennes'. Joeri Zjoekow noemde hem in de *Prawda* van 30 mei 1968 een 'weerwolf' en een CIA-agent. Nadat de Joegoslavische studente Dragana Stavijel in hetzelfde BBC-programma zich in lovende termen over Tito had uitgelaten, werd ze door Cohn-Bendit becritiseerd en door Tariq Ali gebrandmerkt als 'Titoïstische marionet'. De Joegoslavische demonstranten werden in de Chinese pers geprezen en kregen later steun van Tito die, volgens de Chinezen, 'de strijd van de studenten besmeurde' (*Peking Review* van 14 juni 1968).

⁷ 'Ze weigerden tegelijkertijd om zich met de Sowjet-Unie te identificeren en om zich in bijzondere mate te bekommeren om onrecht in welk communistisch land dan ook.' (Paul Jacobs en Saul Landau, *The New Radicals*, 1966, p. 12.).

in je geloof te volharden dat zij het Utopia-in-de-maak belichamen, dat zij beantwoorden aan het een halve eeuw geleden door Lincoln Steffens onder woorden gebrachte romantische visioen: 'ik heb de toekomst gezien, *and it works*'. De oude getrouwen mogen zich er dan aan blijven vastklampen, de Nieuwe Romantici zal het een zorg zijn of de toekomst al dan niet is begonnen. Zij kunnen er niet *de* toekomst in zien.

De betovering die het 'vaderland van het proletariaat' voor hun voorvaderen bezat is er af. Zij zagen zich genoodzaakt nieuwe weidegronden te zoeken — van de revolutie der stijgende verwachtingen tot de opstand der horden. Zo beschouwd mag het geen wonder heten, dat zij die nu uitzien naar Utopia zich afwenden van hen die al een langdurige ondervinding in het er mee leven achter de rug hebben. Zij voelen zich niet op hun gemak bij confrontatie met zonneklare historische feiten, die ingrijpende correcties op hun messiaanse geloofsijver zouden kunnen aanbrengen en hun ideologisch perspectief kunnen doen verschrompelen. Omgekeerd is het niet meer dan normaal dat degenen, die er ervaring mee hebben opgedaan hoe Utopia in de praktijk functioneert (de Poolse en Tsjechische studenten bijvoorbeeld), zich terdege bewust zijn van de gapende kloof tussen de ideologische abstracties en de persoonlijke lessen van het dagelijkse leven. Het is heel goed te begrijpen, dat zij het onverdroten in een chiliastisch perspectief blijven zien van wereldlijke politieke problemen van politieke infantiliteit vinden getuigen. Door hen kan een dergelijke houding niet anders worden gezien dan als de zoveelste illustratie van Santayanna's gezegde, dat wie geen lessen uit de geschiedenis trekken gedoemd zijn haar te herhalen. Voor hen zou 'repressieve tolerantie' een vooruitgang betekenen ten opzichte van de intolerante repressie die ze aan den lijve ondervinden. Voor de 'consumentenmaatschappij' als progressief alternatief zouden zij maar al te graag hun schaarste aan goederen willen inruilen. Zelfs een flauwe ombuiging in de goede richting zou al aanvaardbaar zijn al hebben ze, als 'het systeem', 'het militair-industriële complot' of 'de machtsstructuren' — bij hen niet gebaseerd op politiek pluralisme maar op de alleenheerschappij van de Partij — in het geding zijn, oneindig veel meer recht van spreken dan degenen die in het westen roepen om 'totale verandering'. Hun engagement richt zich eerder op het eigen land dan op de projectie van hun revolutieverwachtingen elders. Volledigheidshalve mag overigens niet onvermeld blijven, dat in het westen af en toe enig inzicht doorbreekt, waarbij zelfkritiek niet uit de weg wordt gegaan.

Zo schreef New Left-aanhanger David Cante, als reactie op ontmoetingen met Tsjechoslowaakse studenten, in de *New Statesman* van 21 juni 1968 de volgende overpeinzing neer: '... deze overwegingen — op dit moment en toentertijd — leggen een zekere perversiteit in mijn eigen houding bloot. Nostalgie naar studentenoproer, botsingen met de politie en minirokken duidt op een valse romantiek, op de al te gemakkelijk te wekken begeerte om een ogenschijnlijk gezonde maatschappij te teisteren met een chaos van het oppervlakkige en nihilistische soort. De wijze waarop de jonge Tsjechen zich gedragen is een waar toonbeeld van zelfbeheersing en van verlicht denken, terwijl wij verslaafd zijn geraakt aan sensatie en geweld.'

Generaliserende commentaren op de studentenrevolutie zijn slechts in beperkte mate van toepassing op de meerderheid van de studenten. Er is al vaak op gewezen, dat radicale opvattingen en gedragspatronen, met name in hun politieke gedaante, niet representatief zijn voor de grote massa der studenten, doch slechts aan een uit 'activisten' bestaande minderheid kunnen worden toegeschreven.⁸ Dergelijke kleine, maar goedgeorganiseerde minderheden hebben niettemin bewezen het vermogen te bezitten om 'studentenmassa's in beweging te brengen en de strijdpunten te bepalen'.⁹ Na de Franse studentenrevolutie gaat het er niet alleen om, wat zij aan revolutionair potentieel kunnen mobiliseren onder de studenten, maar in de bevolking als geheel.

Het is evident, dat in elk land de situatie weer anders ligt en het zou onjuist zijn om te generaliseren. We kunnen de gevolgtrekkingen van Edgar Morin in *Le Monde* van 5/6 juni 1968) dan ook maar beter laten voor wat ze zijn. Men oordele voor zichzelf:

⁸ Zie Seymour Martin Lipset, *Student Politics* (1967).

⁹ Idem, p. 199—201. Zie ook Frank A. Pinner, 'Tradition and Transgression' in een speciaal nummer van *Daedalus* (Winter 1968), gewijd aan 'Students and Politics,' p. 139 en p. 151. Een sympathiek tegenover 'de Beweging' staande commentator uit de academische wereld stelde, dat 'het feit, dat aan alle universiteiten tesamen (en van 6 miljoen studenten) er niet meer dan een paar duizend tot de vervreemde activisten van de New Left (in de Verenigde Staten) gerekend kunnen worden, fundamenteel irrelevant is. Relevant is dat zij, zij het op een wat onrijpe manier, tot uitdrukking brachten wat vele anderen voelden.' (*Dissent*, mei—juni 1968.)

Voor de eerste maal is het in de westerse maatschappij van de twintigste eeuw — economisch gezien ontwikkeld, politiek gezien liberaal — gebeurd dat een opstandige beweging, die er bij uitstek een was van de studenten, van de jeugd, de stoot heeft gegeven tot een grootscheepse soortgelijke beweging dwars door de hele maatschappij heen. Op grond hiervan laat zich voorspellen, welke rol in de toekomst kan worden gespeeld door a) de jeugd als vernietigende, revolutie makende en vernieuwende kracht . . . in de moderne maatschappij; b) de Universiteit, uitgegroeid tot het punt dat ze de halve jeugdige bevolking zal omvatten en — naar de voorspelling van Alain Touraine — zich in het centrum van de sociale problematiek zal bevinden; c) de intelligentsia, die zich steeds heftiger te weer stelt, enerzijds tegen de technobureaucratische organisatie waar ze gedeeltelijk aan is vastgeketend, anderzijds tegen het bourgeois-leven zelf. De stuwende kracht achter de vernieuwingen van de toekomst lijkt daarom te zullen liggen in het verbond tussen intelligentsia en jeugd in de uitgestrekte universitaire concentraties.

Voor de revolutionaire romantici heeft de arbeidersklasse afgedaan als uitverkoren klasse. Toen zij bemerkten, dat deze haar 'door de geschiedenis opgedragen' taak verzaakte, gingen zij naar elders uitzien.¹⁰ De beide profeten van de New Left — de neopopulist C. Wright Mills en de paleo-Hegeliaan Marcuse — zochten het nieuwe revolutionaire syndroom bij de intelligentsia en onder 'de volksmassa's' van de onderontwikkelde landen. Toen echter de intelligentsia in de industriële landen de symptomen van 'vervreemding' aan de dag begon te leggen, kwamen de jeugd en de studenten van deze landen in het centrum van de belangstelling. Er zijn er zelfs die beweren, dat in de Verenigde Staten 'de nieuwe, potentieel revolutionaire, uitgebuite klasse niet meer de arbeidersklassen als geheel is', maar dat de jongeren 'het nieuwe proletariaat vormen, aan verarming onderhevig zijn en kunnen worden tot de nieuwe revolutionaire klasse . . . En — dat gebeurt nu eenmaal als een klasse wordt uitgebuit — jonge mensen beginnen zich van die uitbuiting bewust te worden. Velen hebben de beslissende stap genomen naar de bewustwording, naar de verwerping van het huidige systeem en staan gereed om het ontwakende zelfbewustzijn te ontwikkelen tot een klassebewustzijn.¹¹

De in deze tijd zo intense kortsluiting tussen de generaties is het onderwerp geweest van talloze bespiegelingen en commenta-

ren. Deze kunnen het bestaan van de kortsluiting helpen verklaren, echter niet haar aard. Vaak wordt gezegd dat de jeugd geneigd is tot idealisme, dat de jeugd haar identiteit wil bewijzen, dat haar sexuele aandriften sterker zijn en zich met behulp van abstracte identificaties gemakkelijker laten sublimeren. Doch wie constateert dat de studenten de neiging hebben hun libido de vrije teugel te laten, mag dan de vinger hebben gelegd op zekere overeenkomsten in hun gedrag in de tijd, de variaties in dat gedrag heeft hij daarmee niet verklaard. Soms ook wordt met enige nadruk gesteld¹² dat, aangezien de jongeren van nu de wereld

¹⁰ Van de oude rotten was het Paul Sweezy die de diagnose opmaakte van 'de degeneratie van een westerse arbeidersklasse waardoor deze, als gevolg van haar natuurlijke neiging tot reformisme, tot openlijke collaboratie met de bourgeoisie werd gebracht.' (*National Guardian* van 16 september 1967).

¹¹ John en Margret Rowntree, 'Youth as a Class'. *International Socialist Journal*, februari 1968. De acteurs becritiseren Marcuse en stellen dat hun analyse 'niet staat of valt met de ontwikkeling van een inhoudsloze anti-houding tegen de consumptie maatschappij van de kant van de jeugd, maar in plaats daarvan bij de jeugd een onvervalst revolutionair potentieel aantreft, dat is terug te voeren op haar plaats in het productieproces.' Aldus wordt de Marxistische methode gebruikt om te bewijzen, dat de klassenstrijd tussen de arbeiders en de kapitalisten is vervangen door de klassenstrijd tussen de jongeren en het kapitalistische stelsel. Geen poging wordt ondernomen, om met behulp van deze originele toepassing van de op het economisch determinisme gebaseerde methode van analyse een verklaring te vinden voor de gisting onder de jeugd in de communistische landen. In de *Prawda* van 30 mei 1968 trok Joeri Zjoekow hevig van leer tegen Marcuse. Deze zou vliegensvlug van het verre San Diego naar Parijs zijn gekomen om verwarring te stichten en om de jeugd, de studenten in het bijzonder, op te zetten tegen 'de fundamentele krachten van de arbeidersklasse'. Een wat spitsvondiger kritiek op Marcuse verscheen in de Poolse *Trybuna Ludu* van 9 juni 1968. Het pro-Chinese *La Voix du Peuple* van 31 mei 1968 verklaarde dat het noodzakelijk is 'confusionisme' uit te bannen: 'De studentengemeenschap vormt geen sociale klasse.' Het pro-Chinese *Progressive Labour* (juni '68) ging op gestrenge toon een stapje verder: 'de studenten in Oost-Europa zijn een werktuig van de reactionaire *ruling cliques*, wier oogmerk het is ze naar rechts te doen opschuiven en gemene zaak te doen maken met het Amerikaanse imperialisme... Zo de Poolse studenten... ergens de voorhoede van zijn, dan van de reactie.'

¹² D. G. McRae, *Ideology and Society* (1961).

beleven in de slagschaduw van een mogelijke nucleaire catastrofe, de geschiedenis voor hen een bijkomstigheid is geworden en dat daarom de ideologische zekerheden en historische wetmatigheden van de oude systemen niet relevant meer zijn, niet meer aanspreken. Hoewel dit van toepassing is op allen die in het nucleaire tijdperk leven, kan worden betoogd dat de oudere generatie niet bij machte is om boven haar gevestigde mentale gewoonten uit te stijgen, terwijl de jeugd gevoeliger is voor de nieuwe aspecten van de historische situatie. Toch zijn we getuige geweest van de opkomst niet van een sceptische, maar van een romantische generatie. We hebben een situatie zien ontstaan waarin, zo is gezegd, 'cynische idealisten een slecht verteerd mengsel van Marxisme, Anarchisme, Maoïsme etc. tot filosofie verheffen' en waarin ideologische zekerheden en historische wetmatigheden opnieuw de plaats zijn gaan innemen van het denken. En zo wordt de fascinerende werking van het geweld tot olie op het vuur — het vuur van het verbrandingsproces van het nucleaire tijdperk.¹³ *Furor ideologicus* heeft weer voor een aantal jaren kunnen bijtekenen. Na 'ras' komt 'jeugd', na Fanon — Marcuse. Triomfantelijk heeft men geconstateerd dat 'de recente geschiedenis het failliet van de leer der 'afstervende ideologie' in alle duidelijkheid heeft aangetoond.' Inderdaad — het is nauwelijks aan twijfel onderhevig, dat de *Zeitgeist* van dit ogenblik een herleving van de ideologische razernij demonstreert.

¹³ Voor één uit vele voorbeelden van deze houding, zie het welwillende commentaar op de opstandige beweging onder de Franse studenten in *Magazine Littéraire* (mei 1968). De auteur schreef over 'onze maatschappij, die de uitsluiting van alle geweld tot alpha en omega van al haar politieke mini-denkeelden maakt.' Daar stelde hij tegenover de houding van de studenten, 'die hebben ontdekt dat men niet domweg het geweld en de dialoog als tegengestelden moet zien, maar dat geweld voorwaarde is voor het tot stand komen van de ware dialoog. Het recht op het vrije woord wordt veroverd op het slagveld.' Raymond Aron citeerde in de *Figaro* van 14 juni 1968 een artikel van de hand van een jonge docent aan de universiteit in het revolutionaire blad *l'Arc*: 'De filosofie van morgen zal de filosofie van de terreur zijn . . ., verbonden met de praktijk van de politieke terreur.' Zowel Marcuse als Dutschke haalde Rousseau aan op het stuk van de noodzaak om slaven bewust te doen worden van hun slavernij en de mensen te dwingen, vrij te zijn.

Vredesopdracht reëel en concreet

De redactie heeft mij gevraagd om een artikel over de radicalisering in de Nederlandse vredesbeweging. Ik heb de voorkeur gegeven aan bovenstaande titel. Niet omdat ik bang ben voor het woord radikaal, maar het is een zodanig misbruikt woord, dat iedereen er iets anders onder verstaat. Daarom is het beter het als conclusie dan als vertrekpunt te hanteren.

Men kan inderdaad zeggen, dat er met de vredesbeweging in Nederland iets aan de hand is. Groepen, die zich inzetten voor de vrede, hebben we ook in de eerste helft van deze eeuw in Nederland vele gehad. Ook als men het niet eens is met al hun doelstellingen, kan men er toch waardering voor hebben. Zij hebben voor de zaak van de vrede een ongelooflijke toewijding en energie aan de dag gelegd en tenudde van de dappere taal van een traditioneel veiligheidsdenken hadden zij de moed om ons voor te houden, dat de vrede geen alternatief heeft. Sinds de mensheid de drempel van het atoomtijdperk heeft overschreden, is dat een stelling, die in veel breder kring wordt aanvaard.

Zonder aan andere strevingen iets te kort te doen, kan men toch stellen, dat temidden van de Nederlandse vredesgroeperingen er de laatste tijd twee sterk op de voorgrond zijn getreden, namelijk Pax Christi en het Interkerkelijk Vredesoverleg. Hoe is dat te verklaren? Niet omdat zij meer dan de andere aan de weg timmeren. Niet omdat de toewijding er groter is dan bij voorbeeld in de groep van Kerk en Vrede. Niet omdat zij meer extreme ideeën verkondigen. Maar omdat in de vredesbeweging zelf een proces van heroriëntering gaande is en zich een onderscheid aan het aftekenen is tussen traditionele en moderne vredesbeweging.

Toen de minister-president voor de televisie de 225 miljoen verdedigde, zei hij: de regering is altijd bereid om te luisteren, als kerkelijke en andere vredesbewegingen ons de opdracht tot totale vrede voorhouden, maar tegelijk moet zij in de verantwoordelijkheid die zij heeft, handelen in een geschonden wereld. Dat was een tegenstelling, die in het traditionele denken past. Het is de tegenstelling tussen de realiteit van de geschonden wereld en de

droom van het aards paradijs. De tegenstanders van de vredesbeweging hebben deze tegenstelling altijd graag aanvaard om zich op een gemakkelijke manier van de zaak af te maken en de vredesbewegingen zelf hebben in het verleden door standpuntbepaling en wijze van optreden aan deze tegenstelling al te vaak voedsel gegeven. Het is de onvruchtbare, politiek niet creatieve tegenstelling van alles of niets. Het gaat echter niet om 'de' vrede. Ik weet niet eens wat 'de' vrede is, tenzij ik met Thomas van Aquino in abstracties verval als: vrede is de rust van de orde, waarbij een modern mens niet meer weet wat hij denken moet. Het vredesbegrip moet een dynamisch karakter krijgen, waarbij het uitgangspunt een fundamentele keuze inhoudt en men vanuit die keuze bereid is iedere dag te vechten voor meer vrede en meer gerechtigheid en aldus het doel stap voor stap dichterbij te brengen.

Op deze wijze kan men de tegenstelling tussen geschonden wereld en aards paradijs overlaten als een discussiepunt voor theologen en de vredesgedachte een politieke inhoud geven. Politiek dan niet bedoeld als partijpolitiek of de een of andere besmette betekenis, die het woord heeft, doch uit de wezenlijke functie van de politiek, die niet de verkondiging van standpunten is, doch iets maken, iets doen. Dat is geen zaak van de studeerkamer of de preekstoel, al hebben beide er mee te maken, doch tenslotte een heel praktisch en moeizaam handwerk. Het is de taak van de politicus de ruwe en ongevormde klei van de geschiedenis te kneden tot een beeld, dat ergens op lijkt. Heel voorzichtig geformuleerd, zonder pretenties van een aards paradijs. Want ook een oorlogloze wereld zal een geschonden wereld zijn. De polemoloog Galtung heeft gezegd: de mens leeft niet alleen van vrede alleen en een andere heeft gewaagd van 'de verschrikkingen van de vrede'. Er is vandaag geen sterveling die kan voorzien voor welke nieuwe gigantische problemen de mensheid bij een uitbanning van het oorlogsverschijnsel zou komen te staan. En toch dwingt ons de moderne wapentechniek in de komende tijd geen moeite en inspanning ongebruikt te laten om het oorlogsverschijnsel uit te bannen. Niet vanuit onwerkelijke illusies, maar om de gelegenheid te scheppen, dat de mensheid verder kan gaan op haar zwerftocht door de geschiedenis. George Kennan heeft het eens zo gezegd: 'De mens, die eens door eigen dwaasheid verdreven werd uit het aards paradijs, mag noch uit vrees, noch uit toorn, noch uit hebzucht, deze grote en goede

aarde vernietigen, waarop, zelfs in zijn geschonden staat, het een voorrecht is te mogen leven bij de gratie Gods.'

In deze geest proberen Pax Christi, het Interkerkelijk Vredesoverleg en Vredesopbouw, misschien nog enkele andere, voor deze tijd de vredesopdracht reëel en concreet te maken. En nu schijnt Leiden in last. Tot nu toe plachten regering en vele politieke partijen aan vredesgroeperingen voorbij te gaan met een hoofdknikje, vriendelijk en meewarig tegelijk. Maar nu ineens worden zij ernstig genomen. Kardinaal Alfrink geeft voor de televisie enig commentaar rond de 225 miljoen en meteen ziet men, dat de partij, die zweeg in de jaren van het mandement, klaagt over kerkelijke bemoeienis met de politiek. Het Interkerkelijk Vredesoverleg zendt een telegram aan Kamer en regering en de voorzitters van de drie grote confessionele partijen achten het noodzakelijk een antwoordtelegram te sturen. Een delegatie van het I.K.V. wordt op het Catshuis ontvangen.

Wat hier aan het gebeuren is, is het volgende. Organisaties als Pax Christi en I.K.V. zijn bezig de vredespolitiek te halen uit de sfeer van de utopie en haar te plaatsen in de context van onze situatie. Zij zeggen niet dat Nederland vandaag uit de NAVO moet stappen; zij zeggen wel, dat een creatief buitenlands beleid erop gericht moet zijn de functies van NAVO en Warschaupact overbodig te maken, omdat dit soort organisaties geen grondslag kunnen zijn voor de organisatie van de vrede in de toekomst. Zij roepen niet op tot dienstweigering, wel pleiten zij voor de gedachte van de alternatieve dienstplicht. Zonder alles te zetten op de ene kaart van het pacifisme, vragen zij toch grotere aandacht voor de geweldloze weerbaarheid. Dit reëel maken van de vredesopdracht heeft een aantal mensen schijnbaar aan het schrikken gemaakt. Tot nu toe gold: bewapening is voor de realisten, ontwapening is voor utopisten. In dat stadium konden de zogenaamde realisten gemakkelijk de utopie links laten liggen. Maar dat kunnen ze niet langer, als vredestaken worden geformuleerd binnen het kader van de reële mogelijkheden. De scheiding der geesten voltrekt zich dan niet in een uitzichtloos debat over werkelijk en onwerkelijk, maar aan de hand van de vraag, of de politieke bereidheid er is nieuwe wegen te gaan. Deze bereidheid is nooit de sterke kant van rechts geweest. Daarom heb ik wel eens gezegd: de vrede komt niet van rechts.

Zes jaar geleden nam de P.v.d.A. op het Haagse congres een resolutie aan, waarin werd uitgesproken, dat in deze tijd vrede en ontwapening een centrale doelstelling van buitenlandse politiek

behoren te zijn. Tot nu toe is die uitspraak, ook in Nederland, niet gerealiseerd. De kansen daarop worden vergroot naarmate de vredestaat meer het karakter krijgt van een reëel alternatief. In diezelfde mate zullen echter de weerstanden toenemen. Politiek is een bikkelharde zaak, ook vredespolitiek. Een oorlogloze wereld is 'noch nie dagewesene'. Velen zullen aanvankelijk bang zijn voor het onbekende, het experiment en het avontuur en zich veiliger wanen bij de oude vertrouwde zekerheden.

Heel duidelijk kwam dit laatste naar voren in het antwoord, dat in de N.R.C. Heldring gaf aan Lafeber. Voor Heldring is buitenlandse politiek per definitie rechts, omdat buitenlandse politiek verdediging is van de gevestigde orde. Daarom is de buitenlandse politiek van Moskou evengoed rechts als die van Washington. Dit laatste is feitelijk juist. Zoals het Iron Mountain Report voor een groot deel juist was, zolang het denken gevangen blijft binnen de gevestigde orde. Maar dan is het lippendienst aan de vrede om dan tegelijk te zeggen, dat de vrede een centrale doelstelling is van buitenlandse politiek. Centraal is dan de eigen veiligheid, de eigen macht, de eigen welvaart en als men dan ook nog de vrede kan krijgen, dan is het meegenomen. Een oorlogloze wereld heeft echter een andere orde tot voorwaarde dan de bestaande van vandaag. Wie niet bereid is die gevestigde orde te doorbreken, moet niet over vrede praten.

Moderne vredesbewegingen als Pax Christie en het I.K.V. hebben die bereidheid wel. Zij zijn de kerk niet en zij hebben ook niet de pretentie te spreken namens de kerken. Zij weten heel goed, dat ook in de kerken lang nog niet iedereen geëngageerd in de vredestaat. Daarom zijn zij een rebellerende stroming in de kerk. Maar de kerkelijke overheden weten en aanvaarden, dat zij bestaan en achten het belangrijk, dat hun stem wordt gehoord. Omdat de kerken eindelijk aan het ontdekken zijn, dat zij al te lang en al te sterk hebben gestaan aan de kant van de gevestigde orde. Rechts is er een beetje onthutst van, nu het ontdekt, dat de kerken haar onafhankelijkheid aan het hervinden zijn tegenover de gevestigde orde. Plotseling heet het dan, dat kardinaal Alfrink zijn boekje te buiten zou zijn gegaan, omdat hij sprak naar aanleiding van de 225 miljoen. Het zou waar zijn, als hij een oordeel over het bedrag had gegeven. Een kardinaal kan en moet niet oordelen over de vraag, of de Nederlandse defensiebegroting 3000 of 3225 miljoen moet zijn. Dat deed hij dan ook niet. Evenmin het I.K.V. Zij waren bezorgd over de gezindheid en de achtergronden, waaruit dit bedrag voortkwam.

Om die gezindheid gaat het. De ouderen zitten te sleutelen aan de wereld, waarin morgen de jongeren moeten leven. Terecht verlangen de jongeren daarom, dat zij in de politiek van de ouderen iets van hun eigen aspiraties kunnen terugvinden. Het criterium daarvoor ligt niet in dorre formules. Ook hier geldt, dat de toon de muziek maakt. De wijze, waarop iemand spreekt over ontwikkelingshulp, de Unctad, de rassenkwestie, alternatieve dienstplicht, ontwapening enz., daaraan toetsen de jongeren, of zij met iemand van hen te maken hebben. Het is niet een maatstaf met de rekenkundige zekerheid van een computer. Toch is het zo, dat een kerk, een partij, een politiek, waarin de jongeren zichzelf niet herkennen, ten dode gedoemd zijn.

De modernisering van de vredesbeweging is geen afgesloten hoofdstuk, het is een proces in ontwikkeling. Moeilijkheden zijn er altijd, de ambivalentie kan niemand uit het menselijk bestaan wegnemen. Zoals de verdedigers van de gevestigde orde meestal last hebben van een tekort aan droom, zo zullen de nieuwlichters altijd te vechten hebben tegen een teveel aan droom. Het neemt niet weg, dat deze modernisering van de vredesbeweging een van de verheugende verschijnselen is in de politieke ontwikkeling van ons land. Het is een zaak, die dwars door alle partijen heen loopt. Juist wie dagelijks met de vrede bezig is, ervaart het beste, dat ons bestaande partijstelsel meer te maken heeft met de 19e eeuw dan met de werkelijkheid van de tweede helft van de 20e eeuw. Daarom kan men toch zeggen, dat het reëel en concreet maken van onze vredesopdracht iets te maken heeft met een 'radicalisering' van de vredesbeweging.

Als men vraagt, wat al het voorafgaande concreet te betekenen heeft voor ons buitenlands beleid, dan zal voorlopig het antwoord wel minimaal zijn. Ik zie nog niet een Minister op het Plein, die wakker ligt van de problemen van *Justitia et Pax*, van rechtvaardigheid en vrede in de wereld. In alle rijke landen staat de bevolking onder de zuigkracht van het consumptie-kapitalisme, dat het 'zijn' ondergeschikt maakt aan het 'hebben'. Dat geldt voor de welvaart, dat geldt voor de vrede. Als men in Parijs een van de grote banken binnenstapt, kan men, in marmer gegraveerd, lezen: wie wat bezit, is wat. Ik blijf vasthouden aan de droom van het omgekeerde: wie wat is, heeft wat.

Dit 'zijn' heeft ook te maken met het reëel en concreet maken van onze vredesopdracht. In zijn boek 'De mens en zijn opstand' heeft Camus het zo gezegd: 'Nog steeds leeft de jeugd van Europa onder de dreiging des doods, maar reeds tekenen zich in

een nieuwe dageraad de wegen der maat en der beheersing af, waardoor men zal afrekenen met de vooroordelen van onze tijd. Allereerst met het hardnekkigste en ongelukkigste van alle vooroordelen, dat de mens, die zich uit de mateloosheid heeft bevrijd, niet anders overlaat dan een armetierige wijsheid. Ongetwijfeld kan de mateloosheid een heilig karakter hebben, bij voorbeeld bij Nietzsche, die ervoor heeft betaald met de waanzin. Maar in onze tijd biedt de mateloosheid altijd een comfortabel leven en soms een goede carrière, terwijl de maat doorlopende spanning eist. Daarbij behoort de glimlach, die als een overschietende kracht de spanning en de inspanning bekroont. Waarom willen onze revolutionairen, die Europa hun grimmig gezicht toekeren, aan die glimlach niet meer toekomen en hun wanhopige en krampachtige dweepzucht voor een bewijs van hun superioriteit doen gelden? Als er voor deze houding van Camus geen ruimte meer zou zijn, is de vrede verloren en schei ik uit met de politiek.

Grenzen van democratie

Sinds enige jaren is ook in ons land een hevige discussie aan de gang over inhoud en vormgeving van de politiek. Die discussie raakt de wezenlijke inhoud van de partijprogramma's, het partijstelsel en zelfs de grondslagen van onze samenleving. Die discussie is nuttig en onvermijdelijk want de tweede industriële revolutie met al haar gevolgen op economisch, sociaal, cultureel en politiek terrein maakt het onmogelijk oude vormen en ideeën te handhaven alleen omdat die in het verleden hun diensten hebben bewezen.

Die herwaardering en herbezinning zijn ook noodzakelijk voor de Partij van de Arbeid. Het is duidelijk dat het socialisme van de afgelopen halve eeuw in meerdere opzichten zijn tijd gehad heeft. Veel van de oude doelstellingen zijn bereikt, andere zijn gemeengoed geworden, weer andere kunnen alleen in grotere internationale verbanden worden verwezenlijkt. Tenslotte zijn er ook als gevolg van behaalde successen een reeks nieuwe problemen bijgekomen.

Ik geloof dat het nog te vroeg is om te proberen een eindbalans van de discussie op te maken. Het is goed dat er in onze partij bewust ruimte geschapen is voor deze discussie, dat de Partij van de Arbeid 'pluriform' wil zijn. Maar ik geloof dat het langzamerhand wel mogelijk is, en niet alleen mogelijk maar zelfs noodzakelijk, om op enkele grenzen te wijzen die aan zo'n discussie binnen een democratische partij moeten worden gesteld. Dit niet zozeer om een minimum aan eenheid te bewaren; als de duidelijkheid dat zou eisen, zou het verloren gaan van die eenheid, hoe jammer ook, even onvermijdelijk als overkomelijk kunnen blijken. Maar het in acht nemen van zekere grenzen is geboden wanneer de bestaansvoorwaarden zelf van een democratisch politiek bestel en het functioneren daarbinnen van een democratisch-socialistische partij in het geding gaan komen.

Ik kom er toe dit te schrijven naar aanleiding van het interessante artikel van mijn mederedacteur Van Benthem van den Bergh onder de titel 'Democratie en Socialisme' in het laatste nummer

van de vorige jaargang. Hij maakt zich tot tolk van een groep binnen de partij, 'die de heersende ideologie van die partij gaat aanvechten'. Terecht stelt hij vanuit *zijn* standpunt dat dit moet samengaan met verzet tegen de bestaande organisatie van onze partij. Ik weet niet of Van Benthem van den Bergh in zijn artikel namens de gehele groep van 'Nieuw Links' heeft gesproken (ik hoop van niet), maar dat hij daarin een eenling zou zijn lijkt me toch ook niet waarschijnlijk.

Laat ik eerst iets noemen waarover ik het van harte met Van Benthem van de Bergh eens ben. We moeten onze gehele samenleving grondig gaan democratiseren. Dat betekent m. i. twee dingen: *verdieping* van de democratie waar ze in beginsel reeds aanwezig is, b.v. in de politieke sfeer. Daar gaat 't erom veel meer mensen de mogelijkheid te geven actiever en bewuster aan de beleidsbepaling deel te nemen. Binnen de partij moet er veel meer mogelijkheid komen over politieke vraagstukken te discussiëren, over actuele en over lange-termijn-problemen.

Daarvoor zullen structuurwijzigingen nodig zijn. Voorstellen daartoe zijn door het partijbestuur gedaan naar aanleiding van het rapport van de structuurcommissie.

In de tweede plaats moet de democratie worden *uitgebreid* tot die levenssferen waar ze nog niet of niet voldoende is doorgedrongen. In het bedrijfsleven, in het onderwijs, in de strijdkrachten, ook in gezin en kerk; uiteraard overal in een aan de organisatie of groep aangepaste wijze. Dit laatste voeg ik er niet aan toe om wenselijk radicalisme af te remmen. Wat mij betreft, zullen we b.v. op het gebied van de bedrijfsdemocratie geleidelijk de hele weg doorlopen nodig om het in Joegoslavië bereikte niveau te bereiken.

Verder ben ik het graag met Van den Bergh eens, dat democratie een zaak is voor *alle* menselijke betrekkingen, ook in de privésfeer. Het gaat er om iedereen in staat te stellen 'uit één stuk te leven', zoals hij dat treffend uitdrukt.

Maar nu de punten waarin ik grondig met hem van mening verschil. Ik beperk me tot de voornaamste.

1. Van Benthem van den Bergh constateert een steeds verder inkrimpende macht van het parlement. Hij constateert dat niet alleen, maar lijkt zich er ook bij neer te leggen. Hij zoekt naar mogelijkheden voor versterking van de politieke democratie uitsluitend buiten het parlement.

Naar mijn mening is dit een fatale vergissing. Het overeind

blijven van de politieke democratie staat en valt met een zo goed mogelijk werkende volksvertegenwoordiging. Alleen in een kleine groep kan de democratie rechtstreeks werken zónder vertegenwoordiging; in de kleine stadstaten van het oude Griekenland kon dat al niet meer, laat staan in onze moderne staten.

Dat ons parlementair stelsel tekort schiet, is natuurlijk juist. Voor een deel ligt dit aan het feit, dat in Europa de nationale staten te klein zijn geworden om op eigen houtje een aantal van de belangrijkste beslissingen te nemen. De strijd voor de eenwording van Europa is dus ook noodzakelijk terwille van de versterking van de democratie. Voor een ander deel hebben wij de oplossing in eigen handen. Betere bewerktuiging van het parlement (er is de laatste jaren al wat aan gedaan maar er moet nog veel meer gebeuren), grotere openheid van de kant van de regering, verbetering van het contact tussen de kiezers en hun afgevaardigden. Wijzigingen van ons staatkundig bestel zoals bijvoorbeeld voorzien in het rapport 'Een stem die telt.'

Wanneer Van den Bergh aan deze reeks nog een aantal suggesties had toegevoegd zou hij de meningsvorming in de partij en land vooruitgebracht hebben. Nu hij de oplossing alleen buiten het parlement zoekt, begeeft hij zich op dood spoor, of liever zet hij de politieke democratie op dood spoor.

2. Van den Bergh ziet de ideale democratie als 'pluralistisch', accoord, en ook als 'eliteloos'. Het komt er maar op aan wat men met dit woord bedoelt. Wij moeten elke 'elite' afwijzen in de zin van een gesloten groep, van een groep die zich boven 'het gewone volk dat de zaken niet kan begrijpen' verheven voelt. Maar een elite in de zin van 'voorhoede' is in geen democratie te missen. Ook in de best denkbare democratie zijn er graden van geïnformeerd zijn, van belangstelling en bewustheid, van politieke deskundigheid. Daarom is het ook wezenlijk voor de werking van de democratie vertrouwen te stellen in andere personen, die men vrij kiest, en die op die manier zolang men hen niet vervangt 'n beetje meer de directe verantwoordelijkheid te dragen krijgen dan de rest.

Zo gauw een democratie in een partij of in een staat georganiseerd wantrouwen wordt, gaat ze onherroepelijk ten onder. Democratie is 'georganiseerd vertrouwen'. Geen onvoorwaardelijk vertrouwen natuurlijk, dat vertrouwen moet beslist ook kritisch zijn.

3. Van den Bergh voelt niets voor 'een progressieve concentratie, die niets meer is dan een samenbundeling van degenen, die wel wat aan het huidige systeem willen sleutelen, maar het niet ingrijpend willen veranderen en ook niet hun eigen bevoorrechte positie in dat systeem willen opgeven. Zij houden vast aan het beginsel: alles *voor* het volk, maar zoveel mogelijk *zonder* het volk.'

Dit is mooi gezegd, maar een caricatuur van de werkelijkheid. De werkelijkheid is dat Kamerleden, ik beperk me voor het gemak tot die van onze eigen partij, niet anders willen dan hun politieke gedragslijn bepalen in zo nauw mogelijk contact met hun partijgenoten en hun kiezers, uiteraard met behoud van hun persoonlijke verantwoordelijkheid. Het is voor hen echter meer dan eens verdrietig te constateren, dat dit contact zo moeizaam tot stand komt. Het zou aardiger geweest zijn van Van Benthem van den Bergh als hij wat suggesties had gedaan om hierin verbetering te brengen in plaats van beschuldigingen te uiten die in hun algemeenheid onverdiend zijn.

4. Van den Bergh beklagt er zich over, dat er 'binnen het huidige systeem' maar een geringe marge voor verandering is. Dat is binnen elke democratische en technisch hoog ontwikkelde samenleving zeker meestal zo, op *korte termijn* wel te verstaan. Voor veranderingen zijn meerderheden nodig, te bereiken langs de weg van overreding en dat kost tijd. Dit is in de democratie ingebakken. Je kunt die marge voor verandering op korte termijn niet wezenlijk vergroten zonder je toevlucht te nemen tot ondemocratische methoden.

Als men om deze reden de parlementaire democratie door 'n ander systeem zou willen vervangen, dan maakt men een heel slechte ruil. Ik geloof niet dat er veel Nederlanders of veel leden van onze partij zijn, die zo'n ruil ook maar zouden willen overwegen. In ieder geval ik niet, maar ik hoop en verwacht ook Van den Bergh niet. Maar hij mag zich hierover wel wat duidelijker uitspreken.

5. Van den Bergh vindt het maar de vraag of het zo vanzelf spreekt dat een politieke partij streeft naar het krijgen van politieke macht. We moeten ons volgens hem 'afvragen of we met een politieke partij niet heel andere dingen kunnen gaan doen.' Een politieke partij 'kan ook proberen zelf een *model* te worden van de maatschappij die hij tracht te verwerklijken'.

Wat ik hier citeer is niet zo bar duidelijk, maar als ik het goed heb begrepen, komt deze suggestie er op neer, dat onze partij zich er van zou moeten onthouden regeringsverantwoordelijkheid te dragen *met welke partners dan ook*. Als iets een bijdrage zou kunnen zijn om ons parlementair stelsel verder in het slop te helpen dan is het wel dit advies van Van den Bergh. Het lijkt er nu toch wel sterk op, dat het hele parlement hem gestolen kan worden, tenminste zolang het geen meerderheid oplevert om zijn denkbeelden geheel te verwezenlijken. Hierop wijst ook zijn voorkeur voor buitenparlementaire acties. Een partij naar zijn smaak zou immers 'alle buitenparlementaire acties, voor zover die tenminste gericht zijn op democratisering, daadwerkelijk moeten steunen.' In samenhang met het afwijzen van regeringsverantwoordelijkheid moeten buitenparlementaire acties dan wel in hoofdzaak anti-parlementaire acties worden. (Om misverstand te voorkomen: ik keer me niet tegen buitenparlementaire acties wanneer die zich niet tegen het parlement als zodanig richten.)

6. In het verlengde van al het voorgaande ligt Van den Bergh's voorstel om 'partijbestuur en Kamerfractie beide volledige autonomie te geven.' Dat betekent: ze hoeven zich van elkaar niets aan te trekken.

Het is duidelijk, dat het in zijn visie op het oordeel van het partijbestuur aankomt, niet op dat van de fractie. Je vraagt je af, waarvoor de fractie eigenlijk nog nodig is.

Naar mijn mening moeten partijbestuur en kamerfractie wel degelijk met elkaar rekening houden. Bij de bepaling van het dagelijkse politieke beleid hoort het zwaartepunt bij de fractie te liggen. Het partijbestuur heeft in de eerste plaats tot taak er voor te waken dat de door het congres bepaalde visie op lange termijn in acht genomen wordt. Beide organen hebben de plicht er zo goed mogelijk voor te zorgen dat tegenstellingen worden vermeden. In zoverre zij daar niet in mochten slagen is het de hele partij die schade lijdt.

7. Vanwaar die geringe waardering van Van Benthem van den Bergh voor de mogelijkheden die het parlement biedt om geleidelijk democratie en socialisme te verwerklijken? Omdat hij Marx bijvalt dat het socialisme de weg moet zijn om de democratie te verwerklijken. Hem staat de utopie voor ogen van een niet door macht en ideologie maar door de rede bestuurde samenleving, die radicaal verschilt van de bestaande. Het kan zijn, zegt hij zelf,

dat een dergelijke samenleving in de eerste paar eeuwen niet te verwerklijken is, maar die utopie kan wel worden uitgewerkt als toetsteen voor een, steeds herzien, program van een politieke partij.

Hier betreft Van den Bergh definitief het fabeltjesland, deze keer niet dat van Mijnheer de Uil. Een dergelijke vlucht naar voren, naar de verre toekomst, kan ik niet anders zien dan als een capitulatie voor de problemen en de moeilijkheden van vandaag.

Tot zover mijn bedenkingen. Het zijn niet de enige die ik tegen het artikel van Van den Bergh heb, maar het zijn er misschien wel genoeg om de tegenstellingen duidelijk te maken. Dat het hierbij om zaken gaat, die van levensbelang zijn, niet alleen voor onze partij maar voor het voortbestaan van de democratie in ons land, lijkt wel duidelijk.

Het merkwaardige feit doet zich voor dat 't zowel Van Benthem van den Bergh als mij er om te doen is de democratie te versterken. Om alle misverstand te voorkomen hecht ik er aan te verzekeren dat ik de democratische gezindheid en de goede bedoelingen van Van den Bergh voor geen cent in twijfel trek. Hij wil de bestaande frustratie en het gevoel van machteloosheid bestrijden.

'Als dat niet gebeurt, gaan we weer de kant op van geweld en fascisme' schrijft hij. Daarin heeft hij geen ongelijk. Maar als ik me rekenschap geef van de draagwijdte van een aantal der door hem aanbevolen geneesmethoden, dan kan ik het niet anders zien dan dat juist *die* tot de ondergang van de democratie in ons land zouden leiden.

Den Haag, 27 januari 1969

De droom van Vondeling

‘Zoals velen bekend zal zijn,’ schrijft dr. A. Vondeling op blz. 221 van ‘Nasmaak en Voorproef’, ‘ben ik voorstander van een grote, progressieve volkspartij. In de oorlog heb ik daarvan gedroomd en erover geschreven.’ Vondeling is niet de enige voorstander van een dergelijke partij, en het lijkt de moeite waard dit idee aan een analyse te onderwerpen. De partij waar het om gaat heeft drie karakteristieken: hij is groot, hij is progressief en het is een volkspartij. Het eerste en het laatste kenmerk behoeft nauwelijks toelichting: elke politicus wil graag dat zijn partij groot is, en een partij zal dat eerder zijn als hij zijn aanhang onder alle lagen van de bevolking heeft. Het probleem ligt in de aanduiding van de politiek die de grote volkspartij voorstaat, waarvoor Vondeling de term ‘progressief’ gebruikt.

Progressief betekent vooruitstrevend, het is het tegendeel van conservatief, behoudend. Conservatief is degen die het bestaande wil handhaven, omdat het nu eenmaal bestaat. Typisch conservatieve redeneringen zijn: ‘Het streven naar Europese integratie moet worden afgewezen, omdat het de soevereiniteit van de afzonderlijke staten aantast’ en ‘Verkiezing van niet-gemeenteraadsleden tot wethouder moet niet mogelijk worden gemaakt, omdat het in strijd is met het huidige systeem’. Dergelijke redeneringen zou de partij waar Vondeling van droomde niet onderschrijven; integendeel, kenmerkend voor de grote progressieve volkspartij is juist het streven naar vernieuwingen.

Met zich uit te spreken voor vernieuwingen komt men er echter niet. Onlangs zijn door de Utrechtse hoogleraar Hooykaas voorstellen gedaan voor gedwongen sterilisatie van een belangrijk gedeelte van de Nederlandse bevolking. Dergelijke voorstellen houden in een verandering van het bestaande, en men kan zich afvragen of een vooruitstrevende partij ze daarom over zou moeten nemen. In dit geval lijkt dat alleen een theoretisch bezwaar tegen het gebruik van het woord progressief, omdat we Hooykaas nu eenmaal niet serieus nemen. Het is echter niet alleen theorie. Vlak na de oorlog gebruikten de tegenstanders van het herstel van

de parlementaire democratie als argument dat men door de parlementaire democratie te herstellen de klok zou terugdraaien. Dat betekent dat de voorstanders van een krachtig nationaal bewind zonder kunstmatige tegenstellingen tussen politieke partijen, zichzelf als progressief beschouwden, en de voorstanders van terugkeer naar de normale parlementaire verhoudingen als conservatief, ja, reactionair.

Niet alleen toen konden voorstanders van zeer ongewenste veranderingen zich zelf als vooruitstrevend beschouwen. Enige maanden geleden heeft W. L. Brugsma de Nederlandse televisiekijkers het achtste wereldwonder gepresenteerd, in de persoon van een Duitse meneer, die zich vooruitstrevend liberaal noemde. Hij had veel sympathie voor het Nederlandse D'66, voor de studentenopstanden ook, en hij dacht dat hij met die instelling het beste bij de liberalen terecht kon. De socialisten, die waren veel te behoudend. Maar dan de liberalen. Die begrepen dat er in deze tijd geen plaats meer is voor sociale verzekeringen, maar dat het aan de mensen zelf moet worden overgelaten of ze zich willen verzekeren of niet.

Ook bij andere kwesties kan men voor rare verrassingen komen te staan, als men als uitgangspunt kiest het streven naar vernieuwingen. Het afsluiten van de Amsterdamse binnenstad voor alle personenauto's is ongetwijfeld een vernieuwing. Het dempen van de grachten ook. Toch zal een progressieve partij zich niet voor beide zaken tegelijkertijd kunnen uitspreken. Al heeft het verlangen progressief te zijn wel het weekblad 'Vrij Nederland' ertoe gebracht zowel de taalwetenschap van Chomsky, die sterk de nadruk legt op verifieerbaarheid, te steunen, als de beweging 'Kritische Universiteit', die streven naar verifieerbaarheid beschouwt als een schandelijke capitulatie van de wetenschap voor het internationale monopoliekapitaal.

We zullen dus maar aannemen, dat Vondeling niet heeft liggen dromen van een partij, die zich zonder meer achter elk streven naar vernieuwingen stelt. Progressief moet natuurlijk betekenen dat men voor die veranderingen is, die verbeteringen opleveren. De volkspartij die op die basis te formeren valt, is echter wel bijzonder groot. Vrij onlangs heeft de S.G.P. in de Kamer een initiatiefwet ingediend, kennelijk omdat men de daarin neergelegde veranderingen een verbetering vond. Stak ook niet de C.H.U. de hand uit tot de vorming van een dergelijke partij, met de kernachtige uitspraak: 'Er zijn geen achteruitstrevende partijen?'

Elke partij is voor verbeteringen, kan zichzelf daarom progressief noemen, en andere partijen, die haar doelstellingen niet delen, als conservatief bestempelen. Wat we nodig hebben, zijn partij-aanduidingen die aangeven, wat voor soort maatregelen een bepaalde partij als verbeteringen beschouwt. Aan die eis voldoet de term 'democratisch-socialistisch'. Het programma van de Christen-Radicalen bijv. werd door Toxopeus aangeduid als een socialistisch programma. Niet als een vooruitstrevend programma, en evenmin als een goed programma. Want die laatste twee termen dienen niet om de inhoud van een bepaald programma aan te geven, maar om de waardering ervan uit te drukken. Wanneer men 'progressief' nu gebruikt alsof het de aanduiding is van de inhoud van een politiek programma, leidt dat tot eindeloze discussies die niet over de zaak zelf gaan, en daarmee vooral op de televisie de toeschouwers een grote bron van ergernis zijn.

Een hoofdstuk apart is nog de manier, waarop het begrip 'progressiviteit' wordt gehanteerd door D'66. Gruijters ziet in 'Daarom D'66' (blz. 55) de toekomstige politieke strijd gaan tussen een groepering die 'zich verzet tegen een al te snelle aanpassing aan de mogelijkheden die wetenschap en techniek bieden', en een groepering, die kiest voor de meest doelmatige oplossing. Men moet waarschijnlijk aannemen, dat de kern voor de laatste groepering reeds bestaat in de vorm van D'66, en dat de eerste groepering moet ontstaan op de ruïnes die na de Grote Ontploffing overblijven van de P.v.d.A., V.V.D. en confessionelen.

Gruijters' onderscheid is bruikbaar in kwesties als de toelaatbaarheid van voorbehoedsmiddelen, en, voor de oorlog, de gouden standaard. In die gevallen gaat (ging) het inderdaad om de bereidheid nieuwe wetenschappelijke resultaten te gebruiken. Als men Gruijters echter letterlijk neemt, moet zijn progressieve groepering ook bij gewapende conflicten gebruik van de nieuwste mogelijkheden van wetenschap en techniek voor het bereiken van de meest doelmatige oplossing prefereren. Dat zou neerkomen op het onbeteugeld gebruik van atoombommen, gifgassen en pesticiden, wat toch niet Gruijters' bedoeling zal zijn.

De manier waarop D'66 het woord progressief gebruikt, is gebaseerd op het idee dat we het allemaal wel zo'n beetje eens zijn over de doeleinden die we nastreven, en dat de politieke strijd daarom gaat om de middelen die nodig zijn om die doeleinden te bereiken. Wanneer dat waar zou zijn, zou er inderdaad maar één weg de beste zijn en zou die weg op basis van wetenschappelijk

onderzoek kunnen worden aangewezen. Het zou echter betekenen, dat we die keuze dan ook aan de wetenschap moeten laten, en daar niet de arme kiezer mee moet lastig vallen. De meeste tegenstanders van het algemeen kiesrecht gebruiken inderdaad een dergelijke redenering.

Maar het uitgangspunt van deze redenering is onjuist. Wanneer we het over doeleinden met iedereen eens zijn, zijn die doeleinden zo vaag geformuleerd, dat er in de praktijk weinig mee te beginnen valt: men streeft naar vrede en welvaart voor alle volkeren, of, om dichter bij huis te blijven, naar maximale ontplooiingskansen voor elk individu. Hoe weinig zeggend dat laatste is, blijkt vooral als we constateren, dat het voor de liberaal betekent ieder de kans geven zoveel mogelijk van het economisch resultaat van eigen arbeid te profiteren, terwijl de socialist er juist mee bedoelt dat de ontplooiingskansen van mensen onafhankelijk moeten zijn van de toevallige economische waarde van hun arbeid. In de praktijk neemt iedereen natuurlijk een tussenstandpunt in, maar dat beweegt zich tussen deze twee polen.

Men kiest dan ook niet voor een al of niet achterhaalde wetenschappelijke opvatting, als men zijn stem bij de verkiezingen uitbrengt, maar voor een groepering waarvan men veronderstelt, dat deze prioriteiten huldigt, die dezelfde zijn als men zelf heeft, en die met dezelfde waardenschaal meet, als men zelf zou doen. Wanneer D'66 een tamelijk sympathieke partij is, komt dat omdat deze partij in de praktijk wel degelijk een dergelijke waardenschaal hanteert en die schaal niet zoveel verschilt van de P.v.d.A.. Maar principieel moet het idee van het pragmatisme, dat politiek waardenvrij beoefend kan worden, bestreden worden.

Opmerkelijk is trouwens, dat het idee van de waardenvrije politiek zijn tegenhanger vindt in het geloof, dat ook wetenschappelijke opvattingen niet waardenvrij zijn, zoals dat door de kritische universiteit wordt verkondigd. Deze laatste opvatting is waarschijnlijk een reactie op het feit, dat de eerste opvatting ertoe heeft geleid, dat tal van politieke stellingnamen als wetenschappelijk worden gepresenteerd. Indirect stimuleert daarmee het pragmatisme tot irrationalisme.

Hoe komen nu verstandige mensen als Vondeling ertoe te pleiten voor een zo inhoudsloze partij-aanduiding als 'progressief'? In de eerste plaats is de term 'socialistisch' ook niet zo duidelijk. Maar dat kan ook niet: een term die geen gradaties in politieke opvattingen toelaat, kan nooit het etiket van een politieke partij

van enige omvang zijn. Maar het woord 'socialisme' staat in ieder geval voor iets met politieke inhoud, en dat kan van 'progressiviteit' niet gezegd worden.

Een belangrijk bezwaar tegen de term 'socialisme' is uiteraard, dat hij mensen afschrikt. Maar daarbij moet men een onderscheid maken tussen degenen die onder 'socialisme' iets verstaan waar wij voorstander van zijn, en degenen die er iets onder verstaan dat we niet willen. Het gaat om de laatste groep: we hebben het gevoel, dat er zich zoveel mensen die geen lid van de P.v.d.A. zijn, aan onze kant van de streep die door het politieke leven loopt, bevinden, en we zouden zo graag met die mensen in één partij zitten. Men moet echter constateren, dat dit, méér dan op vasthouden onzerzijds aan de term 'socialistisch', op de volgende moeilijkheden stuit:

1. Door historische omstandigheden zijn er verschillende opvattingen over de vormgeving van een partij. De P.v.d.A. heeft van de vooroorlogse socialistische beweging de vlaggen, strijdlieden en 1-meifeesten overgenomen. Politiek irrelevant, maar voor de sfeer in een partij zeer belangrijk. In het verleden heeft dit waarschijnlijk een hoop mensen afschrikt. Merkwaardig is in dit verband het staatje in 'Mooie Vrede' van Michel van der Plas (Ambo) op blz. 153, waaruit blijkt hoeveel meer aanhang de in de P.v.d.A. opgegane groeperingen hadden voor de oprichting van de P.v.d.A., dan daarna. Tegenwoordig zijn de strijdlieden niet zo belangrijk meer, maar toch lijkt het goed ons deze ontwikkeling te herinneren, wanneer we nog eens zouden komen te staan voor de keus tussen een stembusakkoord en een nieuwe linkse partij — wat overigens niet erg waarschijnlijk is.

2. De P.v.d.A. heeft te veel als leidend beginsel gehanteerd het 'één, twee, in de maat, anders wordt de juffrouw kwaad'. Dat was vroeger zo, met het verbieden van het Sociaal-Democratisch Centrum en het uitdelen van berispingen aan partijleden die ijverden voor een ander omroepbestel, het is nog steeds zo, getuige de manier waarop men op het circus van Nieuw Links heeft gereageerd; en ook getuige de weigering om de brief van Kors c.s. te verspreiden — alsof de afdelingen zelf niet in zouden kunnen zien dat wat er in die brief stond, onzin is.

3. Er zitten wel veel mensen aan dezelfde kant van de streep die door de Nederlandse politiek loopt, als wij, maar ze zitten er vaak veel dichterbij. Op die grond willen ze niet behoren tot een in tweeën gedeeld partijensysteem. Vroeger verklaarden ze op basis van de confessie de tegenstellingen tussen socialisten en libera-

len irrelevant, tegenwoordig doen ze dat op basis van het pragmatisme. Daarom slaagt D'66 als opvolger van de K.V.P. zoveel beter dan de Radicalen: D'66 heeft de Paus vervangen door de Computer, en kiest niet; de radicalen hebben de Paus niet-wel-toch niet vervangen door hun eigen waardenbesef, maar kiezen in ieder geval wel, en dat laatste slaat bij de pas gedeconfessionaliseerden maar weinig aan.

Er bestaat een neiging in de P.v.d.A. tegemoet te komen aan degenen die veel dichter bij de scheidslijn zitten dan wij, door zelf steeds verder op te schuiven naar die lijn. Het betekent vaak, dat men om essentiële maatregelen, die nodig zijn om onze doeleinden te verwezenlijken, heen draait, uit angst 'dogmatisch socialistisch' gevonden te worden. Juist door het aannemen van een dergelijke houding geeft men echter voedsel aan het idee, dat het hier zou gaan om socialistische folklore, terwijl men er niet omheen zou moeten draaien, zou moeten laten zien wat men kan bereiken als de gemeenschap allerlei dingen in eigen beheer neemt, en daarmee zou kunnen aantonen, dat in het afwijzen van socialistische maatregelen vaak meer dogmatisch anti-socialisme zit, dan er bij de voorstanders aan dogmatisch socialisme bestaat.

Het opschuiven naar het midden leidt ook bij de eigen aanhang ertoe, dat men niet meer ziet, waar men zich eigenlijk druk voor zou moeten maken, en het daarmee steeds moeilijker wordt de partij te organiseren. Afgaande op eigen ervaringen, moet de P.v.d.A. meer leden mislopen doordat ze verhuizen en niet worden doorgegeven, of doordat ze na aanmelding nooit iets te horen krijgen, dan er leden formeel bedanken.

Is dus het laten vallen van de aanduiding 'socialistisch' geen middel om aan een meerderheid te komen, andere middelen zijn er voorlopig ook niet. We kunnen binnen de partij toleranter worden, we kunnen de partij beter organiseren, we kunnen beter uitleggen waarom we bepaalde dingen willen. Als het ons erg meezit, kunnen we — gezien de leeftijdsopbouw van ons kiezerscorps — daarmee de partij op haar huidige sterkte handhaven. We kunnen stembusakkoorden sluiten, maar alleen met partijen, die willen kiezen, en dat zal juist daarom niet zoveel zoden aan de dijk zetten. (Dat een dergelijk stembusakkoord dan ook 'progressief' gaat heten is minder bezwaarlijk, omdat het niet door de term 'progressief' wordt gekenmerkt, maar door de namen van de deelnemende partijen). Grootse perspectieven zijn er dus niet.

Enige troost is echter wel te vinden, en wel in de invloed die

men vanuit de oppositie op het regeringsbeleid kan hebben. Het zou nuttig zijn, wanneer men systematisch de besteding van de groei van het nationale inkomen in de periode 1963-1969 zou vergelijken met de voorstellen die de P.v.d.A. daarvoor in 1963 gedaan heeft. Op vele punten zullen er uiteraard verschillen zijn, maar de hoofdlijn van het P.v.d.A.-voorstel lijkt toch te zijn verwezenlijkt, omdanks het feit, dat onze partij slechts een beperkt gedeelte van die periode in de regering heeft gezeten. Er is dus geen reden om aan te nemen, waarom men ook niet in de toekomst vanuit de oppositiebanken, via de linkervleugels van de confessionele partijen, voldoende druk op zwakke rechtse regeringen zou kunnen uitoefenen, om socialistische verlangens te realiseren.

Internationale monetaire perspectieven voor 1969

Men kan talloze jaargangen van S. & D. doorbladeren zonder ook maar een regel tegen te komen die gewijd is aan de internationale monetaire problemen. Gezien de belangrijke plaats, die deze problemen in het nieuws van 1967 en 1968 hebben ingenomen, lijkt het toch wel gewenst hieraan bij het begin van 1969 enige aandacht te wijden. Allereerst dus iets over de situatie waarin wij ons thans bevinden.

In het begin van de zestiger jaren schenen de internationale monetaire golven tot rust te zijn gekomen. De conferentie van Bretton Woods van 1944 had het Internationale Monetaire Fonds (IMF) gecreëerd, dat tot doel had vaste wisselkoersen en volledige convertibiliteit van de valuta's tot stand te brengen. Kort na de oorlog, toen vrijwel alleen de Amerikaanse dollar als sterke valuta was overgebleven, leek dit nog een utopie, maar via het Marshallplan kwam de Europese economie weer op gang en kon de convertibiliteit geleidelijk aan worden verwezenlijkt. Het vinden van de juiste verhoudingen tussen de wisselkoersen leverde nog wel wat problemen op en Frankrijk had na de oorlog b.v. vijf devaluaties nodig alvorens in 1958 een houdbare pariteit voor zijn franc te vinden. De DM deed het veel beter dan na de 'Zusammenbruch' kon worden verwacht en moest in 1961 enigszins revalueren, daarbij de gulden in zijn kielzog meeslepend. Toch vertoonden zich omstreeks 1960 reeds de wolkjes aan de horizon die tot de stormen van 1967-1968 zouden leiden.

In de eerste plaats was daar de zorgelijke positie van het pondsterling. Engeland had in de oorlog zijn reserves grotendeels opgeteerd en kon daarmee niet meer de enorme saldi dekken die buitenlandse krediteuren bij Londense banken hadden geaccumuleerd. Elke keer als men de Britse economie een impuls gaf om van de grond te komen, resulteerde dit in een sterke invoerstijging, een daling van de koers van het pond, een aanzwellen van de schulden, een druk op de schaarse reserves en ten slotte een nieuwe fase van austeriteit: de beruchte 'stop-and-go' politiek.

Voorts vertoonde de Amerikaanse betalingsbalans een perma-

nent deficit, doordat de kapitaaloverdrachten aan het buitenland omvangrijker waren dan de voorschotten op de goederen- en dienstenbalans. In dit geval gingen de alarmschellen veel minder snel rinkelen dan in het geval van Engeland omdat vele krediteuren van Amerika er minder bezwaar tegen hadden hun dollarvoorraad te zien aangroeien dan hun sterlingreserves: de Amerikaanse goudreserves in Fort Knox vormden een veel betrouwbaarder garantie dan de effectenportefeuille, die de Britse regering voor noodgevallen achter de hand hield. Toch was men in Europa maar matig gelukkig met de steeds toenemende dollarvloed, omdat deze ertoe bijdroeg de toch al plaatsvindende inflatie in Europa te versterken. Bovendien ontstond hierdoor het merkwaardige verschijnsel — waarop vooral de Franse regering luidruchtig de aandacht vestigde — dat de snel groeiende Amerikaanse investeringen in Europa mogelijk werden gemaakt door de bereidheid van Europa om af te zien van de inwisseling der binnenstromende dollars in goud. Frankrijk profiteerde dan ook van de toenmalige gunstige toestand van zijn betalingsbalans om zijn dollaroverschotten maandelijks bij de Federal Reserve Bank in goud om te zetten, een politiek die al eerder door enkele andere landen werd gevolgd — zij het met aanzienlijk minder trompetgeschal — en die in de loop der jaren toch zoveel navolging vond, dat de voorraden van Fort Knox zienderogen begonnen weg te slinken.

Tot dit laatste droeg ook bij de Franse propaganda tot verdubbeling van de goudprijs, een propaganda die overigens pas goed op gang kwam toen de goudreserves van Frankrijk zelf een respectabele omvang hadden aangenomen. Naarmate het publiek ongeruster begon te worden over het lot van pond en dollar, ontstond een steeds grotere vraag naar goud, een vraag die, te samen met de eveneens groeiende behoefte aan goud voor industriële doeleinden, de jaarlijkse goudproduktie overtrof. Elke verdere, al dan niet speculatieve, vraag veroorzaakte derhalve een vermindering van de monetaire goudvoorraden.

Al deze oorspronkelijk niet zo verontrustende elementen leidden geleidelijk tot de vorming van een soort kettingbom — een fenomeen waarover men in de Tweede Wereldoorlog hoorde spreken — waarvan de eerste schakel in november 1967 ontplofte bij de devaluatie van het Britse pond, gevolgd door enkele zwakke valuta's zoals de Spaanse peseta. De tweede schakel volgde in maart 1968, toen besloten werd een scheiding te maken tussen de monetaire en de particuliere goudmarkten. Doordat geen monetair

goud meer voor de particuliere markt beschikbaar werd gesteld, ging de goudprijs op deze markt tussen 10 en 25 pct. boven de officiële goudprijs schommelen, hetgeen overigens nog lang niet de door Frankrijk gepropageerde verdubbeling van de goudprijs betekende. Een derde schakel, die schijnbaar weinig met de kettingbom te maken had, ontvlamde in mei 1968 in Frankrijk. Het lijkt nauwelijks twijfel dat de deelname van de arbeiders aan de studentenrellen mede te wijten is geweest aan het rigide beleid van de Franse regering om de opbouw van zijn gouden toren belangrijker te vinden dan de expansie-politiek, die de tot voor kort door protectionisme en dirigisme beschermde Franse economie zo broodnodig had. Daarnaast speelde natuurlijk een rol dat een te belangrijk deel van de beschikbaar gestelde middelen gebruikt werd voor militaire prestige-projecten die de Franse economie eigenlijk niet kon dragen.

De tot nog toe laatste schakel van de kettingbom sprong in november 1968, toen vooral de speculatieve verwachtingen ten aanzien van een op den duur onvermijdbare revaluatie van de mark, leidden tot de conferentie van de Groep van Tien (V.S., Canada, Duitsland, Frankrijk, Italië, Nederland, België, Zweden en Japan, met Zwitserland als observer) in Bonn. De gevolgen van deze conferentie waren in feite negatief: Duitsland weigerde te revalueren, Frankrijk weigerde te devalueren, maar beide landen namen drastische maatregelen. Duitsland manipuleerde met zijn BTW, waardoor in feite de handelsmark (behalve voor landbouwprodukten) met 5 pct. revalueerde; Frankrijk voerde opnieuw een streng deviezenregiem in voor kapitaal- en reisverkeer, terwijl bovendien de in juli via een sterke expansiepolitiek ingezette 'vlucht naar voren' sterk moest worden afgeremd.

Door dit alles heen speelde in monetaire kringen een andere zorg: wat zou er gebeuren wanneer iedereen netjes de spelregels in acht nam en zijn betalingsbalans, afgezien van beperkte conjuncturele schommelingen, in evenwicht hield? De steeds toenemende wereldhandel vereiste een grotere valuta-reservepot, zoals ook een groeiende handelsfirma een grotere kas moet hebben. De valuta-reserves worden gevormd door goud, dollars, ponden en trekkingsrechten op het IMF. Zouden de tot nu toe door de Amerikaanse en Britse betalingsbalanstekorten beschikbaar komende dollars en ponden verdwijnen, dan zouden praktisch alleen goud en trekkingsrechten over blijven. Zoals gezegd neemt de monetaire goudvoorraad eerder af dan toe, terwijl de trekkingsrechten op het IMF van beperkte omvang zijn. Na veel we-

derwaardigheden, waarop in dit artikel niet zal worden ingegaan, werd ten slotte na achtereenvolgende conferenties in Londen (Groep van Tien, augustus 1967), Rio de Janeiro (jaarvergadering IMF, september 1967) en Stockholm (Groep van Tien, maart 1968) overeenstemming bereikt over een plan tot creatie van speciale trekkingsrechten in het kader van het IMF. Deze trekkingsrechten vormen een soort mengsel tussen onderlinge kredieten en 'papiergoud', zoals het door Minister Debré — die op het laatste moment niet mee deed — wat denigrerend werd betiteld.

Tijdens de conferentie van Stockholm kwam het monetair leven even in het middelpunt van de politieke belangstelling door demonstranten die vreesden dat de speciale trekkingsrechten de Amerikanen in staat zouden stellen om zonder verder verlies van goudreserves door te gaan met de financiering van de oorlog in Vietnam. Meermalen is overigens, vooral door de EEG-Ministers van Financiën, verklaard dat deze trekkingsrechten pas in werking kunnen treden als er inderdaad een schaarste aan liquiditeiten kan worden geconstateerd, met andere woorden als de betalingsbalanstekorten van de VS in belangrijke mate zijn verdwenen. Men denkt dan aan een eerste creatie van 5 milliard dollar voor vijf jaar.

En onder welke omstandigheden gaan wij nu 1969 in? De even ingetreden tendens naar een evenwichtsherstel in de Amerikaanse betalingsbalans zet nog niet voldoende door. De Franse franc krijgt een harde dobber naarmate de loonstijgingen meer hun invloed op het prijsniveau en daarmee zowel op de Franse exportcapaciteit als op de vraag naar geïmporteerde produkten zullen doen gelden. De DM zal door de grote Duitse produktiviteit en het stabiel prijsniveau, op een eenzame hoogte de speculanten blijven lokken tenzij de vakbonden door drastische looneisen er in slagen de Duitse economie zachtjes mee te trekken op het hellend vlak der inflatie, waardoor zij weer in de pas komt te lopen met alle andere zondaars in dit welvaartsbestaan. Het Engelse pond zou wel eens een wat zonniger toekomst tegemoet kunnen gaan want de getroffen maatregelen beginnen hun vruchten af te werpen, maar het blijft kwetsbaar door de grote schuldenlast die als een molensteen om de Britse nek hangt.

De gulden speelt in dit monetaire spel gelukkig geen grote rol; wij zullen in elk geval geen crisis veroorzaken en kunnen aan de andere kant wel tegen een stootje. Aan een revaluatie van de DM zouden wij ditmaal wel niet hebben meegedaan, de devaluatie

van het pond hebben wij zonder grote schokken overleefd en ook een beperkte devaluatie van de Franse franc zouden wij hebben kunnen doorstaan. Maar door onze relatief zeer grote in- en uitvoer staan wij in sterke mate bloot aan invloeden van buiten.

Uit deze schets van de toestand aan het begin van 1969 blijkt al wel, dat de grondoorzaken van de monetaire woelingen niet primair liggen bij het internationaal monetair systeem, dat men maar al te graag als zondebok zou willen aanwijzen. Natuurlijk zijn allerhande verbeteringen en verfijningen mogelijk, maar essentieel blijft toch dat de regeringen er in slagen een interne discipline te handhaven en hun economieën in evenwicht houden, zonder excessieve betalingsbalans-tekorten of -overschotten. Een overschot klinkt altijd aanlokkelijk maar kan slechts worden verkregen dank zij de tekorten van anderen. Tekorten straffen op den duur zichzelf af: zij moeten worden gevolgd door een intens aanhalen van de buikriem (in Nederland maar al te bekend als bezuiniging of bestedingsbeperking) of door een devaluatie met hetzelfde effect (vooral in Nederland, dat in zo grote mate van invoer afhankelijk is).

Ook het volgen van goede gedragsregels is overigens nog geen garantie dat monetaire crises in de toekomst te vermijden zijn. Zolang overschotten of tekorten het gevolg zijn van conjunctuurschommelingen rust op elke regering de plicht het evenwicht te herstellen. Maar wanneer er een structureel verschil is ontstaan tussen de economische ontwikkeling van een land en die van de meerderheid der andere toonaangevende landen, kunnen pogingen van dat land om zonder pariteitsaanpassing het evenwicht te herstellen meestal alleen maar schadelijk zijn. De Engelse produktiestijging bleef vóór de devaluatie noodgedwongen steeds achter bij die van de andere industrielanden. Slechts devaluatie kon de Britse economie weer voldoende adem geven om het mars-tempo bij te houden. Wellicht heeft zich in Duitsland in het afgelopen jaar het omgekeerde voorgedaan: de Duitse produktie is procentueel wel niet veel meer gestegen dan b.v. de Nederlandse, maar in Duitsland bleef het prijspeil vrijwel stabiel, terwijl in Nederland de stijging zich, zij het langzaam, voortzette. In verhouding tot andere landen is de ontwikkeling in Duitsland nog gunstiger.

Voor structurele evenwichtsstorings voorziet Bretton Woods de mogelijkheid van koerswijzigingen. Omdat de bestaande wisselkoersen echter dikwijls een heilig stralenkransje heb-

ben gekregen wordt tot deze wijzigingen meestal te laat overgegaan, nadat de speculanten er reeds de lucht van hebben gekregen dat een aanpassing in de lucht zou kunnen zitten. Zodoende komen de koerswijzigingen in 'talgemeen onder de slechtst denkbare omstandigheden tot stand. Hoe men die omstandigheden zou kunnen verbeteren is overigens niet duidelijk. Frankrijk had begin november 1968 een redelijke kans dat de 'vlucht naar voren' zou slagen, d.w.z. dat de na de mei-juni-rellen dreigende structurele evenwichtsverstoring zou worden afgewend. Maar het wantrouwen van de speculanten (vooral de Franse bevolking zelf) dwong de Franse regering tot scherpe maatregelen die de kans van slagen zeker hebben verminderd. Het is tragisch voor de Gaulle dat de image die hij in tien jaar van Frankrijk heeft trachten op te bouwen kennelijk in Frankrijk zelf niet is aangeslagen. Maar wat wil men met een bevolking, die de goudwaarde van zijn (oude) franc tussen 1914 en 1958 heeft zien dalen van 290 tot 1,8 mg.?

De Duitse minister Schüller denkt blijkbaar aan een 'general realignment of western currency parties' in 1970 of 1971 en Time verbond daaraan op 20 december jl. al enkele speculaties over de dan noodzakelijke koerswijzigingen. Maar het voegt er aan toe dat de onderhandelingen onder de uiterste geheimhouding zouden moeten plaatsvinden en de auspiciën daarvoor zijn wel bijzonder ongunstig, zeker als de heer Schiller deze onderhandelingen al twee of drie jaar tevoren aankondigt.

Een belangrijke bijdrage tot grotere stabiliteit zou kunnen zijn het vormen van grotere eenheden, omdat dan afwijkingen in economische ontwikkeling in bepaalde streken binnen deze eenheid zelf zouden kunnen worden opgevangen. De Luxemburgse economie is sterk afhankelijk van de gang van zaken in de staalindustrie, maar een Eurofranc — een naam voor een Europese valuta, geopperd in het Europees Parlement — zou van een recessie in Luxemburg praktisch geen invloed ondergaan. Maar is een Eurofranc binnen afzienbare tijd te verwachten?

Helaas kunnen we slechts constateren dat de totstandkoming van een monetaire unie tussen de EEG-landen praktisch de laatste fase zal zijn van de totstandbrenging van een federaal Europa. Zolang ieder van de Zes nog zijn eigen economische politiek voert, zal geen regering er over denken zijn valuta-reserves bloot te stellen aan wegvloeiing door een onjuist economisch beleid van zijn partnerlanden of tengevolge van een semi-revolutie zoals die in Frankrijk in mei-juni. Alleen hierover zou reeds een hele ver-

handeling te schrijven zijn. De door de francocentrische politiek van de Gaulle aangewakkerde nationalistische tendenzen binnen elk van de zes Lidstaten maken in het huidige stadium een ontwikkeling in deze richting uitgesloten. Men zal op het uitgroeien van de Europese Gemeenschappen tot een Europese Bondsstaat moeten wachten alvorens initiatieven op dit gebied succes kunnen hebben.

Dat de Europese Commissie dit met lede ogen aanziet is niet geheel onbegrijpelijk. Zij heeft dan ook in december jl. aangekondigd in februari te zullen komen met voorstellen voor de totstandbrenging van een monetair mechanisme tussen de Zes. Hoe dit mechanisme er uit zal zien is op het moment, waarop dit artikel wordt geschreven, nog een geheim, maar vermoedelijk zal het wel neerkomen op een onderling kredietverleningssysteem voor gevallen van nood. Men kan echter ernstig betwijfelen of aan zo'n mechanisme binnen de Zes wel behoefte bestaat; in het kader van IMF, Groep van Tien, Club van Basel en soortgelijke organen bestaan al allerhande mogelijkheden op dit gebied in een ruimer — en daardoor ook financieel draagkrachtiger — verband.

Merkwaardig is dat de sectorgewijze ontwikkeling van de EEG in feite een belemmering is gaan vormen voor een gezonde werking van het monetaire systeem, met name voor een wisselkoersaanpassing bij een structurele evenwichtsverstoring. De gemeenschappelijke landbouwprijzen in de Gemeenschap zijn n.l. vastgesteld in rekeneenheden (= dollars), die per Lidstaat worden omgerekend in nationale valuta. Devaluatie of revaluatie van de valuta van een Lidstaat betekent dus, dat de landbouwprijzen in die staat automatisch worden verhoogd c.q. verlaagd, omdat immers de verhouding tussen de betrokken valuta en de rekeneenheid verandert. Revaluatie van de D.M. met 5 pct. zou b.v. hebben betekend dat de richtprijs voor melk in Duitsland van 41 op 39 pf. zou zijn gezakt. Dit is voor de Duitse regering vermoedelijk een belangrijke factor geweest bij haar besluit om niet tot revaluatie over te gaan, want deze inkomensdaling voor de Duitse boer zou politiek grote moeilijkheden hebben opgeleverd. Omgekeerd zou een Franse devaluatie in sterke mate zijn gefrustreerd door de automatische stijging van de landbouw- en voedselprijzen, de daarmee weer samenhangende loonstijgingen, enz. Wil men deze consequenties voorkomen, dan loopt men groot gevaar de met zoveel moeite bereikte gemeenschappelijke landbouwmarkt, het paradepaardje van de EEG, kapot te maken.

Ten slotte dan nog de vraag wat de rol van de ontwikkelingslanden is in het monetaire spel. Deze rol is noodgedwongen passief, maar de ontwikkelde landen zullen voor de onderontwikkelde een belangrijke plaats moeten inruimen in hun monetair beleid. De ontwikkelingslanden zullen uit de aard der zaak meer dienen te importeren dan ze met hun export kunnen financieren; de ontwikkelde landen zullen hun overschotten op hun handelsbalans moeten compenseren door kapitaalexport naar de ontwikkelingslanden, zoals b.v. Duitsland dit in 1968 heeft gedaan. Ook de financiering van de ontwikkelingshulp vereist echter meer een stabiel beleid in de donorstaten: men kan de ontwikkelingshulp niet afhankelijk maken van de toevallige fluctuaties in de betalingsbalansen der donorstaten. De jongste ontwikkelingen (V.S., Frankrijk) laten zien dat deze hulp gevaar loopt niet alleen budgetair maar ook monetair een restpost te worden.

'Stabilität und Wachstum,' het motto van de huidige Duitse regering, dient dus ook het motto voor de wereldeconomie te zijn. De internationale samenwerking op economisch en monetair gebied is ongetwijfeld na de Tweede Wereldoorlog met reuzenschreden vooruit gegaan en wij hopen dat deze samenwerking in 1969 tot resultaat zal hebben dat alle economisch toonaangevende landen dit motto in onderlinge harmonie zullen kunnen verwezenlijken. Dat het, zeker onder de huidige omstandigheden, een zware opgave is zal wel niemand willen ontkennen.

Januari 1969

Nederland in de VN

De 23ste Algemene Vergadering van de Verenigde Naties was van betrekkelijk weinig politieke betekenis. Daar zijn verschillende verklaringen voor te geven. In de eerste plaats zijn diverse brandende politieke wereldproblemen, die iedere dag de couranten vullen, in de Algemene Vergadering of in de diverse Commissies in het geheel niet of slechts indirect aan de orde gekomen. De Tsjechische kwestie, Vietnam, de burgeroorlog in Nigeria en het Midden-Oosten zijn er duidelijke voorbeelden van. Voor het niet uitdrukkelijk aan de orde komen van deze kwesties waren goede redenen aan te voeren. De Tsjechische bevolking zou waarschijnlijk niet gediend geweest zijn met een uitvoerig propagandistisch debat in de VN, welke organisatie toch niets kan ondernemen tegen de wil van één van de twee supermogendheden. Over Vietnam wordt onderhandeld in Parijs, Dr. Jarring trachtte de partijen in het Midden-Oosten tot elkaar te brengen, terwijl de OAE (vergeefs) probeerde iets te doen aan het menselijk leed van de Biafranen. Wat dit laatste betreft kwam er nog bij dat de Afrikanen aan het humanitaire medeleven van het Westen met de Ibo's een bemoeizuchtig, neo-koloniaal luchtje vonden zitten en in de wandelgangen stelden, dat diverse Westerse landen door hun inmenging — op het niet-humanitaire vlak — de zaak toch al eerder verslechterden dan verbeterden. Zij zetten zich dan ook heftig om de gehele kwestie of alleen de humanitaire aspecten daarvan op de agenda te plaatsen. De Aziaten werden in het Afrikaanse kielzog meegetrokken en dan is de zaak wel bekeken want die groepen hebben een meerderheid in de VN. De van goede wil zijnde maar niet van activiteit overlopende Nederlandse Regering was machteloos, te meer omdat het communistische blok en diverse westelijke landen ook niet stonden te trappelen van enthousiasme.

Een tweede reden waarom de Vergadering van betrekkelijk weinig politieke betekenis was, werd veroorzaakt door de relatief passieve rol die de Verenigde Staten speelden bij de werkzaamheden onder invloed van de presidentsverkiezingen in dat land.

Ten slotte hadden twee in 1968 gehouden grote conferenties nog een negatieve invloed op de levendigheid van de debatten. Tijdens de conferentie UNCTAD-II te New Delhi en de conferentie van niet-nucleaire mogendheden te Genève waren bijna alle zaken over ontwikkelingshulp en ontwapening en veiligheid uitvoerig besproken en de resultaten van die besprekingen waren vastgelegd in resoluties. Tijdens de Algemene Vergadering spraken men dan ook minder over de substantie van die zaken maar meer over de follow-up. Met andere woorden over het tweede ontwikkelingsdecennium en de rol die het UNCTAD-apparaat daarin zou moeten spelen — alsmede over het al of niet bijeenroepen van de Ontwapeningscommissie van de VN en over het tijdstip waarop dit laatste zou dienen te gebeuren. Zaken overigens waarbij de respectieve Nederlandse vertegenwoordigers een uiterst belangrijke rol hebben gespeeld. Het vorenstaande wil niet zeggen, dat er geen boeiende en belangrijke onderwerpen aan de orde zijn geweest. Ik wil er een serie onder de loep nemen, waarbij speciaal aandacht zal worden besteed aan de standpunten die de Nederlandse delegatie, na instructie te hebben ontvangen van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, heeft ingenomen.

De zee- en oceaانبodem.

De problemen betreffende de zee- en oceaانبodem hebben een economisch en militair aspect. Wat het eerste betreft waren vele gedelegeerden van mening dat volledige vrijheid van exploitatie en exploitatie van de zee- en oceaانبodem slechts in het voordeel zou zijn van de hoogontwikkelde landen. Malta had dan ook tijdens de vorige Algemene Vergadering als beginsel gesteld dat de zee- en oceaانبodem buiten de grenzen van de nationale jurisdictie 'the common heritage of mankind' moet vormen. Als men dit beginsel aanvaardt moet men streven naar een internationaal regime voor dit gebied, dat waarborgt dat de netto opbrengst voor een aanzienlijk gedeelte of zelfs in de eerste plaats gebruikt wordt ter bevordering van de ontwikkeling van arme landen. Tevens zal men moeten accepteren dat de zee- en oceaانبodem buiten de grenzen van de nationale jurisdictie op generlei wijze vatbaar is voor nationale toeëigening. Dat betekent een internationalisering van dit gebied. Men kan zich afvragen of deze, door bijna alle landen, met uitzondering van de communistische, gesteunde zienswijze van internationalisering niet logischer wijze met zich brengt een volledige demilitarisatie van die bo-

dem, omdat ieder militair gebruik een typisch nationale bezigheid is.

Hoewel dit verband veelal niet duidelijk werd gelegd is over de 'reservation exclusively for peaceful purposes' van de zee- en oceaانبodem uitvoerig gesproken en de meningen liepen ver uiteen. De gedelegeerde van de Verenigde Staten was van mening, dat het beginsel van reservering uitsluitend voor vreedzaam gebruik geen verbod zou mogen inhouden van alle militaire activiteiten en dat de ENDC een serie specifieke verboden zou moeten opstellen, met name wat betreft het plaatsen op de oceaانبodem van wapens voor massavernietiging (dat betekent dat er wel ABM's zullen mogen worden opgesteld).

Dit is een uiterst gevaarlijk standpunt omdat het genoemd logisch verband tussen economische internationalisering en demilitarisering ontkent, het een bewapeningswedloop op dit nieuwe terrein niet tegenhoudt, de controle uiterst moeilijk zo niet onmogelijk maakt, en ten slotte omdat een niet gangbare interpretatie wordt gegeven aan een uitdrukking, die in andere verdragen voorkomt en dientengevolge de betekenis van die verdragen uitholt. De uitdrukking 'reservation exclusively for peaceful purposes' komt namelijk voor in het outer-space verdrag (voorzover het de hemellichamen betreft) en in het antarcticaverdrag in welke beide verdragen de uitdrukking betekent: uitgesloten voor ieder militair gebruik.

De Nederlandse vertegenwoordiger sprak zich in z'n interventie niet uit over de betekenis van de veel besproken uitdrukking. Door er de voorkeur aan te geven in dit verband over 'arms control' te spreken naast of in de plaats van 'disarmament' stelde ons land zich praktisch gelijk op als de Verenigde Staten en enkele andere westelijke landen (o.a. Engeland en Nieuw-Zeeland).

De Zweedse vertegenwoordiger vertolkte waarschijnlijk het best de mening van de meerderheid van de Leden-staten van de VN door op te merken, dat dit land wat betreft de uitwerking van het beginsel van het uitsluitend vreedzaam gebruik, voorstander is van volledige demilitarisatie van een gebied, niet afgebakend door de onduidelijke of betwiste grenzen van het continentaal plat of de territoriale wateren, maar door een voor dit doel aanvaarde lijn op een overeengekomen afstand vanuit de kust. De controle van dit alles zou geregeld moeten worden naar het voorbeeld van het antarctica-verdrag.

Heerlijk als je zulke verstandige dingen kunt zeggen. Voor de Nederlandse gedelegeerde was dat niet weggelegd.

Het Midden-Oosten.

Hoewel dit agendapunt niet is behandeld, omdat niemand de werkzaamheden van Dr. Jarring wilde belemmeren, is de kwestie via diverse achterdeuren in de Speciale Politieke Commissie — bij de behandeling van het agendapunt Palestijnse vluchtelingen — en in de derde Commissie — Rechten van de Mens, speciaal van die in bezette gebieden — wel aan de orde geweest. Israël werd daarbij diverse malen in het strafbankje gezet.

Bij de behandeling van het UNRWA-rapport leidden Lord Caradon en Mr. Wiggins, de permanente vertegenwoordigers van respectievelijk het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, de aanval op Israël door het minimale toelatingsbeleid van dit land m.b.t. de vluchtelingen, die tijdens en na de vijandelijkheden van juni 1967 met name West-Jordanië hadden verlaten, te bekritisieren. Niet minder dan ongeveer 175.000 Palestijnse vluchtelingen hadden opnieuw hun woonoorden in en na juni 1967 moeten verlaten en 350.000 andere personen zijn toen gevlucht vanuit het zuiden van Syrië, West-Jordanië, de Gaza-strook en Sinai. Van al deze nieuwe vluchtelingen zijn er slechts 20.000 teruggekeerd, terwijl nog 7.000 toestemming zullen krijgen. Bij de selectie voor terugkeer hanteert Israël (onofficieel) de volgende maatstaven: a) het mogen geen Palestijnse vluchtelingen zijn omdat die te veel zijn geïndoctrineerd; b) de door hen verlaten woning moet nog intact zijn; en c) ze moeten in het bezette gebied werk hebben. Personen, die zich bij achtergebleven familieleden willen voegen hebben voorrang.

Dit beleid moet als te minimaal worden aangeduid. Hoewel de westelijke landen begrip hadden voor de veiligheidsaspecten van het probleem, werd Israël algemeen veroordeeld en via een resolutie aangespoord onmiddellijk maatregelen te nemen die een snelle terugkeer van deze mensen, die in erbarmelijke omstandigheden moeten leven, mogelijk te maken.

Uiteraard doet de UNRWA voor deze vluchtelingen wat mogelijk is, maar de gebeurtenissen van juni 1967 hebben de kosten omhoog gejaagd terwijl de inkomsten daarbij sterk achterblijven, zodat het voorzieningspakket in 1969 drastisch zal moeten worden ingekrompen. Desalniettemin weigert Nederland de jaarlijkse bijdrage van \$ 110.000 te verhogen (ter vergelijking: Zweden geeft \$ 2.200.000) en heeft onze Regering geen gevolg gegeven aan de door Oe Thant in 1967 en 1968 gedane verzoeken tot extra bijdragen i.v.m. de exceptionele toestand (wel heeft Nederland op bilaterale basis enige steun gegeven o.a. aan Jordanië). Waarom

niet? Minister Luns antwoordde in de Openbare Commissievergadering voor Buitenlandse Zaken op 19 november 1968: 'De Secretaris-Generaal heeft daarbij vooral aan andere landen dan Nederland gedacht'. Ik heb de juistheid van deze bewering in New York eens nagegaan. Toen is mij gebleken: ten eerste dat het appel van Oe Thant aan alle landen was gericht en ten tweede, dat het ook aan de leiding van de UNRWA niet bekend is dat aan sommige landen niet speciaal en aan andere landen wel speciaal is gedacht. De argumentatie van onze Minister van Buitenlandse Zaken deugde dus niet.

Nadat Israël een overigens juiste nederlaag had geleden over het beleid t.a.v. de vluchtelingen werden de Israëli's in Commissie III ook nog eens in het strafbankje gezet. Nederland bleef er toen met de handen in de zakken bijstaan en onthield zich van stemming. Mijns inziens ten onrechte. In een ontwerp-resolutie werd gevraagd om de instelling van een Commissie van drie teneinde een onderzoek in te stellen of Israël in de bezette gebieden de rechten van de (Arabische) mens wel eerbiedigde. Maar in dezelfde resolutie werd tevens al gesteld dat Israël dat niet deed. Er werd dus niet alleen iets gevraagd, er werd ook meteen ge- en veroordeeld zonder dat er betrouwbaar bewijsmateriaal aanwezig was. Was de stem-onthouding terecht, als men tevens bedenkt dat niemand ook maar één beschuldigende vinger uitstak naar de Arabieren?

Israël verzette zich uiteraard tegen bedoelde veroordeling, die, gezien een vroeger rapport van Mr. Gussing over een door hem na juni 1967 verricht onderzoek naar de levensomstandigheden van de mensen in de door Israël bezette gebieden, naar mijn mening ook niet gerechtvaardigd was, doch was in principe wel bereid onder bepaalde voorwaarden een dergelijke commissie toe te laten. Het eiste namelijk tevens een onderzoek naar de omstandigheden waarin de Joodse minderheden in de bij het conflict betrokken Arabische landen verkeerden. Sterk was dit punt niet, omdat bezette gebieden nu eenmaal verschillen van gebieden behorend tot een soevereine staat. Daar tegenover stond echter dat Mr. Gussing in 1967 wel soortgelijke inlichtingen had ingewonnen over de positie van Joodse minderheden in de VAR en in Syrië, zulks op basis van de Veiligheidsraads-resolutie 237 de dato 14 juni 1967. Toen werd een dergelijk onderzoek door de VN dus kennelijk niet zo vreemd gevonden.

Al met al reden genoeg om zich met o.a. Australië en de V.S. bij de 22 tegenstemmers te voegen. Nederland deed het niet.

Ontwikkelingshulp.

De debatten in de tweede Commissie, die de problematiek van de ontwikkelingshulp behandelde, kwamen door twee oorzaken wat in de lucht te hangen. Op de UNCTAD-II was bijna alles al overhoop gehaald wat er overhoop te halen viel. Gedeeltelijk werd dat in New York nog weer eens herkauwd. Nieuwe gezichtspunten leverde het niet op.

De tweede reden waarom het debat weinig substantieel was werd veroorzaakt door het feit, dat de Committee for Development Planning onder voorzitterschap van Prof. Tinbergen — die een economisch wereldplan voor het tweede ontwikkelingsdecennium moet opstellen — de werkzaamheden nog niet voltooid heeft. Iedereen zat min of meer op de resultaten te wachten.

De debatten gingen daarom vooral over de vraag van de politieke begeleiding van de economische planning voor DD II (Second Development Decade). Een vergrote Economische Commissie van de ECOSOC zal die taak op zich nemen.

Aangezien dit geen artikel is over de ontwikkelingshulp zal ik nu niet uitweiden over deze ingewikkelde problematiek, noch de vele resoluties de revue laten passeren, maar wel iets zeggen over de positie van onze delegatie in deze commissie. De rol die Nederland in deze commissie speelt is er één van groot belang. Ons land staat bij de benadering van de ontwikkelingsproblemen in de voorhoede van de rijke landen en slaagde er herhaaldelijk in een brug te slaan tussen de rijke en arme landen. Enkele malen was de Nederlandse gedelegeerde dan ook de voornaamste wettelijke gesprekspartner van de ontwikkelingslanden en dat was hij bepaald niet omdat hij van het een of ander nog overtuigd moest worden.

Groots vuurwerk leverde het debat over de uitstoting van Zuid-Afrika uit de UNCTAD op. De juridisch adviseur van de VN achtte de door de Afrikanen in deze zaak gevolgde procedure in strijd met het Handvest. Dit maakte op de Afro-Aziatische vertegenwoordigers echter geen enkele indruk. Vele landen waren echter van mening, dat politieke aanvaardbaarheid geen basis mag zijn voor participatie in de wereldorganisatie. Terecht, zo stelden zij, wordt geprotesteerd door de Afrikanen tegen de door Zuid-Afrika bedreven rassendiscriminatie, maar dan dienen deze zelfde landen niet discriminerend op te treden in een organisatie die universeel wil en moet zijn.

Toen de Voorzitter van de Assemblee verklaarde, dat zijns inziens uitsluiting van een van de leden van een van de hoofd-

bij-organen van de VN een belangrijke kwestie is, die twee-derde meerderheid behoeft en deze mening door de meerderheid der leden-staten werd gedeeld, was de zaak bekeken. Zuid-Afrika bleef in de UNCTAD. De communistische landen haalden zich, door zich van stemming te onthouden, nog de woede van de indieners van de resolutie op de hals.

Oorlogsmisdrijven

Op initiatief van Polen was er een Conventie opgesteld over de niet-verjaarbaarheid van oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid. Nederland manoeuvreerde bij de behandeling van deze Conventie wel bijzonder vreemd. In de derde Commissie stemde Nederland – na het afleggen van een wat zure stemverklaring – voor, maar in de plenaire vergadering onthield het zich enkele weken later. Waarom? Omdat ‘onmenselijke handelingen als gevolg van de apartheidspolitiek’ ook als een misdaad tegen de menselijkheid werden aangemerkt in de Conventie. Onze Regering is ook wel van mening dat apartheid een ‘crime against humanity’ is, maar wil hier geen politieke en juridische consequenties aan verbinden en vond de voormelde omschrijving (inhuman acts) bovendien te vaag, zodat de Conventie geen goede bijdrage zou kunnen leveren aan het internationale recht. Vergeten werd daarbij dat de term ‘inhuman acts’ ook voorkomt in het ‘Charter of the Nürnberg Tribunal’. Daar is de omschrijving wel duidelijk, hier niet. Als het over apartheid gaat maakt onze Regering de vreemdste capriolen. Interessant zou het zijn om te weten wie die stemwijziging hebben doorgedreven.

Zuidelijk Afrika

De problemen in dit gebied, te weten: de apartheid, Namibia, de Portugese gebiedsdelen en Zuid-Rhodesië, zijn ongetwijfeld één van de belangrijkste en ongetwijfeld de meest explosieve op het politieke wereldtoneel. Het zorgwekkendste is wel, dat de Afrikanen – die bijzonder emotioneel reageren als er over deze kwesties gesproken wordt – en de westelijke mogendheden – de enigen, die met vreedzame middelen een einde kunnen trachten te maken aan de daar heersende wantoestanden – niet bereid zijn om tot een zakelijk gesprek over deze problemen te komen. De schuld ligt gedeeltelijk bij de Afrikanen. Zij blijven bij voorbeeld, wat betreft Zuid-Afrika, vragen om: een volledige economische boycot, een opschorting van alle culturele, diplomatieke en andere betrekkingen en om een volledig wapenembargo. In de

wandelgangen geven echter diverse Afro-Aziatische gedelegeerden openlijk toe, dat de eerste eis – vooral vanwege de moeilijke economische positie van Engeland – zeker op dit moment ireeël is en dat de juistheid van de tweede discutabel is. De extremen onder hen willen van zulke genuanceerde opmerkingen echter niets weten.

Dit meningsverschil onder de Afro-Aziaten kwam dit jaar in New York heel duidelijk naar buiten. Bij de voorbereiding in hun groep van de resolutie over de apartheid werd in een van de ontwerpen niet meer gevraagd om een volledige economische boycot maar om een verbod van alle (nieuwe) investeringen in Zuid-Afrika als eerste stap op de weg naar bedoelde boycot.

Dit leek mij een volkomen aanvaardbaar en uitvoerbaar voorstel. De buitenlandse investeringen in Zuid-Afrika stijgen ieder jaar, zoals blijkt uit een door de VN gepubliceerd document waarin het volgende staatje voorkomt:

Totale investeringen (met een nogal ruime interpretatie van dit begrip):

1964: \$ 4.354 miljoen

1965: \$ 4.845 miljoen

1966: \$ 5.313 miljoen

Het Verenigd Koninkrijk nam in 1966 niet minder dan 57,3 pct. van deze investeringen voor zijn rekening, de Verenigde Staten 13,1 pct., Frankrijk 5,2 pct. Zwitserland 4,3 pct., Internationale Organisaties (IMF, Wereldbank) 4 pct., West-Duitsland 3 pct., België en Luxemburg 1,1 pct. en andere landen, die niet nader zijn gespecificeerd, 12 pct.

Dat de hoge percentages van het VK en de VS voor deze landen zelf van veel minder belang zijn blijkt uit het feit, dat de Britse en Amerikaanse particuliere directe investeringen in Zuid-Afrika respectievelijk slechts 9 pct. en 1,1 pct. uitmaken van hun totale particuliere directe investeringen overzee. M.a.w. een investeringsverbod zou voor Engeland geen onherstelbaar economisch nadeel opleveren. De vraag naar kapitaal in andere delen van de wereld is groot genoeg. Daar tegenover staat, dat een dergelijk verbod voor Zuid-Afrika groot nadeel oplevert. Dit tussenvoorstel bleek in de Afro-Aziatische groep niet haalbaar. Maar Nederland en de andere Westelijke landen staken ook geen hand uit om dit voorstel te steunen en toen had de Speciale Commissie voor de apartheid, die dit voorstel had gedaan, ook geen been meer om

op te staan. Ronduit bedroevend is het dat het Westen niet bereid is over b.v. een volledig wapenembargo en een investeringsverbod en eventuele andere sancties serieus te onderhandelen.

Met betrekking tot de resolutie over de Portugese gebiedsdelen was de houding van het Westen eigenlijk nog negatiever. Waarom Nederland zich bij de stemming over deze resolutie onthield is mij niet duidelijk. De door de indianen uitgestoken hand om gezamenlijk te pogen een einde te maken aan dit fascistische koloniale restant werd door het Westen niet aanvaard. De tegenstem van 1967 werd slechts gewijzigd in een onthouding. Wederom een slechte beurt.

In de zgn. kleine resolutie over Zuid-Rhodesië werd Engeland gevraagd vast te houden aan de NIBMAR-beloofte en de leden-staten van de VN verzocht, indien die belofte niet werd nagekomen, de onafhankelijk geworden staat Zuid-Rhodesië niet te erkennen. Was het niet beter geweest als ons land in plaats van zich van stemming te onthouden, had voor gestemd? Canada had het goede voorbeeld gegeven.

Het is dringend gewenst, dat de gehele problematiek van Zuidelijk Afrika eens diepgaand wordt doorgepraat in ons Parlement om de regering te bewegen grotere activiteiten te ontplooiën.

De positie van kamerleden in de delegatie

Ongetwijfeld zullen enkele van bovenstaande punten in de Kamer nog wel aan de orde komen. Indien de kamerleden geen lid van de delegatie waren geweest maar waarnemer, zou het mogelijk geweest zijn reeds tijdens de zitting van de VN adequaat te reageren op het doen en laten van de Nederlandse ambtelijke delegatie. Hun informatie zouden dan hebben kunnen leiden tot mondelinge of schriftelijke vragen aan de Ministers Luns en Udink of tot een interpellatie. Thans gebeurt dat veel te weinig. Dan zou ook de mogelijkheid ontstaan de Nederlandse stellingname nog te corrigeren. Het regeringsbeleid in de VN zou er opener door worden. De invloed van de Tweede Kamer wordt op deze wijze vergroot en daar is de parlementaire democratie mee gediend.

De positie van het kamerlid dient daarom nog eens aan de orde te worden gesteld. Mijn voorkeur gaat zonder meer uit naar het waarnemerschap.

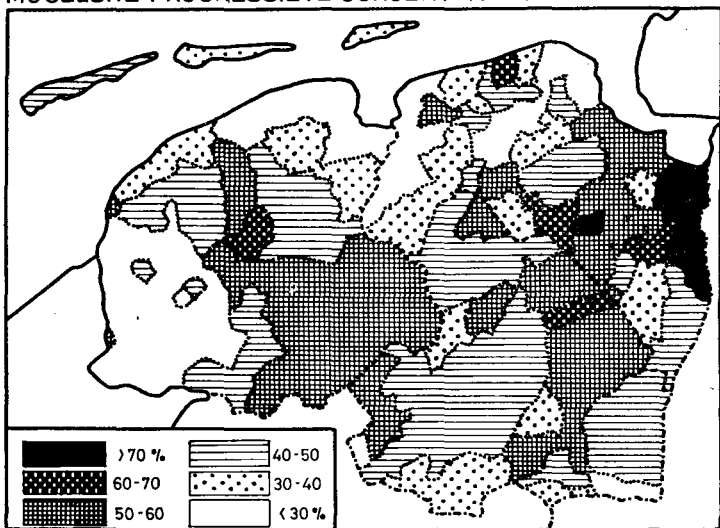
Noordelijke ontwikkelingsmogelijkheden

1. Inleidende overdenkingen

De openbare behandeling van de regeringsnota inzake de sociaal-economische aspecten van het in de jaren 1969—1972 te voeren regionaal beleid (kamerstuk 9805) zit er dan op het moment waarop dit geschreven wordt weer op. Het bedoelde beleid heeft betrekking op de stimuleringsgebieden en de herstructureringsgebieden. Tot de stimuleringsgebieden behoort het gehele Noorden des lands met enkele aangrenzende gemeenten in Overijssel, heel Zeeland en het Brabantse rondom Helmond. Dat laatste is het gebied waar de niet al te bekende roman van Mr. ROOTHAERT 'Die verkeerde weereldt', verscheen in 1939, over gaat. De herstructureringsgebieden zijn dan zuidelijk Limburg en het gebied bij Tilburg.

Uiteraard is in de tweede kamer over deze gebieden in verschillende toonaarden gesproken. De sociaal-economische problemen zijn vooreerst al verschillend, maar de politieke kleur eveneens. Om het een beetje gecharcheerd te zeggen: het Noorden is het gebied van Vondeling en het Zuiden, althans Brabant en Limburg dat van Schmelzer, en dan botert het niet zo best. Zeeland neemt een wat afzonderlijke positie in. Het heeft, toen ons land werd ingedeeld in de landsdelen, ongeveer ten tijde van de brochure van de Rijksdienst voor het Nationale Plan (nu de Rijksplanologische Dienst) en het Centraal Planbureau over 'Het Westen . . . en overig Nederland' in 1956, noch bij het Westen noch bij het Zuiden gehoord. Zeeland leeft behalve onder de regionale plannen ook onder de Deltawet.

De behandeling in de kamer heeft in ieder geval ook een politieke kant wat duidelijk uit de verslagen is af te leiden. *Niet slechts de economische zaken als zodanig hebben de aandacht, ook de sociale, maatschappelijke en bijgevolg de politieke.* Dat ligt ook wel voor de hand. Voor de verschijning van de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening en de inwerkingtreding van de Wet op de Ruimtelijke Ordening heeft prof. dr. S. O. van Poelje er in zijn pre-advies voor de 181ste vergadering

van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel op 10 juni 1964 'Moeilijkheden en mogelijkheden bij de bestuurlijke aanpassing' al op gewezen dat er stellig politieke aspecten zitten aan de stimulering van de achtergebleven gebieden. Ik citeer letterlijk: „Men denkt dan aan de ambachtsman die het gebrek aan resultaat wijt aan het gereedschap en niet aan zijn eigen ongeschiktheid. Deze ongeschiktheid zou in ons geval neerkomen op het onvermogen of de onwil om een (mede politiek bepaalde) beleidskeuze te doen uit de alternatieven die de deskundigen ontworpen hebben . . . De oorzaak kan ook liggen bij de deskundigen indien deze te weinig, te onduidelijke, onvoldoende realiseerbare of tegenstrijdige oplossingen presenteren' (De Stedelijke ontwikkeling in Nederland, blz. 219/220; Haarlem z.j.).

In deze opmerkingen liggen twee aspecten verscholen lijkt het: *een politiek en een institutioneel aspect* als ik het zo korthedshalve noemen mag. En het kan wenselijk zijn, ook nu de politieke behandeling van bovenbedoelde regeringsnota achter de rug is en men overgaat tot de orde van de dag, met betrekking tot het noordelijk landsdeel op deze aspecten nader in te gaan. Het beleid duurt, onvoorziene omstandigheden daargelaten tot 1973 en begint pas dit jaar 1969.

Om met de laatste te beginnen moet geconstateerd worden dat in dit landsdeel *bijna ontelbare instituten*, kleine en grote, op diverse terreinen werken aan de sociaal-economische ontwikkeling ter advisering van het openbaar bestuur. De bij de openbare behandeling met name genoemde instituten zijn de economisch-technologische, bij afkorting de ETI's, al opereren zij onder verschillende benamingen. Daarnaast zijn er dan de Opbouworganen in elke provincie. Binnenprovinciaal werken diverse streekontwikkelingsorganen. Deze instituten worden grotendeels uit de overheidskassen gesubsidieerd: rijk, provincie en gemeenten. Het zou niet moeilijk zijn deze subsidiëringen te halen uit de rijks- en provinciale begrotingen, maar dat is minder nodig voor het betoog.

Wat hiermee wel gezegd wil zijn is dat deze veelheid van instituten verwarrend kan werken. Men krijgt, kennis nemend van de berichtgevingen, wel eens de indruk dat, zoals VAN POELJE het noemde, 'tegenstrijdige oplossingen' worden gepresenteerd. Misschien, maar dan ook misschien, is het niet zo erg met die tegenstrijdigheid als nog kort geleden het Nieuwsblad van het Noorden in een rubriek 'Los en vast' (30-11-68) en in een Commentaar (17-01-69) constateerde. Maar het kamerlid KIKKERT van de CHU vond bij de behandeling dat er alles voor te zeggen zou zijn, indien de ETI's gingen fuseren. Deze gedachte is niet nieuw: prof. dr. RIJKEN VAN OLST heeft dat al eens gelanceerd in 1960 ('Economische planning en economische statistiek in het ontwikkelingsplan 1960-1980 voor het Noorden des lands' in Economisch-Statistische Berichten 23-11-60) en naderhand, in 1965/66, schijnt daar ook nog eens aan gedacht te zijn.

Partijgenoot OELE heeft getracht een ontwikkelingsmaatschappij regionale industrialisatie van de grond te krijgen, maar die poging is vastgelopen. *Het blijft dus bij het bestaande patroon: voor elk gebied wordt een ontwikkelingsmogelijkheid gepropageerd, en soms ook nog binnenprovinciaal, door de daarin opererende instituten, die soms identiek is aan wat in een ander gebied wordt aanbevolen.* In dit koor mengt zich dan ook nog bij tijd en wijle het officiële bedrijfsleven doordat van die zijde verklaard wordt, bijv. dat de aanleg van rijksweg 6 (Velsen-Emmeloord-Groningen) minder belangrijk is dan de verbetering van rijksweg 9 (Haarlem-Alkmaar-Leeuwarden-Groningen) en van rijksweg 43 (Groningen-Heerenveen-Zurich), of bijv. de vraag of Twenthe wel zo veel belang heeft bij een scheepvaart-

verbinding voor Europaschepen (80 x 9, 50 x 2,50 x 4,40) tussen Twenthe en een Eemshaven; en zo de behoefte er is waar geldt die dan voor is de vraag verder. De voorzitter van de Kamer van Koophandel Drenthe meent bijgevolg ook dat de verbinding van het IJsselmeer met de Dollard (voor schepen van ca. 1350 ton) voldoende mogelijkheden voor de natte industrie biedt.

Deze opmerkingen van het officieel vertegenwoordigde bedrijfsleven in de Kamers van Koophandel zijn soms wel juist naar het lijkt. *Maar aan de andere kant onderstrepen zij ook dat er nogal wat binnenregionale tegenstrijdige belangen zijn* en het gevaar is niet denkbeeldig dat het dan met deze rijkswerken dezelfde kant op gaat als indertijd met rijksweg 34a tussen Emmen en Stadskanaal-Musselkanaal: hij verdwijnt geruisloos van het Rijkswegenplan.

Er is inderdaad alle aanleiding geweest om in de Vaste Commissie voor Economische Zaken *een vraag* aan de bewindsman te stellen *over het langs elkaar heen werken van instituten* (vraag 24 in kamerstuk 9805 nr. 4). De Minister van Economische Zaken heeft wel het eerste deel van die vraag beantwoord in deze zin dat de Instituten die hem advies uitbrengen zeer behoorlijk geëquipeerd zijn met mensen die verstand van het bedrijfsleven hebben. Het laatste deel van de vraag ging echter meer over instituten die bescheidener van betekenis zijn, maar intussen op dit lagere niveau geweldig tegendraads schijnen te opereren. Deze vraag is niet beantwoord.

Misschien was dat ook niet nodig omdat de Minister van Economische Zaken in zijn memorie van toelichting op de begroting voor 1969 (kamerstuk 9800-nr. 2, blz. 8, linker kolom) al heeft opgemerkt dat de industriële ontwikkeling van de afgelopen jaren heeft geleid tot een zekere ombuiging van het industriebeleid in de richting van een meer directie bemoeiing van de overheid met afzonderlijke bedrijfstakken en projecten. In zijn memorie van toelichting op de begroting voor 1968 (kamerstuk 9300-nr. 2, blz. 9) had deze bewindsman al gezegd dat hij de uitdrukking industrie-politiek prefereert boven de industrialisatie-politiek, hoewel het industrialisatiebeleid zeker ook de mogelijkheid inhield van overheidsactiviteiten ten behoeve van zeer concrete industriële projecten al lag het hoofddaccent op het globale beleid.

Als deze ombuiging ook naar uitdrukking goed begrepen is komt het erop neer dat de centrale overheid in de tweede industrialisatieronde zich direct gaat toeleggen op het aantrekken van

bepaalde industrieën voor bepaalde objecten. Men kan het dan ook wel noemen een nationale industriebevordering die gaat plaats maken voor een regionale, provinciale of locale. Dat zou kunnen blijken uit de rijksbijdragen aan de bevordering van de regionale industrialisatie (1967: f 25 mln., 1968: f memorie en 1969: nihil) en de bevordering van de industriële ontwikkelingskernen (1967: f 10 mln = 100, 1968: f 10 mln = 100, 1969: f 7 mln = 70).

Nemen we daar tegenover in aanmerking de post voor de stimulering industriespreiding (1968: f 33 mln en 1969: f 60 mln, bijna het dubbele) dan lijken deze cijfers te bevestigen dat van rijksoverheidswege wordt ingezien dat *industriebevordering niet langer een regionale zaak kan zijn maar een nationale aangelegenheid is en misschien straks wel een internationale zaak moet worden*. Dat geldt in het algemeen van de welvaarts-politiek waar de schaalvergroting zich duidelijk doorzet en ook moet doorzetten. In dit geheel verliezen de regionale en zeker de locale instituten die zich op deze welvaartsbevordering toelleggen, allengs meer aan betekenis.

Bijgevolg werpen zij zich nu met élan op andere terreinen dan de eigenlijke welvaarts- en industriebevordering. Nu gaat het om sporthallen, instructiebaden, recreatiecentra en dergelijke die veeleer in de bestedingssfeer liggen. Een van de bedoelde instituten heeft omstreeks 1966/67 al aangekondigd dat het voortaan niet meer zou gaan om welvaartsbevordering door toegepast wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van gemeenten en bedrijfsleven, maar om het ontwerpen van een sociaal-economische visie en creatie i.p.v. slechts analyses. Hierbij houdt men zijn hart toch wel weer vast.

In de afgelopen periode ging het om rivaliteiten in bijv. industriesuccessen als de ene gemeente een bedrijf had moest de andere er ook beslist zo'n industrie bij hebben; ik herinner me dat in één gemeente door de gemeentenaren een paar ton bij elkaar was gebracht dat nu beslist gestoken moest worden in een bedrijf waarvan eenzelfde op nog geen tien kilometer in de aangrenzende gemeente bestond en aardig op gang kwam! Nu zal het wel gaan, en gaat het ook al om objecten in de bestedingssfeer. Een flinke gemeente in Friesland heeft een paar jaar geleden een kunstijsbaan van de grond gekregen, maar het ding draait natuurlijk met tekorten. Niettemin moeten nu beslist twee andere gemeenten op een afstand van nog geen vijftig kilometer ook zo'n ding hebben. Commissies zijn opge-

richt en krijgen in elk geval morele steun van hun gemeenten, straks misschien ook nog financiële; in één van die andere gemeenten zijn de eerste palen voor de baan al in de grond geslagen. Een mooie landelijke gemeente in Drenthe had een plan voor een recreatieobject, maar binnen een paar maand kwam de aanliggende gemeente met een soortgelijk plan voor een punt op nog geen twaalf kilometer van het eerste. *En zo kan men nu weer door gaan met tegenstellingen en rivaliteiten te constateren, in het leven gehouden door instituten die hun subsidies waar moeten maken.*

Hier zit fundamenteel iets fout. De fractievoorzitter van de Partij in de Staten van Friesland heeft al eens als zijn mening kenbaar gemaakt, dat door het in stand houden van deze instituten een stuk algemene zorg aan de openbaarheid wordt onttrokken. Zij hebben stellig hun betekenis gehad voor het op gang komen van regionale welvaart, in de tweede ronde van de industriële ontwikkeling van ons land is die betekenis langzamerhand verleden tijd aan het worden. Het wordt een zaak van openbaar beleid, zeker nationaal gezien. Maar dat houdt tevens in dat uit beleidsoverwegingen en bijgevolg in politiek opzicht, een eind wordt gemaakt aan het instandhouden van tegenstellingen en rivaliteiten met hulp van instituten.

3. *Politieke aspecten*

Kort geleden had ik het genoeg in het gespreksgroepje van onze plaatselijke afdeling dit punt aan de orde te snijden. Na constatering van feiten als hierboven gememoreerd en aangevuld met tal van persoonlijke ervaringen werd uiteraard de vraag gesteld of daar in politiek opzicht nu niets aan te doen zou zijn. Als de „institutionalisering der rivaliteiten” om het maar eens in eigentijdse terminologie te zeggen nog een tijdje in stand blijft, ten detrimente van een werkelijk slagen van een regionale ontwikkeling, wordt het dan niet tijd dat de politiek zich tot een wat meer eensgezinde houding bekeert?

De vraag stellen is uiteraard deze ook bevestigen: het wordt tijd, maar dan is het alleen nog een zaak hoe dat zal kunnen. In een onbewaakt ogenblik heb ik al eens aan het slot van een wetenschappelijk artikel over inkomens uit landbouw of nijverheid of dienstverlening (in Tds. Economische en Sociale Geografie 1968 nr. 2) de moraliserende opmerking geschreven: ijver is goed, na-ijver is weer wat anders. De ijver zou zich naar mijn betoog beter eens kunnen richten op *erkenning van elkaars funk-*

ties in het grotere geheel van een landsdeel na zorgvuldige analyse van die functies.

Dat zijn dan wat moraliserende uitspraken die gesteund zouden moeten worden door een overtuiging. *Merkwaardigerwijs vinden zij ook steun in de modernste wet die we hebben: de Wet op de Ruimtelijke Ordening.* Deze Wet verplicht in art. 7 van het bijbehorende Besluit burgemeester en wethouders tot het instellen van een onderzoek naar de bestaande toestand en naar de mogelijke en wenselijke ontwikkeling in hun gemeente. Onder die ontwikkeling is dan begrepen die van de bevolking, van de welvaartsbronnen en van de samenleving als zodanig.

Dit is dan het voorbereidend onderzoek ten behoeve van ruimtelijke plannen. *Artikel 8 nu van datzelfde Besluit verplicht burgemeester en wethouders tot overleg met de besturen van aangrenzende gemeenten.* En van dat overleg moet in de ter inzage liggende stukken een verslag worden gedaan (art. 10.2), *waarvan iedereen kennis kan nemen: Jan, Piet en Klaas, Krelis, Olivier en Ferdinand, zoals ik ze in Opinie 1969, nr. 1 noemde.*

Enigszins beschamend voor het openbaar bestuur is deze wettelijke verplichting tot overleg met nabuurbesturen wel, te meer nu daar dan ook verslag over moet worden uitgebracht aan Jan, Piet en Klaas, de gewone man. Vermoedelijk is op grond van die verplichte verslaggeving aan de gewone man de eerste zin geschreven in het Jaarverslag 1964 van de (toen nog) Rijksdienst voor het Nationale Plan (het jaar voordat de Wet Ruimtelijke Ordening in werking trad): 'Het lijkt triviaal, als inleiding tot dit jaarverslag het beeld op te roepen van een gewone man die na volbrachte dagtaak in zijn tuintje zit. En toch ontleent het hele overheidsapparaat tenslotte alleen maar daaraan zijn zin dat die man rustig in zijn tuintje kan zitten en achter zijn krant een pijpje kan roken'.

Bij het nalopen van de laatste koninklijke besluiten is al vrij gauw te merken dat ons hoogste administratieve rechtscollege, de Raad van State, nauwlettend is op beginselen van behoorlijk bestuur ook ten opzichte van de belangen van de gewone burger in zake bestemmingsplannen. Op zichzelf is dat in verband met de politieke aspecten ook weer niet zo verbazingwekkend. *Zowel het recht als het bestuur gaan uit in beginsel van wat behoort, een moreel geladen begrip.* Het bestuur, de politiek kan in deze tijd van technologische ontwikkelingen inderdaad veel voor mogelijk houden; wat niet kan is trouwens nog nooit gebeurd. Maar al wat mogelijk is, is daarom altijd nog niet wen-

selijk. Beginselen van behoorlijk bestuur kunnen zich zelfs verzetten tegen realisering van mogelijkheden. Niet voor niets — zij het in heel ander en ook veel huiveringwekkender verband — is tijdens het Pugwash-symposium over de wapenontwikkeling op 1 november 1968 in Utrecht gepleit voor grotere belangstelling voor de sociale wetenschappen als tegenwicht van de technische wetenschappen die bijna alles mogelijk maken.

In politiek opzicht dan wilde ik bepleiten een afzien van ontwikkelingen uit het beginsel van behoorlijk bestuur dat wat in dezelfde regio al tot stand komt aan projecten niet nog eens op korte afstand nagestreefd dient te worden. Dat geldt evenzeer voor industriële of welvaartsprojecten als voor projecten die meer in de bestedingssfeer liggen, welzijnsprojecten. Of dit behoorlijk bestuur zal kunnen slagen hangt dunkt me uitsluitend af van de politieke groeperingen in dat bestuur, ongeacht of het een provinciaal of gemeentelijk bestuur is.

Op provinciaal niveau kent men in het noordelijk landsdeel sinds 1958 de Bestuurscommissie Noorden des lands waarin de gedeputeerden zitting hebben naast ambtelijke personen. *Hier zou in elk geval op interprovinciaal terrein een mogelijkheid bestaan tot onderlinge functie-erkenning, desnoods langs de politieke lijnen in deze commissie; gelijkgezinde gedeputeerden zouden dat met elkaar overeen kunnen komen en zich daar aan houden, over de grenzen van hun eigen provincie heen.*

Gemeentelijk is dat stellig ook mogelijk. Voor de aardigheid heb ik een kartogram getekend van wat ik gemakshalve noem de mogelijke progressieve concentratie. De procentuele uitslagen van de verkiezingen voor de tweede kamer op 15 februari 1967 heb ik daartoe opgeteld met uitzondering van de percentages voor de KVP, de VVD, de ARP, de CHU, de BP en het GVP. In wat overblijft, en dat zijn derhalve de in kaart gebrachte percentages met een brede marge van 10 pct telkens, zitten dan onze Partij, de PPR, de PSP, de CPN (zie de zwarte gemeenten in het noordoosten van Groningen) en D'66. Er is natuurlijk over die combinatie nog wel wat te twisten, progressief (zij het dan niet Nieuw-linkserig noch Rechts-binderig) is deze concentratie wel te noemen. Het hierbij afgedrukte kartogram is ontstaan uit wat spelen met cijfertjes. Dit spelletje heb ik niet zo ver willen doorvoeren dat ik er ook nog de traces van de rijkswegen en de secundaire wegen in zou zetten. Maar dan zou wel blijken dat de belangrijkste verkeerswegen die de infrastructuur bepalen voor de welvaartsontwikkeling zeker,

hoofdzakelijk lopen door de gebieden met de donkerste arcering. Dat is uiteraard toevallig en het is er beslist niet de oorzaak van dat in deze gebieden het bestuur rood in velerlei tinten is. *Maar wel is dat laatste er om daarop een pleit te houden voor bovenbedoelde afspraken tussen min of meer politiek gelijkgericht en pragmatisch denkenden in de gemeentebesturen.* Misschien kan dan tenslotte nog eens het geharrewar en het tegen elkaar opbieden een einde vinden. Want dat is wel een ernstige aan gelegenheid. Om maar bij één voorbeeld te blijven: ergerlijk vind ik dat in twee (rode) progressieve gemeenten (Assen en Groningen) met steun van de gemeentebesturen wordt geijverd voor een kunstijsbaan terwijl de kunstijsbaan in de eveneens (rode) progressieve gemeente Heerenveen duidelijk in een behoefte voorziet maar nog niet rendabel te krijgen is en dus een zeer ruim verzorgingsgebied voorshands moet houden. *Er mag dan door particulieren of instituten geijverd worden voor deze 'geinstitutionaliseerde rivaliteit', het gelijkgerichte bestuur in deze gemeenten heeft zich daarvan te onthouden, uit overwegingen van behoorlijk bestuur.*

Dit is met meer voorbeelden aan te vullen die in dezelfde moraliserende opmerking zouden kunnen uitmonden: het hoort niet zo bij gelijkgezinden toe te gaan. Nog een voorbeeld in de welvaartssfeer is toch het memoreren waard. Harlingen (progressief in klasse 50-60 pct) is uitgerekend geschikt voor een vissershaven voor het hele Noorden; de nota's laten daar geen misverstand over bestaan. In Delfzijl en Termunten zit ook vissersrijbedrijvigheid, terwijl deze gemeenten in dezelfde klasse vallen (50-60 pct). Wat zou er dan op tegen zijn wanneer de gelijkgerichte gemeentebesturen met elkaar overeen kwamen de vissershaven in Harlingen zo goed mogelijk van de grond te krijgen door oppeppen van de vissersbedrijvigheid in Delfzijl en Termunterzijl na te laten. *Met een beetje goede wil is daar wel wat op te vinden.* Tenslotte verlaten de Zeeuwen hun viswater ook niet graag om het vanuit Harlingen op de Wadden opnieuw te proberen. Ik weet wel dat het noemen van Harlingen en Delfzijl een uiterst pijnlijke zaak is, om maar te zwijgen van een mogelijke Eemshaven bij Delfzijl of in samenwerking met Delfzijl, maar het moet dan maar gezegd. Behalve dat het naar mijn mening een zaak is van behoorlijk bestuur, zijn de belangen van de gewone man die rustig in zijn tuin een pijpje wil roken na volbrachte dagtaak, er ook mee gemoeid. Zijn dagtaak brengt hem inkomen op waarvan hij een deel moet afstaan aan de open-

bare kas. Hij zal er dan ook wel degelijk belang bij hebben dat de openbare kas niet nodeloos leger raakt dan het al moet doordat overal tegelijkertijd alles door iedereen tot stand wordt gebracht aan welvaarts- of welzijnsprojecten.

De procedure van grondwetswijziging

De wijze waarop onze Grondwet gewijzigd kan worden is, aangezien zij afwijkt van de gewone wetgevingsprocedure, vastgelegd in een apart grondwetshoofdstuk, het dertiende, waarvan de artikelen 210 en 211 de belangrijkste zijn. In het kort komt de regeling, die dateert van 1848, erop neer, dat een wijzigingsvoorstel eerst vastgesteld moet worden bij een gewone wet, die verklaart dat er grond bestaat om het voorstel in overweging te nemen. Vervolgens moeten de beide Kamers van de Staten-Generaal ontbonden worden en is er voor aanneming van het voorstel, dat niet meer geamendeerd kan worden, in beide Kamers een meerderheid van tweederde van de uitgebrachte stemmen noodzakelijk.

Hieraan moet nog toegevoegd worden dat het na 1917 de gewoonte geworden is, dat de ontbinding zo mogelijk plaats vindt aan het einde van de vierjarige zittingsperiode van de Tweede Kamer, zodat de voor de grondwetsherziening vereiste verkiezingen samenvallen met de gewone periodieke verkiezingen voor de Tweede Kamer. Voor het met een grondwetsherziening al of niet wachten tot de volgende verkiezingen is niet zozeer het belang van de wijzigingsvoorstellen beslissend, als wel de mate waarin spoed geboden is met de behandeling ervan. Ook bij de grondwetsherziening die thans voorbereid wordt, is men er steeds van uitgegaan — ongezien de voorstellen van de Staatscommissie-Cals/Donner — dat deze zal plaats vinden in 1971, gelijk met de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Het ontbindingsvereiste wordt dus kennelijk meer als een last dan als een waarborg voor inspraak van de kiezers gevoeld.

Ook in het geschreven recht zijn er aanknopingspunten, die erop wijzen dat ontbinding bij grondwetszaken minder gewenst wordt. In 1938 werd art. 30 in de Grondwet opgenomen, dat de mogelijkheid opende om de in de Grondwet genoemde bedragen van inkomens van leden van het Koninklijk Huis te wijzigen bij een wet, die met een meerderheid van tweederde van het

aantal leden waaruit elk der Kamers bestaat, aangenomen wordt. Van 1948 tot 1956 stond in de Grondwet een veertiende hoofdstuk, waarin het mogelijk gemaakt werd, als de 'overgang naar de nieuwe rechtsorde' het eiste, een van de Grondwet afwijkende regeling te treffen bij een wet, die aangenomen wordt met een meerderheid van tweederde van uit de uitgebrachte stemmen.

In 1954 werd op deze wijze het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden aanvaard. Dit bepaalt op haar beurt dat de Grondwet de bepalingen van het Statuut in acht moet nemen.

Als uitvloeisel hiervan werd in 1956 in het dertiende hoofdstuk van de Grondwet art. 213 opgenomen, dat bepaalt, dat de tekst van de Grondwet door een gewone wet in overeenstemming met het Statuut gebracht kan worden. Ook via een verandering in het Statuut kan onze Grondwet dus gewijzigd worden. De ontbinding van de Staten-Generaal blijft daarbij echter verplicht, aangezien art. 55 lid 3 van het Statuut voor een voorstel tot wijziging van het Statuut, dat afwijkt van de Grondwet, dezelfde procedure voorschrijft als voor grondwetswijziging, met dien verstande, dat de nieuwe Kamers de voorgestelde verandering bij volstreekte meerderheid der uitgebrachte stemmen kunnen aannemen. Is dit dus, voor zover de eis van een tweederde meerderheid wordt losgelaten, een verlichting van de gewone procedure van grondwetswijziging, een verzwaring vormt de eis dat het wijzigingsvoorstel ook moet worden aanvaard door Suriname en de Nederlandse Antillen (Statuut art. 55 lid 2).

Ten slotte is het – sinds 1953 – nog mogelijk dat grondwettelijke bepalingen opzij gezet worden door een internationale overeenkomst. Art. 63 van de Grondwet eist daarvoor een goedkeuringswet die met een meerderheid van tweederde van de uitgebrachte stemmen aangenomen moet worden.

Alvorens ons systeem van grondwetsherziening verder te bespreken, dient eerst de vraag behandeld te worden, of er wel een verschil in procedure tussen gewone wetgeving en grondwetsherziening behoort te zijn. M.i. moet deze vraag bevestigend beantwoord worden. Het doorslaggevende argument hiervoor wordt m.i. gegeven door Buys, waar hij schrijft:

„Men moge aan de onafhankelijkheid van de Volksvertegenwoordiging groote waarde hechten, die onafhankelijkheid wordt ver buiten hare natuurlijke grenzen uitgebreid, wanneer men toe-

laat, dat zij eigenmachtig het karakter van haar mandaat wijzige.”¹

Om een concreet voorbeeld te geven: de mogelijkheid dat de Staten-Generaal, al is het met nog zo strenge meerderheidseis, haar grondwettelijke zittingsperiode zou kunnen verlengen zonder voorafgaande goedkeuring van de kiezers, dient volkomen uitgesloten te zijn.² Er zijn wellicht andere punten te noemen die even belangrijk zijn, maar dat doet nu niet ter zake. Waar het om gaat is dat er in ieder geval bepalingen zijn, die — wil men dat een staat een democratisch karakter houdt — slechts met medewerking van het volk gewijzigd moeten kunnen worden.

Ik acht dus verreweg het belangrijkste aspect van een procedure van grondwetswijziging of zij al of niet het karakter van volksraadpleging heeft. Een indeling van de verschillende voorkomende stelsels moet m.i. dan ook naar dit criterium geschieden. Het in de literatuur gebruikelijke onderscheid tussen ‘stroeve’ (*rigid*) en ‘lenige’ (*flexible*) grondwetten acht ik niet bruikbaar. Essentieel is niet of het al of niet ‘moeilijk’ is om een Grondwet te wijzigen, maar of het volk daar al of niet aan te pas komt. Er is een hemelsbreed verschil tussen een wijzigingsprocedure waarin het moeilijke alleen ligt in een versterkte meerderheidseis en één, waarbij een beroep op het volk gedaan wordt, ook al is dat een heel gedoe, dat als ‘moeilijk’ wordt ervaren.

Het bestaan van grondwetten met een wijzigingsprocedure die ‘stroef’ is vanwege een daarin opgenomen versterkte meerderheidseis, pleegt verdedigd te worden met argumenten, die alle terug te voeren zijn op een wens tot behoud van het bestaande. Van volksraadpleging is in de praktijk gebleken dat het een conservatieve werking heeft, maar dat is nog geen argument om zulk een procedure in één groep in te delen met wijzigingsprocedures die er rechtstreeks op gericht zijn de gelding van een Grondwet langer te doen duren dan die van gewone wetten.

Ik zou dus de volgende indeling willen maken. Ten eerste: wijzigingsprocedures waarin op de een of andere wijze in een

¹ J. T. Buys, *De Grondwet II* (1884), blz. 794.

² Art. 82 lid 3 GrW. geeft de wetgever dan ook een veel te grote macht. Terecht wordt in de ‘*Proeve*’ art. 38 lid 4 een beperking tot een maximum van vijf jaren voorgesteld. OUD vond dat niet nodig, omdat onze wetgever zo consciëntieus is. M.i. is de Grondwet juist een waarborg voor het volk voor het geval het eens per ongeluk een minder consciëntieus parlement gekozen heeft.

beroep op de kiezers voorzien is. Ten tweede: de procedures waarbij dat niet het geval is, maar die wel afwijken van de gewone wetgevingsprocedure.

Uiteraard zijn in beide categorieën onderverdelingen te maken. Met name het 'beroep op de kiezers' in de eerste categorie kan op verschillende manieren gedaan worden. Als eerste en meest directe manier om de inspraak van de kiezers te effectueren moet het referendum genoemd worden. Wanneer een referendum bij alle grondwetswijzigingen verplicht is, kan zelfs gesproken worden van een beslissingsbevoegdheid van de kiezers. Die kan overigens nog groter of kleiner zijn naarmate de kiezers zich kunnen uitspreken over de voorstellen afzonderlijk, óf alleen een geheel van voorstellen, of zelfs alleen een totaal nieuwe ontwerp-Grondwet kunnen sanctioneren. Vaak ook is het referendum facultatief. Het wordt dan alleen gehouden als het is aangevraagd door hen die daartoe gerechtigd zijn, b.v. een gedeelte van de volksvertegenwoordiging of een gedeelte van het electoraat.

Indirecter is het beroep op de kiezers als zij zich niet rechtstreeks over een voorstel tot grondwetswijziging kunnen uitspreken, maar slechts vertegenwoordigers mogen kiezen, die dan uiteindelijk beslissen. Die vertegenwoordigers kunnen de gewone parlementsleden zijn, maar ook is mogelijk dat voor de gelegenheid een aparte vergadering gevormd wordt, een z.g. grondwetskamer. Wanneer er slechts één wijzigingsvoorstel is, benadert het systeem van de grondwetskamer het referendum. Zijn er meerdere voorstellen, dan wordt de invloed van de kiezer geringer, aangezien de kans, dat er een kandidaat is, die over alle voorstellen precies zo denkt als hij, zeer klein geacht moet worden.

Nog geringer is de invloed van de kiezer wanneer een voorstel tot grondwetswijziging beslist wordt door de gewone volksvertegenwoordiging, na een ontbinding. Hij zal dan niet alleen zijn mening over de voorgestelde grondwetswijzigingen, maar ook zijn opvattingen over het te voeren regeringsbeleid bij het kiezen van een vertegenwoordiger in zijn overwegingen moeten betrekken. Wanneer men voor grondwetswijziging geen speciale ontbinding eist, maar haar mogelijk maakt na de eerstvolgende gewone verkiezingen, is men op weg het beginsel van volksraadpleging los te laten. Dan overheerst de wens een 'verse' volksvertegenwoordiging over de wijzigingsvoorstellen te laten beslissen.

Als de beslissing in tweede lezing is opgedragen aan een grondwetskamer of aan het parlement, na ontbinding, maakt het nog enig verschil of in de eerste lezing al of niet een bindend

voorstel is geformuleerd, dat niet meer geamendeerd kan worden. Als dat niet behoeft te gebeuren is de invloed van de kiezers uiteraard kleiner, waarbij zich nog nuances kunnen voordoen, variërend van een wet in eerste lezing die alleen verklaart dat er reden is om de Grondwet te wijzigen, tot een wet die in ieder geval de artikelen, die gewijzigd kunnen worden, moet aanwijzen, of één die bovendien een voorstel, dat nog geamendeerd kan worden, vaststelt.

Bij wijzigingsprocedures waarin niet in enigerlei vorm van volksraadpleging is voorzien, maar waarbij wel eisen gesteld worden die bij de gewone wetgeving niet voorkomen, betreffen die eisen doorgaans in de eerste plaats de meerderheid waarmee een voorstel moet worden aangenomen. Deze wordt meestal gesteld op tweederde, van de uitgebrachte stemmen óf van het aantal leden waaruit de vergadering rechtens bestaat. In de tweede plaats worden wel strengere quorum-eisen gesteld (meestal tweederde). In de derde plaats moet de eis genoemd worden, dat een wijzigingsvoorstel in meerdere lezingen (meestal twee) wordt aangenomen. In de vierde plaats ten slotte wordt soms in landen met een twee-kamerstelsel beraadslaging en beslissing in verenigde vergadering vereist.

Vele combinaties van deze procedure-eisen zijn uiteraard mogelijk. Veel voorkomend is de combinatie van een quorum van tweederde met een meerderheid van tweederde. De verenigde vergadering komt meestal voor bij een tweede lezing.

Vaak ook worden eisen die in de tweede categorie voorkomen toegevoegd aan een procedure met volksraadpleging uit de eerste categorie. Het referendum leent zich hiertoe uiteraard het minst. Wanneer de wijzigingsvoorstellen in tweede lezing door een grondwetskamer behandeld worden, is soms in eerste lezing een tweederde meerderheid vereist. Ook komt de tweederde meerderheid voor bij behandeling in tweede lezing na ontbinding van het parlement, zoals in ons land.

Waar moet nu de Nederlandse Grondwet geplaatst worden? Zij hoort m.i. zeker thuis in de eerste categorie. De verplichte ontbinding van de Staten-Generaal heeft beslist het karakter van een volksraadpleging. In tweede lezing ontbreekt namelijk de mogelijkheid tot amendering van de voorstellen. Wanneer het alleen de bedoeling van de grondwetgever was geweest een zo representatief mogelijke volksvertegenwoordiging over de voorstellen tot grondwetswijziging te laten oordelen, zou zij zonder enige

twijfel die volksvertegenwoordiging het recht van amendement gegeven hebben. In de minderheidsnota bij het interim-rapport van de Staatscommissie-Van Schaik (11 juli 1951), waarin bestreden werd dat een beoordeling van de grondwetsherziening door de kiezers de grond van de kamerontbinding zou zijn, wordt beweerd:

'dat de kiezers hun stem uitbrengen op grond van hun algemene politieke overtuiging en het aan de deskundigheid en wijsheid van de gekozenen overlaten een beleid te voeren, dat, rekening houdend met de omstandigheden, aan die overtuiging een concrete inhoud geeft'.

Als dat zo is, staat het onthouden van het recht van amendement aan de nieuwe volksvertegenwoordigers wel in een schrille tegenstelling tot hun zo nadrukkelijk geroemde 'deskundigheid en wijsheid'.

Ook uit de geschiedenis van de wijzigingsprocedure in onze Grondwet blijkt duidelijk haar karakter van volksraadpleging. De Grondwet van 1814 schreef voor, dat in tweede lezing het bij de wet vastgestelde voorstel behandeld moest worden door een verdubbelde Staten-Generaal. Hier dus geen ontbinding, maar wel, zij het slechts voor de helft, een soort grondwetskamer. In 1815 werd de bedoeling een beroep op de kiezers te doen nog een weinig verduidelijkt, doordat de door de Koning benoemde Eerste Kamer, die toen haar intrede in onze Grondwet deed, uitdrukkelijk van de behandeling van de wijzigingsvoorstellen in tweede lezing uitgesloten werd. In 1848 stelde de regering voor de Staten-Generaal, nadat een wet een wijzigingsvoorstel heeft vastgesteld, te ontbinden, de nieuwe Kamers over de voorstellen te laten beslissen, en vervolgens opnieuw te ontbinden. Hier dus een zuivere grondwetskamer, zij het niet naast, maar in plaats van het parlement, zodat de gewone parlementaire arbeid korte tijd stopgezet zou worden. Op wens van de Tweede Kamer liet de regering de tweede ontbinding vallen en werd aldus de huidige procedure aanvaard, die dus gezien moet worden als louter een vereenvoudiging van het door de regering voorgestelde stelsel, waarvan het karakter van volksraadpleging wel zeer duidelijk was.

Ten slotte kan er nog op gewezen worden dat een beroep op de kiezers in ons staatsrecht geenszins onbekend is. De in art. 82

van de Grondwet geopende mogelijkheid dat de Kamers ontbonden worden getuigt ervan. Aan de wijzigingsprocedure van de Grondwetten van 1814 en 1815 herinneren de artikelen 18 en 19 van de huidige Grondwet, die voor het benoemen van een troonopvolger een bijeenroepen van de Staten-Generaal in dubbele getale verlangen. Ook hier dus, voor 50 %, een beroep op de kiezers.

Ik meen dus dat het beginsel van volksraadpleging bij grondwetsherziening ten zeerste gewenst is en ook aan onze huidige grondwettelijke wijzigingsprocedure ten grondslag ligt. Dat neemt niet weg dat deze best voor verbetering vatbaar zou kunnen zijn. Dat ons systeem van ontbinding van de Staten-Generaal allerminst ideaal gevonden wordt blijkt al uit de hierboven gesignaleerde neiging de ontbinding samen te laten vallen met de gewone verkiezingen, teneinde het bezwaar van onderbreking van het parlementaire werk te ondervangen. Altijd echter het probleem dat de kiezer in één keer zijn mening moet geven over de voorgestelde wijzigingen in de Grondwet én over het in de komende vier jaren te voeren regeringsbeleid. Na de Tweede Wereldoorlog is dan ook twee keer door de regering voorgesteld over te gaan op het systeem van de grondwetskamer. Zowel in 1946 als in 1952 is dat verworpen, o.a. op grond van de redenering dat een grondwetskamer in strijd zou zijn met de representatieve gedachte, die aan ons staatsstelsel ten grondslag zou liggen. Men ontkende dus eigenlijk dat inspraak van de kiezers reeds in de bedoeling van de huidige regeling ligt. Zolang dat het geval blijft, zullen alle pogingen om die inspraak effectiever te maken tot mislukken gedoemd zijn. De samenstellers van de *'Proeve'* (1966) hebben dan ook van een voorstel tot verandering van de huidige procedure afgezien.

Inmiddels is het in dit artikel reeds veel gebruikte woord 'inspraak' een modewoord, dat in verbinding met 'de kiezer' steeds positiever gewaardeerd wordt. Gehoopt mag worden dat dit ook t.a.v. grondwetsherziening eens het geval zal zijn. Wanneer het eenmaal zo ver is, zie ik geen reden waarom men niet direct tot de meest effectieve vorm van volksraadpleging, het referendum, zou overgaan.

Vóór de Eerste Wereldoorlog, toen men overigens naar mijn idee het beginsel van volksraadpleging in onze wijzigingsproce-

dure duidelijker onderkende dan in 1952,³ achtte men over het algemeen voor een referendum de tijd nog niet rijp. Het klassieke argument was: 'de kiezer kan er niet over oordelen'. Door Krabbe werd dit aldus – m.i. afdoende – weerlegd:

*'het kiesrecht, veronderstelt voor zijn gebruik een politiek inzicht van veel verdere strekking dan noodig is voor het bepalen van zijn stem over een concreten maatregel van wetgeving'*⁴

In 1921 diende de regering een door de Staatscommissie-Ruys voorbereid voorstel tot wijziging van de herzieningsprocedure in de Grondwet in, waarin voorzien was in een facultatief referendum. Het werd in 1922 in eerste lezing met gering verschil (45-43) verworpen.

Hierna kwam er pas weer in 1952 een vurig pleidooi voor het referendum, en wel van de hand van G. van den Bergh. Hij wees erop dat er van het referendum ook een positieve invloed op het vermogen tot oordelen van de kiezers uitgaat:

'Is beter, is zuiverder opvoeding tot het volle staatsburgerschap denkbaar, dan het recht aan een volksstemming deel te nemen, dan te ondervinden, dat men staatsburger is, en gelijkelijk met ieder ander, wie ook, over fundamentele vragen van het gemeenbest beslist? Bestaat er bovendien ongedwongen, natuurlijker wijze om de burger te doordringen van de gedachte, dat hij de plicht heeft zich te onderwerpen aan de door het volk aanvaardde maatregelen, ook als zij niet zijn persoonlijke instemming kunnen wegdragen?'⁵

In dit verband moet ook een opmerking van Van der Pot gememoreerd worden, die in het algemeen stelde:

'Een procedure van grondwetsherziening moet afgestemd worden niet op de weinig belangrijke gevallen of op die, welke weinig tegenstand ontmoeten, maar op de belangrijke en omstreden

³ 'Facto stemt ten onzent, daar de nieuwe Kamers over het ontwerp-Grondwet geen recht van amendement bezitten, het volk over de wijzigingen in de constitutie.' B. C. De Savornin Lohman, *Over het begrip Grondwet* (1912), blz. 31.

⁴ H. Krabbe, *De heerschappij der Grondwet*, De Gids 1906 IV, blz. 388/389.

⁵ G. van den Bergh, *Referendum en volksinitiatief* (S & D 1952, blz. 600 e.v.). Verzamelde staatsrechtelijke opstellen, IIIe bundel (1957), blz. 81.

voorstellen; niet op de kiezers die daarover géén, maar op de kiezers die daarover wel een eigen oordeel hebben'.⁶

Dit brengt mij op het vraagstuk of een referendum voor alle gevallen imperatief voorgeschreven moet zijn, of facultatief en, in het laatste geval, waarvan het al of niet houden van een referendum moet afhangen. De Staatscommissie-Ruys van 1918 wilde alleen een referendum houden wanneer een voorstel in eerste lezing aangenomen was met een meerderheid kleiner dan tweederde. Zo'n systeem, waarbij het al of niet houden van een referendum uitsluitend van de volksvertegenwoordiging afhangt, lijkt mij in ieder geval onjuist. Ook al eist men in het parlement nog zo'n grote meerderheid, de mogelijkheid dat de kiezers er totaal niet aan te pas komen moet uitgesloten zijn. Men kan het recht een referendum aan te vragen aan een bepaald gedeelte van het parlement geven, in ieder geval komt dit recht toe aan de kiezers.

V. d. Bergh wilde het recht een referendum aan te vragen geven aan één miljoen kiezers, toen ongeveer ééNZesde deel van het electoraat, die hiervoor drie maanden de tijd krijgen. Hij stelt voor dat in eerste instantie een inleidend verzoek van b.v. 50.000 kiezers tot het openen van officiële aanvraagbureaus moet leiden, teneinde in tweede instantie de benodigde miljoen te verzamelen. Voorts oppert hij de mogelijkheid een waarborgsom (b.v. f 10.000,—) te vragen. Deze procedure komt mij nogal ingewikkeld voor. Teneinde dit alles zo mogelijk te vermijden zou m.i. in ieder geval óók een overeenkomstig gedeelte van de volksvertegenwoordiging het recht moeten hebben om een referendum aan te vragen. Voorts zou het vragen van een waarborgsom achterwege gelaten moeten worden. Het verzamelen van een groot aantal aanvragen is al moeilijk genoeg; als er bovendien geld bij opgehaald moet worden — dat later eventueel weer gerestitueerd moet worden — wordt het allemaal wel erg lastig. Dit laatste bezwaar zou wegvallen wanneer een politieke partij het initiatief zou nemen, maar dat lijkt mij nu juist niet de bedoeling. Het gaat erom dat iedere individuele kiezer rechtstreeks zijn mening geeft over een concreet voorstel. Als men wenst dat dat gekanaliseerd wordt door de politieke partijen, kan men even goed zijn toevlucht nemen tot het systeem van de grondwetkamer.

Het facultatieve referendum is een toepassing van het 'wie

⁶ C. W. van der Pot, *De grondwetsherziening 1952*, NJB 1952, blz. 16.

zwijgt, stemt toe'-principe, dat in onze huidige Grondwet reeds toegepast wordt in art. 61 bij de internationale overeenkomsten. Daar wordt een overeenkomst geacht door de Staten-Generaal te zijn goedgekeurd, tenzij éénvijfde van de leden van één der Kamers wenst dat de overeenkomst aan een uitdrukkelijke goedkeuring wordt onderworpen. M.i. kan dit principe alleen toegepast worden als aan het „zwijgen” op zeer eenvoudige wijze een einde gemaakt kan worden. Wanneer het de Staten-Generaal betreft kan dat gemakkelijk, maar ik geloof niet dat dit, wanneer het om het gehele electoraat gaat, eenvoudig en doeltreffend georganiseerd kan worden.

V. d. Bergh koos voor het facultatieve referendum, omdat hij bij de toepassing van een verplicht referendum veel moeilijkheden verwachtte. Hij wijst erop dat er vaak vele wijzigingsvoorstellen tegelijk zijn en vraagt dan:

*‘Moet men nu de kiezers bij het referendum bij voorbeeld een tienvoudige keuze tussen ‘ja’ en ‘neen’ geven? Dat is een veel te zware eis aan de gemiddelde, en misschien zelfs aan menige Hooggeleerde kiezer gesteld!’*⁷

Ik begrijp dit bezwaar niet. Wanneer de kiezer in principe in staat geacht wordt te beslissen over één voorstel, dan kan hij dat óók tien keer achter elkaar; het duurt alleen wat langer. Bovendien is het grote aantal wijzigingsvoorstellen juist een gevolg van de huidige procedure, waarbij in feite slechts ééns per vier jaar grondwetswijziging mogelijk is. Een referendum kan altijd gehouden worden en daardoor is er ook geen noodzaak om gedurende een aantal jaren voorstellen op te sparen.

Het grote probleem ligt bij de inhoud van onze Grondwet. Die bevat namelijk zowel belangrijke als minder belangrijke zaken, zodat het zeer goed mogelijk is dat de gemiddelde kiezer voor vijf van de tien wijzigingsvoorstellen niet de vereiste interesse op kan brengen. Als men tot invoering van een verplicht referendum over wil gaan, zal in die inhoud verandering gebracht moeten worden. De vraag is dus welke onderwerpen in theorie de inhoud van de Grondwet zouden moeten uitmaken.

Uit de door mij hierboven gegeven ratio voor het bestaan van een Grondwet vloeit onmiddellijk voort wat in ieder geval in de Grondwet geregeld moet worden, namelijk de volksvertegenwoordiging en haar ‘mandaat’. Maar er is natuurlijk méér, en

⁷ *Herziening der herziening* (rectorale rede 1953). Verzamelde staatsrechtelijke opstellen, IIIe bundel, blz. 52.

wel in het algemeen de bepalingen die typerend zijn voor een democratische rechtsstaat. Is er voor deze zaken eenmaal een wet in het leven geroepen, die alleen door een referendum gewijzigd kan worden, dan moet m.i. van deze mogelijkheid gebruik gemaakt worden om al die bepalingen, die fundamenteel genoeg zijn om de kiezers over hun wijziging te laten beslissen, eveneens in die Grondwet op te nemen.

Ondertussen hebben wij nog steeds onze huidige Grondwet, met haar merkwaardige historisch-bepaalde inhoud. Moet nu een groot gedeelte daarvan overboord gezet worden, voordat het verplichte referendum zijn intrede kan doen? Ik geloof niet dat dit noodzakelijk is. Men houde zich slechts aan de volgende gedragslijn. Is er een kwestie aan de orde die in de huidige Grondwet geregeld is en noodzakelijk wijziging behoeft, maar die te onbelangrijk is om aan de kiezers voor te leggen (en als men vandaag een nieuwe Grondwet zou moeten maken zou men de betreffende bepaling ook niet meer opnemen), dan stelle men de kiezers voor het artikel, of gedeelte ervan, uit de Grondwet te schrappen, zodat de wetgever de handen vrij krijgt, en men stelle de kiezers tevens voor in de plaats ervan één of meer van de fundamentele bepalingen, die thans nog buiten onze Grondwet te vinden zijn, in de Grondwet op te nemen. Zo mogelijk wachtte men met een zodanige wijziging tot tevens een verandering van een grondwettelijke bepaling die wél belangrijk is aan de orde komt. Het komt mij voor dat aldus de toepassing van een verplicht grondwetsreferendum zeker zo soepel kan verlopen als een facultatief referendum en dus, nog afgezien van de problemen die een regeling voor het aanvragen van een facultatief referendum altijd met zich mee zal brengen, uit een oogpunt van maximale kiezersinspraak de voorkeur verdient.

Onze Grondwet behoort tot die voor welker wijziging een vorm van volksraadpleging vereist is, maar naast de verplichte ontbinding van de Staten-Generaal wijkt onze wijzigingsprocedure ook anderszins van de gewone wetgevingsprocedure af, en wel ten aanzien van de voor aanneming van een voorstel vereiste meerderheid, die voor de tweede lezing — in plaats van de helft, zoals gebruikelijk — op tweederde van de uitgebrachte stemmen is gesteld. De tweederde meerderheid komt al vanaf 1814 in de wijzigingsprocedure van onze Grondwet voor, maar is in de loop der tijd wel met zeer verschillende argumenten verdedigd.

B. C. de Savornin Lohman wijst erop dat onze Grondwet drie

verschillende elementen bevat, die ieder eigenlijk — in de in 1814 gangbare theorie — een aparte wijzigingsprocedure vereisen: het *contrat social*, waar eenstemmigheid voor nodig is, de onvervreemdbare mensenrechten, die onveranderlijk zijn, en de *staatsinrichting*, die bij meerderheidsbesluit gewijzigd kan worden.⁸ Onze wijzigingsprocedure heeft dus duidelijk het karakter van een compromis. Daarnaast mag het niet uitgesloten geacht worden, dat eenvoudig een gevoel van tevredenheid over het eigen werkstuk de grondwetscommissie van 1814 heeft ingegeven voor de wijziging van hun geestesprodukt een versterkte meerderheid te eisen. Pas in 1848 kwam het argument “de minderheden moeten beschermd worden” naar voren.

Struycken stelt het probleem van de theoretische rechtvaardiging van de tweederde meerderheid aldus:

*“dat de vraag naar haar reden van bestaan niet aldus mag worden verstaan, of dan in een volk de minderheid over de meerderheid mag heerschen, maar of onder de talrijke waarborgen voor stabiliteit, rechtszekerheid en eerbiediging van minderheid en individu, die het moderne staatsleven biedt, ook die, welke in de Grondwet is gelegen, behoort te worden behouden.”*⁹

Als andere waarborgen noemt hij o.a. de scheiding der staatsfuncties, het vertegenwoordigende stelsel, het twee-kamerstelsel, de voor wetgeving voorgeschreven procedure en de decentralisatie. Het antwoord op deze vraag kan voor wat betreft de tweederde meerderheid m.i. alleen maar ontkennend zijn. Er zijn in ons staatsleven inderdaad talloze waarborgen voor stabiliteit enz., maar wanneer onze wetgevende macht nu eenmaal op die zorgvuldige manier, met vertegenwoordigend stelsel en twee Kamers, is ingericht en een bepaalde procedure voor de wetgeving is aanvaard, welke reden kan er dan nog zijn om ten aanzien van de meerderheidseis in die procedure nog eens af te wijken wanneer het grondwetszaken betreft? Die reden kan alleen in de inhoud van de Grondwet gelegen zijn. Er zouden dus onderwerpen moeten bestaan, waarvan de aard met zich meebrengt dat zij slechts met een tweederde meerderheid te wijzigen zijn. Welke onderwerpen zouden dat zijn? De monarchie, de Raad van State of de Eerste Kamer? Ik weet het niet. Wel weet ik dat als die onderwerpen er zijn, er ook onderwerpen moeten bestaan die

⁸ T.a.p. blz. 28.

⁹ A. A. H. Struycken, *De Grondwet, haar karakter en waarde* (1914), blz. 29.

naar hun aard slechts met een drievierde meerderheid gewijzigd kunnen worden, en andere met vijfachtste, en elfdertiende, enz.

Men kan het ook zó construeren, dat een bepaling een hogere rechtswaarde krijgt doordat hij met een grotere meerderheid is aangenomen, maar dan moet, zoals Krabbe betoogde, dat ook voor alle wetten gelden en moet een wet die met 80 tegen 20 stemmen is aangenomen ook alleen met minstens dezelfde meerderheid gewijzigd kunnen worden¹⁰. Inderdaad werd de Grondwet van 1814 met overgrote meerderheid aangenomen, maar wij hadden toen te maken met originaire rechtsvorming, die, zoals meestal in zo'n geval, nogal onregelmatig was. Men kan daarom m.i. moeilijk een bijzondere, hogere rechtswaarde aan onze Grondwet toekennen.

Ik had het probleem ook anders kunnen stellen. Ik had ook kunnen vragen welke de onderwerpen zouden zijn, waarvan de aard met zich meebrengt dat zij niet met een gewone meerderheid veranderd kunnen worden (met de nadruk op "niet" in plaats van op "gewone"). Dan zou het antwoord kunnen luiden: de vrijheidsrechten. *In een democratie verdienen de minderheden wel bescherming, maar niet in die zin, dat een belangrijke politieke regeling, waartegen een minderheid zich verzet, geen doorgang mag vinden. Zij hebben alleen recht op regels die waarborgen dat zij altijd de mogelijkheid zullen houden om van minderheid tot meerderheid te worden: vrijheid van meningsuiting en vrijheid van vereniging en vergadering vooral. Dáárdoor worden zij beschermd.* Die bepalingen zouden dan in theorie niet alleen niet door een meerderheidsbesluit gewijzigd moeten kunnen worden, en ook niet met een tweederde meerderheid, maar helemaal niet. Zij worden dan ook wel de onvervreembare mensenrechten genoemd.

Moet nu dit onvervreembare karakter in de Grondwet tot uitdrukking gebracht worden? Ik dacht van niet. Dan zou over de desbetreffende bepalingen bepaald moeten worden dat zij in het geheel niet gewijzigd kunnen worden. Maar dan moeten die artikelen wel op de meest ideale wijze geredigeerd zijn en wie zal durven beweren dat hij in staat is de vrijheidsrechten op zodanige wijze te formuleren, dat deze bepalingen de eeuwen kunnen trotseren! Het lot dat bepalingen, waarvan de "stabyliteit" op een dergelijke wijze verzekerd was, in het verleden beschoren is geweest, is trouwens niet hoopgevend. De Staatsregeling

¹⁰ T.a.p., blz. 374-375.

voor het Bataafse Volk van 1798 bepaalde in art. 304 dat de gehele staatsregeling tot eind 1803 niet gewijzigd kon worden, hetgeen desalnietemin in 1801 gebeurde. In 1884 werd in de Franse Grondwet een bepaling opgenomen, die inhield dat in de Grondwet van alles gewijzigd kon worden, maar alleen de monarchie niet afgeschaft kon worden, wat niet wegneemt dat Frankrijk thans een republiek is. Ik kan slechts concluderen dat het geen zin heeft te proberen de duurzaamheid van welk beginsel ook door juridische kunstgrepen te waarborgen. Wel is er natuurlijk alle reden om de vrijheidsrechten op te nemen in een Grondwet, die slechts met medewerking van het volk gewijzigd kan worden¹¹

Verwant aan het argument van de minderheden die beschermd moeten worden is de redenering dat de tweederde meerderheid een wapen tegen partijdespotisme zou zijn. Nu is partijdespotisme natuurlijk erg kwalijk, maar er is weinig tegen te doen en als men er iets tegen wil doen door de meerderheidseis te versterken, is er evenveel reden om dat te doen bij de gewone wetgeving als bij grondwetswijziging. Kranenburg zag echter in dit verband tegen de tweederde meerderheid het volgende bezwaar:

*“Men vergroot daardoor zeer de kans, dat de staatkundige groepen genoopt worden tot een het staatkundig leven demoraliserende ruilhandel, tot een “offerfeest van beginselen”, en dat een onevenredige, immers door toevallige constellatie ontstane, machtspositie van enkele groepen, of zelfs van één groep, de normale ontwikkeling van het recht tegenhoudt, wat weer de onregelmatige rechtsvorming bevordert.”*¹²

Onze gebruikelijke procedure van kabinetsformatie maakte het in het verleden mogelijk dat met het oog op een noodzakelijke grondwetswijziging bij de vorming van een kabinet reeds rekening gehouden werd met de benodigde tweederde meerderheid. Ik geloof echter dat in de huidige ontwikkeling van ons partijstelsel en de gevolgen die dat voor de procedure van kabinets-

¹¹ Overigens is er wel degelijk een tamelijk effectief middel gevonden om de mensenrechten ‘onvervreemdbaar’ te maken, en wel door ze te internationaliseren. Wij hebben thans te maken met de Conventie van Rome van 1950, waarin de meest fundamentele vrijheden te vinden zijn, en waaraan de Nederlandse rechter ex art. 65 Grondwet, voor zover het een ieder rakende bepalingen betreft, moet toetsen, zodat deze bepalingen in zekere zin boven de Grondwet staan.

¹² R. Kranenburg, *Het Nederlandsé staatsrecht* (8) (1958), blz. 554.

formatie zal hebben, een argument gelegen is voor spoedige afschaffing van de tweederde meerderheid. Wij gaan m.i. naar een stelsel, waarin de politieke partijen verdeeld zullen zijn in twee blokken en waarbij het in een regering samenwerken van een partij uit het ene met een partij uit het andere blok door afspraken vóór de verkiezingen uitgesloten zal zijn. De kans is dan groot dat door de ongeveer gelijke sterkte van beide blokken een wijziging van de Grondwet een onmogelijkheid wordt. Wanneer de tweederde meerderheid afgeschaft is neemt wellicht de kans op 'partijdespotisme' toe, maar een verplicht grondwets-referendum lijkt mij daar een uitstekend wapen tegen.

De pogingen de tweederde meerderheid een theoretische rechtvaardiging te geven zijn m.i. geen van alle geslaagd. Ik kan iedere versterkte meerderheid slechts zien als een juridische list om de status quo te handhaven. De meest kernachtige veroordeling ervan staat op naam van Krabbe:

*'De ontzegging door de generatie van nu aan de generatie van later om een rechtsovertuiging der meerderheid tot gelding te brengen, is een usurpatie van macht zoo groot en geeft aan zwakke tegenover sterke sociale krachten zulk een door niets te rechtvaardigen voorsprong, dat in het artikel der Grondwet, 't welk die versterkte meerderheid voorschrijft, onrecht is gelegen.'*¹³

Overigens mag betwijfeld worden of een gekwalificeerde meerderheid wel zo'n effectief middel is om de 'duurzaamheid en stabiliteit van onze staatsinstellingen' te waarborgen. Oud meende van niet:

*'Men kan toch aan revolutionaire bewegingen geen betere rechtvaardiging geven dan dat zij er zich op kunnen beroepen een einde te willen maken aan een toestand, die door de meerderheid is veroordeeld en niettemin onveranderd wordt gelaten.'*¹⁴

Kranenburg wijst erop dat men in tijden van plotselinge vernieuwing meestal genoopt is zijn toevlucht te nemen tot een referendum; en daarbij komt nooit een gekwalificeerde meerderheid voor, wat weer samenhangt met het origineere karakter dat de rechtsvorming dan meestal heeft. Het risico dat er helemaal geen regeling tot stand komt kan men dan niet lopen.

V. d. Bergh was voorstander van een facultatief grondwetsreferendum met een gekwalificeerde meerderheid. Het laatste

¹³ H. Krabbe, *Grondwetsherziening*, De Gids 1912 IV, blz. 20/21.

¹⁴ P. J. Oud, *Constitutioneel recht II* (1948), blz. 29.

op grond van de argumenten: de bescherming van minderheden en de noodzaak dat niet de grote beginselen, die het volk dierbaar zijn, door een efemere meerderheid te niet kunnen worden gedaan; het gevaar van overhaasting dus. Een vreemd argument voor V. d. Bergh, wanneer men weet dat hij de Eerste Kamer geheel van de grondwetsherziening wilde uitsluiten, omdat er daarbij al een rem tegen de 'waan van de dag' is gelegen in de tweede lezing. Dat een gekwalificeerde meerderheid bij grondwetsreferenda zelden voorkomt houdt volgens hem verband met het verplichte karakter ervan. Ik zie dat verband niet; ook bij facultatieve referenda wordt nooit een versterkte meerderheid geëist.

V. d. Bergh aarzelde op dit punt nogal. In 1952 pleitte hij voor een drievijfde meerderheid met subsidiair 55 %, terwijl hij in 1953 zonder meer voor een drievijfde meerderheid was, omdat hij meende dat een drievijfde meerderheid bij een referendum een ongeveer even zware eis is als tweederde in de volksvertegenwoordiging. Bepaald inconsequent is hij wanneer hij bij een gewoon wetsreferendum, waar hij óók een voorstander van was, met een gewone meerderheid genoegzaam neemt. Men bedenke daarbij dat de ratio voor het Grondwets- en het wetsreferendum voor V. d. Bergh precies hetzelfde was: ten aanzien van fundamentele zaken herneemt de directe democratie haar rechten. Door een versterkte meerderheid te eisen ondergraaft V. d. Bergh m.i. zijn eigen, hierboven aangehaalde, pleidooi voor het referendum. Want men stelle zich niet te veel voor van de opvoeding tot staatsburgerschap van de burger die ondervindt dat de stem van zijn buurman, die tegen was, kennelijk zwaarder weegt dan de zijne, die samen met de andere vóór-stemmers een voorstel de meerderheid gaf, maar niet voldoende om de gekwalificeerde meerderheid te halen.

Hiermee kom ik op de vraag of het rechtsbewustzijn de gekwalificeerde meerderheid aanvaardt. Nu is het natuurlijk altijd moeilijk om te werken met 'het' rechtsbewustzijn. Ik kan alleen zeggen dat mijn rechtsbewustzijn de gekwalificeerde meerderheid niet aanvaardt en voor de rest kan ik slechts gissen.

Kranenburg meende:

*'De eis van de gekwalificeerde meerderheid mist nu eenmaal het onmiddellijk evidente voor het rechtsbewustzijn, dat aan het gewone meerderheidsbesluit eigen is.'*¹⁵

¹⁵ T.a.p., blz. 554.

V. d. Pot daarentegen stelde:

'Uit het feit, dat zovele statuten van verenigingen de bepaling bevatten, dat voor wijziging een versterkte meerderheid nodig is, mag voorts, dunkt mij, worden afgeleid dat voor veler rechtsbewustzijn het richtige ener verandering van hoofdregelen bij gewoon meerderheidsbesluit juist niet evident is.'¹⁶

Persoonlijk heb ik het idee dat de versterkte meerderheid niet zozeer aanvaard wordt omdat men het juist acht, dat voor belangrijke zaken een meer naar eenstemmigheid neigende meerderheid vereist is, maar vanwege een gevoel van 'voor alle zekerheid'. Het betreft namelijk altijd een soort vertegenwoordigende lichamen. In verenigingen werkt men meestal met een Algemene Ledenvergadering, waarvan echter de praktijk heeft uitgewezen dat zij allerminst 'algemeen' pleegt te zijn. Men eist dan voor belangrijke zaken een tweederde meerderheid, omdat men dan redelijkerwijze mag aannemen dat van *alle* leden in ieder geval een *meerderheid* met de wijzigingen accoord gaat. V. d. Bergh wees er al op dat een tweederde meerderheid in een volksvertegenwoordiging waarschijnlijk correspondeert met een krappere meerderheid onder het volk zelf. Past men eenmaal de meest zuivere vorm van volksraadpleging, het referendum, toe, dan is er m.i. geen enkele reden om een versterkte meerderheid te eisen en ik vermoed dat het rechtsbewustzijn van de kiezers dat ook niet zou aanvaarden.

In 1914 schreef Struycken dat hij de gedachte, dat de tweederde meerderheid afgeschaft behoort te worden, reeds gemeengoed achtte. Hij had goede redenen om dat te doen. De staatscommissies van 1883, 1905 en 1910 en in navolging daarvan de regering in 1913 stelden voor de tweederde meerderheid te vervangen door een absolute meerderheid. In 1921 stak de tweederde meerderheid echter weer de kop op in het regeringsvoorstel, dat voor aanneming van een wijzigingsvoorstel in tweede lezing bij een referendum een tweederde meerderheid eiste. In 1946 wilde de Staatscommissie-Beel in de tweede lezing genoeg nemen met een absolute meerderheid, maar de regering stelde voor een drievijfde meerderheid (van het grondwettelijk ledental) te eisen. Nadat dit voorstel was verworpen stelde de regering in 1951 een tweederde meerderheid van de uitgebrachte stemmen voor. Aan afschaffing van de versterkte meerderheid

¹⁶ C. W. van der Pot, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht* (8) (1968), blz. 186.

bleek toen dus niet meer gedacht te worden, maar in 1954 werd in de wijzigingsprocedure van het Statuut afgezien van een gekwalificeerde meerderheid, volgens de Toelichting bij art. 55 omdat dat een wijziging 'te zeer zou bemoeilijken'!

De hierboven al enige malen ter sprake gekomen absolute meerderheid, de meerderheid van het grondwettelijk ledental van het betreffende lichaam, is een gekwalificeerde meerderheid, maar mist de kwalijke trekjes van andere versterkte meerderheidseisen. Niet zozeer in de positie van de minderheid, als wel in die van de thuisblijvers wordt verandering gebracht. Wat Krabbe schreef over 'userpatie van macht' gaat m.i. voor de absolute meerderheid dan ook niet op. Duidelijker nog dan bij de tweederde meerderheid ligt ook aan de absolute meerderheid het 'voor alle zekerheid'-idee ten grondslag; alleen nu niet met het oog op de kiezers, maar louter binnen de volksvertegenwoordiging.

Hetzelfde doel als de eis van een absolute meerderheid heeft, wordt nagestreefd door het quorum te versterken. In ons land kwam een versterkt quorum van tweederde voor in de Grondwet van 1815, bij de behandeling van een grondwetsherziening in tweede lezing door de verdubbelde Tweede Kamer (waarin voor aanneming een drievierde meerderheid vereist was).

Als een voorstel tot grondwetswijziging in tweede lezing door een vertegenwoordigend lichaam behandeld wordt is er m.i. geen enkele reden om een versterkt quorum te eisen, ten einde de kans dat de meerderheid van de uitgebrachte stemmen tevens de absolute meerderheid is te vergroten. De wil van de volksvertegenwoordigers om al of niet bij de behandeling van een voorstel tot grondwetsherziening aanwezig te zijn lijkt mij een uitstekende graadmeter voor het belang van het voorstel dat aan de orde is. Is dat belang groot, dan zullen zonder enige twijfel praktisch alle kamerleden aanwezig zijn en is een bijzonder quorum of de eis van een absolute meerderheid niet nodig. Is dat belang niet zo groot, dan verdient de beslissing over het voorstel ook geen bijzondere waarborgen.

Ten aanzien van de wijze van behandeling van de voorstellen tot grondwetswijziging door de Staten-Generaal zijn in de loop der tijd verschillende voorstellen gedaan ter verandering van de huidige procedure, beraadslagen en beslissen in achtereenvolgens de Tweede en Eerste Kamer afzonderlijk. Het veerst gaat V. d. Bergh,

die de Eerste Kamer geheel uit wil schakelen van de grondwetsherziening. Hij betoogt dat de reden voor het bestaan van de Eerste Kamer gelegen is in de theorie dat voorkomen moet worden, dat een door de Tweede Kamer aangenomen ontwerp, dat nog niet voldoende doordacht is, wet wordt. Deze 'revisie' geschiedt bij grondwetsherziening echter in de tweede lezing. Ik kan hier volledig mee instemmen. De wet waarin een voorstel tot grondwetswijziging in eerste lezing wordt geformuleerd verklaart niet meer dan dat er 'grond bestaat om het voorstel in overweging te nemen'. Moet nu een Eerste Kamer ervoor gaan waken dat niet al te ondoordacht een voorstel in overweging gegeven wordt? Het komt mij nogal overdreven voor. De wet bij een grondwetsherziening in de eerste lezing is een wet in formele, niet in materiële zin. M.i. zou de Eerste Kamer in ieder geval uitgesloten moeten worden van de behandeling van alle niet-materiële wetten. Een zekere tendens in die richting is reeds aanwezig, gezien de vele voorstellen om de rol van de Eerste Kamer ten aanzien van de begrotingswetten, die ook slechts wetten in formele zin zijn, te beperken.

Ook in de tweede lezing is de rol van de Eerste Kamer m.i. niet gerechtvaardigd. Wanneer men een beroep doet op de kiezers om mee te beslissen over een voorstel tot grondwetswijziging, moet men de nadere overweging daarvan niet opdragen aan een lichaam dat een min of meer zuivere afspiegeling geeft van de opvattingen van de kiezers van een paar jaar tevoren. Een nadere overweging die trouwens volkomen onnodig is, omdat de kiezers en de door hen rechtstreeks gekozen Tweede Kamer, dankzij de voorafgaande behandeling in de eerste lezing, ruimschoots voldoende tijd hadden om het voorstel goed te overdenken.

Ook is vaak voorgesteld om bij grondwetsherziening de Staten-Generaal te laten optreden in verenigde vergadering, b.v. in 1946 door de Staatscommissie-Beel voor de eerste lezing (met in de tweede lezing een grondwetskamer). Er waren echter in de Tweede Kamer veel bezwaren tegen. Van Hamel was er in 1914 al tegen:

Immers deze combinatie verplaatst geheel ongewoon en onverwacht de meerderheid, rukt de organisatie der volksvertegenwoordiging uit haar verband en is voor de beslissing over zake-

*lijke onderwerpen volstrekt niet nodig. Zij kan slechts aanleiding geven tot verwarring en vermenging.*¹⁷

Daar kan tegen aangevoerd worden dat de verenigde vergadering best past in het systeem van onze Grondwet. Niet alleen bij allerlei zaken betreffende het koningschap, maar ook bij oorlogsverklaring schrijft de Grondwet een verenigde vergadering voor. M.i. is er alle reden voor om dit ook bij grondwetsherziening te doen, al was het alleen maar om de invloed van de Eerste Kamer te verkleinen.

Art. 131 lid 2 GrW. draagt de beoordeling of een wetsvoorstel al of niet in strijd is met de Grondwet of aan de wetgever, Kroon en Staten-Generaal tesamen. Is deze regeling juist? Ik meen van niet. Gezien de wijzigingsprocedure van onze Grondwet, waarvan het beroep op de kiezers verreweg het belangrijkste element is, heeft zij het karakter van een waarborg voor de belangen van de burgers, democratie, rechtszekerheid en vrijheid vooral, tegenover de Staat. Om die waarborg te effectueren zal echter toch een beroep op een orgaan van die Staat gedaan moeten worden. Voor de keuze uit de verschillende staatsorganen is hun onderlinge machtsverhouding belangrijk. In 1814 was de Kroon het machtigste. Daartegenover stond de volksvertegenwoordiging, als verdedigster van de belangen van de burgers. Het waken tegen schending van de Grondwet was haar dus ook wel toevertrouwd. Dit dualistische stelsel heeft zich echter gaandeweg ontwikkeld in monistische richting. Niet alleen heeft het parlement meer macht gekregen, maar bovendien zijn regering en parlement steeds meer naar elkaar toegegroeid. Wanneer het verder gaat in de richting zoals is aangegeven in het PvdA-rapport *'Een stem die telt'* (1967), vormen regering en kamermeerderheid straks een eenheid, waarin verreweg de meeste staatsmacht is geconcentreerd. Een bescherming daartegen, voor wat betreft de belangrijke beginselen die in onze Grondwet een plaats hebben, kan geen kwaad.

Het enige orgaan waaraan die taak dan nog opgedragen kan worden is de onafhankelijke rechter. Ik zie ook niet waarom hij er ongeschikt voor zou zijn. Als een wet tot stand gekomen is na uitgebreide discussies in het parlement over de grondwettigheid

¹⁷ Preadvies over de vraag *'Behoort het verschil tusschen wet en Grondwet in stand te worden gehouden?'* Handelingen Nederlandsche Juristen Vereeniging 1914 I, blz. 195.

ervan en de rechter niettemin tot onverbindbaarheid wegens strijd met de Grondwet zou concluderen, is dat een juridische uitspraak met politieke consequenties. Op zich is dat niets vreemds; het komt wel meer voor en is onvermijdelijk. Overigens is de enige politieke consequentie ervan dat de oppositie een succesje geboekt heeft. Dat wil echter nog niet zeggen dat de rechter het laatste woord gesproken heeft. Het moet in zo'n situatie voor regering en kamermeerderheid, die het immers zo met elkaar eens waren, een kleine moeite zijn een voorstel tot grondwetswijziging te formuleren, dat, indien ook in tweede lezing aangenomen, het mogelijk zal maken de gewenste wettelijke regeling binnen het kader van de Grondwet, zoals uitgelegd door de rechter, te laten vallen. Het laatste woord is dan aan de kiezers, hetgeen mij erg democratisch lijkt.

Tenslotte een nog altijd actueel citaat van Krabbe, die hen, die met mij van mening zijn dat onze procedure van grondwetswijziging niet alleen verbetering behoeft, maar ook — vanwege de tweederde meerderheid — principieel onjuist is, voorhoudt:

*'Zoodra dit echter erkend wordt, gaat het niet meer aan om, als aan een herziening der Grondwet behoefte bestaat, al de noodig geachte wijzigingen nog eens voor het laatst de vuurproef der versterkte meerderheid te doen doorstaan en dus voor die herziening te blijven stellen een eisch, waarvan de onredelijkheid in confesso is.'*¹⁸

¹⁸ Grondwetsherziening, blz. 21.

Socialisme, onderwijs en het Noorden 1

Uitgangspunt van dit artikel is de vraag of er anno 1969 verband bestaat tussen socialisme, onderwijspolitiek en de ontwikkeling van Noord-Nederland. Om deze vraag — althans eniger mate — te kunnen beantwoorden, is het nodig na te gaan:

a. wat onder een socialistische onderwijspolitiek moet worden verstaan;

b. welke bijdrage een dergelijke politiek kan leveren tot de sociaal-culturele en economische ontwikkeling van Noord-Nederland. Het is wellicht verhelderend eerst de relatie tussen het onder- en de maatschappelijke ontwikkeling wat nader te bekijken.

*1. Onderwijs en maatschappelijke ontwikkeling.*²

Idealiter moet het onderwijs gelijke tred houden met de maatschappelijke ontwikkeling en er zelfs ten dele op vooruitlopen³. In een dynamisch tijdperk als het onze bestaat de kans, dat het onderwijs (te ver) achterblijft bij de maatschappelijke ontwikkeling. Er is dan sprake van een 'educational gap' (gap=kloof). De theoretische inzichten betreffende onderwijs en opvoeding zijn dan veelal meer up to date dan de onderwijspraktijk.

Een dergelijke kloof valt thans ook in ons land te constateren⁴. Ons onderwijssysteem draagt, zowel in haar externe struc-

¹ De schrijver van dit artikel is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Afd. Schoolpedagogiek en onderwijskunde van het Pedagogisch Instituut der R.U.-Groningen.

² Meer informatie over deze relatie vindt u in: L. van Gelder 'Veranderingen in het onderwijs', dat verscheen in de reeks 'Informatie over opvoeding en onderwijs', Wolters-Noordhoff, 1968.

³ Wij wijzen erop, dat het onderwijs niet zonder meer aan de verander(-en-)de samenleving behoeft aan te passen. Het behoort ook (vanuit haar relatief autonome functie) weerstand te bieden, waar dit nodig wordt geacht en aldus enige invloed uit te oefenen op de verdere maatschappelijke ontwikkeling.

⁴ Zowel bij het kleuteronderwijs, het lager onderwijs, de verschillende vormen van voortgezet onderwijs en het hoger onderwijs. Waarschijnlijk is de kloof groter naar mate het onderwijsniveau hoger is.

tuur (de verschillende schoolsoorten) als in haar interne structuur (de pedagogisch-didactische vormgeving: leerstof-inhouden en methoden) nog de sporen van het feit, dat het in de vorige eeuw ontstaan is. De maatschappij werd toen gekenmerkt door een standen-hiërarchie. Het onderwijssysteem paste zich qua externe en interne structuur zo goed mogelijk aan bij het maatschappelijk en culturele niveau van de standen⁵. Het onderwijs continueerde aldus de bestaande sociale stratificatie⁶.

Wanneer men de kloof tussen het onderwijs en de maatschappelijke ontwikkeling als te groot begint te ervaren, zien wij dat er voorstellen tot hervorming van het onderwijs worden gedaan. Het duurt dan veelal nog decennia, voordat die voorstellen (meestal in negatieve zin geamendeerd) tot wet worden verheven. Het gevolg is, dat een wet wordt ingevoerd die in vele opzichten al weer verouderd is. Een goed voorbeeld van deze gang van zaken biedt bij ons de tot standkoming van de Wet op het voortgezet onderwijs (de Mammoetwet)⁷. Ons gevorkte onderwijssysteem (de opsplitsing na het basisonderwijs in een aantal schoolsoorten) met een censuur tussen het lager beroepsonderwijs⁸ en de overige schoolsoorten van het voortgezet onderwijs, doet vergeleken met de onderwijssystemen in Zweden, de U.S.S.R. en de U.S.A. vrij ouderwets aan⁹.

In die landen kent men namelijk de eenheidsschool d.w.z. dat alle leerlingen langer (tot 15, 16, 17 of 18 jaar) naar dezelfde

⁵ Uit een naam als h.b.s. (= hogere burgerschool) blijkt dit nog.

⁶ In ons land hebben vooral Ph. J. Idenburg en F. van Heek hierop gewezen.

⁷ Deze wet heeft een lange voorgeschiednis. Reeds in 1903 werd bij Koninklijk Besluit een staatscommissie ingesteld 'tot het voorbereiden van voorstellen aan de Regeering tot organisatie van het lager, middelbaar en hooger onderwijs, voor zoover dat tot een betere ineen-schakeling van de onderscheiden deelen van het onderwijs noodig zal blijken'. In 1910 bracht deze Ineen-schakelingscommissie een uitvoerig rapport uit, waarvan evenwel weinig invloed is uitgegaan. Eerst na de tweede wereldoorlog ontstond er weer belangstelling voor de structuur van ons onderwijssysteem (Ph. J. Idenburg; Schets van het Nederlandse Schoolwezen, Wolters 1964, blz. 323).

⁸ Bijna de helft van de kinderen gaat naar het l.b.o. (ambachtschool, landbouw- of industriehuishoudschool en lagere landbouwschool). Verschillende onderzoeken hebben uitgewezen, dat meerdere kinderen — vooral wanneer ze adequaat worden opgevangen — waarschijnlijk geschikt zijn voor een school voor m.a.v.o. en zelfs h.a.v.o.

school gaan. Binnen die ene school wordt dan gedifferentieerd, hetgeen tal van voordelen kan meebrengen (geen aansluitingsproblemen tussen het lager en voortgezet onderwijs, meer en betere kansen voor alle leerlingen; contact mogelijk bij bepaalde vakken en activiteiten tussen leerlingen van zeer uiteenlopend(e) begaafdheid en milieu). Ons land loopt, wat de externe vormgeving van haar onderwijs betreft, dus bepaald niet voorop.

2. Een socialistische onderwijspolitiek.

Eerst noemen wij de eisen die in een aantal oude communistische programma's aangaande het onderwijs gesteld werden; vervolgens besteden wij enige aandacht aan de onderwijsdenkbeelden van Marx en aan die van een vooraanstaand hedendaags Russische onderwijskundige Skatkin, waarna onze huidige onderwijspolitieke situatie nader in ogenschouw wordt genomen.

Het programma van Gotha (1875) eist de verplichte kosteloze neutrale *staatseenheidsschool* ¹⁰ Het Erfurter programma (1891) voegt eraan toe, dat de staat de 'stoffelijke voorwaarden' moet scheppen voor de 'Aufstieg der Begabten' uit de rijen der arbeidende klasse ¹¹. In het programma van de Russische communistische partij van 1919 werd gesproken over vrije, verplichte algemene en polytechnische vorming voor alle kinderen van 6-16 jaar.

Het is één van de grootste verdiensten van Marx geweest, dat hij zowel het positieve van de arbeid, als ook het negatieve effect ervan in de kapitalistische maatschappij, zo duidelijk gezien heeft.

In een dergelijke maatschappij treedt in plaats van *zelfbevestiging* zelfvervreemding op. Het privé-eigendom en de klassenmaatschappij wijst hij als de schuldigen aan. Zij belemmeren een 'algemene emancipatie' ¹².

De arbeidsverdeling heeft geleid tot de scheiding tussen hoofd-

⁹ *Onze politieke structuur* is waarschijnlijk niet erg bevorderlijk voor ingrijpende onderwijshervormingen: door de scheiding progressief/conservatief loopt die van confessioneel/niet-confessioneel ¹⁰. Ook zijn de naweën van de 'tachtigjarige schoolstrijd' ¹⁰ nog niet geheel verdwenen.

¹⁰ Ontleend aan college dictaat (L. van Gelder).

¹¹ P. Klinkenberg; *Socialistische opvoedings- en onderwijsdenkbeelden*, Amsterdam 1933.

¹² F. J. Wehnes; *Die Theorie der polytechnischen Bildung im Marxismus-Leninismus*. Uit: *Zeitschrift für Pädagogik* 1964, blz. 182 e.v.

en handarbeid. Deze scheiding wordt echter volgens Marx opgeheven, doordat de technische ontwikkeling noodzakelijk leidt tot 'groot-industrie'. Deze heeft volgens hem in plaats van de éénzijdige specialist (door de mechanisatie en vooral door de huidige automatisering zegt men thans in de U.S.S.R. *de beweeglijke en alzijdig gevormde arbeider* nodig, *die gelijke tred weet te houden met de eisen van een gestadig voortschrijdende en zich voortdurend wijzigende arbeidswereld*.

Op basis van zijn analyse van de grootindustrie komt Marx dus tot de wet van de absolute adaptabiliteit van *de mens* aan de veranderde eisen van het werk¹³. Om deze adaptabiliteit ('functionele mobiliteit') te bereiken moet de mens veelzijdig ontwikkeld worden. Marx verwacht veel van de combinatie van betaald productief *werk* lichamelijke oefening en *theoretisch* en polytechnisch onderwijs. Hij was, zoals uit het bovenstaande blijkt ook wat zijn denkbeelden op het gebied van het onderwijs betreft, zijn tijd ver vooruit.

Naar aanleiding van de Onderwijswet van 1958, die in de U.S.S.R. naast de algemene vorming en de polytechnische vorming een beroepsopleiding invoerde, hield Skatkin¹⁴ een heldere beschouwing, waarin hij eerst het wezen en de functie van elk der drie begrippen bepaalde om vervolgens de vraag te beantwoorden, hoe ze verbonden moesten worden.

We geven deze beschouwing hier in beknopte vorm weer, omdat het ons nuttig lijkt eens kennis te nemen van het feit, hoe men in een communistisch land de onderwijsproblematiek probeert op te lossen. Ons ten dele op 19e eeuwse leest geschoeid onderwijsstelsel, waarvan de resultaten waarschijnlijk voor verbetering vatbaar zijn¹⁵, kan wellicht eniger mate profiteren van de in de U.S.S.R. opgedane ervaringen¹⁶.

¹³ M. N. Statkin; Marxist-Leninist ideas on Polytechnical Education.

¹⁴ M. N. Statkin; Ueber die Verbindung von Allgemeinbildung, Polytechnischer Bildung und Berufsbildung. Uit: Vergleichende Pädagogik, Berlin 1964, Heft 7.

¹⁵ We denken hier o.m. aan: de relatief hoge jeugdwerkloosheid; de geringe adaptabiliteit van de werknemer; de vaak gebrekkige algemene vorming, die de democratisering van het bedrijfsleven (en van de gehele samenleving!) remt.

¹⁶ Voor nadere informatie omtrent de polytechnische vorming en de ontwikkeling van het Russische onderwijs zij verwezen naar onze artikelen in het april- en juni-nummer (1968) van het maandblad 'Paedagogische Studien', Wolters-Noordhoff.

De algemene vorming heeft volgens Skatkin ten doel:

— de grondslagen van het weten over de natuur, de menselijke samenleving en het denken te verschaffen, evenals de kundigheden en de vaardigheden, die ieder mens, onafhankelijk van zijn toekomstige beroep, nodig heeft.

In een vijftal punten geeft hij het kwalitatieve verschil aan tussen algemene vorming in de kapitalistische en in de socialistische landen. De functies van de algemene vorming in het socialistische onderwijs zijn:

— het scheppen van een nieuwe maatschappelijke orde (vrij van uitbuiting); ieder ontvangt haar.

— het alzijdig ontwikkelen van de persoon (hierbij wordt de tegenstelling lichamelijke-geestelijke vorming overwonnen).

-- het verschaffen van een wetenschappelijk verantwoord wereldbeeld.

— het in dienst staan van de morele opvoeding.

— het ontwikkelen van het creatieve denken en het bijdragen tot het zich bewust eigen maken van systematische kennis van de verbinding van het onderwijs en de produktieve arbeid.

De polytechnische vorming heeft ten doel:

— de leerlingen met de wetenschappelijke grondslagen van de produktie, naar het voorbeeld van de voornaamste takken ervan, in kennis te brengen;

— bij hen de vaardigheden in het gebruik van de arbeidsmiddelen te ontwikkelen;

— bij hen de scheppende technische bekwaamheden tot ontplooiing te brengen, hen tot een hoge technische cultuur op te voeden en in hen liefde en respect voor de lichamelijke arbeid te wekken.

De polytechnische vorming, die een algemeen technische achtergrond geeft, maakt voor het individu beroepswisseling mogelijk. Tevens stelt ze hem in staat om een actieve rol bij de technische vooruitgang te spelen.

De beroepsleiding heeft ten doel:

- speciale kennis en vaardigheden te geven, die de arbeider in een bepaald beroep nodig heeft, en wel op een niveau, dat hem in staat stelt zijn beroep met succes en steeds bekwaamer uit te oefenen.

De verhouding tussen de drie begrippen:

De ruimere begrippen vormen het fundament voor het engere begrip. Het engere verrijkt en concretiseert het ruimere.

In de socialistische ideologie¹⁷ heeft altijd het 'gelijke kansen voor ieder' centraal gestaan. Op het gebied van het onderwijs wil het socialisme het onderwijsniveau van de *totale* bevolking verhogen. Daarbij heeft het steeds in het bijzonder oog gehad voor de 'zwakkeren'.

De cultuurpolitiek – en als onderdeel daarvan de onderwijspolitiek – is naar het mij voorkomt de laatste decennia door de socialistische beweging in ons land enigszins verontachtzaamd. Men bleef te lang te eenzijdig gericht op het directe materiële gewin (de onderbouw)¹⁸.

De laatste tijd zijn er echter tekenen, die erop wijzen, dat men in socialistische kring en in kringen van de vakbeweging weer

¹⁷ Socialistisch wordt in dit artikel steeds in de ruime betekenis van 'socialistisch en communistisch' gebruikt.

¹⁸ Men versta ons goed: verbetering van de materiële omstandigheden blijft, vooral voor de laagstbetaalden, zeer belangrijk. De crisis der dertiger jaren en de tweede wereldoorlog hebben deze te éénzijdige gerichtheid op materiële zaken naar alle waarschijnlijkheid in de hand gewerkt.

¹⁹ Hierop wijzen o.m. de aandacht voor het kleuteronderwijs, het basisonderwijs, de u.t.s., de constatering van partijgenoot S. v. d. Ploeg naar aanleiding van een enquête onder landarbeiders, dat dezen vrijwel zonder uitzondering alleen lager onderwijs gevolgd hebben; het rapport 'Nieuwe onderwijsvormen voor 5- tot 13- à 14-jarigen van de N.O.V.

²⁰ Zo wijst Bernstein op de betekenis van de taal en op de verwevenheid van taal en opvoedingsspatroon. Hij onderscheidt twee taalvormen:

a. *restricted language* (star taalgebruik) in de 'lower working class' (star, autoritair, snel en impulsief reageren bevorderend).

b. *elaborated language* (verfijnd taalgebruik) in de 'middle class' (ge nuances, persoonsgericht en stimulerend tot denken).

J. H. N. Grandia; *Uitdaging en antwoord*, Zutphen 1968. Deze concludeert (blz. 438), dat binnen de maatschappelijke achterhoede (althans binnen de door hem in Rotterdam bezochte groep) *de mentale instelling der ouders, hun levensstijl en wooncultuur* van meer betekenis geacht moet worden voor de opvoedingssituatie en de maatschappelijke toekomst der kinderen dan het beroep van de vader, de gezinsgrootte of de financiële omstandigheden van het gezin.

F. van Heek e.a.; *Het verborgen talent*, Meppel 1968.

meer overtuigd raakt van de noodzaak van een actieve onderwijspolitiek¹⁹. Het wordt steeds duidelijker dat de scheidingen t.a.v. vorming en cultuur in een tijd, waarin de overgang plaats vindt van de welvaarts- naar de welzijnsstaat, veel sterker zijn²⁰ dan die t.a.v. economische verschillen. Er dreigt een immaterieel kapitalisme in de plaats te komen van een materieel kapitalisme²¹.

De slogan 'gelijke kansen voor ieder' is in Nederland niet meer uitsluitend het monopolie van de socialistische partijen²². Wel treden verschillen aan het licht (ook tussen de socialistische partijen onderling), wanneer de rijkskoek over de verschillende ministeries verdeeld moet worden en hopelijk ook, wanneer O. en W. haar financiën over de diverse schoolsoorten moet distribueren. Er bestaan naast verschillen echter ook overeenkomsten: in de veranderingen die in de huidige maatschappij plaats vinden, zijn trends zichtbaar, die bepaalde implicaties inhouden voor onderwijs en opvoeding, die geen weldenkende partij kan loochenen. Over de wijze waarop en het tempo waarin op deze trends geantwoord moet worden, kan verschillend gedacht worden.

Socialisten behoren thans m.i. op het gebied van het onderwijs samen met andere progressieven (tot welke partij ze ook mogen behoren), *zowel op landelijk, (inter-) provinciaal als (inter-) gemeentelijk niveau* te ijveren voor:

a. *verbetering van de externe structuur* van het onderwijs. De verschillende onderwijsniveaus (kleuteronderwijs, lager onderwijs, voortgezet en hoger onderwijs) en de verschillende schoolsoorten bij het voortgezet onderwijs dienen een zo goed mogelijk samenhangend geheel van onderwijsvoorzieningen te vormen, waartussen zo soepel mogelijke overgangen moeten bestaan. Het oprichten van scholengemeenschappen (verschillende vormen mogelijk!) dient in dit verband te worden bevorderd.²³

b. *verbetering van de interne structuur* van het onderwijs. De

²¹ W. Hessel; Enkele verspreide opmerkingen over de onderwijsfinanciering, S. en D., oktober 1968, blz. 522.

²² Het was niet mogelijk op korte termijn de inhouden van de onderwijsparagrafen uit de partijprogramma's der grootste Nederlandse partijen te vergelijken. Waarschijnlijk komen ze echter vrij sterk overeen.

²³ Er wordt aldus gewerkt in de richting van de eenheidsschool.

leerstofinhouden en de onderwijsmethoden moeten steeds zo up to date mogelijk zijn ²⁴.

c. *verrijkingsprogramma's* op de (peuter- en) kleuterscholen voor die groepen kinderen, die dat het meest nodig hebben. Vooral aan de taalontwikkeling dient extra aandacht te worden besteed.

d. *begeleidende diensten* ²⁵. Van het team hiervoor kunnen deel uitmaken: een schoolpsycholoog, een remedial teacher, een onderwijskundige of onderwijssocioloog (voor beleidsondersteunend onderzoek), een pedagoog-didacticus (de onderwijsvernieuwing in de school introducerend), een 'onderwijsopbouwwerker' ²⁶ (ouders en leerkrachten voorlichtend en gespreksgroepen leidend) en een schoolmaatschappelijkwerker ²⁷.

Deze diensten dienen nauw samen te werken met andere diensten in de regio: P.P.D. 's, E.T.I. 's, onderwijsinspecties, Opbouworganen, ed, opdat — als tegenhanger van het meer juridisch en centralistisch denkend Den Haag — *vanuit de regio gedacht en gehandeld* kan worden.

e. rechtvaardige investeringen in het onderwijs ²⁸.

3. *Het Noorden*

Een actieve onderwijspolitiek in de voornoemde zin kan waarschijnlijk een bijdrage leveren tot de zo nodige sociaal-culturele en sociaal-economische ontwikkeling van Noord-Nederland.

Twee schrijvers — (waarbij) niet die van de 'Nota over de ontwik-

²⁴ Ook moet het afnemen van verschillen tussen het 'algemeen vormend' en het beroepsonderwijs bevorderd worden.

²⁵ Deze dienen nauw contact te onderhouden met de landelijke en regionale pedagogische centra, die dit op hun beurt moeten doen met onderzoeksinstellingen. Er is in ons land thans behoefte aan een dergelijk netwerk van (*permanente*) vernieuwingsorganen.

²⁶ Ontleend aan een interne publicatie van de Afd. Schoolpedagogiek en Onderwijskunde der R.U.-Groningen (N.W.O. 123).

²⁷ Bij kleine diensten is combineren van functies mogelijk.

²⁸ Dit is een moeilijk punt. Momenteel moet er wellicht vooral op gelet worden, dat het kleuteronderwijs, het lager onderwijs en de u.t.s. voldoende aan hun trekken komen. We dienen in dit verband te bedenken, dat *structurele* (= *verborgen*) *selectie* vele malen onrechtvaardiger is dan een vergelijkende propedeuse, hoezeer we deze laatste ook betreuren.

keling van het Noorden des Lands' ²⁹ — hebben gedachten ontvouwd, die enig licht werpen op de relatie onderwijs-maatschappelijke ontwikkeling van Noord-Nederland.

Van Schilfgaarde ³⁰ vestigt de aandacht op de samenhang tussen het opleidingsniveau en de werkgelegenheidssituatie. Hij constateert:

— dat de werkloosheid vrijwel uitsluitend bij de niet-industriële beroepsgroepen (uitgezonderd de textielarbeiders) voorkomt en dat het opleidingsniveau van deze groepen laag ligt.

— dat de rangorde van de provincies naar het percentage van de beroepsbevolking met alleen lager onderwijs en die van de provincies naar werkloosheidspercentage overeenstemmen. Hetzelfde geldt ook voor de subgebieden binnen de 3 noordelijke provincies.

Hij concludeert, dat niet alleen de industriële, maar de totale beroepsbevolking in de moderne industriële samenleving op een hoger opleidingspeil moet komen ³¹.

Lijfering ³² ontzenuwt het argument, dat beter onderwijs het 'afromingsproces' van het platteland zou versnellen (positieve selectie). Als men op het platteland namelijk een qua opleiding en capaciteiten passende werkkring kan vinden, blijft men wel. Volgens hem vormt het (te) geringe vertrek van de weinig geschoolde plattelanders, vooral in de stimuleringsgebieden, het voornaamste knelpunt. Hij spreekt van een vicieuze cirkel; de inadequate economische structuur stoot de meer geschoolde arbeidskrachten uit, terwijl er een opstuwning van weinig-geschoolden plaats vindt, die de werkloosheidscijfers verhogen, de leefbaarheid bedreigen en daardoor deze gebieden weinig aantrekkelijk maken voor vestiging van bedrijven.

²⁹ Deze nota was een weinig inspirerend stuk, een zoethoudertje. In het onderwijsparagraafje werden uitsluitend enige weinigzeggende opmerkingen gemaakt over het hoger (beroeps-) onderwijs en het v.h.m.o.

³⁰ P. van Schilfgaarde; Werkgelegenheid — een uitdaging aan het onderwijs. Econ. Statistische Berichten, 23-8-67.

³¹ Opmerking: een zo breed mogelijke algemene vorming aangepast aan het niveau van de leerling is in onze gecompliceerde wordende dynamische maatschappij niet alleen uit het (enge) oogpunt van de sociaal-economische ontwikkeling noodzakelijk.

³² J. H. W. Lijfering; Migratie, werkgelegenheid en onderwijs. Intermediair 19.

Hij oppert de volgende suggestie ten einde deze vicieuze cirkel te doorbreken:

verhoog het onderwijsniveau, hetgeen hoogstwaarschijnlijk de migratiefrequentie zal doen toenemen. Hierdoor wordt de verhouding tussen het aantal geschoolden en het aantal weinig geschoolden wellicht gunstiger. Ook zal, wanneer het gemiddelde onderwijsniveau stijgt, het sociaal-culturele leven waarschijnlijk op een hoger plan komen.

Om de 'brood-nodige' emancipatie van grote groepen op het platteland te voltooien, is het o.m. *wenselijk, dat in het onderwijs zowel bestuurlijk als pedagogisch-didactisch in grotere eenheden gedacht en gehandeld wordt*. Te denken valt aan streekonderwijsgemeenschappen, opdat aldus verhoging van de kwaliteit van het onderwijs en een juiste beroepskeuze waarschijnlijk het best gerealiseerd kunnen worden. Aan dit laatste zal, gezien de veranderingen in de beroepenstructuur (o.a. voortgaande afvloeiing uit de agrarische sector) aandacht besteed moeten worden, opdat deze niet vanuit een verouderd toekomst perspectief plaats vindt ³³.

In een volgend artikel gaan we nader in op een (inter-) nationaal onderwijsprobleem, dat steeds urgenter wordt en dat in ons land vooral een noordelijk probleem is: de kleine plattelandsschool.

³³ N.B.: het is wellicht van belang verschillende plattelandsgebieden te onderscheidene bv.:

a. oude agrarische gebieden, die nog een vaste structuur hebben (o.a. zandgronden met kleine gemengde bedrijven), waar het aspiratievermogen over het algemeen laag is en het beroepskeuzepatroon in vele gevallen enigszins verouderd;

b. nieuwe agrarische gebieden met moderne bedrijven. De opleidingseisen van de boer (resp. de ouders) zijn er bijzonder hoog. De arbeiders worden er gedwongen tot modern denken. Er ontwikkelt zich een nieuwe agrarische structuur (o.a. N.O.-polder);

c. gebieden waar deze ontwikkeling niet plaats vindt en waar zich ook geen industrie van hoog niveau gevestigd heeft (o.a. veenkolonien), zonder dat deze gebieden in strikte zin tot de onder a. genoemde gerekend mogen worden;

d. nieuwe industriële gebieden (o.a. Emmen). Deze gebieden zijn vergelijkbaar met de buitenwijken van grote steden.

Bron: intern stuk van de afdeling Schoolpedagogiek en Onderwijskunde der R.U. Groningen.

De vernieuwing van de conventie van Yaounde

Van onderhandelingen tussen de Gemeenschap en de achttien geassocieerden is tot dusverre nog geen sprake geweest en wel in hoofdzaak tengevolge van een van die interne procedure-geschillen waarvan de Zes weliswaar niet het monopolie hebben, doch op welk gebied zij wel een hoge graad van perfectie hebben bereikt. Het ging om de vraag *wie* namens de Gemeenschap in de komende onderhandelingen het woord zou dienen te voeren en wie het voorzitterschap van de delegatie zou behoren te vervullen. Over dit vraagstuk, waarbij oorspronkelijk de Vijf en de Europese Commissie tegenover Frankrijk stonden, kon eind vorig jaar geen overeenstemming worden bereikt, met als gevolg dat de ministeriële vergadering van de Zes en de Achttien op 19 december 1968 een fiasco werd, daar de EEG niet bij machte was enige afspraak over de verder te volgen procedure te maken. Inmiddels is dit meningsverschil opgelost, waarbij men wel mag stellen dat van de flinke voornemens van de Commissie weinig over is gebleven. De Europese Commissie heeft noch op ministerieel niveau, noch op dat van de ambassadeurs het voorzitterschap verkregen, terwijl — wat erger is — ook het woordvoederschap haar in eerste instantie niet is gegund. Het standpunt van de Gemeenschap zal n.l. uiteen worden gezet, zo luidt de formule, door de voorzitter, doch zonder afbreuk te doen aan het recht van de Europese Commissie om te interveniëren in het debat. Alleen op het niveau van de werkgroepen mag de Commissie een prominentere rol vervullen.

Het is niet nodig om bij dit compromis, waartegen van Nederlandse kant tot het laatste ogenblik is geopponeerd, lang stil te staan, niet alleen omdat gedane zaken geen keer nemen, maar ook omdat deze formule in de praktijk nog wel eens mee zou kunnen blijken te vallen. De deskundigheid en het initiatiefrecht van de Commissie in aanmerking genomen, evenals de natuurlijke behoefte van de Zes om zich naar buiten eensgezind te tonen, zal men in feite van de Commissie toch wel een belangrijke, zo niet de belangrijkste bijdrage aan de discussie mogen verwachten, zo-

als tenslotte in vele opzichten bij andere onderhandelingen in het verleden ook het geval is geweest.

Onderhandelingen hebben dus op het ogenblik waarop dit artikel persklaar wordt gemaakt, nog niet plaatsgevonden. In arren moede hebben de Permanent Vertegenwoordigers een datum vastgesteld waarop die onderhandelingen eindelijk zullen moeten beginnen — medio maart — hoewel de voorbereidingen van de zijde van de Zes nog onvoldoende zijn gevorderd. Van belang zijn echter een aantal algemene vraagstukken, die worden opgeworpen door het bestaan van de associatie als zodanig, en die haar in een wijder perspectief plaatsen. Daarbij dient te worden uitgegaan van de kritiek die bij tijd en wijlen op de associatie is geuit, aangezien zulks een geschikt middel is om de algemene problematiek te belichten.

Wie zich de oorspronkelijke weerstand te binnen brengt van Nederland (en de Bondsrepubliek) tegen het Franse verlangen om de band Frankrijk-Afrika om te zetten in een band EEG-Afrika — een weerstand niet alleen berustend op een afkeer van de aldus te scheppen financiële en handelspolitieke verplichtingen die voornamelijk één Lid-Staat ten goede zouden komen, maar ook op de onwil om op een of andere wijze gemengd te worden in de koloniale politiek van Frankrijk waarop men geen invloed zou kunnen uitoefenen — wie zich die weerstand herinnert, alsook de vraagstukken die door Nederland zijn opgeworpen na afloop van de eerste vijfjarige periode en dus bij de opstelling van het daaropvolgende associatieakkoord van Yaounde, zal toch in de eerste plaats de vraag willen stellen naar de opportuniteit, de wenselijkheid van het aangaan van wéér een associatieverdrag. Dit te meer daar in de Nederlandse houding toch steeds een belangrijk element heeft gezeten — zij het niet vaak met zoveel woorden uitgesproken — dat in de associatie een aflopende zaak heeft gezien: aflopend in die zin, dat de associatie zou moeten dienen als een instrument op de weg naar een meer volledige zelfstandigheid van de betrokken Afrikaanse landen, vooral op economisch gebied. Vandaar ook dat Nederland steeds voorstander is geweest van maatregelen die dit 'opvoedkundige' aspect hebben belichaamd, zoals de geleidelijke vermindering van het beschermende buitentarief, de afbraak van het al te knusse, maar op de lange duur ongezonde 'surprix'-systeem voor de Afrikaanse landbouwprodukten, en de diversificatie van de economische structuren.

Deze maatregelen, tezamen met de ondersteuning verleend

door het Europees Ontwikkelingsfonds, zou deze landen na verloop van tijd in staat moeten stellen om op eigen benen te staan en het soms weinig vriendelijke klimaat van de wereldhandel te trotseren. In dezelfde lijn ligt bijv. ook de meer recente Nederlandse wens dat een aanvang wordt gemaakt met de geleidelijke afbraak van de zogenaamde 'reverse preferences', d.w.z. van de tarifaire voorkeursbehandeling die door de geassocieerde landen aan de EEG ingevolge de huidige Conventie wordt verleend. Het is alles gericht op een langzaam maar zeker slaken van de beschermende banden; een opvoeding tot zelfstandigheid. Deze ten aanzien van de associatie negatief geformuleerde doelstelling impliceert overigens geenszins dat men in de tussentijd, d.w.z. zolang de associatie nog bestaat, geen positieve waardering zou kunnen hebben en niet zou willen bijdragen tot de resultaten die langs deze weg bereikbaar zijn. In een zekere tegenstelling tot de visie van de associatie als een aflopende zaak staat overigens wèl de wens van Nederland naar een uitbreiding van de associatie tot andere Afrikaanse landen, met name die van het Commonwealth; maar zoals bekend, komt deze wens voort uit andere motieven dan die welke hierboven zijn genoemd. Deze tegenstelling te constateren betekent niet de juistheid van deze of gene motivering — te ontkennen — het is nu eenmaal niet altijd mogelijk, zeker niet op de korte termijn, een beleid te voeren ten aanzien van een gecompliceerde werkelijkheid dat helemaal vrij is van innerlijke tegenstellingen.

Dit zo zijnde, zal men zich afvragen of bij het aanbreken van een nieuwe caesuur — de Conventie van Yaounde loopt immers 31 mei 1969 af — de eerste taak niet zou behoren te zijn om na te gaan of reeds voldoende voortgang gemaakt is op de weg naar de zelfstandigheid van de betrokken landen en of derhalve een verlenging van de associatie nog wel nodig is.

Pas als men concludeert dat dit wèl nodig is, komt de vraag naar de modaliteit aan de orde. De werkelijkheid is achter de prealabele vraag naar de voortzetting van de associatie niet, of slechts pro forma gesteld wordt, althans in Nederland. Dit kan met twee voorbeelden worden gestaafd. *Primo*: in het advies dat de Nationale Raad van Advies inzake de Hulpverlening aan Minder-ontwikkelde landen onlangs over de vernieuwing van de Conventie van Yaounde heeft uitgebracht wordt zonder meer gesproken over de nieuwe conventie, zonder nadere adstructie van de mening dat een nieuwe conventie noodzakelijk of wen-

selijk is; tenzij men in de ene zinsnede dat 'de conceptie van een multilaterale benadering van het ontwikkelingsvraagstuk, zoals deze in de associatie wordt gevolgd, de Raad aanspreekt', zulk een adstructie zou willen zien¹.

Secundo: in het Advies dat de Sociaal Economische Raad onlangs over dezelfde materie heeft uitgebracht wordt weliswaar de primaire vraag wel gesteld, maar men volstaat er mee op te merken dat men in dezen de voornamelijk politieke motiveringen van de Europese Commissie onderschrijft. En als men nagaat wat dan die motiveringen zijn, moet men constateren dat deze slechts zeer ten dele ter zake dienend zijn.

Als eerste motief voor het sluiten van een nieuwe conventie voert de Commissie aan dat de Gemeenschap aldus een opmerkelijke en wezenlijke uiting kan geven aan haar wil een rol te vervullen op het terrein van de ontwikkelingshulp. Hiervan kan men slechts zeggen dat dit wel zo moge zijn, maar dat 'it begs the question'. Want de vraag is nu juist of wij die rol t.a.v. de geassocieerden nog langer willen vervullen. Het tweede motief van de Commissie is dat de associatie een element van stabiliteit is geweest bij de verwarde ontwikkelingen in Afrika. Hier van valt op te merken, zonder de waarde van dit argument geheel te ontkennen, dat het toch moeilijk is vast te stellen, op zijn zachtst gezegd, of die stabiliteit te danken is aan de associatie dan wel aan de nog steeds geduchte Franse aanwezigheid in de betrokken landen. En als derde motief noemt de Commissie het feit dat de terugtrekking van Europa uit het zwarte werelddeel een gevaarlijk vacuum zou doen ontstaan. Het minste wat men hierop kan antwoorden is dat het toch wel heel ver gaat om het eventuele slaken van de associatiebanden gelijk te stellen met het terugtrekken van Europa uit Afrika.

In het bovenstaande zou men kritiek en verwijt kunnen lezen, maar dat zou grotendeels ten onrechte zijn. Het gaat schrijver dezes om de constatering, niet om het verwijt. Maar hoe moeten wij het ontbreken van de primaire vraagstelling nu verklaren? Men kan misschien beginnen met op te merken dat men nu eenmaal niet alles geheel opnieuw kan overwegen; dat ieder

¹ Nationale Raad van Advies inzake Hulpverlening aan Minder Ontwikkelde Landen, advies no. 26 inzake de vernieuwing van de Conventie van Yaounde, januari 1969, p. 5.

zich ontwikkelend beleid zijn beweging onvermijdelijkerwijs ten dele moet ontleen aan de kracht der inertie, en dat zulks ook wel gerechtvaardigd kan zijn (mits men niet te ver gaat), indien men daartegenover de kosten afweegt van een 'tour de force' van een volledige ombuiging van het beleid — een „tour de force” overigens waarvan het slagen op zijn minst onzeker is. Het is, sinds de ambtsaanvaarding van President Nixon, voor politieke waarnemers en anderen 'bon ton' om te laten blijken dat men zijn Henry Kissinger gelezen heeft, en het volgende citaat uit zijn geschriften lijkt hier wel zeer toepasselijk: 'The rigidity in the policies of the technologically advanced societies is in no small part due to the complexity of decision-making. Crucial problems may — and frequently do — go unrecognized for a long time. But once the decision-making apparatus has disgorged a policy, it becomes very difficult to change it. The alternative to the status quo is the prospect of repeating the whole anguishing process of arriving at decisions. This explains to some extent the curious phenomenon that decisions taken with enormous doubt and perhaps with a close division become practically sacrosanct once adopted. The whole administrative machinery swings behind their implementation as if activity could still all doubts'². Maar dit verschijnsel kan hoogstens een gedeeltelijke verklaring opleveren.

Ik meen dat men de voornaamste verklaring voor het ontbreken van de prealabele vraagstelling hierin moet zoeken, dat de associatie in Nederland inmiddels zó zeer geaccepteerd is — zo veel meer dan in 1961, om 1957 maar niet te noemen — dat men haar als een vazelfsprekendheid is gaan beschouwen. De associatie is een stuk meubilair geworden dat men zich uit de inrichting van onze buitenlandse betrekkingen en uit ons hulpverleningsbeleid niet meer kan wegdenken. Het meubelstuk valt misschien hier en daar wat op te knappen, maar als ik de sfeer goed proef, dan zijn er in Nederland nog maar weinigen die het werkelijk van de hand zouden willen doen. Maar niet alleen dat men er aan is gewend, er is bovendien — zo valt in de discussies her en der goed te beluisteren — een aanmerkelijk positievere waardering voor ontstaan dan een aantal jaren geleden het geval was, ja men ziet er zelfs nieuwe, onbeproefde mogelijkheden in. (Bij deze opmerkingen wordt buiten beschouwing gelaten dat gedeelte van de geïnfor-

² Henry Kissinger, 'Domestic Structure and Foreign Policy', in Daedalus, Spring 1966.

meerde opinie dat van het begin af aan van een aanmerkelijk enthousiasme voor de associatie blijkt heeft gegeven).

Waaraan wij deze evolutie precies te danken hebben is niet geheel duidelijk: waarlijk niet aan grotere deelname van het Nederlandse bedrijfsleven in de aanbestedingen van het Ontwikkelingsfonds, om een penibele zaak te noemen! Eerder lijkt de stelling gerechtvaardigd dat deze evolutie iets te maken heeft met de sterk toegenomen belangstelling voor ontwikkelingshulp in het algemeen, en met de teleurstelling over resultaten die via meer traditionele kanalen — traditioneel voor Nederland dan — tot dusverre konden worden bereikt. Ook het groeiend besef dat men niet alle ontwikkelingslanden over één kam te scheren en dat met name de Afrikaanse landen beneden de Sahara tot de minst-ontwikkelde behoren, speelt bij deze opwaartse waardering een rol (opgemerkt zij overigens dat de constatering van deze verschillende ontwikkelingsniveau's de vraag onbeantwoord laat of men zijn hulpverleningsinspanning nu juist op die armsten der armen dan wel op de wat minder slecht bedeedden moet richten). Hoe dit ook zij, dat een verschuiving van de waardering in Nederland heeft plaatsgevonden, op zijn minst een vermindering van de tegenzin maar waarschijnlijk meer, lijkt onmiskenbaar, en daarin zal dan ook de oorzaak moeten worden gezocht van het niet mee stellen van de prealabele vraag naar de wenselijkheid van de voortzetting van de associatie: er is eenvoudig geen behoefte meer aan.

Deze toegenomen aanvaarding betekent overigens dat men zich méér, en niet minder, rekenschap moet geven van de kritiek die er op dit soort blokvorming tussen ontwikkelde en ontwikkelingslanden kan worden uitgeoefend en ook wordt uitgeoefend. Als de associatie een 'blijvertje' is, is het des te noodzakelijker zich over deze kritiek te beraden. Tegelijkertijd wordt het noodzakelijk zich te bezinnen op de vraag wat men met die associatie dan precies voor ogen heeft, voor welke doeleinden zij zich leent en wat de plaats daarvan in het geheel van de verhoudingen tussen rijke en arme landen dient te zijn.

De kritiek op de associatie, op deze blokvorming tussen een gedeelte van Europa en een groot deel van Afrika, valt te onderscheiden in drie verschillende richtingen. Een *eerste stroming* kritiseert de associatie omdat zij de voortzetting zou zijn, zij het in nieuwe gedaante, van verouderde koloniale verhoudingen. Zij die deze kritiek uiten, doen zulks overigens niet steeds om dezelfde

redenen: sommigen zijn gekant tegen die koloniale verhoudingen en hun neo-koloniale verschijningsvorm vanwege hun afkeer van het kolonialisme als zodanig; anderen laten hun oordeel hierover terzijde, maar hebben bezwaar tegen het feit dat men bijdraagt tot de instandhouding van de koloniale machtspositie van één land, n.l. van Frankrijk. Een *tweede stroming* kritiseert de associatie op heel andere gronden, en wel omdat deze blokvorming een obstakel zou zijn op de weg naar een algemeen, rationeel, doelmatig en goed-afgewogen beleid van de geïndustrialiseerde landen tegenover de ontwikkelingslanden. Men wijst er dan op dat de blokvorming, zoals die thans door de EEG wordt gepraktiseerd, niet alleen een bilaterale binding veroorzaakt van een belangrijke hulpstroom, maar ook bepaalde 'vested interests' in het leven roept die de ontwikkelde landen verhinderen om in wereldwijd verband vrij te staan en constructief mee te werken aan nieuwe initiatieven, die wellicht voor *alle* ontwikkelingslanden tot betere resultaten zouden kunnen leiden. Het voorbeeld van de UNCTAD en de instelling van een algemeen systeem van preferenties ten behoeve van ontwikkelingslanden wordt hierbij vaak aangehaald, maar men zou bijv. ook aan enkele gebeurtenissen uit de Kennedy Ronde kunnen denken. De EEG wordt daarbij vaak aangewezen als een spelbreker vanwege zijn pre-occupatie met de belangen van de geassocieerden. Een *derde stroming* van kritiek, tenslotte, zoekt het wat minder ver en volstaat er mee er op te wijzen dat, welke positieve resultaten ook binnen het blok van de associatie zijn bereikt, men hiertegenover toch steeds moet stellen dat deze resultaten gedeeltelijk zijn behaald ten koste van andere ontwikkelingslanden die van het blok geen deel willen of mogen uitmaken.

Het lijkt nuttig iets nader op deze verschillende vormen van kritiek in te gaan, waarbij zij in omgekeerde volgorde behandeld worden. In de eerste plaats het verwijt dat de associatie zijn successen (voorzover men daarvan kan spreken) behaalt ten koste van anderen, d.w.z. van niet-geassocieerde ontwikkelingslanden. Hier raken wij dus aan de bekende vraag naar de schade die de niet-geassocieerden in hun export naar de Gemeenschap zouden hebben geleden ten gevolge van de voorkeursbehandeling voor de geassocieerde Afrikaanse staten. Het is wellicht niet onmogelijk om aan de hand van een diepgaande statistische analyse aannemelijk te maken dat de uitvoer van enige tropische produkten van bepaalde niet-geassocieerde landen naar de EEG een snellere groei zouden hebben gekend dan in feite in de afgelopen jaren

het geval is geweest, indien de associatie niet had bestaan. Maar deze bewijsvoering is in twee opzichten bijzonder moeilijk, ten eerste in principiële opzicht, omdat men nu eenmaal niet kan weten hoe de handel zich zou hebben ontwikkeld als er geen tariefpreferentie had bestaan, en ten tweede in praktisch opzicht, omdat de concurrentie op dit gebied eerder tot uitdrukking komt in de prijzen dan in de hoeveelheden; m.a.w. omdat de geassocieerden voornamelijk van de preferentie van het buitentarief hebben geprofiteerd door het ontvangen van een hogere opbrengst en niet door het verkopen van grotere hoeveelheden. Als enig kwantitatief gegeven kan men slechts vaststellen dat de groei van de export van de geassocieerden naar de Gemeenschap uitermate bescheiden is gebleven (behalve voor enkele kleine, maar misschien veelbelovende producten als cacao's en fruitconserven) en dat hun aandeel in de totale invoer van de EEG uit alle ontwikkelingslanden gedaald is van 13,7 pct. in 1958 tot 10,9 pct. in 1967. Men kan weinig anders constateren dan

a. dat de bewijzen van schade, zo zij bestaan, niet met enige aandrang naar voren worden gebracht;

b. dat de ontwikkelingslanden in feite de laatste jaren vrijwel nimmer klachten over werkelijke of vermeende schade te berde brengen;

c. dat de weinige kwantitatieve gegevens die er zijn eerder indiceren dat er van schade niet, of althans nog niet, sprake is.

Tot het tegendeel bewezen is geloof ik derhalve dat weinig anders te doen staat dan het schade-argument, althans in de handelspolitieke sector, af te wijzen. Geldt dat ook voor de financiële sector? Men zou kunnen redeneren dat zonder een associatie de hulpinspanning van de Zes evenwichtiger en derhalve, laten wij aannemen, beter zou worden verdeeld. Maar met een dergelijke redenering komt men niet ver. Immers mag worden aangenomen dat zeker van de Franse bijdrage aan het Ontwikkelingsfonds, doch ook van die van Duitsland en Italië een gedeelte in elk geval toch aan de Afrikaanse landen ten goede zou zijn gekomen, ook als er geen associatie had bestaan. Misschien zou, om maar een getal te noemen, de helft van de jaarlijkse hulp van het Europees Ontwikkelingsfonds, oftewel \$ 75 miljoen, zonder associatie elders besteding hebben gevonden, maar op het totaal van de hulpverlening in de wereld is dit zo'n marginaal bedrag (iets meer dan 1 pct.) dat men moeilijk zal kunnen volhouden dat tengevolge van de associatie er een distorsie, een irrationaliteit in de fi-

nanciële hulpverlening aan de ontwikkelingslanden is opgetreden. Ook het feit dat de hulpverlening per hoofd van de bevolking van de Afrikaanse landen aan de hoge kant is, kan bezwaarlijk als het bewijs van een door de associatie veroorzaakte distorsie worden gehanteerd, zeker indien men ziet dat de per capita verdeling van de hulp in de wereld volstrekt willekeurig is en geen enkele maatstaf biedt.

Van deze richting van kritiek hebben wij derhalve weinig te duchten, althans voorlopig. Maar het zal niet zo eenvoudig zijn af te rekenen met de tweede stroming, die welke in de associatie een struikelblok ziet op de weg naar een nieuw en effectiever ontwikkelingsbeleid van de geïndustrialiseerde landen in het algemeen. Het is immers niet zo moeilijk om voorbeelden te vinden van gedragingen van de Gemeenschap die, als gevolg van de associatie, in dit opzicht als weinig constructief moeten worden aangemerkt; die althans extra hinderpalen vormen op een weg die toch al rijkelijk daarmee is bezaaid. Het meest recente voorbeeld is misschien het feit dat de Zes onlangs tegenover de achttien geassocieerden kenbaar hebben gemaakt weliswaar te zullen streven naar de instelling van een algemeen systeem van tariefpreferenties voor eindprodukten en halffabrikaten uit de ontwikkelingslanden, maar daar aan toe hebben gevoegd in geen geval de thans bestaande tariefvrijdom van de geassocieerden op de EEG-markt ongedaan te zullen maken. Dit betekent dat in al die gevallen waarin de wereldwijde tariefpreferenties niet de vorm van een nul-tarief zullen aannemen of waarbij de tariefpreferenties kwantitatief worden beperkt, de geassocieerde landen een voordeel zullen blijven genieten boven andere ontwikkelingslanden: en dit kan in strijd zijn met een ook door de EEG te New Dehli aanvaard uitgangspunt voor het wereldwijde preferentiesysteem, n.l. dat dit systeem t.o.v. alle ontwikkelingslanden non-discriminatoir zal zijn. Zie daar: nog een obstakel, terwijl er al zovele zijn. Een obstakel dat wellicht ernstiger is, kan men zien in de reeds eerder genoemde contra-preferenties die de EEG bij de geassocieerden geniet; deze contra-preferenties zijn voor de Verenigde Staten klaarblijkelijk een moeilijk te verteren zaak en zij vragen zich af of zij wel een preferentie kunnen verlenen aan ontwikkelingslanden die tegenover hen discrimineren: opnieuw een moeilijkheid.

Een overeenkomstig verwijt zal de EEG misschien ook treffen bij het overleg over de uitzonderingslijsten, want bij die uitzon-

deringen zullen er ongetwijfeld zijn die door de Gemeenschap worden aangemeld ten behoeve van de geassocieerden. Zo zou men waarschijnlijk nog wel kunnen doorgaan. Het feit dat de EEG tenslotte niet heeft willen meedoen aan de Internationale Suikerovereenkomst moge dan weliswaar niet in verband staan met de associatie, maar heeft er zeker weinig toe bijgedragen het beeld van de Gemeenschap in deze zelfde context te verfraaien. En als de EEG er ooit nog eens toe zou komen om met en ten behoeve van de geassocieerden werkelijk een effectief afzetsysteem of systeem van prijsstabilisatie op te bouwen voor enkele grote tropische produkten, dan zal het inderdaad de vraag zijn of daaruit dan niet zal volgen een verminderde inspanning van de EEG voor wereldwijde grondstoffenovereenkomsten. De volstrekte vanzelfsprekendheid waarmee door de Europese Commissie onlangs is gesteld dat de eventuele nadelen, voortvloeiend uit het instellen van een interne verbruiksbelasting op oliën en vetten, natuurlijk wel moeten worden gecompenseerd tegenover de geassocieerden, maar niet tegenover de andere ontwikkelingslanden, doet niet veel goeds vermoeden.

Wat valt hiertegen te zeggen? Niet zo heel veel op het eerste gezicht. Iedere extra binding, iedere extra remming die de ontwikkelde landen meebrengen in het toch al zo moeizame gesprek over de ontwikkelingssamenwerking, kan alleen maar een nadeel zijn. Maar het zou onjuist zijn dat argument te overdrijven. En wel omdat de bindingen, de remmingen en de niet-objectieve voorkeuren die opgesloten liggen in de gewraakte speciale verhoudingen met bepaalde ontwikkelingslanden, er ook geweest zouden zijn zonder associatie: weliswaar dan niet tussen de EEG en de Afrikaanse landen, maar tussen Frankrijk en die landen. In het wereldwijde overleg zou Frankrijk dan van diezelfde preoccupaties hebben blijk gegeven die nu aan de Gemeenschap worden verweten. Men kan hoogstens opmerken dat de nadelen van deze situatie zwaarder tellen omdat de Gemeenschap een grotere, gewichtiger partner in het internationale gesprek is dan Frankrijk alleen. Maar daar staat weer tegenover dat de vermelde preoccupaties bij hun overgang van Frankrijk op de Gemeenschap verzacht en gerelativeerd kunnen worden en in feite ook worden — tenzij men er van uitgaat dat Frankrijk op dit gebied aan de anderen geheel en al de wet zou voorschrijven. Dit laatste zou een wat te simplistische voorstelling van zaken zijn. Aangezien de preoccupaties er nu eenmaal zijn, kan de kritiek zich eigenlijk alleen richten op de wijze waarop en de mate waarin zij door de

EEG worden overgenomen, op een gebrek aan distantie en evenwichtigheid bij Frankrijks partners, kortom meer op de interne verhoudingen in de EEG dan op de associatie als zodanig. Daarmee is deze kritiek niet geheel ontzenuwd, zij is wel tot meer bescheiden proporties teruggebracht. In elk geval lijkt het onjuist om te stellen dat de associatie als zodanig totdusverre werkelijk een groot obstakel is gebleken bij het gesprek over de totstandkoming van nieuwe handelspolitieke of financiële verhoudingen tussen ontwikkelde en ontwikkelingslanden. En de relatief bescheiden voortgang van de UNCTAD-conferenties kan toch ook niet in enige belangrijke mate aan deze faktor worden toegerekend.

Integendeel, men zou juist kunnen stellen dat de omstandigheid dat een groepje ontwikkelde landen een bijzondere relatie onderhoudt met een aantal ontwikkelingslanden een nuttige trait d'union en een heilzame kruisverbinding zou kunnen vormen in situaties waar de rijke en de arme landen elkaar grommend en machteloos aanzien. Ik weet niet of zulke contacten 'over de grenzen heen' in de laatste UNCTAD te New Dehli een rol hebben gespeeld, maar men zou zich kunnen voorstellen dat zo'n mogelijkheid in de toekomst nog wel eens van pas zal kunnen komen.

Daarmee komt dan de derde stroming van kritiek, die welke overigens het eerst genoemd werd, aan de orde: zij ziet in de associatie een neo-koloniaal instrument ter instandhouding van verwerpelijke toestanden uit het verleden. Deze kritiek is, zoals reeds werd opgemerkt, gericht tegen het neo-kolonialisme als zodanig, hetzij meer in het bijzonder tegen het instandhouden van de koloniale machtspositie van Frankrijk.

De reactie op deze kritiek hangt onvermijdelijk samen met de waardering die men in het algemeen heeft van het koloniale verschijnsel en van de gevolgen die de koloniale overheersing heeft gehad en nog heeft op de ontwikkeling van de arme landen. Het is duidelijk dat een zeer negatieve beoordeling van deze verschijnselen ook moet leiden tot een negatief oordeel over de verhoudingen die men ervan zou kunnen verdenken in een of andere vorm de opvolgers van het kolonialisme te zijn. Een positievere waardering zal de beschouwer op dit punt wat minder wantrouwig maken. Het zou de grenzen van dit artikel verre te buiten gaan deze materie hier breedvoerig te behandelen. Als indicatie van mijn opvattingen zou ik willen volstaan met het citeren van

de mening van Rupert Emerson dat, welke ook de excessen van de koloniale praktijk geweest mogen zijn en welke bezwaren men ook moge hebben tegen de in het kolonialisme geïmpliceerde geestesgesteldheid, het feit overeind blijft staan dat 'colonialism has in fact been the agency of diffusion through which hundreds of millions of people have begun the long and painful transition from their traditional societies into the modern world created by the West and now available in the alternative packaging of communism'³. En aangezien het de praktisch unanieme wens van de ontwikkelingslanden is om zo snel mogelijk in deze 'modern world' aan te landen, kan men de koloniale episode, die hen op het spoor naar deze wereld heeft gezet, moeilijk alleen negatief beoordelen. In dit verband moge nog een mening worden aangehaald, en wel die van prof. Mazrui van Makerere University College in Uganda, die schreef: 'In fact, the most significant thing about the colonial experience for Africa is that it was at once a political bondage and a mental liberation. We might even say that the colonial fact was the most important liberating factor that the African mind has experienced in historical times'⁴. Ik deel dan ook, in het kort, niet de mening dat het kolonialisme in al zijn uitingen slecht is geweest, dat het verantwoordelijk moet worden gesteld voor de sociale en economische achterstand van de ontwikkelingslanden en dat die landen er thans veel beter aan toe zouden zijn geweest indien zij niet, zoals dat heet, zouden zijn 'uitgebuit, overheerst en economisch misvormd' door het Westen.

Maar met terzijdelating van deze meer algemene, historische achtergrond, moet men zich toch de vraag stellen wat nu precies wordt bedoeld met het verwijt van neo-kolonialisme. Deze vraag is niet gemakkelijk te beantwoorden, daar die term veelal in bijzonder vage en emotionele zin wordt gebezigd. Ondanks alle verwarring geloof ik wel dat men mag aannemen dat met het verwijt van neo-kolonialisme wordt bedoeld (a) het instandhouden van een eenzijdige oriëntatie op het moederland, (b) het instandhouden van de functie van grondstoffenleverancier, waardoor deze landen in feite 'satelliet-economieën' van het Westen zouden blijven, en (c) als gevolg van het bovenstaande, het uithollen en ondermijnen van hun politieke soevereiniteit.

Het voornaamste wat men hiervan kan zeggen, is dat een

³ Rupert Emerson, 'Colonialism' in: *Journal of Contemporary History*, vol. 4 number 1, January 1969, p. 12.

⁴ Geciteerd in voorgaande, p. 14.

kritiek die op deze gronden is gebaseerd, in feite uitgaat van de mogelijkheid en de wenselijkheid van een volledige breuk met het verleden, een diepgaande ommekeer in de verhoudingen volgend op het verwerven van de politieke onafhankelijkheid. Dit nu lijkt geheel bezijden de realiteit. Alles of vrijwel alles wat de geassocieerde landen te betekenen hebben in economisch opzicht is het uitvloeisel van de activiteiten die de koloniserende mogendheid daar in het recente verleden heeft uitgeoefend. Dit is gepaard gegaan met een diepe penetratie van het Franse bedrijfsleven, de Franse overheid en het Franse onderwijs in de structuren van deze landen, die aan deze penetratie wellicht nog minder dan andere gekoloniseerde landen weerstand hebben kunnen bieden. Men kan niet redelijkerwijs verwachten, maar ook niet wensen, dat na het verkrijgen van de onafhankelijkheid aan deze aanwezigheid van het moederland plotseling een einde zou komen. Alleen een geleidelijke diversificatie van de economische invloeden en oriëntaties kan een zinvolle ontwikkeling worden geacht. De vraag waar het om gaat is dan ook niet of de associatie van de Gemeenschap met deze landen nog in vele opzichten berust en voortbouwt op Franse structuren en belangen ter plaatse — en dat is natuurlijk zo — maar of zij een bijdrage levert tot een geleidelijke bevrijding van een te eenzijdige oriëntatie. Het probleem wordt wellicht nog zuiverder gesteld, indien men zich afvraagt of de associatie zodanig is ingericht en wordt toegepast dat die, gegeven de nu eenmaal bestaande instrumenten van Franse overheersing, een voldoende kans krijgt om een bevrijdende, verruimende werking uit te oefenen.

Ik meen dat dit inderdaad wel het geval is, hoewel zo iets uiteraard moeilijk valt aan te tonen. Cijfers zeggen in dit verband niet veel, maar het is toch wel interessant ze te noemen. De uitvoer van de geassocieerde landen was in 1958 nog voor 63 pct. gericht op Frankrijk, in 1967 nog slechts voor 47 pct. Van de gelden van het Europees Ontwikkelingsfonds, voorzover in de betrokken landen besteed aan grote werken, werd in 1967 toch 27 pct. tot uitvoering gebracht door andere dan Franse ondernemingen. Men kan ook wijzen op de toegenomen belangstelling van Duitse en Italiaanse particuliere investeerders voor de genoemde landen en op het feit dat althans in 1966 de particuliere investeringen uit andere landen die uit Frankrijk overtroffen. Daarnaast is ongetwijfeld een belangrijke faktor het optreden van de Europese Commissie, wier deskundigheid en onpartijdigheid men aan Afrikaanse kant kennelijk hoog waardeert. Veelzeggend

is vooral ook het feit dat door de geassocieerden zelf in toenemende mate de wens wordt uitgesproken om zich via de associatie met de EEG enigermate te ontworstelen aan de Franse greep. De kontakten met anderen dan Fransen worden gezocht en verwelkomd, en in dit verband kan men wellicht op zijn illustratieve waarde schatten het feit dat de President van Niger — een land waarmee Nederland normaliter toch wel zeer minime betrekkingen zou onderhouden — het de moeite waard achtte in zijn jongste nieuwjaarsrede voor het eerst Nederland met enige vriendelijke woorden te vermelden.

Natuurlijk, de gevestigde posities van het Franse bedrijfsleven, de open en verborgen tegenwerking van de Franse concellers en niet te vergeten de beperkingen voortvloeiend uit het stelsel van de Franc zone vormen reële en ernstige beperkingen voor dit proces van verruiming en bevrijding, maar dat de associatie in die richting werkt en voortgang maakt staat buiten twijfel. Het is zelfs een van haar meer aantrekkelijke kanten. Daarnaast blijft natuurlijk het feit bestaan dat de economieën van deze landen nog steeds in hoofdzaak zijn aangewezen op de voortbrenging en uitvoer van minerale en tropische grondstoffen, en dat zij daarbij in belangrijke mate zijn overgeleverd aan de schommelingen van de wereldmarkt. Men kan zulks echter moeilijk aan de associatie verwijten, zeker niet indien er pogingen worden ondernomen, hoe moeilijk die ook uitvoerbaar blijken te zijn, om de economische basis van deze landen te verbreden en ook aan de industriële verwerking van deze grondstoffen in de geassocieerde landen zelf geen belemmeringen in de weg worden gelegd. Maar dat men hier nog maar aan het begin van de ontwikkeling staat, is duidelijk.

Wanneer men het geheel van de geleverde kritiek tegen de associatie overziet, mag worden geconcludeerd dat een groot gedeelte hiervan geen doel treft, hetzij omdat de aangevoerde verwijten moeilijk zijn waar te maken, hetzij omdat de kritiek zich eerder blijkt te richten op omstandigheden waarin nu juist ook door middel van de associatie verbetering gebracht zou kunnen worden. De schade die aan andere ontwikkelingslanden zou zijn toegebracht, valt niet of moeilijk aan te tonen. Evenmin is het tot dusverre aannemelijk gemaakt dat de associatie met de Afrikaanse landen de EEG werkelijk tot een minder positieve rol heeft veroordeeld, vergeleken bij de toestand zoals die zou zijn geweest zonder associatie, in het internationale gesprek over het ontwik-

kelingsbeleid. En het verwijt van het voortzetten van neo-kolonialistische verhoudingen kan slechts tot de conclusie voeren dat er meer gedaan moet worden om de bestaande structuren en bindingen met het moederland te verruimen en op te lossen, d.w.z. dat de associatie eerder méér dan minder inhoud zou moeten hebben.

Maar men behoeft niet slechts in de verdediging te zijn. Men kan ook in de aanval gaan door te wijzen op het feit dat aan zulke blokvorming als die tussen de EEG en de Afrikaanse geassocieerden ook voordelen verbonden zijn, uiteraard niet alleen in materiële zin, maar ook vanuit een oogpunt van het construeren van vruchtbare, coöperatieve verhoudingen tussen de arme en de rijke landen. Genoemd werd al het nut van de associatie als een contact-mogelijkheid, een 'channel of communication', in situaties waar overigens de ontwikkelde en de ontwikkelingslanden als gesloten blokken tegenover elkaar staan. Voorts kan men ook aanvoeren dat de associatie, juist door zijn wat opvallend karakter, wellicht kan bijdragen tot een grotere belangstelling voor en een dieper inzicht van de betrokkenen in de ontwikkelingsproblematiek in een bepaald regio. Het brengt die problematiek wellicht iets dichterbij en maakt de verleende ondersteuning als 't ware zichtbaarder, hetgeen slechts nuttig kan zijn. Daarnaast kan men aan de positieve kant van de rekening ook aanvoeren — en door sommigen wordt dit met veel nadruk gedaan — dat de associatie waardering verdient omdat zij meer dan andere constructies een 'equal partnership' betekent aan gevende en ontvangende zijde, en daarbij wordt dan vaak verwezen naar het overleg in de organen van de associatie waarin de partijen gelijkelijk zijn vertegenwoordigd. Het aldus geschapen wederzijds, menselijk, contact met behoud van de waardigheid en zelfstandigheid aan deze en gene zijde zou, zo hoort men wel zeggen, van grote betekenis zijn. Het is mogelijk; ik zou het niet willen ontkennen. Het blijft echter een vrij ongrijpbaar argument. Tenslotte, in deze reeks van positieve opmerkingen, kan ook worden gewezen op het feit dat de associatie ook leiden kan en in de praktijk ook leidt tot een bevordering van de eenheid van de geassocieerden. Het brengt hen tezamen voor onderling overleg over de zaken van de associatie en met het oog hierop hebben zij enige machinerie van overleg in het leven geroepen. Aldus wordt een samenhang versterkt, waarvoor overigens toch reeds, gezien het Franse kader waarin deze landen geplaatst zijn, een basis aanwezig is. Het zou onjuist zijn om aan deze diverse positieve aspecten een overmati-

ge betekenis toe te kennen, maar zij dienen toch te worden genoemd.

In het begin van dit artikel werd gewezen op de toegenomen waardering voor de associatie die in Nederland is gegroeid, en zoals die tot uitdrukking is gekomen n.a.v. de diverse gesprekken over de vernieuwing van de Conventie van Yaounde. Het is evenwel niet verwonderlijk dat sommigen bij dit punt niet willen blijven staan: indien men een bepaald instrument als een gegeven aanvaardt en daarbij de goede en slechte kanten tegen elkaar afwegend, tot de slotsom komt dat het goede overheerst, dan is het nog slechts een kleine stap naar de volgende overweging, n.l. waartoe kan het instrument nu worden gebruikt? Het verschijnsel doet zich daarbij voor dat men de associatie dan niet meer noodzakelijk gebonden ziet aan haar historische oorsprong en groei, als element van een compromis tussen de Lid-Staten van de EEG, maar dat men haar nu, na tien jaar, als een afzonderlijk instrument wil beschouwen dat voor deze of gene doelstelling zou kunnen worden aangewend. De gedachtengang is dan deze: nu de associatie er eenmaal is en nu die toevalligerwijze aan een periodieke herziening moet worden onderworpen, is het in de eerste plaats nodig om te bepalen waarop men deze bijzondere vorm van hulpverlening wil richten. Totdusverre was zij gericht op 18 landen in Afrika, maar dat wil helemaal niet zeggen dat dat zo moet blijven, want die keuze was tenslotte betrekkelijk arbitrair. Men kan zich ook minder historisch-bepaalde doelstellingen voorstellen en in dit verband zijn twee suggesties gedaan hier vermelding verdienen. De ene suggestie is dat men aansluiting zou zoeken bij die ontwikkeling in het denken over de problematiek der achtergebleven landen die het licht laat vallen op de verschillende categorieën waarin die landen en die problematiek kunnen worden verdeeld. Een bekende categorie is daarbij die der minstontwikkelden. Ongetwijfeld horen daar een aantal, maar niet alle, van de huidige associés van de EEG toe. De redenering is dan dat men zich zeer goed als doelstelling van het associatiebeleid van de Gemeenschap kan denken een speciale inspanning ten behoeve van alle minstontwikkelde landen, ongeacht of die nu in Afrika of elders zijn gelegen en ongeacht of zij in het verleden koloniën van EEG-landen zijn geweest of niet. De minstontwikkelden zouden dan bij voorrang in de gelegenheid kunnen worden gesteld om zich met de EEG te associëren of hun bestaande associatie te verlengen. Van de zijde van de EEG zou dat een ver-

werkelijking zijn van een van de wensen van de UNCTAD, n.l. dat voor deze groep der minstbedeelden een extra inspanning zou worden verricht.

Op een heel ander doel gericht, maar uitgaande van dezelfde beschikbaarheid van de associatie als instrument, is de tweede suggestie, die uitgaat van de constatering dat de EEG bezig is vrijwel geheel Afrika (met uitzondering van Zuid-Afrika en aanverwanten) aan zich te binden, maar daarbij de noord-oosthoek van dat continent kennelijk, uit de sleur van de bestaande situatie, links laat liggen. De gedachte wordt geopperd om door een gelijktijdig aanbod van associatie aan Egypte, andere Arabische landen en Israël, een bijdrage te leveren tot een afkoeling van het overhitte klimaat in het Midden-Oosten. Dit betreft dan minder een ontwikkelings- dan politiek doel. Men zou ook andere doelstellingen van het associatiebeleid kunnen formuleren. Zo zou men zich kunnen voorstellen dat de EEG in de eerste plaats op zich neemt er op toe te zien dat het verwachte voedseltekort in de komende decennia in de ontwikkelingslanden zich in Afrika niet zal manifesteren. Landen die zich met het oog hierop met de EEG zouden associëren, zouden geholpen dienen te worden bij de uitbreiding van hun voedselproductie en zouden de ontvangers kunnen zijn van door de EEG verleende voedselhulp. Wellicht dat er ook nog andere, soortgelijke constructies denkbaar zijn.

De gedachte om de associatie aan te wenden voor zekere rationeel bepaalde doeleinden en haar daarbij zo nodig los te maken van de toevallige samenstelling die zij nu heeft, lijkt een logische aansluiting bij een toegenomen aanvaarding van de associatie als zodanig. Eenmaal aanvaard, kan men haar ook beter aanwenden voor het onder de omstandigheden meest wenselijke doel. Zeker naarmate de koloniale binding met de associés verder in het verleden terugtreedt, wordt de vraag naar de doelstelling en opzet van de associatie dwingender. Het behoeft echter geen betoog dat zulke suggesties, hoe lovenswaardig op zichzelf ook, afstuiten op het feit dat, indien de associatie al een beschikbaar instrument voor ontwikkelings- of politiek beleid moge zijn, de EEG dat zelf in het geheel niet is. Er zullen slechts weinige optimisten zijn die menen dat in de EEG thans de bereidheid zou bestaan om over aangelegenheden als de hier genoemde tot een akkoord te willen komen. Het ontwikkelingsbeleid, om maar niet te spreken van het buitenlands-politiek beleid bevindt zich nog zodanig in de sfeer van de nationale gevoelens en prerogatieven en de feite-

lijke meningsverschillen op dit gebied zijn nog zo groot, dat het uitgesloten moet worden geacht om zulke grote vooruitgang in de richting van een Europees beleid te boeken als nodig zou zijn voor een bewuste hantering van de associatie als instrument. Maar wat niet is, kan komen, en men zou er op kunnen wijzen dat de Gemeenschap zojuist begonnen is om enkele schuchtere stappen te zetten op het terrein van de hulpverlening *buiten* de associatie n.l. voor wat betreft de verdeling van de granen-voedselhulp die het uitvloeisel is geweest van de Kennedy Ronde. Misschien dat zulke kleine stappen op den duur naar een bredere basis voor overeenstemming kunnen leiden. Het is wellicht ook dit dat bedoeld werd door de Nationale Raad van Advies, toen hij schreef dat, 'indien nationale staten verantwoordelijkheid aangaan voor de ontwikkeling van economisch zwakkere landen, dit evenzeer voor gemeenschappen van deze nationale staten geldt. Een verdergaande integratie van de EEG zal derhalve moeten leiden tot een bundeling van *bepaalde taken* op het gebied van de ontwikkelingssamenwerking'. Maar zover is men nog lang niet. Intussen kan men slechts constateren dat zij, die de associatie reeds zo van harte hebben geaccepteerd dat zij haar gaarne ook voor andere doeleinden zouden zien aangewend, voorlopig wel teleurgesteld zullen blijven.

Maar ook zonder dit, wellicht wat al te rationeel, te technisch gedachte perspectief, is de associatie mijns inziens de moeite van het behouden waard. Haar resultaten zijn wellicht nog niet spectaculair geweest, maar misschien is dat ook wel een van haar 'saving graces'. Haar nadelen en bezwaren zijn, zoals gesteld, onvoldoende om tot een negatief oordeel te komen. Het positieve overweegt. Dit positieve overweegt zeker indien men acht slaat op de ongeregelde, bijna chaotische verhoudingen die in de postkoloniale wereld het onvermijdelijke begeleidingverschijnsel zijn van de plotselinge opkomst van zestig, zeventig nieuwe, arme, hongerige ongeduldige staten. Onder die omstandigheden kan men alleen maar dankbaar zijn voor elk stukje organisatie, elk beetje verband en communicatie, elke gedeelde verantwoordelijkheid die men aan die verhoudingen kan opleggen.

De associatie van de EEG met de 18 Afrikaanse landen speelt in dit opzicht zeker een nuttige rol. Heel in het algemeen gesproken kan ik alleen maar voordeel zien in systemen — want waarom zou men de associatie tot één beperken? — waarbij een of meer groepen van ontwikkelde landen een bijzondere, aanvul-

lende verantwoordelijkheid zouden aanvaarden voor de groei en ontplooiing van een aantal ontwikkelingslanden. Het lijkt mij een bruikbaar, heilzaam complement op het overige netwerk van bilaterale en multilaterale verhoudingen. In dat licht gezien zou ik de Conventie van Yaounde en – vanzelfsprekend – zijn opvolger of opvolgers niet willen missen.

februari 1969.

Noot van de redactie: de schrijver van dit artikel verzocht ons uitdrukkelijk te vermelden dat de weergegeven meningen geheel voor zijn rekening zijn en niet met zijn ambtelijke functie in verband mogen worden gebracht.

De Duitse 'Oostpolitiek'

Hoe de rol van de Westduitse sociaal-democraten in de regerings-coalitie met de CDU in het komende najaar ook door de kiezers zal worden gehonoreerd, één ding staat vast: sinds de SPD regeringsverantwoordelijkheid heeft zijn er nieuwe accenten gezet in de buitenlandse politiek van de Bondsrepubliek. Deze nieuwe accenten zijn het duidelijkst zichtbaar in het beleid tegenover Oost-Europa.

De SPD-voorzitter Willy Brandt heeft in de afgelopen drie jaar niet alleen getoond een bekwaam minister van Buitenlandse Zaken te zijn, maar hij heeft ook gedemonstreerd hoe Bonn stapje voor stapje, zonder illusies en zonder de dogmatisering der zgn. Oostpolitik uit de era-Adenauer, een bescheiden bijdrage kan leveren aan de ontspanning tussen oost en west.

Het resultaat van deze politiek is niet spectaculair en wordt ook in Bonn niet overschat. Maar vergeleken met de periode vóór 1965 — toen de mogelijkheden groter waren dan thans — zijn er toch enkele concrete dingen bereikt.

In januari 1967 knoopte de Westduitse regering officiële diplomatieke betrekkingen aan met Roemenië. Hoewel dit land niet het invloedrijkste en belangrijkste lid van het oostelijk blok is, mag men deze stap niet bagatelliseren. De Roemenen maakten zich door deze stap — met alle risico's daarvan — los uit de ijzersterke greep van de Sowjet Unie. De West-Duitsers toonden, dat de heilige koe van het 'Alleinvertetungsrecht' in Bonn niet zo heilig meer is, want tot nu toe was men altijd fel gekant geweest tegen de benoeming van een Westduitse ambassadeur in een hoofdstad waar ook een ambassadeur van de DDR zetelde — met uitzondering van Moskou, waar twee Duitse ambassadeurs tot coëxistentie worden gedwongen. De Hallstein-leer, die jarenlang elke constructieve 'Oostpolitik' had gedwarsboomd, had daarmee ook praktisch afgedaan.

De DDR reageerde allergisch op de solo-actie van de Roemeense partij- en staatschef Ceaucescoe. Het vooruitzicht, dat ook andere Oosteuropese landen het voorbeeld van Boekarest

zouden volgen, werd zo'n nachtmerrie voor Walter Ulbricht, dat hij een koortsachtige activiteit begon te ontplooiën in Polen, Tsjecho-Slowakije, Hongarije en Bulgarije. Deze Oostduitse druk mondde uit in vriendschapsverdragen met die landen.

De door de Westduitse regering begonnen normalisering der betrekkingen met alle Oosteuropese staten werd daardoor bemoeilijkt en vertraagd. Men liet de moed niet zakken en zette het ontspanningsoffensief voort. Toen Bonn en L raag in het voorjaar van 1968 besloten officiële handelsmissies te gaan uitwisselen hing er een tijdlang een uitwisseling van ambassadeurs in de lucht. Het eind van de 'Praagse lente' betekende ook het eind van deze verwachting. Niettemin is Bonn nu in alle Oosteuropese staten — met uitzondering van Albanië — diplomatiek present: in Moskou, Boekarest en Belgrado met officiële ambassades, in Warschau, Boedapest en Praag met handelsmissies. In al deze landen is de Bondsrepubliek de belangrijkste westelijke handelspartner. De culturele uitwisseling tussen West-Duitsland en deze landen wordt steeds intensiever. In geen enkel westelijk land worden zoveel boeken van Oosteuropese schrijvers gepubliceerd en zoveel toneelstukken van auteurs uit die landen opgevoerd.

Omdat het voornaamste doel van de Westduitse politiek in Oost-Europa volgens minister Brandt is 'vertrouwen te wekken en wantrouwen uit de weg te ruimen', kan dit beleid niet effectief en geloofwaardig zijn zonder de landen in Oost-Europa bepaalde garanties te geven. Talloze malen heeft minister Brandt, gesteund door zijn regering, die staten aangeboden verklaringen uit te wisselen, waarin men elkaar belooft geen geweld te zullen gebruiken. In dit streven naar ontspanning wil men de DDR bevestigen niet links laten liggen. Dat werd duidelijk verklaard in de regeringsverklaring van 13 december 1966: wij bieden alle staten in Oost-Europa, inclusief de Sowjet Unie, de uitwisseling van non-agressieverklaringen aan. En wat de DDR en het Pakt van Warschau betreft, voegen wij daar aan toe: wij zijn bereid daarin ook de problematiek van het gedeelde Duitsland te betrekken. Nu er sedert enkele jaren in Bonn hoe langer hoe meer over een 'Ostpolitik' ook tegenover de DDR wordt gesproken dan over een 'Gesamtdeutsche Politik' (waarmee vroeger het starre, onrealistische herenigingsstreven werd bedoeld) kan men het beleid, dat men tegenover Oost-Berlijn wil voeren niet meer los zien van de politiek jegens het hele oosten.

Wat minister Brandt over deze hele problematiek denkt, werd

duidelijk in een opmerkelijk interview, dat de Italiaanse communistische krant 'Paese Sera' op 6 februari publiceerde. Ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan (in 1969) van de Bondsrepubliek én de DDR had het blad tien vragen voorgelegd aan de ministers van Buitenlandse Zaken van beide Duitse staten. (DDR-minister Otto Winzer beantwoordde de vragen niet en demonstreerde daarmee, dat de DDR hoe langer hoe meer het 'Alleinvertrretungsrecht' voor zich opeist.)

Op de vraag of 'de erkenning van beide Duitse staten' niet kan worden verwacht antwoordde Brandt: 'Het gaat hier om meer, namelijk om de vrede in Europa. Het gaat er om haat, wantrouwen en militaire confrontatie te vervangen door zakelijke regelingen, samenwerking en toenadering. Dat is onze taak. Duitsland bestaat al meer dan twee decennia uit twee delen. De realiteit is: in oost en west zijn we het erover eens, dat wij niettemin een natie zijn. Zo voelt het volk het, dat zeggen ook de regeringen. Verder is het een realiteit, dat wij voor elkaar geen buitenland kunnen zijn. Daarom is het ook realistisch het naast elkaar leven van de Bondsrepubliek en de DDR te regelen en zo mogelijk tot een 'samen leven' te laten worden. Daarom hebben wij in 1967 en 1968 concrete voorstellen gedaan, die de DDR tot dusver uit de weg is gegaan. In werkelijkheid is het probleem niet hoe men de realiteiten interpreteert, maar hoe we er mee leren te leven. De volkeren van Europa kunnen verwachten, dat de hoop op samenwerking tussen oost en west niet door de Duitse deling de bodem ingeslagen wordt. Het naast elkaar leven der beide Duitse gebieden moet dus georganiseerd en de weg naar een Europese vredesordering mag niet negatief worden belast. Juist dat is de inhoud en de zin van onze voorstellen.'

Dat de houding van de DDR dit streven, vooral in de laatste tijd, belemmert zei Brandt ook. 'Het doel van gesprekken tussen Bonn en Oost-Berlijn zou dus zijn het naast elkaar leven te regelen, opdat zodoende de ontspanning wordt gediend en de vrede gegarandeerd. Die methode bestaat uit onderhandelingen, waarbij geen van beide zijden met voorwaarden het gunstige verloop mag beïnvloeden en waarbij evenmin een van beide zijde mag worden gediscrimineerd. De eerste stappen zouden meteen kun worden gedaan. Men hoefde daarvoor slechts, zoals de Volkskamer in Oost-Berlijn vorig jaar augustus heeft voorgesteld, een gevolmachtigde of een staatssecretaris te benoemen. Van ónze kant is de staatssecretaris van de bondskanselier be-

noemd. Waarom gebruikt de regering van de DDR de volmacht niet, die de Volkskamer haar heeft gegeven?’

Uit deze opmerkingen van Brandt blijkt, dat het officiële standpunt van Bonn beslist niet zo star en negatief is als jaren geleden. De rollen lijken echter omgedraaid. Het ‘alles of niets’-standpunt, dat Bonn onder Adenauer zo lang innam, is overgenomen door de DDR, die zich nu beschouwt als ‘de door de in vele eeuwen durende geschiedenis van ons volk gelegitimeerde Duitse staat van de vrede, de vrijheid, de menselijkheid en de sociale gerechtigheid.’

Al heeft men in de DDR reden om trots te zijn op wat er in de afgelopen twintig jaar bereikt is — en daarvoor krijgt men ook in de Bondsrepubliek hoe langer hoe meer begrip — het kost (zeker na Ulbrichts deelname aan de invasie van Tsjechoslowakije en zijn steun aan de Arabische staten in de strijd tegen Israël) veel moeite in de DDR een staat van de vrede en de vrijheid te zien.

Het is echter zinloos en onpraktisch dit de Oostduitsers en hun bondgenoten telkens voor de voeten te gooien. Veel meer richt de politiek van Willy Brandt zich op het uit de weg ruimen van de barrières tussen oost en west, waarvan de militaire een der belangrijkste is.

Van een eenzijdige ontwapening is hij — hoe kan het anders — een tegenstander: ‘Die zou gevaarlijk zijn en niet in overeenstemming met de veiligheidsbehoefte der Europese volkeren. Maar ik zal elk voorstel steunen, dat een graduële, evenredige en zonder discriminering doorgevoerde ontwapening beoogt. Dat zou vooral voor Midden-Europa belangrijk zijn, omdat daar atomaire en conventionele wapens zijn opgehoopt. De leiders in Oost-Berlijn zijn op het ogenblik echter kennelijk niet bereid op deze basis te onderhandelen.’

Ook in dit interview met het Italiaanse communistische blad, kwam het gesprek op het uit de weg ruimen der twee vijandelijke, militaire blokken. ‘Het is ook een der huidige realiteiten, dat de volkeren van Europa hun relatieve veiligheid binnen de NAVO en het Pakt van Warschau vinden. Die realiteit moeten we ook erkennen. Wat ons niet moet weerhouden deze situatie in positieve zin te willen veranderen. De vooruitzichten voor de toekomst liggen in een vredesordening, die de blokken uit de weg ruimt en een gemeenschappelijk veiligheidssysteem voor Europa schept. Ik hoop, dat zich in de komende twintig jaar uit een vrede, die door het ‘evenwicht der afschrikking’ in stand

gehouden wordt, een vrede ontwikkelt die op het 'evenwicht van het vertrouwen' is gebaseerd. Daarvoor moet de autoriteit van de Verenigde Naties en hun regionale en absolute structuur aanzienlijk worden versterkt.'

Het verwijt, dat de Bondsrepubliek telkens opnieuw te horen krijgt is dat Bonn de huidige grenzen in Europa niet erkent. Zolang de Poolse oostgrens, de DDR, de ongeldigheid (van het begin af aan) van de Overeenkomst van München, niet door de Westduitse regering wordt erkend, zo wordt vooral in Oost-Europa gezegd, blijft elke Westduitse 'Ostpolitik' een wassen neus.

Het 'erkenningprobleem' is echter voor een groot gedeelte een fictie. Niemand in Bonn wil de Polen het recht ontzeggen binnen de grenzen van 1945 te leven. Niemand beschouwt het juridische woordenspel over de geldigheid van de overeenkomst van München als een ernstige handicap voor een normalisering der betrekkingen met Tsjechoslowakije. En ook gelooft niemand, dat er met geweld iets bereikt kan worden wat met onderhandelingen of de wil voor onderhandelingen tot dusver niet is bereikt op het gebied der toenadering tussen Oost- en West-Duitsland.

Dat drukte de sociaal-democratische minister voor Ontwikkelingshulp, *Erhard Eppler* (een der coming-men van de SPD) enkele tijd geleden zo uit: 'Terwijl niemand in Europa ook maar één vinger zal uitsteken om de grens aan de Oder en de Neisse te veranderen en ook niemand ons toegang tot atoomwapens wil verschaffen — mét en zónder verdrag tegen de verspreiding van kernwapens — van Boekarest via Boedapest tot Praag en Parijs — bestaat er toch een grote mate van begrip voor het feit, dat wij geen handtekening onder een definitieve deling van Duitsland kunnen zetten. Daarom zou het ook fataal zijn, wanneer wij ons aan de vraag vastklampen, of men de DDR moet erkennen of niet. Afgezien van de vraag, dat eens zal moeten worden opgehelderd wát men dan moet erkennen of niet erkennen, kunnen wij met deze door Oost-Berlijn gestelde vraag alleen maar in ons land onnodige grenzen trekken en in het buitenland onze vrienden vervelen. De voor alle Duitsers en Europeanen begrijpelijke vraag luidt: hoe kunnen wij door communicatie en coöperatie tussen de delen van Duitsland een bijdrage leveren aan een vredesordening in Europa, zonder dat de deling van Duitsland beklonken wordt, zonder dat de Duitsers zich wederzijds als buitenlanders moeten beschouwen en zonder dat de Duitsers

de kans ontnomen wordt eens in vrijheid te kunnen zeggen of ze zich nog als een natie beschouwen en welke politieke consequenties zij daaruit – binnen een Europese vredesordering – willen trekken.’

Omdat ook de Oost-Duitsers (wat men in het westen vaak over het hoofd ziet) erkennen, dat er in Midden-Europa een ‘Duitse natie’ leeft, kan men volgens minister Eppler deze natie op den duur het recht niet ontzeggen ‘zelf over haar toekomst te beslissen.’

Van de oude herenigingspolitiek lijkt weinig meer over, wanneer deze jonge sociaal-democraat schrijft: ‘Ook speculaties over de vraag of onze buurlanden en bondgenoten de Duitse eenheid willen of dat Duitsland weer eens moet worden verkocht, voeren ons niets verder. Veel Europeanen beseffen, dat de deling van Duitsland ook voor hen gevaarlijk is. Maar zij laten zich ook niet uit het hoofd praten, dat een centraal geregeerde staat met 75 miljoen inwoners in Midden-Europa minstens éven gevaarlijk is. Anders gezegd: Europa komt niet verder wanneer de toestand in Duitsland blijft zoals hij is. En men komt ook niet verder wanneer de situatie plotseling geheel anders zou worden. Zowel de Duitse deling als de Duitse eenheid, lijkt thans een hindernis op de weg naar Europa.’

De belangrijkste accentsverschuiving in de Westduitse politiek tegenover het Duitse vraagstuk is wel, dat men meer rekening wil houden met de belangen van heel Europa dan van het deel, dat de Bondsrepubliek heet. Met andere woorden: de Duitse deling is Europa’s deling. De grens tussen DDR en Bondsrepubliek is de onherroepelijke grens tussen oost en west. Europa wordt pas één wanneer deze grens zijn onherroepelijkheid heeft verloren, dus: wanneer voor het Duitse probleem een oplossing is gevonden.

Het valt te betwijfelen of de erkenning van de DDR door West-Duitsland die oplossing zal zijn. Veel tekenen wijzen erop, dat die erkenning voor Ulbricht de uitgangsbasis is voor de volgende ronde in de door de DDR geproclameerde ‘gesamtdeutsche’ klassenstrijd. Terwijl in de Bondsrepubliek geen zinnig politicus er meer het nut van inziet de Duitsers in de DDR een ander maatschappelijk en politiek systeem op te dringen, vindt Ulbricht het dringend nodig West-Duitsland ‘demokratisch umzuwalzen’. Dat dit geen louter frase is, weet men sinds de DDR als de grootste tegenstandster van de democratische hervormingen in

Tsjechoslowakije, actief meedeed aan de bestrijding der 'contra-revolutie'.

De enige reële hoop, die nuchtere politici in West-Duitsland als Willy Brandt en Erhard Eppler koesteren is dat het Duitse probleem in het kader van het Europese eenheidsstreven automatisch zal worden opgelost. 'Wanneer het waar is, dat een naar elkaar toe groeien van alle Europese volkeren het IJzeren Gordijn eens zal doen verroesten, dan wordt het voor ons tijd te beseffen wat onze taak in dat nieuwe Europa zal zijn', schrijft Eppler. 'Misschien ontstaat er dan een nieuwe politieke gemeenschap. Daarom gaat het ons niet om de verschuiving, maar om de opheffing van grenzen.' Deze 'Ostpolitik' lijkt op dit ogenblik nog in te druisen tegen de Europese politiek van het Kremlin. Die politiek wil immers de status quo in Europa handhaven en de Bondsrepubliek — ook in het westen — isoleren. Het essentiële kenmerk van Brandts politiek is daarom dit isolement te verhinderen.

Zijn politiek 'der kleine stappen' is gericht op het uit de weg ruimen van barrières, die voor alle Westeuropese staten en Oosteuropese staten toenadering en samenwerking in de weg staan. Maar zoals het mogelijk was, met vallen en opstaan, met tegenslagen en successen, de banden tussen de Westeuropese staten te verstevigen en de samenwerking te intensiveren, zo vragen in West-Duitsland de promotors van de nieuwe 'Ostpolitik' in alle ernst of het dan zo ondenkbaar is, dat wat in de afgelopen twintig jaar in het westen mogelijk per definitie in de komende twintig jaar in het oosten onmogelijk moet zijn.

De pen op papier

Biafra en Van der Goes van Naters

Het is altijd een genoegen om de Afrikaanse reisverslagen te lezen van M. van der Goes van Naters. Zijn belangstelling, vooral voor de franssprekende Afrikaanse landen wordt levend gehouden, niet door literatuurstudie alleen, maar voornamelijk door langdurige oriëntatiereizen, zoals de laatste, waarvan hij verhaalt in 'Parken en woestijnen' (in S en D, jr. 25, nr. 9, september 1968, p. 461-485).

Op deze wekenlange reis door West-Afrika verbleef vdGvN acht dagen in het engelsprekende Nigeria, waar ook gesproken werd over de oorlog tegen Biafra (of 'de burgeroorlog', zoals vdGvN schrijft). Deze zou zijn ontstaan toen de Ibo in september 1966 gingen schieten, omdat na een volkstelling de Noorderlingen verrassenderwijs de meerderheid in Nigeria bleken te bezitten. Maar de Ibo wilden daarop de macht niet afstaan en 'schoten juist de sheiks en emiers eruit' (p. 483). En daaruit zou dan de volkswede van de Noorderlingen te verklaren zijn, waar zovele Ibo het slachtoffer van werden. Dat vdGvN het opneemt voor de Nigerianen is zijn goed recht (en getuigt van een zekere moed, want Nigeria is ook hier te lande door deze oorlog in hoge mate populair geworden). Maar de feitelijke toedracht van de voorgeschiedenis is anders dan hij meent.

Dat de Noorderlingen veruit de grootste Nigeriaanse bevolkingsgroep vormden, was al in verschillende volkstellingen gebleken maar de uitslag van de laatste census (1964) verscherpte de tegenstelling Noord-Zuid, omdat het monolithische Noorden hierdoor de meerderheid in het federale parlement kreeg. In januari 1966 volgde een munitie van jonge officieren, gericht tegen de corruptie, het regionalisme, tribalisme en nepotisme van de federale regering, gedomineerd door Noordelijke politici, met enkele Ibo en Yoruba aangevuld (in de federatie hadden de Ibo de macht bepaald niet). De munitie mislukte, maar bracht op legitieme wijze de (Ibo)generaal Ironsi aan de regering. Deze kondig-

de aan dat een eind zou worden gemaakt aan de overheersing van de federatie door één enkele deelstaat (het Noorden) door splitsing van het land in een groot aantal provincies onder een sterk centraal gezag. Hierdoor in hun machtspositie bedreigd begonnen de emiers, politici en hogere ambtenaren uit het Noorden de klassieke zondeboktheorie (gebaseerd op halve waarheden en ongeoorloofde generalisaties) toe te passen en verspreidden de mythe dat de Ibo naar de hegemonie over Nigeria streefden. Als gevolg daarvan brak in juli een nieuwe 'contra-revolutionaire' muiterij los, die de regeermacht in handen van Noordelijke officieren speelde.

De hetze tegen de Ibo leidde tot steeds omvangrijker vervolgingen die in september 1966 resulteerden in de pogroms — waarvan 30.000 Ibo het slachtoffer werden, terwijl twee miljoen op de vlucht sloegen en veiligheid zochten in Oost-Nigeria. Zonder zelf 'selectief' te schieten, zoals vdGvN abusievelijk meent. Deze pogroms zijn de directe oorzaak van Biafra's afscheiding en zijn ook nu nog het grondmotief voor het hardnekkige verzet van de Biafranen. Zij hebben gegronde, historische redenen om voor hun leven te vrezen binnen het staatsverband Nigeria in zijn huidige machtsstructuur.

Een verdediging van het Nigeriaanse standpunt zal daarvan dienen uit te gaan. Ook het zoeken naar een oplossing mag dit ontstaan van Biafra niet vergeten. De Biafranen hebben minstens recht op een zorgvuldige weergave van de tragische gebeurtenissen, die hen gedwongen hebben in hun huidige, weinig benijdenswaardige positie.

K. L. ROSKAM.

Mr. van der Goes van Naters tekent hierbij aan:

'Dr. Roskam is één van onze beste Afrika-deskundigen. Ik erken zijn autoriteit ook voor die landen, die hij niet heeft bereisd als Congo en de Portugese gebieden.

Ik ben inderdaad maar kort in Nigeria geweest, maar heb er een paar interessante gesprekken kunnen voeren o.a. met de politicoloog dr. Fabumni. Zijn uiteenzetting van het Federatie-standpunt in het conflict leek me het vermelden waard: dank zij een voortreffelijke informatie-dienst, verzorgd door Amerikaanse en Europese deskundigen is het Biafra-standpunt bij ons bijzonder goed bekend. Lagos heeft die functie ten enenmale verwaarloosd.

Ik gaf dus de lezing van Fabumni weer; ik sprak van *zijn* 'lezing' en van *zijn* 'verwijten'; niet van de mijne.

In het vorige gedeelte van zijn verhaal vermeldde ik tot driemaal toe de kritische instelling van de mensen uit de Republiek Niger tegenover Lagos. Noch in het ene, noch in het andere geval gaf ik commentaar.

Het zich a priori vereenzelvigen met één van beide standpunten is niet altijd bevorderlijk aan de zo vurig gewenste oplossing. *Dit geldt, meen ik, voor ons beiden.*

Over kernenergie en stralenbescherming

Het artikel van Ir. Oele in het januarinummer van dit tijdschrift over de crisis rondom Euratom is uitermate lezenswaardig.

Toch komt het mij voor dat er aanleiding bestaat een tweetal opmerkingen te maken welke ter aanvulling van de stellingen van de schrijver m.i. de overweging waard zijn. Vooreerst deze: naast het werk dat Euratom verricht heeft op wetenschappelijk en technisch gebied mag het werk op het gebied van de gezondheidsbescherming niet onvermeld blijven, al moge dit werk minder spectaculair zijn dan bijvoorbeeld het bouwen van kernreactoren, die tientallen miljoenen guldens kosten. De betekenis van het gezondheidswerk is dan ook in het Euratomverdrag erkend (zie hoofdstuk 3) en men mag geredelijk aannemen dat de harmonisering van de richtlijnen met betrekking tot de gezondheidsbescherming de mogelijkheid heeft gegeven tot ontplooiing van het gebruik van de kernenergie in de zes landen. Deze richtlijnen behouden hun waarde, ook al bleef er van een gemeenschappelijk ondernemen van zaken als b.v. de ontwikkeling van reactoren maar bitter weinig over.

De tweede opmerking die ik zou willen maken is de volgende: De houding van Frankrijk en ook de industriële nationalistische tendenzen die Euratom in de huidige impasse hebben gebracht hebben gevolgen in tweeërlei zin. In de eerste plaats heeft de daardoor veroorzaakte rem op de ontwikkeling, waaraan men veel aandacht wijdde, ons wel eens de ogen doen sluiten voor het feit dat voor allerlei onderwerpen het kader van Euratom — de zes landen — toch te klein wordt. Aan de andere kant heeft het betrekkelijk falen van Euratom een positief gevolg gehad.

Mede daardoor is immers een andere organisatie die alle niet tot het oostblok behorende Europese landen en verder de Verenigde Staten van Amerika, Canada en Japan omvat tot bre-

der ontwikkeling gekomen. Het is de Organisation for Economic Cooperation and Development, met voor ons doel haar dochteronderneming de European Nuclear Energy Agency. Deze laatste organisatie gaat, in het bijzonder op het gebied van de harmonisering van het te voeren beleid en de te treffen regelen, een steeds belangrijker rol spelen. De vraag laat zich stellen of het toch niet de moeite waard zou zijn onze blik, met behoud van de Euratom voor bepaalde gevallen, meer dan thans het geval is, op deze European Nuclear Energy Agency te richten.

Tenslotte nog dit. Al spoedig werd door de European Nuclear Energy Agency het Committee for Health and Safety ingesteld. Hierin hebben vertegenwoordigers van de volksgezondheidsautoriteiten der leden zitting. Aanbeveling van dit Committee kunnen na goedkeuring van de Council van de Organisation for Economic Cooperation and Development de status krijgen van Regulations. Dit betekent dat de lid-staten verplicht zijn de inhoud van deze Regulations in hun nationale wetgeving te incorporeren. Een aantal van deze Regulations werden reeds tot stand gebracht.

Het mag tot bijzondere voldoening stemmen dat het voorzitterschap van de Health and Safety Committee thans wordt uitgeoefend door de Nederlander mr. J. Ch. Cornelis van de afdeling Kernenergie en Stralenbescherming van het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid, wiens activiteiten zo hoog werden aangeslagen dat hij als zodanig werd benoemd als opvolger van de eerste voorzitter dr. S. Halter, directeur-generaal van de volksgezondheid in België en van de tweede voorzitter dr. E. J. Henningsen, directeur-generaal van het Deense Nationale Instituut voor de Volksgezondheid.

C. J. GOUDSMIT.

Boekbesprekingen

De Sociaal Economische Raad en de ministeriële verantwoordelijkheid

Proefschrift van G. H. Scholten – Universiteit van Amsterdam, 18 oktober 1968. Uitgever J. A. Boom te Meppel.

Anders dan de schrijver heb ik de indruk dat het prestige van de SER niet te lijden heeft van de verminderde waardering voor de P.B.O. Zijn rol in de politiek wordt juist groter. Zelfs de Staatscommissie voor de grondwetsherziening kijkt uit naar het advies over de sociale grondrechten. Deze ontwikkeling maakt de dissertatie boeiender. De schrijver stelt er de vraag of de verantwoordelijkheid van de SER (tegenover wie?) die van de ministers tegenover het parlement. Na een aantal voorbeelden concludeert hij dat dit slechts bij uitzondering het geval is. De schrijver voelt niets voor corporatieve vertegenwoordiging en is dus gelukkig met zijn eigen slotsom. De werkelijke beslissing in de conflicten tussen deelbelangen wil hij, ook nu die steeds ingewikkelder worden, aan regering en parlement laten.

Deze kwestie verdient meer aandacht. Des te dwingender karakter immers in de samenleving wordt toegekend aan inspraak niet alleen van deskundigen maar vooral van betrokkenen, des te fictiever kan de eigen verantwoordelijkheid van een Minister, een gemeentebestuurder of een directeur worden. Bij een laatste toetsing van een beleid, zoals die in het parlement plaats vindt, wordt reeds nu steeds meer gelet behalve op de inhoud ervan ook op de wijze van totstandkoming. De kamercommissie financiën verwijt aan de Minister dat de Verzekeringkamer niet werd geraadpleegd over de fiscale behandeling van reserves in de voorgestelde vennootschapsbelasting en de SER niet over het gehele onderwerp. Bij de opheffing van gemeenten gaat de commissie binnenlandse zaken grondig na of de betrokken gemeenten wel behoorlijk – eventueel meer dan de gemeentewet eist – hun woordje konden doen. De commissie O. en W. volgt bijna maandelijks de gedachtenwisseling tussen Minister en studenten over veranderingen in het wetenschappelijk onderwijs. Met de prille inspraak van dienstplichtigen in het leger zal het net zo gaan.

Is het nu een teken van devaluatie van het parlement dat nog slechts minderheidsgroepen bezwaren hebben als eenmaal buitenparlementaire overeenstemming werd bereikt? Bestaat het gevaar dat de parlemen-

taire behandeling steeds meer een formaliteit wordt, zoals de handtekening van het staatshoofd meestal is onder formulier van afkondiging van een wet? Mijns inziens niet. Volledige overeenstemming tussen betrokkenen onderling wordt zelden bereikt. Is die grotendeels wel bereikt (zoals in het SER-advies van 28 november 1956 over de bestedingsbeperking), dan moeten toch altijd Regering en parlement de moed hebben om bijvoorbeeld de vraag te stellen of hiermede ook inderdaad alle betrokkenen recht wordt gedaan. Dat men aan een bereikt compromis, afgezien van de inhoud ervan, een zelfstandig belang toekent, zoals in 1956 gebeurde, kan ik alleen maar reëel vinden, anders dan schrijver, die dit een stap in de verkeerde richting acht. Een essentieel belang verbonden aan de parlementaire behandeling blijft ten slotte altijd de openbaarheid ervan en de publiciteit die zij meestal meer krijgt dan de min of meer technische discussie op andere plaatsen.

Dat allerlei instanties krachtens delegatie of gewoon feitelijk — dit was lange tijd het geval met de vaststelling van de premiehoogte bij de verplichte ziekenfondsverzekering — aan de Staten Generaal werk uit handen nemen, hoeft geen ondemocratische ontwikkeling te zijn. Het is dan echter wel een plicht van het parlement om te controleren of dat werk elders goed gebeurde. Schrijver bepleit mijns inziens terecht een voortdurende toetsing op representativiteit en — ook daar — op openbaarheid. In nummer 146 van Uitleg (weekblad van het departement van O. en W.) wordt een interessante analyse gegeven van de taak van de Onderwijsraad. Het betoog waarin de zin voorkomt 'Het is dus begrijpelijk dat de adviezen als regel niet openbaar zijn' heeft mij echter niet overtuigd.

Behalve stof tot bespiegeling, vind ik in het proefschrift nog vele vergelijkbare organen vroeger in Nederland en nu in het buitenland. De geschiedschrijving bij de verschillende adviezen is, geheel los van het onderwerp der dissertatie, leerzaam. Mij trof vooral de discussie over de loonpolitiek rond het advies van september 1955, welke discussie nog steeds voortduurt, zij het met een verandering der standverdiensden. Het geeft een helder en kort overzicht over met de SER punten. Ten slotte gebruikt de heer Scholten opvallend weinig moeilijke of kwasi-geleerde woorden en af en toe originele beeldspraak. Om zijn stelling te illustreren dat geheimhouding van besloten vergaderingen beter lukt als deze een uitzondering zijn, wijst hij erop dat men een flesje waterdicht kan maken, maar dat een waterleidingbedrijf op een zeker percentage verlies moet rekenen. W. H. DE BEAUFORT.

Gorkij, Maxim (Ps. van A. M. Pjesjkow)

Literaire portretten; vert. uit het Russisch, voorw. en aantn. van C. J. Pouw. Amsterdam, Van Ditmar, 1968. 252 blz. gesansfil. f 8.90

De herinneringen, die Gorkij in de laatste jaren van zijn leven te boek

stelde, zijn literair waardevol maar ook historisch van betekenis omdat zij vele gegevens bevatten over belangrijke tijdgenoten van Gorkij. In deze bundel literaire portretten worden behandeld Tsjechow, Tolstoj, de vrouw van Tolstoj, Andrejew, Korolenko, Blok en Jesenin. Over Tolstoj is al veel geschreven (de afgelopen jaren nog door dr. M. A. Lathouwers en dr. B. Rapschinsky), maar weinigen hebben een zo scherp beeld kunnen ontwerpen als Gorkij dank zij zijn gesprekken met de moralist-schrijver van Jasnaja Poljana. De slavist C. J. Pouw, die deze bundel portretten vertaalde, heeft een voortreffelijk voorwoord en de nodige verklarende aantekeningen toegevoegd. In dit voorwoord wordt een karakteristiek gegeven van de persoon en het werk van Gorkij, waarbij ook enkele zwakke plekken in de 'portretten' worden aangewezen. Gorkij is geen historicus, maar een romancier. Pouw zegt: 'Feiten en chronologie zijn ondergeschikt gemaakt aan het selectieve herschepende motief van de kunstenaar'. Deze boeiende portretten-galerij was waard in het Nederlands vertaald te worden, temeer daar over verschillende figuren in ons land weinig of niets is gepubliceerd. Niet duidelijk is waarom Pouw een in Nederland weinig gebruikelijke spelling heeft gevolgd: v in plaats van w, u in plaats van oe (dus b.v. Bunin in plaats van het gebruikelijke Boenin). P. KRUG.

Richter, H. W.

Karl Marx in Samarkand; een reis langs de grenzen van China; met 44 foto's van A. Richter. Baarn, De Boekerij, 1968. 136 blz., afbn. (Atlanta-paperbacks), gesansfil. f 9.90

Op uitnodiging van de Sowjetrussische Schrijversvereniging reisde de Westduitse auteur Hans Werner Richter in de herfst van 1965 verscheidene weken door de Sowjetrepublieken Oezbekistan en Tadzjikistan in Centraal-Azië. Schrijver geeft een levendig verslag van zijn reis. Interessant is ook, dat hij vergelijkingen trekt met de ervaringen van de bekende reporter Egon Erwin Kisch, die in 1930 hetzelfde gebied bereisde. Richter citeert herhaaldelijk uit diens boek 'Asien gründlich verändert'. Het blijkt, dat er sedert 1930 veel is veranderd in deze islamitische gebieden, die tot de revolutie vasthielden aan een star cultuur- en levenspatroon. De openlegging van grote gebieden, irrigatie en industrialisatie hebben grote veranderingen veroorzaakt. Het analfabetisme werd overwonnen, de economische en sociale toestand verbeterde. Maar Richter wijst er evenals Kisch ook op dat een volledige emancipatie van de vrouw nog niet werd gerealiseerd, terwijl allerlei tradities zich nog konden handhaven. Twee korte hoofdstukjes met economische gegevens zijn aan het slot van het boek opgenomen. Een vlot leesbare reportage door een kritische waarnemer over een gebied waarover in Nederland nauwelijks iets is gepubliceerd.

P. KRUG.

Deutscher, I. Ironie van de geschiedenis; essays over het communisme. Vertaald uit het Engels door H. Wagemans. Hilversum, De Haan, 1968. 164 blz. (Phoenixboeken)

De essays in dit boek van de in 1967 overleden Pools-Engelse historicus zijn ontleend aan zijn 'Heretics and renegades' en 'Ironies of history'. In de eerste bijdrage 'Twee revoluties' wordt een vergelijking getrokken tussen het verloop van de Franse en de Russische revolutie.

Deutscher legt er de nadruk op hoezeer de nationale traditie na de revolutie in beide landen tenslotte tot een allesbepalende factor werd. Zowel in Frankrijk als in Rusland werden de methoden van het ancien régime in dienst van de revolutie gesteld. De oude 'raison d'état' won het van alle revolutionaire vernieuwingsdrang. In feite geeft Deutscher een vernietigend oordeel over het verloop van de Russische revolutie: 'De Russische stalinisten beschouwen zich als internationalisten, maar zij voelen, denken en handelen met de tradities van een veroverde monarchie achter zich; en zo verwarren ook zij de emancipatie van de mensheid met de grootheid van hun republiek en het heersen van de rede met het heersen van Rusland. In Rusland heeft de Grieks-orthodoxe en byzantijnse traditie zich weerspiegeld in de revolutie'. Evenals Couwenberg in zijn *'Herlevend nationalisme'* (Bilthoven, 1967) beklemtoont Deutscher hier de onloochenbare vitaliteit van een thans in feite anarchistisch nationalisme. Er is evenwel één duidelijk onderscheid tussen de positie van het revolutionaire Frankrijk en het stalinistische Rusland. Frankrijk kende geen satellieten en ook geen rivaal als communistisch China. De Chinese revolutie zal tenslotte ook voor Rusland belangrijke consequenties hebben, meent Deutscher. De positie van China komt ook ter sprake in de beschouwingen over drie stromingen in het communisme (rechts, links en midden).

Over de oorsprong en het uiterlijk van het maoïsme handelt een volgend essay. De ontwikkeling van dit maoïsme, dat zijn macht opbouwde op het fundament van de ongeletterde, verpauperde boerenmassa (hetgeen de Russische 'narodniki' in de vorige eeuw niet gelukte!) moet volgens Deutscher leiden tot een kritische herziening van enige gebruikelijke marxistische veronderstellingen. Maar hoezeer Mao, 'de Chinese Poegatsjow' ook afweek van de marxistische ideologie, toch bleef hij de ideeën van het leninisme in zoverre trouw, dat hij de individualistische gehechtheid van de boer aan privébezit met alle kracht bestreed, zij het niet met de terreurmethoden van Stalin ten tijde van de Russische collectivisatie.

Over de Chinese 'persoonsverheerlijking' zegt Deutscher: 'De affiniteit van het maoïsme met het stalinisme is precies gelegen in de noodzaak, gevestigde culten en magische rituelen in stand te houden, die ontworpen zijn om indruk te maken op primitieve en ongeletterde geesten. Ongetwijfeld zal China op zekere dag over deze ruwe vormen

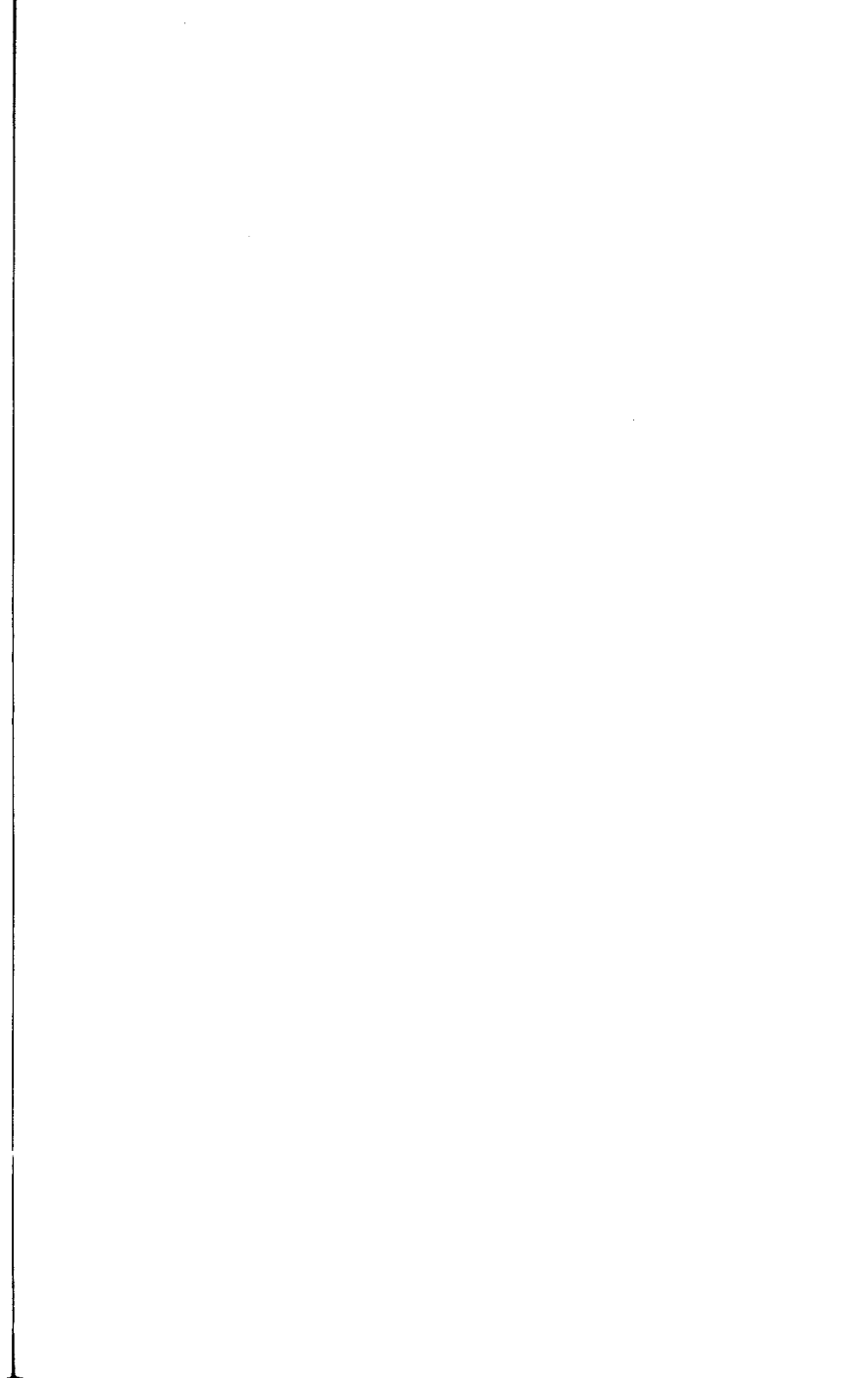
van ritualistische ideologie heengroeien, zoals de Sowjet-Unie er overheen groeit'. (pag. 108).

In het artikel 'Rusland rond 1950' behandelt Deutscher het verbijsterend snelle herstel van Rusland na een oorlog, waarin 20 miljoen Russen het leven lieten, terwijl na de Duitse nederlaag nog 25 miljoen Russen in aarden hutten en holen moesten leven. De wederopbouw ging evenwel gepaard met de terreur en culturele en politieke versterking van het stalinisme. De vooruitgang was evenals in elk jong land (zoals Engels indertijd over Amerika schreef!) 'hoofdzakelijk materieel van aard en impliceert een zekere achterlijkheid van gedachte'.

'De mislukking van het chroetsjowisme' zoals de titel van een volgend essay luidt, verklaart Deutscher uit de sociale veranderingen in Rusland, de spanningen tussen de progressieve dynamiek enerzijds en het conservatisme anderzijds, uit de urbanisatie, de bewapeningswedloop, de mislukkingen op landbouwgebied, Chroetsjows voortdurende reorganisaties en willekeurige beslissingen, zijn 'projectomanie', de Hongaarse opstand en de breuk met China. 'Een ongecontroleerde regering (los van de last van de bewapening) is het grootste obstakel voor de evenwichtige groei van de Sowjet-economie en voor een gezonde ontwikkeling van de maatschappij' meent Deutscher terecht.

Het laatste essay, gewijd aan Vietnam, wijst op de achtergronden van het Vietnamconflict en de koude oorlog. Deutscher komt in zijn analyse tot de conclusie dat Amerika evenzeer de echte inheemse revolutionaire krachten in Vietnam heeft miskend als Rusland die in China. Ook Stalin vergiste zich toen hij meende, dat het communisme in China geen toekomst had en zijn steun aan Tsjang K'ai-sjek bleef voortzetten. Nog een enkele conclusie van Deutscher: 'Als onze staatshoofden geloven dat wapens en diplomatie de mensheid kunnen tegenhouden in haar speurtocht naar nieuwe vormen en een nieuwe inhoud voor haar sociale bestaan, zijn zij alleen maar reactionaire utopisten...'

P. KRUG.

Het was onmogelijk in dit nummer reakties op het congres van de Partij van de Arbeid van maart 1969 op te nemen. In het volgende nummer zal hieraan aandacht worden besteed.

Het tweede deel van het artikel 'Studenten en Revolutie' van Leopold Labedz zal in het aprilnummer worden opgenomen.

Biografische gegevens

Johs. de Jager, is particulier planologisch en juridisch adviseur

mr. H. M. Linthorst, is zojuist afgestudeerd als meester in de rechten

drs. M. Santema, is wetenschappelijk medewerker van de afdeling schoolpedagogiek en onderwijskunde van het Pedagogisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen

prof. drs. H. C. Posthumus Meijjes, is geboren in 1927, werkzaam als sous-chef van de directie integratie Europa van het Ministerie van Buitenlandse Zaken; bijzonder hoogleraar in de internationale betrekkingen en ontwikkelingen aan de Landbouwhogeschool te Wageningen.

Bert Stoop, Correspondent van Het Vrije Volk te Bonn.

Het congres

Het congres van de Partij van de Arbeid heeft tegenstellingen aan het licht gebracht, die door verschillende groeperingen verschillend worden beoordeeld. Een deel van de leden meent dat de Partij van de Arbeid in een ernstige crisis verkeert, die zij niet zonder een bijzondere ingreep te boven zal komen. Een ander deel is van mening, dat er alleen sprake is van een gezonde vernieuwing, die nu eenmaal oudere of behoudende partijangers wat koud op het lijf valt, maar dat het nieuwe bestuur in de praktijk redelijk constructief zal kunnen werken.

Ik ben van mening dat de eerste groep de toestand te pessimistisch en de tweede groep te optimistisch beoordeelt. Zonder een heldere analyse van de situatie, zonder duidelijke conclusies en zonder disciplineren van het ledenbestand van de PvdA op een urgentieprogramma voor de komende twee jaren zullen de tegenstellingen in de partij doorzien en zal de partij haar werfkracht op de kiezers in ernstige mate verloren zien gaan.

Het had op de weg van het congres gelegen een dergelijk urgentieprogramma te behandelen. Door een slechte voorbereiding van het congres — bemoeilijkt door groepsvorming die de perken van een gezond partijleven verre te buiten gaat — is het congres in betrekkelijke verwardheid en wanorde verzand. Het is nu zaak om datgene wat het congres nagelaten heeft te doen alsnog aan de orde te stellen, in discussie te brengen en langs minder officiële weg formuleringen te verkrijgen die de gedachten van de partijleden weergeven, waarmee de partijleiding haar voordeel kan doen. Het is zaak dat de Partij van de Arbeid op zo kort mogelijke termijn het front weer sluit en zich aan het Nederlandse volk als een zelfbewuste organisatie presenteert, die in staat is de kiezers een helder, zakelijk en vooruitstrevend programma aan te bieden waarin geheel progressief Nederland zich kan herkennen. Daartoe is in de eerste

plaats nodig, dat er een einde komt aan het optreden van georganiseerd werkende formaties binnen de partij, die onwenselijke en onnodige tegenstellingen oproepen. Daartoe is ook nodig, dat disciplinaire maatregelen genomen worden tegen hen die een dergelijke beleidslijn niet in acht wensen te nemen, alsmede tegen hen die zich niet houden aan de elementaire normen van wederzijds respect en kameraadschappelijkheid.

Het kan niet de bedoeling zijn binnen de Partij van de Arbeid de rust van het kerkhof in te stellen, het kan ook niet de bedoeling zijn het leninistisch beginsel van het zogenoemde 'democratisch centralisme' in te voeren, maar er moeten wel grenzen gesteld worden aan het scheppen van verdeeldheid in de partij. Die grenzen moeten niet zo nauw getrokken worden dat de partij tot starheid en immobiliteit wordt gedoemd, maar ook niet zo ruim, dat leden of groepen van leden zich kunnen veroorloven de partij zodanig in moeilijkheden te brengen, dat zij haar verantwoordelijke taak jegens de Nederlandse gemeenschap niet meer optimaal kan vervullen.

Diagnose

In tegenstelling tot hen die menen dat de Partij van de Arbeid bedreigd wordt door emotionaliteit, geloof ik dat de partij zich niet er toe mag laten verleiden het partijleven zodanig in het korset van procedures te snoeren, dat alle emoties erin verstikken. De socialistische beweging heeft altijd een emotioneel karakter gehad. Aangezien zij aan gevoelens voor gerechtigheid, solidariteit en humaniteit appelleert is zij afhankelijk van de bewogenheid der mensen. Een onbewogen aanhang moet een socialistische beweging noodzakelijkerwijs denatureren. Wie bezwaren maakt tegen emotionaliteit moet niet zover gaan dat hij het kind met het badwater weggooit.

Wij worden op het ogenblik geconfronteerd met een verhevigde emotionaliteit, die met velerlei zaken samenhangt. Ten eerste voltrekt zich een aflossing van de wacht. Hoewel deze in de natuur der dingen ligt, gaat zij toch met spanningen gepaard omdat de opvolging niet, zoals dat meestal ging, door de 'oude garde' is voorbereid en geregeld. De jongeren in de partij zijn aanzienlijk minder volgbaar dan men gewend was en voor natuurlijk was gaan houden.

Zij hebben een aversie tegen een denken volgens overgeleverde schablonen en tegen een critiekloze aanvaarding van denkbeelden van 'autoriteiten'. Zij hebben een sterke behoefte zich te laten gelden, waardoor zij minder de neiging hebben 'gevestigde reputaties' te ontzien.

Zoals op velerlei terreinen zo openbaart zich ook in de Partij van de Arbeid een generatieconflict. Wij hebben te maken met een veranderde mentaliteit bij de jongeren. Wie deze mentaliteit niet lust kan een sectarisch partijje stichten voor socialistische ouden van dagen en daarmee de progressieven tot grotere machteloosheid doemen. Wie echter een open oog voor de werkelijkheid heeft zal inzien dat het de taak van de Partij van de Arbeid is deze veranderde mentaliteit te adapteren.

In de huidige maatschappij — en bijgevolg ook in de Partij van de Arbeid — leven generaties tezamen (niet steeds door leeftijd onderscheiden) voor wie de maatschappelijke verhoudingen en ontwikkelingen niet eenzelfde betekenis hebben. Door de vooruitgangen die op economisch en sociaal gebied zijn geboekt, is onder de maatschappelijk geëngageerden de groep van mensen met een lage graad van ontwikkeling teruggelopen, terwijl de groep van ontwikkelden is gegroeid. In deze tendens weerspiegelt zich de omstandigheid, dat met de stijging van de levensstandaard de onderste sociale laag verburgerlijkt en vermaterialiseert. Door deze verschuiving in de maatschappij en in de Partij van de Arbeid is een groeiend deel van de partijleden geneigd zich in sterker mate op politieke en sociaal-culturele dan op sociaal-economische vraagstukken te richten. De 'mentaliteit' is een culturele categorie en zij zoekt betrekkelijk onbewust naar terreinen om zich als zodanig kenbaar te maken. Aangezien die mentaliteit nog niet 'af' is, moet zij zich veelvuldig afzetten. Zij is nog niet verwerkt en daarom kan het niet anders of zij geeft aanleiding tot vormeloosheid en inkonsekventies. Het kan er toe leiden dat een congres minder geslaagd verloopt dan oude partijrotten zouden wensen, maar als men inziet dat men van het elan der jongeren geen afstand kan doen, zal men een wijle met die inkonsekventies moeten leven zonder erg dramatisch te gebaren.

Tot de bemoedigende kant van het congres moet het gerekend worden dat er door zoveel jongere afgevaardigden aan deelgenomen werd. Dat is een bewijs dat de partij leeft

en toekomst heeft, tenminste als die toekomst niet door scheurmakers verknoeid wordt.

Men hoede zich ervoor slordige conclusies uit het congres te trekken. Het is juist als men vaststelt dat er een duidelijke tendens was naar verjonging en vernieuwing. Maar al moge het congres een enkel stokpaardje van Nieuw Links hebben overgenomen en een groot aantal representanten van Nieuw Links in het hoofdbestuur hebben gekozen, het heeft zich niet voor de ideeën van Nieuw Links uitgesproken. Hoe weinig verheldering het congres ook gebracht moge hebben, een ding is duidelijk: het legt alle bestuurders — zo u wilt van rechts tot links — de plicht op hun standpunten nog eens aan een kritisch onderzoek te onderwerpen, ze zondig te revideren en zich in ieder geval een grote mate van zelfbeperking op te leggen, waarbij de eenheid van de partij het leidend beginsel moet zijn.

Men kan de ontwikkeling in de Partij van de Arbeid ook onder het gezichtspunt van radicalisering bekijken. Laten we ons dan rekenschap ervan geven dat de Partij van de Arbeid, die langs *democratische* weg *fundamentele* veranderingen in de maatschappelijke structuur tot stand wil brengen, in de achter ons liggende jaren niet met bijster veel succes heeft geopereerd. Voor zover zij erin geslaagd is de welvaart en de sociale zekerheid te vergroten, is het in onze naoorlogse samenleving niet haar uitzonderlijke verdienste geweest. Zonder de inspanning en de invloed van al die partijgenoten die zich hiervoor hebben ingezet te willen bagatelliseren, gebiedt de eerlijkheid te erkennen, dat het ook dank zij het ontwikkelingsproces bij de andere partijen was dat een redelijke sociale oogst binnengehaald kon worden. Fundamentele veranderingen in de maatschappelijke structuur heeft de Partij van de Arbeid niet tot stand kunnen brengen. Wij laten in het midden of het een kwestie van ideologische verwatering of van personele zwakte was, maar zij is er zelfs niet in geslaagd geestdrift te wekken voor haar ideeën over 'de kwaliteit van het bestaan'.

Openvolgende regeringen hebben kunnen ontdekken hoe uitermate klein de ruimte voor sociaal-economisch denken en handelen is. In de praktijk kan men zien hoe de VVD, die beweert zuiniger aan te willen doen met gemeenschapsgelden, het niet doet omdat de gemeenschap nu eenmaal eisen stelt, terwijl de PvdA, die wat royaler gemeenschapsgelden

zou willen aanwenden voor collectieve voorzieningen, het niet doen kan omdat diezelfde gemeenschap weigert haar meer fondsen ter beschikking te stellen. De maatschappelijke theorieën verschillen, de praktijk blijft eender.

In het politieke leven van de westerse landen is er een tendens, dat politieke partijen zich steeds meer tot kiesverenigingen ontwikkelen. Ook de Partij van de Arbeid schreed in die richting. Zij heeft de politiek willen zuiveren van levensbeschouwelijke ballast om een grotere machtsformatie te scheppen voor de verwezenlijking van een sociaal programma. Nu de maatschappelijke knelpunten echter niet meer in zo sterke mate op sociaal-economisch terrein liggen ontstaan er spanningen. De pluriforme opbouw van de partij brengt met zich mee dat de verschillende mentaliteiten zich nu met toegenomen nadruk presenteren.

Het behoort tot de mentaliteit van de jongeren geen vrede te hebben met het immobilisme waarin wij met onze hele politiek verkeren. Wie zich nog met enige geestdrift aan gevoelens van humaniteit, solidariteit en gerechtigheid overgeeft, raakt bij de aanblik van die stagnatie uitermate gefrustreerd. Het sterke onbehagen dat daardoor wordt opgewekt voert tot een niet altijd verstandelijk beredeneerd radicalisme.

Konsekwenties

Het behoort tot de taak van politieke leiders het psychologisch element nauwkeurig in het oog te houden en het lijkt ons per se niet overbodig erop aan te dringen, dat daaraan veel meer aandacht wordt besteed dan in het verleden is geschied. Anderzijds mag het niet gebeuren dat een leiding stuurloos ronddobbert op de woelige baren van de emoties. De partij is op het ogenblik meer dan ooit gediend met een strak beleid, gericht op dichtbij gelegen doelen.

Op langere termijn dient de partij nieuwe lijnen uit te stippelen naar werkelijk fundamentele veranderingen in de maatschappelijke structuur. Daarvoor is studie nodig, maar ook wilskracht, moed, fantasie en de bereidheid om risico's te aanvaarden.

Laten wij zo nuchter zijn ons te realiseren dat in Nederland geen wereldpolitiek wordt gemaakt. Maar juist omdat Nederland klein is, kan het experimenteren zonder enig

machtsevenwicht in gevaar te brengen en kan het een nuttig proefstation zijn waar maatschappelijke en politieke mogelijkheden aan de praktijk worden getoetst. Juist door oorspronkelijke wegen te gaan kan Nederland voor de wereld van groot nut zijn, want het geslaagde experiment heeft een groot uitstralingsvermogen. De Partij van de Arbeid moet niet langer in het zog van grote zusterpartijen varen, maar moet een eigen koers volgen, ingegeven door zelfvertrouwen.

Op sommige terreinen heeft het congres minder tegenstrijdige beslissingen genomen dan sommigen willen doen voorkomen. Het heeft zich duidelijk voor het Nederlands lidmaatschap van de NAVO uitgesproken, maar tegen de extra defensie-inspanning van 225 miljoen. De tegenstelling is slechts ogenschijnlijk. Wie de noodzaak inziet van het westerse defensiesysteem behoeft daarom nog niet voorbij te zien aan het feit, dat een extra inspanning van Nederland daarbij volslagen geen gewicht in de schaal werpt. De Nederlandse bijdrage tot de westerse verdediging moet niet al te formalistisch uit het oogpunt van defensiebegrotingen worden bekeken, maar in het breder verband van het Nederlands moreel, van het maatschappelijk evenwicht, van het intellectuele niveau en de organisatorische bekwaamheid. Hoe nutteloos een overvloed aan wapens is als op andere terreinen ernstige tekortkomingen heersen, heeft een land als Egypte bij herhaling aangetoond.

De onevenredige vlotheid waarmee geld voor de defensie op tafel komt, terwijl andere, uitermate belangrijke voorzieningen niet kunnen worden gefinancierd, is voor de meerderheid van het congres — en hoogstwaarschijnlijk ook voor de meerderheid der leden — een voortdurende bron van irritatie.

Het congres heeft zich echter niet maanziek pacifistisch gedragen; het heeft de noodzaak van de NAVO erkend, maar het heeft tegelijkertijd uitgesproken, dat het defensievraagstuk genuanceerder moet worden bekeken. Mij lijkt dit een aanvaardbare propositie.

Minder duidelijk is het besluit de Duitse Democratische Republiek onvoorwaardelijk te erkennen. Brengt men deze uitspraak in relatie tot het besluit inzake de NAVO dan zal niemand de conclusie kunnen trekken dat het congres geen oog had voor het gevaar dat van de zijde van de Sowjet-Unie en haar vazallen dreigt. Ook op dit punt is de beslissing klaarblij-

kelijk ingegeven door irritatie; een irritatie voornamelijk door de SPD gewekt, die zich niet duidelijk afkeert van bepaalde nationalistische tendenzen in de Bondsrepubliek. Daarbij werd de doorslag ongetwijfeld gegeven door het recentelijke West-Duitse besluit de Bondsresident opnieuw in Berlijn te kiezen.

Ik heb de indruk dat het congres met de uitspraak inzake de DDR wilde zeggen dat de SPD eindelijk de onaangename gevolgen van Duitslands barbaarse oorlog moet aanvaarden.

Wij kunnen in het midden laten of het besluit van het congres verstandig was. Het gaat m.i. minder om wat expliciet tot uitdrukking is gebracht, dan wel wat impliciet de onderstroom ervan was. Welnu, wat die onderstroom aangaat is een verzoening van de standpunten mogelijk.

Het congres wenst een actieve vredespolitiek, die zich niet vastlegt op een schablonen. Maar het is zich ervan bewust dat de communistische tegenstander dermate onbetrouwbaar is, dat men bij die vredespolitiek niet het risico mag lopen de NAVO te verzwakken. Ook dat is een aanvaardbare propositie.

Het congres heeft er, dunkt ons, geen twijfel over laten bestaan dat de Partij van de Arbeid een uitermate waakzame en afwijzende houding jegens het communisme moet aannemen, zoals dat zich met een enkele uitzondering manifesteert.

Dat eenzelfde houding jegens rechtse dictaturen geboden is behoeft geen uitweiding. In concreto geldt dit in het bijzonder voor de dictaturen die deel uitmaken van de NAVO.

Ook is het duidelijk dat de Partij van de Arbeid moet bijdragen tot versterking en verdieping van de democratische instellingen. Dat houdt niet in dat zij onze democratische structuur als het alleenzalmakende model moet beschouwen, maar dat zij met een kritisch oog voor de *kwaliteit* van de persoonlijke vrijheid en de rechtsbescherming ook ontwikkelingen moet stimuleren die volgens andere dan onze tradities verlopen.

Nu een wat onstuimiger aanhang de congreszaal van de Partij van de Arbeid is binnengestapt zal het een wat moeilijker opgave worden de uitspraken juist te interpreteren. Wij moeten echter niet bij voorbaat aannemen dat zijn bedoelingen sterk verschillen van die der bedachtzamen.

Met de generaties worden andere stijlen geïntroduceerd. Dat zijn echter geen gefixeerde gegevens. In het samenspel van leiding en aanhang valt aan die stijl nog heel wat te corrigeren, tot beider voordeel.

Ik zou hier nadrukkelijk willen stellen, dat het bestaansrecht van de Partij van de Arbeid berust op haar socialistische conceptie en dat zij die in alle duidelijkheid naar voren zal moeten brengen. Als zodanig moet zij zich nadrukkelijk onderscheiden van D'66, dat m.i. met zijn pragmatische aanpak een unfair spel speelt. Ontstaan als een beweging die de pretentie had het Nederlandse politieke leven te vernieuwen, is het, aangemoedigd door aanvankelijke successen er toe overgegaan zich als partij te oriënteren, die wol wil spinnen bij de moeilijkheden in andere progressieve partijen. De Partij van de Arbeid moet op de zwakte van D'66 attenderen, die opgesloten ligt in een uitermate vage progressiviteit, en die in wezen alleen maar verankerend is in een op zich zelf veranderlijke 'mentaliteit'.

D'66 verklaart uitsluitend pragmatisch te werk te willen gaan en dat houdt in dat het de huidige maatschappelijke structuur in beginsel aanvaardt. Het stelt vast dat sommige radertjes van onze politieke machine erg stroef lopen en het meent een methode te kennen om die radertjes automatisch van olie te voorzien.

Nu is een soepel draaiende politieke machine ongetwijfeld beter dan een die om de haverklap vastloopt, maar men moet erg ingenomen zijn met onze individualistische, vercommercialiseerde en vermaterialiseerde maatschappij om alleen met een oliespuitje de zaak aan de gang te willen houden.

Ter wille van de duidelijkheid, waar zo om gevraagd wordt, is het gewenst de volgens moderne reclamemethoden opererende partij D'66 in het minder moderne hokje te plaatsen waar zij uit propagandistische overwegingen liever niet in wil, maar waarin zij wel thuis hoort, nl., in dat van het liberalisme. Een hokje dat vrij gekomen is doordat de VVD zich op de uiterste conservatieve vleugel heeft genesteld.

Ten aanzien van de KVP heeft het congres een weldaad van zuiverheid gesteld. Dat mag dan in strijd zijn met het politieke opportunisme-oude-stijl, dat kennelijk nog wat aanhangers heeft in de partij, maar het is zeer onwaarschijn-

lijk dat er veel leden zijn die betreuren dat de Partij van de Arbeid met deze onbetrouwbare KVP en haar onwaarachtige fractieleider niet meer in zee gaat.

Op het nieuwe bestuur van de Partij van de Arbeid moet aandrang worden uitgeoefend in de komende periode voor de verkiezingen prioriteit te verlenen aan zaken die in Nederland een hoge mate van urgentie hebben. Wij mogen ons niet in theoretische vraagstukken verliezen, maar dienen concrete problemen aan te vatten, die voor het gros der Nederlanders onmiddellijke konsekwenties hebben.

Discussies en beslissingen over vraagstukken waarop de Partij van de Arbeid zelfs onder de gunstigste omstandigheden — als regeringspartij — slechts zeer geringe invloed kan uitoefenen hebben voorhands weinig zin. Zij mogen de behoefte van sommigen aan theoretische klaarheid of politieke onafhankelijkheid bevredigen, zij wekken echter tegelijkertijd zoveel schadelijke misverstanden of tegenstellingen, dat geen enkele stroming in de partij ermee gebaat is. Verstrekkende beslissingen van internationale draagwijdte zijn een symptoom van zelfoverschatting. Aan dergelijke beslissingen zou alleen dan enige zin toegekend kunnen worden als zij het denken en gevoelen van de meerderheid van het Nederlandse volk zouden weergeven.

Het is uiteraard het recht en zelfs de taak van ieder politiek denkend mens in dergelijke kwesties invloed uit te oefenen op het Nederlandse volk, het voor te lichten en te overtuigen, maar zolang er een enorme kloof ligt tussen de overtuiging van een groep en die van de meerderheid der Nederlanders is het uitermate onvruchtbaar de partij gratuite beslissingen te laten nemen.

Een partijcongres dient er toe de partijleiding en de fractie op de hoogte te stellen van wat er in de partij leeft. Het is zeker niet gemakkelijk tot de achtergronden van de op het congres naar voren gebrachte, ogenschijnlijk tegenstrijdige ideeën door te dringen. Een ding is echter overduidelijk tot uitdrukking gekomen: dat de meerderheid van de congresgangers intensief zoekt naar socialistische uitgangspunten. Zij wenst dat de Partij van de Arbeid niet zo maar een progressieve partij is, die het aangeharkte tuintje waarin wij leven nog wat schoner aanharkt, de gepolitoerde meubelen waartussen we huizen nog wat meer laat glimmen. Zij wil dat het een socialistische partij is. Niet een

partij die een soort van achterhoedegevechten tegen de res-
tanten van armoede levert, maar een inspirerende partij
met visie op de toekomst.

Het is goed dat de partijleiding en fractie deze verlan-
gens leren kennen. Het blijkt dat zij op een wellicht eigen-
zinnig, maar geestdriftig en verjongd kader steunen, en dat
kan niet anders dan inspirerend werken.

Aan het eind van het congres is een ovatie gebracht aan
de fractieleider Den Uyl. Dat is een bewijs dat het con-
gres het volste vertrouwen heeft dat hij zich tot tolk van
de diepere bedoelingen van het congres zal maken.

Er is geen enkel oprecht motief de Partij van de Ar-
beid als een verscheurde partij voor te stellen. Dat beeld
is slechts een projectie van sommige ontevreden in de par-
tij die niet gewend waren tegengesproken te worden, alsme-
de van tegenstanders die er munt uit hopen te slaan voor
hun eigen partij.

Na een stormachtig en warrig congres kan de rede vol-
ledig terugkeren en kan de Partij van de Arbeid in staat
geacht worden goed haar werk te doen, op basis van on-
derling vertrouwen en respect.

Kanttekeningen bij het Congres

De nabeschouwingen over het congres in de pers doorbladerend (en dat is al een dagtaak) valt het op hoezeer alle scribenten zich betrokken hebben gevoeld met het gebeuren in het Haagse congresgebouw. Zowel vriend als vijand heeft er uitvoerig aandacht aan besteed: elk heeft er wat wils uitgehaald. Moest ik op de berichtgeving en de commentaren afgaan, dan zou ik weinig houvast hebben. Zou er tóch iets zitten in het 'je moet er geweest zijn'? Ik zelf was er slechts donderdag- en vrijdagavond. Op het Brabantsch Dagblad heeft mijn korte aanwezigheid zó'n diepe indruk gemaakt dat het op 10 maart schreef dat de 'Radikalenvoorzitter drie dagen lang demonstratief op het congres aanwezig was' en dat hij die zaterdag 'de Nieuw-Linksbroeders — uitzinnig van vreugde — als overwinnaars op de schouders ging slaan. Wat een genade, wat een genade'. U ziet, je moet er geweest zijn, om die onzin te kunnen weerspreken. Ik zal pogen *mijn* kanttekeningen iets meer te objectiveren.

1. *Volwassenheid*: ontegenzeggelijk hield het congres er een *eigen* mening op na. Geen geringe zaak, vorige congressen hebben deze indruk niet in die mate gemaakt. De partijraad van de KVP, een week later, was duf en volgbaar, zodat een ieder kan zien hoe het óók gekund had — en vroeger schering en inslag was.

Het heeft me verbaasd dat grijze eminentie Drees die nieuwe mondigheid niet heeft weten te herkennen en waarderen. Tekennend is dat Drees openlijke kritiek van congres op fractie als 'verzwakking van het fractie-prestige' ziet. Het tegendeel is waar: juist die openheid is kenmerk van de huidige politieke mentaliteit. Zij komt een partij vroeg of laat ten goede. (Want kritiek betekent nog niet: de-loyaal zijn. Dat bleek uit de loyale ovatie die Den Uyl op het eind van het congres in ontvangst mocht nemen). Als het congres in Drees' tijd even mondig was geweest, wellicht dat de PvdA dan — om een volstrekt wille-

keurig voorbeeld te noemen — een ander Nieuw-Guinea-beleid zou hebben gevoerd.

2. *Congrestechniek*: voor een mondig congres is duidelijk een andere vergadertechniek nodig. D'66 en Radikalen — beide uit behoefte aan politieke mondigheid voortgekomen — worstelen daar óók mee. Beraad daarover lijkt gewenst. Daarbij kan bijvoorbeeld de vraag besproken worden of een bijeenkomst van enige honderden mensen wel steeds de juiste plaats is voor formele besluitvorming. En of een congres waar weinig besluiten worden genomen, maar wel een zeer openhartige politieke discussie plaatsvindt, als bijdrage tot meningsvorming en politieke bewustwording niet even waardevol kan zijn. Als Laurens ten Cate over de 'onvolwassenheid' van het congres schrijft (in *Opinie*) dan bedoelt hij, zo ik het goed lees, de weinig gelikte manier waarop men soms op het congres met elkaar omging. De vorm blijkt nog onvolwassen, de inhoud wordt steeds mondiger.

3. *Ultimatum*: is het ondemocratisch om voordat een besluit gaat vallen, aan de betrokkenen te zeggen dat je consequenties zult moeten trekken uit zo'n besluit? Een willekeurig voorbeeld: dat als het partijvoorzitterschap onverenigbaar wordt verklaard met fractielidmaatschap, dat je dan geen voorzitter wilt worden. Of dat je het niet meer ziet wanneer niet bepaalde mensen in het bestuur verkozen worden? Ik acht dat, mits het over belangrijke zaken gaat, een normale en democratische vorm van pressie. Het hoeft niet altijd van wijs beleid te getuigen, vooral omdat je daarmee misschien juist je good-will in de vergadering kunt verspelen. Maar dat is het risico bij elke vorm van pressie.

Dit verwijt, dat het ondemocratisch zou zijn wanneer je zegt met bepaalde mensen wél, met anderen niet in één bestuur te willen (wat bijv. bij kabinetsformaties volkomen normaal is) miskent de eis dat een bestuur niet alleen representatief moet zijn, maar ook goed moet kunnen functioneren, beleid moet kunnen voeren.

Het viel me op dat, toen een week na het congres een bijeenkomst van de algemene vergadering van de Kon. Ned. Atletiek Unie plaatsvond, ook in *die* vergadering werd gesteld, dat het de hoogste eis van democratie zou zijn als kandidaat-bestuurder geen dwingende wensen te uiten over de samenstelling van

het bestuur-als-geheel. Als dát waar is, zul je weinig capabele mensen meer bereid vinden — in hun vrije tijd — bestuursverantwoordelijkheid te gaan dragen! Men vergeet vaak dat de beslissing blijft bij de vergadering. Vindt deze dat de pressie te ver gaat, dan is zij vrij een ander bestuur te kiezen. Ons parlementair stelsel (regering tegenover parlement) functioneert precies zo: de formatie Biesheuvel bijvoorbeeld!

4. *Anti-KVP*: het element 'taktiek' heeft bij de beoordeling van deze motie naar mijn idee een veel te grote rol gespeeld. Ik bedoel de overweging dat je je niet zo openlijk moet uitspreken, je handen vrij moet houden, enz. Dit is nu net precies wat de jongere generaties in het politieke handelen van vroeger zo verafschuwt, waarom om 'duidelijkheid' werd en wordt geroepen. Als de PvdA echt van mening is, dat met de KVP — een 'federatie van belangengroepen met een liberaal-confessionele inslag' — geen echt vooruitstrevend beleid te voeren is, dan moet dat gezegd kunnen worden. Dit soort eerlijkheid komt de herverkaveling van de politieke verhoudingen ten goede. Wie KVP stemt weet nú zeker dat hij *niet* voor een progressieve samenwerking kiest. Die zekerheid was er vroeger nooit. Toen er nog radicalen in de KVP zaten, is bij voortdurende betoogd: 'de innigheid met de VVD, dat gezwijmel over en in de '18' maakt samenwerking met PvdA en D'66 onmogelijk.' De groep-Schmelzer heeft die consequentie heel bewust aanvaard, hetgeen tot het ontstaan van de PPR heeft geleid. Terrecht stelt nu Den Uyl: de KVP heeft het er zelf naar gemaakt.

5. *NAVO en DDR*: ik zie geen tegenstrijdigheid (zoals Drees dat doet) in de wil Oost-Duitsland formeel te erkennen en lid te blijven van de NAVO.¹ Het wijst eerder op een wil om binnen

¹ In dit verband is het interessant te wijzen op de tekst van de 'pseudo-troonrede' op de Derde Donderdag van september 1968 door de VARA-TV uitgezonden. Medewerkers: Van Dam (PvdA), De Galan (PvdA), Van der Louw (PvdA), Jurgens (Radikalen), Moerkerk (D'66), Scholten (ARP). Over de DDR:

'Juist terwille van de strijd tegen de dictatuur moeten wij ook na de gebeurtenissen in Tsjechoslowakije streven naar een ontspanning in Europa. Wij hebben geen andere keus. Een terugkeer naar de koude oorlog maakt iedere ontwikkeling in Oost-Europa onmogelijk. De regering zal daarom het initiatief nemen tot een Europese Veiligheids-

de NAVO echt constructief aan de vrede te werken, inplaats van alleen een verdedigingsideologie aan te hangen. Vandaar dat deze 'tegenstrijdigheid' zowel in het PPR- als in het D'66-program zijn aan te treffen (om van b.v. JOVD en ARJOS nog niet te spreken).

Conclusie: mijn opmerkingen hebben zich beperkt tot enkele zaken op het congres waarbij ik mij als Radikaal bijzonder betrokken voelde. Ik ben niet zo bang voor de 'chaotische' indruk die naar buiten gewekt werd. Vooreerst: het is niet meer dan een weerspiegeling van de gisting die zich — gelukkig — overall in politiek Nederland voordoet. En daarin zal met name de jonge kiezer zich herkennen. (Wat niet wil zeggen dat een volgende keer die gisting niet wat meer gestructureerd naar buiten moet komen dan nu het geval was). En verder is het voor hen die geen socialisten zijn, maar wél een akkoord met vooruitstrevende krachten willen aangaan (ik denk aan leden van PPR, D'66, ARP en andere leden van de werkgroep PAK) veel plezieriger om met een PvdA geconfronteerd te worden die volop in vernieuwing is, geen massief blok uit de gevestigde orde wil zijn, en discussie over wezenlijke politieke punten niet uit de weg gaat. Van Mierlo's argument (september 1968) dat de PvdA een zo overheersende positie in een progressieve concentratie zal innemen, dat deze door de kiezers als een socialistische concentratie zal worden ervaren, lijkt mij nu minder sterk, zij het niet achterhaald, geworden. Immers, dat het

conferentie, waaraan alle Europese landen, inclusief Oost-Duitsland, moeten kunnen deelnemen. *In dit verband wil de regering overgaan tot de erkenning van de DDR en de huidige grenzen van Polen.* Deze erkenning betekent geen instemming met het regime Ulbricht, evenmin als de bestaande erkenning van Portugal een oordeel inhoudt over het regime-Salazar. Integendeel, de regering beschouwt het regime-Ulbricht als een verfoeilijk regime. De regering zal dan ook zorgen dat mensen die buitenlandse staatshoofden beledigen niet meer worden vervolgd.'

Op 19 September 1968 zijn wij over deze tekst niet lastig gevallen. Felle emoties blijken echter op 9 maart 1969 los te komen, wanneer een congresmeerderheid van de PvdA de garantie voor West-Berlijn eveneens niet zozeer als voorwaarde van, maar als gevolg van de erkenning van de DDR wil zien. Ten onrechte, Berlijn wordt niet vergeten, zal integendeel op die Veiligheidsconferentie een hoofdprobleem zijn. Zodat op dit punt niet zozeer emoties en verdachtmakingen (zoals Drees op TV aan het adres van Lammers) als wel nuchtere vredesplanning en vredeswil van ons verlangd worden.

socialisme alleen-zaligmakend beginsel zou zijn voor een werkelijk progressief beleid, dat heeft PvdA noch PSP bij een kiezersmeerderheid weten waar te maken. Terecht koos de PvdA daarom in november 1967 voor samenwerking al vóór de verkiezingen met hen die, vanuit een andere achtergrond, ook een maatschappijhervormend beleid willen waarmaken. Het congres van maart 1969 heeft er naar mijn idee toe bijgedragen dat de oprechtheid van dit PvdA-streven nog een stuk geloofwaardiger is geworden. Juist ook voor de kiezers. En om hen gaat het.

Het Congres

Het partijcongres, dat wij in maart jl. in Den Haag beleefd hebben, is een weinig aantrekkelijke uitstalkast geworden van alle zwakheden, die onze partij tegenwoordig kenmerken. Een kleine, zeer heterogene groep is een paar jaar geleden de partij binnengedrongen onder het motto, dat men de organisatie vernieuwen wilde. In de praktijk blijkt deze 'vernieuwing' opgevat te moeten worden als het opleggen van de denkbeelden van een kleine minderheid aan een grote meerderheid. Deze denkbeelden van de 'vernieuwers' hebben in hoofdzaak betrekking op de buitenlandse politiek en de defensie. Het komt er in feite op neer, dat men de tegenstelling Oost-West, die nog steeds de wereldpolitiek overheerst, tracht te verdoezelen. Men poogt de mensen de ogen te laten sluiten voor het Russische imperialisme. Tegelijkertijd tracht men de fundamentele tegenstelling tussen democratie en dictatuur te relativiseren, waarbij men sympathie probeert op te roepen voor communistische regimes als die van Tito, Castro, Ho Tsji Minh en Mao. In samenhang hiermede wordt gestreefd naar het afbreken van onze defensie en naar ontbinding van het Westerse bondgenootschap, dat ons sinds 1949 in staat gesteld heeft in veiligheid onze economie op te bouwen en uit te breiden. De grote middenmassa van de partij, die op haar rust gesteld is en die geen bijzondere belangstelling toont voor vraagstukken van defensie en buitenlandse politiek, is in het geheel niet ingenomen met het gedoe van Nieuw Links; tot enigerlei actie hiertegen is zij echter nauwelijks te bewegen. De partijleiding heeft de afgelopen jaren volkomen gefaald de infiltratie in de partij te stuiten. Zij stelde het voor alsof het rumoer een aspect was van het hedendaagse jeugdprobleem, dat om inspraak en democratisering vraagt, waarbij het politieke probleem min of meer verdonkeremaand werd. Op het congres dreef dr. Tans dit spelletje zo ver, dat hij op een desbetreffende vraag onvervaard verklaarde niets te weten van obstructie in het partijbestuur! Een groot gedeelte van de partij heeft men de zo noodzakelijke kennis van zaken, die nodig is om tot demo-

cratische menings- en besluitvorming te komen, onthouden. Het congres heeft aangetoond tot welke negatieve resultaten dit alles geleid heeft. Er is een situatie geschapen, die niet houdbaar is en die in de naaste toekomst tot allerlei explosies moet leiden. Misschien zal de noodzaak van een buitengewoon congres, die nu nog niet ingezien wordt, zich dan toch aan de partij gaan opdringen. Ik ben benieuwd hoe Vondeling dit varkentje gaat wassen.

Van proeftuin naar luthof: een partij om in te werken

Na het congres.

Nu de democratische chaos van het 12e partijcongres, en de veelbewogen week die erop is gevolgd, een PvdA hebben opgeleverd die m.i. meer dan ooit de moeite waard is, komt ook de problematiek van de interne werking van die partij weer als een man op ons af.

In antwoord op de vraag: 'Wat is voor u punt 1 als u op het kongres als (vice)-voorzitter wordt gekozen?' ('De Kapitalist', maart 1969) stelden zowel Vondeling als van der Louw — ook toen al eensgezind — voorop: het aktiveren van de partijleden, het vergroten van de mogelijkheden om aan de besluitvorming deel te nemen, en zinnen van gelijke strekking.

Als één van de middelen, die kunnen bijdragen tot het werkelijk maken van dit doel wil ik hier een verandering in de structuur van de partij bepleiten, of beter: een tamelijk vergaande structurele aanpassing en aanvulling. Alvorens echter zo konkreet mogelijk aan te geven wat hiermee wordt bedoeld, lijkt het zinvol een enigszins theoretisch-abstrakte omweg te maken, die het waarom van de voor te stellen wijzigingen tracht te verduidelijken.

Territoir en functie

Al zolang er sprake is van organisaties heeft men onderscheid gemaakt (zij het niet altijd in dezelfde bewoordingen) tussen territoriale en functionele verdeling van taken, bevoegdheden en werkzaamheden. Een voorbeeld uit de sfeer van het openbaar bestuur kan de betekenis van de hier gehanteerde begrippen toelichten: Enerzijds kent men in ons openbaar bestuur territoriale organisatie-eenheden als gemeenten en provincies, anderzijds is er sprake van functionele eenheden zoals de diverse ministeries. Deze laatste zijn, met andere woorden, gegroepeerd rondom bepaalde 'onderwerpen' (economische zaken, justitie, onderwijs, etc.).

Dit voorbeeld kan verder worden uitgewerkt door er op te

wijzen dat binnen de verschillende territoriale eenheden veelal weer een functionele verdeling van taken plaats vindt (b.v. de dienst gemeentewerken in gemeenten), terwijl binnen de functionele eenheden in de meeste gevallen sprake is van territoriale onderverdelingen (b.v. de belastinginspecties).

In het algemeen kan worden gesteld dat het in elke organisatie gaat om het scheppen en in stand houden van een evenwicht, een wederzijdse aanpassing van 'territoir' en 'functie'. Een evenwicht dat overigens al naar gelang tijd en plaats op verschillende wijze gestalte zal moeten krijgen.

In dit verband wil ik wijzen op een ontwikkeling in de huidige maatschappij, die allerwegen wordt aangeduid als schaalvergroting, maar die men in aansluiting bij het voorgaande hier beter kan omschrijven als: een verstoring van het 'oude' evenwicht tussen territoir en functie. Het is hier niet de plaats om dit verschijnsel diepgaand te analyseren, maar wel wil ik wijzen op twee gevolgen die voor de voortgang van mijn betoog van belang zijn.

In de eerste plaats kunnen we vaststellen dat van ouds bestaande organisatie-eenheden, die met name zijn gebaseerd op het territoriale organisatieprincipe in toenemende mate in moeilijkheden komen. Ik behoef hier — in aansluiting op het vorige voorbeeld — slechts te wijzen op de ontwikkelingen in ons lokaal bestuur, waar intergemeentelijke samenwerking, samenvoeging en gewestvorming aan de orde van de dag zijn, omdat de oude territoriale organisaties een aantal taken niet, of niet meer, adequaat kunnen behartigen. Men zoekt, m.a.w., naar een nieuw evenwicht tussen territoir en functie, omdat een aantal taken hun oude grenzen te buiten zijn gegaan, dan wel daar eigenlijk nooit in gepast hebben (bv. de ruimtelijke ordening).

In de tweede plaats kan worden vastgesteld — b.v. in de politieke partijen — dat het steeds moeilijker wordt om mensen bijeen te krijgen, te activeren, louter en alleen op basis van territoir, of huiselijker gezegd, op basis van het bij elkaar in de buurt wonen. Wat mensen gemeen hebben en wat hen bezielt, wordt in belangrijker mate dan voorheen bepaald door hun belangstelling voor bepaalde onderwerpen. 'Afstand' en dergelijke territoriale factoren spelen hier een steeds minder grote rol.

Territoir en functie in de PvdA

De PvdA als organisatie is bijna geheel gebaseerd op het

territoriale principe. Ik acht dit — zoals hopelijk uit het voorgaande is gebleken — eenzijdig, zeker gezien in het licht van de maatschappelijke ontwikkeling, zoals deze hierboven kort en schematisch is uitgezet.

Theorie en praktijk vragen m.i. om een structurele wijziging van de partij in tweeërlei opzicht: een territoriale aanpassing en een functionele aanvulling. Op het eerste zal ik kort, op het tweede vrij uitvoerig ingaan.

— *aanpassing: territoriale herverkingeling.*

Het is verre van mij om hier ook maar enigszins nauwkeurig aan te geven uit hoeveel afdelingen de PvdA op het ogenblik zou dienen te bestaan. Maar wèl ben ik ervan overtuigd dat uit een stelselmatig onderzoek naar het reilen en zeilen van de bestaande afdelingen zal blijken, dat veel van deze afdelingen te klein zijn om optimaal te kunnen functioneren. Ik leid dat niet alleen af uit de algemene maatschappelijke ontwikkeling, maar ook concreet uit mijn ervaringen dienaangaande in Haarlem. In deze gemeente zijn ongeveer 2500 partijleden verdeeld over 6 afdelingen. Steeds meer taken, die oorspronkelijk werden vervuld door deze afdelingen, zijn de laatste twee en drie jaar terechtgekomen bij de federatie-Haarlem (het onofficiële, overkoepelende orgaan van de zes afdelingen). Deze ontwikkeling zal er naar alle waarschijnlijkheid toe leiden dat binnen afzienbare tijd één afdeling Haarlem zal ontstaan. Een dergelijke ontwikkeling lijkt mij denkbaar en wenselijk in veel andere gemeenten.

In plattelandsgebieden zou men op deze wijze kunnen komen tot inter-gemeentelijke afdelingen (voorzover die al niet bestaan). Men zou zich tevens moeten afvragen of de gewestelijke organisatie niet aan herziening toe is. Het argument dat de gewesten geënt dienen te zijn op de 18 kieskringen is m.i. niet erg overtuigend. Een politieke partij is toch bepaald meer dan alleen een verkiezingsmechanisme.

Mijn voorkeur gaat uit naar gewesten die zoveel mogelijk een sociaal-economische eenheid vormen. Ook hier pleit ik voor onderzoek, dat wellicht zou kunnen aansluiten bij wat te dien aanzien in de hoek van de bestuurskundige research op gang begint te komen.

— *aanvulling: functionele opbouw.*

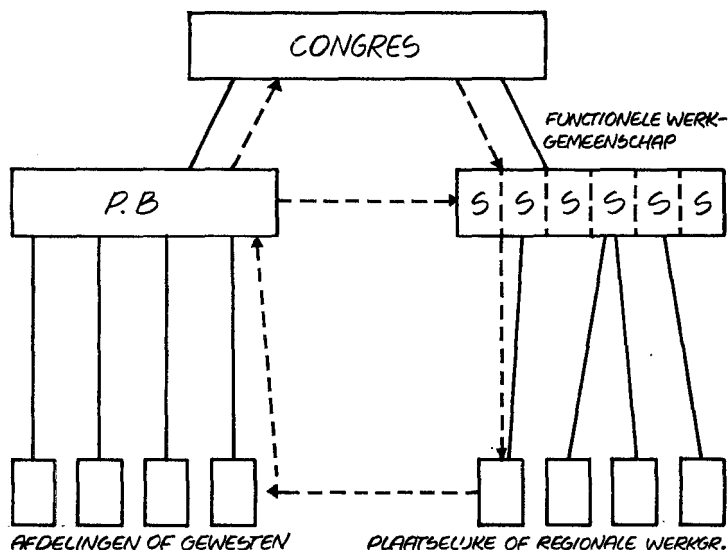
Stelliger durf ik te zijn ten opzichte van een functionele aan-

vulling van de partijorganisatie, uitgaande van de noodzaak dat het functionele organisatieprincipe binnen de PvdA hoe dan ook meer gestalte moet krijgen dan thans het geval is.

Ik breng in herinnering dat het hierbij gaat om het aktiveren en bij de besluitvorming betrekken van de grote groep partijleden die nu veelal verstek laat gaan.

Met dit doel voor ogen heeft overigens onlangs nog ook van Benthem van den Bergh gepleit voor het oprichten van functionele 'afdelingen' (S en D, nov.-dec. 1968).

Er zijn vele manieren denkbaar, waarop een functionele structuur-aanvulling gerealiseerd zou kunnen worden. Een dergelijke constatering — die zoals zoveel gemeenplaatsen zeer waar is — ontslaat mij echter niet van de plicht zo konkreet mogelijk aan te geven wat mij voor ogen staat. Een poging in die richting treft men aan in het volgende model (dat, zoals elk model, een vereenvoudigd beeld geeft van de werkelijkheid):

Links is weergegeven de territoriale partijorganisatie, zoals deze thans bestaat. De rechterkant van het schema toont een mogelijke functionele organisatievorm. In de benaming functio-

nele werkgemeenschap heb ik geprobeerd aansluiting te vinden bij congresvoorstel 4.12 (Beschrijvingsbrief blz. 21) dat pleit voor een werkgemeenschap, die 'op basis van een permanente, kritische maatschappijanalyse op gezette tijden voorstellen tot vernieuwing op allerlei gebied (zal) doen.'¹

Deze werkgemeenschap zou m.i. onderverdeeld moeten worden in enkele secties, zoals sociaal-economische aangelegenheden, buitenlands beleid, cultuur en onderwijs, e.d. Zij zou ook, om zoveel mogelijk mensen bij haar werk te betrekken, plaatselijke of regionale (al naar gelang de omstandigheden) werkgroepen moeten hebben.

Tot zover het schema. Binnen dit schema kan zich bij wijze van voorbeeld — het volgende proces afspelen (zie stippe lijn in model): De functionele werkgemeenschap fungeert — al dan niet op instigatie van het congres of het partijbestuur (of van de andere onderdelen van het model) — als broedplaats van ideeën. Deze worden in plaatselijke of regionale werkgroepen-per-sectie besproken. Suggesties en adviezen het beleid van de partij betreffende worden voorgelegd aan de afdelingen of gewesten. Deze beslissen over de gedane voorstellen, of geven ze door aan p.b. of congres dat een eindbeslissing neemt.

Bij dit model wil ik nog de volgende opmerkingen maken:

— Het in de toelichting beschreven proces is een voorbeeld. Er zijn stellig andere werkwijzen denkbaar. Aan één kenmerk zou ik echter in elk geval willen vasthouden. M.i. moeten de (territoriale) afdelingen (en op het hoogste niveau congres en partijbestuur) de instanties blijven, die de beleidsbeslissingen nemen. Binnen de afdelingen is een veelzijdige afweging aan belangen mogelijk, die in de functionele — d.i. op bepaalde onderwerpen gerichte — werkgroepen gemakkelijk kan ontbreken. De deelnemers aan de werkgroepen kunnen trouwens in de afdelingen hun inzichten naar hartelust verdedigen.

Er dient tussen alle onderdelen van het model een tweerichtingverkeer te bestaan, onder meer in die zin dat alle onderdelen het proces in werking kunnen zetten. Met andere woorden: geen baas-knecht verhouding tussen territoriale afdelingen, p.b. en functionele werkgroepen-werkgemeenschap.

¹ Tijdens de laatste N-L bijeenkomst is terecht nogal veel aandacht aan voorstel 4. 12. geschonken.

– Ook niet-partijleden zouden van de werkgroepen deel moeten kunnen uitmaken.

– De mogelijke tegenwerping dat afdelingen ook nu al gespreksgroepen e.d. in het leven kunnen roepen, gaat m.i. niet op. Het gaat immers om een systematische, het gehele partijapparaat doordringende vernieuwing, gebaseerd op het inzicht dat het functionele organisatiebeginsel op z'n minst van even groot belang is als het territoriale, juist uit het oogpunt van aktivering van de partijleden.

In dit verband wil ik – zij het met enige schuchterheid – nog wijzen op de eerste resultaten van het proeftuin-onderzoek.²

Uit dit onderzoek blijkt dat 16 pct. van de partijleden min of meer regelmatig partijbijeenkomsten bezoekt. In antwoord echter op de vraag of men waarschijnlijk vaker partijvergaderingen zou bijwonen indien er gespreksgroepen zouden worden gevormd om adviezen of verzoekschriften op te stellen voor instanties die verbeteringen kunnen doorvoeren, reageert 25 pct. van de geënquêteerden positief. Het is mogelijk dat de vragenstellers hier andere gespreksgroepen bedoelen dan de door mij beoogde. Dat neemt echter niet weg dat er blijkbaar een behoefte bestaat aan meer functionele werkwijzen. Bovendien is het niet denkbeeldig dat mensen die op deze manier voor het eerst of opnieuw bij het partijwerk betrokken raken, ook meer belangstelling zullen gaan tonen voor andere partij-aktiviteiten.

– Het zal na het vorenstaande weinig verbazing wekken dat ik het betreur dat het congres niet de mogelijkheid heeft geschapen voor het benoemen van een secretaris voor reactiveringen en communicatiezaken. Zo'n man zou juist ten aanzien van de functionele opbouw van de partij Baan-brekend werk hebben kunnen verrichten.

Epiloog.

N.B. 1: Er zijn uiteraard veel meer middelen van min of meer structurele aard, die het door Vondeling en Van der Louw zo welsprekend onder woorden gebrachte doel kunnen helpen verwerkelijken. In dit verband kan o.m. worden verwezen naar het artikel van de Galan in S. en D. van nov.-dec. 1968, waarin een elftal punten wordt opgesomd. Ook in het rapport van de

² Met enige schuchterheid, omdat ik alleen beschik over het op het congres uitgereikte stencil.

structuurcommissie kan de aandachtige lezer wel iets vinden, zij het juist ten aanzien van het afdelingswerk teleurstellend weinig.

N.B. 2: Om meer mensen bij het werk van de PvdA te betrekken, is natuurlijk een goede structuur alléén niet voldoende. Ook en juist onontbeerlijk is, om het maar in een laffe leus samen te vatten, een goed beleid door goede mensen. Maar toch: het blijft van belang om ook organisatorisch de voorwaarden te scheppen, die van de proeftuin der democratie — met excuses voor de ranzige beeldspraak — een luthof der democratie kunnen maken.

Haarlem, maart 1969.

Universiteit, Mens, Maatschappij

In de nota met discussiepunten die de Minister van O. en W. aan de instellingen van wetenschappelijk onderwijs heeft toegestuurd, wordt o.m. opgemerkt dat er in de literatuur zo weinig beschouwingen te vinden zijn over de doelstellingen van het wetenschappelijk onderwijs. Het volgend artikel, ten dele een uitwerking van een rede gehouden in de Eerste Kamer bij de behandeling van Onderwijsbegroting 1969, wil zich met name bezighouden met die doelstellingen, zoals ze geformuleerd zijn in de Wet W.O. van 1960. Hierbij zal worden getracht een en ander te plaatsen in het min of meer wijsgerig kader dat ook in de discussies over het wetenschappelijk onderwijs een grote rol speelt.

Tot de fundamentele doelstellingen behoort volgens de wet W.O. 1960:

1. het bevorderen van inzicht in de samenhang van de wetenschappen
2. het bevorderen van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef ¹.

Beide worden door Posthumus in zijn nota ('De Universiteit: doelstellingen, functies, structuren') overgenomen.

Nu moet men, dunkt mij, vooropstellen dat deze beide doelstellingen niet alleen met elkaar verenigbaar moeten zijn (allicht, zal men zeggen), maar bovendien ten sterkste met elkaar dienen samen te hangen. Als dit laatste niet het geval zou blijken, zou tenminste één van die omschrijvingen een holle frase

¹ Art. 1 Wet W.O. 1960: Wetenschappelijk onderwijs omvat de vorming tot zelfstandige beoefening der wetenschap en de voorbereiding tot het bekleden van maatschappelijke betrekkingen waarvoor een wetenschappelijke opleiding vereist is of dienstig kan zijn, *en bevordert het inzicht in de samenhang van de wetenschappen.*

Art. 2, lid 2: De universiteiten en hogescholen beogen in ieder geval, naast het geven van onderwijs, de beoefening van de wetenschap; *zij schenken mede aandacht aan de bevordering van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef.*

zijn. Dan zal, bij voorbeeld, het bevorderen van maatschappelijk besef nooit kunnen uitkomen boven dagsluitingsniveau: het opwekkend woord toe, dat ons nog eens wijst op de onmisbaarheid van medemenselijkheid, solidariteit, schouder aan schouder enz., stichtelijk, maar zonder aantoonbare samenhang met de rest van het program. Maatschappelijk besef is dan in de eerste plaats een deugd, en niet — wat het althans in het verband van doelstellingen van het wetenschappelijk onderwijs dient te zijn — een fundamenteel inzicht. Ik hoop de onderlinge samenhang van die doelstellingen in het volgende te kunnen verduidelijken.

1. De samenhang van de wetenschappen

Het motief van het betreffende wetsartikel lijkt wel duidelijk. De wetenschappelijke en technische ontwikkeling is zo ver voortgeschreden en bevindt zich in een dermate versnelde beweging, dat menigmaal de ene wetenschapsman zelfs zijn naaste buur niet meer kan volgen. Het feit van het door anderen onbegrepen specialisme is handtastelijk duidelijk. Maar zodra dit feit wordt gezien als een motief voor een artikel in de wet W.O. dat de universiteit voorschrijft het inzicht in de samenhang der wetenschappen te bevorderen, wordt er tegelijk impliciet een waardeoordeel uitgesproken over dat feit. Nu zijn waardeoordeelen onvermijdelijk, maar gevaarlijk wanneer zij niet geëxpliciteerd worden. Welnu, vrijwel steeds blijkt het onderhavige waardeoordeel neer te komen op een afschilderen van de ver doorgevoerde specialismen als een noodzakelijk kwaad, met een verstandelijke nadruk op 'noodzakelijk' en een gevoelvolle klemtoon op 'kwaad'. Het euvel (want dat is het, blijkbaar) kan, zo meent men, enigszins verholpen worden door iets als een studium generale, waarin de student eens kennis kan maken met de problematiek van andere wetenschappen. Hij hoort daar tenminste ook eens iets over . . . (vul maar in, er zijn onderwerpen te over).

Tegen deze voorstelling van zaken kan men twee bezwaren aanvoeren. Ten eerste dit. De student krijgt in het studium generale slechts een andere specialist te horen, in menig geval zelfs een die van de vakgebieden van zijn toehoorders eenvoudig geen weet heeft. Wie moet hun dan een inzicht verschaffen in de samenhang der wetenschappen?

Het tweede bezwaar gaat wat dieper. De bovengenoemde evaluatie van het feit der onbegrepen specialismen is wel zeer ge-

bruikbaar, maar daarom nog niet juist. Het feit dat men elkaars specialisme niet meer verstaat is op zich zelf genomen allerminst verontrustend. Het is een begrijpelijk gevolg van het grote goed van zeer ver doorgevoerde specialisaties. Ik zou willen zeggen: specialisme is onvermijdelijk en gewenst. Onvermijdelijk, gezien vanuit de autonome ontwikkeling van de wetenschap zelf. Een wetenschap die echt wetenschap is, moet iedere vraag die zich aandient, aanvatten en tot een oplossing trachten te brengen, in de zekerheid overigens dat daardoor weer nieuwe vragen zullen opkomen. Maar bovendien is het specialisme gewenst, gezien vanuit de eisen der samenleving. De resultaten van de natuurwetenschappen en de techniek en evenzeer die van de menswetenschappen zijn onmisbare factoren in ons werken voor een verhoging van de leefbaarheid van onze wereld. De samenlevingsproblemen worden namelijk niet alleen tengevolge van technische en wetenschappelijke verfijningen gecompliceerder, maar ook reeds door autonome processen in de samenleving zelf. Het meest sprekende voorbeeld van het laatste is wel de bevolkingsexplosie.

Het is er dan ook verre van dat het ver doorgevoerd specialisme een tragisch begeleidingsverschijnsel zou zijn van de bloei der wetenschappen, het is eerder te beschouwen als de enige verschijningsvorm van het moderne wetenschapsbedrijf.

Intussen is het wèl zo dat het verschijnsel van het ver doorgevoerde specialisme in de kringen van de wetenschapsbeoefenaren zelf tot een crisis heeft geleid. Het zijn de beoefenaren zelf, en niet alleen de buitenstaanders, die zich beklagen over de onderlinge onverstaanbaarheid. Vaak worden de huidige specialistische onderzoekers niet zonder enig misprijzen gesteld tegenover de zogenoemde 'encyclopaedische geesten' uit vroeger tijden. Niet alleen speelt in zo'n vergelijking met het verleden legendevorming een bedenkelijke rol (precies als bij die wonderkinderen uit het verleden die op zesjarige leeftijd al Latijn en Grieks spraken; dat zal wel wat geweest zijn!). Maar wat belangrijker is: men moet zich, als het gaat over 'inzicht in de samenhang der wetenschappen', wel realiseren dat zo'n inzicht bar weinig van doen heeft met welke vorm van veelweterij dan ook. (Anders zouden de redactie en de binder van een encyclopaedie een wezenlijke bijdrage kunnen leveren tot het inzicht in de *samenhang* der wetenschappen). De crisis der wetenschap ligt niet in haar onoverzienbaarheid. Wanneer, bij voorbeeld, de biochemicus en de psychiater elkaar niet meer kunnen verstaan,

dan manifesteert zich niet hierin de crisis der wetenschap dat hun specialismen zo akelig ver uiteenlopen, maar pas wanneer en in zoverre zij zich schuldig maken aan een verabsolutering van het eigen uitgangspunt en de eigen methode.

Zo is de crisis der wetenschap niet anders dan het wetenschappelijke facet van de crisis in ons zicht op de mens. Een zinvolle samenhang der wetenschappen is dan ook uitsluitend te realiseren in hun betrokkenheid op de mens.

Een paar voorbeelden. Een acuut stadium in de crisis is bereikt tengevolge van een, vanuit de wetenschap gezien, bijkomstige omstandigheid. Ik bedoel de hardnekkige wijze waarop de mens is geconfronteerd met één van zijn wetenschappelijke successen, het moderne vernietigingswapen. De afschrikwekkende destructieve mogelijkheden hebben ook vele wetenschappelijke onderzoekers ertoe gebracht te waarschuwen dat wij als mensheid op de verkeerde weg zijn. Maar het moet wel duidelijk zijn dat het waarschuwend profetisme van de universiteit en van vervaardigers van die wapenen over de rampzalige gevolgen van het gebruik ervan — tenzij het is bedoeld als wetenschappelijke bijdrage tot de zenuwoorlog — iets schizofreens behelst. Want met grote inspanningen en enorme kosten produceert de mens een onbruikbaar gebruiksvoorwerp. Inderdaad een crisissituatie, maar niet omdat wij zo razend specialistisch knap zijn, maar omdat wij ons kunnen moreel niet aankunnen.

Het tweede voorbeeld ontleen ik aan de medische wetenschap. Dank zij allerlei vernuftige specialistische kennis en technieken kan de mens geholpen worden zijn leven te verlengen. Maar het vroegere probleem der euthanasie lijkt vervangen door dat van de athanasie. De genadeloze perfectie van het medisch ingrijpen maakt het de afgeleefde mens eenvoudig onmogelijk *als mens* te sterven. Behoudt men wel een mensenleven als men slechts de vegetatie op gang houdt? Ook hier wordt door de medische onderzoeker zelf, vanuit een bezinning op de eigen wetenschap en het eigen kunnen, de anthropologische vraag aan de orde gesteld ². Gelijksoortige problemen doen zich voor op andere terreinen: hoever mag men gaan met het analyseren en manipuleren van de menselijke psyche? En zo kan men doorgaan. Men zou kunnen zeggen: vanuit de onderscheidene vakwetenschappen zelf is de betrokkenheid op de mens als nijpende

² Zie *Medizin auf Abwegen* (München 1960) geschreven door een Duitse psychiater onder de schuilnaam Thomas Regau.

vraagstelling naar voren gekomen. Het is ook in die betrokkenheid op de mens dat een samenhang der wetenschappen gevonden kan worden. Het is volstrekt onbelangrijk te weten (hoewel beslist wèl interessant) hoe kernsplitsing, orgaantransplantatie, hersenspoeling, karakteringreep enz. allemaal in hun werk gaan; beslissend is de vraag: wat gebeurt er met de mens, het object en ons zelf, als wij splitsen, overplanten, spoelen en ingrijpen?

Nu zou het naar mijn mening een misverstand zijn te menen dat de zo noodzakelijke bezinning op de mens als wetenschapsbedrijver slechts mogelijk zou zijn vanuit een of andere vage humaniteitsidee of vanuit deze of gene levensbeschouwelijke visie op de mens. Zakelijker en efficiënter lijkt mij een bezinning vanuit de onderscheiden wetenschappen op datgene wat alle wetenschappen uiteindelijk, als uitingen van menselijk en op de mens betrokken denken, verbindt. En dit betekent: een wijsgerige bezinning op de wetenschapstheoretische vooronderstellingen van de specialistische wetenschap en op de ethische vooronderstellingen van de specialistische vakman.

Zo behoort het *bevorderen van inzicht in de samenhang van de wetenschappen* tot de taak van de wijsbegeerte en daarmee in het huidige bestel van het wetenschappelijk onderwijs, tot die van de Centrale Interfaculteit.

Beziet men nu de nota Posthumus³, dan valt op dat deze geen aandacht besteedt aan de operationalisering van één der fundamentele doelstellingen van het wetenschappelijk onderwijs, zoals deze is geformuleerd in art. 1, lid 1. Posthumus zegt namelijk wel dat de universitaire onderwijsprogramma's 'meer dan een mededeling van de uitkomsten van de gekozen tak van wetenschap, een inleiding (dienen) te zijn in de fundamentele, in de methodiek van het zelfstandig en kritische denken, zoals die in de ingeslagen studierichting worden toegepast'. (Nota, blz. 61). Maar hoe wordt deze doelstelling geoperationaliseerd, of huiselijker gezegd, welke kansen heeft de wijsbegeerte in de opzet-Posthumus met zijn geüniformeerde cursusduur van vier jaar? Het antwoord moet zijn dat Posthumus' voorstel tot afschaffing van het kandidaatsexamen met zich meebrengt dat de enige toegang tot het doctoraal-examen hoofdvak wijsbegeerte van een

³ Voor het volgende zij verwezen naar een korte nota (Commentaar op de Nota Posthumus) van de Studieraad van de Centrale Interfaculteit te Utrecht, opgesteld mede n.a.v. de resultaten in de hearing van 25 februari 1969.

wetenschapsgebied wordt afgesneden, tot een studie derhalve die nu juist in 1963 werd ingesteld op grond van de behoeften van de wetenschapsbeoefening zelf (wijsgerig grondslagen-onderzoek). Voorts dat de enige maatschappelijk perspectief biedende regeling tot het doctoraalexamen systematische wijsbegeerte en geschiedenis der wijsbegeerte eveneens wordt geblokkeerd, omdat men ter verkrijging van een lesbevoegdheid die meer maatschappelijk perspectief biedt dan alleen in de wijsbegeerte, aan de eisen van het huidige, in Posthumus' opzet af te schaffen, kandidaatsexamen in de vak-wetenschap moet voldoen. Ten slotte zal voor de bijvak-studie wijsbegeerte in de opzet Posthumus nauwelijks meer tijd blijven.

Als men de nobele doelstelling: *en bevordert het inzicht in de samenhang van de wetenschappen* ernstig neemt, zal even ernstig gelet moeten worden op de grove verslechtering van de positie der wijsbegeerte aan de universiteit, als de opzet-Posthumus werkelijkheid wordt.

2. *Maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef.*

In het begin heb ik al betoogd (zie blz. 1) dat een verwerkelijking van de beide doelstellingen moeten samenhangen, op straffe van vrijblijvendheid en onwetenschappelijke zoetelijkheid. Naar het mij voorkomt is die samenhang zeer wel te construeren en kan hij ook vruchtbaar worden gemaakt in de efficiënte operationalisering van de tweede doelstelling (art. 2, lid 2: *de universiteiten en hogescholen schenken mede aandacht aan de bevordering van het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef*).

Niet ten onrechte heeft Prof. Van Hulst (*Hand. Eerste Kamer*, 1969 blz. 341) ter zake van de eerste doelstelling (bevorderen van inzicht in *de samenhang van de wetenschappen*) erop gewezen dat bij vele studenten een ernstige verzwakking van de studiemotivatie optreedt en ook persoonlijk wordt ervaren, omdat het hun in toenemende mate ontgaat welke plaats een studiegebied in het geheel der wetenschappen inneemt. Naar zijn mening stelt vooral de ethisch-bewuste student zich de vraag of er wellicht een verborgen relatie is tussen zijn werk en de problemen die op dit ogenblik van mondiale omvang zijn, zoals de rassendiscriminatie, de honger, de massale vernietigingsmiddelen, de kindersterfte, de spanning tussen Oost en West en de toenemende sociale verschillen tussen Noord en Zuid. De angst dat door zijn werk aan de univeriteit de problemen nog heviger worden, doet aan zijn studiemotivatie ten sterkste afbreuk. In-

derdaad schort het de student, maar niet hem alleen, aan een kennis van de maatschappelijke implicaties van zijn weten. Juist als een inzicht in de samenhang der wetenschappen slechts gerealiseerd kan worden in een zicht op hun betrokkenheid op de mens, is een inzicht in de maatschappelijke implicaties een eerste vereiste voor verantwoord wetenschappelijk onderwijs.

Maar er is meer. Ook de universiteit zelf is reeds een maatschappelijke instelling van een zeer bepaalde signatuur. Het is de verdienste van de beweging die gaat onder de noemer 'Kritische Universiteit' dat zij hierop met niet aflatende nadruk de aandacht heeft gevestigd.

Er is nog altijd een aantal mensen die zich van het onderwerp 'Kritische Universiteit' smalend afmaken door te zeggen dat de term 'kritische universiteit' een pleonasme is, omdat een universitair onderwijs dat de naam academisch waardig is, vanzelf kritisch is. Zulke opmerkingen gaan echter langs de zaak heen en bewijzen slechts dat men, heel onacademisch, oordeelt over iets waarvan men niet eerst zorgvuldig kennis heeft genomen. De term '*kritisch*' is namelijk een terminus technicus: hij betekent in feite zoveel als maatschappij-kritisch. De 'Kritische Universiteit' wenst fundamenteel maatschappij-kritisch te zijn, niet zozeer in die zin dat zij alle mogelijke maatschappelijke structuren kritisch onder de loep neemt, maar — en dat is, als ik het goed zie, wezenlijk voor 'Kritische Universiteit' — zij tracht ook de universitaire structuur zelf en de eigen onderwijssituatie maatschappij-kritisch te doorlichten: met name tracht zij de these van de neutraliteit en waardevrijheid van de wetenschap te ontmaskeren.

Mij dunkt: dit is een zaak waaraan zelfs een hoogleraar niet schouderophalend voorbij mag gaan. Het lijkt mij niet slechts uit sociaal oogpunt maar ook puur wetenschappelijk gezien, heel zinvol dat wat vroeger vaak doorging voor neutrale, waardevrije en formele momenten van de wetenschap en van het leren en doceren, nu herkend wordt in zijn politieke en sociale betekenis; dat men, met andere woorden, in een houding van radicale kritiek komt te staan tegenover de ten onrechte als waardevrij gepresenteerde theorieën, onderwijssystemen en bestuursstructuren. Dan belicht men een zeer fundamentele dimensie die tot nu toe aan de blik ontsnapte en die, ondanks alle onvrede en onbehagen over haar kwalijke uitwassen, nooit

fundamenteel kon worden aangepakt, althans niet fundamenteel werd aangepakt⁴.

Juist ten aanzien van het onderwerp 'Kritische Universiteit' zou men kunnen zeggen: als wetenschap zich openstelt voor in principe iedere vraag die zich aandient, en als democratie betekent een opening van al die zaken die in wezen het leven en het welzijn van een ieder fundamenteel lijken te raken, dan kan men toch in principe geen bezwaar hebben tegen een beweging als 'Kritische Universiteit', zelfs niet — juist niet — omdat de voorstanders van 'Kritische Universiteit' tot hun specifieke vorm van maatschappij-kritiek worden gedreven door een fundamentele onvrede ten aanzien van de bestaande maatschappelijke structuren. Zo gezien is het zonder twijfel legitiem ook de bestaande academische structuren op hun maatschappelijk gehalte te doorlichten, en ze tegenover degenen die ze even legitiem, in een handhaving van de status quo, wensen te behouden, te trachten ze te vervangen door wat men beschouwt als betere structuren.

Maar in het verschijnsel 'Kritische Universiteit' speelt iets anders mee, iets wat in feite inherent is aan de acties van de extreem-linkse studentenbeweging. In de discussies die in feite gevoerd worden over de herstructurering van het wetenschappelijk onderwijs, gaat het, zo zeggen het althans deze mensen zelf, om een keuze tussen evolutie of revolutie.

Nu meen ik dat zo'n etikettering van het alternatief: evolutie of revolutie, verduisterend werkt. Men kent waarschijnlijk de Franse definitie van het verschil tussen evolutie en revolutie: 'La différence entre évolution et révolution c'est seulement le 'r'. Evolutie en revolutie zijn namelijk glijdende begrippen en vormen allerminst een zuivere tegenstelling. Er is niet veel scherpzinnigheid voor nodig om dit in te zien. Een effectieve evolutie wordt juist vaak gekenmerkt door revolutionaire wendingen. Zo kan men, bij voorbeeld, spreken van revolutionaire uitvindingen en zelfs is een revolutionaire wetgeving mogelijk.

⁴ Het is mede hierom van zo groot belang dat de Minister en de Staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen in de Memorie van Toelichting op de begroting 1969 zelf de maatschappij-betrokkenheid van het onderwijs hebben beklemtoond en, wat belangrijker is, dat zij hun taak dan ook zien in het perspectief van een noodzakelijke maatschappijvernieuwing.

Vgl. ook het antwoord van de Minister aan de Kamer (hand. Eerste Kamer 1969, blz. 380-381).

Daarom: de eigenlijke vraag waarom het in dezen klaarblijkelijk gaat, is, juist gezien de feitelijke discussies, een geheel andere. Als ik het juist zie, is het deze: kiest men voor een democratische óf voor een totalitaire aanpak?

Wie deelneemt aan de discussies, moet bemerkt hebben dat het in wezen hierom gaat. Want de situatie aan onze universiteiten is toch deze: de, gelukkig zeer kleine, groep van degenen die alleen zweren bij de status quo, onttrekt zich aan iedere discussie. Al degenen die wel aan de discussie deelnemen, gaan uit van de noodzaak van, vaak ingrijpende, vernieuwingen. Heel veel zaken aan de universiteit zijn dan ook verouderd, inefficiënt en soms belachelijk. Dat is echter niet het punt dat de discussies zo moeilijk maakt. Wezenlijk lijkt mij de kloof die er tussen de discussianten bestaat in achtergronddenken, in wat men zou kunnen noemen het dragend ideologisch motief. Er is een kleine, uiterst actieve, groep die zweert bij auteurs als Herbert Marcuse. Met hem en enige andere maatschappij-kritische filosofen heeft men fundamentele bezwaren, niet slechts tegen de huidige maatschappij-structuren, maar tegen de democratie zelf. Deze wordt immers door hen als de hoedster beschouwd van een establishment dat in zich zelf een gewelddadige structuur is, al is die gewelddadigheid geruisloos. De binnen ons huidige systeem fungerende tolerantie is volgens hen dan ook een repressieve, d.i. een de ware vrijheid onderdrukkende tolerantie. De voorwaarden van de tolerantie zijn, zoals zij aanwezig zijn in de huidige maatschappij, zelf reeds belast: ze worden gevormd en bepaald, door de geïnstitutionaliseerde ongelijkheid, i.c. de klassestructuur van de huidige maatschappij. In een dergelijke maatschappij wordt tolerantie in feite beperkt op basis van gelegaliseerd geweld of gelegaliseerde onderdrukking en op grond van de sleutelpositie die door de heersende belangen en hun 'connecties' wordt ingenomen.⁵)

De meeste analyses die Herbert Marcuse geeft, zijn zeer raak, dunkt mij. Het is inderdaad zo dat onze maatschappij (zoals trouwens iedere) als min of meer vastliggende structuur een aspect vertoont van een geïnstitutionaliseerde gewelddadigheid. Het zijn steeds bepaalde groepen die onder de trein raken, juist óók als deze keurig in de rails blijft. Dit zou voor ons een

⁵ Zie Herbert Marcuse, *Geweld en Vrijheid*, Politieke opstellen. De Bezige Bij, Amsterdam 1968, blz. 27.

reden moeten zijn niet zo diep verontwaardigd te doen als het over gewelddadige acties tegen sommige van onze maatschappijstructuren gaat. In de gewelddadigheid ligt niet het wezenlijke punt, evenmin als in een keuze voor evolutie of revolutie, *whatever that may be*. Het gaat namelijk om het fundament van de door Marcuse en zijn volgelingen voorgestelde remedie. Dit is in wezen totalitair. Marcuse stelt namelijk dat de veelgeprezen tolerantie, zoals die in democratische structuren werkt, in feite slechts een schijnvertoning is, omdat zij wordt toegestaan en opgelegd aan door het maatschappelijk systeem gemanipuleerde en erdoor geïndoctrineerde individuen, die slechts binnen de grenzen van dat maatschappelijke systeem de meningen van de meesters en managers mogen napraten of harmloos variëren, alsof het hun eigen vrije mening is. Tolerantie, zoals die bestaat in de huidige democratie, is derhalve volgens Marcuse één grote schijnvertoning, één grote verlakkerij.

Hij wenst dit soort tolerantie dan ook te zien vervangen door wat hij noemt: een tolerantie die doel op zich zelf en waarlijk algemeen is. Zij is de vrijheid van denken en meningsuiting die de voorwaarden zijn om de weg naar de ware vrijheid te vinden. En *vrijheid* wordt omschreven als: de realisering van datgene wat tegenwoordig nog utopie heet.

Welnu, de tolerantie die de reikwijdte en inhoud van de vrijheid vergroot, *moet* steeds partijdig zijn en intolerant tegenover de woordvoerders van de onderdrukkende *status-quo*. Deze *ware* tolerantie moet dus discrimineren en geldt niet in gelijke mate ten aanzien van iedere mening of daad. De door Marcuse voorgestane tolerantie kan geen onware woorden en onrechtvaardige daden beschermen die duidelijk in tegenspraak zijn met de mogelijkheden van die ware bevrijding; zij is slechts geoorloofd in onschuldige debatten en academische discussies en onmisbaar, zo zegt hij, in het wetenschapsbedrijf en in de privé-religie. Op al deze terreinen zijn dulle ideeën ongevaarlijk en dus toegestaan, klaarblijkelijk.

De maatschappij kan echter, wanneer vrijheid en geluk zelf op het spel staan, in haar tolerantie niet zonder discriminatie te werk gaan. Dan kan een aantal zaken niet worden getoleerd, zonder dat men tolerantie tot een instrument zou maken om slavernij en structureel geweld te laten voortbestaan, m.a.w. zonder te vervallen in die beruchte democratische tolerantie. In dit laatste geval berust ze immers toch slechts op een in

en door de bestaande structuren gepleegde africhting en manipulatie.

Het is duidelijk dat hier de democratie fundamenteel ondergraven wordt; dit wordt door Marcuse en de zijnen trouwens ruitelijk erkend. Weliswaar gebruikt hij soms de term 'democratie' in loffelijke zin, maar dan is het de democratie die zich om aller lot bekommert vanuit een elite-denken. Het zijn namelijk slechts de weinige begenadigde geesten die het allemaal zo goed zien, en het daarom voor het zeggen moeten hebben. Zij beschikken over de verlossende kennis van het onderscheid tussen bevrijdende en onderdrukkende tolerantie. De geestelijke elite moet de dienst uitmaken.

Dit is het wat de zaak een m.i. onmiskenbaar fascistoïde element geeft. En dit betekent ook dat men een bijzonder vreemde opvatting heeft van wat steeds zo dierbaar wordt genoemd: democratisering van ons wetenschappelijk onderwijs. Ik geef een enkele adstructie. Zo zegt Marcuse dat:

'de wegen waarlangs zich een revolutionaire meerderheid zou kunnen ontwikkelen, niet versperd mogen worden, en als ze door georganiseerde onderdrukking en indoctrinatie versperd worden, dan zal de heropening van die wegen middelen nodig maken die duidelijk ondemocratisch zijn. Zo zouden bijvoorbeeld vrijheid van spreken en vergaderen ontzegd kunnen worden aan groepen en bewegingen die pleiten voor een agressieve politiek, bewapening, chauvinisme en discriminatie op grond van ras en religie, of die zich verzetten tegen uitbreiding van openbare diensten, sociale zekerheid, medische verzorging enz. Bovendien kan het herstel van de vrijheid van denken nieuwe strenge beperkingen vereisen van de theorieën en praktijken in de onderwijsinstellingen die met al hun methoden en begrippen ertoe dienen de menselijke geest in het gevestigde universum van spreken en handelen op te sluiten en die daardoor a priori een rationeel inzicht in de alternatieven voorkomen. En in zoverre vrijheid van denken de strijd tegen onmenselijkheid met zich meebrengt, impliceert het herstel van een dergelijke vrijheid ook intolerantie tegenover wetenschappelijk onderzoek dat plaats vindt in het belang van dodelijke 'intimidatiemiddelen', van het doorstaan van onmenselijke abnormale condities enz.' (t.z.p., blz. 39-40).

Vervolgens (blz. 40) heeft hij het over de vraag, wie er

over het onderscheid tussen bevrijdende en repressieve tolerantie, tussen menselijke en onmenselijke theorieën en praktijken moet beslissen. Het is geen zaak van louter subjectieve voorkeur, maar van wat hij noemt 'rationele criteria'. Het is dan weer, dat blijkt uit zijn hele werk, een intellectuele elite-groep die dat juist kan onderkennen en hun is derhalve de beslissing.

Het is juist dit elitedenken dat moet voeren tot totalitaire structuren. Welnu, men kan en moet er alles voor voelen dat de inderdaad vaak paternalistische, onwerkzame, en ook ondemocratische structuren der huidige universiteit worden opgeruimd. Maar laten we de duivel niet met hulp van Beëlzebub uitdrijven. Beter is het de bestaande structuren op hun autoritaire en, vanuit democratisch standpunt gezien, ook inconsequente elementen door te lichten en aan te pakken. Bij voorbeeld: niet alleen de wetenschappelijke staf maar ook de studenten moeten kunnen deelnemen aan het beraad en de beslissing over alle zaken waarmee zij dagelijks te maken hebben, van het onderwijspakket tot de begrotingsplanning en de benoemingen toe. Het is immers wat inconsequent de student wel te laten delen in het algemeen kiesrecht, maar ten principale hem onmondig te laten wanneer het zaken betreft die hem nader zijn. Wat wij moeten voorstaan is een radicale democratisering aan de universiteiten, maar dan in de 'ouderwetse' zin van het woord. Zo moet ook, om een enkele voorbeeld te noemen, het in samenwerking met studenten ontworpen projectonderwijs, dat nu al hier en daar met succes wordt toegepast, na een korte of langere periode van nu eenmaal onvermijdelijke fundamentele vorming, mogelijk zijn, vanzelfsprekend voor zover een opleiding zich daartoe überhaupt leent. Het zou dwaas zijn, als men het bij voorbeeld ook wilde invoeren bij medische en technische opleidingen. De student moet in dergelijke gevallen de leerhouding hebben. Maar in de filologische opleidingen kan men door te zamen met studenten projecten op te zetten veel meer bereiken dan vroeger werd bereikt in de meest werkzame werkcolleges.

Wat de research betreft, ligt de zaak niet zo eenvoudig als vaak door de studenten wordt voorgesteld.

Aan een universiteit in het centrum des lands hebben studenten Frans bezwaar gemaakt tegen het specialisme van één van hun hoogleraren. Zij wensden hem het recht te ontzeggen zijn tijd en de hem ten dienste staande middelen te

besteden aan een bepaald specialisme, naar ik meen het Rhetoromaans, waarin hij overigens — dat wordt door iedereen erkend — een man van wereldfaam is. Met zo'n eis gaan de studenten hun boekje verre te buiten. Dit is hun zaak niet, dat wil zeggen zolang de docent zijn specialisme niet een te centrale plaats in zijn onderwijs geeft. Ook wat de technisch-wetenschappelijke research betreft geldt, dunkt mij, hetzelfde. Als de student ten aanzien van voor de mensheid vitale projecten zijn bezwaren heeft, dan kan hij als staatsburger net als ieder ander trachten daarvan effectief te doen blijken. Het is inconsequent dan een fictie als de academische gemeenschap die men (m.i. terecht) afwijst als het gaat om een gedecentraliseerde structuur van vakgroepen te bepleiten — nu ineens weer als iets verhevens aan te grijpen om langs die kant een vinger in de pap te hebben.

Overigens geldt voor alle binnen de universitaire structuren uitgeoefende invloed: het woord, en zeker de beslissing, zij niet uitsluitend aan de elite van visionairen, die voor ons het fundamenteel denken wel zullen waarnemen tot op het moment dat wij door hen voldoende zijn geïndoctrineerd en uiteraard, door hen krachtig gemanipuleerd, mogen meedenken. Dan zou slechts de ouderwetse hoogleraar, die immers wordt voorgesteld als paternalistische en onaansprekbare autoriteit, zijn tegenhanger vinden in de visionaire Marcusiaanse betweter. De laatste pleegt zijn opponent onmiddellijk op het zijspoor te rangeren door hem bij te zetten bij de knokelige verdedigers van het establishment. Hierdoor is de discussie gesloten nog voordat zij goed en wel geopend is. Overigens is discussie ook in principe onmogelijk. Want als iedere totalitaire theorie bevat die van Marcuse een innerlijke tegenspraak. Wat goed (i.c. noodzakelijk, wenselijk of tolerabel) is, wordt uitgemaakt door elitedenkers, die nochtans te werk zeggen te gaan volgens *rationele criteria*. Maar een dwingende rationale argumentatie van een opponent wordt niet logisch weerlegd, maar louter op haar effect in de hoek geveegd als 'gevaarlijk'. Wat heeft het 'rationele criterium' dan nog voor zin tenzij die van een bedrieglijke verpakking en dus van een slinkse manipulatie?

De ware identiteit van de totalitaire argumentatie blijkt dan ook pas wanneer de controverse gaat tussen twee overtuigde aanhangers der theorie (b.v. twee studentenleiders, twee machts-groeperingen binnen een dictatoriaal stelsel enz.): de beslissing wordt voltrokken met een bierglas of de mitrailleur, ingeluid en

uitgeluid door ideologische verkettering van de tegenstander. De inconsequenties van dit soort 'denken' op basis van rationele criteria ligt in het feit dat de ideologische argumentatie niet meer dan een dekmantel en een schijnvertoning is; op het beslissende moment moet de discussie wijken en kan de visie er alleen doorgeramd worden.

De democratische aanpak moet het daarentegen juist hebben van de ontmaskering van tegenstrijdigheden in de eigen als democratisch aangeprezen structuur. Hier is de botsing der meningen en die der argumentaties zelf juist de motor tot de vooruitgang.⁶

Ten aanzien van de wetenschap in dienst van de maatschappelijke visie kan trouwens nog worden opgemerkt dat iedere buitenwetenschappelijke manipulatie (de door Marcuse terecht gewraakte niet meer dan de door hem zelf voorgestane) strijdig is met de eigen aard van de wetenschap. De wetenschap is ongetwijfeld niet waarde-vrij; dit weten wij uit velerlei studies sinds het begin van deze eeuw. Het wetenschapsbedrijf heeft nu eenmaal steeds ethische implicaties op welke manier dan ook. Maar dit betekent niet dat de wetenschappelijke ontwikkelingen als zodanig volledig buitenwetenschappelijk kunnen worden gemanipuleerd. De motor van het wetenschappelijk creatief bezig zijn ligt in de wetenschappelijke problemen zelf, ligt in het weten om der wille van het weten zelf, niet primair in enige maatschappelijke behoefte. Veel grote uitvindingen zijn per ongeluk gedaan. Wetenschap en toepasbaarheid van wetenschap zijn twee verschillende zaken. Wie prijs stelt op de dienstbaarheid van de wetenschap, moet beginnen met de wetenschap zichzelf te laten zijn. Een gemanipuleerde wetenschap is uiteindelijk even onvruchtbaar als een gemanipuleerde kunst.

Tenslotte kan een en ander worden geïllustreerd door de discussies rond de studiefinanciering. Het huidige strijdpunt is, zoals bekend, studieloon of studielening.

Vanuit democratisch standpunt gezien is het niet zo onlogisch dat de kosten van het wetenschappelijk onderwijs voor een deel worden verhaald op de primaire genieters van dit onderwijs. Voor het onmiskenbare profijt dat ook de gemeenschap in het

⁶ Ik moge hier verwijzen naar mijn polemiek tegen de rechtse totalitaire filosoof Eric Weil (Lille) in: *Een kritische reflectie op het verschijnsel 'politiek'* n.a.v. Eric Weil's *Wijsbegeerte der Politiek* in Tijdschrift voor Philosophie nov. 1968.

productie- en educatieproces van de studie der studenten trekt, wordt al ruimschoots door haar betaald in de materiële en personele sector en in de investering per student.

De idee van het studieloon daarentegen gaat uit van de gedachte dat de financiële lasten van het onderwijs niet via het heffen van college- en examengelden en de overige studiekosten mogen worden verhaald op de ontvangers van dit onderwijs. Deze ontvangers, ook wel consumenten genoemd, behoeven niet, aldus de voorstanders van het studieloon, op te draaien voor een in hen gepleegde diepte-investering, waarvan het rendement zo duidelijk de gehele gemeenschap ten goede komt, en wel in het kader van het productie- of het educatieproces. In wezen gaat het, zeggen zij, om het doorbreken van het kapitalistische productie-consumptiepatroon en zij wensen te beginnen op hun eigen terrein, aan de universiteit. Men bestrijdt de opvatting dat de student een zelfstandige ondernemer zou zijn die zelf maar in zijn éénmansbedrijfje moet investeren met eventueel van de overheid geleend geld.

Het is wel vaker opgemerkt dat deze visie aan een aantal harde feiten voorbij ziet. Ten eerste dit: het is de overheid die in de academische studie thans al vele tienduizenden guldens per student investeert, wat niet geheel en al kan worden beschouwd als een structurele investering. En, wat een veel snijdender argument tegen studieloon thans is: zolang leerlingen in andere takken van onderwijs, en evenzeer de werkende jeugd die na het veertiende jaar slechts part-time onderwijs geniet, niet over dezelfde faciliteiten beschikken, is het een weerzinwekkende bevoorrechtiging van academische studenten. Van juist de studenten die toch al een bevoorrechte groep onder de jeugd vormen, al was het alleen maar omdat zij worden opgeleid tot die functies in de maatschappij die nog altijd het meest lucratief zijn.

Welnu, hier ligt ook weer het moeilijkste punt van de hele discussie in het ideologische motief. De voorstanders van studieloon zijn ongevoelig voor deze argumenten, juist omdat zij in hun ideologie die maatschappij zelf met haar meer of minder lucratieve baantjes radicaal afwijzen. De hartstocht van hun ideologisch uitgangspunt maakt hen blind voor de onafwendbare discriminatie t.o.v. andere jeugdigen, en met name ook voor het feit dat de studenten zich als maatschappelijke groep niet op een eiland kunnen plaatsen met eigen wetten en vooral met eigen emolumenten, die des te zoeter smaken in het

— zij het dan voorsnog verafschuwd — perspectief van een daaropvolgend verblijf in de kapitalistische maatschappij met zijn voor hen toch altijd vrij lucratieve banen. Het is goed erop te wijzen dat ook hierbij weer de elitegedachte bij deze groep van studenten speelt. Ik bedoel niet dat zij zich als elite privileges willen laten geven. Dat is bepaald niet het geval. Zij menen echter op hun terrein een maatschappelijke omwenteling te kunnen volvoeren of in gang te kunnen zetten, die dan de rest van de maatschappij wel zal meeslepen. De realisering van de studieloonidee zou een eerste stap op de revolutionaire weg naar een geheel andere sociale orde moeten zijn. Dat is nu weer een staaltje van elitedenken. Zij schijnen te menen dat wat tot nu toe nog nooit is gelukt, zal gelukken als de visionaire pioniers maar voorop gaan door het op hun eigen terrein te realiseren. Zij maken op zijn minst al een wetenschappelijke fout. Zij zien blijkbaar niet in dat de hypothese dat de rest van de maatschappelijke structuren wel moet mee evolueren, is gebouwd op de these dat er geen afzonderlijke eilandjes kunnen bestaan, respectievelijk blijven bestaan. Maar dan zijn er ook geen waarop men als onder een glazen stolp kan experimenteren.

Om nog eenmaal terug te keren tot de beide doelstellingen (*de bevordering van een inzicht in de samenhang der wetenschappen en van een besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid*), het is wel duidelijk dat de beweging 'Kritische Universiteit' hier een belangrijke rol speelt. Dank zij deze beweging is de universitaire structuur en de universitaire onderwijs-situatie een voorwerp van kritisch onderzoek geworden en ontmaskerd als een vaak kritiekloos verlengstuk van de huidige maatschappij. Men mag zich niet door totalitaire tendenzen in sommige der voorgestelde remedies laten afhouden van een kennisname van de vaak diepsnijdende analyses van de inderdaad hoogst onvolkomen huidige structuren en situaties. Wel zou de Kritische Universiteit er goed aan doen meer aandacht te besteden aan het wijsgerig gehalte en met name de wijsgerige vooronderstellingen en de logische consistentie van de theorieën der maatschappij-kritische wijsgeren.

Daarnaast heeft de wijsbegeerte de taak zich, vooral in het kader van de Centrale Interfaculteit, te bezinnen op het verschijnsel wetenschap, op het gevarieerde methodologisch statuut der verschillende wetenschappen en op de pretenties en de

grenzen van de modellen die de afzonderlijke disciplines gebruiken.

In beide gevallen dient de *mens* als bedrijver van wetenschap en als object en genieter ervan het referentiepunt der beschouwingen te zijn.⁷

Vanuit dat referentiepunt dient men te trachten *een* inzicht te bevorderen in de samenhang der wetenschappen. *Een* inzicht, niet zoals de wet W.O. het uitdrukt, *het* inzicht in *de* samenhang der wetenschappen (welke?; *de* grote afwezige?). Het is namelijk niet zo dat er ergens één bepaald en alleen-zaligmakend verband klaarligt om door ons ontdekt, en daarna krachtig bevorderd te worden. Ook deze samenhang is een bepaald model dat men zich, uiteraard op rationele gronden, kiest. Wat bevorderd moet worden is het inzicht dat er altijd *een* model dient te worden ontworpen op straffe van hoogst-gespecialiseerde zelf-vervreemding van de mens.

Wat de maatschappelijke verantwoordelijkheid betreft, geldt hetzelfde. Ook dit besef is aan een model gebonden. Wat hier bevorderd moet worden, is niet in de eerste plaats sociaal gevoel of welke andere deugd ook, maar een inzicht in de steeds aanwezige (en soms kwalijke) verbanden en wisselwerkingen die er feitelijk liggen in het relatieveld van wetenschap en samenleving, omdat beide hun referentiepunt vinden in de mens. En het is de mens die zich rekenschap moet geven van de aard van zijn manipuleren en gemanipuleerd worden.

⁷ Ook wie de theologie centraal zou willen stellen, dient te beseffen dat, op het vlak van de wetenschap gezien, het de *mens* is die zich laat aanspreken door Bijbel en Openbaring; theologie is als *-logie* nu eenmaal een zuiver menselijke wetenschap, op straffe van in het geheel geen wetenschap te zijn.

Studenten en Revolutie (3)

Tegen het eind van de vijftiger jaren schreef Daniel Bell dat „onder de intellectuelen in het westen het heilige ideologische vuur is uitgewoed”, dat voor de radicale intellectueel, als spreekbuis van de revolutionaire gedachtenwereld van de afgelopen 150 jaar, de twee decennia tussen 1930 en 1950 met hun tragische dieptepunten en verschrikkingen „het einde betekenden van chiliastische heilsverwachtingen, van apocalyptisch denken — en van de ideologie.” En dit was van toepassing op de meerderheid van de intellectuelen die door deze decennia politiek waren gevormd. Met de opkomst van nieuwe generaties, voor welke de lessen van deze decennia niet waren gebaseerd op eigen ervaringen, maar op zijn best een intellectueel uitstapje, op zijn slechts een onbekend en irrelevant verleden betekenden, werd het chiasmische nieuw leven ingeblazen. Het geloof dat het voorgoed voorbij was, dat na „de tragische zelfopoffering van een revolutionaire generatie, die de hogere menselijke idealen had verkondigd, (na een) vernietigende oorlog van tot dan toe ongekende omvang en intensiteit, (na) de van achter de schrijftafel geredigeerde moord op miljoenen in concentratiekampen en gaskamers”, het westen immuun zou worden voor het virus van de ideologie, was een rationalistische denkfout. Daniel Bell stelde dat „voor de radicale intelligentsia de oude ideologieën hun „absolute waarheid” en hun overtuigingskracht hebben verloren”, maar vergat daarbij zijn eigen gezegde dat „de menselijke hartstocht de motor is van de ideologie”.

Evenals 18e eeuwse rationalisten overschatte hij het — slechts tijdelijke — primaat van de rede en ging hij voorbij aan de macht van het emotioneel fanatisme in de toekomst. Chiliastische gedrevenheid is door de geschiedenis der mensheid heen zo duurzaam gebleken, dat een definitieve verdwijning ervan onwaarschijnlijk was. In zijn tijd dacht Weber dat een „rationalisatie” van de maatschappij onvermijdelijk zou zijn vanwege „het tot sleur worden van het charisma” en functionele bureaucratische voorzieningen. Vanuit een soortgelijk uitgangspunt werd verondersteld dat

de herinnering aan Hitler en Stalin wat langer zou doorwerken en dat rationaliteit het chiliasme in het westen voorgoed zou uitbannen.

Er is echter stellig een nieuwe factor bijgekomen. Het leven met de atoombom zou uiteindelijk de mensheid wel eens kunnen confronteren met de bittere keuze tussen een dode ideologie of een dode wereld. De leer van de „dode ideologie” stond niet ten onrechte kritisch tegenover de ideologische bewogenheid, tegenover het fanatisme waarmee maar al te graag het heden opgeofferd werd voor het zogenaamde geluk van toekomstige generaties. Terecht stelde Daniel Bell, met Jefferson, dat „het heden toebehoort aan de levenden” en, met Herzen, dat „elke leeftijd, elke generatie, elk leven zijn eigen volheid heeft”. Terecht betoogde Raymond Aron dat „ideologisch dogmatisme het veld moet ruimen opdat de ideeën opnieuw tot leven komen”.

Maar „dode ideologie” mag dan een aardig recept zijn, het is niet zo’n beste diagnose. Het ideologisch vuur is in het westen weer gaan branden, en het zijn uitgerekend de studenten – de categorie van de bevolking die verondersteld wordt kritisch te leren denken – die het oude ideologische dogmatisme van stal halen en die zich laten drijven door nieuwe mentale stereotypen. In de eeuw van televisie en massacommunicatie worden *idées reçues* ogenblikkelijk voor zoete koek geslikt.

Het zou uiteraard helemaal verkeerd zijn om de legitimiteit van vele door de studenten geuite grieven te negeren. Een groot deel ervan is niet alleen gerechtvaardigd, maar zelfs van algemeen belang. Klachten over autoritair optreden, bureaucratie, hulpeloosheid van het individu tegenover grote organisaties, vercommercialisering van de waarden in het westen – kortom al datgene wat de aandacht vestigt op de negatieve aspecten van „de kwaliteit van het bestaan” in de geïndustrialiseerde maatschappij – hebben een zekere intrinsieke waarde en verdienen onze sympathie. Als het plechtig getuigen van het geloof in de vrije wil door de studenten, gericht tegen de verstarring van de menselijke geest door de bureaucratische en technocratische structuren in de hoogontwikkelde industriële maatschappij voldoende zou zijn om ons – met behulp van ideologische algemeenheden en de gewelddadige uitingsvormen van een militante houding – ook maar een stapje dichterbij te brengen bij de oplossing van de aan de moderne technisch-wetenschappelijke beschaving inherente problemen en di-

lemma's, zou er zeker meer sympathie voor het protest van de studenten bestaan.

Men kan natuurlijk beweren dat dergelijke protesten een tijdige waarschuwing vormen tegen de verharding van de maatschappij, die de aanpassing van de instituties van die maatschappij aan de gevolgen van de technologische verandering in de weg staat. Daar mag dan iets in zitten, maar op het intellectuele vlak heeft „de Beweging” geen enkel plan opgesteld over de wijze waarop de huidige problemen van de sociale verandering moeten worden aangepakt, en welke instituties de huidige zouden moeten vervangen. Direct met deze vraag geconfronteerd vallen de studentenleiders terug op de ceuwenoude ideologische clichés. Altijd is de oude utopistische smoes bij de hand, dat zij geen blauwdruk voor een nieuwe maatschappij op tafel willen leggen, maar dat die nieuwe maatschappij zal ontstaan in de hitte van de strijd ¹⁴. Dit was het psychologisch mechanisme dat het Marx mogelijk maakte enkele van de utopistische ideeën in de 19de eeuw (zoals de anarchistische gedachte van de afsterving van de staat) in stand te houden. Maar hij gaf tenminste nog een serieuze analyse van de maatschappij van zijn tijd. Bij het lezen van de publikaties van de „Beweging” van vandaag en bij het luisteren naar de studentenleiders beseft men dat zij niet de hervormers zijn van de toekomstige „technetronische” maatschappij. Zij hebben meer weg van haar Ludditen ¹⁵.

Het zou eveneens bedenkelijk zijn de studentenrevolte te zien als een voorbeeld van de Hegeliaanse „list van de rede”, een mystieke conceptie, die resulteerde uit het enten van de 19de eeuwse optimistische en teleologische geschiedsbeschouwing op 18de eeuws rationalisme. De studentenrevolte zal beslist geen panacee zijn voor welke malaise dan ook in welke westerse maatschappij dan ook. Haar bejaarde ideologen zijn, om met Herzen te spreken, „niet de dokters, maar de kwaal”. Zij staan model voor de huidige crisis in het redelijke denken en de terugkeer naar Messiaanse verwachtingen uit vroeger tijden.

Evenmin is het mogelijk om hier Sorels conceptie van de grote mythen toe te passen, „die de meest sterke disposities van een volk, een partij of een klasse omvatten – disposities die zich in alle levensomstandigheden met de taaie volharding van instincten steeds weer plegen te presenteren en die een element van totale realiteit verlenen aan het uitzien naar directe actie, waardoor, gemakkelijker dan door welke andere methode ook, de mens zijn verlangens, zijn emoties en zijn denken op een ander plan kan

¹⁴ Tariq Ali zei in het TV-programma van de BBC: „Het zou onjuist zijn als wij dogmatische regels zouden vastleggen of zelfs een dogmatische blauwdruk zouden opstellen voor de maatschappij die zal verrijzen. Wij hebben het gevoel dat zo'n maatschappij zal ontstaan in de hitte van de strijd zelf. Wij weten dat we tegen deze maatschappij zijn, we weten dat we in grote trekken voorstander zijn van socialisatie, we zijn vóór arbeidersraden, wij zijn — althans de meesten van ons — aanhangers van de vrije wil en Marxisten, we geloven in „alle macht aan de Sowjets”. Wij geloven dat deze slogan in geen enkel opzicht aan tijd gebonden is, maar hij is nog nergens behoorlijk in praktijk gebracht. We geloven in de afschaffing van het geld, we geloven in de onteigening van alle privé-bezit”. (*Newsweek*, 24 juni 1968).

¹⁵ George Lukacs schreef in zijn recente boek *Conversazioni* (De Donato, Bari, 1967): „Als wij zeggen dat manipulatie (van het volk) een uitvloeisel is van de technologische ontwikkeling, dan zullen we (op de manier van Marcuse, Adorno en Horkheimer) een geslacht van Ludditen moeten worden, ons te weer stellend tegen de technologische ontwikkeling”. Wat Lukacs hier aanroerde is voor de Marxisten het kardinale punt. Marx begon als romanticus, maar na zijn jong-Hegeliaanse periode maakte hij het produktievraagstuk tot de hoeksteen van zijn theorie.

Professor Adam Ulam betoogde, in zijn *Unfinished Revolution*, dat het Marxisme, eenmaal overgenomen in Rusland, werd getransformeerd tot Leninisme, omdat in onderontwikkelde landen de natuurlijke reactie op industrialisatie bestaat in radicaal populisme of anarchisme (de eerste en meest extreme reactie op industrialisatie was natuurlijk het Ludisme). Als verklaring voor de populistische opstelling van de intelligentsia is vaak aangevoerd de discrepantie tussen hun culturele en nationale aspiraties en de economische achterlijkheid van het eigen land. Nu is er voor de eerste maal in de geïndustrialiseerde landen een radicaal populisme opgekomen, dat zich Marx als beschermheilige toe-eigent, intussen echter onweerstaanbaar terugverlangt naar de pre-marxiaanse en anti-industriële, romantische denkwijzen. De historische cirkel is gesloten. De wetenschappelijk-technologische revolutie van het hedendaagse industriële tijdperk heeft haar eigen Ludditen voortgebracht, die, anders dan hun voorgangers, geen machines kapot slaan, maar waarvan een aantal zich buiten de maatschappij wil stellen (en zich naar wij mogen aannemen voorstelt om te zijner tijd te bestaan van het door de computer-economie geproduceerde overschot). Dan zullen ze te vergelijken zijn met het Romeinse proletariaat dat, volgens Sismondi, op de staat parasiteerde. Marxistische theoretici zijn op het punt beland waarop zij óf de romantische-Utopische bestanddelen van Marx' vroegere theorie, óf zijn latere „produktivistische” aanpak van de maatschappij-analyse en de geschiedenis moeten opgeven. Paleo-Hegeliaanse neo-Marxisten, zoals Marcuse en zijn aanhangers, zouden logischerwijs Marx helemaal moeten laten vallen en terug moeten keren naar Arcadia.

brengeu." In *Réflexions sur la Violence* (1908) haalde Sorel het vroege Christendom, de Reformatie en de Franse revolutie aan als voorbeelden van dergelijke mythen, die diepgaande veranderingen teweegbrachten (al gingen de eraan inherente Utopische verwachtingen uiteraard niet in vervulling). „De mythe moet gezien worden als een middel om op het heden in te werken; iedere poging om ter discussie te stellen in hoeverre zij letterlijk opgevat kan worden als toekomstige werkelijkheid is volstrekt zinloos". Is „student power" zo'n mythe, een substituut voor Sorels eigen mythe van de „algemene staking"? Men hoeft deze vraag maar te stellen (of naar de heren Tariq Ali of Cohn-Bendit te luisteren) om het antwoord al te weten.

Maar is de Franse „studentenrevolutie" van mei 1968 dan geen overduidelijk bewijs dat „student power" inderdaad bergen kan verzetten en als zodanig in de analyse van Sorel past? Tenslotte heeft uitgerekend datgene waar Sorel het oog op had — de algemene staking — zich in feite voorgedaan. Toch zouden de lessen van mei 1968 in Frankrijk wel eens lijnrecht in tegenspraak kunnen zijn met de verwachtingen van de studenten. In ieder geval is in de meidagen niet alleen aangetoond dat de Franse communistische partij er niets voor voelde om zich in een revolutionaire situatie te storten en een greep naar de macht te doen¹⁶, maar tevens dat in deze situatie de aspiraties van de Franse arbeidersklasse het raam van de gevestigde maatschappelijke — zij het niet politieke — orde niet te buiten gingen. Het zou dan ook nogal verrassend zijn geweest als de Marcusiaanse tegen de consumptiemaatschappij gerichte ideologie de arbeiders erg zou aanspreken, zoals op zijn beurt de opstand tegen de maatschappij van overvloed weinig weerklank vindt in de economisch onderontwikkelde landen. Een kortstondig huwelijk tussen de ressentimenten van de *Raznochintsy* van het tijdperk van de wetenschap — de toevloed van studenten die de universiteit nog steeds zien als een springplank naar de elite — en de oude frustraties van de Franse arbeidersklasse, kan gemakkelijk de fundamentele verschillen tussen beide categorieën verhullen. In alle geïndustrialiseerde landen leidde de technologische ontwikkeling tot expansie van het hoger onderwijs en bracht zij een stroom van nieuwe studenten met zich mee, die echter de oude elitistische aspiraties bleven koesteren. Onderwijs werd het belangrijkste

¹⁶ En als het wel was gebeurd, wat zou dan het lot zijn geweest van de Trotskistische, Maoïstische en anarchistische studenten?

kanaal van sociale mobiliteit. Vandaar niet alleen het nieuwe karakter van de universiteiten, maar ook hun nieuwe rol in de strijd om status. Onvermijdelijk riep de zich wijzigende functie van de universiteit in de industriële maatschappij nieuwe problemen en spanningen op. En deze werden bij de kop gevat door de New Left, die, op zoek naar dankbare objecten, het vraagstuk van de universitaire hervormingen tegen het lijf liep.

Bij de studenten en sommige hoogleraren bleek het een succesnummer, maar buiten de universiteiten sloeg het niet bijzonder aan. In Frankrijk wordt de arbeidersklasse al lang geconfronteerd met het moeilijke probleem van haar integratie in de Franse „bourgeois” maatschappij.

Vandaar de kracht van de revolutionaire anarcho-syndicalistische traditie in Frankrijk. Dit verklaart de tijdelijke verbintenis tussen de studenten en de arbeiders, maar het verschil in wat zij nastreven is overduidelijk. Paradoxaal genoeg zou het resultaat van de crisis deze revolutionaire anarcho-syndicalistische traditie wel eens kunnen ondergraven en de kansen op een alliantie tussen studenten en arbeiders in de toekomst kunnen verminderen. In Engeland, Duitsland en de Verenigde Staten is zo'n alliantie in elk geval niet waarschijnlijk. En in Frankrijk was het ook gemakkelijk te voorspellen dat, ongeacht wie als uiteindelijke politieke overwinnaar uit de bus zou komen — de Gaulle, de politici of de Franse communistische partij — de studenten gedoemd waren de politieke verliezers te zijn, van wie men vroeg of laat de kreet 'verraad' kon verwachten¹⁷. De ironie wil dat zij, door de aandacht gefixeerd te houden op de universitaire hervormingen en op de problemen, voortvloeiend uit de maatschappelijke kloof tussen de arbeiders en de 'bourgeoisie', wel eens konden hebben bijgedragen tot de te verwachten modernisering van de 'structuren' die zij zo resoluut afwijzen en tot het ondermijnen van de mogelijkheden voor een revolutionaire actie daartegen in de toekomst.

Politiek gedrag laat zich niet eenvoudigweg in uitsluitend sociale (status-naijver) of economische termen (gebrek aan beroepsvooruitzichten of de 'overproductie aan intelligentsia') verklaren. Ook de geschiedenis en locale, culturele en politieke tradities spelen een belangrijke rol. In Frankrijk leeft de mythe van de Revolutie nog heel sterk, en haar retoriek is dermate pregnant

¹⁷ Zie Alfred Kastler, „Comment les étudiants ont été trahis...” (*Le Nouvel Observateur*, 19 juni 1968).

dat alle lagen van de bevolking hun geijkte rol gaan spelen wanneer de gelegenheid zich voordoet. De draagwijdte van deze historische conditionering à la Pavlov is bepaald uitzonderlijk. In mei 1968 maakte Frankrijk niet zonder meer een revolutionair conflict mee. Het beleefde de voorafgaande revoluties opnieuw. Het verleden was haast evenzeer aanknopingspunt als het heden: 1789, 1830, 1848, 1851, 1871, 1936. De rollen werden verdeeld en het was ietwat lastig om onderscheid te maken tussen werkelijke acties om oprechte redenen en komedie. De gebezigde terminologie legde de problemen van een technologisch tijdperk op het Procrustes-bed van de Franse revolutionaire retoriek¹⁸. Edgar Morin beschreef de bezetting van de Sorbonne door de studenten als de bestorming van 'een universitaire Bastille' (*Le Monde*, 5 juni 1968); naar het schijnt zijn daarbij echter nooit studenten op de pijnbank terecht gekomen. Toch was dit de eerste keer dat de hedendaagse 'rebellen op zoek naar een zaak, de revolutie waardig' zich verwickeld zagen in een echte veldslag. Zij waren kennelijk vastbesloten het uiterste eruit te halen. Methode: imiteren van voorgangers, opblazen van eigen grieven en verketteren van tegenstanders.

Dat doe je zoal als je een historische rol wilt spelen en de historie laat het afweten? Je annexiert het aureool van de grote revolutionaire dagen ten bate van de banale alledaagse problemen

¹⁸ De gebeurtenissen van de afgelopen twee of drie weken hier hebben duidelijk gemaakt in welke mate de geest van ontwikkelde Fransen, ongeacht hun politieke opvattingen, is doortrokken van de atmosfeer en de gedachtenwereld van het Parijs van bijna twee eeuwen terug. Zij kijken liever achterom naar Danton dan vooruit naar een tijdperk van computers en automatisering". (*Daily Telegraph*, 3 juni 1968).

„Dit epos (van de revolutie) plaatste alle binnenlands-politieke gebeurtenissen in een episch reliëf; partijtwisten werden aldus verheven tot het niveau van de *Ilias*; politici werden tot giganten en de revolutie, die Joseph de Maistre als duivels had gebrandmerkt, werd tot een gewijde opdracht. De bloedige tonelen van de Terreur werden betekenisloze episodes naast de reusachtige hecatomben van de oorlog en men vond wegen om ze met een dramatische mythologie te bekleden; relletjes werden verheven tot illustere veldslagen; en meer bedaarde historici deden vergeefse pogingen om de Revolutie en het Keizerrijk terug te brengen op het peil van de gewone geschiedenis". (Georges Sorel, *Réflexions sur la violence*). Sorel ziet de Franse houding tegenover de Revolutie als vergelijkbaar met de wijze waarop christenen geloven in het Christendom.

van de burgerlijke maatschappij als bij voorbeeld het bestuur van de universiteit. Zolang je niet oog in oog staat met de echte terreur van de Gestapo kun je het grootkruis van de orde der martelaren verwerven door op de vuist te gaan met de CRS. De wreedheden van de politie veroorzaken de kreet 'De Gaulle: assassin' en het studentenblad (*Action*, 11 juni 1968) drukt hem groot opgemaakt af op de voorpagina, verlucht met de foto van een mishandelde student. Kortom, wanneer er geen essentiële grieven voorhanden zijn en er toch een revolutionaire traditie is, kun je altijd nog je *Ersatz*-revolutie maken.

Geconfronteerd met dit 'Herostrates complex' vroeg Golo Mann de Berlijnse studenten op te houden 'lenintje te spelen' (*Encounter*, juli '68). Een sympathisant van 'de Beweging' gaf een vrij goede beschrijving van dit psychologisch fenomeen, geworteld als hij is in de traditie van *The Playboy of the Western World*:

*Nieuw aan deze periode is dat Links een eens bezeten, maar sindsdien grotendeels verloren attribuuft weer in ere heeft hersteld: een hang naar het toneeleffect. De humorloze rechtschapenheid van het wetenschappelijk socialisme neigde sterk naar het uitbannen van het dramatische element uit de politiek; een met toneeleffecten appelleren aan de fantasie werd beschouwd als een specialiteit van het fascisme: daarom onder meer menen sommige aanhangers van Oud Links sporen van fascisme waar te nemen bij Nieuw Links (Conor Cruise O'Brien, *The New York Review of Books*, 20 juni 1968).*

Een Frans socioloog was wat ironischer:

*Per slot van rekening namen onze revolutionairen van 1792 de Romeinse coiffure over en ontleenden zij hun vocabulaire aan de klassieken — zij zwoeren bij Brutus, Cato en Caius Gracchus. Met hen vergeleken zijn onze 'Marxisten' minder anachronistisch (Jules Monnerot, *Le Monde*, 8 juni 1968).*

Het antwoord op de vraag of mei 1968 de laatste revolutie van de 19de of de eerste van de 21ste eeuw was, luidt: geen van beide. Het was een botsing tussen de 17e eeuwse nationale fantasieën van Le Roi Soleil de Gaulle en de 18de eeuwse sociale fantasieën van Camille Desmoulin als hedendaags student. (Ook in de Hongaarse revolutie van 1956 ontbrak het toneeleffect niet. Maar hier:

waren de grieven wel van essentieel belang, hier verenigden zij het hele land rond de symbolen van zijn historische tradities). Voor de studenten, schreef een welwillend journalist, is de revolutie 'niet alleen maar een verwegliggend doel en ideaal, doel en middel beide. De Revolutie is het leven zelf'. (*Magazine Littéraire*, mei 1968). In een interview in hetzelfde tijdschrift zei Daniel Cohn-Bendit niet alleen door revolutionaire tijdgenoten, maar ook door Rousseau beïnvloed te zijn. Zo'n tweehonderd jaar geleden (1764) schreef Linguet aan Rousseau: „Uw ideeën vormen een politiek sprookjesboek; één zwaai met de toverstaf en daar verschijnt een maatschappij waarin alle mensen gelijkelijk begiftigd, even rijk en even gelukkig zijn . . .”.

Een zo hooggestemd idealisme is meer dan een functie van het tot volwassenheid komen. Het is materiaal waaruit de 'ware gelovigen' worden gemaakt. Gewoonlijk gaat het samen met de een of andere Utopische geloofsovertuiging. In zijn boek *Yesterday's Tomorrows* (1968) toonde professor W. H. G. Armytage aan, dat dergelijke geloofsovertuigingen altijd — en het heden is daarop geen uitzondering — een dosis heimwee naar het verleden bevatten. In zijn analyse van de Franse studenten-revolte wees Edgar Morin op de tweeledige vrees van de studenten: de vrees voor het 'eendimensionale' karakter van het leven in een techno-bureaucratische maatschappij en de daarmee in tegenspraak zijnde angst om een verzekerde carrière in diezelfde maatschappij mis te lopen. Naar zijn mening ligt dit ten grondslag aan de tweeslachtigheid van de revolte die tegelijkertijd 'modernistisch' en 'archaisch' is. Anderen hebben haar 'het Utopia der epigonen'¹⁹ genoemd, maar ongeacht het etiket hoeft men nauwelijks te twijfelen aan de naïviteit van het voorgeschotelde toekomstperspectief.²⁰

Het is, gezien de historische correlatie tussen het op zoek zijn naar Utopia en totalitaire neigingen in de politiek, van belang te weten of het huidige zoeken voornamelijk is toe te schrijven aan de voorbijgaande fase van het volwassen worden of aan de opko-

¹⁹ Wolfgang Rieger, „Die Utopie der Epigonen”, *Die Zeit*, 17 mei 1968.

²⁰ Eén voorbeeld: „Het kritieke probleem is dit: hoe kunnen we nu de eerste stap doen op weg naar de kwalitatieve verandering van de mens, die zeker zal komen? . . . Onze enige veronderstelling is dat de menselijke natuur over werkelijk onbegrensde mogelijkheden beschikt”. (John en Barbara Ehrenreich, „From Resistance to Revolution”, *Monthly Review*, april 1968).

mende en meer permanente chiliastische vloed. Beide elementen spelen ongetwijfeld een rol in de studentenopstand. Hij kan worden beschouwd als een contemporaine beweging onder de jeugd en is, zoals Walter Laqueur heeft gedaan (*Washington Post*, 7 januari 1968), te vergelijken met dergelijke bewegingen in het verleden. Men zou hem ook kunnen zien als een verschijnsel dat naar de strekking veel gemeen heeft met vroegere ideologische réveils, soms in verband te brengen met, maar op langere termijn losstaand van bepaalde sociale categorieën, en daardoor van langere adem.

Omdat de studenten een groep vormen van snel wisselende samenstelling zijn zij in bijzondere mate onderhevig aan ideologische modeverschijnselen. Zo gezien zal hun huidige dogma's wel niet zo'n lang leven beschoren zijn; de mode verandert snel in onze tijd. Maar de studenten voeren aan dat 'de huidige kloof tussen de generaties meer is dan alleen maar een modeverschijnsel; iedere generatie komt in opstand, maar weinige hebben daarvoor zo'n goede reden gehad' (Steven V. Roberts in *New Leader*, 9 oktober 1967). Dit is stellig niet te wijten aan de relatieve verslechtering van de positie van de jeugd in verhouding tot de andere leeftijdsgroepen; het moet iets te maken hebben met meer algemene deze generatie van jongeren beïnvloedende factoren. Maar hoe kan men het relatieve belang van dergelijke factoren afmeten? De maatschappij van overvloed en het keurslijf van haar organisaties kunnen door deze generatie even intens als probleem worden ervaren als armoede en politieke dictatuur door een vorige generatie. Objectief gezien liggen de hongeroptochten en het bloedige totalitarisme uit de dertiger jaren op een wat ander vlak dan kwesties uit de zestiger jaren als 'een verziekte maatschappij en weelde die bij de voordeur ophoudt' of de hulpeloosheid van het individu 'in een tijdperk van kolossale universiteiten, kolossale ondernemingen, kolossale regeringsorganisaties en zelfs kolossale stichtingen'. Maar subjectief bekeken kunnen zij het idee geven van een stuk menselijke ontwaarding en daar gaat het om.

In een situatie waarin een generatie ongebreideld egoïstisch is kunnen zelfs kinderkamerongelukjes op één lijn worden gesteld met Auschwitz en het lijden van de hedendaagse jonge Werthers met het martelaarschap van de slachtoffers van de concentratiekampen. Als er naar een object wordt gezocht wordt er vroeg of laat wel een gevonden; als Vietnam niet bestond, had men iets anders aangegrepen, een pover surrogaat desnoods. Het is echter

niet billijk de huidige generatie te verwijten dat zij zich met de gebeurtenissen van vandaag bezighoudt op de manier waarop vroegere generaties dat deden met de problemen van hun tijd. Evenzeer is het een normaal verschijnsel dat zij in hun opwinding het gevoel voor proporties wat uit het oog verliezen. Het benauwende is hun gepreoccupeerdheid met de toekomst die erg veel lijkt op de wat seniel aandoende gepreoccupeerdheid met het verleden van enkele hunner mentoren.

Het is vermakelijk studenten te horen zeggen dat 'het nutteloos is te praten met iemand die ouder is dan 30'. Is die uitspraak uitsluitend toe te schrijven aan een communicatiestoornis tussen de generaties? Het gevaar bestaat dat dit soort jeugdig egoïsme wordt uitgebuit. Mussolini had zijn '*Giovinetza*', Karel Capek beschreef in zijn allegorische stuk over het fascisme, *De Witte Ziekte*, een demagogisch leider wiens program gebaseerd was op het uitrangeren van iedereen boven de 30 (waaronder dan niet alleen dr. Edmund Leach, maar ook enkele van de huidige voormannen van 'de Beweging' zouden vallen). Wat steekt er achter deze tendens tot infantiele regressie, tot een solipsisme van de opgroeiende generatie? Stellig niet een gevoel van intellectuele superioriteit van de kant van diegenen, die zo'n grote mate van 'nietsweterij' aan de dag leggen. Enkel van hen zien ouderen als een stelletje gepensioneerde kolonels, die zich druk maken om de Tweede Zoeloe-oorlog. Veel waarnemers is het anti-rationalistische element in de huidige beweging opgevallen.²¹ Het was al vroeg te onderscheiden, wat blijkt uit het commentaar van twee Amerikaanse auteurs, die 'de Beweging' niet slecht gezind zijn.²² Zij schreven in de inleiding van hun boek: 'Zij denken dat de theoretici in hun ivoren torens hen bedrogen en belogen hebben en dat spontane actie hen met de neus op de feiten zal drukken.'

De volgelingen van een beweging die romantiek, anti-rationalisme en *Gemeinschaft* op een voetstuk plaatst, actie tot een zichzelf rechtvaardigend criterium verheft en gefascineerd is door geweld, kunnen — en dat doen ze ook — herinneringen oproepen aan een beweging die nog niet zo lang geleden al deze elementen verheerlijkte, totdat haar leiders de dood von-

²¹ Zie de van inzicht getuigende artikelen van de hand van de voorzitter van de Students' Union aan de London School of Economics, Colin Crouch, in *The Guardian* (12 en 13 juni 1968).

den in de Berlijnse bunker en op de Milanese *piazza*. Maar *comparaison n'est pas raison*. Er bestaan heel wat belangrijke verschillen tussen de 'happenings' van vandaag en die, aangesticht door het fascisme.

Anders dan het fascisme kent de beweging van vandaag het element van de vrije wil. Ze is antiautoritair, gelooft niet in hiërarchie en toont tot dusver weinig respect voor organisaties en leiders (laat staan voor *de* leider). Deze beweging is niet nationalistisch. Het is onmogelijk om aan de hand van een paar willekeurige kenmerken 'de Beweging' te definiëren. Daarvoor zijn de erin ten toon gespreide tendensen te tegenstrijdig. Er zitten fascistische, maoïstische, trotskistische en anarchistische, maar ook sommige geheel oorspronkelijke trekjes in. Wanneer men enkele eruit licht als basis voor een definitie, hanteert men ze duidelijk als *pars pro toto*.²³ Misschien is het meest toepasselijke etiket 'radikaal populisme'.²⁴ Met haar hunkering naar romantiek, zaken om voor te vech-

²² Paul Jacobs en Saul Landau, *The New Radicals*, p. 7. Zie voor recente publicaties over de studentenrevolte de speciaal daaraan gewijde nummer van *Problemi del Socialismo* (maart-april 1968), *Der Spiegel* (FU 64, mei 1968), *Encounter* (juli en augustus 1968), *Neues Forum* (juni-juli 1968), *Il Mulino* (juni 1968), *Kursbuch* (13, 1968). Interessante artikelen over dit onderwerp verschenen ook in *Le Monde Diplomatique* (juni 1968), *New Society* (30 mei en 20 juni 1968) en in *Interplay* (juni-juli 1968). In zijn ingezonden brief aan *The Times* (12 juni 1968) had professor G. R. Elton het over 'de krachtige oppositie tegen de rede en het bouwen op explosieve emoties' door de studentenbeweging. 'Ze verheerlijkt het poneren van boute stellingen en hecht aan het genuanceerde denken geen enkele waarde.'

²³ Zie Tibor Számuelly, 'Fascism then and now', *Spectator*, 21 juni 1968. Zie ook het artikel van Günter Zehm in *Survey*, nr. 68, juli 1968.

²⁴ In een artikel, waarin hij de aandacht vestigde op de overeenkomsten tussen de Russische *Narodniki* en de Amerikaanse New Left (in *Western Politics*, nr. 1, voorjaar 1966) citeerde Milorad M. Drachkowitzj George Orwell: 'Veel van wat links denkt is een soort spelen met vuur door mensen die niet eens weten dat vuur heet is'. Ook citeerde hij Alasdair MacIntyres opmerking dat 'de kwade tekenen van een nieuw populisme van links zich voordoen, waarin de oude *Narodnik*-illusies worden gericht op studenten en armen'. Twee jaar later constateerde Paul Goodman ('In Praise of Populism', *Commentary*, juni 1968) 'een wereldwijd populistisch réveil', dat hem ertoe bracht zijn aanvankelijke sombere gedachte dat wij ten ondergang gedoemd zijn overboord te gooien. Voor hem ziet de toekomst er nu tenminste wat rooskleuriger uit dan voor Marcuse.

ten en Utopia slaat de beweging kennelijk aan bij de jeugd. Wat nu zijn haar toekomstperspectieven?

Aannemende dat de mensheid, alleen al om demografische redenen, niet genegen zal zijn afstand te doen van de wetenschappelijk-technologische beschaving, mag men ervan uitgaan dat een beweging die zich, hoe vaag dan ook, daartegen verzet, natuurlijk geen toekomst heeft, tenminste niet in de zin van het bereiken van de doeleinden die zij beweert na te streven en die gebaseerd zijn op ressentimenten tegen dit soort beschaving. Als jeugdbeweging zal ze vermoedelijk van even korte duur zijn als andere jeugdbewegingen dat waren. De geschiedenis is, om met Pareto te spreken, een kerkhof van dergelijke kortstondige verschijnselen. Waar het gaat om de toekomst van de beweging doet de erin gemanifesteerde chiliastische tendens het meest ter zake. Sorel had heel goed in de gaten dat men dergelijke bewegingen niet simpelweg kan analyseren op basis van wat zij heten voor te staan.

De huidige opleving van het Utopisme in een wetenschappelijk-technologische 'tweede industriële revolutie' kwam algemeen gesproken onverwacht. Maar paradoxaal is dat alleen voor hen die denken in termen van economisch determinisme of die een noodzakelijke relatie veronderstellen tussen technologie en rationaliteit, ondanks de ervaring met het Marxisme, dat opkwam in de eerste fase van de industrialisatie en zijn succes dankte aan zijn chiliastische aard. En wanneer op het moment een bonte menigte ideologen van het studentenprotest zich van jong tot oud 'Marxist' noemt, dan is dat om hun chiliastisch geloof in Utopia te bewaren. Het feit dat de geschiedenis, juist 'empirisch' beschouwd, de voorspellingen van Marx afdoende heeft gelogenstraft is voor hen niet relevanter dan het niet uitkomen van allerlei profetieën waarop in het verleden andere groepen, zoals b.v. de Adventisten en de Sabbatisten, hun geloof in het duizendjarig Godsrijk en de komst van de Messias baseerden.

In een studie over dit onderwerp²⁵ heeft Leon Festinger aangetoond dat 'als de profetie het laat afweten' de sectarische 'ware gelovigen' gewoonlijk niet alleen hun geloof niet afzweren, maar het zelfs trachten te versterken in verdubbelde bekeringsijver. Het hoeft geen betoog dat de massa der studenten niet

²⁵ Leon Festinger, Henry W. Riecken en Stanley Schachter, *When Prophecy Fails*, University of Minnesota Press, 1956.

uit 'ware gelovigen' bestaat. Festingers stelling is dan ook alleen van toepassing op de activisten in de politieke *groupuscules* en hun geestelijke mentoren, afkomstig uit de wereld der vervreemde intelligentsia, waarvan vele een soort onvolwassen fixaties aan de dag leggen.²⁶

Hoe groot is de kans dat de nieuwe en de al een tijdje meelopende ware gelovigen door zullen gaan met het bepalen van de issues, in staat zullen zijn hun messiaanse vuur over

²⁶ Twee voorbeelden van de oude 'herauten van het chiliesme' die in hun doctrinair fundamentalisme het 'Festinger effect' illustreren: 'Het is noodzakelijk om de mensheid op te heffen tot een punt waar deze van een waarachtige broederschap zal zijn beziel, waar iedere vorm van onderdrukking onmogelijk zal zijn gemaakt, waar het el-kander bijstaan en het gevoel van verantwoordelijkheid jegens de gemeenschap als een elementaire plicht zal worden beschouwd, waar arbeid een bron van eeuwigdurend geluk zal zijn... In de communistische maatschappij, en alleen daar, zal de mens, zoals al aangekondigd, worden bevrijd en in vrijheid zijn eigen geschiedenis schrijven. Dit is het punt, placht Engels te zeggen. Het is de onvergelykelijke verdienste van de Chinese communisten dat zij deze grote Maxistische verwachtingen levend houden, terwijl de moderne revisionisten door hun onwetendheid en gebrek aan moed de neiging hebben ons terug te voeren naar het verleden.' (Jean Baby in *Le Monde*, 27 september 1966).

'Zelfs verwacht ik dat de Socialistische Mens de psychoanalyticus veel meer en veel betrouwbaarder materiaal zal bieden voor zijn onderzoek en voor zijn conclusies, omdat een toekomstige Freud in staat zal zijn om in hem de werking van de instincten direct te bestuderen en niet door de vertekende lenzen van de klassepsychologie van psychoanalist en patiënt... Zeker, nog zal de Socialistische Mens worden achtervolgd door sex en dood; maar wij zijn ervan overtuigd dat hij zelfs deze beter zal weten te integreren dan wij... Alsdan zal het doorsneelid van de socialistische gemeenschap zich — naar Trotsky's voorspelling — zodanig ontwikkelen dat hij zich kan meten met een Aristoteles, een Goethe, een Marx, die, ongeacht hun seksuele instincten en agressieve drijfveren, hoogtepunten van het menselijk kunnen tot dusver belichamen... Wij moeten het socialisme terugbrengen op het plan waar het thuishoort. Wij moeten onze arbeiders en onze intelligentsia uitleggen waarom de Sowjet-Unie en China er niet in zijn geslaagd om de Socialistische Mens voort te brengen, dat ook niet konden, ondanks hun opmerkelijke prestaties, die hen aanspraak doen maken op onze erkentelijkheid en solidariteit. Wij moeten het imago van de Socialistische Mens in al zijn feestelijke en geestelijke glorie herstellen.' (Isaac Deutscher op de tweede Socialist Scholars' Conference te New York, *National Guardian*, 24 september 1966).

te brengen op de nieuwe generatie van studenten-activisten en — dat is de kern van de zaak — het zullen klaarspelen andere groepen in het westen te bereiken? Wat in Frankrijk is gebeurd zal wel niet overal en altijd opgaan, maar biedt toch zekere aanknopingspunten.

Het eerste is dat de *groupuscules* er op de een of andere manier in geslaagd zijn een *treuga Dei* te bereiken in hun sectarisch gekissebis. Cohn-Bendit en andere studentenleiders begrepen dat de beweging zich, eerder dan op basis van een specifiek actieprogram, waarvan ieder punt meningsverschil tussen de elkaar beconcurrerende partijen zou veroorzaken, alleen verder kon ontwikkelen op de vloedgolf van onbestemde gevoelens, geformuleerd in algemene slogans. Alleen op deze manier konden de studentenmassa's gemobiliseerd worden. Maar voor zo'n consensus moet altijd een prijs worden betaald. De samenhang van een mengsel, waarin pacifisme tegenover guerrilla-achtige gewelddadigheid, totale vrijheid tegenover totalitaire onvrijheid, jeugdig enthousiasme tegenover archaische concepties staan, is aan zware spanning onderhevig en de mislukking in Frankrijk zal onvermijdelijkerwijs leiden tot het einde van de 'Godsvrede', tot de herwaardering van de gebeurtenissen onder de afzonderlijke doctrinaire groepen en tot een grotere politieke differentiatie onder de studenten. Met andere woorden, het element jeugd zal minder en de politieke kant van de beweging meer op de voorgrond treden. Vervolgens zullen vermoedelijk veel studenten hun utopistische ideeën kwijtraken en in hun politieke stellingname meer met beide benen op de grond blijven staan. Anderen — de activistische 'ware gelovigen' — zullen er moeite mee hebben te blijven bij een 'niet-sectarisch program', de *conditio sine qua non* voor hun aanvankelijke succes. Voor Cohn-Bendit, die zich verwant te voelen met Leszek Kolakowski, konden sommige van de door laatstgenoemde in zijn boek *Religious Consciousness and the Church Affiliation* (Warschau, 1965) geformuleerde ideeën wel eens relevant zijn. Kolakowski analyseert het lot van de Nederlandse secten ten tijde van de Contra-Reformatie en détail en komt tot de volgende conclusie:

Historisch gezien doen de pogingen om een niet-sectarisch Christendom te creëren zich aan ons voor als louter negatieve verschijnselen. Hun bestaan valt alleen op in hun relatie tot de georganiseerde religie waartegen zij in opstand kwamen.

Aangezien zij niet in staat zijn de collectieve en hiërarchieke gedaanten van het religieuze leven fundamenteel zo te veranderen dat die zouden stroken met hun eigen opvattingen — hetgeen zou betekenen (en in enkele gevallen betekent het dat in feite ook) het aannemen van een realistische, rationele structuur die juist de premisse van hun protest verloochent — zijn de niet-sectarische Christenen op zijn best in staat om in (of parallel lopend met) de Kerkgenootschappen pressiegroepen te formeren. Deze kunnen dan hun opponenten ertoe brengen een aantal van hun ideeën in afgezwakte vorm te assimileren, hetgeen kan leiden tot bepaalde wijzigingen in de georganiseerde religie. Het niet-sectarische Christendom was, voorzover het überhaupt iets te betekenen had in het maatschappelijk leven, een factor die de herintegratie van het positieve Christendom negatief beïnvloedde, maar de werkelijke macht om de kerken te desintegreren bezat het niet. Gunstige omstandigheden kunnen het tot een effectieve hervormingsbeweging bombarderen. Maar in de maatschappij kan het alleen wortel schieten als het het organisatie-principe accepteert, d.w.z. als het zijn eigen principes verloochent . . .

Door het anti-structurele karakter en de tegen organisatie gerichte ideologie van het studentenprotest hield de beweging iets onrijps; het was haar niet-sectarische basis, die haar drijvend hield. Toch is het, in het tijdperk van de grote organisaties waartegen velen van hen protesteren, onwaarschijnlijk dat het semi-anarchistisch karakter van de beweging stand kan houden. De meer hardnekkige leiders zullen te zijner tijd het organisatieprincipe ontdekken — zoals Lenin, geconfronteerd met zijn eigen *Narodnik*-traditie, dat deed. Sommigen van hen hakken al met het bijltje van de manipulatie in georganiseerd verband. Maar na de ervaringen in Frankrijk zullen veel meer aanhangers van 'de Beweging', die zichzelf de onsterfelijke populistische vraag 'wat te doen' stellen, ertoe komen om het basisprincipe van hun protest te verloochenen. Dit zou betekenen dat het enige attractieve van 'de Beweging', haar verwerping van 'het Apparaat', zou verdwijnen. Als niet hervorming maar 'totale verandering' het doel is zou de enige strijdmethode die in de ogen van de activisten een reële kans op succes zou bieden de *georganiseerde* strijd zijn. Zij zouden, schoorvoetend wellicht, tot de conclusie komen dat je, als je in een tijdperk van organisatie 'het Systeem' wilt veranderen, zelf over een

organisatie moet beschikken.²⁷ De minder hardnekkigen zouden natuurlijk uit de boot vallen en gaan schrijven over 'de verraden Beweging' en over alweer een 'God die faalde'. De cardinale vraag zal echter zijn of het niet ook de ondergraving zou betekenen van het enige element, dat door zijn brede werfkracht 'de Beweging' gaande hield, — of het niet inderdaad zou leiden tot een terugkeer naar onvruchtbaar sectarisch gekibbel en politieke steriliteit. Groter nog is voor de activisten in 'de Beweging' het dilemma, opgesloten in de vraag hoe men de bredere volksmassa's moet bereiken. Na de ervaringen door de Sociaaldemocraten (en ook door de communisten in het westen) opgedaan met de eerste, schuchtere vormen van samenwerking met 'het Systeem', zullen de utopische fundamentalisten misschien tot de ontdekking komen dat de rol van leninistische lont in het kruitvat, aangestoken door een maoïstisch-voluntaristische lucifer, weinig perspectief biedt als er geen kruit in het vat zit. Dit is helemaal het geval in de geïndustrialiseerde landen van het westen, waar de uitingen van ontevredenheid beperkt blijven tot deelen, waarvan een omverwerping van het systeem, zelfs van het gaullistische systeem, nauwelijks kan worden verwacht.

Hun enige hoop is gebaseerd op de strategische kwetsbaarheid van de complexe moderne mechanismen van staat, maatschappij en economie. Lang geleden al stelden militaire strategen dat groeiende macht samengaat met verhoogde kwetsbaarheid (voorbeeld uit de Tweede Wereldoorlog: het bombarderen van kogellagerfabrieken en benzineopslagplaatsen). Stakingen in een vitale sector van de economie zijn haast even effectief als middel om het economisch leven lam te leggen als meer algemene stakingen. Marcuse legde daar de nadruk op in een van zijn lezingen, waarin hij het voorbeeld aanhaalde van de staking van liftbedienden in New York. Toch is — de Franse activisten hebben dat wel ondervonden — zelfs een algemene staking volgend op de actie van een studentengroep die erin slaagt om de universiteiten te bezetten, niet

²⁷ Ziehier het commentaar van Maurice Duverger in *Le Nouvel Observateur* (15 mei 1968), het schizofrene orgaan van de oudere volgelingen van de New Left: 'In de moderne, complexe en in vakjes verdeelde maatschappij bestaat 'de massa' strikt genomen niet. Tot werkelijk handelen is de massa niet in staat anders dan via partijen, vakverenigingen en soortgelijke groeperingen, zonder welke steun niets duurzaam en ingrijpends kan worden bereikt.'

voldoende om de overwinning te behalen. En als het doel wordt geformuleerd in termen van politieke macht zijn de vooruitzichten nog somberder. Uitgezonderd in Frankrijk en Italië bestaat er nergens een geloofwaardig links alternatief voor de establishment.

Sinds Stirner zei: 'Wij zijn de eerste generatie in de geschiedenis die beseftte dat...' is dit gevoel door latere generaties met monotone regelmaat steeds weer herhaald. Het gevoel een historisch unicum te zijn is gemeengoed voor iedere generatie die de politieke arena betreedt.

Dat is al zo geweest sinds de ontwikkeling van een historisch bewustzijn in Europa. Per definitie is het gerechtvaardigd, maar het heeft bepaald verdachte kantjes. In haar huidige pathologisch overdreven verschijningsvorm is het Stirners solipsisme van het individu gepasseerd op weg naar het in de ideologie van de tegenwoordige jeugd opgesloten solipsisme van een generatie. Er zit een tendens in om te trachten het bestaan van alle banden met andere generaties te ontkennen en om alleen de verschilpunten te benadrukken²⁸. En op dit moment maakt het een bijzonder enerverende periode door, nu 'de stroomversnelling van de geschiedenis' niet alleen aanpassing aan veranderingen bemoeilijkt, maar het ook nog noodzakelijker maakt de lessen te trekken uit alle gevallen in het verleden dat de leus 'de verbeeldingskracht aan de macht' — om de studenten aan de Sorbonne te citeren — het niet redde.

Men krijgt echter een vertekend beeld als men het verschijnsel 'de Beweging' geïsoleerd ziet en op die basis aan een generatie generalisaties ophangt. Het kan niet los gezien worden van de vorige generatie tegen welke 'gezag' de revolte kennelijk is gericht. Als dit zo is kan men stellen dat nooit in de geschiedenis het 'gezag' zo bereid, zo gretig zelfs is

²⁸ John Sparrow tekende de volgende dialoog op: 'Kunnen wij dit niet als mensen onder elkaar bepraten?' vroeg een staf lid van een 'provinciale' universiteit onlangs, nadat zijn discussie met een studentenvoorman in een impasse was geraakt. 'Als mens interesseert u mij niet', was het hautaine antwoord. (*The Listener*, 4 juli 1968).

Stephen Spender maakte melding van een dergelijke conversatie met een student aan de Sorbonne: 'Hij vertelde dat iemand hem had gevraagd waarom hij niet behoorlijke tekst en uitleg had gegeven aan de universitaire autoriteiten en dat hij had geantwoord: 'omdat men niet in discussie treedt met mensen die niet bestaan.' (*New York Review of Books*, 11 juli 1968).

geweest om de indruk te wekken dat het niet autoritair is. De revolte valt samen met een algemene evolutie in de richting van normvervaging. Dat doet vermoeden dat beide verschijnselen wel eens eenzelfde verband kunnen vertonen als, naar Erich Fromm betoogde, de 'vlucht uit de vrijheid' en het fascisme. Misschien zal na 'de vlucht uit het gezag' de fase komen van het zoeken naar gezag. Aangezien de ordeverstoringen van de studenten in ieder geval een 'backlash' veroorzaken, een reactie ten gunste van orde en strenger gezag, gaat zich wellicht een nieuwe gezagsdialectiek ontwikkelen, waarbij de huidige fase — zonder leiders, zonder taboes — verlaten wordt. In ieder geval bestaat er weinig twijfel aan dat de oudere generatie een dubbele fout heeft begaan: zij heeft de revolutie té serieus en niet serieus genoeg genomen. Te serieus omdat het antwoord op de vraag of de in 'de Beweging' bestaande tendensen zich verder zullen ontwikkelen voornamelijk afhangt van de oudere generatie. De scala van reacties varieert van het aandikken van de gevaren via het trachten bij de jeugd in het geveel te komen tot het masochistische 'mea culpa' van sommige opportunistische meelopers uit de oudere garde. De op sensatie beluste massamedia hebben de neiging iedere gebeurtenis op te blazen, maar dat zelfs in serieuze persverslagen Cohn-Bendit afgeschilderd wordt als een moeilijke taak gezien de empirische, niet-ideologische, algelutionaire gisting verkerende studentenmassa's over de hele wereld, grenst aan het belachelijke.

Voorals in Engeland staan de ideologen van de beweging voor een moeilijke taak gezien de empirische, niet-ideologische, algemene begrippen wantrouwende intellectuele traditie van dit land. Op de een of andere manier heeft zelfs de revolutie daar de neiging in het compromis te verzanden en leidt het revolutionaire vuur tot zulke bezielende daden als het door de studenten aan de kunstacademie van Hornsey beschilderen van hun WC's. Dat kan nauwelijks hemelbestormend worden genoemd.

In de Verenigde Staten ligt het probleem anders, maar ook daar kan het studentenvraagstuk niet op één lijn gesteld worden met het negervraagstuk. Alleen grenzeloze historische zelfoverschatting kan een 'politicoloog' ertoe brengen een artikel over dit onderwerp te beginnen met de woorden: 'Sedert 23 april ondergaat de Columbia University een omwenteling die doet

denken aan de Grote Revolutie van 1789'. (Dankwart A. Rustow in *New Leader*, 20 mei 1968).

Als het collectieve schuldbesef — ongeacht of naties of generaties ermee worden opgezadeld — niet zo primitief was, zou men kunnen beweren dat het probleem niet bij de jonge, maar bij de oudere generatie ligt. Ongetwijfeld zijn in veel gevallen *les parents terribles* erger dan *les enfants terribles*. Sommigen van hen zijn van de revolte van de dertiger jaren tegen 'armoede te midden van overvloed' in de revolte uit de zestiger jaren tegen de maatschappij van overvloed gerold. Zelf stapten zij intussen uit de armoede in de overvloed om vervolgens à raison van 50.000 dollar per jaar de vervreemding te beoefenen. Met zijn revolutionaire toekomstvisioenen en zijn karakteristieke salonmaoïsme draagt de revolutionaire establishment van New York en Londen een steentje bij aan de orgie van snobisme waarmee de huidige utopische eruptie gepaard gaat. Lang voordat woordvoerders van de Black Power de studenten van de London School of Economics, die bijeen waren om de Revolutionary Socialist Student Federation op te richten, vroegen of zijn een Molotow-cocktail wisten te maken, had de *New York Review of Books* al een schets van en een recept voor zo'n cocktail op zijn omslag gepubliceerd. Dat heeft de politieke commentatoren van hetzelfde blad er natuurlijk niet van weerhouden om hete tranen te storten over de gewelddadigheid in Amerika.

In Frankrijk bereikte de zelfvernedering van de grijze progressieven haar hoogtepunt gedurende de mei-revolutie. Tijdens de bijeenkomst van de studenten van de Sorbonne, riep Max-Pol Fouchet met passend pathos uit: 'Als vertegenwoordiger van een generatie die gefaald heeft vraag ik u niet te falen.'

De Italiaanse 'progressieve intelligentsia' is niet minder sentimenteel. Zelfs de communistische dichter en filmregisseur Pier Paolo Pasolini wierp hen voor de voeten (*Expresso*, 16 juni 1968) dat zij trachtten 'hun ziel schoon te wassen door met veel aplomb voor de jongeren in het stof te kruipen,' woorden die de Partij in verlegenheid brachten bij haar pogingen zich op te werpen als kampioen van de studenten.²⁹

²⁹ Op het tot de jonge kiezers gerichte verkiezingsaanplakbiljet van de PCI was een politieagent afgebeeld, die een jonge man met zijn gummiknuppel bedreigde. Onderschrift: 'U stemt voor het eerst. Gebruik die stem om *neen* te zeggen tegen een autoritaire universiteit, tegen een autoritair bedrijfsleven, tegen een autoritaire staat'. *Rinascita*, 17 mei 1968).

Het zou niet verrassend zijn als de studenten, in de tang tussen verdachtmaking³⁰ en vleierij, de kluts wat zouden kwijt-raken. Een kloof tussen generaties is geen abnormaal verschijnsel, maar de huidige is wel wat ongevoel.

Vanuit dit gezichtspunt moet het niet serieus genoeg nemen van de studentenrevolte worden benaderd. De lichter '68 is niet de laatste in de geschiedenis. Vleierij leidt tot het opblazen van het ego der studenten, maar doet tegelijkertijd onrecht aan hun intellectuele mogelijkheden, omdat er met twee maten wordt gemeten. Hun kansen om de Sturm-und-Drang-periode te boven te komen worden geringer als ouderen hen vleien en hun ideologische pretenties kritiekloos en sentimenteel benaderen. De progressieven op leeftijd zullen zich niet de dankbaarheid van de jongeren verwerven voor al hun

³⁰ De communisten — overvallen door 'links' in het westen en door 'rechts' in het oosten — maakten het wel bijzonder bont. *l'Humanité* spuwde zijn gal over de studentenleiders. Partijvoorman Georges Marchais beschreef Cohn-Bendit als 'een Duitse anarchist' en Herbert Marcuse als een 'in de Verenigde Staten wonende Duitse filosoof, dit om aan chauvinistische gevoelens te appelleren. De Oostduitse pers werd, na aanvankelijk enthousiast gereageerd te hebben op de studentenrellen, veel kritischer en wees op 'de grenzen van het abstracte democratisme van 'anti-autoritair' organisatiemethoden' (*Forum*, mei 1968). Evenals de Franse communisten velde de Sowjet-pers de banvloek over de 'valse revolutionairen' en de 'ultra-leftisten'. De Poolse *Trybuna Ludu* (19 mei 1968) had het over 'een halfgare pastei, gepeperd met eroto- en narcomanie'. Maar de Chinese pers ging tekeer tegen 'de verraderlijke activiteiten van de Franse revisionistische leidende klik... gesteund door en bedreven in samenwerking met de revisionistische leidende Sowjet-klik'. (*Renmin Ribao*, 6 juni 1968). Door de progressieve studenten voor anarchisten uit te maken, zijn ze weer eens 'ontmaskerd als schurftige honden'. (*Peking Review*, 7 juni 1968). Het pro-Chinese Belgische communistische blad *La voix du peuple* (24 mei 1968) deed er nog een schepje bovenop. Het herhaalde steeds weer dat 'in Polen en Tsjecho-Slowakije de studentenbeweging nauwe betrekkingen onderhield met 'ultra-revisionistische kringen' en mikte op de versnelde herinvoering van het kapitalisme in het politieke, culturele en economische vlak'. De Poolse leider en boezemvriend van Gomulka Zenon Kliszko zei over de Franse studentenrevolte dat ze geïnspireerd was op 'de imperialistische schijnmanoeuvre om verschillende groepen jongeren doelbewust een zwarte vlag in de handen te duwen met het doel te voorkomen dat de jongere generatie zich en masse onder de rode vlag schaart'. (*Zycie Warszawy*, 21 juni 1968).

pogingen om in de gunst te komen. Nieuwe *goeroes* zullen de oude *goeroes* vervangen zoals nieuwe stokpaardjes ook al in de plaats komen van oude. Hun vooruitzichten zijn even somber als die van de blanke 'liberalen' die trachtten bij de zwarte racisten in een goed blaadje te komen. In beide gevallen leidde masochisme tot het overschrijden van de grens tussen zelfvernedering en een authentiek gevoel van gelijkheid.

Politiek gezien zal de studentenrevolte natuurlijk in verschillende landen verschillende gevolgen hebben. Maar in het algemeen lokt zij onder de middenklasse en (waar die is geïntegreerd) onder de arbeidersklasse een reactie à la Hobbes uit. Zij versterkt de autoritaire tendensen die zij zich ten doel stelt tegen te gaan. Ze is direct verantwoordelijk voor de massale opschuiving van het Franse electoraat naar het paternalisme van De Gaulle, dat de studenten zo verafschuwden. Als er, ten gevolge van het inflatoire effect van de loonsverhogingen, een 'tweede ronde' komt, zullen noch de studenten noch de zaak van de vrije wil er de vruchten van plukken. In de Verenigde Staten hebben de ordeverstoringen een backlash veroorzaakt die Nixons verkiezingskansen hebben doen toenemen. In Italië versterkte de revolte het Christendemocratische bolwerk. In Duitsland heeft ze hetzelfde effect — om nog maar te zwijgen van de versterkte positie van de neonazi's, wier krant de *National Zeitung* (21 mei 1968) op de frontpagina in grote opmaak de kop bracht: '*Rettet Deutschland vor den roten Studenten*'. In Engeland worden de electorale vooruitzichten van de Labour Party er zeker niet door verbeterd.

Maatschappelijk beschouwd zal de studentenrevolte wellicht een marginaal effect hebben op het vraagstuk van de universitaire hervormingen. Er zit wel wat in het argument dat het dreigement van de revolutie (voor het eerst gehanteerd door de vader van John Stuart Mill ten tijde van de Reform Bill van 1832) het enige middel is om de conservatieven ertoe te brengen hervormingen door te voeren, maar dat is alleen het geval als er een sterke oppositie tegen hervormingen aanwezig is. Sommige landen, zoals Frankrijk, hebben universitaire hervormingen broodnodig, andere hebben behoefte aan minder radicale correcties. Maar overal bestaat het probleem, dat een menigte van universiteiten een 'onderwijsproletariaat' met elitistische aspiraties voortbrengt. De ontwikkeling naar 'onderwijsfabrieken' strookt natuurlijk allerminst met de oorspronke-

lijke opzet van de universiteiten. Toch is het, ook al mag het dan waar zijn (zoals Kingsley Amis zei) dat kwaliteit lijdt onder kwantiteit, noch gewenst, noch doenlijk de trend naar expansie van het hoger onderwijs in de hoogontwikkelde geïndustrialiseerde maatschappij terug te draaien. In de toekomst zal er wellicht een grotere status-differentiatie tussen de verschillende instellingen van hoger onderwijs en een betere aanpassing aan de maatschappelijke vraag komen.

Het is moeilijk te voorspellen tot welke veranderingen in de sociale structuur van de moderne maatschappij de technetronische en demografische ontwikkelingen zullen leiden, om nog maar te zwijgen van het effect dat de vooruitgang van de biochemische wetenschappen kan hebben. Maar welke dat ook mogen zijn, zij kunnen niet worden geïntroduceerd met revolutionaire middelen, ook al zullen er stellig radicale beslissingen voor nodig zijn. Eén ding is duidelijk. Wie de maatschappelijke veranderingen van dit uur ziet door de bril van de Franse revolutionaire mythe, pleegt een oefening in anachronisme. Ten tijde van Lodewijk XVI was de gemiddelde levensduur ongeveer 30 jaar; nu bedraagt die, in de geïndustrialiseerde landen in het westen, ongeveer 70. Met andere woorden, de botsing tussen twee lijnen van ontwikkeling — die naar een groeiende invloed van de jeugd en die naar een langere levensduur — confronteert ons met een nieuwe situatie. Als onze 'generatie in opstand' de leeftijd bereikt van degenen tegen wie zij in opstand komt zal ze (behoudens catastrofes) zowel relatief als absoluut een groter deel van de bevolking vormen dan de overeenkomstige leeftijdsgroep op dit moment. Het wezenlijke maatschappelijke probleem zal nog bestaan lang nadat de ideologieën van de jongeren van vandaag zullen zijn verdwenen.

De onrust onder de studenten kan al dan niet een voorbode zijn van wat komen gaat. Hoe de toekomst eruit zal zien zal echter meer van de rest van de maatschappij afhangen dan van de studenten. De jongeren, stellen velen in het westen voorop, hebben het recht om rebellerend te zijn en om te dromen van Utopia. De kernvraag is echter of dit kan uitgroeien tot een rond een bepaalde heilsverwachting gegroepede beweging die ook andere maatschappelijke groepen omvat en of dit al dan niet zal leiden tot capitulatie van de oudere generaties met meer historische ervaring.

Marcuses *One-Dimensional Man* besluit met een citaat van Walter Benjamin: 'Hoop bestaat bij de gratie van de wan-

hopigen'. Dat was een wanhoopskreet aan het begin van het fascistische tijdperk. Is de huidige situatie daar werkelijk mee te vergelijken? Hebben de studenten, ongeacht hun grieven of toekomstvisioenen, niets dan hun hoop te verliezen?

'Wij zijn ons meer bewust geworden van de toekomst,' schreef Edward Shils, 'maar tegelijkertijd ziet het beeld van de toekomst er somberder en schrikbarender uit.'³¹ Het zich vastklampen aan Utopia kan natuurlijk een gemakkelijke uitweg bieden. Als men te lang op het schrale dieet van een dood verleden en een middelmatig heden heeft geleefd, dan gaat men zich voor zijn geestelijk voedsel wenden tot een lichtende toekomst. De paradox van het Utopisme is echter dat het, historisch gezien, onveranderlijk heeft geleid tot resultaten die wel heel sterk afweken van de oorspronkelijke idealen van de ware gelovigen.

Gezien de huidige 'informatie-explosie' en de 'stroomversneling van de geschiedenis' zal het heden al gauw overgaan in de toekomst. Zelfs science fiction heeft er moeite mee bij te blijven. Wanneer in het verleden het denkbeeld 'verbeeldingskracht aan de macht' werd gekoesterd was het tijdsbestek tussen bedenken en uitvoeren nooit zo koortsachtig kort. Zelfs dan overleefden de schone utopische verwachtingen het aan de macht komen niet lang in die twintigste-eeuwse gevallen dat moderne imagemakers sterk genoeg waren om de touwtjes in handen te nemen. Revolutiebeschrijvers beseffen dit helaas beter dan revolutiebedrijvers. Zij kennen het lot van door macht ingekapselde verbeeldingskracht.

³¹ 'The future and the intellectuals', *Bulletin of the Atomic Scientists*, oktober 1967.

Enkele problemen van de universiteit ¹

Elke beschouwing over de universiteit (= universiteiten en hogescholen) dient te beginnen met de nadruk te leggen op de eenheid van wetenschappelijk onderzoek en onderwijs. Vaak wordt over 'hoger onderwijs' gesproken, als men eigenlijk de universiteit bedoelt, en we lopen voortdurend het gevaar, dat we ons onvoldoende realiseren, dat hoger onderwijs, dat niet met wetenschapsbeoefening innig verweven is, een volstrekte onmogelijkheid is. Dat geldt al voor de allereerste fase van de studie, waarin de grondleggende begrippen van het gekozen vak moeten worden bijgebracht. Niets is belangrijker, dan dat al vanaf het begin de jonge mensen in aanraking gebracht worden met het fascinerende van wat wetenschap is en van het gekozen wetenschapsgebied in het bijzonder. En dat kan alleen als zij ook en vooral colleges volgen van mannen en vrouwen, die meer doen dan de wetenschap volgen, d.w.z. die zelf ook aan een stukje wetenschappelijk front staan. — Het geldt nog meer voor de volgende fase van de studie (die al vóór het kandidaatsexamen kan beginnen) waarin onderwijs meer en meer wetenschappelijk onderzoek onder leiding gaat worden en waarin het bijbrengen van kennis meer en meer wordt het bijbrengen van de methode van wetenschap.

We raken hier aan het probleem van de doelstellingen van de universiteit, dat momenteel een geliefd onderwerp van discussie is. Ik wil er hier niet veel meer over zeggen en liever verwijzen naar de nota-Posthumus, die hieraan vele voortreffelijke bladzijden wijdt. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken, dat vooral de studenten, die aan deze discussies zo hartstochtelijk deelnemen, duidelijk demonstreren hoe weinig zij nog door wetenschappelijke begeerte zijn aangeraakt. Anders gezegd: hoe weinig hun de eenheid van wetenschap en onderwijs is bewust geworden.

¹ Enigszins aangepaste tekst van een voordracht, gehouden op 9 januari 1969 voor een verenigde vergadering van de afd. Eindhoven van de Amsterdamse Universiteitsvereniging, de Natuurkundige Kring en de Chemische Kring aldaar.

Dat bewijst dan, dat de universiteit bij deze mensen is te kort geschoten. Men mag dat niet afdoen met de opmerking, dat het hier slechts om een kleine minderheid gaat. Actieve elementen vormen altijd een kleine minderheid, sprekend voor een grotere groep. De beschuldiging aan de universiteit door deze studenten geuit, dat de universiteit geen opleiding is tot kritisch denkende mensen, maar veeleer tot vak-idioten, pasklaar gemaakt voor de maatschappij, mogen we niet schouderophalend naast ons neerleggen. Het is één van de indicaties, dat het evenwicht tussen onderwijs en onderzoek is verstoord.

Bij het samenstellen van het studiepakket treedt natuurlijk altijd spanning op tussen de eisen tot het bijbrengen van feitenkennis en tot het doen kennismaken met wetenschap. Een ieder vindt zijn specialisme belangrijk en dat leidt gemakkelijk, onder het motto 'Dat moeten ze toch weten!' tot een overlading van het eerste deel ten koste van het tweede. Dit gevaar is des te groter, naarmate de actieve wetenschapsbeoefening bij dit gesprek minder tot gelding komt. Een achterstand in de opleiding in dit opzicht is dan een direct gevolg van een achterstand in het wetenschappelijk onderzoek.

Misschien ligt aan dit alles ook een noodlottig misverstand ten grondslag van wat 'de maatschappij vraagt', een punt, dat bij het opstellen van studiepakketten uiteraard mede in het geding komt. Ik heb vaak de indruk, dat zelfs in de universitaire wereld de snelheid, waarmee de verwetenschappelijking van onze samenleving zich voltrekt, schromelijk onderschat wordt. Ik vind daarvan een indicatie in de nota-Posthumus, die toch grote nadruk legt op het wetenschappelijke karakter van het onderwijs en op het belang van 'het geven van inzicht in de methodiek van het zelfstandig en kritisch denken, zoals deze in de onderscheidene studierichtingen wordt toegepast.' Ik doel hier op één van de uitwendige factoren in 5.1 genoemd, nl.:

'De vraag van de werkgevers naar onmiddellijk bruikbare en meer gespecialiseerde arbeidskrachten, dan tot nu toe beschikbaar waren.'

Ik geloof niet aan die vraag, en mocht die er toch zijn, dan moet de universiteit daar niet naar luisteren, want dat zijn dan domme werkgevers. Een bedrijf, dat een pas-afgestudeerde in dienst neemt, doet dat omdat het daarvan een stuk vernieuwing verwacht, in de techniek, in de menselijke verhoudingen, of wat dan

ook en moet het dus juist hebben van zijn zelfstandig en kritisch denken. Bovendien: een afgestudeerde moet 35 jaar mee in de maatschappij, waarin de wetenschap zich steeds sneller ontwikkelt. De blijvende bruikbaarheid en het niveau waartoe de werknemer in en door zijn werk kan stijgen, zijn het enige belangrijke waar het op aankomt. Dit betekent niet, dat de universiteit geen taak heeft in het vormen van specialisten, maar dan op de basis van een algemene doctoraalopleiding, die ook wat mij betreft in de meeste studierichtingen best wat korter mag zijn dan de huidige.

In ieder geval hoop ik dat dit zinnetje niet ongewijzigd in de definitieve vorm van de Nota blijft staan. Het sprookje van de pasklaar af te leveren academicus moet zo snel mogelijk de wereld uit. Niet alleen omdat de studenten er zo ongelukkig van worden, maar ook en vooral omdat ik bang ben, dat de docenten een produkt gaan afleveren, waarvan ze ten onrechte denken dat de maatschappij erom vraagt.

Er is natuurlijk nog een ander aspekt, dat de kwaliteit van de universiteit ernstig bedreigt. Niet alleen de verwetenschappelijking, maar ook de democratisering van de samenleving is bezig ons te overrompelen. De snelle stijging van de aantallen studenten, die sterk uitgaat boven de groei van het universitaire apparaat in ruimte en mensen, en de groei van het denken van onze minister van Financiën en onze Volksvertegenwoordiging, heeft natuurlijk ook tot gevolg, dat de eenheid van wetenschap en onderwijs verloren gaat, d.w.z. de wetenschap in het gedrang komt en daardoor de kwaliteit van het onderwijs daalt.

Onlangs is het nieuwe rapport van de commissie-Dalmulder verschenen, waarin ons tegen 1980 een verdubbeling van het studenten-aantal wordt beloofd. Zoals de laatste cijfers aantonen, gaat de werkelijke groei nog weer aanmerkelijk harder. Toch schijnt zich niemand over deze cijfers zenuwachtig te maken. Behalve het touwtrekken van de gewesten rondom een achtste medische fakulteit schijnt er niets aan de hand te zijn met betrekking tot het stichten van nieuwe universiteiten. Terwijl Engeland in een periode van vijf jaar 12 nieuwe universiteiten heeft opgericht, laten wij Utrecht en Amsterdam en straks ook Groningen en Leiden, uitgroeien tot monsteruniversiteiten van 25.000 à 30.000 studenten, terwijl iedere Amerikaanse bezoeker ons bezweert, het

nooit zo ver te laten komen, omdat zulke grote universiteiten door de toenemende onbestuurbaarheid en massificatie grote problemen scheppen in de menselijke verhoudingen: de frustraties van studenten en wetenschappelijk corps berusten mede op een gebrek aan overzichtelijkheid van een steeds groter en ingewikkelder wordend geheel. De relatief sterke groei van de kleinere universiteiten bewijst, dat dit ook al door de aankomende studenten beseft wordt. Toch laten we in feite de keuze van de juiste grootte van een universiteit aan deze jongens en meisjes van 17 à 18 jaar over.

Hetzelfde geldt voor de verdeling over de vakken. Ons onderwijsbeleid is een beleid gedikteerd door de aantallen studenten. Ook het wetenschapsbeleid wordt daarmee grotendeels vastgelegd. Hoeveel geld en hoeveel mensen we zullen besteden aan de diverse vakgebieden wordt ook in feite bepaald door de keuze van jonge mensen enige jaren tevoren. Op grond van de aantallen studenten en een of andere formule waarbij rekening wordt gehouden met de onderwijstaak worden de posten verdeeld over de diverse activiteiten en daarmee zijn ook de mogelijkheden van wetenschappelijk onderzoek grotendeels vastgelegd. Een kleine correctie hierop zou Z.W.O. kunnen zijn en is het ook na de oorlog geweest in vooral de extra-stimulansen, die via de F.O.M. aan de fysica konden worden gegeven. Thans heeft Z.W.O. de F.O.M.-begroting, die de helft van haar subsidie opeet, als een molensteen om de nek hangen en is niet voldoende in staat om die gebieden, die thans extra stimulansen zouden moeten krijgen (ik denk aan de grootste wetenschappelijke uitdaging van deze tijd: de moleculaire biologie) een stoot vooruit te geven.

Er is duidelijk behoefte aan een universitaire planning. Ook lijkt het nuttig een schatting te maken van de miljarden, die ons volk voor de universiteit in de komende decennia zal moeten opbrengen, ten einde ministers van Financiën daar in de komende jaren op voor te bereiden.

Wat de verdeling over de vakken betreft, beschikt de maatschappij over sterke regenererende factoren, getuige de toeloop naar o.a. de levenswetenschappen van dit ogenblik. Maatschappelijke behoefte in de toekomst is bij de huidige stand van de wetenschap blijkbaar nog moeilijk te schatten. We moeten deze schatting echter niet overlaten aan belanghebbende organisaties, bv.

de Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst. De gevolgen daarvan beleven we in de afschuwelijke impasse, waarin we in de medische opleiding, in het medisch-wetenschappelijk onderzoek en in de sfeer van de volksgezondheid zijn terechtgekomen.

Ook het wetenschapsbeleid, waarvoor de regering nu naast andere adviesinstanties over een separaat orgaan beschikt, zal in deze universitaire planning moeten worden opgenomen.

Ik heb hiermee enkele problemen van de universiteit aangeduid. Het grootste probleem evenwel is dat van de interne organisatie van de universiteit, d.w.z. ons hele universitaire apparaat inclusief de centrale instantie in Den Haag. Dat probleem is blijkbaar zeer moeilijk. Het houdt echter zo nauw verband met alle andere hier door mij aangeduide problemen, alsmede die welke behandeld zijn in de nota-Posthumus, dat we met al deze vraagstukken in de modder blijven steken, als we dit organisatorische probleem niet bij de hoorns aanpakken.

Het is een merkwaardige belevenis, in het volle bedrijf van de universitaire organisaties binnen te stappen, wanneer men vertrouwd is met de organisatorische tradities van een research-laboratorium werkend in de sfeer van een industrieel bedrijf. Men treft er vele onderdelen aan, die voortreffelijk werken, waarin mooi wetenschappelijk werk wordt verricht of met enthousiasme een stuk onderwijsvernieuwing wordt doorgevoerd, kortom onderdelen, waar de bekoring van de academische vrijheid aangezet heeft tot noeste en zinvolle arbeid. Maar men treft er ook onduidelijk vastgelegde verantwoordelijkheden aan en algemeen misnoegen over een moeizame bedrijfsvoering, die de goede afdelingen nauwelijks deren, maar die in de zwakke plekken (die er in elke organisatie van mensen zijn) zware schade kunnen veroorzaken, waardoor deze bijzonder moeilijk te corrigeren zijn. De universiteit doet zich voor als een organisatie in constante gezagscrisis, die als geheel eigenlijk niet functioneert.

Door de onduidelijk liggende verantwoordelijkheden en de vele instanties, die in een kwestie gekend moeten worden, is de besluitvorming (bv. bij benoemingen) een proces, dat soms jaren in beslag neemt. De meeste tijd wordt verantwoord als 'wachten op een brief', want omdat iedere instantie zich gedekt wil weten

door een brief, is dit het beslissende communicatie-medium. Werkelijk grote problemen komen zo helemaal niet tot een oplossing maar lopen ons uit de hand, zoals duidelijk aan het gebeuren is met de kwestie waarom het hier draait: de bestuursvorm van de universiteit.

Deze bestuursvorm was waarschijnlijk voortreffelijk, toen de jonge student James Boswell uit Schotland naar Utrecht kwam, om in de cursus 1763-1764 zich te bekwamen in het recht, omdat vooral het Romeins recht in Utrecht hoog stond aangeschreven.² Hij volgde o.a. de door hem zo geprezen colleges (die in het Latijn werden gegeven) in het burgerlijk recht van de beroemde prof. Trotz. Aan het begin van het jaar brengt de professor, hoewel zeer verkouden, aan de nieuwe student een formeel bezoek. Daarna bezoekt Boswell prof. Trotz vele malen, soms een hele dag, bij hem thuis, om de hem interesserende onderwerpen met de professor te bespreken, en blijft dan vaak bij hem eten. Voor het college burgerlijk recht, dat natuurlijk door verscheidene studenten bezocht werd, betaalde hij blijkens zijn kasboek *f* 40 direct aan de professor, terwijl hij in zijn dagboek uitvoerig overlegt of hij hem voor de hulp, verkregen bij zijn werkstuk, 6 dukaten (d.i. *f* 33,-) of 10 dukaten per maand zal aanbieden, 'and more if it be published'. Het is duidelijk, dat in deze situatie aan de Curatoren van de Universiteit maar een beperkte taak toeviel. Een college van plechtige oudere heren, bijgestaan door een enkele hulp (misschien al een secretaris, in elk geval een pedel) konden deze aangelegenheid naast hun hoofdwerkzaamheden gemakkelijk aan.

Sindsdien zijn er in de menselijke verhoudingen drastische veranderingen opgetreden. Op het eind van de vorige eeuw deed de assistent zijn intrede. In 1890 beschikten de 37 hoogleraren en 4 lectoren te Utrecht tezamen over 1 conservator en 18 assistenten. In 1968 beschikten de 206 gewone hoogleraren, de 64 buitengewone of bijzondere hoogleraren en de 100 lectoren over 1520 man wetenschappelijk personeel en een nog groter aantal mensen in de technische en administratieve staf.

Twee dingen tegelijk zijn er veranderd. In de eerste plaats de enorme vergroting, in de tweede plaats de taak-verschuiving naar de wetenschappelijke staf ($7\frac{1}{2}$ man gemiddeld per gewoon hoogle-

² Boswell in Holland (Ed. by Fr. A. Pottle), Heinemann 1952)

raar). Door dit laatste is de figuur van de in eenzaamheid werkende hoogleraar vervangen door een nog vaak in eenzaamheid tronende bestuurder van een instituut of een afdeling. De afstand tussen hoogleraar en student is sterk vergroot. Het aantal hoogleraren is zo groot geworden, dat ze elkaar niet meer allemaal kennen.

Wat weleer bestond uit een universitas van geleerden, in een zo klein aantal, dat beleid in Senaat en Faculteit op het gebied van onderwijs en wetenschap op de basis van collegiaal overleg gemakkelijk mogelijk was, is een grote organisatie geworden. Het beleid is verschoven naar de faculteit, of zelfs de subfaculteit. Sommige faculteiten zijn zo groot geworden, dat de beleidsvoering op de basis van collegiaal overleg praktisch niet meer mogelijk is.

De sterk toegenomen taak van 'curatoren', vanouds verantwoordelijkheid voor de middelen, heeft men daarbij getracht op te vangen, door een uitgebreid ambtelijk apparaat rondom de secretaris van curatoren (in Utrecht ca. 200 man), door het aanstellen van 'beheerders' in faculteiten en (of) instituten, resp, door een enkele curator, die van zijn werk een volle dagtaak maakt.

Deze enorme uitbreiding van het ambtelijk apparaat van 'curatoren' (gelukkig als zodanig altijd in het meervoud aangeduid) is misschien wel de meest ingrijpende 'aanpassing' aan de schaalvergroting, die zich heeft voltrokken. In Utrecht hebben wij het voorrecht, dat dit apparaat in het algemeen, zeker in sleutelposities, met voortreffelijke mensen is bezet. Dat geeft mij des te meer recht te betwijfelen, of de door deze ontwikkeling geschapen toestand voldoet aan de voorwaarden, die aan een goede bestuursvorm gesteld mogen worden.

Besturen is het afwegen van belangen, het maken van een keuze, het stellen van prioriteiten. Deze keuze moet gemaakt worden op de basis van een visie op de maatschappelijke functie van de universiteit en dus ook op de verwachting, die men ten aanzien van de ontwikkeling van wetenschap en onderwijs koestert. Besturen is echter evenzeer het omgaan met en het opstellen van mensen.

Het nemen van een goede beslissing is des te beter mogelijk, naarmate degene(n) die deze beslissing nemen moet(en) in beide opzichten een betere kennis van zaken bezit(ten).

Dat wil zeggen, dat besturen in een concrete situatie gebaseerd moet zijn op een zo goed mogelijke beoordeling van de materie die aan de orde is, en van de mensen, die daarbij (eventueel) betrokken zijn.

Alleen als aan deze voorwaarden voldaan is, kan een bestuurs-sfeer ontstaan, die gebaseerd is op vertrouwen. Bij onvoldoende beoordelingsmogelijkheid ontstaat automatisch wantrouwen en wel wederzijds, met aan de ene kant de neiging tot afdingen, aan de andere kant tot majoreren.

Vooraf bij de vele kleinere problemen, waarvan de beslissing moet worden overgelaten aan leden van het ambtelijk apparaat, ontstaat het gevaar, dat de beoordeling vervangen wordt door een onpersoonlijk net van voorschriften. Dat wordt niet meer als besturen aangevoeld, en men gaat het woord 'ambtenarij' gebruiken.

Bij de huidige, zgn. dualistische structuur van het bestuur van de universiteit, waarbij bij Senaat, faculteit, enz. de verantwoordelijkheid berust voor onderwijs en onderzoek en bij curatoren die voor de 'middelen', zijn de beide hier gesignaleerde gevaren levensgroot aanwezig. In de loop van de tijd is bovendien de macht van 'curatoren' enorm toegenomen. Zowel bij onderzoek als bij onderwijs moet door hoogleraren enz. een voortdurend beroep gedaan worden op 'curatoren', omdat de daarvoor nodige faciliteiten hoe langer hoe meer de mogelijkheden van het wetenschappelijk corps bepalen. 'Curatoren' heeft zich daardoor geleidelijk ontwikkeld van een bewakend, curerend lichaam, tot een Bemoeial Eerste Klasse, waaraan hoogleraren enz. met handen en voeten overgeleverd zijn en waardoor de zelfstandigheid van wetenschapsbeoefening en onderwijs een grote illusie zijn geworden.

Ook de zelfstandigheid van de universiteit is door deze ontwikkeling in het gedrang gekomen en wel juist op de verkeerde manier. In het huidige tijdsgewricht, waarin taakverdeling tussen de universiteiten hoe langer hoe belangrijker wordt en we wat de grote lijnen van beleid betreft moeten groeien naar een Universitas Neerlandica, stelt de groeiende omvang van de universiteiten en hogescholen en de toenemende ingewikkeldheid van de universiteit als bedrijf, ons voor de absolute noodzaak de universiteiten binnen de cirkel van het eigen beheer een zo groot mogelijke vrijheid van handelen te geven.

De realiteit is precies andersom.

Op het gebied van een geïntegreerd beleid in universiteiten en hogescholen is nog bijna niets tot stand gekomen, althans minder dan bij de instelling van de Academische Raad door velen gehoopt en verwacht werd.

Aan de andere kant is het beleid in eigen cirkel van de universiteit, zodra het wat meer om (toch wel belangrijke) details gaat (bouwbeleid, benoemingen, salariëringen, enz.), aan zoveel 'goedkeuringen' uit Den Haag onderworpen, dat van zelfstandigheid van de universiteit feitelijk geen sprake is. In deze verhouding, waarin het ambtelijk apparaat van de universiteit alleen maar door nog weer een ander ambtelijk apparaat gecontroleerd wordt, ligt in feite de erkenning, dat de universiteit voor zelfbestuur onvoldoende bewapend is.

Dit besturen op een afstand door wat waarlijk een Bemoeial in het Kwadraat mag heten leidt uiteraard tot (soms desastreuze) vertragingen en tot perfectionisme, die de efficiency niet bevorderen.

Alles bijeen dus een sombere situatie, waarmee niemand gelukkig kan zijn. De curatoren niet, omdat ze verlangens van (sub-)faculteiten of van individuele hoogleraren onderling moeten afwegen, die ze onvoldoende kunnen beoordelen. De hoogleraren niet, omdat ze in een concurrentie-positie tegenover hun collega's worden geplaatst en de verhoudingen in niets bevorderlijk zijn voor het opkweken van gevoelens van verantwoordelijkheid voor het geheel, al is dan het verhaal van de Duitse hoogleraar, dat hij 66 pct. van zijn tijd besteedt aan het afweren van intriges van anderen, 33 pct. aan het opzetten van eigen intriges, en 1 pct. aan produktieve arbeid, wat overdreven. De wetenschappelijke staf niet, omdat ze gefrustreerd wordt door het gevoel in alles afhankelijk te zijn van één hoogleraar, zonder dat daarop een wezenlijke korrektie-mogelijkheid bestaat. De studenten niet, omdat ze met al hun misgivings niet weten, waar ze tegenaan kunnen schoppen. En de universiteit als geheel zeker niet, omdat het langzame besluitvormingsproces geenszins verzekert, dat de goede besluiten genomen worden.

Mijn antwoord op de bestaande impasse is dan ook in de eerste

plaats, dat wetenschapsmensen een belangrijker rol zullen moeten vervullen in de toekomstige bestuursvorm.

In een geïntegreerde bestuursvorm (waarin dus 't dualisme curatoren-senaat volledig is opgeheven) zullen bij de sterk toegewomen bestuurslast meer personen moeten worden ingeschakeld, die, afgezien van andere persoonlijke eigenschappen, voldoende dicht bij het betrokken vakgebied staan en over voldoende ervaring beschikken op het gebied van onderwijs en/of wetenschappelijk onderzoek, om tot een goede oordeelsvorming te kunnen komen. Deze zullen hun ervaring in het algemeen in de universitaire wereld hebben opgedaan; men zal ze dus uit het wetenschappelijk corps van een universiteit (niet noodzakelijk de eigen universiteit) moeten recrutereren, d.w.z. gezien de hoge eisen, die men mag stellen, in den regel uit het corps der hoogleraren. We zullen daarbij uit moeten gaan van de gedachte, dat deze personen een zeer groot deel van hun tijd aan deze taak moeten geven en deze taak minstens voor een aantal jaren op zich nemen.

In sommige gevallen is het ook denkbaar, dat men hiervoor mensen vindt, die hun wetenschappelijke en bestuurlijke ervaring buiten de universiteit hebben opgedaan.

In de tweede plaats moet men bij de opbouw van de bestuursstructuur rekening houden met het feit, dat van een werkelijke beoordeling alleen maar sprake kan zijn, wanneer het aantal personen, waarover iemand zich een oordeel moet vormen, niet te groot is.

In concreto betekent dit, dat het eerst noodzakelijke voor het opbouwen van een bestuursstructuur is de instelling van een min of meer full-time bestuurder (of voorzitter van een klein bestuur) van een niet te grote bestuurseenheid, die vaak met een huidige studierichting, vakgroep, of sub-faculteit kan samenvallen.

Uitgaande van de ervaring, dat het aantal mensen, dat één persoon in academisch werk in twee stappen kan overzien maximaal 40³ bedraagt, betekent dit bij voorbeeld, dat een dergelijke eenheid hoogstens 6 à 7 hoogleraren kan omvatten, indien het aantal medewerkers (lectoren, hoofdmedewerkers, enz.), die hun werk-

³ Dit getal is gebaseerd op eigen ervaring en op dat van vele anderen in research-instituten. Het is waarschijnlijk nog aan de hoge kant, omdat men van een voorzitter van een departement kan verwachten, dat hij nog een geringe eigen activiteit in onderwijs en onderzoek zal trachten gaande te houden (een enkel college, enkele directe contacten met wetenschappelijke medewerkers, misschien nog een enkele promovendus of eigen wetenschappelijke interesse).

zaamheden in onmiddellijk contact met de hoogleraren verrichten, eveneens gemiddeld 6 à 7 bedraagt. Een dergelijke eenheid zou, om verwarring met de veelheid van bestaande uitdrukkingen te voorkomen, kunnen worden aangeduid met het woord 'departement', naar het voorbeeld van Amerikaanse universiteiten. Het aantal 'departementen' per universiteit wordt door de zojuist aangegeven grenzen bepaald.

Ter vergelijking diene, dat een voor Amerikaanse begrippen kleine universiteit als die van Princeton 25 departementen bevat. Voor een universiteit als die van Utrecht, die waarschijnlijk ongeveer 2 x zo groot is als die van Princeton, zou een groter aantal 'departementen' noodzakelijk zijn, o.a. omdat een logische indeling altijd een aantal kleinere eenheden zal opleveren.

Een dergelijke opstelling zou een aantal duidelijke voordelen bieden. In de eerste plaats zou een duidelijke structuur geschapen worden, waarin de verantwoordelijkheden zijn vastgelegd. Elk 'departement' zou over één figuur beschikken, die geacht mag worden een volledig beeld te bezitten van de problemen van zijn sector, en die in alle bestuurshandelingen met het topbestuur als gemachtigde en spreekbuis van het 'departement' kan optreden. De bestuursgang zal hier aanmerkelijk door versneld kunnen worden.

In de tweede plaats zou 'n einde gemaakt worden aan de in wezen ongezonde toestand, dat de leden van de wetenschappelijke staf in de sfeer van het personeelsbeleid te sterk afhankelijk zijn van het oordeel van één persoon: de hoogleraar waarbij zij werken. Dit gevoelen, in alles (salariëring, positie, zelfstandigheid, bevorderingsmogelijkheden en bovenals wetenschappelijke ontplooiing) sterk afhankelijk te zijn van één hoogleraar, is de oorzaak van veel frustratie en onzekerheid bij de leden van de wetenschappelijke staf, zelfs in die instituten of 'groepen' (en dat zijn er vele), waar objectief geen kritiek op het beleid in dit opzicht behoeft te bestaan. In een goede organisatie moet het oordeel en daarmee het beleid van een directe chef op tweeërlei wijze voor correctie vatbaar zijn, in de verticale lijn, doordat ook de superieur van de chef zich een oordeel gevormd heeft over de betrokkene, in de horizontale lijn, doordat een personeelsorganisatie van voldoende hoog niveau ingeschakeld is, om te grote verschillen in de beoordeling in verschillende delen van de organisatie te voorkomen. Dit schept een grotere vertrouwenssfeer en eventueel een beroepsinstantie, als er toch nog moeilijkheden zijn.

Gezien de ervaringen van het verleden is het begrijpelijk, dat

sommige hoogleraren zullen vrezen, dat door het hier verdedigde Angelsaksische systeem in de bestuursvorm de vrijheid van onderzoek in gevaar komt. In veel gesprekken met Amerikaanse en Engelse onderzoekers heb ik de indruk gekregen, dat eerder het tegendeel het geval is. 'Management' in een organisatie als de universitaire mag uiteraard nimmer betekenen, dat men vertelt wat iemand doen moet. De taak van de departementsvoorzitter moet juist zijn het luisteren naar wat er in de mensen leeft, en ze de mogelijkheden geven, die de beste kansen geven voor goed werk. Het moet in dit opzicht juist meer bieden dan het collegiale overleg, dat het gevaar inhoudt, dat de middelmatigheid wordt ontzien. Het zal wél eens inhouden, dat een keuze moet worden gedaan, in een dilemma knopen moeten worden doorgehakt. Daarvoor is het essentieel, dat deze keuze berust bij mensen, die zelf in het wetenschappelijk onderzoek hun sporen verdiend hebben, en die weten 'how to make a scientist'. De wijze, waarop de voorzitter van een 'departement' verkozen wordt, zal daartoe met de nodige waarborgen omringd moeten zijn, dat de voor deze taak gekozen inderdaad aan de gestelde eisen beantwoordt, en het daarvoor nodige vertrouwen geniet.

De in het voorgaande verdedigde bestuursvorm betekent dus, dat de bestuursmacht in grote mate in handen gelegd wordt van hoofdzakelijk uit het hooglerarencorps voortgekomen personen. Het betekent ook een sterke decentralisatie, waarbij in elk departement het beheer binnen algemene lijnen kan worden toevertrouwd aan een onder de voorzitter van het departement ressorterende directeur, tevens hoofd van het departementsbureau.

De taak van het top-bestuur wordt hierdoor aanmerkelijk verlicht. Ook de hoogleraren binnen één departement worden van de dagelijkse bestuurslast verlost, hetgeen geenszins betekent dat zij niet in de besluitvorming participeren (in bijeenkomsten met de voorzitter, individueel of collectief).

Wat het topbestuur betreft, ook hierin zal de wetenschap sterker vertegenwoordigd moeten worden, dan in de huidige colleges van curatoren. Op den duur zal het steeds meer mogelijk en ook gewenst zijn, de leden van dit bestuur uit eigen kring te recrutereren, b.v. uit de voorzitters van de departementen. Tot deze top-bestuurders zullen in de eerste plaats behoren de bestuurders van een groep van departementen, hier aan te duiden als dekanen (als een vertaling van het Angelsaksische dean), en te vergelijken met de voorzitters van een faculteit. Bij een universiteit van 40 departementen zullen dus 6 tot 7 dekanen nodig zijn.

Daarnaast zal het top-bestuur een aantal personen (eveneens full-timers) moeten bevatten, aan wie de algemene problemen van de universiteit kunnen worden toevertrouwd. Men kan denken aan 'portefeuilles' op het gebied van studentenzaken, onderwijsproblematiek, wetenschappelijk onderzoek en planning en beheer (incl. bouwzaken). Het topbestuur als geheel is verantwoordelijk voor het algemeen beleid, inclusief het afwegen van de diverse departementen.

Elk bestuur behoeft de mogelijkheid van correctie. Zoals reeds eerder betoogd, waarvan gehoopt mag worden, dat bij een sterkere bestuursopstelling de centrale bemoeienis vanuit Den Haag zich op de grote lijnen zal kunnen concentreren.

Een sterkere bestuursvorm van de universiteit creëert met name ten aanzien van het topbestuur de behoefte aan vormen, waardoor het topbestuur de universitaire gemeenschap in de algemene beleidsproblematiek kan betrekken. We stoten hiermee op het moeilijkste vraagstuk, waarvoor we op het ogenblik met betrekking tot de organisatiestructuren van zowel overheid, onderwijs als industrie gesteld worden. Dit probleem vereist duidelijk nog zeer veel doordenking. Het zou onverantwoord zijn, de verbetering van de bestuursvorm van de universiteit te laten wachten, tot we met betrekking tot dit zeer veel moeilijker probleem van democratie en participatie in ondernemingen, universiteiten en andere overheidslichamen tot een communis opinio zijn gekomen. Bovendien kan men over vormen van inspraak en medezeggenschap pas tot concrete voorstellen komen, als bekend is in welke bestuursstructuur deze moeten worden ingebouwd. Ten slotte wordt deze hele problematiek bij de universitaire gemeenschap nog extra bemoeilijkt door het feit, dat de positie van de wetenschappelijke, technische en administratieve staf een heel andere is dan die van de studenten.

Wat deze laatste betreft moeten wij ons er intens over verheugen, dat de studenten in alle volwassenheid mee willen denken en praten over de beleidsvragen van de organisatie, waarvan zij een zo belangrijk deel uitmaken. Niet ten onrechte verzetten zij zich tegen een management, dat onvoldoende berust op inzicht in de feitelijke verhoudingen in onderwijs en wetenschap, en tegen autoritaire organisatiestructuren en opvattingen (opvattingen overigens, die het moderne bedrijfsleven aan het verlaten is). In het bijzonder in de sfeer van het onderwijs, waar de studenten dagelijks mee te maken hebben, zal de universiteit open moeten staan voor hun (soms genadeloze) kritiek. Het is ook voor de stu-

denten uiterst belangrijk, dat de universiteit beschikt over een duidelijke en doorzichtige bestuursstructuur, zodat zij, anders dan nu, precies weten waar zij met hun kritiek terecht kunnen. Het is zelfs zo, dat studenteninspraak pas praktisch realiseerbaar is in een organisatie met een sterker gezag. Zouden we de studenten een wezenlijke participatie geven in het universiteits-bestuur in zijn huidige vorm, dan zou de bestuursgang alleen maar nog moeizamer worden.

De krachtige aandrang op 'inspraak van de zijde van de studenten mag niet doen vergeten, dat de vormgeving van de medezeggenschap van de meer permanente leden van de universitaire gemeenschap, namelijk van de gehele staf, nog urgenter is. In dit opzicht kan de universiteit zich vergelijken met moderne vertegenwoordigers van het bedrijfsleven, waar medezeggenschap van de medewerkers en verantwoordelijkheidsplicht van de directies in ondernemingsraden enz. enige vorm gaan krijgen. De 'verantwoordingsplicht naar beneden' voor de universiteit als geheel kan in een universiteitsraad waarin alle 'geledingen' zijn vertegenwoordigd inderdaad bijzonder goed gerealiseerd worden, en een goed universiteitsbestuur zal niet aarzelen daar de grote problemen ter discussie te stellen en te luisteren naar aldaar geleverde kritiek. Ook op het niveau van het 'departement' en van het instituut zullen soortgelijke raden een uiterst nuttige functie in de communicatie kunnen vervullen. Toch zullen deze vormen van democratie alleen maar aanvullend kunnen werken op een democratie in het dagelijks bedrijf, d.w.z. een vorm van management waarbij men zijn mensen zoveel mogelijk in de beslissingen kent, en niet autoritair handelt.

Ik realiseer mij, dat de hier voorgestelde veranderingen in de richting van het Angelsaksisch systeem niet van vandaag op morgen gerealiseerd kunnen worden. Een noodzakelijke voorwaarde daartoe is, dat mensen van hoog wetenschappelijk niveau bereid gevonden worden op 45- tot 50-jarige leeftijd de wetenschappelijke lier aan de wilgen te hangen, en een bestuurlijke verantwoordelijkheid voor langere tijd, en misschien wel voor het laatste deel van hun carrière, te aanvaarden.

Ik heb alleen willen betogen, dat een verandering van ons bestuurlijk beleid voor de toekomst van onze universiteit nodig is. Het zal ook nieuwe landelijke vormen van bestuur eisen (ik denk b.v. aan iets als het University Grant Committee), waarbij zelfstandige universiteit en gekoördineerd landelijk beleid tezamen gaan.

Het in het nummer van maart reeds aangekondigde artikel over het probleem van de kleine plattelandsschool van M. Santema (zie pag. 171) is door de redactie ontvangen.

Gelet op het karakter van het nummer van april waarin 2 onderwerpen aan de orde worden gesteld, heeft de redactie besloten dit artikel in het nummer van mei op te nemen.

Biografische gegevens

Milo Anstadt, medewerker VARA-radio.

Erik Jurgens, voorzitter Politieke Partij Radikalen.

J. F. Goedhart, lid Tweede Kamer der Staten-Generaal.

G. J. Heyne de Bak, wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit van Amsterdam.

L. M. de Rijk, hoogleraar aan de R.K. Universiteit te Nijmegen; lid Eerste Kamer der Staten-Generaal.

Leopold Labedz, redacteur Survey.

Dit artikel was geplaatst in Survey van juli 1968.

Van de redactie werd toestemming verkregen tot plaatsing in S & D. De vertaling is van mejuffrouw D. Willekes en R. Grootes, beiden werkzaam op het internationaal secretariaat en het Koos Vorrink Instituut van de P.v.d.A.

E. J. W. Verwey, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Het basisonderwijs in discussie

Problematiek.

De onderwijsstatistieken, die door het Centraal Bureau voor de Statistiek worden samengesteld en gepubliceerd, tonen aan dat grote groepen van de Nederlandse bevolking onvoldoende gebruik maken van de educatieve voorzieningen op het gebied van het onderwijs.¹ Zo is geconstateerd dat naar verhouding belangrijk minder kinderen – afkomstig uit gezinnen, die op grond van het beroepsniveau van de vader, behoren tot de sociaal lagere milieus – deelnemen aan het middelbaar, hoger en universitair onderwijs dan jeugdigen, die opgegroeid zijn in de sociaal hogere milieus.²

In het voorwetenschappelijk denken is men er dan ook van uitgegaan dat, met name in de sociaal lagere milieus, vele talenten onvoldoende worden benut. Het onderzoek naar deze problematiek van het Leidse Sociologisch Instituut dat in de periode van 1961 tot 1967 onder leiding van Prof. Van Heek³

¹ Centraal Bureau voor de Statistiek.

- De Nederlandse jeugd en haar onderwijs 1961/62 en 1955/56.
- Statistiek Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs 1962/63.
- Statistiek van uitgebreid lager onderwijs 1962/63.
- Sociale en regionale herkomst der studenten bij het wetenschappelijk onderwijs 1961-1962. Den Haag, 1965.

² Poel, A. M. van der.

Milieu van herkomst en schoolsucces. In: *Onderwijs en Opvoeding*, 1964, jg. 15, pag. 144/149.

Swaab, R. Z.

Studie en milieu in het zoeklicht der statistiek. In: *Demokrater*, Orgaan van de Werkstudenten-Liga. Jaargang 3, no. 3, sept. '62, pp. 5/11. Wijnkoop, A. A. van.

Verder leren. Een sociologisch onderzoek naar de differentiële deelneming van sociale milieus aan de diverse schoolsoorten van voortgezet onderwijs. Groningen, 1965.

³ Heek, prof. dr. F. van, e.a.

Het verborgen talent. Milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid. Meppel, 1968.

plaats heeft gevonden en bekend geworden is onder de naam 'talentenproject' – heeft, tegen de algemene verwachting in, aangetoond dat er weinig of geen verborgen talenten zijn. Zij, die geschikt zijn, komen toe aan het volgen van middelbaar, hoger en universitair onderwijs en het aantal van hen, die voor deze onderwijsniveaus geschikt zijn, maar er toch niet aan toekomen, is gering. Met andere woorden: van een omvangrijke reserve aan begaafde leerlingen, die geschikt zouden zijn om middelbaar, hoger en universitair onderwijs te volgen, kan niet worden gesproken. Ten aanzien van het volgen van voortgezet onderwijs op middelbaar, hoger en universitair niveau is dan ook geen sprake van discriminatie, laat staan van sociaal onrecht. Zij, die daartoe bekwaam zijn, kunnen voortgezet onderwijs op ieder gewenst niveau volgen en worden daarvan niet afgehouden ten gevolge van hun sociale afkomst.

Wijziging van de probleemstelling.

De vraag doet zich nu voor hoe het komt dat in de sociaal lagere milieus het aantal kinderen, dat geschikt zou zijn om voortgezet onderwijs op middelbaar, hoger en universitair niveau te volgen, naar verhouding beduidend geringer is dan in de sociaal hogere milieus. In een recent onderzoek van Grandia⁴ – dat gepubliceerd is onder de titel 'Uitdaging en Antwoord' – zijn, door middel van een analyse van 10 Nederlandse en 40 buitenlandse onderzoeken gehouden in de jaren 1929 tot 1964, de factoren opgespoord die van betekenis zijn van de leerprestaties van het kind. Niet minder dan 22 factoren blijken terzake van betekenis te zijn. Opmerkelijk is dat der tien van deze factoren namelijk:

- het beroepsniveau van de vader,
- het buurtmilieu,
- het woongerief,
- de verhoudingen in het gezin,
- de gezinsgrootte,
- de financiële omstandigheden van het gezin,
- de culturele belangstelling der ouders,

⁴ Grandia, dr. J. H. N.

Uitdaging en antwoord. Een sociaal pedagogisch onderzoek naar milieu-omstandigheden en maatschappelijke factoren, die een optimale ontwikkeling der talenten hebben verhinderd bij, inmiddels volwassen geworden, jeugdige ongeschoolde arbeidskrachten. Zutphen, 1968.

- het taalgebruik in het gezin,
- de discipline in het gezin,
- de opvattingen der ouders over het onderwijs,
- de houding der ouders ten opzichte van de door het kind te verrichten schooltaken,
- het contact tussen gezin en school,
- het bezocht hebben van een kleuterschool door het kind, betrekking hebben op de instelling der ouders t.a.v. het volgen van onderwijs, de gezinsomstandigheden en het buurtmilieu. Voorts hebben vijf factoren namelijk:
- het contact met de medeleerlingen,
- de verstandhouding tussen leerlingen en leerkrachten,
- de didactische bekwaamheid van de leerkrachten,
- de persoonlijke aandacht en belangstelling van de leerkrachten voor de individuele leerling,
- de houding der leerkrachten tegenover de leerlingen afkomstig uit de sociaal lagere milieus, betrekking op de situatie in de school en de vakbekwaamheid en sociale instelling van de leerkrachten en vier factoren hebben betrekking op de leerling zelf, namelijk:
- de motivatie van de leerling,
- de psychische ontwikkeling van de leerling,
- de verstandelijke aanleg van de leerling,
- de werkhouding van de leerling.

Dit betekent dat de leerinstelling van het kind, diens leergedrag, leerbekwaamheid en het door hem bereikte leerniveau in hoge mate mede worden bepaald door factoren, die buiten de leerling zelf zijn gelegen en waarop deze weinig of geen invloed vermog uit te oefenen. In deze analyse gaat het dus niet om de vraag hoe het komt dat arbeiderskinderen hun talenten niet effectief benutten, maar welke de oorzaken zijn, die in de sociaal lagere milieus naar verhouding belangrijk minder kinderen geschikt doen zijn om voortgezet onderwijs op middelbaar, hoger en universitair niveau te volgen dan in de sociaal hogere milieus.

Intelligentietekort ten gevolge van pedagogische verwaarlozing?

De factoren, die de leerprestaties van het kind beïnvloeden, zijn zijn in de volgende drie rubrieken onder te brengen:

- de disposities van het kind,
- de leerkrachten en de verhoudingen op school,

Hoewel 18 van de 22 factoren, die de leerprestaties van de leerling bepalen, buiten het kind zelf zijn gelegen en die het weinig of niet vermag te beïnvloeden kan men niet stellen dat deze van determinerende betekenis zijn. Te veelvuldig zijn daarvoor de gevallen van hen, die zich aan de beperkingen en belemmeringen van het sociale milieu hebben weten te onttrekken.⁵ Een sterke intellectuele aanleg, die bovendien wordt gestimuleerd door leergierigheid, zal de leerling in staat stellen redelijke tot zeer goede leerprestaties te behalen, ondanks weinig of geen medewerking van het sociale milieu, waarin het kind opgroeit.

Niettemin hebben onderzoeken aangetoond, dat de kinderen, afkomstig uit de sociaal lagere milieus, als geheel een minder hoog intelligentieniveau bereiken dan jeugdigen, die verzorgd worden in sociaal hogere milieus.⁶

In dit verband doet zich de vraag voor of intelligentie moet worden geacht een produkt van aanleg dan wel van milieu te zijn. Een bevredigend antwoord is evenwel moeilijk te geven. De problematiek is namelijk bijzonder ondoorzichtig en inge-

⁵ Davidson, P. E. and H. D. Anderson.

Occupational Mobility in an American Community. Palo Alto: Stanford University Press, 1937.

Heyden, Ph. M. van der.

Stijging en daling op de maatschappelijke ladder beschouwd als psychologisch probleem. In: Sociologisch Jaarboek, 1948, deel II, pag. 48/106.

Himmelweit, Hilde T.

Socio-economic Background and Personality.

Unesco International Social Science Bulletin, 1955, vol. VII, pp. 29/35.

Krugman, Morris.

Recovery of Lost Talent in New York City Schools. The Year Book of Education, 1962, pp. 426/437.

⁶ Havighurst, R. J. and Janke, L. L.

Relations between Ability and Social Status in a Midwestern Community. I. Ten-Year-Old Children. The Journal of Educational Psychology, 1944, vol. 35, pp. 357/368.

Janke, L. L. and Havighurst, R. J.

Relations between Ability and Social Status in a Midwestern Community. II. Sixteen-Year-Old Boys and Girls. The Journal of Educational Psychology, vol. 36, 1945, pp. 499/509.

wikkeld.⁷ In de eerste plaats is datgene wat in aanleg aan intellectuele disposities aanwezig is bezwaarlijk te onderkennen en te meten. Bovendien is de intelligentie bijzonder complex van structuur daar deze niet alleen in de totaliteit van de persoonlijkheid is opgenomen, maar ook zeer gevarieerd in haar verschijningsvorm blijkt te zijn. Het isoleren van de intelligentie in de persoonlijkheid om deze als een zelfstandige grootheid te onderzoeken, mede met het oog op de leerbekwaamheid en de opleidingsmogelijkheden van het kind, is dan ook een moeilijke psychologische opgave. Wel is te constateren, dat milieu-invloeden van grote betekenis kunnen zijn voor de ontplooiing van de intellectuele disposities van het kind en ook is vastgesteld dat goede leer- en denkprestaties mogelijk zijn, indien de kinderlijke intelligentie door het taalgebruik in het gezin, de culturele belangstelling der ouders en de levensstijl van het gezin wordt gestimuleerd.⁸

Het gegeven nu, dat kinderen uit verouderde en verwaarloosde woonbuurten in het algemeen weinig leerbekwaam zijn, doet de vraag rijzen of hier niet sprake kan zijn van pedago-

⁷ Chorus, A. M. J.

Intelligentie-onderzoek en zijn kwalitatieve verdieping. Utrecht, 1948.
Langeveld, M. J.

Inleiding tot de studie der paedagogische psychologie van de middelbare schoolleeftijd. Groningen, 1936.

Langeveld, M. J.

I.Q. en Sociaal milieu. In Paedagogische studiën, 1962, jg. 39, pag. 454/456.

Planting, G. J.

Aanleg en ontplooiing. De mens en zijn fysieke fundering. Groningen, 1961.

⁸ Davis, Allison.

Child training and Social Class. In R. G. Barker et al., Child Behaviour and Development. New York, 1943.

Davis, Allison.

Social-Class Influences upon Learning.

Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1950.

Hindley C. B.

Social Class Influences on the Development of Ability in the First Five Years. In: Child and Education, introd. by A. G. Skard and T. Husén, Munksgaard, 1962, pag. 29/41.

Velde, I. van der.

Gezinsverhouding en schoolprestaties. Paedagogische studiën, 1949, jg. 26, pag. 52 e.v.

gische verwaarlozing door het niet of onvoldoende stimuleren van de intellectuele ontplooiing van het kind. Merkwaardig is namelijk dat één-eiige tweelingen, die biologisch dus identiek en derhalve in aanleg gelijk moeten zijn, zich in intellectueel opzicht verschillend kunnen ontwikkelen. Zo is vastgesteld, dat kinderen, die in pedagogisch goede milieus zijn geplaatst en opgevoed, betere intellectuele prestaties leveren dan hun tweelingzus of broer, die in pedagogisch minder toegeruste milieus zijn verzorgd.⁹ Met andere woorden: de biologische gedisperseerdheid van het kind blijkt, ten aanzien van diens intellectuele mogelijkheden, geen vaststaand gegeven te zijn daar, onder invloed van het gezins- en buurtmilieu, deze zich onvolledig kan ontwikkelen.¹⁰

Er is dan ook gereede aanleiding om aan te nemen dat door een intensieve didactische en pedagogische begeleiding ook de kinderen van de zogenaamde volksscholen tot hogere leerpresta-

⁹ Freeman, F. N., K. J. Holzinger and B. C. Michell.

The Influence of Environment on the Intelligence, School Achievement and Conduct of Foster Children, 27-Yearbook of the National Society for the Study of Education. Part. I, 1928. pp. 103/217.

Jones, H. E.

A first study of parent-child resemblance in intelligence. In: The Twenty-Seventh Yearbook of the National Society for the Study of Education, Illinois, 1928, pp. 61/72.

Rogers, A. L., D. Durling and K. McBride.

The effect on the intelligence quotient of change from a poor to a good environment. In: The Twenty-Seventh Yearbook of the National Society for the Study of Education. Illinois, 1928, pag. 323/331.

¹⁰ Bekker, F. J.

'Intelligentie en schoolrijpheid van kinderen uit zwak-sociale gezinnen', Psychologisch Instituut Universiteit Leiden, deel I, 1963 en deel II 1966.

Mays, J. B.

Education and the Urban Child. Social Research Series, Liverpool University Press, 1962.

Perquin-Gerris, J. M.

Aanleg, milieu en schoolprestatie. Een psychologische beschouwing. Pag. 5 t/m 27. In: Vraagstukken rond het v.h.m.o. Studieconferenties 1956 - Tweede serie. Publikatie no. 4 van het katholiek pedagogisch bureau t.b.v. het v.h.m.o. 's-Hertogenbosch, 1958.

Wiseman, S.

Education and Environment. Manchester University Press, 1964.

ties kunnen komen, zodat zij beter voorbereid deel kunnen nemen aan het voortgezet onderwijs.

In het algemeen kan worden gesteld, dat de bewoners van de verouderde en verwaarloosde volksbuurten der steden te weinig de betekenis van het voortgezet onderwijs onderkennen voor de ontwikkeling en verrijking van de persoonlijkheid en voor de maatschappelijke toekomst van het kind. Er zijn evenwel in binnen- en buitenlandse onderzoekverslagen voldoende aanwijzingen te vinden om dit te redresseren.¹¹

Het maatschappelijk achterblijven.

In de stedelijke samenleving is een maatschappelijke achterhoede te onderkennen, die woont in verouderde en verwaarloosde volksbuurten, waar de woningen bekrompen en weinig comfortabel zijn.¹² De kinderen, die in deze sociaal en cultureel min of meer geïsoleerde milieus opgroeien, worden door hun ouders niet gewezen op het belang van het schoolwerk en het schoolleven. De betekenis van 'de sleutelmacht van de school'¹³ wordt door de ouders niet onderkend. Dientengevolge komen hun kinderen onvoldoende toe aan het volgen van voortgezet onderwijs. Ook worden zij niet of slechts incidenteel op het be-

¹¹ Brouwer, W. H., I. C. van Houte, P. Post en M. C. J. Scheffer. Schoolkinderen uit sociaal zwakke gezinnen. Groningen, 1954.

Deutsch, Martin.

The disadvantaged child and the learning process: Some social, psychological and developmental considerations. In A. H. Passow Education in depressed areas. New York: Teachers College Bureau of Publications. Columbia Univer. 1963. pp. 163-179.

Schreiber, Daniel.

Raising sights to higher horizons in Strengthening Democracy, May, 1960, uitgave Board of Education.

Schreiber, Daniel.

A school's work with urban disadvantaged pupils. 1960. In: College Admissions 7, 'The search for talent'.

Schreiber, Daniel.

'Higher Horizons', The American Child, 1961, vol. 43, pp. 12/15.

¹² Doorn, J. A. A. van.

De proletarische achterhoede. Een sociologische critiek. Meppel, 1954.

Haveman, J. De ongeschoolde arbeider. Assen, 1952.

Veldhuizen, G. van.

Een eeuw Rotterdamse volkswijk. Baarn, 1958.

¹³ Idenburg, Ph. J.

De sleutelmacht van de school. Groningen, 1958.

roepsleven voorbereid en hun verdere maatschappelijke vorming wordt eveneens verontachtzaamd. Deze leerlingen worden dan ook door het pedagogisch tekort schieten van gezin en school, die onvoldoende geëquipeerd is om de kinderen uit de sociaal lagere milieus bevredigend op te vangen, te weinig gestimuleerd zich te ontplooiën tot een volwaardige persoonlijkheid, die in staat is verantwoordelijkheid te aanvaarden en te dragen.¹⁴ In het algemeen blijven deze jongeren dan ook verstrikt in de beperkingen van hun milieu, waaraan zij zich in opvattingen en gedrag zullen conformeren.¹⁵

De grote verschillen in opvoedingsomstandigheden van kinderen, die in sociaal lage of in sociaal hogere milieus opgroeien, hebben dan ook geleid tot maatschappelijk en cultureel achterblijven daar in de sociaal lagere milieus onvoldoende de mogelijkheden worden benut inzake:

- een veelzijdige persoonlijkheidsontplooiing,
- het volgen van onderwijs,
- de voorlichting over het beroep en de beroepsopleiding.¹⁶

Aangezien de ouders door onwetendheid en pedagogische onmacht niet in staat zijn deze situatie uit eigen kracht te doorbreken, moet het mede een taak van de school worden geacht het maatschappelijk achterblijven op sociaal en cultureel gebied te voorkomen.¹⁷

¹⁴ Garbers, J. G.

Intree in die Maatskaplike taak, 'n voorbereidende analise van enkele fundamentele pedagogiese vrae. Groningen, 1958.

¹⁵ Child, I. L.

Socialization. In: Gardner Lindzey, ed. Handbook of social psychology, vol. II, New York, 1954, pag. 665/692.

Goodman, P. Growing up absurd. New York, Random House. 1960.

¹⁶ Brokerhof, W. en H. W. von Sassen.

De ongeschoolde jeugd in onze maatschappij: een sociaal-paedagogisch probleem. Sociaal maandblad Arbeid 10 jg., 1955, nrs. 6 t/m 9. Buikhuizen, W. Achtergronden van nozemgedrag. Assen, 1966².

Gordon, Eumund W.

Characteristics of Socially Disadvantaged Children, in Review of Educational Research, 1965, vol. 35, no. 5, pp. 377/388.

¹⁷ Gray, Suzan W. and Rupert A. Klaus.

An Experimental Preschool Program for Culturally Deprived Children. In: Child Development, december 1965, vol. 36, no. 4, pp. 887/899.

Passow, A. Harry ed. Education in Depressed Areas. New York, 1963.

Pringle, M. L. Kellmer. Deprivation and education. London, 1965.

Reeds in 1936 heeft Van der Velde¹⁹ — waarmee hij zijn tijd een kwart eeuw vooruit is geweest — gewezen op het grote verschil in cultuurniveaus onder leerlingen van lagere scholen, dat veroorzaakt wordt door verschillen in woordenschat. Kinderen, afkomstig uit de sociaal lagere milieus, hebben minder woorden tot hun beschikking en zijn beperkter in hun taalgebruik dan hun leeftijdgenoten, die in sociaal hogere milieus opgroeien. Nu is vastgesteld dat de leerprestaties op school in hoge mate worden bepaald door de taalontwikkeling en de taalbekwaamheid van het schoolkind. Graadmeter voor deze taalontwikkeling is de woordenschat, waarover een leerling beschikt, graadmeter voor de taalbekwaamheid is het vermogen van een kind zich mondeling en schriftelijk te kunnen uitdrukken. Buitenlandse onderzoekers — als Riessman (New York)²⁰ en Bernstein (Londen)²¹ — hebben aangetoond, dat de kinderen uit de sociaal lage milieus een geringe woordenschat hebben en zich slechts beperkt vermogen uit te drukken, waardoor zij niet in staat zijn goede leerresultaten op school te behalen. Voorts is geconstateerd, dat in de schoolsituatie de taalcommunicatie tussen leerlingen en leerkracht kan falen, daar de leerlingen het taalgebruik van de leerkracht onvoldoende aanvoelt en begrijpt.²²

¹⁸ Nutsseminarium voor Pedagogiek.

Schoolkinderen uit sociaal-zwakke gezinnen. Groningen, 1954.

¹⁹ Velde, I. van der. Cultuur-niveaus op de lagere school. In: *Paedagogische Studiën*, 1936, ig. 17, pag. 303/312.

²⁰ Riessman, Frank. *The Culturally Deprived Child*. New York, 1962.

²¹ Bernstein, Basil.

Language and social class. *British Journal of Sociology*, 1960, vol. XI, pag. 271/276.

²² Bernstein, Basil.

Language and social class. *British Journal of Sociology*, 1960, vol. XI, pag. 271/276.

²² Bernstein, B.

Sozio-kulturelle Determinanten des Lernens. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Sonderheft 4, 1959.

Bernstein, Basil.

Social Class and Linguistic Development: A Theory of Social Learning. In: Halsey, Floud and Anderson: *Education, Economy and Society. A Reader in the Sociology of Education*. New York, 1961, pp. 288/314.

In deze situatie behoeft niet te worden berust. Zo heeft het Nutseminarium voor Paedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam in 1949 in Leiden op een school, die door kinderen uit de maatschappelijke achterhoede wordt bezocht, een experiment ter hand genomen om na te gaan of de leerprestaties van deze kinderen te verbeteren zij. Na drie jaar didactische begeleiding van deze school is vastgesteld, dat de kinderen, gezien de door hen behaalde leerresultaten, hun aanvankelijke intellectuele achterstand voor een deel hebben ingehaald, dat hun denken verbeterd en hun inzicht vergroot is, de geheugenprestaties vooruit zijn gegaan en hun belangstelling voor het schoolleven en de leertaken is toegenomen. Het is merkwaardig dat zowel de schoolwereld als zij, die mede het schoolbeleid bepalen, zo weinig aandacht aan het verslag hebben besteed en diens gevolge hebben nagelaten conclusies uit voornoemd experiment te trekken.

Nieuwe structuurplannen voor het basisonderwijs.

De Wiardi Beckman Stichting van de Partij van de Arbeid heeft in 1965, onder de titel 'Structuurplan voor het Onderwijs' Deel I²³, praktische voorstellen gedaan voor de kleuterverzorging en het kleuterbasis en brugonderwijs ter verbetering van ons onderwijsstelsel en daarmee tevens tot verhoging van de kwaliteit van ons bestaan.²⁴

In hetzelfde jaar is onder de titel 'Nieuwe onderwijsvormen voor 5- tot 13- à 14-jarigen, kleuteronderwijs, basisonderwijs²⁵ brugonderwijs', een rapport van een studiegcommissie verschenen die is ingesteld door de Nederlandse Onderwijzers Vereniging.

Aan beide rapporten, die in hoofdzaak onderling maar weinig verschillen, ligt de intentie ten grondslag om daarmee een eerste bijdrage te leveren voor het ontwerpen van een wettelijke regeling om te komen tot een structuurplan voor het gehele onderwijs, waarin onderwijs en vorming van kleuters en jongeren tot ongeveer 23 jaar (dus tot en met hoger en universi-

²³ Wiardi Beckman Stichting.

Structuurplan voor het Onderwijs. Deel I: kleuterverzorging, kleuteronderwijs, basisonderwijs, brugonderwijs. Amsterdam, 1965.

²⁴ Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid. De weg naar vrijheid. Een socialistisch perspectief. Amsterdam, 1951.

²⁵ Nederlandse Onderwijzers Vereniging.

Nieuwe onderwijsvormen voor 5- tot 13- à 14-jarigen; kleuteronderwijs, basisonderwijs, brugonderwijs. Groningen, 1965.

tair onderwijs) in grote lijnen geregeld is. In het te ontwerpen structuurplan wordt als onderbouw een leerperiode onderkend, die omvat kleuterverzorging, kleuteronderwijs, basisonderwijs en brugonderwijs. (De Wiardi Beckmanstichting stelt dus *niet* voor de leerplichtige leeftijd tot 23 jaar te verlengen).

De kleuterverzorging, waaraan op basis van vrijwilligheid kan worden deelgenomen, is voor de 3- en 4-jarigen, die behoefte hebben aan motorisch-ruimtelijk bezig zijn in een geborgen sfeer. Daarmede kunnen aanvulling en uitbreiding van de gezinsopvoeding mogelijk worden gemaakt. Met het kleuteronderwijs, dat voor de 5- en 6-jarigen is bestemd en waarvoor *leerplichtvervroeging* gewenst is, wordt beoogd een werksfeer te scheppen, waarin een goede ontwikkeling in intellectueel, motorisch, musisch en sociaal opzicht te bereiken. De leerdoelen van het kleuteronderwijs zijn het aanvankelijk lezen, schrijven en voorbereidend rekenen.

De periode van 7 tot 11 jaar is die van het eigenlijke basisonderwijs, waarin de leerlingen intellectueel, lichamelijk, musisch en sociaal worden gevormd. De leerstofinhouden van het basisonderwijs moeten als verworven kennis waardevol zijn en de groei naar een zelfstandig denken bevorderen.

Daarna volgt het brugonderwijs, dat twee jaar zal duren, maar in het N.O.V.-rapport wordt de wens uitgesproken dat te verlengen tot drie jaar. Dit onderwijs is voor de 11- tot 13- à 14-jarigen en beoogt de ontwikkeling van de mogelijkheden der leerlingen en dient minder te zijn gericht op het selecteren voor allerlei gevarieerde vormen van voortgezet onderwijs. Wel moet differentiatie worden nagestreefd, zodat de leerlingen onderwijs op verschillend niveau kunnen volgen.

In het structuurplan voor het gehele onderwijs moet de samenhang van de onderwijsvoorzieningen zodanig zijn geconcretiseerd in aansluitings- en doorstromingsmogelijkheden dat elke leerling, ongeacht zijn sociale afkomst, het voor hem optimaal bereikbare niveau van onderwijs en studie inderdaad kan bereiken.

*Leerplicht en leerplichtverlenging.*²⁶

Het voornemen van de Overheid, om te komen met een wet

²⁶ Grandia, J. H. N.

Aantekeningen inzake het verlengen van de leerplichtige leeftijd. In: Paedagogische Studiën, jg. 41, 1964, pag. 136/148.

op de leerplicht, heeft in ons land niet geringe weerstanden opgeroepen, zodat het tot 1900 heeft geduurd voordat deze wet, aangenomen met een kleinst mogelijke meerderheid van 50 tegen 49 stemmen, in het staatsblad is afgekondigd. In de memorie van toelichting is indertijd uitvoerig geëdstrueerd waarom het invoeren van de wet op de leerplicht noodzakelijk moet worden geacht. Het ingrijpen van de Overheid in de zelfstandigheid en verantwoordelijkheid der ouders ten aanzien van de opvoeding van hun kinderen, wordt ondermeer verdedigd met de zienswijze, dat in vele gezinnen de opvoedingstaken onvoldoende worden behartigd en dat daarom het geregeld schoolbezoek een tegenwicht kan zijn tegen de verwaarlozing thuis, aangezien op school de kinderen gepaste en nuttige kundigheden worden geleerd en tevens opgeleid worden tot alle christelijke en maatschappelijke deugden.

Bovendien is in de memorie van toelichting gesteld, dat het staatsbelang eveneens de invoering van een wet op de leerplicht vordert en wel om het:

- economisch motief, te kunnen concurreren tegen het buitenland;
- sociale motief, dat armoede en misdaad zullen afnemen;
- het pedagogisch motief, dat de in het volk sluimerende intellectuele krachten zoveel mogelijk tot ontwikkeling dienen te worden gebracht.

De duur van de leerplicht is in 1900 op 6 jaar bepaald. Vervolgens werd deze in 1921 verlengd tot 7 jaar en op 1 januari 1950 is de leerplicht op 8 jaar gesteld.

Ingevolge artikel 3 van de leerplichtwet eindigt thans de leerplicht:

1. aan het eind van het leerjaar, na afloop, waarvan het kind ten minste acht jaren leerling is geweest aan één of meer scholen in de zin dezer wet;

2. bij het bereiken van de leertijd van 15 jaar.

Gezien het terzake uitgebrachte advies van de Sociaal Economische Raad²⁷ is er reden om aan te nemen, dat, zodra de

²⁷ Sociaal-Economische Raad.

Advies over de bedrijfsarbeid van 15-jarige meisjes en 14- en 15-jarige jongens. Uitgebracht aan de staatssecretaris van Sociale Zaken. Den Haag, 1957.

financiële toestand van het land gunstig wordt geacht, de leerplichtige leeftijd tot 16 jaar zal worden verhoogd.

Het streven naar verlenging van de leerplichtige leeftijd zal in wezen zijn gebaseerd op de humanistische gedachte uit de 18e eeuw van de principiële gelijkwaardigheid van alle mensen, die in de 19e eeuw heeft geleid tot de strijd voor het algemeen kiesrecht en die in onze tijd tot uiting komt in de leuze 'gelijke maatschappelijke kansen voor ieder'.²⁸

Verlenging van de leerplichtige leeftijd naar boven betekent in de eerste plaats, dat het kind langer in de pedagogische sfeer van de school wordt betrokken hetgeen voor de persoonlijkheidsvorming van de jeugdigen van positieve betekenis kan zijn.

Daar de jeugdigen op 15- en 16-jarige leeftijd emotioneel ontvankelijk zijn krijgen de leerkrachten goede kansen de sociale en zedelijke vorming van de leerlingen te stimuleren. Leerplichtverlenging zou daarom in het bijzonder ten goede kunnen komen aan leerlingen, die afkomstig zijn uit de zogenaamde maatschappelijke achterhoede.

Verlenging van de leerplichtige leeftijd naar boven betekent in de tweede plaats, dat meer kinderen naar het voortgezet onderwijs zullen gaan, waardoor zij beter kunnen worden voorbereid op de later te verrichten beroepstaak. Verbetering van de scholing is een economische noodzaak om kwantitatief en kwalitatief de arbeidsprestaties op te kunnen voeren, zodat de Nederlandse concurrentiepositie, ten koste van de bereikte welvaart, niet verslechtert.

Verlenging van de leerplichtige leeftijd naar boven heeft daarnaast ook een aantal negatieve aspecten, die nader dienen te worden overwogen.

In het kind is een natuurlijke drang aanwezig om groot en daardoor zelfstandig te zijn. Vaak anticipeert het kind en de

²⁸ Hoetink, H. R.

De idee der menselijke gelijkheid. In: *Rekenschap*. 1955, jg. 2, pag. 153/164 en 1956, jg. 3, pag. 111/119.

Idenburgh, Ph. J.

Gelijkheid van kansen. In: *Paedagogische Studiën*, 1959, jg. 36, pag. 210/224.

Idenburg, Ph. J.

Gelijkheid van kansen. In: *Onderwijs en Opvoeding*, jg. 15, 1964, pag. 224/225.

jeugdige op de volwassen levensstaat. Het zelfstandig worden, dat mede in het zelfverdiende weekloon tot uitdrukking komt, beantwoordt aan deze natuurlijke impuls van de jonge mens. Verlenging van de leerplicht betekent in feite: de jeugdige mens nog niet aan zelfstandig-zijn laten toekomen. Voorts tonen de desbetreffende gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek aan, dat een deel van de leerplichtige jeugd niet of zeer moeilijk in staat is van het onderwijs te profiteren. De vraag doet zich dan ook voor of verlenging van de leerplichtige leeftijd voor deze groep wel zinvol is.

Het is geen eis van sociale rechtvaardigheid, dat ieder evenveel jaren voortgezet onderwijs volgt. Wel eist de sociale rechtvaardigheid, dat er voor ieder gelijke kansen moeten zijn zich door middel van het onderwijs intellectueel en emotioneel te kunnen ontplooiën en maatschappelijk vooruit te komen.²⁹

Het is derhalve bezwaarlijk om jeugdigen, door middel van leerplichtverlenging, te dwingen langer voortgezet onderwijs te volgen. Dit is een beperking van de persoonlijke vrijheid, waarvan het de vraag is of deze wel wordt gevorderd door het algemeen belang.

Nader dient te worden onderzocht en overwogen of het geen aanbeveling verdient de leerplichtige leeftijd te verlengen naar omlaag en deze te doen aanvangen bij het bereiken van het vijfde levensjaar. Voor twee groepen kinderen zou deze maatregel in het bijzonder zinvol kunnen zijn en wel voor degenen, die verzorgd worden en opgroeien in de maatschappelijke achterhoede en voor hen, die op een wat oudere leeftijd dan gewoonlijk schoolrijp worden.

Didactische en schoolorganisatorische voorzieningen.

Uit onderzoekingen van Van Calcar³⁰, Haenen³¹, Vlema³²

²⁹ Brugmans, H.

Het zevende leerjaar. Sociale, politieke en culturele aspecten. Pædagogische Studiën, 1940, jg. 21, pag. 80/89.

Brugmans, H.

Personalistische Cultuurpolitiek. 's-Gravenhage, 1946.

³⁰ Calcar, C. van.

Leren lezen. Enschedese Onderzoekingen. Groningen, 1967.

³¹ Haenen, A. W. Van kleuter tot schoolkind. Groningen, 1967.

³² Velema, E.

Het oriëntatiejaar van het lager technisch onderwijs. Groningen, 1968².

e.a. is af te leiden van welke grote betekenis de didactische voorzieningen in een school voor de kennisverwerving van de leerlingen zijn. In het bijzonder hebben zij overtuigend aangetoond, dat een didactische begeleiding van leerlingen en leerkrachten kunnen leiden tot betere leerresultaten.

Dat de didactische scholing en bekwaamheid van de leerkracht voor de kennisverwerving van de leerling van niet geringe betekenis zijn, is reeds voor de oorlog door Nieuwenhuis³³ vastgesteld naar aanleiding van een door hem uitgevoerd onderwijsexperiment op een zogenaamde volksschool in Kattenburg in Amsterdam. Ook deze studie, evenals die van het Nutsseminarium voor Paedagogiek, heeft ten onrechte onvoldoende aandacht gekregen in deze zin, dat de door hem bereikte resultaten hebben geleid tot blijvende verbeteringen in het onderwijs.

Verhoging van het onderwijsrendement, in de betekenis van een belangrijk lager percentage kinderen die aan het eind van het schooljaar moeten doubleren en een hoger percentage van degenen die beter toegerust voortgezet onderwijs gaan volgen, is mogelijk door de klassegrootte te verminderen, zodat de leerkracht het langzaam of wat moeizaam lerende kind meer persoonlijke aandacht kan schenken. Voorts zou, ten aanzien van vorenstaande problematiek, het mogelijk moeten worden gemaakt om, onder andere door een flexibel leerplan, het al te straffe klassikale onderwijssysteem te doorbreken en te werken met een lossere klasseverband, opdat aan de leerbelangstelling, leertempo en leerbekwaamheid van de individuele leerling beter tegemoet kan worden gekomen.³⁴

Voorts zijn de schoolorganisatorische voorzieningen aan veranderingen onderhevig vanwege niet geringe wijzigingen in de samenleving. De gestegen welvaart heeft gemeentelijke voorzieningen voor het schoolkind, als het verstrekken van voeding en kleding, overbodig gemaakt. De aandacht is nu meer gericht op de lichamelijke ontwikkeling en de psychische rijping van het schoolkind. Zo worden de kinderen met lichamelijke en psychische afwijkingen scherper onderkend en opgevangen. Verder

³³ Nieuwenhuis, H.

Een onderzoek naar de betekenis der denkpsychologische opvattingen voor de didactiek der lagere school. Groningen, 1939.

³⁴ Bijl, J.

Inleiding tot de algemene didactiek van het basisonderwijs. Groningen, 1960.

zijn er onderwijsvoorzieningen voor het geestelijk en-of lichame-lijk gehandicapte kind. Ook leerlingen, die opvoedingsmoeilijkheden geven worden door terzake deskundige leerkrachten opgevangen en behandeld. Al deze bemoeiingen hebben geleid tot meer aandacht voor het kind, dat op onderwijs is aangewezen om maatschappelijk zelfstandig te kunnen worden. Vandaar dat voor het lerende kind instellingen als een schoolpsychologische dienst, schoolbegeleidingsdienst, schooladviesdienst e.d. zijn gecreëerd. In het bijzonder voor het kind, dat opgroeit in de maatschappelijke achterhoede van onze samenleving, moeten voornoemde instellingen van groot sociaal-pedagogisch belang worden geacht.³⁵

De Partij van de Arbeid en het onderwijs.

De directeur van de Wiardi Beckman Stichting, de socioloog drs. H. A. van Stiphout, heeft in een nota voor het curatorium van voornoemde stichting de opzet van een werkprogramma behandeld waarvan de strekking is om voor de werkzaamheden een referentiekader te ontwikkelen, opdat het grote aantal problemen, die moeten worden bestudeerd, kan convergeren in een aantal rapporten welke perspectief kunnen geven aan het handelen van de partij, vanuit de beginselen van het democratisch socialisme, met betrekking tot de maatschappelijke problemen voor het komende decennium.

Ten aanzien van het Onderwijs is door Van Stiphout ondermeer gesteld, dat het beginsel van gelijkwaardigheid bepalend en richtinggevend voor de toekomstige structuur van ons onderwijs moet zijn.

Het zijn mede deze overwegingen geweest, die de sectie onderwijs van de Wiardi Beckman Stichting heeft doen besluiten drie regionale onderwijsconferenties te beleggen over het onderwerp:

‘Het basisonderwijs in discussie’.

Op deze conferentie zullen drie inleidingen worden gehouden over de volgende problemen:

- De betekenis van het basisonderwijs voor de maatschappij

³⁵ Wilmink, A. J.

Begeleiding van schoolkind en school. Proeve van een gecoördineerde geestelijk hygiënische zorg en pedagogische hulpverlening. Utrecht, 1967.

en het kind, dat opgroeit in de maatschappelijke achterhoede van onze samenleving.

- De aansluiting tussen het kleuter- en het basisonderwijs en het vraagstuk van het vervroegen van het begin van de leerplichtige leeftijd.

- Vernieuwing van het basisonderwijs en de aansluiting aan het voortgezet onderwijs.

Ieder van de drie conferenties zal onder leiding staan van een partijgenoot, die lid van de Tweede Kamer is en daar in het bijzonder de onderwijsbelangen behartigt.

Het schema van deze regionale onderwijsconferenties ziet er voorlopig als volgt uit:

Conferentiedata: 30 augustus, 6 september, 13 september

Conferentieplaatsen: Amsterdam, Eindhoven, Zwolle

Conferentievoorzitters: dr. J. G. H. Tans, C. Laban, mr. J. W. Masman.

De namen der inleider(sters) zullen te zijner tijd worden bekend gemaakt, daar de besprekingen nog gaande zijn.

Er zal een ruime mogelijkheid tot discussie worden gecreëerd.

Iedere deelnemer(ster) krijgt na aanmelding een mapje met documentatiestukken toegestuurd.

De toegangsprijs voor de conferentie, de documentatie en koffie is gesteld op f 3,- per persoon.

Aanmelden: Partij van de Arbeid, Wiardi Beckman Stichting, t.a.v. Drs. R. M. de Haan, Tesselschadestraat 31, Amsterdam.

Het probleem van de kleine plattelandschool

In aansluiting op het artikel 'Socialisme, onderwijs en het Noorden' in het vorige nummer van dit blad, gaan we thans nader in op een probleem, dat vele bestuurders in het Noorden bezighoudt en dat in de nabije toekomst nog meer aandacht zal vragen. Het vraagstuk van de kleine scholen is momenteel dus terecht in discussie.² Met betrekking tot deze scholen kunnen vele vragen gesteld worden, waarvan er hier een aantal volgen:

— Brengt het bestaan van kleine scholen (met name de 1-, 2- en 3-mansscholen) speciale problemen met zich mee, die de onderwijsresultaten in het algemeen in ongunstige zin beïnvloeden?

— Is de doorstroming van de kleine scholen naar het buitengewoon onderwijs en het 'algemeen vormend onderwijs' (u.l.o. en v.h.m.o.) en/of het v.h.m.o. relatief gering? Heeft de factor kleine school hier (mede) invloed?

— Is het in het algemeen moeilijker om goede leerkrachten voor deze scholen te krijgen en te behouden?

— Zijn de leerkrachten op de kleine scholen in het algemeen minder kritisch?

— Zijn deze scholen in het algemeen materieel minder uitgerust?

— Is een kleine school in het algemeen nadelig voor de kin-

¹ De schrijver werd op vrij indringende wijze met dit probleem geconfronteerd, doordat hij meewerkt aan survey-onderzoekingen, die door de Afd. Schoolpedagogiek en Onderwijskunde van het Pedagogisch Instituut der R.U.-Groningen in de N.O.-Polder en in N.W.-Overijssel werden ingesteld. De gegevens van deze exploratieve onderzoekingen zijn op dit moment nog niet voor publikatie beschikbaar.

² Van verschillende kanten wordt gepleit voor het opheffen van 1- en 2-mansscholen o.a. in het Plowden Report van 1967 (een rapport van de centrale Engelse onderwijsadviesraad) en door P. A. Slors in Econ. Stat. Berichten, 6-12-'67).

deren t.a.v. zowel de onderwijsprestaties als de persoonlijkheidsontwikkeling?

– Bevordert zij de migratie-traagheid?

– Weegt de sociale waarde van de kleine school als deel van de buurtschap of het dorp op tegen de beperkingen, die de school in onderwijskundig opzicht in zich kan bergen?

– Zijn alle ouders voor het instandhouden van een kleine school?

– Wat zijn de motieven van de ouders voor het instandhouden van een kleine school?

– Is het aantal kleine scholen in bepaalde gebieden relatief hoog, bijv. in N.W.-Overijssel en Noord-Nederland?

De gevolgde werkwijze:

Met behulp van de vrij schaarse literatuur over dit onderwerp³ proberen we het beeld van de kleine lagere scholen op het platteland⁴ enigszins⁵ te verhelderen.

In het kort wordt iets gezegd over de ontstaansgeschiedenis van de kleine scholen, waarna de huidige stand van zaken in oenschouw wordt genomen. Aan het slot worden de in de literatuur het meest genoemde voor- en nadelen van kleine scholen opgesomd en opperen we een aantal suggesties voor het beleid die deze eventuele nadelen geheel of ten dele zouden kunnen opheffen.

De ontstaansgeschiedenis van de kleine scholen.

Factoren die vooral tot het ontstaan van kleine scholen geleid hebben, zijn:⁶

- a. de geringe bevolkingsdichtheid;
- b. de vrijheid van onderwijs.

³ Wij hebben vooral informatie ontleend aan de volgende bronnen: L. van Gelder: *Onderwijskundige problemen van de kleine school*. Uit: *Onderwijs en Opvoeding*, jrg. 18 (1967) no. 5.

Plowden Report: (een rapport van de centrale Engelse onderwijsadviesraad); *Children and their primary schools*, Londen, 1967.

Verslag 'Onderwijsconferentie in het Noorden'; Stichting voor Pedagogisch Onderwijs aan de R.U. te Groningen, 1968.

⁴ Kleine scholen komen nagenoeg alleen voor op het platteland.

⁵ Wij zijn ons ervan bewust, dat meer onderzoek nodig is.

⁶ Als nu opnieuw alle lagere scholen moesten worden gecreëerd, zou de spreiding waarschijnlijk rationeler worden (o.a. minder scholen).

ad a. Bovendien waren de dorpen tot de Tweede Wereldoorlog vrij geïsoleerd van de rest van Nederland en meer self-supporting (besloten gemeenschappen).

ad. b. Deze vrijheid van onderwijs heeft tot gevolg gehad, dat openbaar en bijzonder onderwijs, dit laatste soms in verschillende schakeringen, naast elkaar bestaan.⁷

De huidige stand van zaken.

De kleine plattelandsscholen, vooral de 1-mansschool en de laatste tijd ook de 2-mansschool, hebben in ons land vanaf 1900 steeds aanleiding gegeven tot veel (vaak emotionele) discussie. Van 1900 tot 1920 was de discussie bijzonder fel.⁸ De laatste jaren is de belangstelling in binnen-⁹ en buitenland weer toenomen. Het bestaansrecht van de 1- en 2-mansscholen wordt soms in twijfel getrokken en in een officieel rapport in Engeland, het al eerder genoemde Plowden Report, wordt zelfs aanbevolen de 1- en 2-mansscholen op te heffen. Vanwaar deze hernieuwde hausse in de belangstelling?

A. Deze hangt vooral samen met een algehele toename van de belangstelling voor het onderwijs, die voornamelijk een gevolg is van:

a. de tendens tot democratisering;

b. het inzicht, dat het onderwijs van betekenis is voor de economische en de sociaal-culturele ontwikkeling;

c. de snel stijgende kosten.

De punten a, b en c hangen nauw met elkaar samen.

⁷ Die vrijheid is verworven in een 'tachtigjarige schoolstrijd' die in 1920 eindigde. Deze schoolstrijd verklaart waarschijnlijk ten dele het feit, dat tot dusver zo weinig vormen van samenwerking tussen scholen en/of ouders behorend tot verschillende levensbeschouwelijke groeperingen vallen te constateren. Het is heel wel mogelijk, dat de ouders — vooral wanneer hun kinderen wat de onderwijssituatie betreft in een relatief ongunstige situatie verkeren — minder 'principiële' zijn dan de 'andere' bestuurders. Het zal nog blijken dat ook enkele wettelijke bepalingen eventuele vruchtbare vormen van samenwerking uitsluiten of ernstig belemmeren.

N.B. Bij het invoeren van bepaalde vormen van schaalvergroting in het onderwijs zijn afspraken tussen de verschillende schoolrichtingen waarschijnlijk noodzakelijk.

⁸ J. M. Slemkes, *Kleine scholen*, 1922.

⁹ Ook door de vaste Commissie voor Onderwijs en Wetenschappen kwamen de kleine lagere scholen onlangs ter sprake. Zitting 1967-'68 9300, Hoofdstuk VIII, no. 46.

ad a: De tendens tot democratisering uit zich in de vraag naar beter en meer onderwijs,¹⁰ dat voor iedereen gelijk toegankelijk is.

ad b: Hoe kan het bestaande potentieel aan talent zo 'doelmatig' mogelijk benut worden?

Verschillende schrijvers wijzen erop, dat het onderwijsniveau van de hele bevolking verhoogd moet worden door de kwaliteit van het onderwijs te verbeteren.

ad c: Na het onder punt a en b gestelde is het duidelijk waarom de onderwijspost op de begroting snel stijgt. Het onderwijs is voorwaar een 'kostbaar goed'.

B. Door deze algehele toename van de belangstelling is men zich sterker gaan afvragen of de relatief dure kleine plattelandsscholen en dan met name de twee kleinsten, thans nog het meest geschikt zijn om de emancipatie van het platteland mede te voltooien. Deze vraag klemt te meer, daar in alle meer-ontwikkelde landen de kleinste scholen kleiner worden en de grote groter. Dit hangt samen met de neiging van de bevolking om zich in kernen te concentreren, hetgeen voor het platteland ontvolking en vergrijzing inhoudt. De vraag is dus of ook bij het l.o. een dergelijke schaalvergroting moet plaatsvinden.

Het Noorden.

Na het voorgaande is het duidelijk, dat het onderwerp kleine scholen vooral voor het Noorden actueel is, daar:

- a. het betrekkelijk dun bevolkt is;
- b. het vrij heterogeen is wat de levensbeschouwelijke samenstelling der bevolking betreft;
- c. de maatschappelijke ontwikkeling er zich relatief langzaam voltrekt.

Het aantal kleine scholen is er dan ook relatief hoog. Slors¹¹ vermeldt, dat 49 pct. van de openbare lagere scholen met minder dan 75 leerlingen, d.w.z. 1- en 2-mansscholen, zich in de drie noordelijke provincies bevindt. In Groningen, Friesland en Drente behoort zelfs achtereenvolgens 60 pct., 65 pct. en 58 pct. van het totaal aantal openbare scholen tot deze categorie.

¹⁰ In dit verband moet ook gewezen worden op de veranderde functie van het l.o.: van eindonderwijs voor brede lagen van het volk is het basisonderwijs geworden.

¹¹ P. A. Slors; Economische Stat. Berichten, 6-12-1967.

Scholen met:	Openbaar onderwijs				Bijzonder onderwijs				Totaal			
	1956		1968		1956		1968		1956		1968	
	aantal		in pct.		aantal		in pct.		aantal		in pct.	
1 leerkracht	14	2	34	5	—	—	3	—	14	1	37	3
2 leerkrachten	239	33	253	35	127	20	139	22	366	28	392	29
3 leerkrachten	184	25	143	20	171	29	151	24	355	27	294	21
4 leerkrachten	87	12	77	10	96	16	101	16	183	14	178	13
5 leerkrachten	60	8	56	8	59	10	64	10	119	9	120	9
6 leerkrachten	147	20	181	24	137	23	170	28	284	21	351	26
en meer	731			744	590			628	1321			1372

Circa 30 pct. van de g.l.o.-leerlingen in dit gebied bezoeken er een 1- of 2-mansschool.

Het onderstaande staatje vult de informatie over de grootte der scholen in het Noorden¹² nog enigszins aan:

Aantal scholen voor gewoon lager onderwijs in de provincies Groningen, Friesland en Drente naar grootte in 1956 en 1968.

Uit de tabel valt af te lezen,

a. dat het aantal 1- en 2-mansscholen van 1956 tot 1968 is toegenomen, hetgeen vooral ten koste ging van het aantal 3-mansscholen.¹³ Het aantal 4- en 5-mansscholen bleef ongeveer gelijk, terwijl het aantal 6- of meermansscholen iets toenam. De groei van het aantal 1- en 2-mansscholen is in het licht van de onderstaande tabel, waarin het aantal gedurende de periode 1956-1968 opgeheven en gefuseerde scholen vermeld wordt, nog opvallender.

De tendens, dat de kleine scholen steeds kleiner worden en de grote steeds groter, valt dus ook in het Noorden te constateren. De verwachting is, dat deze ontwikkeling zich er zal voortzetten.

Aantal opgeheven en gefuseerde scholen in Groningen, Friesland en Drente met uitzondering van de steden Groningen en Leeuwarden, van 1956 tot 1968.¹⁴

Aantal klassen	1	2	3	4	5	6	Totaal
Openbaar	15	18	2		1		36
Bijzonder	1	16	3	1	1	1	23
Totaal	16	34	5	1	2	1	59

¹² J. Sinnema; Problemen in kleine scholen. Uit: Verslag 'Onderwijsconferentie in het Noorden'; Stichting voor Pedagogisch onderwijs aan de R.U. te Groningen, 1968.

¹³ Ook in Nederland gaan steeds meer stemmen op om de 1- en 2-mansscholen op te heffen. Zo komt Slors met een voorstel tot herstructurering. Hij beklemtoont naast het onderwijskundig aspect vooral het financieel-economische. Dit laatste krijgt ook sterk het accent in de in 1968 verschenen publikatie van de Telderstichting 'Onderwijs een kostbaar goed'.

Voor informatie omtrent de relatie tussen economie en onderwijs zij verwezen naar: L. van Gelder; Deelname en distantie, Groningen 1964, blz. 13.

¹⁴ Het zou in verband met het toekomstig beleid t.o.v. de kleine scholen interessant zijn om na te gaan onder welke omstandigheden deze scholen zijn opgeheven of gefuseerd.

b. dat de genoemde tendens zich zowel bij het openbaar als het bijzonder onderwijs voordoet;

c. dat mede ten gevolge van bepalingen in de wet¹⁵ het aantal kleine openbare scholen, vooral het aantal 1-mansscholen, het grootst is.

Mogelijke voor- en nadelen van kleine scholen.

In de literatuur worden voor- en nadelen van kleine scholen genoemd, waarvan hier een aantal volgen.¹⁶

Mogelijke voordelen der kleine scholen:

a. Zij vervullen in de kleine dorpen en buurtschappen een belangrijke sociaal-culturele functie. Tezamen met andere sociale instituten is de school een element voor de sociale binding in de gemeenschap. Het verdwijnen van de school uit het dorp of de buurtschap zou een verarming kunnen betekenen voor de mogelijkheden tot sociaal contact tussen de bewoners, waardoor het leefklimaat schade zou ondervinden.¹⁷

We moeten echter wel bedenken, dat de omstandigheden van de kleine gemeenschappen op het platteland aan het veranderen zijn. De dorpen zijn uit hun isolement verlost door wegen en busverbindingen, waardoor schoolgaan en werken in de stad mogelijk is geworden.

We denken ook aan de mechanisatie van de landbouw en aan de invloed van massamedia op het leefklimaat. Ook wijzen sommigen erop, dat deze functie van de school en het onderwijzend personeel in de laatste decennia enigszins afneemt. Onderzoek naar de sociale functie der kleine scholen lijkt wenselijk.¹⁸

b. Zij maken het mogelijk, dat de kinderen hun eerste onderwijs ontvangen in de eigen vertrouwde omgeving, hetgeen wel-

¹⁵ Artikel 208 van de Grondwet en de artikelen 19, 19-bis en 19-ter van de Lager-onderwijswet 1920.

¹⁶ Betreffende de kleine scholen heeft (nagenoeg) geen empirisch onderzoek plaats gevonden. De auteurs putten veelal uit hun eigen ervaring. Soms (vooral in polemische stukken) wordt een bepaald punt door de één als een voordeel gezien en door een ander als een nadeel. Vandaar dat wij spreken van mogelijke voor- en nadelen. Nader onderzoek is wenselijk.

¹⁷ De dorpsbewoners zijn vooral om deze reden waarschijnlijk sterk gehecht aan hun eigen school.

¹⁸ De mate, waarin de school een sociaal-culturele functie vervult, is waarschijnlijk per plaats verschillend.

licht vooral voor jonge kinderen belangrijk is. Voor dezen telt ook de factor afstand het zwaarst.

c. Zij nodigt als het ware uit tot differentiatie.¹⁹

d. De klas bestaat uit meerdere leerjaren, hetgeen gunstig geacht wordt voor de sociale vorming.²⁰

e. De leerkracht kent de leerlingen en de ouders beter.

f. Er kan gemakkelijker milieu-onderwijs worden gegeven.

g. De leerlingen worden er zelfstandiger.

h. De leerlingen leren van het meeluisteren met een andere klas.

Mogelijke nadelen.

a. De kleine scholen zijn in het algemeen minder geoutilleerd. Met name is de accommodatie voor de lichamelijke opvoeding en handenarbeid minder goed.

b. Zij zijn duurder. De stichtings-, exploitatie- en personeelskosten zijn relatief hoog.

c. De spreiding in leeftijd der leerlingen belemmert het onderwijs in de lichamelijke opvoeding en de muzikale vorming.

d. Het onderwijzend personeel van de kleine school leeft en werkt vrij geïsoleerd.

e. De onderwijs- en opvoedingsresultaten zijn in sterke mate afhankelijk van één, twee of drie man.

f. De overgang naar het voortgezet onderwijs is moeilijker.²¹ In dit verband worden als moeilijkheden genoemd: de sociale aanpassing, de voorbereiding in onderwijskundig opzicht, het vaklerarensysteem, de overgang klein dorp stad.

g. Het voeren van een adequaat personeelsbeleid is moeilijk (vervangen bij ziekte, samenstellen van een juist team).

h. Het is mogelijk dat de kleine scholen hogere eisen stellen aan de leerkrachten.

i. De organisatie is moeilijker (lesrooster, leerplan, gecombineerde klassen).

¹⁹ Zo paste Miss Parkhurst de Daltonbeginselen voor het eerst toe in een 1-mansschool.

²⁰ Vgl. Jenaplan.

²¹ In het licht van uitkomsten van recente onderzoeken is het heel goed mogelijk, dat de geringere doorstroming van uit de kleine plattelandsscholen naar het 'algemeen vormend onderwijs' (u.l.o. en v.h.m.o.) of het v.h.m.o. meer een gevolg is van de samenstelling der beroepsbevolking dan van de schoolgrootte.

j. Er bestaat minder gelegenheid tot actief mondeling taalgebruik.

k. Het opvangen in klas één is moeilijker. Daar de leerlingen snel zichzelf moeten kunnen redden, wordt veelal sterk het accent op de techniek van het lezen en rekenen gelegd, hetgeen vanuit didactisch oogpunt minder wenselijk is.

l. De leerkrachten hebben meer correctie.

m. Verder wordt gezegd:

- dat het tempo soms traag is;
- dat de kans op stopwerk (werk dat de leerlingen bezig moet houden en weinig zinvol is) groter is;
- dat de leerlingen hinder ondervinden van het onderwijs in de andere leerjaren;
- dat er op de kweekscholen te weinig aandacht geschonken wordt aan de specifieke problemen van de kleine scholen.

Suggesties voor het beleid.

Er moet geprobeerd worden de nadelen te verkleinen of te doen verdwijnen en tegelijkertijd de voordelen (zoveel mogelijk) te behouden. Voorwaarde is, dat alle voor- en nadelen zo goed mogelijk ondubbelzinnig worden vastgelegd.²²

Ook zal de hypothese getoetst moeten worden, dat naarmate de kleine scholen kleiner zijn, de voordelen minder opwegen tegen de nadelen. Het beleid hoeft echter niet op de uitkomsten van een dergelijk onderzoek te wachten en kan dit ook niet.²³

Ten opzichte van het probleem van de kleine scholen zijn de volgende antwoorden mogelijk:

- a. alles bij het oude laten;
 - b. de kleine scholen opheffen en in de grotere plaatsen centrale scholen oprichten, waarheen de leerlingen eventueel per schoolbus vervoerd worden;
 - c. een samenwerkingsverband creëren tussen een aantal kleine scholen, waarin de scholen op voet van gelijkheid participeren.
- ad a.: Dit alternatief komt voor een beleid, dat gericht is op de toekomst, ons inziens het minst in aanmerking.
- ad b.: Dit alternatief, waarvoor onder meer in de Duitse staat Hessen gekozen is, lijkt ons (althans voorlopig) om verschillende

²² Hiervoor is, mede gezien de activiteit van het onderwerp, programmatisch onderzoek betreffende de kleine plattelandsscholen nodig.

²³ Een vorm van onderzoek, action-research genaamd, waarbij handelen en onderzoek hand in hand gaan, is in vele gevallen wellicht te verkiezen.

redenen moeilijk uitvoerbaar. We denken hier o.a. aan weerstanden die wellicht terecht²⁴ zullen worden opgeroepen en aan de hoge aanloopkosten.²⁵

ad c.: Dit alternatief lijkt ons het meest aantrekkelijk.

Er zijn *verschillende* vormen van samenwerking tussen de scholen mogelijk, die liggen tussen de polen a. en b.²⁶ Bij deze pragmatische aanpak, die gekenmerkt wordt door een grote mate van flexibiliteit²⁷, is het mogelijk verschillende organisatievormen uit te proberen. Zo valt o.m. te denken aan coöperatie van een aantal kleine scholen op voet van gelijkheid of het verbinden van één of meer scholen aan een grote school (*dépendance-gedachte*). In het kader van dergelijke samenwerkingsverbanden, streekonderwijsgemeenschappen, kunnen de nadelen van de kleine scholen beter bestreden worden, terwijl de voordelen (zoveel mogelijk) behouden kunnen blijven.

Dit blijkt uit de hier volgende voordelen, die een streekonderwijsgemeenschap meebrengt:

a. De leerkrachten kunnen alle gemeenschappelijke problemen binnen dit organisatorisch kader gezamenlijk bespreken en aannemen.

b. Het isolement van de leerkrachten wordt opgeheven.

²⁴ Voor een dergelijk beleid is vrij uitvoerig onderzoek vooraf zeer gewenst.

²⁵ Deze oplossing is op den duur het goedkoopst. De salarispost en de materiële exploitatiekosten dalen aanzienlijk.

²⁶ Op lokaal niveau kan *al naar gelang de situatie gehandeld* worden. Wel is enige *visie nodig* bij bouwplannen en benoemingen. In eerste instantie moet worden nagegaan in hoeverre de scholen van dezelfde richting kunnen en willen samenwerken. Samenwerking tussen scholen van verschillende richting is echter ook mogelijk (o.a. wat betreft de materiële voorzieningen). In vele gevallen is het wenselijk bepaalde afspraken betreffende de werving van leerlingen te maken.

²⁷ Deze flexibiliteit is ook ten opzichte van de wetgever nodig. Deze kent in de praktijk *'negatieve' premies* toe: bij samenvoeging van scholen worden doorgaans de maatstaven zodanig toegepast, dat het eindresultaat ongunstig uitvalt. De personeelskosten, die voor rekening van de rijksoverheid komen verminderen sterk, de vervoerskosten die door de gemeenten betaald moeten worden nemen toe. Bovendien is de vergoeding van vervoerskosten van de ouders afhankelijk van het inkomen der ouders. Er moet daarom nauwkeurig worden *nagegaan welke mogelijkheden de huidige wet biedt en welke veranderingen in de wet op korte termijn noodzakelijk zijn*, opdat creatiever experimenteren mogelijk wordt.

c. Er is een efficiënter onderwijsbeheer mogelijk: 1. aankoopbeleid; 2. rouleersysteem van leer- en hulpmiddelen; 3. leerkrachten niet meer onnodig belast met administratieve werkzaamheden; 4. gezamenlijk gebruik van hiertoe speciaal bestemde en zo gunstig mogelijk gesitueerde lokaliteiten;²⁸ 5. contacten met schoolbesturen, scholen voor voortgezet onderwijs en hulpverlenende diensten.

d. Er is tevens een beter personeelsbeleid mogelijk: 1. meer switch- en specialisatiemogelijkheden (teamvorming);²⁹ 2. aanstelling vakleerkrachten;³⁰ 3. aanstelling onderwijsassistenten³¹ (onder andere voor corrigeren en helpen in lagere klassen van zeer kleine scholen); 4. gedeeltelijke vrijstelling van een personeelslid i.v.m. permanente in-service-training en begeleiding van jonge leerkrachten; 5. het aantrekken van personeel wellicht gemakkelijker; 6. eventuele aanstelling van een onderwijsopbouwwerker³² en/of onderwijsdeskundige.

e. Ook de overgang naar het voortgezet onderwijs valt te verbeteren, door b.v.: 1. het overleg met de diverse schooltypen van voortgezet onderwijs te intensiveren. 2. leerlingen uit de hoogste klas een aantal uren naar een grotere school in een grotere plaats te laten gaan. Ook kan worden overwogen de leerlingen uit de hoogste klas(sen) van de lagere scholen naar een centrale school te sturen.

In het voorgaande is er van uitgegaan, dat het platteland zich

²⁸ Wanneer de afstanden te groot zijn kan aan een schoolbus gedacht worden.

²⁹ De leerkrachten van een streekscholengemeenschap kunnen ook als één team beschouwd worden. Ze behoeven niet de gehele week aan één klas of school les te geven. Een leerkracht met een relatief goede aanleg voor een bepaald vak (bijv. muziek, gymnastiek) kan dan het onderwijs in dat vak ook in één of meer andere klassen of op één of meer andere scholen geven. Ook behoeven de leerkrachten niet elk jaar aan dezelfde school te zijn verbonden.

³⁰ We denken hier aan vakleerkrachten voor de lichamelijke opvoeding en de expressievakken.

³¹ In de U.S.A. worden in tal van scholen deze 'teacheraids' aangetroffen.

³² Een onderwijsopbouwwerker moet vooral het gesprek binnen en tussen verschillende groepen (ouders, leerkrachten en beleidsfiguren) op gang brengen en gaande houden en tevens voorlichting geven. De diverse groepen moeten (kunnen) meedenken. De participatie en de inspraak dient toe te nemen.

steeds meer aan het algemeen Nederlands leefklimaat aanpast, dat in hoge mate door de grote steden bepaald wordt.

Onderwijsvoorzieningen dienen derhalve te voldoen aan de eisen die in de steden gesteld worden.

Wat is democratiseren?

Een grondige democratisering van onze samenleving is een van de vurigste wensen van de Partij van de Arbeid en van andere progressieve partijen in ons land. Het is een verlangen dat Van Benthem van den Bergh en ik gemeen hebben. Dat is het gemeenschappelijk uitgangspunt voor onze discussie.

Maar (dit als antwoord op de vraag van Van den Bergh) als men de politieke democratie wil versterken dan kan men toch voor de verleiding komen zulke middelen aan te prijzen, dat de bestaansvoorwaarden zelf voor een democratisch politiek bestel in gevaar raken. Hoe goed de bedoelingen ook zijn, men loopt dan het risico het tegenovergestelde te bereiken van wat men wil. Dat heb ik in mijn vorige artikel naar aanleiding van een aantal opmerkingen van Van den Bergh gemotiveerd tot uitdrukking willen brengen.

Ik ben blij, dat hij hierop is ingegaan. Zijn nadere uiteenzettingen hebben mijn vrees voor een deel weggenomen, voor een deel niet.

Van den Bergh antwoordt op een vraag van mij, dat hij zich niet 'tot tolk' heeft willen maken van Nieuw Links.

Van den Bergh verklaart uitsluitend namens zich zelf te schrijven. Dat doe ik ook. Ik wil zelfs alleen met mijn eigen woorden schrijven. Het is nodig, dat ik dit laatste onderstreep, want Van den Bergh gebruikt in zijn tweede artikel een paar uitspraken van Den Uyl om daarmee mij te bestrijden. Volgens mij legt hij die helemaal verkeerd uit, maar ik wil de discussie tussen Van den Bergh en mij niet verwarren door een strijd om de uitleg van uitspraken van een ander, al zijn die van iemand, die ik hoog acht en met wiens politieke inzichten ik het in het algemeen eens ben.

Als ik het goed zie dan zijn de meningsverschillen in onze wederzijdse discussie tot een drietal hoofdzaken terug te brengen:

1. De waardering van het parlement in een politieke democratie.

2. De vraag in hoeverre er in een politieke democratie sprake kan en moet zijn van leiding en leiders.

3. De manier waarop naar politieke macht moet worden gestreefd.

De waardering van het parlement.

In zijn tweede artikel heeft Van Benthem van den Bergh zich uitgesproken vóór het handhaven en versterken van de parlementaire democratie. Dat hij die overboord zou willen gooien had ik me ook nauwelijks kunnen voorstellen. Dat hij versterking van de parlementaire democratie niet alleen buiten het parlement om wil nastreven, zoals hij nu schrijft, daarmee stem ik van harte in.

Maar in zijn eerste artikel had hij daar in het geheel niet over gesproken en nu geeft hij m.i. weer blijk de waarde van het parlement voor de verdere ontwikkeling van de politieke democratie ernstig te onderschatten.

Laat mij eerst een misverstand uit de weg ruimen. Ik ben het er volstrekt mee eens dat het parlement niet de enige plaats is voor politieke actie. Ik heb niet alleen, zoals ik al eerder schreef, geen bezwáár tegen buiten-parlementaire actie (als die niet anti-parlementair is), ik acht die zelfs onmisbaar. Het is juist altijd mijn mening geweest, dat er te weinig buitenparlementaire politieke actie in ons land was.

Veel méér mensen dan vroeger — als het zou kunnen alle — moeten zich met de politiek bemoeien en ze moeten dat kritischer doen. Als het om dit mogelijk te maken nodig is bestaande instellingen te veranderen en gewoontes te doorbreken dan moet dat gebeuren.

Het politieke bestel in ons land leek op een obelisk, hoog met een smal grondvlak, in plaats van op een piramide, met zijn zwaartepunt onder het midden. Een parlement dat niet de vertegenwoordiging is van een democratiseringsbeweging in het gehele volk is inderdaad onvruchtbaar.

Maar dat alles neemt niet weg dat een goed werkend parlement absoluut onmisbaar is voor een democratie en dat een slechte werking van het parlement een overigens 'ideale' democratische onderbouw geweldig frustreert. Als het parlement niet goed werkt, is het dringend noodzakelijk daarin verbetering te brengen. Er is geen kwestie van voorrang voor werk in het parlement of voor democratische aktie in het volk. Beide zijn even onmisbaar.

Het parlement is de plaats waar de politieke wil van het volk zijn definitieve uitdrukking moet krijgen, zowel voor de vaststelling van de wetten als voor de bepaling van de koers van het regeringsbeleid. Er mag nog zoveel politieke actie gaande zijn bij de burgers, als een politieke wil zich niet weet door te zetten in het parlement dan blijft die wil vormloos, krachteloos, zonder uitwerking. Het parlement is het politieke beslissings-apparaat van de democratie bij uitstek.

Het is waar dat ons parlementaire stelsel te kort schiet, het is niet waar dat dit in de eerste plaats door betere bewerktuiging — hoe nodig ook overigens — te verhelpen zou zijn. Als dat waar was, zouden we voor een paar miljoen gulden uit de ellende zijn. — Was 't maar zo.

Van den Bergh zegt: 'het parlement legitimeert zonder te initiëren'.¹

Men moet goed onderscheid maken tussen 'het parlement' en 'de meerderheid van het parlement'. Sinds het algemeen kiesrecht hebben we tot nu toe alleen maar rechtse meerderheden gekend. Je kunt niet uit 't parlement halen wat de kiezers er niet eerst hebben ingestopt: 'n duidelijke politieke wil tot vernieuwing en hervorming. Maar teleurstelling over deze gang van zaken mag niet leiden tot veronachtzaming van het parlement. Zich neerleggen bij een krachteloos parlement is juist de reactie in de kaart spelen, die sinds het algemeen kiesrecht bestaat (b.v. NSB, Telegraaf) niet heeft opgehouden van zijn minachting voor dit 'praatcollege' blijk te geven, en die er alleen maar zij bij spint als deze toestand voortduurt. Want het zijn de buitenparlementaire krachten van rechts, van de gevestigde machten, die het dan winnen en niet die van links.

Wat we wél moeten doen is de positie van het parlement versterken door ons verouderde en mede daardoor verbrokkelde partijstelsel, ons kiesstelsel en ons verouderde staatsrecht, dat op een élitedemocratie is toegesneden, op de helling zetten. De overheersende positie van de confessionele partijen, die op den duur steeds naar centrum-rechts neigen moet verdwijnen.

¹ Ik zie in dit artikel helemaal af van een discussie over de voorkeur voor een 'monistische' of 'dualistische' verhouding tussen regering en parlement. Van den Bergh schijnt de tweede vorm te bepleiten, ik neig eerder tot de eerste. Een parlementaire democratie kan in beide vormen werken.

Zij, en met name de KVP, zijn er steeds meesters in geweest om opkomende progressieve meerderheden onder de kiezers schijnbaar op te vangen, maar in feite in te kapselen en krachteloos te maken.

Leiding en leiders in een democratie.

'Leiding' hoort geen vies woord te zijn, ook niet voor volbloed democraten. Hoe ingewikkelder een samenleving is (en de onze wordt haast onoverzienbaar ingewikkeld) des te meer leiding is er nodig, en des te meer leiders. Alleen de anarchist leeft in de illusie dat leiding in een samenleving zou kunnen ontbreken. Zijn bewind kan dan ook maar één dag duren.

Politieke leiding in een democratie is iets waar het gehele volk deel aan moet hebben. Maar sommigen moeten — en dat uiteraard tot wederopzeggens — speciaal met een leidinggevende taak belast worden.

Het bijzondere van het ware democratische leiderschap is, dat het uit de kiezers voortkomt, door de kiezers wordt aangewezen en gecontroleerd en dat het in dienst staat van de kiezers. Daarom kent een ware democratie geen elite, d.i. een zichzelf in het leven houdende groep van bevoorrechte wijsneuzen.

Leiders in een democratie moeten b.v. zorgen voor een stuk continuïteit in de soms snel wisselende stroom van gevoelens; voor een stuk samenhang in soms onderling tegenstrijdige verlangens; voor een stuk eenheid in een anders te verbrokkeld beleid. Ook van leiders worden initiatieven verwacht, en bijdragen voor een inspirerende visie op de toekomst.

Leiding geven in een democratie hoort te zijn een dialoog. Dat betekent spreken en luisteren aan twee kanten. Het deugt niet als de leiding maar zijn gang kan gaan en blind wordt gevolgd. De leider is er niet uit eigen recht. Een 'voortdurende stroom van ideeën en acties' van onderop tot stand brengen wat Van den Bergh wil in overeenstemming met Van Mierlo, is alleen maar toe te juichen. De gedachte is niet nieuw.

Laten we niet vergeten dat de participatiegedachte altijd ten grondslag heeft gelegen aan het democratisch socialisme in ons land.

Toen in de vijftiger jaren bleek dat de politieke par-

ticipatie als gevolg van gewijzigde maatschappelijke verhoudingen verminderde heeft de PvdA b.v. door sociologische analyses, het op gang brengen van de fakkeldragersclubs, het houden van 'horizontale' conferenties over allerlei onderwerpen van de W.B.S., geprobeerd de participatie te verbeteren. Een tijdlang met succes. De 'functionele afdelingen' of 'werkgroepen' waarover Van den Bergh en vele anderen het hebben passen uitstekend in zo'n aanpak. Het behoort tot het wezen van de democratie de machtelozen macht, de mondelozen een stem te geven.

Maar de democratie wordt evengoed geweld aangedaan als het omgekeerde het geval is, als de leiders blindelings de massa volgen, de waan van de dag. Zo'n democratie is ook ten dode opgeschreven. Democratie is een evenwichtstoestand tussen twee afgronden, beide heten zij dictatuur.

'n Democratisch politicus staat voortdurend bloot aan een dubbele verleiding, eigenmachtig en eigenzinnig te worden, of een neuzenteller, een opportunist en een demagoog. Ook in deze laatste verschijningsvorm is de politicus een gevaar voor de democratie. Hij moet als het nodig is nee kunnen zeggen ook tegen zijn eigen achterban en anders durven te beslissen. Natuurlijk zal hij zich nadien ook daarvoor moeten verantwoorden. De burgers hebben het laatste woord.

Dat bedoel ik ongeveer met de stelling 'democratie is georganiseerd vertrouwen': de kiezers kunnen nu eenmaal niet elke minuut over de schouder van hun vertegenwoordiger kijken of hij het goed doet; maar ze moeten het natuurlijk wel vaker doen dan eens per vier jaar! Zoals ik al eerder opmerkte: de gekozene moet voortdurend kritisch worden gevolgd. Blijkt hij het vertrouwen niet meer te hebben dan moet hij van de lijst verdwijnen. De kiezers moeten de vertegenwoordiger kiezen, die ze vertrouwen ook wanneer ze hem niet precies kunnen volgen. Intussen moeten de kiezers er van uit kunnen gaan, dat de gekozene het vertrouwen waard is en de gekozene dat hij dat vertrouwen heeft.

In dit verband nog een paar opmerkingen over de verhouding partij-partijbestuur-kamerfractie. De partij stelt de politieke doelstellingen vast en geeft de belangrijkste middelen aan om die te verwerkelijken. De fractie probeert die concreet vorm te geven in de dagelijkse politieke strijd met andere partijen. Eenmaal gekozen, heeft de fractie om haar

werk goed te kunnen doen echter de steun van de partij nodig. Als de fractie 'partij geeft' moet het geloofwaardig zijn dat zij spreekt voor haar partij en voor haar kiezers. Natuurlijk gaat het ook hier om een wisselwerking: de fractie moet onder meer met de hulp van de partij voortdurend tot zichzelf laten doordringen wat er aan de basis leeft en omgekeerd aan de basis verklaren wat zij doet en waarom zij dat doet.

Ik schrijf 'onder meer' met de hulp van de partij. Het gaat in een democratie niet alléén om de partijleden, om de politieke activisten die de gave en de bereidheid hebben om op vergaderingen het woord te voeren en te discussiëren.

Ik heb mij de vorige keer verzet tegen de stelling van Van den Bergh dat voor Kamerfractie en partijbestuur beide volledige 'autonomie' zou moeten gelden. Ik heb er op gewezen, dat beide organen er zo goed mogelijk voor moeten zorgen dat tegenstellingen worden vermeden. Thans blijkt Van den Bergh het hiermee niet oneens te zijn maar te bedoelen, dat partijbestuur en fractie zich met *verschillende* zaken moeten bezighouden, de eerste o.m. met activering, meningsvorming, programma-uitwerking, de tweede met wat in de Kamer aan de orde is. Ik zie tegen een dergelijke globale taakverdeling geen bezwaar, maar geloof wel dat Van den Bergh tussen deze zaken een te absolute scheiding aanbrengt. Die taken vloeien namelijk in elkaar over en daarom moet er een goed contact tussen beide organen zijn en moeten ze met elkaar rekening houden, met respect voor elkaars, andersgeaarde, verantwoordelijkheid.

De strijd om de politieke macht.

Het gaat in de politieke strijd om de macht de eigen denkbeelden te verwezenlijken. We moeten dus geen getuigenispartij worden, die zich koestert in de eeuwige zonneshijn van het eigen gelijk, op een ver en klein eiland in de politieke wereld. Ik ben blij dat Van den Bergh dat met mij eens is. Maar zijn we het werkelijk, ook in de consequenties, met elkaar eens? Van den Bergh wil geen doctrinair socialisme verdedigen, bedoelt helemaal niet dat de PvdA nooit regeringsverantwoordelijkheid zou moeten dragen. Maar is hij het er dan ook mee eens, dat de PvdA zich dan niet te veel van andere vooruitstrevende partijen en groepen mag

isoleren, dat zij in zekere mate tot regeringscompromissen bereid moet zijn en moet begrijpen dat haar program op vele punten slechts geleidelijk zal kunnen worden verwezenlijkt?

Als een linkse partij zelf niet op een absolute meerderheid kan hopen en zij wil niet principieel in de oppositie blijven, dan zijn er maar twee mogelijkheden om regeringsverantwoordelijkheid te dragen.

De eerste is op zichzelf te blijven staan en dan bij tijd en wijle samen met anderen een regeringscoalitie aan te gaan, als de omstandigheden daarvoor gunstig zijn, en er 'iets te regeren valt' naar het woord van Burger. In zo'n opstelling ligt opgesloten dat men te maken krijgt met regeringspartners, die men een andere keer tegenover zich vindt. Niets werkt meer het gemanipuleer in de hand! Men bevordert bovendien het voortbestaan van centumpartijen. De laatste halve eeuw hebben we zo'n opstelling gehad en de nadelen springen velen steeds duidelijker in het oog.

De tweede mogelijkheid is de vorming van één grote linkse progressieve partij of voorshands alleen van een concentratie van progressieve partijen met vaste afspraken, vóór de verkiezingen.

Staatkundig gezien betekent de eerste opstelling (dat de PvdA geheel op zichzelf blijft staan) handhaving van de gevestigde verhoudingen en niet de tweede, die van de progressieve concentratie zoals Van den Bergh n.m.m. geheel ten onrechte stelt. De weg van de progressieve concentratie, dát is de weg naar doorbreking van het bestaande.

Het is niet met absolute zekerheid te voorspellen, dat we met een progressieve concentratie op den duur méér van onze eigen denkbeelden zullen kunnen verwezenlijken dan wanneer wij volkomen zelfstandig blijven optreden. Garanties zijn nu eenmaal in geen enkel systeem te geven, want er hangt ten slotte altijd veel van af wat de mensen er van maken. Maar dat de kansen het grootst zijn als we de weg van de progressieve concentratie volgen, daarvan ben ik overtuigd. Alleen zó kan de zo gewenste polariteit in de politiek tot stand worden gebracht, alleen zó kan men de in ons land nog altijd overheersende macht van het politieke centrum beteugelen.

De democratische toekomstvisie.

Wie zou er nu in 's hemelsnaam in onze partij bezwaar kunnen maken tegen het ontwerpen van een democratische toekomstvisie? Het besef in onze partij is toch wel algemeen, dat een politieke partij die de maatschappij wil hervormen niet louter pragmatisch kan zijn. Ik kan het volledig eens zijn met het citaat van prof. Glastra van Loon dat Van den Bergh overneemt. Natuurlijk moeten we ons bij ons politiek handelen laten leiden door algemene maatstaven, idealen, beginselen, ook al zouden we die nooit volledig kunnen verwezenlijken.

Nu Van den Bergh met 'normatief model' niet een *blauwdruk* voor een samenleving blijkt te bedoelen, maar het ontwerp voor een volledig democratische samenleving dat we zoveel mogelijk moeten zien te benaderen, kan ik het daarmee alleen maar eens zijn. En vanzelfsprekend val ik hem bij wanneer hij de partij oproept te beginnen haar eigen ideaal van democratisering op zich zelf toe te passen.

De ideale democratische samenleving moet volgens hem zijn: eliteloos, pluralistisch (in de zin dat het individu optimale mogelijkheden krijgt om zelf zijn normen en levenspatroon te kiezen) en door de rede bestuurd.

Daar wil ik toch graag een paar kanttekeningen bij plaatsen. 'Pluralistisch' — akkoord. Maar: ieder zelf zijn normen kiezen mogen we niet absoluut en letterlijk nemen. Een samenleving kan eenvoudig niet functioneren zonder een minimum aantal door de gemeenschap als geheel erkende en gehandhaafde normen. 'Door de rede bestuurd' — de rede moet ook n.m.m. de voorrang hebben, maar de mens bestaat niet uit rede alleen, zelfs G. van Bethem van den Bergh niet naar ik zeker meen te weten.

Mijn bezwaar tegen Van den Bergh's eerste formulering van de 'democratische toekomstvisie' ging er vooral tegen dat hij de indruk wekte het ontwikkelen van die toekomstvisie en het werken er mee *in de plaats* te willen stellen van het streven naar politieke macht. Dat blijf ik een heilloze zaak vinden. Hoe belangrijker men zijn idealen vindt, des te meer moet men proberen ze concreet te verwezenlijken; stap voor stap als het niet anders kan. Ook Amsterdam en Den Haag zijn niet in één dag gebouwd, zelfs Wassenaar niet.

Ten slotte nog dit. Het is mijn indruk dat een discussie als deze zin heeft en blijkbaar toch niet zonder vrucht is voor beide partijen. Ik wil graag proberen niet in stereotiepen te denken. Mag ik aan Van den Bergh vragen zijn gebruik van het woord manipuleren eens vanuit dat gezichtspunt te bekijken?

Den Haag, 5 mei 1969

Democratiseren of manipuleren?

De tijd ontbrak mij helaas om meteen te reageren op Van Lier's kritiek ('Grenzen van de democratie', S. en D. februari 1969) op mijn analyse van de rol, die de Partij van de Arbeid in ons politieke stelsel vervult en mijn voorstellen om te proberen die te veranderen. (Democratie en Socialisme, S. en D., november-december 1968). Maar ik geloof, dat het onderwerp belangrijk genoeg is (en zal blijven) om alsnog op zijn bezwaren in te gaan.

Ik herlees nu zijn artikel en merk, dat ik allereerst Van Lier een vraag moet stellen. Hij begint met zijn instemming te betuigen met de discussie 'over inhoud en vormgeving van de politiek', die de laatste jaren ook binnen de partij op gang is gekomen. Dat is goed, vindt Van Lier, maar het is wel noodzakelijk dat 'zekere grenzen' in acht worden genomen. Ik moet dan wel aannemen, dat hij van oordeel is, dat ik die grenzen te buiten ben gegaan. Maar het enige criterium, dat Van Lier noemt is 'wanneer de bestaansvoorwaarden zelf van een democratisch politiek bestel en het functioneren daarbinnen van een democratisch-socialistische partij in het geding gaan komen.' Maar in hoeverre dat met mijn artikel het geval is, blijft duister. Daarom ben ik benieuwd naar Van Lier's precisering van de 'grenzen van de discussie', die ik zou hebben overtreden, temeer omdat de stelling van mijn artikel nu juist was dat de *huidige wijze* van 'functioneren' van de PvdA onvoldoende bijdraagt aan het versterken van 'de bestaansvoorwaarden van een democratisch politiek bestel'.

Een tweede preliminair punt is dat ik mij niet 'tot tolk' van Nieuw Links heb willen maken door te schrijven dat verzet tegen heersende ideologie van een partij en verzet tegen bestaande organisatie van een partij samengaat. Dat was een feitelijke constatering, geschreven als antwoord op de vraagstelling van de redactie, die de mogelijkheid openliet, dat het óf het een óf het ander was. Mijn artikel is uitsluitend namens

mijzelf geschreven als een poging om de consequenties uit te werken van wat 'democratie' en 'ésocialisme' als politieke beginselen voor mij betekenen.¹

Laat ik dan nu één voor één Van Liers tegenwerpingen behandelen.

1. Dat ik mogelijkheden voor versterking van de democratie *alleen* buiten het parlement zou zoeken, is een misvatting, vermoedelijk veroorzaakt door het wijdverbreide idee, dat buitenparlementaire actie gelijkstaat met anti-parlementaire actie. Ik heb heel duidelijk geschreven, dat ik bezwaar heb tegen het leggen van 'het *zwaartepunt* van de activiteiten van de partij in het parlement', dit omdat de rol van het parlement steeds meer wordt uitgehold, hetgeen Van Lier mij niet weerspreekt. Evenmin gaat hij in op mijn argument, dat de partij zoals zij nu functioneert voornamelijk bezig is met het legitimeren van beslissingen in plaats van met het initiëren en controleren van beslissingen.

Ik vind een parlement onmisbaar en zou willen, dat een deel

¹ Pas nadat ik mijn stuk had geschreven las ik het artikel van prof. mr. J. F. Glastra van Loon 'De rol van beginselen in de politiek' in *Massamedia en Politiek*, 24 essays ter nagedachtenis aan prof. mr. L. G. A. Schlichting, Utrecht 1968. Hij schrijft daarover onder meer het volgende: 'Een... onderscheidend kenmerk van deze algemenere, als *maatstaven* dienende waarden is dat hun realisering geen verzadigingspunt kent, (maar) wel een meer of minder grote benadering van die toestand. Het zijn *idealen* die men nastreeft in de verwerkelijking van een complex van andere waarden, bijv. door een bepaald evenwicht of een bepaalde verdeling van de realisering van die andere waarden na te streven. Het zijn beginselen waarnaar men zich continu richt bij het handelen en samenhandelen met anderen maar die niet zelf direct kunnen worden verwezenlijkt. Hun verwezenlijking voltrekt zich, anders gezegd, niet door telkens één handeling of complex van handelingen, niet als de uitvoering van één concreet project, maar in de wijze waarop verschillende handelingen en handelingsprojecten zich in de tijd tot elkaar verhouden. De verwerkelijking van deze waarden bestaat m.a.w. niet in een bepaalde toestand maar in vele individuen en een in principe de mensheid omvattend historisch proces.

Iedere beslissing omtrent wat in een bepaalde situatie uit hoofde van deze beginselen dient te gebeuren vereist derhalve een waardering van wat al gebeurd is. De 'toepassing' van de beginselen bestaat uit het in onderling verband brengen van een totaal van handelingen — waarbij de afgrenzing van het totaal zelf een beoor-

van de salarisverhoging van de parlementariërs gebruikt zou zijn om de staf van het parlement uit te breiden. Over versterking van het parlement is niet veel meer te zeggen dan dat het apparaat van het parlement op zijn minst tien keer zo groot moet zijn als het nu is om zijn waakhondfunctie goed te kunnen vervullen. Maar ook dan zijn we er nog niet en daarover ging mijn artikel.

2. Democratie is 'georganiseerd vertrouwen' schrijft Van Lier, en kan dus niet 'eliteloos' zijn, zoals ik zou willen. Mijn 'eliteloos' is alweer heel expliciet beschreven als criterium, als maatstaf om een politiek stelsel te beoordelen. Ik geloof ook niet, dat ooit een samenleving te verwezenlijken valt, waarin er volstrekt geen sprake meer is van delegatie van verantwoordelijkheid. Maar ik meen wel, dat we nog heel wat verder kunnen dan nu, zowel in de samenleving als — en daar zelfs op korte termijn — binnen de partij. Wat dit met 'georganiseerd vertrouwen' te maken heeft, begrijp ik niet. De term 'georganiseerd vertrouwen' moet trouwens heel voorzichtig gehanteerd

delingskwestie is — en een beslissing omtrent wat in het licht van het voorafgegene voor de toekomst moet worden gewild; wie welke offers moet brengen, aan wie welke baten dienen toe te vloeien; wie welke rechten en bevoegdheden toekomen, op wie welke verplichtingen en verantwoordelijkheden rusten; wie welke beslissingen dient te nemen en wie zich daaraan dienen te onderwerpen, enz. Het gaat hierbij om een *ontwerp* van het menselijke samenleven, niet slechts om een blauwdruk van één in een bepaalde periode voltooibaar project. Dat ontwerp, dat maatschappijbeeld waarin men zijn beginselen gerealiseerd ziet, kan meer collectivistisch of meer individualistisch, meer hiërarchisch of meer égalitair, meer centralistisch of meer decentralistisch zijn, enz; het is in géén geval een plan waarvan men de uitvoering op een bepaald moment start en de voltooiing projecteert op een bepaald moment in de toekomst. Het is veeleer een model aan de hand waarvan men bepaalde feitelikheden erkent als verworvenheden die in stand moeten worden gehouden, andere ziet als tekortkomingen die dienen te worden gecorrigeerd of uit de weg geruimd. Wat men als het één, wat als het ander beschouwt, wat men als middel, wat als doel ziet, hangt mede af van hoe men het historisch proces waarin men is betrokken waardeert.' Ik geef dit lange citaat, omdat het zo precies is wat ik heb proberen te doen: een waardering geven van wat er is gebeurd; het expliciet maken van de waarden, die ik als maatstaven wil hanteren; het opstellen van een ontwerp van menselijk samenleven als normatief model.

worden. Mensen, die uit hoofde van hun functie vertrouwd moeten worden, kunnen hem beter niet gebruiken, opdat wij niet gaan denken, dat ze bedoelen, dat wij toch vooral hen zelf moeten vertrouwen en hun gang laten gaan.

3. Hier is een verontschuldiging geboden. Het is inderdaad een onverdiend verwijt, dat onze kamerleden die een progressieve concentratie voorstaan dat alleen zouden doen omdat ze daarmee hun eigen bevoorrechte positie kunnen behouden. Ik had er bij moeten zeggen 'gewild of ongewild'. Ik geloof namelijk wel, dat het effect van het aanwenden van alle in de partij beschikbare energie om een progressieve concentratie tot stand te brengen het bestendigen van het huidige stelsel zal zijn. En de huidige fractievoorzitter wil niet anders.

Ik citeer uit zijn interview met Joop van Tijn in Vrij Nederland (22 maart 1969), waar hij over de (ook door mij voorgestane) scheiding van verantwoordelijkheden van partijbestuur en fractie zegt 'dat dat een onaanvaardbare situatie is, dat een partij dat niet verdraagt, dat dan vooral de overdracht van het fractiebeleid naar de partij en de kiezers in het gedrang komt. Politiek (en nu komt het, v. d. B.) dat is het verbinding leggen tussen de massa en de besluitvorming. Besluitvorming is bureaucratie op zichzelf. Maar politiek, dat is in die besluitvorming de verwachtingen, de vrees, de hoop, de angst van de massa van de kiezers doen reflecteren, tot uitdrukking brengen'. Dat is nu precies het elite denken – waarbij de fractie aan de top staat en de rest van de partij de fractie maar moet steunen (georganiseerd vertrouwen?) – waar ik mij tegen verzet. Den Uyl wil het goede, maar hij vindt mij wat te veel, dat hij precies weet wat het goede is, en wat 'de verwachtingen, de vrees, de hoop en de angst' van de kiezers zijn. Ik wil de voorwaarden scheppen, dat zij die *zelf* tot uitdrukking kunnen brengen.

Hier ligt inderdaad een fundamenteel meningsverschil over wat democratie als politiek beginsel inhoudt en hoe democratisch het huidige politieke stelsel is. En uit dit verschil in interpretatie van een politiek beginsel volgt een andere rangorde van prioriteiten voor politieke actie: bij Van Lier en Den Uyl voorrang voor het werk van de partij in het parlement, bij mij voorrang voor democratisering en activering binnen de partij en actieve steun aan democratiseringsbewegingen buiten de partij. Ik geloof bovendien niet, dat Den Uyl en de fractie

ooit werkelijk zullen *kunnen* wat Den Uyl als 'politiek' aanmerkt. Als hij na drie jaar nog niet eens precies begrijpt wat Nieuw Links voorstaat, zoals het interview in Vrij Nederland mij tot mijn verbazing duidelijk maakte, hoe kan hij dan middelaar voor alle kiezers zijn? Realiseert men zich in de fractie wel voldoende, wat de door Den Uyl voorgestane taakopvatting voor bovenmenselijke eisen stelt?

4. Hier suggereert Van Lier, dat ik, omdat de marges voor verandering binnen het huidige systeem zo klein zijn (wat hij alweer niet weerspreekt), de parlementaire democratie door 'een ander systeem' zou willen vervangen, wat hij een 'slechte ruil' zou vinden, die niet veel Nederlanders of veel leden van onze partij 'ook maar zouden willen overwegen'. Hier snap ik niets van, tenzij ik aanneem dat Van Lier met 'ander systeem' een 'linkse dictatuur' bedoelt. Dat sluit aan bij zijn vermaan, dat ik mij hierover wel wat duidelijker mag uitspreken. Dat hij dit na lezing van mijn artikel kan schrijven, kan ik alleen verklaren uit eenzelfde onbegrip (of denken in stereotiepen) als ik eerder bij Den Uyl aantrof. Hoe kan een streven naar radicale democratisering nu samengaan met het wensen van een linkse dictatuur? Overigens moeten we die term maar eens kwijt: een dictatuur is voor mij per definitie rechts.

5. Hierbij sluit aan, wat ik schreef over de mogelijkheid, dat een politieke partij niet alleen door middel van het opbouwen van een goed image bij de kiezers 'macht' moet krijgen om dan vervolgens zijn 'programma' te verwezenlijken (uit 'Nasmaak en Voorproef' blijkt dat ook Vondeling het zo ziet, zie bijvoorbeeld het belang dat hij hecht aan het betrekken van de 'wetenschap' bij de politiek, waarbij wetenschap dan opinieonderzoek blijkt te zijn!) maar ook kan proberen een 'model te zijn van de maatschappij die hij tracht te verwerklijken'.

Daarmee bedoel ik helemaal niet dat de PvdA nooit regeringsverantwoordelijkheid zou moeten dragen: Van Lier past alweer een stereotiep toe, ditmaal dat van 'klein partijtje, als het maar zuiver in de leer is'. Niets is verder van me dan een doctrinaire opvatting van 'socialisme' te willen verdedigen.

Wat ik wel bedoel, heb ik volgens mij duidelijk genoeg gezegd. Ik wil dat de partij zich anders organiseert, zich zo grondig democratiseert dat zij een voortdurende stroom van ideeën en acties zal kunnen voortbrengen. Een nadere uitwerking hiervan zal binnenkort in S. en D. worden gepubliceerd.

6. Ik blijf het geen slecht idee vinden om partijbestuur en fractie beide een zeer vergaande, zo niet volledige, autonomie te geven. Natuurlijk blijft de fractie gebonden aan het partijprogramma en de door het congres daaraan gegeven nadere uitwerking. Maar ik zou de fractie binnen iedere periode tussen congressen volledig de vrije hand willen geven. Daarbij sluit ik in, dat het partijbestuur zich dan ook niet uitspreekt over punten, die in de Kamer aan de orde zijn. Het partijbestuur houdt zich bezig met activering, meningsvorming, programma-uitwerking, richting geven aan wetenschappelijk onderzoek etc. Daar heeft de fractie dan weer niets mee te maken.

7. Het onbegrip van Van Lier openbaart zich opnieuw, waar hij mijn eerherstel van de democratische utopie van Marx naar 'fabeltjesland' verwijst als 'capitulatie voor de problemen en de moeilijkheden van vandaag'. Daar is geen sprake van. Een democratische toekomstvisie is volgens mij noodzakelijk om de politieke apathie en de vervreemding van de befaamde 'meerderheid' te doorbreken. Dat is ook de ratio van de noodzaak van democratisering *nu*. Alleen als mensen kunnen meebeslissen over de doeleinden van de organisatie, waar zij werken of leren, zullen ze 'redelijk' over de vragen van het 'algemeen belang' kunnen denken (en op de 'juiste' partijen stemmen!). Het is óf democratiseren óf manipuleren. Als Van Lier dat met me eens is, hoop ik dat hij ook zal inzien dat zijn opvatting van de taak van de partij hem tot manipuleren dwingt, of hij dat wil of niet.

Twée verrijkingsprojecten

In de afgelopen 10 jaren zijn door Nederlandse onderzoekers en technologen een tweetal processen ontwikkeld, waarvan het belang véér uitgaat boven dat van een stukje technische vooruitgang voor de betrokken bedrijfstak. Het eerste proces is dat van de verrijking van uranium met behulp van een ultracentrifuge. Men heeft er al geruime tijd veel over kunnen lezen. Het tweede proces is dat van de verrijking van plantaardig eiwit met behulp van langs synthetische weg bereid lysine. Lysine is een aminozuur, d.w.z. een eiwitbouwsteen, die men in dierlijk eiwit kan aantreffen maar die in plantaardig eiwit niet, of slechts in onvoldoende mate aanwezig is. De uraniumverrijking is een schakel in de splijtstofvoorziening van de kernreactoren voor de stroomvoorziening. De verrijking van uranium is onmisbaar voor de dekking van de groeiende energiebehoefte in West-Europa in de komende 20 tot 30 jaren. De bereiding van eiwitbouwstenen op grote schaal in de chemie zal een ander niet minder ernstig tekort kunnen opheffen. Ook al slaagt men er in de komende 10 tot 20 jaren in, om het tekort aan plantaardig voedsel in de ontwikkelingslanden te doen verdwijnen met behulp van moderne landbouwmethoden, dan nog blijft er het probleem van het tekort aan dierlijk eiwit. Dit gebrek is in het bijzonder voor de opgroeiende jeugd in de landen van de subtropische gordel van onze wereld een geweldige handicap. Onvolgroeidheid ook in geestelijk opzicht, is thans één van de droevige gevolgen van dit fundamentele tekort. De ontwikkeling van de lysinebereiding bij de Staatsmijnen heeft aangetoond, dat het technisch mogelijk is om in de toekomst in dit tekort te voorzien.

In technisch opzicht zijn beide processen zeer verschillend. De toepassing van ultracentrifuges vereiste de oplossing van zeer ingewikkelde mechanische problemen. Het beginsel van de scheiding met de centrifuge was bekend. Slechts door een goede samenwerking van allerlei deskundigen, afkomstig ook uit verschillende ondernemingen, is men er in ons land in geslaagd

tot een veelbelovende constructie van het geheel te komen. Zo moeilijk werden de mechanische vraagstukken geacht, dat bij voorbeeld Franse deskundigen er niet in geloofden, dat een oplossing mogelijk was. De duidelijke bereidheid, nu niet slechts in Nederland maar ook in Engeland en Duitsland om met dit proces verder te gaan, heeft aan dit wantrouwen wel wat afgedaan. Ook bij de lysinebereiding waren grote moeilijkheden te overwinnen. Niet slechts omdat het een vrij gecompliceerde en uit meerdere stappen bestaande chemische synthese was, maar ook omdat uiteindelijk een produkt moest worden gemaakt, dat als linksdraaiend aminozuur volledig verteerbaar zou zijn als voedselcomponent. Men is erin geslaagd om op technische schaal deze synthese van een optisch actieve stof met een hoge graad van zuiverheid te realiseren.

De verschillen tussen beide processen komen echter vooral tot uiting in de methode van aanpak en samenwerking bij de ontwikkeling. Bij de verrijking van uranium wist men van tevoren, dat een proces gericht op de voorziening van de Nederlandse markt onder de maat zou zijn. Wilde men van de vinding voldoende profijt hebben dan moest zij ook in andere en bij voorkeur grotere landen kunnen toegepast. Echter, in de andere landen zat men ook niet stil. Ook daar kende men de geweldig grote betekenis van het verrijkte uranium voor de energievoorziening in de komende decennia. Ook daar wenste men niet afhankelijk te worden van Amerikaanse monopolies. De Fransen bouwden een eigen verrijkingsfabriek volgens de methode van de gasdiffusie. De Duitsers zagen wat in de ultra-centrifuge. Zij zijn er veel later dan de Nederlanders mee begonnen. Nu was het uraniumprobleem nauw verbonden met het zeer geladen politieke vraagstuk van de ontwapening en de controle op het misbruik van splijtstoffen. Mede daardoor waren de regeringen direct geïnteresseerd bij de ontwikkeling van dit verrijkingsproces. Frankrijk zag niets in de ultra-centrifuge. Nederland en Duitsland vonden elkaar. Ook Engeland wilde meedoen. Daardoor kreeg de verdere ontwikkeling in een multinationalaal verband van de uraniumverrijking duidelijk het karakter van een politiek accord. Er waren grote gezamenlijke belangen in het spel.

Wel wat anders verliepen de zaken bij de ontwikkeling van de lysinesynthese. Hier bestond vooral aanvankelijk de verwachting, dat men het product langs zuiver commerciële weg ingang zou kunnen doen vinden via de binnen- en buitenlandse

markt voor veevoedertoevoegingen. De ontwikkeling geschiedde dan ook grotendeels bij de Staatsmijnen zelf. Wel werden enkele in Nederland werkzame gespecialiseerde semi-officiële organisaties op voedselgebied ingeschakeld. De niet geringe kosten werden uitsluitend door Staatsmijnen gedragen. Er werd een omvangrijke octrooioppositie opgebouwd. Echter ook de tegenvallers ontbraken niet. Dat is op zich zelf niet verwonderlijk bij de eerste uitvoering van een totaal nieuw proces op fabrieksmatige schaal. Het laatste jaarverslag van de Staatsmijnen, dat nooit bijzonder veel melding maakt van de aan technische kinderziekten ondervonden moeilijkheden, wijst in dit geval op de aan het lysineproces verbonden commerciële zorgen. Men mag hieruit afleiden, dat het voor de Staatsmijnen moeilijk zal zijn om door introductie van lysine op de veevoedermarkt een opening te maken voor dit nieuwe product. Men zal, wil men het lysine vooral bij het oplossen van het voedselprobleem van de ontwikkelingslanden tot zijn recht laten komen, de hulp van de overheid en van de internationale organisaties niet kunnen ontberen. Dat betekent, dat in dit late stadium van ontwikkeling alsnog de medewerking van de regering en misschien ook van internationale instanties zal moeten worden gezocht om het vele werk tot zijn recht te laten komen. Dat zal niet eenvoudig zijn. Anders dan bij uraniumverrijking zijn hier geen grote, dicht bij huis gelegen belangen in het geding. Er is hier immers eiwit genoeg. Bovendien stuit men bij de introductie van lysine en andere deficiënte aminozuren op een natuurlijke weerstand van landbouwmensen en voedseldeskundigen, die slechts natuurlijke voeding wensen. Het is echter zeer waarschijnlijk, zoal niet zeker, dat in de komende decennia lysine en andere producten een grote rol zullen gaan spelen in de voeding van dieren en mensen. Dat ons land daarbij een originele bijdrage zou kunnen leveren, schijnt in dit geval de regering koud te laten.

Tot zover de vergelijking tussen beide Nederlandse vindingen. Zij toont aan, hoe politiek de technologie geworden is en hoe technologisch de politiek aan het worden is. Vooral het ultracentrifugeproces zit vol politieke haken en ogen. Toen de overeenkomst van samenwerking tussen Engeland, de Duitse Bondsrepubliek en Nederland werd bekend gemaakt, bleek al spoedig hoe groot de steen was, die daarmee in de vijver van de Europese politiek was gegooid. De Fransen zagen zich de weg versperd om de in Pierrelatte opgedane ervaring met het gas-

diffusie-proces tot gelding te brengen voor de uraniumvoorziening van de zes landen van de EEG. De Italianen en ook de Belgen waren geschokt door het op het eerste gezicht wat exclusieve karakter van deze overeenkomst van twee lidstaten van Euratom met Engeland. De EEG-commissie, die thans haar best doet om voor Euratom een nieuwe en betere toekomst uit te stippelen en daartoe ook het terrein van de uraniumverrijking had uitgekozen, moest vaststellen, dat ook op dit gebied de ontwikkeling buiten haar om dreigt te geschieden. Verder vragen vele mensen binnen en buiten Europa zich met angstige spanning af, wat de gevolgen van de ontwikkeling van dit proces zullen zijn voor de verbreiding van kernwapens. Er is een zeer grondige controle van buiten nodig om te voorkomen, dat men overstapt van de nuttige toepassing op de militaire. Uit de lucht is de kleinere ultracentrifuge-installatie veel minder gemakkelijk waar te nemen, dan een van nature grote gasdiffusie-fabriek. Het feit, dat de toepassing van de ultracentrifuge veel minder energiekosten met zich meebrengt, maakt bovendien de weg naar de militaire toepassing gemakkelijker. Het wantrouwen is er niet minder op geworden, nu het gevecht tussen Brandt en Kiesinger om voor de aanstaande verkiezingen in de Duitse Bondsrepubliek tot ondertekening van het non-proliferatieverdrag over te gaan, in het nadeel van Brandt is beslist. Enige voorlopige garantie kan men vinden in de afspraak, de twee eerste proeffabrieken in Engeland en in Nederland te bouwen en niet in West-Duitsland. Nederland heeft het non-proliferatieverdrag ondertekend en zich in beginsel bereid verklaard de controle van het Internationale Atoomagentschap te aanvaarden. Bovendien geldt voor Nederland de thans reeds goed functionerende controle op de civiele toepassingen van atoomenergie van Euratom. Niemand weet echter, hoe de verdere ontwikkeling van de standplaatsen en de verbreiding van de uraniumverrijkingsinstallaties zal zijn. Het ligt voor de hand, dat men ze niet zal uitzaaien over de landen, die verrijkt uranium willen afnemen. Aan de andere kant mag niet worden vergeten, dat dit proces anders dan het gasdiffusie-proces zich gemakkelijk leent voor een opdeling in verschillende fabrieken, omdat men er geen grote eigen krachtcentrale voor nodig heeft.

Er zijn dus in politiek opzicht nog vele vraagtekens. De Nederlandse regering heeft toen zij de weg van samenwerking met Engeland en Duitsland koos, een moeilijke keuze moeten

doen. Enerzijds kon zij moeilijk in Euratomverband met Frankrijk in zee gaan, omdat daarbij de Nederlandse ontwikkeling niet zou zijn geaccepteerd. De Fransen hebben er nooit twijfel over laten bestaan, dat ze niet geloofden in het ultracentrifugeproces. Door met Engeland en Duitsland gelijktijdig in zee te gaan, bereikt men enerzijds het voordeel van de grotere Duitse markt en anderzijds scheidt men een politiek tegenwicht tegenover onverhoopte en tot nu toe nog achterwege gebleven pogingen in de Duitse Bondsrepubliek, deze ontwikkeling ook voor andere minder vreedzame doeleinden te benutten. Bovendien scheidt men een precedent van samenwerking tussen een aantal lidstaten van de EEG met het Verenigd Koninkrijk op een voor de toekomst van Europa zeer belangrijk terrein. Daarmee is duidelijk een punt gescoord tegenover de politiek van de Franse president, de Gaulle. De vraag is echter, of bij deze opzet in de komende tijd niet meer stuk gemaakt zal worden in Europa, dan strikt genomen onvermijdelijk en nodig is om de naar hegemonie over klein Europa strevende krachten in Frankrijk en ook in Duitsland het hoofd te bieden. Veel zal daarbij afhangen van de bereidheid, andere landen uit de Europese Gemeenschap te betrekken in deze ontwikkeling. Zij mogen mee gaan doen pas nadat overeenstemming is bereikt tussen de drie partners over de voorwaarden, waarop derde landen kunnen toetreden. Dat heeft nu reeds verontrusting en zelfs enig wantrouwen gewekt bij Italië. Ook de bereidheid, deze ontwikkeling geheel en al veilig te stellen van enig misbruik op het militair, atoomaire terrein zal nog wel duidelijker tot uitdrukking moeten komen dan in de voorlopige overeenkomst het geval is. Interessante en essentiële punten daarbij zijn de Duitse houding ten opzichte van het Verdrag tegen de verspreiding van kernwapenen en de wijze, waarop in het bijzonder ook de Engelse fabriek zal worden opgezet en gescheiden worden gehouden van de militaire verrijking te Capenhurst.

Bij dit alles is er nog de in kringen van sommige deskundigen bestaande twijfel over de economische betekenis van de tripartite overeenkomst voor Nederland. Er is de afspraak gemaakt, dat de Nederlandse inbreng in de ontwikkeling van beide installaties, maar ook in het profijt daarvan één derde van het geheel zal zijn. Op zichzelf geen gek resultaat. De vraag is echter, of de kennis, die Nederland inbrengt niet meer waard is. Het is niet denkbeeldig, dat de politieke motieven om tot samenwerking over te gaan, zwaarder hebben gewogen

dan de economische motieven bij het aanvaarden van het Nederlandse aandeel van één derde. Er moest echter een keuze worden gedaan. Men kan het de regering en de andere verantwoordelijke instanties niet kwalijk nemen, dat ze de weg van een politiek accoord en van de internationale samenwerking hebben gekozen boven die van een verdere ontwikkeling in nationaal verband, waarbij men ongetwijfeld op ernstige weerstanden van economische politiek zou zijn gestuit, indien men het product van deze Nederlandse vinding aan de man had trachten te brengen.

Vergelijkt men de medewerking van de overheid bij de verdere ontwikkeling van deze naar hun aard verschillende processen, dan moet ondanks alle drukte die er over de ultracentrifuge is gemaakt worden gesteld, dat de Nederlandse regering in dit laatste geval reuze haar best heeft gedaan om de weg vrij te maken voor de verdere ontwikkeling. Dat kan niet worden gezegd van de hulp aan het lysineproject. Van een duidelijke bereidheid om dit Nederlandse initiatief extra kansen te geven is tot nu toe weinig gebleken. Toch zou het een regering, die een vooruitziend technologisch beleid wil koppelen met een verbetering van de positie tegenover de derde wereld, niet misstaan zich enige offers te getroosten om dit project door de moeilijke beginjaren heen te helpen. Dat het niet gebeurt, is blijkbaar het gevolg van het feit, dat er geen groot mercantilistisch en politiek nationaal belang in het geding is. Of misschien ook wel omdat er van een samenhangend technologisch ontwikkelingsbeleid in ons pragmatisch koopmanslandje nog geen sprake is. Het kan geen kwaad dit nog eens duidelijk gedemonstreerd te zien bij de vergelijking van deze twee verrijgingsprocessen. Ze zijn niet uitgevonden om er een kleine groep of een bevoorrecht land machtiger of rijker mee te maken.

De beëindiging van de conventie van Yaoundé

Posthumus Meijjes schreef in het maartnummer van *Socialisme en Democratie*, dat veel zo niet alles overwegende het goed zou zijn als in 1969 het verdrag, dat de EEG met 18 Afrikaanse landen heeft, verlengd wordt. Zoals de meeste dingen in de wereld zal ook de associatie zijn goede kanten hebben, toch overweegt in tegenstelling tot PM, bij mij de kritiek.

Ik heb waarschijnlijk een andere kijk op wat samenwerking tussen rijke en arme landen moet zijn, dan PM. Zekerheid daarover heb ik niet, want zijn benadering van de conventie van Yaoundé is zo relativerend, dat ze soms zelfs ironisch aandoet.

PM stelt in zijn artikel een vraag:

In welke mate heeft de conventie bijgedragen tot het verwerven van een grotere zelfstandigheid der 18 Afrikaanse landen? en: Is op grond van het antwoord op deze vraag de vernieuwing gewenst? PM geeft zijn antwoorden in drie fasen:

1. Op grond van een beschouwing over de ontwikkeling in de Nederlandse standpunten (de SER, de Nationale Raad van Advies etc., de Regering) komt hij tot de konklusie, dat zijn vraagstelling in tegenstelling tot vroeger, thans maar weinig voorkomt. Hij zoekt daar vervolgens een verklaring voor.

2. Toch blijkt er kritiek op deze Eurafrikaanse blokvorming te zijn, wat doet vermoeden, dat zijn vraag wel degelijk gesteld wordt. Hij analyseert, relativeert en verwerpt waar mogelijk deze kritiek.

3. Hij beantwoordt zijn vragen uiteindelijk positief door niet alleen de kritiek op de Conventie te kritiseren, maar door nog eigen argumenten aan te voeren. Er zou bijv. met de associatie als instrument, even los gedacht van de 18 van Yaoundé, zelfs een vorm van ontwikkelingsamenwerking tot stand kunnen komen, die in allerlei opzichten positief te waarderen valt, ware het niet dat zoiets thans volgens PM tot het politiek onhaalbare behoort. Dit gedeelte van PM's betoog zou ik daarom als voorbeeld van de ironische aanpak willen bestempelen, die ik zoëven noemde.

Wat ik over de Conventie van Yaoundé denk zou ik willen neerschrijven in confrontatie met PM's intrigerend betoog.

De vraagstelling.

Wat draagt de associatie bij aan de ontwikkeling van de 18 Afrikaanse landen naar grotere zelfstandigheid in politiek, maar vooral economisch opzicht. Het is o.a. deze normatieve vraag geweest, die bij de Nederlandse regering, toen het verdrag van Rome tot stand kwam, twijfel heeft gewekt aan de wenselijkheid van een speciale band van de EEG met de Franse, Belgische en Italiaanse koloniën.

Zou de associatie niet leiden tot het handhaven van de Franse, (Belgische, Italiaanse) economische en politieke positie in Afrika met ons goedvinden en mede op onze kosten?

Zou de associatie niet op de één of andere wijze ons betrekken in de Franse en Belgische koloniale politiek?

De geassocieerde gebieden waren toen nog niet onafhankelijk en de Franse koloniale oorlog in Algerië behoorde tot de aktualiteiten. Natuurlijk bood de associatie op lange termijn en pas wanneer de koloniën onafhankelijke staten zouden zijn geworden én de EEG-lidstaten het werkelijk zouden willen, de gelegenheid tot de geleidelijke afbraak van vooral de Franse dominerende positie. Maar heel veel mocht men daarvan toch niet verwachten.

Een konflikt tussen de geassocieerden en vijf EEG-lidstaten enerzijds en Frankrijk anderzijds op dit punt moest uitgesloten worden geacht. De geassocieerden weten dat op zo'n openlijk konflikt in de EEG weinig kans bestaat, omdat de EEG landen met zichzelf en 'Europa' meer bezig zijn dan met hen. De associatie is zeker historisch, maar ook in het huidige denken en handelen van de Europese politici, een afgeleide van de Europese politiek, zoals Frankrijk en zijn EEG-partners die zien.

Een aanduiding daarvan is toch de wijze waarop met de relatief grote agrarische belangen van de geassocieerden rekening wordt gehouden in het verdrag van Yaoundé en in de praktijk. Dit springt vooral in het oog als we de regelingen t.b.v. hun geringe industriële produktie ermee vergetijken. En kunnen de geassocieerden zich een openlijk konflikt veroorloven met Frankrijk of de EEG als geheel?

Guinée brak met Frankrijk zodra het onafhankelijk werd. De prijs was hoog. De kosten van een openlijk konflikt dat leidt tot een breuk met de EEG, zouden voor de geassocieerden niet gering zijn. De positie van geassocieerden te midden van de andere

arme landen is daarom door hun band met de EEG vaak moeilijk. Ik herinner aan de Conferentie van Caïro uit 1962, de Algemene Vergadering van de VN uit 1963, de UNCTAD I uit 1964, de Kennedyronde en andere GATT zaken, de Conferentie van Algiers en uiteindelijk de UNCTAD II.

Maar Nederland houdt kennelijk goede moed. De geleidelijke vermindering van het buitentarief, de afbraak van het Franse koloniale surprixstelsel, de diversificatie programma's en andere hulp gefinancierd uit het E.O.F. zouden de geassocieerden helpen op hun weg naar grotere zelfstandigheid. In deze conceptie maakt de associatie zich overbodig als het doel van de zelfstandigheid van de geassocieerden in bepaalde mate bereikt wordt. Wanneer dat moment gekomen is? Hoe meet je absolute of relatieve zelfstandigheid zou de weervraag kunnen zijn. En nog los daarvan zou je je kunnen afvragen of wij ook iets te maken hebben met de zelfstandigheid van zo'n ongeveer 70 andere ontwikkelingslanden. Maar goed, laat ons even stil blijven staan bij de associatie met 18 Afrikaanse landen.

De grote vraag is dan of de grote lidstaten van de EEG deze conceptie met Nederland delen. Sterker nog of Nederland er zelf nog in gelooft. Een intrigerende vraag als we er van zouden uitgaan dat de geassocieerden nooit anders gewild hebben dan zich met behulp van de associatie sterk te maken, wat een steeds lossere band met Frankrijk en andere ontwikkelde landen zou impliceren. De Europese Commissie en in diens voetsporen de Sociaal Economische Raad stellen in ieder geval andere vragen dan Nederland blijkbaar vroeger gedaan heeft.

Kan de Gemeenschap met behulp van de associatie een rol vervullen op het gebied van de ontwikkelingssamenwerking?

Moet de associatie niet voortgezet worden, omdat hij een stabiliserende factor in Afrika is?

Is het niet gewenst dat de associatie gehandhaafd moet worden om te voorkomen dat er een vacuüm geschapen wordt in Afrika?

Op al deze vragen geven beide instanties een bevestigend antwoord. Wordt dan de primaire, eerder genoemde prealabele vraag van PM, niet gesteld? Er zijn andere vragen gesteld over de bestaansgronden van de associatie en er zijn ook klaarblijkelijk andere concepties aan de orde dan degene die PM verder in zijn artikel toetst aan eigen en andere kritiek. Het lijkt wel of de primaire vraag van PM niet zo relevant meer is.

Het gaat er niet om de kritiek op de huidige associatie uitsluitend te toetsen aan de norm of hij in de praktijk kan bijdragen tot

de zelfstandigheid van de geassocieerden, maar of andere concepties aan de associaties ten grondslag worden gelegd, die de onafhankelijkheid van de geassocieerden bedreigen door hen die voor een belangrijk deel uitmaken wat hun inhoud en praktijk zal zijn.

De kritiek

Naar mijn mening zijn er drie concepties met varianten daarop, aan de orde:

1. De EEG stelt voorop de ontwikkelingslanden zoveel mogelijk bij hun economische ontwikkeling te helpen, er daarbij uitgaande dat zij het recht hebben op een eigen ontwikkeling zowel intern als extern. Verbanden die voortkomen uit de koloniale periode en discriminerend werken ten opzichte van grote groepen ontwikkelingslanden en bovendien de totstandkoming van wereldwijde regelingen ten behoeve van alle ontwikkelingslanden belemmeren, moeten verdwijnen. Dit impliceert de afbraak van de associatie in hun huidige vorm. Het is echter heel goed denkbaar dat een aantal ontwikkelingslanden uit vrije wil en uit nuttigheidsoverwegingen bepaalde samenwerkingsverbanden aangaan met ontwikkelde landen. Zij dienen dan echter in overeenstemming te zijn met de GATT, incl. hoofdstuk 4¹ De listige pogingen van de EEG om de huidige associaties in overeenstemming met de GATT zonder hoofdstuk 4 te verklaren, moeten als schadelijk en onbehoorlijk van de hand worden gewezen. Kruisverbindingen à la PM worden daarmee door mij niet aanvaardbaar gevonden:

— De EEG kan moeilijk de ene helft van een schakel zijn tussen de ontwikkelde met de ontwikkelingslanden. De wijze waarop de EEG vaak van mening verschilt met de andere rijke landen als het om ontwikkelingssamenwerkingsvraagstukken (vooral handelspolitieke) gaat, toont dit aan.

— De 18 geassocieerden zijn niet representatief, noch invloedrijk in de groep van de ontwikkelingslanden, mede omdat ze geassocieerd zijn. De associatie brengt immers met zich mede, dat zij in verband worden gebracht met de opstelling van de EEG in allerlei handelspolitieke kwesties, die bij de ontwikkelingslanden weinig waardering ondervindt.

¹ Hoofdstuk IV bindt alleen de contracterende partijen van de GATT die het hebben geratificeerd. Daartoe behoort Nederland wel en Frankrijk niet.

– Het is de vraag of beide groepen van landen in hun respectievelijke omgeving de rol van verbindingsschakel ook willen vervullen, los nog van de vraag of ze dat kunnen (zie punt 1 en 2).

– Direct daarmee houdt de belangrijke vraag verband in welke richting het instrument van de associatie door de betrokkenen moet worden aangewend en of zij daarin tot overeenstemming kunnen komen.

2) De Franse Eurafrika conceptie, die een excl. binding tussen het Europa van de zes met de Francophone Afrikaanse landen voorstaat (en een minderheid gewezen Belgische en Italiaanse koloniën) onder een haast vanzelfsprekende Franse hegemonie. Frankrijk droomde inderdaad bij de totstandkoming van het Verdrag van Rome dat het deze kant zou uitgaan. De associatieregelingen met Nigeria, Kenia, Uganda en Tanzania, wijzen er reeds op dat Frankrijk hier zijn zin niet volledig heeft gekregen, wat echter niet wegneemt dat de Franse invloed zowel op de inhoud als op de praktijk van de associatie groot is. De exclusieve Franse Eurafrika conceptie schijnt dan ook verlaten en plaats gemaakt te hebben voor de volgende:

3) Het opbouwen van een economische en ten dele ook politieke invloedssfeer in Afrika onder auspiciën van de EEG maar onder Duitse en Franse leiding, eventueel ten koste van Amerikaanse en Engelse posities. Engelse waarnemers vatten de uitbreiding van de associaties naar de Engelstalige landen zo op. Ik citeer b.v. Patrick Keatly uit *The Guardian* van 1 mei 1969: 'If Germany and the other tour(!) members of the Common Market Countries to accept the tough line laid down by President De Gaulle, from 1970 onwards Britain will become a minor supplier of industrial goods to Kenya, Uganda and Tanzania. Their 30 million inhabitants would by then be given special tariff treatment to cars and 39 other products of the six Common Market Countries. This is the conclusion to be drawn from the negotiations which are at the half-way stage'. Je kunt er van zeggen dat ook het eindprodukt van de onderhandelingen niet veel afbreuk doet aan deze konklusie. Het is in ieder geval volkomen in strijd met GATT hoofdstuk 4 en de resoluties van UNCTAD 1 en 2 en waarschijnlijk door Kenia, Uganda en Tanzania aanvaard, omdat ze begrepen dat de EEG niet van plan is werkelijk uitvoering te gaan geven op *afzienbare termijn* aan de zojuist aangeduide internationale besluiten. Als daarbij nog gevoegd wordt dat volgens niet onbelangrijke instanties de EEG dusdanige banden met Afrikaanse landen moet hebben, opdat de stabiliteit er bevordert wordt, en tevens

dat de afwezigheid van dusdanige banden een gevaarlijk vacuüm schept, moet men zich afvragen of de associatie niet ontaardt in een neokolonialistisch instrument nieuwe stijl. Deze kritiek op de concepties die bij de vernieuwing van de Conventie van Yaoundé een rol spelen, wordt niet weerlegd met de opmerking dat een breuk met het koloniale verleden in alle opzichten, noch wenselijk noch mogelijk is. Dit is te statisch gedacht. Het gaat er om of de huidige situatie veranderbaar is in progressieve richting d.i. een samenwerking van rijke en arme landen op basis van gelijkwaardigheid en respect voor hun politieke, sociale, economische en culturele integriteit. Een associatie, maar dan gemoduleerd volgens hoofdstuk 4 van het GATT en de resoluties van UNCTAD 1 en 2, lijkt mij voor dit streven meer bevorderlijk, dan de huidige merkwaardige gang van zaken die ik bij PM te veel bevestigd, maar die ik verwerpelijk vind.

Een grof schandaal

'Informatie over Spanje', publikatie van de werkgroep 'Huwelijk en gezin', Prod. Voorl. Dienst van Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, september 1968, 32 pagina's (f 1,-).

Door de werkgroep 'Huwelijk en gezin' van de commissie voor Contact en Overleg inzake Bijstand aan Buitenlandse Werknemers werd een informatie samengesteld over Spanje. De samenstellers wilden in kort bestek algemene informatie geven over land en volk. Het resultaat is droevig te noemen. In plaats van een door een deskundige commissie samengestelde informatie, waaraan zeker behoefte bestaat, is nu aan de hand van merendeels propaganda-materiaal van het Franco-bevind (men vergelijkte daartoe maar de literatuur-opgave!) een verhaal gepubliceerd dat niet objectief genoemd mag worden. Het is bovendien ergerlijk, want het gaat hier toch om een min of meer officiële publikatie.

Onder het hoofd staatkundige gegevens wordt in enkele regels een overzicht van de jongste geschiedenis van Spanje gegeven. Heel lakoniek wordt even vermeld dat 'in 1936 de Spaanse Burgeroorlog begon en in 1939 door Franco werd beëindigd'. De lezerskring, waarvoor deze informatie bestemd is, wordt wel enigszins misleid, want die prachtige zin verbloemt het feit, dat juist Franco in 1936 die burgeroorlog ontketende door in opstand te komen tegen de wettig gekozen regering en daardoor 1 à 2 miljoen doden op zijn geweten heeft.

Wel hangt men een verhaal op over de Organieke wet van 1966, hetgeen weinig interessant is, gezien het karakter van deze informatie.

Juist door de gebeurtenissen van de laatste tijd zou het nuttig geweest zijn, om hier bijvoorbeeld enkele woorden te wijden aan het carlisme.

Bij de bespreking van de godsdienstige samenstelling van Spanje struikelt de commissie over de godsdienstvrijheid, die

onder invloed van het Concillie in Spanje enigermate zou zijn toegenomen. Vol trots wordt melding gemaakt van het feit, dat er 'zelfs een wet is die bepaalt dat alle kerken, die zich als zodanig hebben aangegeven en bekend zijn bij de regering, juridische bescherming genieten'. Deze kwalijke wet betekent, dat de niet katholieke godsdiensten zijn gelijkgesteld aan verenigingen en derhalve onder de Minister van Justitie vallen. Deze heeft de bevoegdheid alle inkomsten en uitgaven te controleren. Predikanten van de niet katholieke genootschappen moeten worden ingeschreven op het Ministerie van Justitie, waarbij de beperking is gemaakt voor predikanten van r-k huize¹, die natuurlijk niet zijn toegelaten! Aan het einde van deze informatie wordt een lange lijst van katholieke zielzorgers – waaronder een aantal keiharde Franco-adepten – van de Spaanse werknemers in Nederland opgenomen. Er ontbreekt uiteraard een lijst van zielzorgers t.b.v. de niet-katholieke Spanjaarden, hoewel die ook hier hun werk verrichten². Fatsoenshalve had de werkgroep hier aandacht aan moeten schenken; tenslotte leven wij in een land waar wel volledige godsdienstvrijheid bestaat. In dit verband is nog vermeldenswaard, dat in het Madrileense dagblad 'ABC' van 4 juli 1964 door pater F. J. Peiro S. J. over het Spaanse protestantisme wordt geschreven, als zijnde een 'kunstmatig probleem,' zoals dat ook het geval is met de politieke gevangenen, de mijnwerkers van Asturië, etc., die slechts dienen om het regiem aan te vallen!

Het punt, dat over de vakbeweging handelt, is eveneens zeer stieriel opgesteld. Er wordt gesproken over 'syndicaten', zonder erbij te vermelden wat hieronder wordt verstaan³. Een nadere toelichting zou ook hier op zijn plaats geweest zijn, met het oog op het belangrijke verschil tussen deze 'syndicaten' en de ons bekende vrije vakbeweging. Als protest tegen het falen van deze 'syndicaten' zijn in nagenoeg alle Spaanse steden spontaan zgn 'arbeiderscommissies' ontstaan.

Overigens heeft de zgn. liberalisering op vakbondsgebied evenmin enige verbetering gebracht. In het verslag van de Spaan-

¹ 'Het Evangelie in Spanje', nr. 12 (juni 1967), pag. 5.

² Id., nr. 11 (februari 1967), geeft op pag. 12 e.v. uitvoerige mededelingen over de Spaanse evangelisatie in Nederland.

³ De zgn. verticale syndicaten omvatten zowel werkgever als werknemer in een bepaalde bedrijfstak.

se verticale vakbeweging⁴ wordt nog eens heel uitdrukkelijk de instelling van deze eenheidsvakbeweging aangegeven, wier beginselen overeenkomen met de fascistische Nationale Beweging. Andere bonden dan deze beweging zijn uitdrukkelijk verboden.

Dit alles is ook in het enige jaren geleden gepubliceerde rapport van de Internationale Commissie van vrije Juristen te Genève⁵ vastgesteld. Dat deze commissie nog steeds kritisch staat tegenover het Franco-regiem, moge blijken uit het nog onlangs verzonden protest tegen de uitzonderingstoestand in Spanje.⁶

De werkgroep schijnt alleen maar oog gehad te hebben voor het paradijselijke leven in Franco-Spanje, waar men voor de goede dingen van het leven altijd nog wel geld schijnt te hebben' (pag. 13 van deze informatie). Een dergelijke kinderlijke mededeling vormt wel een schril contrast met de protestakties van vrouwen en kinderen, wier mannen, resp. vaders in de gevangenis zitten. Hun enige misdaad was, dat ze voor hogere lonen hadden geprotesteerd.

In deze gehele brochure is krampachtig vermeden, feiten of zaken te vermelden, die enigermate onwelgevallig zouden kunnen zijn voor het 'bevriende staatshoofd'. Het past volkomen in het straatje van de Luns-politiek.

Overigens sluit deze informatie ook geheel aan bij het in vele Spaanse Tehuizen hier te lande gevoerde beleid. Alles wat niet in overeenstemming lijkt met het regiem wordt geweerd. Om nogmaals op de literatuuropgave terug te komen. Het is namelijk volkomen onduidelijk, waarom bij de opzet van deze 'informatie' zoveel franquistisch propagandamateriaal moest worden gebruikt. Er is toch in Nederland genoeg literatuur beschikbaar om op een deskundige wijze een 'informatie' over Spanje samen te stellen. Het uitmuntende boek van prof. Geers over Spanje⁷ vindt bijvoorbeeld geen plaats in deze 'informatie', wel het in blinde haat jegens de Spaanse Re-

⁴ IV Trade Union Congres (Tarragona, May 1968), Eng. uitgave van de Organización Sindical Española, Paseo del Prado, 18; Madrid.

⁵ 'Spain and the Rule of Law', Genève, 1962. Het antwoord van Franco op dit rapport is gepubliceerd onder de titel 'España, estado de derecho', Madrid, 1964.

⁶ 'Le Socialiste' (Toulouse), 27 februari 1969.

⁷ Prof. dr. Geers, 'Spanje', uitg. Wereldvenster, 3e druk 1961, Baarn.

publiek geschreven boek van Dr. H. H. van Lier⁸. Laatstgenoemde spreekt dan ook over 'opruiers' en 'fanatici die op een burgeroorlog aansturen' als hij de buiten Spanje verblijvende oppositie bedoelt⁹.

Mede gezien de huidige omstandigheden in Spanje, zou het beslist juister geweest zijn een 'informatie' te publiceren, welke meer is gericht op de werkelijkheid. Zoals de zaak nu ligt, is het ronduit schandalig dat onder een min of meer officiële vlag iets dergelijks als 'informatie over Spanje' wordt opgediend.

M. J. SPAENY

⁸ Dr. A. H. H. van Lier, 'Spanje' (Terra-reeks), 2e druk 1955.

⁹ Op. cit., bladz. 109, resp. 334.

Biografische gegevens

J. H. N. Grandia — Adjunct-directeur van het Wetenschappelijk Bureau voor het Onderwijs van de gemeente Rotterdam. Docent (part-time) aan een dagopleiding voor leraren. Redactiesecretaris van het maandblad *Paedagogische Studiën*, tijdschrift voor onderwijs en opvoeding. Voorzitter van de Sectie Onderwijs van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk instituut van de Partij van de Arbeid.

Drs. M. Santema — is wetenschappelijk medewerker van de afd. schoolpaedagogiek en onderwijskunde van het Paedagogisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen.

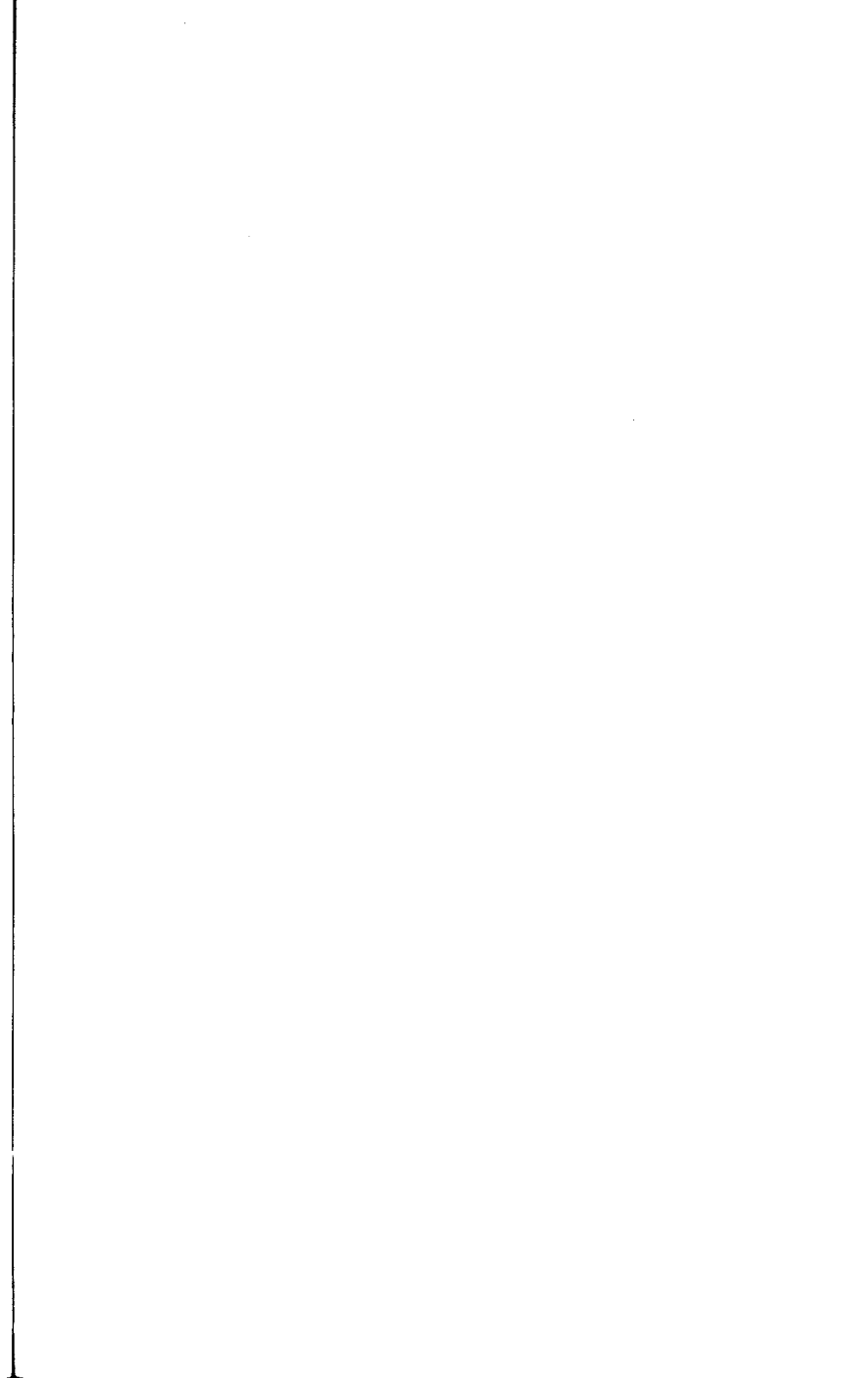
Th. J. A. M. van Lier — is lid van de Tweede Kamer.

G. van Benthem van den Bergh — medewerker International Institute of Social Studies in Den Haag.

A. P. Oele — lid van de Tweede Kamer.

Drs. A. van der Hek — is wetenschappelijk medewerker van het Koos Vorrink Instituut van de Partij van de Arbeid. Hij studeerde sociale wetenschappen, studierichting internationale betrekkingen, aan de Universiteit van Amsterdam.

Een schets van de stand van zaken Kamer en Regionaal beleid

Aan de nog jonge geschiedenis van het regionaal economisch beleid is een nieuwe paragraaf toegevoegd, in de vorm van de 'Nota inzake de sociaal-economische aspecten van het in de jaren 1969 t.e.m. 1972 te voeren regionale beleid'.¹ Deze nota werd begin februari 1969 in de Tweede Kamer behandeld.

Hieronder zal nader ingegaan worden op:

1. de geschiedenis van het regionaal economisch beleid in Nederland;
2. de betekenis van de laatst behandelde nota, gezien:
 2. 1. als schakel in het tot nu gevoerde beleid;
 2. 2. in de concrete situatie van de dag;
 2. 3. tegen het Kamerdebat over genoemde nota.
3. de betekenis van de PvdA-publikaties 'Memorandum Noorden des land'² en 'Twente-Oost-Gelderland in de lift'³ en de essentiële verschilpunten met het huidige beleid;
4. op grond van de punten 1 tot en met 3 hoop ik dan ook nog enkele conclusies te kunnen trekken.

1. *Beknopte geschiedschrijving.*

Nadat in 1946 zeer lokaal, nl. in het veengebied Zuidoost-Drente, een begin was gemaakt met regionaal economisch beleid, werd een bredere aanpak vastgelegd in een nota die in 1952 verscheen en tot 1959 dienst deed. De nota van 1952 richtte zich op het gehele Noorden des lands.

In dat jaar nl. kende deze regio een uitzonderlijk hoog werkloosheidspercentage (10 pct.). Het beleid van toen richtte zich op de structurele werkloosheid. Het hielp iets, hoewel het voor een belangrijk deel aan de fabelachtige vertrekoverschot-

¹ Zitting 1968-1969, nr. 9805

² Uitgave Tweede Kamerfractie PvdA, juni 1968.

³ Uitgave PvdA-Overijssel en Gelderland, febr. 1969.

ten moet worden toegeschreven dat de werkloosheidspercentages in het Noorden werden gedrukt.

In 1959 werd het regionale beleid anders ingericht. De grote vertrekoverschotten leidden tot vershraling van de regio en er ontstond een versnelde migratie naar de Randstad. Dat deze feiten een rol speelden bij de overweging van een nieuw regionaal beleid, blijkt wel uit de formulering van de doelstellingen voor de periode 1959-1963.

Die doelstellingen luiden:

1. spreiding van de industrie in het kader van de ruimtelijke ordening;
2. het tegengaan van de bevolkingsexpulsie en de daarmee gepaard gaande vershraling van woon- en leefklimaat in sommige regio's;
3. de bestrijding en voorkoming van structurele werkloosheid in de regio's.

In 1964 verscheen een nieuwe nota over het industriespreidingsbeleid, ⁴ welke het begin van een ombuging betekende. Als doelstellingen werden geponeerd:

1. betere spreiding van de bevolking;
2. betere spreiding van de werkgelegenheid;
3. verbetering van de welzijnsmogelijkheden.

De indiener van deze nota, de toenmalige staatssecretaris Bakker, begon met een meer op een beperkt aantal kernen gericht regionaal beleid. De zgn. secundaire kernen zouden nog slechts voor een beperkte tijd van de faciliteiten gebruik mogen maken.

Een definitieve ombuging van het regionale beleid kwam met de verschijning van de Tweede Nota ruimtelijke ordening ⁵ en met de Groeinota ⁶

Niet alleen dat de nadruk werd gelegd op een betere regionale spreiding van bevolking, welvaart en welzijn, maar de Tweede Nota R.O. schetste voor een groot aantal der probleemregio's belangrijke vestigingsoverschotten en maakte de noodzaak van forse uitbreidingen van de werkgelegenheid, en daarmee een impliciete bestrijding van de structurele werkloosheid, duidelijk.

Wat de Groeinota betreft, hierin wordt gesteld ⁷ 'dat een

⁴ Zitting 1963-1964, nr. 7703.

⁵ Tweede Nota over de ruimtelijke ordening in Nederland, 1966.

⁶ Nota inzake groei en structuur van onze economie, 1966.

⁷ Pag. 113

bewust spreidingsbeleid ook uit een oogpunt van economische groei en structuur positieve kanten kan hebben of in zichzelf gewenst is.' Daaraanvolgend wordt opgemerkt:

'De kennelijke voordelen van agglomeratievorming mogen niet door het spreidingsbeleid worden miskend. Daarom zal spreiding gepaard moeten gaan met de vorming van industriële concentraties.

De bedoeling is te komen tot een beperkt aantal goed geutilleerde industriecentra, die in aantrekkelijkheid voor de industriële ondernemer kunnen concurreren met de grote centra in het Westen.'

Gesteld kan dus worden dat tijdens het beleid zoals dat door het kabinet-Cals werd gevoerd een nadrukkelijke accentverschuiving heeft plaatsgevonden binnen het regionaal beleid, waarbij met name de doelstelling van betere spreiding van de bevolking, middels forse vestigingsoverschotten in de te stimuleren regio's, naar voren werd geschoven. In Zuid-Limburg kon het kabinet-Cals laten zien hoe serieus zij de industriële ontwikkeling in probleem-regio's opvatte.⁸

Na de val van het kabinet-Cals kwam het kabinet-Zijlstra, dat te maken kreeg met stijgende werkloosheid. Een stijging die het gehele land betrof doch waarbij opnieuw bleek hoezeer de zwakere regio's hiervoor het gevoeligst waren. Op 13 januari 1967 diende het kabinet een nota⁹ in waarin uitbreiding van de faciliteiten werd aangekondigd welke tot dan toe voornamelijk bestonden uit de premie- en prijsreduktieregeling.¹⁰ De belangrijkste maatregel die het kabinet-Zijlstra trof was de premieregeling voor investeringen in vaste activa. Na het overgangskabinet-Zijlstra kregen we dan het kabinet-De Jong, waaronder het volgende plaatsgreep.

Nadat de Kamer medio 1967 de toestand in de textielindustrie¹¹ had besproken, kwam begin januari 1968 de Nota Noorden des lands.¹² De kritiek op deze nota geleverd is in hoofdzaken

⁸ Zitting 1965-1966, Nota inzake de mijnindustrie en de industriële herstructurering van Zd.-Limburg, nr. 8424.

⁹ Zitting 1967, nr. 9001.

¹⁰ Subsidie voor aankoop grond en gebouwen.

¹¹ Nota inzake de katoen-, rayon- en linnenindustrie, zitting 1967, nr. 9139.

¹² Zitting 1967-1968, nr. 9458.

wel bekend. Met name de tegennota van de PvdA-fractie is diep op het analytisch deel van de nota ingegaan. Essentieel achtten de samenstellers van de tegennota dat de regering wel stelt de centrale doelstellingen van de Tweede Nota R.O. te handhaven, doch dat daarvan in de praktijk niets blijkt. Ten eerste liet de regeringsnota de eis van een belangrijk vestigingsoverschot vallen en in de tweede plaats sloot zij zich aan bij een conclusie van het Centraal Planbureau, een conclusie die luidt dat voor de periode tot 1980 bij het te voeren beleid zeer waarschijnlijk een voortzetting van de tot 1935 opgetreden trendmatige ontwikkeling is te verwachten. Die trendmatige ontwikkeling leidt volgens het CPB tot een verdere vermindering van de arbeidsreserve en tot enige aantrekking van arbeidskrachten uit andere provincies of uit het buitenland. Met andere woorden, een taakstellend karakter in de zin van de Tweede Nota R.O. kwam niet meer aan bod. De PvdA-tegennota concludeerde dan ook dat zowel de doelstelling van een krachtiger spreiding van de bevolking als die van het opheffen van welzijnstekorten was verdwenen. Wat bleef was spreiding van de werkgelegenheid.

We zullen nog zien dat de nota over het beleid tot 1972 niet veel gunstiger wordt beoordeeld. Maar eerst iets meer over die Nota.

De nu behandelde nota voor 1969 t.e.m. 1972 komt in een korte inhoud hierop neer: (zie ook kaartje op volgende pagina).

In algemene termen wordt in de nota gesteld, dat

- in het noorden een verder terugdringen van de structurele werkloosheid tot de reële mogelijkheden behoort;
- voor het oosten een ontwikkeling mogelijk lijkt die niet sterk van het landelijk gemiddelde afwijkt;
- dat de Zeeuwse arbeidsmarkt in beginsel gunstige vooruitzichten biedt;
- dat Noord-Brabant en Zuid-Limburg in de komende periode tegenover niet geringe problemen op de arbeidsmarkt zullen staan.

Als doelstelling van het te voeren beleid worden genoemd:

1. het bestrijden van de structurele werkloosheid in bepaalde gebieden als de nog steeds meest fundamentele doelstelling;
2. in samenhang daarmee pogen om op langere termijn een meer bevredigende regionale ontwikkeling te krijgen van werkgelegenheid, produktie en inkomen;

3. de wenselijkheid om een betere ruimtelijke spreiding van bevolking en van economische activiteiten te bereiken.

De nieuwe beleidsmaatregelen in de nota genoemd, zijn in hoofdzaak:

a. de stimulerings- en herstructureringsgebieden worden uitgebreid met Helmond en omgeving en een deel van Venlo en omgeving.

b. Behalve de investeringen van nieuwe vestigingen worden nu ook uitbreidingen van bedrijven in deze gebieden gepremieerd, althans zolang de werkloosheid dat nodig maakt.

c. Van de incidentele regeling voor faciliteiten voor dienstverlenende bedrijven wordt een algemene regeling gemaakt.

d. Door het Centraal Planbureau en het Centraal Bureau voor de Statistiek zullen regionale prognoses worden gemaakt.

2. De betekenis van de nota 1969 t.e.m. 1972.

2. 1. De nota als nieuwe schakel in het gevoerde beleid.

De aan het eind van het eerste hoofdstuk gegeven samenvatting van de laatste nota geeft het beeld van een voortzetting van de beleidsopvattingen die ook reeds uit de Nota Noorden des lands waren gebleken.

Van een taakstellend beleid t.a.v. de regionale problematiek is sinds het kabinet-De Jong geen sprake meer. De trendmatige ontwikkeling tot nu toe wordt als plus-minus-voldoende aanvaard en hier en daar, zo goed en zo kwaad dat lukt, over een enkel heuveltje geholpen. De conclusie: voor een volgend kabinet zijn er bergen werk te verzetten. De positieve betekenis van de Nota is dan ook zeer gering, waar het gaat om een beleid zonder duidelijke taakstelling en om een beleid dat niet actief gevoerd wordt of zal worden.

2. 2. De concrete situatie tot heden.

In de volgende paragrafen zullen een aantal feitelijke gegevens worden omschreven die u gedetailleerd terugvindt in bijlagen.

2. 2. 1. Ontwikkeling werkgelegenheid (tabel 1 en 1.1 zie blz. 361).

Gemeten vanaf 1960 is de totale werkgelegenheidsontwikkeling in het Noorden, Limburg, Zeeland en N.-Holland beneden het landsgemiddelde gebleven.

2. 2. 2. Ontwikkeling industriële werkgelegenheid (tabel 2 zie blz. 362).

Het aandeel van de industriële werkgelegenheid in de totale werkgelegenheid is tussen 1955 en 1965 in het Noorden het sterkst gestegen. Deze regio heeft procentueel gezien echter na het Westen het geringste aandeel industrie in het totaal.

Wat de groei van het aantal in de industrie werkzame personen betreft, vallen de zwakke posities van Overijssel en Limburg op.

TABEL 1.

Werkgelegenheidsontwikkeling 1955-1965 per provincie
(x 1000 manjaren)¹⁾

	1955	1960	1965
	1960=100	abs.	1960=100
Groningen	100	171	106
Friesland	100	161	104
Drenthe	98	110	110
Overijssel	96	300	110
Gelderland	96	448	109
Utrecht	93	244	110
Noord-Holland	97	790	106
Zuid-Holland	96	1009	107
Zeeland	101	101	103
Noord-Brabant	92	542	110
Limburg	96	306	106
Nederland	96	4182	108

1) Door afrondingsverschillen is enige afwijking met de cijfers per landsdeel mogelijk.

Bron: Nota regionaal beleid (9805).

TABEL 1.1.

Aandeel in procenten van drie sectoren in de werkgelegenheid per landsdeel (excl. bouwnijverheid).

		Noor-	Oosten	Westen	Zuiden	Neder-
		den				land
Landbouw	1955	26	18	8	15	13
	1960	22	15	7	12	11
	1965	16	12	6	9	9
Industrie	1955	23	35	30	39	32
	1960	26	36	28	41	32
	1965	29	35	27	41	32
Bouwnijverheid	1955	8	9	8	10	9
	1960	10	9	9	9	9
	1965	11	11	9	11	10
Diensten + overheid	1955	43	38	54	36	46
	1960	42	40	56	38	48
	1965	44	42	58	39	49

Bron: Nota regionaal beleid.

TABEL 2.

Ontwikkeling industriële werkgelegenheid

	Absolute aantallen		Gemiddeld stijgingspercentage per jaar in de periode		
	1957	1967	1957 1962	1962 1965	1965 1967
Groningen	33,0	40,9	3,6	2,7	— 1,5
Friesland	23,4	32,1	5,6	2,3	—
Drenthe	17,4	26,5	8,6	3,0	— 1,5
Overijssel	101,9	96,3	0,8	0,3	— 4,0
Gelderland	110,4	126,4	2,4	2,0	— 2,0
Utrecht	51,8	52,1	1,2	1,7	— 5,0
Noord-Holland	168,7	172,2	1,0	0,3	— 2,0
Zuid-Holland	205,2	211,4	0,6	1,0	— 1,5
Zeeland	12,8	16,8	3,2	2,7	2,0
Noord-Brabant	184,0	209,8	3,0	1,0	— 2,0
Limburg	115,3	107,5	0,8	0,7	— 6,0
Nederland	1023,2	1091,9	1,8	1,0	— 2,5

Bron: Nota regionaal beleid.

TABEL 3.

Werkgelegenheidsontwikkeling in de dienstensector en de overige sectoren, 1955–1965

	Gemiddeld stijgingspercentage per jaar	
	dienstensector	overige sectoren
Noorden	0,9	0,5
Oosten	2,3	0,7
Westen	1,8	0,1
Zuiden	2,2	0,9
Nederland	1,9	0,5
w.v. overheid	1,0	
bedrijven	2,2	

Bron: Nota regionaal beleid.

2. 2. 3. *Ontwikkeling dienstensector (tabel 3 zie blz. 362).*

Het aandeel van de dienstensector in de totale werkgelegenheid per landsdeel ligt in het Zuiden, het Oosten en het Noorden beduidend lager dan het landelijk gemiddelde. Het Westen torent bijna even hoog boven het landelijk cijfer uit, als het Zuiden eronder ligt.

De conclusie is gerechtvaardigd, dat de dienstensector in de stimulerings- en herstructureringsgebieden onvoldoende is ontwikkeld. Dit houdt mede verband met een in onvoldoende mate aanwezig zijn van stuwende industrie. Voorts kan verband gelegd worden met een lager behoefteniveau en met te weinig agglomeraties van formaat en de daarbij behorende vormen van dienstverlening.

2. 2. 4. *Ontwikkeling in de landbouw (tabel 4 zie blz. 364).*

In de jaren tussen 1955 en 1965 is het aandeel van de landbouw in de werkgelegenheid in alle regio's gedaald, en wel in het Noorden het sterkst, hoewel dit landsdeel nog veruit het hoogste landbouwpercentage in haar totale werkgelegenheid kent. Ook het Oosten ligt in dit opzicht hoger dan het landsgemiddelde.

1. 2. 5. *De industriële werkgelegenheidsstructuur (tabel 5 zie blz. 364)*

In deze en enkele volgende paragrafen worden op dezelfde wijze als in de voorgaande enkele gegevens over de regio's omschreven, te beginnen met de industriële werkgelegenheidsstructuur. Hierbij blijkt dat de sterkste negatieve afwijking tussen 1957 en 1967 te vinden zijn in Overijssel, Friesland en Limburg.

2. 2. 6. *De groeikracht (tabel 6 zie blz. 365).*

De economische groeikracht¹³ (meetpunt 1960) was in Zuid-Limburg, de Peel-Noord-Limburg, Tilburg, het Groningse platteland en Zeeland het zwakst. Daarna volgen Drente en Twente-Oost-Gelderland. Dit beeld geldt zowel de meting naar toegevoegde waarde als die naar de groei in arbeidsbezetting.

¹³ Zie: De functie van Twente in de Nederlandse economie, prof. dr. I. H. Klaassen, 1968.

TABEL 4.

Ontwikkeling van de werkgelegenheid in de landbouw (incl. bosbouw en visserij) sinds 1955. per provincie

	1955	1960	x 1000 manjaren 1967 ¹⁾
Groningen	31	26	17
Friesland	43	36	26
Drenthe	35	31	23
Overijssel	57	52	43
Gelderland	82	69	56
Utrecht	19	16	13
Noord-Holland	49	45	36
Zuid-Holland	75	68	60
Zeeland	25	22	16
Noord-Brabant	76	65	50
Limburg	40	35	26
Nederland	532	465	366

¹⁾ zeer voorlopig.

Bron: Nota regionaal beleid.

TABEL 5.

Afwijking van de industriële werkgelegenheidsstructuur in de provincies ten opzichte van die in het gehele land

	(1) 1957	(2) 1967	(3) (2) — (1)
Groningen	5	4	— 1
Friesland	6	4	— 2
Drenthe	3	4	+ 1
Overijssel	7	4	— 3
Gelderland	3	3	0
Utrecht	3	2	— 1
Noord-Holland	4	3	— 1
Zuid-Holland	4	3	— 1
Zeeland	3	2	— 1
Noord-Brabant	2	2	0
Limburg	9	7	— 2
Gemiddelde afwijking	4	3	— 1

Bron: Nota regionaal beleid.

Bij de samenstelling van deze tabel ging het Ministerie van Economische Zaken uit van de landelijke verdeling der werkgelegenheid over de diverse bedrijfsklassen. Iedere klasse verzorgt in zeker jaar een bepaald percentage van het geheel aan arbeidsplaatsen. Hiertegenover wordt de situatie in de provincie geplaatst, waardoor eventuele afwijkingen kunnen worden geconstateerd. De verschillen per provincie worden opgeteld en gedeeld door het totaal der bedrijfsklassen. Per provincie zien we dan de procentuele afwijking in het industriële werkgelegenheids patroon van het landelijk beeld. De cijfers in de laatste kolom geven aan of de afwijking t.o.v. het landelijk cijfer groter of kleiner is geworden.

TABEL 6.

De groeikracht van de economisch-geografische gebieden in Nederland in 1960 (Nederland = 100).

No. Gebied	Index r w*	Index Arb.** bez.	No. Gebied	Index r w*	Index Arb.** bez.
1 Gron. bouwstr.	19	15	14 Den Haag en omgeving	152	178
2 Stad Gron. en omgeving	123	137	15 Gouda en om- gev. Rijnstr. Z.H.	65	70
3 Friesland	42	48	16 Dordr. en Al- blasserwaard	90	104
4 Drentse veen- koloniën en zandgronden	26	4	17 Rotterdam en omgeving	103	115
5 Zuiddr. rand- geb. en N.W. en N.O. Overijssel	58	56	18 Nijmegen, Be- tuwe	81	85
6 Twente, Oost Gelderland	26	15	19 Zeeland	19	22
7 Z.W. Overijssel, W. Achterhoek	45	56	20 W. N.-Brabant, Baronie van Breda	84	96
8 Veluwe, Velu- wezoom	100	122	21 Tilburg en omg.	10	7
9 N. N.-Holland, West-Friesland, N.Kennemerland	48	52	22 's-Hertogenbosch en omgeving	90	89
10 IJmond, Zuid Kennemerland	132	156	23 Eindhoven en omgeving	110	130
11 A'dam en omg.	155	178	24 Peel, Noord Limburg	16	7
12 Utrecht en omg.	135	159	25 Midden Limburg	58	67
13 Het Gooi, Utrechtse Heu- velrug	148	174	26 Zuid Limburg	3	7

* r w = Toegevoegde Waarde ** Arb.bez. = Arbeidsbezetting.

Bron: Prof. dr. L. H. Klaassen: De functie van Twente in de Nederlandse economie.

TABEL 7.

Investeringsquoten per sector en per regio, 1960

	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Nederland
landbouw	8,9	11,8	9,0	11,4	10,1
industrie	17,0	14,6	17,3	14,5	16,1
diensten	28,2	30,3	23,9	33,6	26,8
totaal	19,4	19,6	19,8	19,8	19,7

Bron: Nota inzake groei en structuur van onze economie (1966).

2. 2. 7. *Investeringsen (tabel 7 zie blz. 365).*

De investeringsquoten (de procentuele verhouding tussen de regionale bruto investeringen in de sectoren en de bruto toegevoegde waarde in die sectoren) lagen in 1960 in alle regio's op een ongeveer gelijk niveau.

De investeringsquoten naar sector worden hier buiten beschouwing gelaten.

2. 2. 8. *Arbeidsreserve. (tabel 8 zie blz. 367)*

Om de regel met een uitzondering te bevestigen treft u hieronder rechtstreeks de cijfermatige gegevens over de werkloosheid in 1967 en 1968 aan.

Met deze gegevens kan het inzicht in de werkloosheid evenwel niet compleet zijn. In tabel 9 (zie blz. 371a) vindt u de arbeidsreserve in 1967 en 1968 naar sector en naar regio in absolute cijfers. In tabel 10 (zie blz. 371a) leest u de procentuele opbouw van de arbeidsreserve per provincie naar de onderscheidene beroepsgroepen. In het daarop volgende diagram vindt u van het cijfermateriaal uit tabel 10 een ruwere samenvatting. (zie blz. 371a).

Kort omschreven kan gesteld worden:

a) de werkloosheid werd in 1967 en 1968 voor het grootste deel gevormd door de categorieën bouwvak b. en u. en minder geschikten. Naar provincie onderverdeeld zijn hierin evenwel nogal wat afwijkingen te bespeuren. In de meeste provincies is weliswaar de landelijke trend mede-dominant maar met name de randprovincies vertonen stuk voor stuk wel degelijk een eigensoortige werkloosheid. Hierbij speelt de landbouw een sterke rol.

b) Van 1967 op 1968 is de werkloosheid gedaald, behalve in Zuid-Holland en Zeeland.

Naar beroepsgroepen gezien waren in diverse provincies uitzonderingen te vinden op het landelijk verloop van daling of stijging van werkloosheid binnen een bepaalde beroepsgroep. Zuid-Holland, Zeeland en Limburg blijken wat dit betreft het meest uit de pas te lopen.

c) Wat de opbouw van de werkloosheid betreft en het verloop daarvan in de afgelopen twee jaar kan het diagram op blz. 368

TABEL 8.

Geregistreerde arbeidsreserve van mannen

	Absolute cijfers		In % van de mannelijke afhankelijke beroeps- bevolking	
	1967	1968	1967	1968
Groningen	6014	5284	5,5	4,8
Friesland	4208	3833	4,3	3,9
Drente	5537	4319	8,0	6,1
Overijssel	8044	7267	4,1	3,7
Gelderland	8739	6954	2,9	2,3
Utrecht	2461	2245	1,4	1,3
N.-Holland	6402	6291	1,2	1,2
Z.-Holland	9183	9714	1,3	1,4
Zeeland	1568	1602	2,6	2,6
N.-Brabant	15346	13830	3,9	3,5
Limburg	11101	11007	5,1	5,0
Nederland	78603	72346	2,8	2,5

inzicht verschaffen, alsmede tabel 10. De belangrijkste wijzigingen in de opbouw van de werkloosheid in 1968, vergeleken bij 1967, vindt men in een vrij forse daling van het aandeel van de bouwvakken b. en u. en een even forse stijging van het aandeel der minder geschikten. Deze stijging is niet alleen relatief maar ook absoluut een feit.

d) Op grond van de voorgaande paragrafen mag de conclusie worden getrokken dat ten eerste het werkloosheidspercentage in de regio's ook relatief nog hoog is en dat de daling van de percentages voor een belangrijk deel door conjuncturele oorzaken tot stand is gekomen en dat aan het structurele karakter ervan te weinig is verbeterd. (Men leze ook 'Het structurele werkgelegenheidsbeleid', S en D november 1968).

2. 2. 9. Migratie (tabel 11 zie blz. 372).

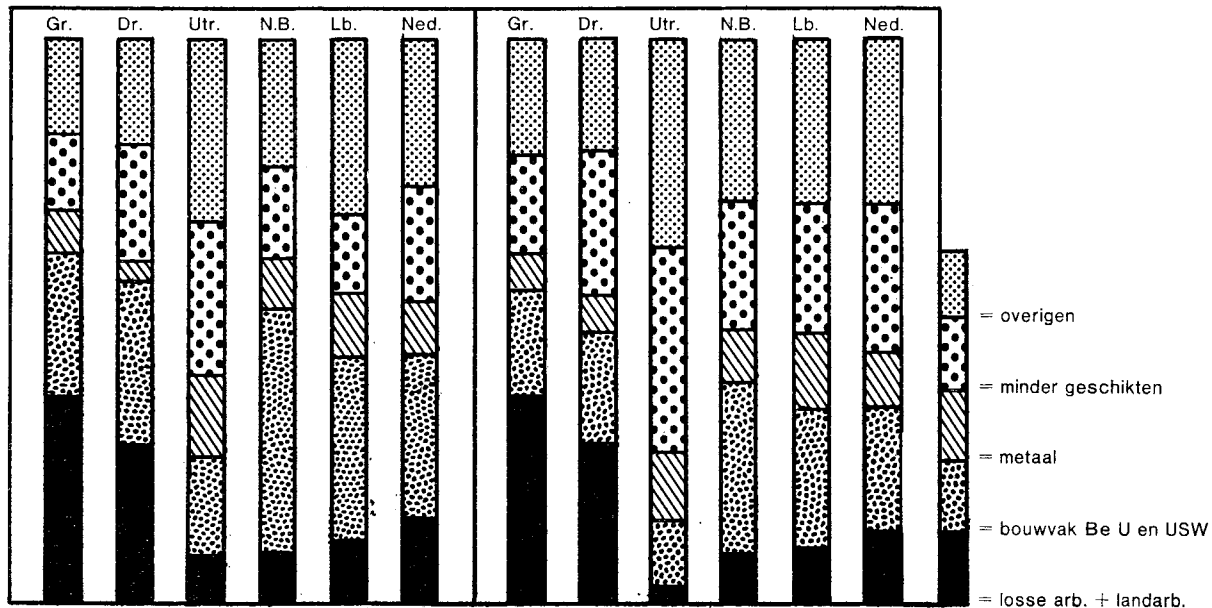
Van de provincies die de stimulerings- en herstructureringsgebieden uitmaken heeft alleen Drente (vanaf 1961) een overigens zeer bescheiden vestigingsoverschot.

In het algemeen kan echter tevens gesteld worden, dat de vertrekoverschotten van de regio's geringer worden.

Aandeel van enkele groepen in de werkloosheid.
(zie: 2.2.8. onder c)

1967

1968

2. 2. 10. *Migratie en werkloosheid (tabel 12 zie blz. 371).*

Het verband tussen werkloosheid en migratie kan doorgaans slechts laat achteraf worden afgelezen. In het advies over het arbeidsmarktbeleid komt de SER tot de conclusie: '...bleek dat de provincies waarvan het werkloosheidspercentage hoog ligt t.o.v. het landelijk percentage in de periode 1957-1958 tot 1961-1962 een binnenlands vertrekoverschot vertonen'.

2. 2. 11. *Inkomensverschillen (tabel 13 zie blz. 371).*

In 1963 lagen alle provincies buiten Utrecht, Noord- en Zuid-Holland beneden het Nederlandse indexcijfer. Drente, Friesland en Noord-Brabant bleven het verst achter, wat ook in 1955 al gold.

In de periode 1955-1963 wisten wel al deze gebieden (met uitzondering van Zeeland) hun relatieve positie iets te verbeteren.

¹⁴ Bron: Maandverslagen arbeidsmarkt.

2. 2. 12. *Samenvatting.*

De voorgaande gegevens nog eens overziend, is geen andere conclusie mogelijk dan dat de regio's op vrijwel alle terreinen een duidelijke, slepende achterstand hebben bij de gemiddelde landelijke stand, een achterstand, die vergeleken bij het Westen des lands nog evidentier is. Een onvoldoende bijgetrokken regionale ontwikkeling komt overigens tot uitdrukking in bv. deelnamepercentages in diverse takken van onderwijs en in — uitzonderingen weer daargelaten — andere delen van het voorzieningenniveau.

2. 3. *Het Kamerdebat over de Nota 1969 t.e.m. 1972*¹⁵

Ik zal u hier niet vermoeien met het weergeven van het gehele Kamerdebat en zal me beperken tot de hoofdlijnen bij enkele sprekers. De sprekersrij werd geopend met de heer *Nelissen (kvp)*. Hij toonde zich nogal tevreden met de situatie zoals die tot dit moment was gegroeid, wees er op dat in de afgelopen 10 jaar ongeveer de helft van de groei van het aantal industriële arbeidsplaatsen was toe te schrijven aan bedrijven die zich met vestigingsfaciliteiten in de stimuleringskernen hebben gevestigd, wees er voorts op dat de structurele component in de werkloosheid in de stimuleringsgebieden in de afgelopen jaren is gedaald en wees er tenslotte op dat er over de regionale ontwikkeling eigenlijk nog bitter weinig gegevens voorhanden zijn.

Over de doelstellingen van het regionale beleid liet de heer *Nelissen* zich iets minder positief uit. 'In de Nota', zo zei hij, 'geeft de Minister een duidelijke prioriteit aan het opheffen van de structurele werkloosheid in de stimuleringsge-

TABEL 11.

Vestigingsoverschotten naar regio (afgerond op 100-tallen).

	Noorden	Oosten	Westen	Zeeiland	Zuiden
1957	— 9100	1600	6600	— 1000	2100
1960	— 6800	4100	3300	— 2500	2000
1963	— 600	2700	— 5600	— 900	3700
1967	— 700	3500	— 3000	500	— 1800

Bron: C.B.S., Maandstatistiek van Bevolking en Volksgezondheid

¹⁵ Handelingen II, pag. 1412—1496.

TABEL 9.

Arbeidsreserve per provincie en per beroepsgroep in 1967 en 1968
(Bron: Maandverslagenarbeidsmarkt)

	Groningen		Friesland	
	1967	1968	1967	1968
Landarbeiders	1002	1038	555	672
Metaalbewerkers	394	296	228	190
Textiel e.d.	45	38	19	7
Bouwvak B.en U.	943	531	702	468
Bouwvak wsw.	519	460	606	578
Chauffeurs e.d.	193	152	151	135
Scheepvaartpers.	140	112	36	29
Handels- en kantoopers..	316	346	180	171
Horecapersoneel	78	91	70	94
Losse arbeiders	1179	902	669	384
Overige beroepen.	392	338	234	213
Minder geschikten	815	980	757	893
TOTAAL	6014	5284	4208	3833

TABEL: 10.

Opbouw naar beroepen van de arbeidsreserve per provincie(beroepen in % van t

TOTAAL	100	100	100	100
Landarbeiders	17	19	13	18
Metaalbewerkers	7	6	5	5
Textiel e.d.	1	1	1	-
Bouwvak B. en U.	16	10	17	12
Bouwvak wsw.	9	9	14	15
Chauffeurs e.d.	3	3	4	3
Scheepvaartpers.	2	2	1	1
Handels- en kantoopers..	5	7	4	4
Horecapersoneel	1	2	2	2
Losse arbeiders	19	17	16	10
Overige beroepen.	6	6	5	7
Minder geschikten	14	18	18	23

	Drente		Overijssel		Gelderland		Utrecht		N.-Holland	
	1967	1968	1967	1968	1967	1968	1967	1968	1967	1968
278	350	336	334	155	148	22	22	220	176	
363	266	683	531	814	582	355	285	546	541	
31	17	510	310	85	85	19	9	79	79	
929	448	2035	1332	2010	967	329	208	783	469	
548	404	921	859	709	421	72	41	156	108	
160	145	324	258	334	217	117	89	250	251	
27	24	26	25	44	40	17	11	103	83	
158	164	516	576	711	767	308	362	854	1279	
41	46	110	147	191	226	87	85	276	320	
310	867	721	510	830	389	192	78	207	144	
579	514	444	401	672	559	263	255	849	837	
115	1075	1411	1985	2185	2546	678	801	2079	2005	
537	4319	8044	7267	8739	6954	2461	2245	6402	6291	

taal der provincie).

100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
5	8	4	5	2	2	1	1	3	3
6	6	9	7	9	8	14	12	9	9
1	—	6	4	1	1	1	—	1	1
17	11	25	18	23	14	13	9	12	8
10	9	11	12	8	6	3	2	3	2
3	3	4	4	4	3	5	4	4	4
1	1	1	1	1	1	1	1	2	1
3	4	6	8	8	11	12	16	13	20
1	1	1	2	2	3	3	4	4	5
23	20	9	7	9	5	8	4	3	2
10	12	6	5	8	8	11	11	13	13
20	25	18	27	25	37	28	36	33	32

Z.-Holland		Zeeland		N.-Brabant		Limburg		Nederland	
1967	1968	1967	1968	1967	1968	1967	1968	1967	1968
170	253	129	166	323	369	99	127	3290	3663
982	1137	76	82	1269	1211	1462	1434	6972	6554
33	38	20	27	303	311	113	78	1257	998
1214	782	105	94	5102	3267	2835	2082	16987	10646
209	166	147	156	1202	1050	746	672	5836	4914
489	555	104	92	637	563	552	586	3312	3042
376	407	20	22	36	31	42	45	866	829
1106	1495	78	95	1012	1219	807	988	6045	7463
441	508	72	93	174	217	230	251	1772	2078
1092	733	209	143	1132	847	1121	986	8663	5983
977	1163	95	116	1715	1590	1719	1708	7926	7693
2095	2478	508	516	2444	3156	1576	2047	15663	18480
9183	9714	1568	1602	15346	13830	11101	11007	78603	72343

100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
2	3	8	1	2	3	1	1	4	5
11	12	5	5	8	9	11	13	9	9
1	-	1	2	2	2	1	1	2	1
13	8	7	6	35	23	25	19	22	15
2	2	10	9	8	7	7	6	7	7
5	6	7	6	4	4	5	5	4	4
4	4	1	1	1	-	1	-	1	1
12	15	5	6	7	9	7	9	8	10
5	5	5	6	1	2	2	2	2	3
12	8	13	9	7	6	10	9	11	8
10	12	6	7	11	12	16	16	10	11
23	25	32	32	16	23	14	19	20	26

TABEL 12.

Verband tussen (a) binnenlandse migratie en (b) werkloosheid*) in het voorgaande jaar; 1958-1967

Jaar van migratie	Werkloosheids-Provincies waar werkloosheid relatief gering ***) is		Provincies waar werkloosheid relatief groot ***) is		
	percentage voor geheel Nederland in het voorgaande jaar	Aantal met vestigings-overschot	Aantal met vertrek-overschot	Aantal met vestigings-overschot	Aantal met vertrek-overschot
1958	1,9	5	1	0	5
1959	3,7	3	2	1	5
1960	2,8	5	1	1	4
1961	1,7	5	1	0	5
1962	1,2	4	2	1	4
1963	1,1	3	3	2	3
1964	1,1	3	3	2	3
1965	0,9	4	1	2	4
1966	1,1	3	2	4	2
1967	1,4	4	3	1	3

*) Werkloosheid gemeten naar de omvang van de geregistreerde arbeidsreserve van mannen.

**) Relatief gering = beneden nationaal gemiddelde; relatief groot = boven nationaal gemiddelde.

Bron: SER, Advies over het arbeidsmarktbeleid. (1969).

TABEL 13.

Indices van het gemiddelde inkomen per hoofd van de bevolking (Nederland = 100)

	1955	1963
Groningen	92	92
Friesland	79	83
Drenthe	76	82
Overijssel	89	90
Gelderland	87	92
Utrecht	103	105
Noord-Holland	118	114
Zuid-Holland	112	110
Zeeland	100	98
Noord-Brabant	85	88
Limburg	89	90
Nederland	100 (= f 1710)	100 (= f 3031)

Bron: Nota regionaal beleid.

bieden. Ik kan dat wel volgen, (...), maar toch meen ik dat in toenemende mate het aspect van de ruimtelijke spreiding belangrijker wordt.' 'Ik meen', zo zei de heer Nelissen voorts, 'dat men bij een optrekkende conjunctuur alle mogelijkheden moet benutten om tot een structuurverbetering voor de werkgelegenheid in deze gebieden te komen.'

Van de heer Nelissen ging ook het initiatief uit om de afbraak van de investeringsaftrek voor de stimulerings- en herstructureringsgebieden ongedaan te maken. Een motie hierover werd aanvaard. Minister Witteveen heeft inmiddels te kennen gegeven de motie technisch niet uit te kunnen voeren. Politiek is dat interessant, financieel was de motie juist iets minder gewichtig dan ze lijkt.

De anti-revolutionair *Goudzwaard* had een fundamenteel betoog, praktisch geheel gewijd aan de aard van het regionaal beleid. Helaas werd dat betoog niet bekroond door een duidelijke keuze van de heer Goudzwaard, m.b.t. de uitvoering van het beleid. De heer Goudzwaard wenste de Nota te toetsen aan de toekomst-, doel- en praktijkgerichtheid van het beleid.

Wat de doelgerichtheid betreft merkte hij op het hoofddoel bewust te leggen op de doelstelling van een voldoende economische groei in regio op langere termijn en de doelstelling van een betere spreiding van bevolking en werkgelegenheid over het land. 'De bestrijding van structurele werkloosheid komt in onze opzet niet als hoofddoelstelling maar als randvoorwaarde', aldus de heer Goudzwaard. Hij vond het onjuist dat er t.a.v. de faciliteiten voor uitbreidingen was bepaald dat deze zouden gelden zolang de werkloosheid dat nodig maakte. Hij wenste deze faciliteit te hebben zolang de ruimtelijke spreiding dat nog nodig maakt.

Kritiek had de heer Goudzwaard ook op het voortbestaan van het huidige kernenbeleid. Hij wees met nadruk op de gunstiger ervaringen die elders waren opgedaan met geconcentreerde industriezones.

Wat betreft de toekomstgerichtheid van het beleid merkte de a.r.-spreker op het te betreuren dat de Nota geen kwantitatieve prognoses gaf. Na enkele prognoses zelf te hebben gegeven merkte hij op dat ieder landsdeel zijn eigen problematiek kent. En dan aansluitend citerend: 'Toch rijst de vraag of het thans uitgezette beleid wel voldoende flexibel is

om op het verschuivende beeld ten aanzien van de situatie in de verschillende landsdelen, voldoende te kunnen inspelen. Het versterkt mijn conclusie, dat de huidige, wat statistische opzet van het regionale beleid voor 1972 wel eens een nieuwe leest zou kunnen behoeven.'

Daarnaast oordeelde de heer Goudzwaard positief dat in de Nota een duidelijke toekomstgerichtheid was te onderkennen ten aanzien van de groei van de dienstensector. Positief vond hij ook de koppeling van het regionale beleid aan het marktbeleid.

Tenslotte behandelde de heer Goudzwaard de praktijkgerichtheid van de Nota. Hij betwijfelde hier of Economische Zaken voldoende was uitgerust om een werkelijk actief acquisitiebeleid te voeren dat in staat is om ondernemingen over de drempel de regio in te trekken.

Samenvattend merkte de heer Goudzwaard op dat de nota een gedegen stuk is met waardevolle elementen — maar dat zij sterker had kunnen zijn op het punt van de toekomstgerichtheid. Zij heeft ook lacunes voor wat de praktische gerichtheid betreft.

Als derde in de rij geef ik hier enkele facetten weer uit het betoog van *Oele*. Hierbij zal ik me meer richten op de andere zijde van beleidvoeren. Om te beginnen wenste ook *Oele* dat onderkend werd dat de meeste regio's een eigensoortige problematiek hebben. Hij onderscheidde Overloopgebieden van de Randstad (Zeeland, Noord-Holland-Noord en West-Brabant), Ontwikkelingsgebieden (Noorden des lands), Omschakelingsgebieden (Twente en Oost-Gelderland) en Omschakelingsgebieden A(cuut) (nl. Limburg).

Ieder dezer gebieden vraagt een op de eigen-aardigheid gericht beleid. Dat beleid in die zin kennen we thans niet en wordt ook in de Nota niet aangekondigd. Behalve van beleidsuitstippeling is een en ander echter vooral ook een kwestie van uitvoering en dus mede van instrumentarium. *Oele* nu herinnerde eraan dat reeds bij het Memorandum Noorden des lands door de PvdA-fractie was voorgesteld te komen tot een Maatschappij voor Industriële Ontwikkeling, een instrument dat op een meer gerichte, meer dynamische en meer geconcentreerde wijze kan worden gebruikt en bedoeld is als kop op het regionale beleid. Het idee voor een dergelijk instrument was thans door de PvdA-fractie nader uitgewerkt voor drie, hooguit vier levensvatbare industriezones, waar de in-

frasestructuur geen groot knelpunt meer is. Gedacht werd aan één gebied in het Noorden, aan de Twentse stedenband en Zuid-Limburg. Oele gaf de volgende beknopte taakomschrijving voor een dergelijke Ontwikkelingsmaatschappij voor Regionale Industrialisatie, inmiddels overal afgekort tot ORI.¹⁶

1. In de industriezones wordt in overleg met de lokale en provinciale autoriteiten een beperkt aantal industrieparken aangewezen. De industrialisatie hiervan wordt in belangrijke mate aan de ORI toegewezen.

2. Deze terreinen worden in het algemeen gereserveerd voor middelgrote en grote bedrijven.

3. Opdracht voor de ORI is de verzorging van de infrastructuur en het aantrekken van industrieën. Ook kan de ORI een deel van de suprastructuur voor haar rekening nemen. De ORI kan een deel dezer taken delegeren aan regionale of lokale werkmaatschappijen.

4. De ORI bemiddelt bij het verlenen van premies en bijzondere vestigingsfaciliteiten (rentesubsidies, staatsdeelneming, goedkope energie) al naar noodzakelijk blijkt voor grote bedrijven. Ook voor middelgrote bedrijven zijn dergelijke faciliteiten beschikbaar te stellen.

Verder geldt voor de ORI:

– dat zij kan bemiddelen bij de financiering van nieuwe bedrijven;

– dat zij gekend dient te worden in de aanmelding voor uitbreiding en vestiging van ondernemingen in de Randstad;

– dat zij mag enquêteren onder de met ruimtegebrek kampende ondernemingen in de Randstad en deze aanbiedingen mag doen voor vestiging op de bedoelde terreinen buiten de Randstad;

– dat zij de industriële ontwikkeling van met staatsgeld verkregen toepasbare kennis ter hand mag nemen en dat zij daartoe samenwerkt met het CIVO en TNO.

– dat zij in het kader van dit ontwikkelingswerk industriële kennis van derden mag kopen wanneer daarmee industrieën van formaat kunnen worden gevestigd; zij kan in de commerciële exploitatie van de resultaten van dit ontwikkelingswerk deelnemen via daartoe op te richten dochtermaatschappijen;

¹⁶ In S. en D. van nov./dec. 1968 gaven Van Boven en De Haan een theoretische uitwerking voor een staatsholding.

— dat zij zelfstandig zal moeten kunnen optreden.

Het antwoord van minister De Block volgt nu. Na nog eens een korte historische schets van het regionale beleid te hebben gegeven, zegt hij (Handelingen, pag. 1462):

“Toen dit beleid eind 1968 afliep moest opnieuw een lijn worden bepaald. Wat dat betreft wil ik op drie punten wijzen.

1. In hoeverre is de problematiek, zoals die zich op het ogenblik voordoet, anders dan vier jaar geleden?

2. Zijn de doelstellingen, die worden nagestreefd — gelet op het verleden en op de toekomst — anders of kunnen deze hetzelfde blijven?

3. Verdient het instrumentarium dat in de loop der jaren is gegroeid, fundamenteel gewijzigd te worden of is deze grondslag nog juist?

Na te hebben verteld dat over deze vragen een dagenlange brainstorming had plaatsgevonden op het ministerie, komt als antwoord op deze vragen:

ad. 1.

a. de problematiek in de stimuleringsgebieden werd in sterke mate bepaald door de terugloop uit de landbouw en de grote vertrekoverschotten;

b. de laatste jaren zijn er echter structurele verschuivingen in de industrie manifest geworden (mechanisering, rationalisering), waarmee het probleem de regio's verrijkt is met de component der industriële omschakeling;

c. de uitstoting van arbeidskrachten is niet overal door uitbreiding of vestiging van industrie gecompenseerd (structurele werkloosheid).

ad. 2.

De structurele problematiek is in sommige regio's verzwaard en het is duidelijk dat de doelstelling van het regionale beleid in hoge mate het accent van de bestrijding van de structurele werkloosheid moet behouden. Er is geen aanleiding hiervoor een andere doelstelling te nemen. Wel is een zekere verschuiving in de richting van spreiding mogelijk en nodig.

ad. 3.

De vraag, of tegen de door mij geschetste achtergrond een geheel nieuw beleid moet worden gevoerd, moet in het algemeen ontkennend worden beantwoord. De concentratiegedachte staat nog altijd voorop. De faciliteiten zijn erop gericht om de ontwikkelingskernen zodanig te stimuleren dat zij als trekpaarden

voor de regio's kunnen optreden en dat zij in de toekomst autonoom verder kunnen groeien.'

Het antwoord van de minister tot zoverre wijst erop, dat hij het regionaal economisch beleid geheel en al richt op beleid op korte termijn, toegespitst op de bestrijding van werkloosheid. Dit beleid te kwalificeren als een werkgelegenheidsbeleid zonder meer gaat wellicht iets te ver, maar veel meer dan dat is het ook niet.

Onthullend is in dit verband wat de minister zegt in antwoord op een opmerking van de heer Nelissen, nl. om in tijd van opgaande conjunctuur de kans te benutten het nodige te doen aan structurele tekorten. De minister zegt (Handelingen, pag. 1463, r.k.) '... en juist in deze fase van de conjunctuur, waarin het ons wat beter gaat en waarin wij goede resultaten bereiken, moeten wij niet het beleid laten verslappen, maar moeten wij fel doorgaan met het geven van al onze kracht aan de regio's.'

Dat is precies en welgeteld alles wat de minister hierover zegt.

Verder verschool minister De Block zich met klem achter het feit dat de regionale rekeningen te weinig houvast bieden en dat de regionale prognoses van het CPB eerst eind 1970 gereed zullen zijn.

Tenslotte wat de heer De Block vond van het idee voor een ORI, hetgeen hieronder puntsgewijs wordt samengevat:

1. Voor de uitvoering van het plan is op verschillende punten een geheel nieuwe conceptie nodig. Het is de vraag of deze te verwezenlijken is.
2. Het gevaar van doublures in activiteiten die nu reeds door andere organen worden ondernomen.
3. Bij consequente toepassing van de industriezone-gedachte, moet het kernenbeleid worden losgelaten. Dit zou een ingrijpende beslissing zijn die niet in alle opzichten voordelig is.
4. Een aantal bevoegdheden van gemeenten zouden worden ondergraven.
5. De ORI zal nooit op een niveau kunnen komen als bv. het projectenbureau van Staatsmijnen.
6. Delegatie van de beslissingsbevoegdheid t.a.v. vestigingspremies aan regionale organen zou de uniformiteit doorbreken. Toekenning van premiebevoegdheid aan een nieuwe landelijke maatschappij heeft weinig zin, want zo'n instituut zou precies hetzelfde doen als bij ons nu het geval is (nl. op het Ministerie van Economische Zaken).

Wie deze kritiek van de minister nuchter beziet zal er niet zo vreselijk van onder de indruk komen. Het grappige is dat de minister wel vindt dat er regionaal en provinciaal bundeling moet komen in de aanleg van industrieterreinen, de acquisitie enz., hij erkent ook dat in Zuid-Limburg hierbij het idee van kernen geheel losgelaten is en dat Twente die helemaal niet kent (omdat het niet behoort tot de stimulerings- en herstructureringsgebieden) maar hij desalniettemin weigert die ene stap verder te doen, nl. door op die bundeling een operationele kop te zetten. Het argument dat hij daartegen inbrengt is kort en goed: de gemeenten en provincies (waaronder de diverse ETI's) doen al iets dergelijks.

Tenslotte kan niet ontkend worden dat de minister in zijn kritiek op de ORI-gedachte wat punt 4. betreft (bevoegdheden gemeente) gedeeltelijk gelijk heeft. Het is dan evenwel nog de vraag hoe men dat waardeert.

Het Kamerdebat in deze hoofdlijnen overziend, kan geconstateerd worden:

a. dat er duidelijke tegenstellingen zijn tussen de minister enerzijds en de ARP-PvdA anderzijds waar het gaat om de prioriteit van de doel- en taakstelling. De minister concentreert zich op de bestrijding van de structurele werkloosheid en neemt bij die bestrijding een graantje ruimtelijke spreiding mee. Zowel de ARP als de PvdA, alsook D '66, wensen een beleid met een krachtig taakstellend karakter t.a.v. de bevolkingsgroei in de regio. Dit beleid wordt tevens gezet in de relatie tot de overvol wordende Randstad en in de relatie tot de nationale economische groei.

b. over de vraag of het huidige pakket vestigingsfaciliteiten dat de regio kan aanbieden verminderd moet worden bestaat eenstemmigheid van mening: neen. Over de vraag hoe en door wie deze faciliteiten moeten worden gebruikt om industrieën aan te trekken bestaat minder eensgezindheid. De minister vindt het zoals het nu gaat redelijk voldoende functioneren. De KVP steunt hem daarin, evenals overigens de VVD. De ARP vindt dat er wel het een en ander mankeert aan de praktische gerichtheid van het beleid en de PvdA gaat het verst door te stellen dat er een kersvers instrument moet komen als kop op het huidige beleid, een instrument in de vorm van de ORI — dat een diep ingrijpende activiteit moet ontwikkelen. D '66 staat hier in principe ook achter.

De minister acht de ORI overbodig, de KVP weet nog niet

precies wat ervan te denken, de ARP ziet wel degelijk wat in de onderliggende gedachten doch kan zich nog niet geheel verenigen met de vormgeving. De partijen hebben echter wel te verstaan gegeven zodanig in het idee geïnteresseerd te zijn dat ze het nuttig achtten er te gelegentijd nader over te praten.

3. De Nota en PvdA-publikaties.

In dit hoofdstukje zullen we de hoofdzakelijke beleidsopvattingen uit het Memorandum Noorden des lands en Twente-Oost Gelderland in de lift afzetten tegen de beleidsopvattingen uit de Nota regionaal beleid.

3.1. De PvdA-publikaties.

In beide bedoelde rapporten is de naar mijn mening belangrijkste overeenkomst, dat zowel de doelstellingen gelijklopend zijn geformuleerd, nl. overeenkomstig die in de Tweede Nota en de Groeinota, alsook de taakstelling voor de komende jaren boven de trendmatige ontwikkeling tot nu toe is uitgelicht. Een derde belangrijk punt van overeenkomst is dat beide rapporten om de doelstellingen te realiseren, het accent leggen op het ontwikkelen van concentraties in de regio. Hier krijgt het begrip 'gebundelde deconcentratie' gestalte.

In het Memorandum wordt nog eens uitdrukkelijk gewezen op de noodzaak voor met name het Noorden om te komen tot een meer gedifferentieerd arbeidsaanbod en op de samenhang tussen inkomensachterstand en werkloosheid, de afwezigheid van agglomeratie en de lage beroepsmobiliteit.

In het rapport over Twente-Oost-Gelderland wordt er ook op gewezen, dat de noodzakelijke bredere arbeidsvoorwaarden, hogere inkomens en hogere voorzieningenniveaus worden aangetroffen in concentraties, waarvan Twente uiteraard een zeer behoorlijk aanzet vormt. Dit rapport staat dan ook geheel in het teken van de zgn. vliegwieltheorie, waarin gesteld wordt dat het ontwikkelingsbeleid zich in een centrum van de regio moet concentreren en dat vanuit zo'n vliegwiel de ontwikkeling in de omliggende plaatsen in de regio op gang moet komen. Hoe groter en beter de concentratie hoe groter de actieradius van de concentratie.

Uiteraard is er ook verschil tussen beide rapporten. Het Me-

morandum was een in kort tijdsbestek geredigeerde tegennota tegen een regeringsstuk, en droeg daardoor een scherper politiek karakter. Het rapport Twente-Oost-Gelderland was meer als sociaal-economische basis voor een streekbeleid bedoeld.

Tenslotte is het hier van belang te wijzen op het feit, dat in het Memorandum de baten van een regionaal-economisch beleid zijn opgesomd, waar de samenstellers van de Twentse nota kennis van hebben genomen en zich vervolgens hebben gericht op het publiceren van een ontwikkelingsmodel voor de regionale economie tot 1980.

Naar mijn mening is de aanwezigheid van dergelijke modellen een der voorwaarden voor het welslagen van regionaal beleid. Om een indruk te geven wat dergelijke modellen behelzen, geef ik u een verkorte versie van het model voor Twente (zie blz. 382). In de oorspronkelijke versie (gepubliceerd in 'Focus op Twente')¹⁷ staan een maximale en een minimale taakstelling. In deze verkorting treft u de maximale taakstelling aan. Deze kan slechts worden gerealiseerd bij een zeer versterkte ontwikkeling.

3. 2. Het onderscheid met de regeringsnota: het alternatieve beleid.

Nu we de elementen uit de regeringsnota en de kritiek daarop hebben gerangschikt en gerelateerd, is het onderscheid tussen regeringsnota en PvdA-opvatting wat de essentialia betreft al vrijwel duidelijk. Ik val op dit punt met genoeg wat in herhaling.

1. Er is een duidelijk onderscheid in uitgangspunt, nl. waar het de waardering van verschijnselen betreft, die de problematiek kenmerken. De regeringsnota acht de structurele werkloosheid het belangrijkste. De PvdA-opvatting blijkt in die zin anders te zijn, dat zij het gewicht van die structurele werkloosheid volledig onderschrijft doch de bestrijding ervan ziet in een ander kader van doelstellingen.

2. Waar de regeringsnota middels bestrijding van de structurele werkloosheid tegelijkertijd wil doen aan ruimtelijke spreiding en economische groei, wil de PvdA eerst de tekening maken voor het beleid op langere termijn, in die tekening een

¹⁷ Uitgave Commissie Economische Aangelegenheden (Stedenband Twente).

relatief hoge taakstelling m.b.t. bevolkingsgroei en werkgelegenheid voor de regio invullen en daarmee tegelijkertijd de structurele werkloosheid wegwerken.

3. Voor de realisering van het regeringsbeleid is geen vestigingsoverschot van formaat voor de regio's nodig; voor de realisering van het PvdA-standpunt is een dergelijk vestigingsoverschot halsvoorwaarde voor succesvol beleid.

4. De regeringsnota wil de bestaande organen aanvullen met een Raad voor de Arbeidsmarkt en een Commissie Ontwikkelingsprogrammering, hetgeen neerkomt op een iets verdere verfijning van het huidige systeem. De PvdA wenst buiten deze

ONTWIKKELINGSMODEL ECONOMIE TWENTE

1967 Taakstelling 1985 t.o.v. 1967

Bevolking	476000	700000	+ 224000
Beroepsbevolking	178600	245000	+ 66400
Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	78350	105000	+ 27000
- textiel.	26900	20000	- 6900
- chemie	1760	4760	+ 3000
- grafische nijvh.	1850	3780	+ 1900
- houtbewerking.	3090	6350	+ 3300
- voeding/genotm.	6240	10920	+ 4700
- papier.	480	970	+ 500
- metaal	24230	41840	+ 17600
- kleding/reiniging	10570	12830	+ 2300
- overige	3230	3550	+ 300
Bouwnijverheid	16250	23000	+ 6800
Landbouw	13400	9600	- 3800
Diensten	62800	103700	+ 40900
Arbeidsreserve.	7800	3700	- 4100
Behoeftte industrierrein in ha.	—	—	1500
Behoeftte vloeropp. in ha.	—	—	500
Woningbehoefte (aantal)	—	—	103300
Schoolbehoefte 6-12 jarigen, in klassen	2220	2830	+ 600
Schoolbehoeften 13-15 jarigen, in klassen	850	1020	+ 200
Schoolbehoefte 16-21 jarigen, in klassen	280	580	+ 300

Volgens dit model moet er 3700 arbeidsplaatsen per jaar worden gecreëerd. Dit aantal ligt thans op 2100.

verfijning een mogelijkheid om meer fundamenteel aan te kunnen sluiten bij de direkte industriële- en dienstenontwikkeling en binnen die mogelijkheid bovendien een dirigerend, sturend element in te bouwen, dat ook nog zelf projecten kan ontwikkelen. Anderzijds wenst de PvdA met deze mogelijkheid (concreet: de ORI) enkele nog weinig of niet gebruikte faciliteiten (rentesubsidie, staatsdeelneming) te effectueren.

5. De PvdA wenst de geconcentreerde zones. De regeringsnota onderschrijft dit standpunt in principe wel, maar trekt daaruit voor de praktijk geen, althans geen zichtbare, consequenties.

6. In de regeringsnota wordt niet gesproken over voorwaarden voor regionaal beleid. De PvdA meent dat essentiële voorwaarden voor het welslagen van regionaal beleid in hoofdzaak zijn het opstellen van taakstellende ontwikkelingsmodellen, een sturende bevoegdheid van de overheid bij vestigingen van bedrijven (ook m.b.t. bedrijven in de Randstad) en tenslotte het besef, dat de baten (waaronder de meer immateriële) van het regionaal beleid stellig opwegen tegen de kosten die de nationale economie daarvoor eventueel zou moeten offeren, al kan dat succes zich wellicht eerst op wat langere termijn manifesteren.

De toekomst van het Socialisme

Een discussie door de VARA-radio uitgezonden op 1 mei 1969. Productie: Steef de Groot. Regie: Willem L. de Jong. Gespreksleider: Marcel van Dam. Voor S en D bewerkt door Godfried van Benthem van den Bergh. Deelnemers: Fenna v. d. Burg, medewerkster van het Polemologisch Instituut van de Rijks Universiteit te Groningen; Godfried van Benthem v. d. Bergh, medewerker aan het Institute of Social Studies te Den Haag; Jan Pronk, econoom aan de Economische Hogeschool te Rotterdam; Relus ter Beek, student en lid van het Partijbestuur van de PvdA; Bram Peper, socioloog aan de Economische Hogeschool te Rotterdam, en Wouter Gortzak, redacteur van de Groene Amsterdammer.

Marcel van Dam:

Discussies over het socialisme zijn vaak net zo verwarrend als discussies over het christendom. Daarom lijkt het me goed vooraf te proberen enige lijnen af te zetten waarbinnen zich ons gesprek zal afspelen. In de eerste plaats lijkt het me nodig na te gaan wat nu eigenlijk de socialistische gedachte inhoudt, of anders gezegd welke maatschappij ons voor ogen staat. Is dat nog steeds de maatschappij zoals de eerste socialisten die zagen, waarin de produktiemiddelen in gemeenschapshanden zijn, zodat onderdrukking en economische uitbuiting verdwijnen of is het de verbeterde versie van de welvaartsstaat van nu waarin het socialisme binnen het bestaande maatschappelijke systeem vooral ten behoeve van de onderliggende groepen doet wat de hand te doen vindt en stap voor stap verbeteringen probeert aan te brengen. Het is vooral de laatste vorm van socialisme, het pragmatisch socialisme, met doelen op korte termijn dat na de oorlog in Nederland geweldig veel heeft tot stand gebracht. Maar de nadruk op doelen op korte termijn heeft voor velen het uitzicht op een socialistische maatschappij van morgen verduisterd. En daarmee werd ook het internationale karakter van het socialisme aangetast. Er zijn socialisten die dat niet erg vinden, want idealistische toekomstverwachtingen zijn vaak een

hinderpaal in de dagelijkse politiek. En zie daar de crisis in het socialisme van vandaag.

Daarom zou ik eerst ter discussie willen stellen of het socialisme zoals dat heden ten dage in Nederland bestaat typisch is voor de Nederlandse verhoudingen of dat het in andere landen net zo is. En ik zou die vraag voor willen leggen ten aanzien van Zweden aan Bram Peper.

Bram Peper:

Er is niet zo verschrikkelijk veel verschil met Nederland, behalve dat de socialisten daar al dertig jaar de meerderheid hebben en daardoor op verschillende punten van de samenleving hun stempel hebben kunnen drukken. Ik geloof dat de Zweedse socialisten omdat ze de meerderheid hebben veel meer vooruit kunnen lopen in hun denken over toekomstige ontwikkelingen en wat men daaraan moet doen. Een voorbeeld is te vinden in de arbeidsmarktpolitiek in Zweden, waar van staatswege de mogelijkheden worden geschapen om zowel de sociale als de geografische mobiliteit van de werknemers te bevorderen.

Men loopt in het Zweedse socialistische beleid wel duidelijk vooruit op toekomstige ontwikkelingen, maar de grenzen worden in belangrijke mate gesteld door de in wezen kapitalistische structuur van de Zweedse samenleving.

Marcel van Dam:

Een ander voorbeeld dat nog wel eens aangehaald wordt, als het socialisme ter discussie staat, is Joegoslavië. Wouter Gortzak, wat kun je ons daarvan vertellen in vergelijking met het Nederlandse socialisme?

Wouter Gortzak:

Er is al meteen een belangrijk verschil. De Joegoslavische communisten zijn tijdens de tweede wereldoorlog tijdens de strijd tegen de Duitsers, maar ook tijdens een echte revolutie aan de macht gekomen. Dat valt van het Nederlandse socialisme niet te zeggen en bovendien is het zo dat de Joegoslaven zich krachtig hebben voorgenomen om die macht niet meer af te staan, terwijl we weten dat je hier soms wel socialisten aan het bewind hebt en dan weer eens een keer niet.

Die communisten aan de macht hebben aanvankelijk helemaal op de Russische manier gewerkt. Streng gecentraliseerd, zodat de top van de communistische partij eigenlijk alle macht in handen

kreeg. Op een bepaald ogenblik krijgen de Joegoslaven ruzie met de Russen. Die ruzie gaat aanvankelijk niet over zo belangrijke dingen, maar wordt op den duur een vrij diepe kloof, tijdens welke de Joegoslaven zich afvragen waarom het in de Sowjet-Unie niet zo best is gegaan als men had gehoopt. En als de grote kwaai pier wijzen ze de bureaucratie aan. En als bureaucratie beschouwen ze dan 'n systeem waarbij eigenlijk alles door de top geleid wordt. Terwijl, en dat herinneren zich de Joegoslaven, Lenin eens gezegd heeft dat iedere keukenmeid eigenlijk in staat moet zijn de maatschappij te besturen. De Joegoslaven besluiten dan, en ik geloof dat dat essentieel is voor het Joegoslavische socialisme, om zelfbestuur in te voeren in de bedrijven en op plaatselijk niveau. Het is ze gelukt vooral op bedrijfsniveau. Het is daarom nog een beetje halfhartig, want de grote ispraak, om dat woord maar eens te gebruiken, ten aanzien van de regeringspolitiek is er in Joegoslavië nog altijd niet. Ook op bedrijfsniveau is het niet helemaal een succes geworden. Er heerst op dit ogenblik werkloosheid en het uitbannen van werkloosheid is altijd een van de centrale socialistische eisen geweest. Kortom, het is een experiment met successen en ook wel met tegenslagen.

Marcel van Dam:

Als je nu de verschillende vormen van socialisme met elkaar vergelijkt, wat zijn dan eigenlijk de gemeenschappelijke normen die er aan ten grondslag liggen?

Godfried van Benthem van den Bergh:

Dat kun je waarschijnlijk vrij eenvoudig formuleren. Gelijkheid staat voorop, waarbij gelijkheid niet beperkt is tot inkomensgelijkheid, maar ook tot politieke of machtsgelijkheid en vooral ook culturele gelijkheid, die misschien wel het belangrijkste is als voorwaarde om de andere vormen van gelijkheid te verwezenlijken. Vandaar dat in het socialisme onderwijs van oudsher een zo grote nadruk heeft gekregen.

Marcel van Dam:

Zijn de nationale eisen die uit die socialistische normen voortkomen niet vaak in strijd met de eisen die het internationale karakter van het socialisme stelt?

Fenna van de Burg:

Ja, dat is voor mijn gevoel één van de dilemma's waarvoor het

socialisme staat, nl. dat er op het ogenblik misschien op nationaal terrein verschillende eisen die wij socialistisch noemen, te verwezenlijken zijn, zoals b.v. veel grotere participatie van de arbeiders in de bedrijven, decentralisatie, en meer beslissingsmacht voor de enkeling. Maar het zou best eens kunnen dat dat ten koste gaat van een aantal waarden die je op internationaal gebied wilt verwezenlijken. Denk maar eens aan het opheffen van de kloof tussen rijk en arm en aan het bewapeningsprobleem. Misschien eisen ook problemen als de vervuiling van de omgeving een zeer grote mate van centralisatie en specialisatie en misschien een veel mindere mate van democratie. Misschien eisen dat soort problemen om efficiënt te zijn besluitvorming door een kleine elite in veel verdergaande mate dan naar mijn democratische en socialistische smaak, wenselijk zou zijn.

Jan Pronk:

Ik vind dat een schijntegenstelling. We moeten streven naar een veel meer gecentraliseerde besluitvorming, waarin op een veel democratischer wijze dan momenteel het geval is, geparticipeerd kan worden door iedereen die betrokken is bij de effecten van die besluitvorming.

Fenna van de Burg:

Ik zie hier nu juist een tegenstelling. Ik zie niet dat het mogelijk is om een zeer grote mate van centralisatie te rijmen met een grote mate van democratie. Ik heb ook het idee dat een verdere doorvoering van de democratie op het nationale vlak wel eens ten koste zou kunnen gaan van een stukje welvaartsverhoging. Of liever dat je de snelheid waarmee je je welvaart verhoogt, moet opofferen aan het verwezenlijken van een grotere mate van medezeggenschap.

Jan Pronk:

Ik zie hoogstens een efficiency-tegenstelling, maar ik zie geen tegenstelling in de mogelijkheid om doelstellingen te bereiken.

Relus ter Beek:

Maar er is een andere moeilijkheid. Geloof je niet dat je die internationale problemen, als het overbruggen van de kloof tussen rijke en arme landen, pas kunt oplossen als je hier in je eigen land een aantal voorwaarden hebt geschapen voor het werkelijk verwezenlijken van een daarop gerichte politiek? Die voorwaarden liggen juist op binnenlands terrein. Hier moet een maatschappij gecreëerd

worden van een zodanige opbouw, dat je politiek in staat bent om op internationaal niveau te doen wat daar noodzakelijk is.

Fenna van de Burg:

Dat is wel zo, maar ten eerste is dat dan wel heel erg ideaal gezien. Het zou voor mij betekenen dat je dertig, veertig of vijftig jaar zou moeten wachten, voordat je de grote problemen kunt aanpakken. En ten tweede, je moet wel constateren, dat het oplossen van een aantal belangrijke internationale problemen verdere bureaucratisering van ons leven vereist, met alle nadelen van dien, en met ook alle anti-democratische tendensen, die er aan vast zitten.

Godfried van Benthem van den Bergh:

Dat begrijp ik niet. Je zou juist kunnen zeggen dat het grote probleem, internationaal gezien, is, dat er *nationale* bureaucratieën bestaan die onvoldoende rekening houden met de *internationale* dimensie van alle problemen waarover je praat. De Zweedse socioloog Gunnar Myrdal heeft niet voor niets geschreven: de welvaartsstaat is nationalistisch. Waarom? Omdat alle eisen die in de besluitvorming een rol spelen, door belangengroepen binnen de nationale samenleving worden gesteld. En die belangengroepen houden geen rekening, en kunnen dat ook moeilijk doen, met de noodzaak van een welvaartsverdeling over de wereld. Mijn hoop is, dat als je binnen de geïndustrialiseerde landen tot een grotere mate van democratisering komt in de zin dat de mensen niet alleen meebeslissen in hun dagelijks werk, maar vooral kunnen meebeslissen bij het vaststellen van de doelstellingen van de organisatie waar zij bij zijn betrokken, dat zij dan ook de bredere maatschappelijke effecten van het bedrijf of de overheidsbureaucratie waarin zij wonen, kunnen overzien. En ik hoop, dat zij dan ook in staat zullen zijn om redelijker te denken over de eisen van de wereldwelvaartsverdeling. En daarom geloof ik democratisering en centralisering niet noodzakelijkerwijs onverenigbaar zijn.

Marcel van Dam:

Hoe lang duurt het dan dat een norm als economische groei langs die weg in dienst gesteld wordt van de internationale verhoudingen?

Wouter Gortzak:

We moeten inderdaad duidelijk maken dat de oplossing van het probleem van de uitbuiting op wereldniveau betekent, dat aan onze eisen de welvaartsgroei grenzen worden gesteld. We consumeren

te veel. Wij consumeren te veel staal over de hele wereld, te veel olie, en wil je de rest van de wereld optrekken, dan zal er hier minder olie en staal geconsumeerd moeten worden.

Marcel van Dam:

Is de welvaartsstaat inderdaad een vijand van het internationale karakter van het socialisme?

Wouter Gortzak:

Dat zou ik wel willen zeggen, ja, maar dan zou ik die welvaartsstaat iets ruimer willen definiëren dan Myrdal, nl. niet als een nationaliteit maar als een conglomeraat van de hoogontwikkelde landen, waar de industrieën zich kunnen vestigen in België of Duitsland of waar dan ook en ze zo kunnen schuiven als men wil. Onder dat systeem vallen wij allemaal:

Godfried van Benthem van den Bergh:

Ja, dat is wel waar. Als we over de Zweedse praktijk van het socialisme praten, dan moeten we bedenken dat het niet alleen het kapitalisme dáár is, maar het feit dat Zweden deel uitmaakt van het westerse economische systeem, dat grenzen stelt aan de mogelijkheden van socialistische hervormingen.

Marcel van Dam:

Hoelang duurt het nu voordat je de mensen langs de weg van participatie hebt overtuigd van het feit dat wij minder moeten consumeren om de internationale doelstellingen van het socialisme te verwezenlijken?

Bram Peper:

Ik geloof dat er geweldige obstakels zijn voor het verwezenlijken van de internationale solidariteit, die van socialisten verwacht mag worden. Maar ik meen toch met Van Benthem van den Bergh, dat door het aangeven van hoe onze samenleving eruit zou moeten zien, door het analyseren van de ongelijkheid die daar nog is, ook voorwaarden geschapen kunnen worden om die internationale solidariteit te realiseren. Zolang er nog zoveel ongelijkheid valt aan te wijzen in onze eigen samenleving, zolang er het beleid nog zozeer op het hoogst niveau wordt gemaakt, kun je — en dat wijzen allerlei publieke opinie-onderzoeken uit — niet van de mensen verwachten dat men zich erg inzet voor ontwikkelingshulp.

Wouter Gortzak:

Dan zou ik toch een vraag willen stellen. Na de oorlog is vaak gesteld, en dat heeft in de vakbeweging en ook in de PvdA een rol gespeeld, dat in een bedrijf arbeiders en ondernemers feitelijk hetzelfde belang hebben, namelijk het bedrijf zo goed mogelijk te laten functioneren. Nu kun je zeggen, als we het wereldprobleem bekijken dat de bevolking van een hoogontwikkeld land, van ons land b.v., ook in zijn geheel dezelfde belangen heeft, namelijk de uitbuiting van de derde wereld. En dat als je dus de kapitalist of de eigenaar, die bezig is met uitbuiten, gaat bestrijden, dat je dan in je eigen vlees snijdt.

Godfried van Benthem van den Bergh:

Maar wordt uitbuiting in die zin niet erg overdreven? Ik geloof dat onze welvaartstoename meer afhankelijk is van de wetenschappelijk technologische vooruitgang dan van uitbuiting van de derde wereld. Dat wil niet zeggen dat er niet van uitbuiting sprake is, maar dat de afhankelijkheid van onze economie van die uitbuiting vrij gering is.

Jan Pronk:

Ja, maar er is niet alleen een economische, maar ook een politieke uitbuiting van de derde wereld en die is in wezen veel fundamenteeler dan de economische uitbuiting. We hebben de derde wereld, economisch gezien, wat minder nodig en misschien moet je op dat terrein wat minder van uitbuiting spreken dan een jaar of twintig geleden. Maar wij vechten nu de interne conflicten van de rijke landen uit in het zuiden van de wereld. Dat is een politieke uitbuiting die even fundamenteel is als de economische uitbuiting en op basis waarvan je dezelfde theorie kunt opbouwen.

Godfried van Benthem van den Bergh:

Maar dan vind ik dat Peper en ik, gelijk hebben als wij zeggen dat als we in onze samenleving in staat zijn een redelijker politiek te voeren, dat er dan een kleinere kans is dat we onze conflicten daar zullen uitvechten.

PAUZE

Marcel van Dam:

Voor de pauze zijn er een aantal socialistische idealen genoemd. Maar om ze te verwezenlijken is meer nodig. In de eerste plaats moet de vraag naar de kosten van die idealen worden gesteld.

Fenna van de Burg:

Ik vind dat je wat dat betreft als socialist de dingen duidelijk moet durven stellen. En ik geloof dat inderdaad de verwezenlijking van een aantal belangrijke socialistische waarden offers van ons zullen eisen. Zo ben ik bijvoorbeeld voor arbeidersmedezeggenschap, omdat ik vind dat hierin een stuk zelfverwerkelijking van de arbeiders kan steken, maar ik geloof tegelijkertijd dat daar tegenover staat het offer van een zekere achteruitgang van het economische efficiency. Ik ben voor spreiding van de cultuur en van het onderwijs, van het meer rekening houden met de menselijke persoonlijkheid vanuit het idee van de universele mens, maar ik geloof, dat dit ten koste zal gaan van de specialisatie in onze maatschappij, en misschien ook ten koste van de economische groei. En ik vind dat je ook heel duidelijk moet zeggen, dat we tot nu toe die economische groei als een zeer belangrijke waarde naar voren hebben geschoven, maar dat de realisering van een aantal andere waarden wel eens zou kunnen betekenen dat er van die economische groei een stukje wordt afgeknabbeld. Dan stel je dat andere zaken als medezeggenschap en de spreiding van de cultuur voorrang moeten hebben.

Godfried van Benthem van den Bergh:

Ik ben het helemaal met Fenna eens, dat je de dingen duidelijk moet stellen, maar ik vraag me af, als je het op deze manier duidelijk stelt of je het dan ook juist stelt. Daar ben ik nog helemaal niet van overtuigd. Het is best mogelijk, dat op korte termijn door plotseling van de ene dag op de andere een hele radicale vorm van medezeggenschap in te voeren, in het bedrijf niemand meer weet waar hij aan toe is. Ik geef toe dat je zulke dingen geleidelijk moet doen. Aan de andere kant, en ik zou geen socialist zijn als ik dat niet zou geloven, ben ik ervan overtuigd dat de huidige samenleving de structuren waarin de mensen moeten werken een heleboel energie en menselijke mogelijkheden ongebruikt laten. Als je die energie vrij zou maken zouden er ook gunstige effecten voor de economische groei uit kunnen komen. Daar weten we nog veel te weinig van.

Wouter Gortzak:

Je moet het ook niet zo absoluut zien. Het is onzin om te stellen dat we nu voor een vorm van medezeggenschap zijn, waarbij iemand die vandaag nog voor de draaibank staat, morgen directeur van een bedrijf zou moeten worden. Het is om verschillende redenen onzin. Je bevordert daarmee helemaal de democratie niet, omdat

die man dingen moet gaan doen die hij helemaal niet kan, na twee dagen gefrustreerd is en na drie dagen nog meer vervreemd zal zijn dan hij ooit eerder geweest is. Je maakt er geen gelukkige mensen maar anti-socialisten mee, dat heeft geen enkele zin. Zeggenschap, medezeggenschap, dient aan het niveau van ontwikkeling en onderwijs aangepast te worden, maar in ieder geval moet de mogelijkheid bestaan om mee te praten. Eén voorbeeld: als bij een bedrijf bij een vrije loonpolitiek de stukken op tafel komen, moet een lid van de ondernemingsraad in staat zijn om die stukken even in zijn tas te steken en met zijn economisch adviseur erover te praten of hij niet in de boot genomen wordt. Dat kan nu niet. En dat zou best te realiseren zijn. En dat hoeft helemaal niet zoveel te kosten. En dan is er nog iets, waarom moeten wij ons afvragen wat het ons kost, waarom vragen we ons ook niet af wat het de kapitalist kost? En dat is misschien interessanter. Laten we maar proberen om in de eerste plaats hem offers te laten brengen en niet de arbeider.

Marcel van Dam:

Akkoord, maar het zal toch duidelijk zijn, dat we een aantal dingen moeten gaan brengen, die niet zo erg populair zijn. Pleiten voor offers, betekent voor een politieke partij vaak offers brengen in het aantal zetels dat die partij in de Tweede Kamer bezet. Hoe krijgen we dan de macht om de doelstellingen die wij ons gesteld hebben te verwezenlijken?

Wouter Gortzak:

Nu zit je toch weer te pleiten voor offers. Kijk als je begint met: jongens, jullie moeten geweldige offers brengen, dan loopt iedereen natuurlijk wenend weg en gaat niet met ons meedoen. Als je nou stelt dat er allerlie ontzettend aardige dingen kunnen gebeuren en je maakt de mensen duidelijk wat dat zijn, dan heb je een basis gecreëerd waarop de mensen misschien bereid zijn om achter je te gaan staan. Dan draai je de zaak dus om. Dan ga je bijvoorbeeld niet beginnen met te zeggen, we gaan de belasting verhogen, nee we gaan dit en dat doen en dan blijkt dat de consequentie daarvan is dat de belasting verhoogd moet worden.

Jan Pronk:

Maar ik heb toch wel de indruk dat Godfried en Wouter de zaak een klein beetje versimpelen. Ik voel nu toch wel behoefte om Fenna bij te vallen. Zonder het nu helemaal eens te zijn met de

voorbeelden die ze naar voren brengt, vind ik dat het toch wel erg belangrijk is om te benadrukken dat er een groot aantal offers gebracht moeten zullen worden, met name waar het gaat om de verwezenlijking van kosmopolitieke doeleinden met betrekking tot nationale verworvenheden. Ik geloof, dat we hier heel duidelijk zullen moeten accepteren, dat we niet in onze traditionele bedrijfstakken kunnen blijven produceren en dat dat een offer, een psychologisch offer met zich mee gaat brengen, dat erg fundamenteel is. Ik geloof ook dat wij belangrijke offers zullen moeten brengen in de zin van nationale beschikkingsbevoegdheden die we altijd naar willekeur hebben mogen uitoefenen en die we nu zullen moeten overdragen, waarbij we misschien wel zover zullen moeten komen, dat wij een internationale ordening moeten nastreven, waarin de meerderheid van stemmen terechtkomt bij de derde wereld. Dat brengt een aantal offers met zich mee voor onze nationale verworvenheden die we als socialist hebben te accepteren.

Fenna van de Burg:

Ik dacht ook dat het bedrijven van politiek juist was het de mensen duidelijk te maken, dat ze moeten kiezen. En dat we wat dat betreft zo langzamerhand in een fase van ons Nederlands politiek bestaan zijn aangeland, dat we de mensen inderdaad duidelijk kunnen maken: kijk, zo liggen de zaken, als je dit wilt zul je dat offer moeten brengen, wil je dat niet dan zal er dat aan vastzitten.

Marcel van Dam:

Maar waarom is dat tot nu niet duidelijk geworden, of althans niet duidelijk genoeg geworden?

Relus ter Beek:

Ik geloof dat socialisten zich eens bewust moeten worden waar ze eigenlijk mee bezig zijn. Ze zullen dezelfde slimheid op moeten brengen als de kapitalisten om een zo groot mogelijk verschil tot stand te brengen tussen offers en opbrengsten. De opbrengsten zijn bekend, de socialistische maatschappij die we willen en we zullen die met zo weinig mogelijk offers moten bereiken. Dat betekent, dat wij, zoals wij op dit moment bezig zijn, in feite — in mijn opvatting — meewerken aan de stabilisatie van het systeem, dat we willen bestrijden. Wij zijn namelijk bezig met het nastreven van allerlei kleine hervorminkjes, hier een beetje bijsturen en daar een beetje bijsturen. Daarmee nemen wij de sociale spanning weg, de sociale fricties, die de fundamentele belangentegenstellingen dui-

delijk kunnen maken. Die sociale spanningen nemen we weg en zo werken we mee aan de stabilisering van het systeem. Ik geloof, dat socialisten een veel slimmere strategie moeten opstellen, die kort gezegd hierop neerkomt, dat je een plan ontwerpt waarbij je kleine hervormingen nog wel nastreeft, maar waarbij het plan zo in elkaar zit, dat een hervorming die je met betrekkelijk kleine offers kunt realiseren, tegelijkertijd een daarop volgende hervorming noodzakelijk maakt.

Marcel van Dam:

Geef daar eens een voorbeeld van.

Relus ter Beek:

Neem de bedrijfsdemocratie. We hebben als ideaal een onderneming voor ogen met een raad waarin alle leden van het bedrijf vertegenwoordigd zijn, die de directie benoemt. De directie heeft de directe leiding van het bedrijf in handen, legt verantwoording af aan de leden van de raad voor wat hij precies doet. Die raad kan de directie benoemen en ontslaan. Dat is ons ideaal. Nu is het duidelijk, dat dit niet direct verwezenlijkbaar is. Maar als wij nu allerlei democratische hervormingen binnen de ondernemingsstructuur bepleiten, moeten we ons afvragen of die hervormingen wel bijdragen aan de realisering van het verder afgelegen doel, dat ik eerst genoemd heb.

Marcel van Dam:

Betekent dit dat je in vele gevallen niet meer meedoet in allerlei instellingen en instituten van het bestaande systeem?

Bram Peper:

Praten over het bestaande systeem is wat moeilijk. Je doet natuurlijk altijd mee in het bestaande systeem. Maar om nog even op die bedrijven terug te komen. Erkend wordt dat de leiding van een bedrijf uiteindelijk de beslissing neemt. Dat wil zeggen dat als je het niet met de genoemde beslissingen eens bent, je je moet organiseren op grond van je positie als werknemer. Dan moeten werknemers niet in een ondernemingsraad gaan zitten, want die vertegenwoordigt volgens de Wet op de Ondernemingsraden en de ideologie daarvan het hele bedrijf. Het belang van het bedrijf wordt niet gedeeld door alle mensen, die in het bedrijf werkzaam zijn. De doelstellingen van het bedrijf worden geformuleerd door de leiding. Op korte termijn kan er naar mijn idee van werkelijke

bedrijfsdemocratie geen sprake zijn. Daarom moeten de fundamentele tegenstellingen die er zijn, erkend worden en moeten de werknemers zich apart opstellen. Dat wil zeggen: niet in een ondernemingsraad gaan zitten, maar wel af en toe eens gaan praten. En dan heb je ook macht.

Marcel van Dam:

Ik zou dit punt ook ten aanzien van het parlement aan de orde willen stellen. Daarover hoor je vaak dezelfde klacht als over de ondernemingsraad, maar dan ten aanzien van regeringspartijen en oppositie.

Wouter Gortzak:

Ik vind het voor ondernemingsraad en parlement beide gelden. Je kunt ze in zekere zin allebei zien als steunberen van de kapitalistische samenleving. Maar dat is geen argument om er niet *in* te werken. Het is alleen de vraag hoe je die instellingen gebruikt. Wij maken ons vanavond om deze tafel al een klein beetje schuldig aan het in standhouden van zo'n samenleving door te dikwijls in een taal te spreken, die zo gecompliceerd dreigt te worden, dat een heleboel mensen het niet volgen kunnen. Dat gebeurt in het parlement ook. Daar zitten onze afgevaardigden en die praten diezelfde taal. Wie worden er verstaan in de Kamer? Alleen Marcus Bakker en boer Koekoek. Dat zijn de enige twee, die overkomen. De rest wordt gezien als behorend tot hetzelfde clubje. Waarom worden in het parlement en in de ondernemingsraad waar men aan de debatten deelneemt, de conflicten niet zichtbaar gemaakt? En dan irriteert het me toch een beetje om alsmaar weer die offers centraal te stellen. Dat wij altijd moeten zeggen: mensen, dat socialisme vereist zulke verschrikkelijke offers. Waarom stel je niet centraal: dat de mensen er rijker door worden, misschien wel niet in materieel opzicht, maar doordat je aardiger kan zijn tegen je buurman en een fatsoenlijker leven kan leiden.

Godfried van Benthem van den Bergh:

Je zal ook moeten beginnen met een analyse van de offers die de huidige samenlevingsstructuur eist. Je moet duidelijk maken, dat die offers nu in feite worden gebracht.

Fenna van de Burg:

Ja natuurlijk, maar het ontbreekt ons op dit moment aan een nieuwe Marx, die de huidige maatschappij en de problemen en

spanningen van de toekomstige maatschappij, ook op internationaal terrein, eens helemaal opnieuw analyseert. Pas dan kan je komen tot een inventarisatie van de offers die de verschillende volks-groepen op het ogenblik brengen en de problemen en spanningen die er nu in de komende periode zullen zijn. We hebben het gewoon twintig tot dertig jaar zonder een getekende maatschappijtheorie gedaan.

Godfried van Benthem van den Bergh:

Ik ben toch bang dat het een collectieve Marx zal moeten zijn. Ik heb niet het idee dat één man dat nu nog zou kunnen. En ik hoop ook eigenlijk dat er niet één zal zijn.

Marcel van Dam:

Maar de belangrijkste vraag blijft toch: hoe maken we de mensen het duidelijk? Er is al even gezinspeeld op het dilemma van meedoen of confrontatie zoeken. Dat is niet alleen in de politiek zo. In de sociologie kennen we ook die twee scholen. Wat is de meest efficiënte weg om politieke macht te veroveren?

Bram Peper:

Volgens mij door de tegenstellingen zo duidelijk mogelijk te laten zien, die er in onze samenleving zijn. Juist omdat de samenleving zo gekenmerkt wordt door 'integratie'. De mensen hebben veel belang bij het voortbestaan van deze samenleving en daarom moet je als politieke partij duidelijk stellen wat die belangen zijn. Ik geloof, dat de Partij van de Arbeid daarin helemaal niet geslaagd is.

Marcel van Dam:

Maar de ontwikkeling van de Partij van de Arbeid na de oorlog hangt ermee samen, dat Nederland helemaal op de wederopbouw-gedachte leefde. Dat eiste integratie. En ik geloof dat het verzet van jonge socialisten daaruit voortkomt.

Bram Peper:

Je kunt als ander voorbeeld nemen de corporatistische idee, die je belichaamd ziet in de publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties, waar een zeer belangrijk deel van de beslissingen door een klein gezelschap wordt genomen. Ik vind dat de SER en de andere corporatieve instellingen opgeheven moeten worden. Dan breng je de discussie waar hij hoort: in het parlement.

Godfried van Benthem van den Bergh:

Ik vind het aan de orde stellen van het corporatisme erg goed, want ik geloof dat je het nog verder kunt trekken. Ik geloof, dat we de aard van het beroemde 'systeem' waar we altijd de mond van vol hebben, heel goed met de term corporatisme beschreven kan worden. Ik geloof dat ook de politieke partijen een dergelijke rol spelen. Tenminste als ze die rol vaststellen als het proberen van macht te verwerven uitsluitend via de kiezers en via het parlement. Ik geloof dat heel duidelijk is, dat beslissingen niet in het parlement worden genomen en dat dat de malaise in het parlement verklaart.

Fenna van de Burg:

Niet alleen. Het ligt ook aan de ideologie. We zijn er de laatste twintig jaar vanuit gegaan: we hebben er allemaal voordeel van, als we maar zo lief mogelijk tegen elkaar zijn.

Marcel van Dam:

Maar wat betekent dat concreet? Hoe doe je het anders in de Tweede Kamer?

Jan Pronk:

Je moet conflicten creëren en de socialistische beweging — en nu praat ik niet over de Partij van de Arbeid — is al een beetje aan het werk in die richting: Nieuw Links, de New Left beweging in de Verenigde Staten.

Fenna van de Burg:

Niet conflicten creëren, maar blootleggen.

Jan Pronk:

Misschien ook wel creëren, in de zin, dat je de conflicten wat groter maakt dan ze momenteel gevoeld worden.

Marcel van Dam:

Maar als Fenna zegt conflicten blootleggen, wat moet je dan anders in de Tweede Kamer doen dan de socialistische fractie nu doet?

Fenna van de Burg:

Ja, ik geloof dat die nog teveel redeneren vanuit die organische theorie, dat we allemaal bij elkaar horen, dat er geen tegenstellingen zijn, dat we allemaal lieve en toffe jongens onder elkaar zijn.

Godfried van Benthem van den Bergh:

En dat ze coalitiepartner moeten kunnen blijven. Dat is geloof ik een ontzettend belangrijk punt. Dat betekent dat je je eisen en de conflicten wat minder duidelijk maakt, omdat het anders verschrikkelijk moeilijk wordt om bij een kabinetsformatie in het kabinet te komen.

Marcel van Dam:

Dus het is niet zo vreemd dat het juist de jongere socialisten zijn geweest die hebben aangedrongen op niet samenwerken met de KVP?

Fenna van de Burg:

Het lijkt me symptomatisch voor een nieuwe benadering, ja.

Jan Pronk:

Maar verkijken we ons nu niet een klein beetje op de besluitvorming in het parlement? Godfried heeft het trouwens al gezegd. Hij heeft zoëven gezegd: de besluiten worden niet meer in het parlement genomen. Daar ben ik het helemaal mee eens. Dat betekent mijns inziens dat je als socialistische beweging je op een directe wijze, niet via het parlement, zal moeten richten op de beïnvloeding van de besluitvorming in al die andere structuren en dat je juist conflicten moet gaan blootleggen of creëren in het bedrijfsleven, in de vakverenigingen, in het onderwijs.

Wouter Gortzak:

Ja, maar het parlement bestaat. En je kunt in dat parlement natuurlijk voortdurend aantonen dat je in het schip getild wordt, dat de besluiten allang ergens anders genomen zijn. Ik geef een voorbeeld. Er worden vragen gesteld en de minister geeft geen antwoord of onvolledig antwoord. Waarom wordt een vraag niet honderd keer herhaald? Prins Bernhard gaat naar Nixon, dat mag hij best doen een privé bezoek, maar het blijkt dat het een zakelijk bezoek was. Geen enkele oppositiepartij heeft gevraagd wat Bernhard zakelijk bij Nixon had te doen. Dat is een heel eenvoudig voorbeeld, dat de dag na de 30ste april wel gesteld mag worden.

Marcel van Dam:

Hoever gaat nu dat niet meedoen? Den Uyl heeft laatst in een interview gezegd: je kunt in het gordijn klimmen of in het tapijt bijten, want je hebt niet meer middelen. Hoever moet je nu gaan?

Op een gegeven moment zeggen: zolang dit en dit niet gebeurt doe ik aan het parlementaire systeem niet meer mee?

Jan Pronk:

Dat geloof ik niet. Je moet het meedoen alleen altijd blijven zien als een middel om je doelstellingen te bereiken.

Relus ter Beek:

Ik vind dat er nog wel iets anders bij komt. Je moet het parlement inderdaad gebruiken als platform, als een geweldig goed middel om duidelijk te maken hoe de problemen liggen en waar de conflicten zijn, maar als je in het parlement zit word je geconfronteerd met heel concrete voorstellen die vaak op het eerste gezicht de weg op gaan die wij willen bewandelen. En om die te kunnen beoordelen heb je zo broodnodig wat wij als socialistische beweging niet bezitten, een politieke strategie, een plan dat aangeeft op welke manier je met behulp van kleine hervormingen toch het uiteindelijk doel dat je nastreeft kunt bereiken.

Godfried van Benthem van den Bergh:

Dat heeft heel duidelijke consequenties voor de manier waarop je een partij organiseert en wat je met een partij wil doen. Of je er een apparaat van maakt, dat de verkiezingen goed in kan gaan of een organisatie die acties op lagere niveaus, als de gemeente, de bedrijven, het onderwijs, kan steunen en waar over dit soort problemen werkelijk wordt gedacht. Het vereist een andere structuur van de partij en ik geloof, dat het erg belangrijk is dat voorstellen daarvoor worden uitgewerkt.

Marcel van Dam:

Ja, strategie en organisatie van de partijen is natuurlijk van enorm belang. Is het dat alleen?

Fenna van de Burg:

De analyse van de maatschappij en van de huidige problematiek is volgens mij even belangrijk. Het belangrijkste voorbeeld, hoezeer politieke partijen en de vakbeweging buiten de realiteit hebben geleefd, is voor mij de Franse mei-opstand, die de linkse partijen in Frankrijk volkomen onverwacht trof. Terwijl er toch aanwijzingen genoeg waren, dat er zich binnen de universiteit allerlei conflict-stop ophoopte en er al verschillende mensen waren die daarover heel duidelijk geschreven hadden. En als er dan zoiets gebeurt en

zich volslagen buiten de politieke partijen en buiten de bestaande kaders om voltrekt, dan is er met die bestaande structuren wat mis.

Marcel van Dam:

Maar hoe zien jullie een partij? Als een soort service-instituut dat allerlei diensten en manschappen verleent tot organisatie van buiten-parlementaire acties?

Wouter Gortzak:

Zeker. Er gebeurt van alles op het eenvoudige niveau van een buurt of straat. Er is gedonder met een speeltuinvereniging, er staat een clubgebouw op instorten, er is een huurverhoging die onrechtvaardig wordt doorgevoerd; drie eenvoudige voorbeelden die je in enkele weken bij mij in de buurt kan vinden. Nu kun je rustig in je huiskamer blijven zitten en je lidmaatschapsgeld gireren en dan zeggen: ik heb mijn plichten tegenover de partij gedaan. En dan kan je één keer in het half jaar naar een ledenvergadering gaan en klagen dat het niet democratisch in de partij toegaat. Maar je kunt ook gebruik maken van wat er in je nabijheid gebeurt: deelnemen aan zo'n speeltuinvereniging, deelnemen aan een ouderraad, deelnemen aan alles wat er gebeurt. En dan blijkt dat er dikwijls op het lagere niveau heel wat mogelijk is. Er zijn 850.000 handtekeningen gezet voor kleinere klassen, maar daarbij is het gebleven. Waarom is er geen follow up van geweest? Waarom zijn de partijen niet ingesprongen? Waarom heeft men niet verder de mensen gemobiliseerd en tot actie gebracht?

Relus ter Beek:

Je zou dus een politieke partij ook als instrument van directe belangenbehartiging willen gebruiken?

De anderen:

Ja, jazekeer.

Relus ter Beek:

Maar een politieke partij moet daarnaast toch ook een soort denkfabriek zijn, die de maatschappelijke situatie analyseert. Daarmee zijn we terug bij het begin van onze discussie. Voor die analyse heb je normen nodig. Dat betekent dus voor ons aantal socialistische normen. En daarmee is de cirkel rond en zijn we terug bij het begin van onze discussie.

De socius, de enkeling en als seismograaf in het spanningsveld Ralf Dahrendorf

De progressief creatieve Duitse denkelite, per definitie klein, als altijd zonder omvangrijke achterban, maar ook onveranderlijk zeer hoogwaardig, kan sedert enige jaren wijzen op een nieuwe coryfee: Ralf Dahrendorf. Hij verschafte de sociologie een verfijnder inzicht in het begrip sociale rol, introduceerde in dit verband een nieuwe theoretische constructie, de 'homo sociologicus', en hanteerde deze term o.a. met het doel, een redenatietraject te bezitten tot buiten het sociologische veld, in casu naar het menselijk individu, dat, de samenleving als 'ärgerliche Tatsache' ervarend, en voorbij zijn afwikkeling van het probleem door in sociale rollen te treden, nog een paar vragen pleegt over te houden waarop de antwoorden veelal tot de onmogelijkheden behoren. Hij schreef een magistraal boek over de Amerikaanse samenleving, deze belichtend vanuit de kenmerken der Amerikaanse sociologische literatuur, om vervolgens een slag om zijn as te draaien, en deze sociologie zèlf te toetsen, overigens met het doel, een nog duidelijker inzicht te verkrijgen in wat als typerend voor de Amerikaanse cultuur moet worden gezien. Hij schreef een boek over Duitsland, waarin hij als een chirurg het kadaver der Duitse geschiedenis sedert Bismarck opensneed en de uitermate belastende diagnose stelde.

Hij studeerde filosofie in Hamburg en sociologie in Londen. Hij doceerde sociologie in Hamburg, Amerika, Tübingen, en is thans als hoogleraar verbonden aan de universiteit van Konstanz. Sedert hij in 1967 politieke aspiraties kreeg, werd zijn naam ook buiten wetenschappelijke kringen bekend. Zoals gebruikelijk in de periferie van het mee-denken werd hij vervolgens beladen met roem van het gewichtloze soort en belast met verwijten, geboren uit een laatdunkende denkverkramping. Zijn fans in de Bondsrepubliek zien in hem een toekomstige Bondskanselier.

Deze politieke carrière loopt via het smalle kanaal van de (liberale) FDP, wat gezien de conceptie Dahrendorf op zijn

zachtst gezegd een singuliere speling van het lot moet worden genoemd. Ralf Dahrendorf is nog nauwelijks veertig.

De reeks getuigenissen in geschrifte waarmee Ralf Dahrendorf zich als oorspronkelijk denker tot op dit ogenblik heeft gemanifesteerd, heeft zijn begin in 1958, toen (die) *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* in de afleveringen 2 en 3 van de tiende jaargang zijn beschouwing over zijn constructie 'homo sociologicus' publiceerde. Het was een verrassende start. Het artikel verscheen aansluitend in boekvorm. Titel: *Homo Sociologicus*. Ondertitel: *Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*.¹ In zijn voorwoord zegt Dahrendorf, dat het in zijn studie om een elementaire categorie gaat ten behoeve van de zelfstandige sociologische analyse van de problematiek van het sociale handelen. Een begrensde, en daarmee zuivere sociologische probleemstelling dus? Maar bij de sociologen, die zich terstond op dit pretentieuze geschrift wierpen, laaide de weerstand op. Zij achtten de sociologische disciplines genegeerd. Is het waar? Is het van belang? Wat wil Dahrendorf? Dahrendorfs basisvraag kan ook als volgt gesteld: hoe kunnen wij menselijk gedrag verklaren, of in alle geval de weg tot een mogelijke verklaring geven? Maar het belangwekkende denkavontuur kondigt zich terstond in zijn volle omvang aan, omdat men een tweede vraag bespeurt, hij ligt als het ware onder de eerste, maar zijn schurende werking, zijn inwendige spanning is zo groot, dat hij zich voortdurend kenbaar maakt: wie, wat en hoe is de mens? En zo'n vraag stuurt aan op het enkelvoudig, uniek individu, zo'n vraag heeft bovendien een nooit meetbare gevoelswaarde.

En dús ligt in zo'n vraag de drift om zich tot buiten het sociologisch kader te begeven. Is dat zo fnuikend? Dat kán het zijn, omdat Dahrendorf zich in *Homo Sociologicus* nadrukkelijk als socioloog aandient, en dus gebruik maakt van het indrukwekkende sociologische raam om zijn hypothesen te toetsen en om zijn theorieën bewijskracht te verschaffen. Waar het de sociologen om moet gaan is de wetenschappelijke zuiverheid van hun waar is waar. En het avonturierschap van Dahrendorf is de oorzaak van hun huiver.

¹ Ralf Dahrendorf, *Homo Sociologicus*, *Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*, Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 30 1961.

Intussen blijkt voor vriend en vijand Dahrendorfs studie in hoge mate boeiend door het constante gevecht tussen de socioloog, die wetenschappelijk adequaat wenst te zijn, en de briljante essayist, die leeft bij de gratie van de gevarenzone. Vriend noch vijand kan daarbij de uitzonderlijke intelligentie van Dahrendorf ontgaan.

Het boek *Homo Sociologicus*: Dahrendorf plaatst zijn nieuwe begrip tegenover de homo economicus en de homo psychologicus. Door deze afsplitsing brengt hij zijn begrip homo sociologicus binnen het sociologisch kader. Hij stelt zich als socioloog voorlopig veilig. Hij omschrijft zijn theoretische constructie, een uit de reële gebondenheid getilde grootheid op het snijpunt van individu en samenleving, waar deze grootheid op velerlei wijze wordt geattaqueerd door *het feit van de samenleving*.

Tot zover is er nog niets bijzonder aan de hand, want Dahrendorf is de eerste niet, die tussen het individu en de wereld de werkzaamheid van een derde factor ziet, de samenleving. Hij is de eerste evenmin, die het feit van de samenleving wenst te hanteren bij het verklaren van sociaal gedrag. Cooley c.s., Von Wiese, Max Weber etc. construeerden hun antwoordcategorieën. Zij waren onvolledig, zegt echter Dahrendorf, zo goed als, nog steeds volgens Dahrendorf, Parsons dat was, die op te simpele wijze de nadruk legde op de mens als drager van sociale rollen. Het is ingewikkelder, meent Dahrendorf, ieder individu vervult meerdere sociale rollen tegelijkertijd. Maar hij zegt óók, dat het begrip rol én het daarbij behorend gedrag hoogst hanteerbare elementen zijn voor sociologische analyse.

Zijn redenen zijn interessant. De rol, zegt Dahrendorf, is in principe onafhankelijk van de persoon. Daarmee verklaart hij, dat de rol meetbaar is. Hij oordeelt verder, dat de rolhoud, dat zijn de normen, door de samenleving bepaald wordt. Daarmee wijst hij er zijn lezers op, dat hij zich wel degelijk binnen de sociologische afbakening bevindt. Ten slotte concludeert hij, dat de gedragsverwachtingen van de zijde van de samenleving dwingende krachten oproepen, die zich witen in sancties, alwéér sociologische factoren, alweer operationeel te maken grootheden.

Over dit operationaliseren blijft Dahrendorf vaag. Over de

noodzakelijke vraag naar de validiteit (wat meet ik?) is hij kort. Hij geeft slechts summier de fasen aan van een 'eventueel' empirisch onderzoek. Hij wordt alweer getrokken naar de brillante van de essayist. Hij laat het als het ware over aan andere sociologen, meer onderzoekers dan hij om de tijd verslindende research-arbeid te verrichten.

Hij begeeft zich alweer naar het gevaarlijke randgebied. Hij bereikt het (bijvoorbeeld), als hij nader ingaat op de gedragsverwachtingen en zijn indeling geeft in:

a. *Muss-Erwartungen*, b. *Soll-Erwartungen* en c. *Kann-Erwartungen* en de daarbij behorende sancties, ten positieve en ten negatieve, aangeeft. Terecht concludeert hij, dat de *Muss-Erwartungen* formeel bepaald zijn en daarmee gemakkelijk te analyseren. (Zó eenvoudig ligt deze zaak, dat de maatschappij niet eens positieve sancties kent, en de negatieve systematisch geordend heeft samengebracht in de wetboeken). Even terecht verkondigt Dahrendorf, dat ten aanzien van de *Soll-Erwartungen* de gedragsverwachtingen andere uitgangspunten hebben, minder geconditioneerd, ze ontstaan vrijelijk, de groep hanteert eigenmachtig zijn sancties, deze zijn daarmee 'sociologisch zuiverder', want men kan niet 'knoeien', zoals men dat met het uitvaardigen van verplicht toepasbare wetten wél kan, ze uiten zich ten positieve in sympathieblijken, ten negatieve in – uiteindelijk – sociale uitsluiting. Maar wat in deze opsomming vooral interessant lijkt, zijn de *Kann-Erwartungen*.

Wat is namelijk het geval De wetenschappelijk gevormde Dahrendorf heeft het niet empirisch-wetenschappelijk bewijsbaar element in zijn vraagstelling terstond onderkend, hij heeft dit element tijdelijk schijndood verklaard, is zijn wetenschappelijke weg gevolgd, en brengt ten slotte in zijn dááruit ontstane schema met bewonderenswaardige intelligentie het tijdelijk geëlimineerde weer in. Immers, wat bedoelt Dahrendorf met de *Kann-Erwartungen* Niets anders dan de gedragsverwachtingen, die persoonlijk gebonden zijn. Het individu beslist en krijgt van de socius de hoogachting óf de antipathie. Dahrendorf deed dus niet anders dan het niet sociologische, namelijk het aan het individu gekoppelde element, in zijn sociologisch correct schema een gelokaliseerde plaats geven.

Hij deed het niet voor niets. Hij deed het om de sociologen op hun fout te wijzen, dat zij om der wille van roerende trouw aan hun disciplines elementen schrapten. Schematische categorieën hebben de plaats van de werkelijke, individuele mens ingeno-

men, gromt de ordinarius, die intussen ontstellend goed weet, hoe ver men met juist die sociologische disciplines komt bij het doorlichten van het touw met duizend knopen van de moderne samenleving. Accoord, maar Dahrendorf confronteert zijn bentgenoten weer met de achteloos weggeworpen schakels.

Hij wijst op het feit, dat het individu zelf kán beslissen. (En met dat woordje kán plaatst hij een tijdbom). Hij stelt de hui-veringwekkende vraag, in hoeverre het individu nog mág beslissen in een samenleving, die vast ligt. Maar terzelfdertijd laat hij uitkomen, dat er niettemin niets voorgoed vastligt. Hij zegt: de socioloog zij – dus – niet per definitie de verdediger van de status quo. Hij wenst de beweeglijkheid van sociale structuren aan te tonen. Hij geeft aan, dat het achteloos wegwerpen van schakels een drogreden is geweest. Het enkelvoudig menselijk individu is klaarwakker gebleven, en zijn penetraties in de *feindliche Umwelt* wrikken aan de sociale structuren. Dahrendorf verwerpt het evenwichtsmodel en kiest voor een *conflict-model*, zoals die andere coryfee, zekere Marx, dat, op grond van overigens geheel andere premissen, deed. De redematies vertrekken daarbij niet alleen vanuit de smalle basis, dat de Kann-Erwartungen onverwachte sanctiebeslissingen inhouden.

Dahrendorf voegt opnieuw de opmerking is, dat de mens aan meerdere rollen tegelijk deel heeft, die onderling in labiel evenwicht kunnen komen te verkeren, en die uit balans kunnen raken. Hij introduceert de begrippen *inter-rolconflict* (bijv. werknemers-werkgevers) en *intra-rolconflict* (bijv. de progressieve politicus, die op bepaalde punten aan geheimhouding gebonden is).

De geëngageerde lezer moet wel huiveren, als hij de schijnbaar toonloos wetenschappelijke Dahrendorf ziet aantonen, hoezeer het menselijk individu van zichzelf vervreemd is op grond van de hem willens en wetens opgedrongen rollen. Deze rollen, *feindliche Brüder*, aldus Dahrendorf, hebben de neiging met de organisatorische uitbouw van de samenleving te groeien. De instituten overwoekeren ons. Herr Schmitt vervulde negen rollen, en dan had hij er ook nog eentje, de tiende, voor zon- en feestdagen. De rol die geen rol was, Herr Schmitt zelf, Herr Schmitt hoogst persoonlijk, vanachter zijn ramen, lezende in de krant, terwijl niemand hem op de vingers keek, wiedzende in zijn tuintje en een wind latende als dat hem uitkwam, en mis-

schien neuriede hij soms dat volksliedje, dat in Duitsland nooit zo goed verstaan is: die Gedanken sind frei.

Agressief als Dahrendorf is, heeft hij om vooral niet misverstaan te worden in zijn begrip homo sociologicus de mens als met rollen belaste en de mens als vrije individualiteit volkomen uit elkaar getrokken. Alleszins zijn recht overigens, want het begrip homo sociologicus is ten slotte een theoretische constructie. In het voetspoor van Robert Musil (*Der Mann ohne Eigenschaften*) en H. Plessner (*Das Problem der Öffentlichkeit und die Idee der Entfremdung*) heeft hij zich terzelfdertijd rancuneuzer opgesteld. Vooral daarmee kreeg hij de sociologen, die hun vakgebied schoon en zuiver willen houden en daarmee binnen dát referentiekader volkomen hanteerbaar, tegen zich.

Mogelijk was prof. dr. R. F. Beerling de eerste in Nederland, die met enige uitvoerigheid over Dahrendorf berichtte (*Mens en Maatschappij*, jan.-febr. 1963). Ook Beerling zette zich af: 'De vraag of de mens een in zijn gedrag gepreformeed, berekenbaar en controleerbaar dan wel een 'eenmalig', autonoom en vrij wezen is, is zo oud als de mens zelf en om haar te stellen, behoefde bepaald niet op de wetenschappelijke sociologie te worden gewacht. Daarvan zegt Dahrendorf nota bene zelf, dat de 'ungeteilte, freie Einzelne' haar als object principieel ontschiet. Als hier van een principiële grens sprake is, hoe kan de sociologie als wetenschap dan ooit een bedreiging inhouden van de vrijheid en de individualiteit, die aan haar overzijde liggen?' Intussen heeft Dahrendorf nooit gesteld, dat de sociologie-als-wetenschap bedreiging inhoudt. Wèl echter de groepen, de klassen, de instituten, die het werkerrein van de sociologie zijn. En het is de innerlijke driftmatigheid van deze categorieën geweest, die de ondeelbaarheid van het individu be-laagt. Dahrendorf nu is niet in staat gebleken, zich tot de wetenschap zonder meer te beperken.

Wij signaleerden het als een tweede vraag onder de eerste: Dahrendorf is bekommerd om de mens, die als sociaal wezen en als individu achter de wetenschappelijke constructies schuil gaat, wat Beerling verleidt tot een grappig bedoelde opmerking als die Leiden des jungen Dahrendorf. Trouwens, afgezien van de oncontroleerbare sluiptwegen van het individu tot binnen het sociologisch raamwerk, het zou wel eens kunnen zijn, dat Beerlings opmerking over de bedreiging van de sociologie als wetenschap door Dahrendorf wordt ontzenuwd door het volstreckte tegendeel te bewijzen.

In zijn boek over Amerika, *Die angewandte Aufklärung*,² waarover straks meer, laat Dahrendorf duidelijk zien, hoe de Amerikaanse samenleving, rationeel als zij is, de sociologie tracht te misbruiken door hem tot aanpassing van zijn leefregels te dwingen. Dahrendorf heeft het daarbij dus niet langer over de individuele infiltraties, hij heeft het over de maatschappij als totaliteit. Hij weerlegt dáár Beerling, door het op te nemen voor de wetenschap. Een deur bezit het postulaat, open en dicht te kunnen. Een wetenschap behoort zich niet te laten opvreten. Het gaat niet om een afgrendeling van de maatschappij, het tegendeel is waar. Maar binnen zijn huis zij de sociologie heer en meester, zodat zijn wetenschappelijke condities overeind blijven, zodat de sociologische wetenschap zichzelf kan bepalen, wel is waar als een ongecodificeerde, open, nimmer voltooide constructie met de mogelijkheid tot een *phantasievolle Fortentwicklung der soziologischen Erkenntnis*.

Toegegeven overigens, dat Amerika Europa niet is, zeer ver van dat, ook daar komt dit artikel nog op terug. Toegegeven bovendien, dat Dahrendorf vanuit zijn wetenschappelijke codificering van tijd tot tijd te velde trekt en in alle schraalheid, vervorming en verslagenheid het individu ontmoet. Een vergelijking met Goethes Werther is er één. Een andere, heeft ook Beerling ontdekt, is die met Ortega y Gasset, die heeft gesteld, dat de mens in eenzaamheid en waarheid tot authenticiteit komt, dat wil zeggen, buiten de maatschappelijke conditioneringen om, buiten de rollenfunctionaliteit om, zou Dahrendorf zeggen.

Hier dient intussen de opmerking gemaakt, dat het vooral de creatieve elite is, die door zijn rollendwang, in het algemeen door de maatschappelijkheid, gefnuikt wordt. Voor de creatieven, de scheppenden, de werkelijke bewegers van de geschiedenis zij de volledige vrijheid, de volledige rol-loosheid toegedacht. Men ziet hen deze vrijheid zich dan ook toeëigenen. Het scheppen van kunst is een volstrekt asociale daad, in die zin, dat het sociale element ooit wel eens een keer in verbazingwekkende omvang zal blijken, het zij over een eeuw, het zij morgen, maar dat moment zal de tijd bepalen. De kunstenaar schept vanuit de dialoog met zichzelf, er is geen ruimte om met iets of iemand rekening te houden. Hij openbaart zichzelf. En de diepste

² Ralf Dahrendorf, *Die angewandte Aufklärung, Gesellschaft und Soziologie in Amerika*, R. Piper und Co, München, 1963.

ingrijpendste, aangrijpendste vorm van confidentie is alsdan beschikbaar.

Voor de creatieve denker gelden soortgelijke condities. Hij is niet opportuun, hij is niet bezig met wat er al is, hij loopt op de tijd vooruit, daarin reeds ontdoet hij zich. Met Dahrendorf bezig zijn is voortdurend vermoeden, dat ook hij onvoldoende wetenschappelijk gecastreerd is om zichzelf buiten schot te houden. Dat hij er daarbij een tweeduidigheid op nahoudt, te weten die van de streng wetenschappelijke vorser en die van de essayistische avonturier, is een vermakelijke bijkomstigheid, die een voortdurend spanningsveld aan zijn schrijven bijdraagt, en die het kapitale voordeel heeft van verstaanbaarheid binnen en buiten de wetenschappelijke afrastering.

En moge dit voor Homo Sociologicus reeds gelden, het geldt móór nog voor die andere twee boeken, gedrieëlijk het belangrijkste deel van Dahrendorf's publicistische activiteit tot nu toe, zijn boek over Amerika, *Die angewandte Aufklärung*, en zijn boek over Duitsland, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*.³ Zijn boek over Amerika, bedoeld zijn de Verenigde Staten, is zonder meer een kapitaal werkstuk. Binnen de omvang van 262 pagina's krijgt men een gedegen en zeer veelkantig beeld van de Noordamerikaanse samenleving, en het bijeengebrachte en intelligibel verwerkte materiaal is uiteindelijk zo doortastend, dat men er zelf mee tot nieuwe hypothesen komt, verstrekkender hypothesen dan Dahrendorf heeft aangedurfd, maar misschien heeft hij dit zo bedoeld, misschien gaat zijn werkzaamheid door tot voorbij de laatste bladzijde.

De titel is een duidelijk signaal: de toegepaste Verlichting. Het formuleert de uitgaansstelling van Dahrendorf, die aantoonde in welk een brede, om niet te zeggen schrikbarende omvang de denkbeelden van de Verlichting de Amerikaanse cultuur blijvend zijn gaan decreteren. Met de Verlichting in engere zin speelde het erfdeel van het Calvinisme mee. Samen vormen zij het ouderpaar, dat het zaad leverde en de bevruchting bewerkstelligde van de eerste Amerikaanse *norm*, het *rationalisme*. De opbouw van Dahrendorf's boek over de in praktijk gebrachte verlichting in Amerika is curieus.

³ Ralf Dahrendorf, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, R. Piper und Co, München, Ungekürzte Sonderausgabe, 1968.

Tien hoofdstukken lang beziet Dahrendorf Amerika door de lenzen van diens eigen, autochtone sociologie. Wanneer deze is uitgemond bij de bezwarende termen van *the end of ideology* en *mass society*, draait Dahrendorf een halve slag en legt hij de Amerikaanse sociologie zélf onder de loupe van zijn intelligentie, overigens met de kennelijke bedoeling, een nog duidelijker beeld van de Amerikaanse maatschappij te geven. Hij ging uit van een stringent schema. De indeling in twee helften, wat onderlinge uitwisselbaarheid vooronderstelt, blijkt gaandeweg te worden opgeheven. De helften worden weer in elkaar geschoven.

De Amerikaanse sociologie is volledig aan de Amerikaanse maatschappij aangepast, stelt Dahrendorf, hij noemt het vak *organisatorisch etabliert*. Binnen de sociologie vindt hij het hernieuwde bewijs voor zijn aanvangshypothesen, en hij stelt dan ook: de radikale socioloog is in Amerika met recht de erfdrager der Verlichting.

Het begrip Verlichting blijft een Europese erfenis. Maar Europa kon op grond van zijn lange, rijpe, door de duur der eeuwen vanuit zijn enkelvoudige elementen geïntegreerde cultuur de beperktheden van de Verlichtingsdenkbeelden inzien en het verschijnsel terugbrengen tot reëel hanteerbare maten. Europa zag de beperktheid van de doelstellingen der Verlichting, de mateloosheid van zijn optimisme, het ondergravende gevaar van zijn kortzichtigheid, de ontwortelende tendens van zijn haast. Het jonge Amerika beschikte niet over deze correctietekens. Het rationalisme, de voornaamste inhoud der Verlichting, kwam naar Amerika overgewaaid toen de historische schrikseconde zojuist het tijdperk ener modernisering had ingeluid.

Het rationalisme was voor Amerika in hoge mate bruikbaar. Het rationalisme schoot diepe wortels en bewees zijn reusachtige macht. Dahrendorf nu schetst onontkoombaar, hoezeer het rationalisme de basis van de Amerikaanse cultuur is gebléven, en hoezeer dit rationalisme het land gewrongen heeft naar zijn aard. De geschriften van Franklin; termen als *rules*, *schemes*, *plans*; het begrip *planned social change* is typerend voor de Amerikaanse samenleving, zegt Dahrendorf; James' *truth is what works*; de wereld is construeerbaar; opvoeding zij socialisation; *equality*, *mobility*, *community* zijn vooral in Amerika maatschappelijk geïntegreerde begrippen. Gelijkheid is dan ook het sociale doel der Verlichting. En in de marge vindt men

woorden als optimisme en mateloos zelfvertrouwen en met veel te kleine lettertjes: de kans op persoonlijke desintegratie en de mogelijkheid tot vervlakking. En zo sterk was de rationele opwaardering, dat de wetgeving de sociale werkelijkheid in Amerika nog altijd vooruit is. Revoluties heeft het land niet gekend. De snelle veranderingen voorkwamen ze, zegt Dahrendorf. Een uitbouw van het socialisme evenmin.

De geografische zowel als de sociale beweeglijkheid hebben de mens voortdurend op zijn individuele macht tot zelfontplooiing gewezen, verduidelijkt Dahrendorf, men had er de solidariteit der lotscategorie niet nodig. Mogelijk vooral ten gevolge van zijn belastende Duitse voorbeeldenarsenaal, dat nog onveranderlijk aantoon, hoezeer de liberale, de vrije, zelfstandig oordelende mens de verworvenheid is van een zeer kleine elite, blijkt Dahrendorf de Amerikaanse samenleving uiterst welgezend. De vrijmaking van het individu en de garanties aan het individu door de samenleving in het land van de *angewandte Aufklärung* klinken hem als hosannahs in de oren. Hij ziet van de Verenigde Staten behalve de kortzichtigheden de verstrekkende mentale kracht: Es hat dennoch nicht seinesgleichen an Kühnheit der Konzeption, Beharrlichkeit der Realisierung und auch an Breite des Erfolgs. Hij ziet van Amerika's jeugdigheid behalve het gemakkelijk optimisme ook de charme. Doch tegelijk stelt hij zich kritisch op. Hij wijst er met klem op, dat de rationele op- en uitbouw van de maatschappij een grondeloos gevaar inhoudt voor het individu. Hij wijst op de onrustbarende groei van de *Dienstklasse*, om een Nederlandse term van Thoenes te gebruiken: functionarissen-elite. Het vervreemdend element van de *Dienstklassen-Mentalität* is hem allerminst ontgaan. Het beeld van Riesmans *lonely crowd* is toch ook aan Dahrendorf als een diabolisch teken verschenen. Refererend aan zijn homo sociologicus acht hij de Amerikaan dan ook een te aangepast rollenvertolker in zijn samenleving, gebukt onder een te gemakkelijk manipulatievermogen. Hij zegt als socioloog: er is gebrek aan anti-sociologische sociologen. Hij wijst erop, dat het begrip eenzaamheid in de Verenigde Staten vrijwel uitsluitend een negatieve evaluatie te zien geeft. Hij komt uit het oude, gehavende, weinig eendrachtige, weinig duidelijke Europa. Daarom weet hij, dat de Europese worstelingen voorbij de politieke opperhuid diepere worstelingen betekenen. Hij weet, hoezeer er in de cultuurdiepte te worstelen is, eer de genade van het nieuwe zicht zich zal openbaren. Hij weet, dat er in Amerika te weinig ge-

worsteld wordt, behalve in de ring, behalve in de kroeg, behalve in het zuiden om gelijkwaardige rechten van een ondergewaardeerd volksdeel, waar hij zich overigens veel te weinig mee occupeert. Toch beantwoordt hij als Golo Mann diens vraag 'is de Amerikaan gelukkiger dan de Europeaan?' met een voorzichtig ja.

Deze opmerkingen brengen ons bij het laatste deel van Dahrendorf's Amerikaboek, het deel waarin hij de relaties Europa—Amerika aan een nadere confrontatie onderwerpt. Het is zonder twijfel het minst overtuigende deel van het werk. Dahrendorf blijkt er zijn zelfcorrecties, als gezegd zijn streng wetenschappelijk tegenwicht tegenover zijn essayistisch avonturierschap, in te hebben prijsgegeven. Hij drukt een standpunt door, dat te geringe bewijskracht meekrijgt en dat in sommige opzichten op een volstrekt controversiële stellingname aandringt. Hij vergelijkt met een koel soort stoutmoedigheid de begrippen massificering en Amerikanisering, en komt tot de conclusie, dat beide termen als synoniemen van elkaar kunnen worden gezien. Maar aansluitend merkt hij op, dat de Europese massamaatschappij eerder aan zijn eigen industrialisering, zijn eigen secularisering moet worden toegeschreven dan aan Amerikaanse invloed. Eerder, suggereert hij, is de Amerikaanse bijdrage aan Europa te putten uit de bewijskracht, die de consequente toepassing van de Verlichting onnavolgbaar levert. Herhaald dient het vermoeden, dat Dahrendorf te belast als Duitser spreekt. Hij schrijft, dat overeenkomstig enquêtes twee derde van alle Westduitsers zeer positief ten opzichte van Amerika staat, wat, ook dat merkt Dahrendorf op, in sterke tegenspraak is met de mening van Fransen en Engelsen. Hij noemt een voorbeeld als typische toepassing van rationeel Amerikaans denken op Europese bodem: de *re-education* van West-Duitsland na 1945.

Hij geeft toe, dat de resultaten óók de beperkingen van rationeel denken laten zien. Dat is ergerlijk zwak uitgedrukt. Want van de re-education is heel weinig terechtgekomen. En als er nu sprake van duidelijke wijzigingen is, dan komt dat uit de nieuwe Duitse generatie zelf voort, die met Marcuse de rationeel opgebouwde welvaartsstaat afschrijft. Dahrendorf stelt, dat de drift van de *angewandte Aufklärung* een deel van zijn kracht inmiddels verloren heeft, omdat hij niet meer een program is, maar in tegendeel werkelijkheid. En daaruit concludeert hij met on-

duldbaar gemak, dat daarmee Amerika en Europa dichter bij elkaar zijn gekomen, en dat voor beide continenten samen reeds de grote volgende opgave in de wereld gloort: dafür Sorge zu tragen, dasz die Aufklärung nicht nur die noch verbleibenden Winkel der Unmundigkeit in Europa und Amerika ergreift, sondern sich auch in der übrigen Welt ausbreitet.

Maar Europa laat zich onmogelijk zo simpel met Amerika vergelijken. Meer en meer verstaat Europa de Amerikaanse practisering op basis van de Verlichtingsidealen als gevaarlijke lichtzinnigheid. Amerika schaafde een continent glad, en de revoltes van minderheidsgroepen tonen overigens aan, dat de fictie nog regelmatig strijdt met de werkelijkheid. Het Europeese erfdeel is daarentegen dieper en breder, en het toont daarmee een oneindig ingewikkelder patroon. Dit ingewikkeld patroon voert bijv. terug naar diep ingeslepen verschillen, laatste resten van een feodale structuur, ergens vergelijkbaar met het tribale verleden van Afrika, waar thans uit dit verleden nationaliteiten ontstaan, nationaliteiten zoals Europa ze nog altijd onder de nieuwe huid der rationeel-politieke uitschakelingsclausules bezit, Frankrijk voorop. Als Dahrendorf met alle geweld op de overigens weinig verlichte Derde Wereld wil wijzen, dan dienen wij aan te vullen, dat de Europeese facetten-structuur een minder slechte garantie voor de begripsvorming met betrekking tot die Derde Wereld is, dan de lichtzinnige Amerikaanse rationaliteitsconceptie, die in zijn optimisme voetstoots aanneemt, dat zijn geldigheid uniform is.

Waar de Amerikanen dan ook komen in de buiten-westerse gebieden, óók als zij zonder oogmerken komen helpen, de Verlichting sluit ten slotte hulpvaardigheid allerminst uit, brengen zij onbegrip mee, en van onbegrip komt gemakkelijk onheil. Dat Europa in zijn reactionair antwoord op de angst voor elementaire veranderingen helaas nog niet toe is aan het vernietigen van een reeks kortzichtigheden, blijft daarbij natuurlijk vooralsnog evident.

Ondanks de ondergang van de Indianen, de duistere zijde in het noodlot van de negers, zijn vele zwakheden en zijn tegengerichte bewegingen, zegt Dahrendorf, heeft het Amerikaanse experiment met de ratio zijn gelijke niet in de koenheid van zijn conceptie, in de standvastigheid van zijn realisering, in de breedte van zijn resultaat. Deze glorificaties eisen tegenspraak. En tegengestelde hypothesen mogen op zijn

minst geformuleerd worden. Hier en daar in zijn — nogmaals gezegd — buitengewone boek lijkt Dahrendorf te bewust de koele wetenschapsman in hem het zwijgen op te leggen. Hij lijkt te gepreoccupeerd reddenatie-uitkomsten na te streven. Een duidelijk voorbeeld: de door Dahrendorf veronderstelde grote mobiliteit wordt door de jongste onderzoekingen in dezen door Amerikanen zelf volkomen tegengesproken. En Lipset corrigeerde al lang en breed het standpunt met betrekking tot de vermeende verschillen in mobiliteit tussen Europa en de Verenigde Staten.

Dahrendorf attaqueert dús Lipset. Waarom? Toch alleen maar om zijn doortastende hypothesen bewijsbaar te houden? Dahrendorf gaat (bewust?) voorbij aan het alsnog ontstaan van een revolutionaire Amerikaanse klasse: de studenten. Dahrendorf ontdekt in de Amerikaanse sociologie een richting, die duidelijk werkt aan de professionalisering van de sociologische stand, een richting die tegenhoudt, afgrendelt en de traditie verliefd gadeslaat. Hij spreekt van die Schattenseite van de Amerikaanse sociologie, hij waarschuwt voor de dreigende steriliteit. Laten we een paar andere vragen stellen. Waarom! En hoe kan dat in het land van equality, mobility en planned social change! Zijn er misschien verschuivingen in de denkpatroon gaande? Ontdekt het rationele Amerika misschien, dat het te snel in cultuurvormende zin gegroeid is, stuurt de denkvoorhoede misschien aan op vertraging, op zelfonderzoek, op herbestudering van het te snel bestudeerde! En gaat die denkelite nu misschien iets synchroons vertonen ten opzichte van de kleinburgers, want die zijn er óók in Amerika, de kleinburgers van wie het instinct de wet wantrouwt en veracht, van wie het instinct zijn sancties hanteert in de vorm van het in schrikbarende mate eigen rechter spelen! Enerzijds de kleinburgers, in alle maatschappelijke lagen aantrefbaar, die nog niet zo ver zijn als de instituten willen doen voorkomen, een feit waar Dahrendorf zelf in duidelijkheid op wees, en die om zich van onzekerheden te bevrijden reactionair zijn, de instituten als het ware willen dwingen tot een instelling die minder persoonlijke vrijheid toestaat, anderzijds de denkelite die de remraketten hanteert om de ingeschapen versnellende beweging van de angewandte Aufklärung te vertragen: dit toevallig samenvallen van klassen in hun geneigdheden laat zich op geen enkel punt vergelijken met het actuele Europese verschijnsel van het samengaan van bij voorbeeld arbeiders en studenten, van revolutionaire knok-

ploegen en intelligentia, overigens zo langzamerhand moet een door de traditie van het sociale ontwaken gesteunde lieve droom dan stoutmoedige realiteit.

In Europa is er alle ruimte voor een progressieve arbeidersinstelling, en de geëngageerde proletariër met auto moet wel constateren, dat hij wel is waar uit het absolute bestaansminimum is getild, maar dat de instituten zijn gelijkberechtigde vrije individualiteit nog allerminst garanderen. De denkelite daarnaast ontleent zijn progressiviteit aan het feit dat de door stupide en vreesachtige kleinburgerdom gevoede tradities te zware ankers blijken. Maar wanneer dit alles juist is, is Dahrendorf's standpunt onmogelijk, dat Amerika en Europa elkaar dichter nabij zullen komen, dat Europa de praktische Verlichtings-basis van Amerika accepteert en dat de beide continenten zich alsdan samen kunnen opmaken om de Derde Wereld om te gaan ploegen tot nieuw land met hoge agrarische opbrengsten, met industrie, met health education, met birth control, equality, community, genocide en wat nog méér? Mogelijk is het tegendeel eerder waar, mogelijk grenzelt Europa zich verder af van de *angewandte Aufklärung*, die het niet als zijn cultuurerfdeel kan herkennen, zeer waarschijnlijk gaat daarnaast Amerika een tijdperk tegemoet van noodzakelijke isolatie met als enige rem de politieke constellatie. Dahrendorf, uiterst scherp opmerker, schrijft ergens in zijn Amerika-boek: Die Wandlungen der amerikanischen Gesellschaft finden nicht nur in den Gefährdungen der Verfassung der Freiheit, sondern auch in den Verwirrungen des Selbstbildes der Menschen ihren Ausdruck. Het dient onderschreven, een motivering onzerzijds werd intussen gegeven. Onlangs hadden wij Amerikaanse vrienden op bezoek, een kunstschildersechtpaar uit New York, dat ons uitvoerig op de hoogte bracht van een nieuw, beklemmend soort mode. Een concert, waarbij zes pianisten elkaar gedurende een etmaal continu aflostten en die tijdens dat concert een bepaald thema 164 maal herhaalden met eens per uur een uiterst minieme variatie. Een filmvoorstelling, die acht uur duurde en waarbij een starre camera acht uur lang onbewogen de zestiende tot en met de negentiende verdieping van een flatgebouw observeerde. Na anderhalf uur schoof iemand een raam open. Na vijf uur en een kwartier vloog er een verdwaalde vogel door het beeld. Misschien bewijst de banaliteit van dit mode-amusement beter dan reddenaties, dat Amerika de haast moe

is, de allure beu, dat Amerika meditatief zijn eigen herconfrontatie wil en beschaamd de leegheid tot zich wil laten doordringen, tot na vijf uur en een kwartier een vogel Whyte's *organisation men* wijst op het niet rationeel te vangen aspect van het leven.

De afstand tussen *Die angewandte Aufklärung* en *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, 3., het derde belangrijke boek van Ralf Dahrendorf, dat in deze beschouwing betrokken wil worden, is minder groot dan men vermoedt. Stellig, wat betreft Amerika verkeerde Dahrendorf in dezelfde onbelaste positie als ooit zijn voorganger Alexis de Tocqueville, de briljante Fransman van *De la démocratie en Amérique*, weer hoogst actueel verklaard, al stamt het uit 1833: Dahrendorf was buitenstaander en daarmee vrij van inperkende deelachtigheid. Omgekeerd schreef Dahrendorf *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland* als Duitser, hij keek in de spiegel en bespeurde zijn benaauwenis, hij schreef om met belastende erfenissen rond te komen, hij schreef om de noodzakelijke correcties aan te geven, hij schreef met een bijna rancuneus doel (zullen wij zien).

Als hij zijn basisvraag kiest, stelt hij, dat de Duitse interesse niet sociaal is, maar nationaal. Hij wijst op het contrast tussen Duitsland en het Europese westen met zijn politiek humanisme. Hij citeert, niet zonder zijn verbazing kenbaar te maken Gerhard Ritter: Demokratie in ihrem ursprünglichen strengen noch nicht durch liberale Beimischungen erweichten Sinn ist nicht Sicherung persönlicher Freiheit gegen Willkür und unerbittlichen Zwang, sondern unmittelbare Volksherrschaft. Hij vraagt zich af: Warum hat das Prinzip der liberalen Demokratie in Deutschland so wenig Freunde gefunden?

En via deze sluis arriveert hij ten slotte bij zijn uitgaansstelling: Es gibt eine Auffassung von Freiheit, die diese für das Individuum nur dort gewährleistet findet, wo experimentelle Gesinnung, konkurrierende soziale Kräfte und liberale politische Institutionen sich verbinden. Diese Auffassung hat in Deutschland nie recht Fusz fassen können. Warum nicht? Das ist die deutsche Frage.

Daarmee is het verband tussen de twee boeken gelegd. Het gaat om dezelfde zaak, de vrije, liberale mens. Dahrendorf heeft hem in de Verenigde Staten gevonden. In Duitsland heeft hij hem tevergeefs gezocht. Ook in zijn Duitsland-boek benadert

Dahrendorf zijn onderwerp vooral vanuit sociologische kaders. Niettemin doet hij dat minder uitsluitend dan in *Die angewandte Aufklärung*, en naar de aard van het onderwerp véél minder uitsluitend dan in zijn *Homo Sociologicus*. Hij geeft het zelf toe: Viele Schwierigkeiten der Verbindung von Geschichte und Soziologie werden an diesen Buch deutlich. Überhaupt bleibt der methodische Status des Buches in einer nicht ganz befriedigende Schwebe zwischen Erfahrungswissenschaft, kritischer Theorie und politischem Programm. Zo'n zin behoeft niets verontschuldighends in te houden. Iedere wetenschap stelt in grote aantallen gevallen zèlf zijn te grote inperkende gebondenheid ten opzichte van onderwerpen van studie vast.

Het lijkt geen te gevaarlijke bewering, als wij vaststellen, dat het rationele Amerika veel indringender sociologisch belicht kan worden dan Duitsland, dat nog onveranderlijk zucht onder de druk van zijn te geringe collectivering. (En áls in zo'n situatie vanuit de onmogelijkheid daartoe de collectivering losbreekt, dan geschiedt het mateloos, met massale zelfkastijding van de ondraaglijke last der individualiteit, dan openbaart zich ziekte.) Schubart is niet altijd een grandioos denker geweest. Maar hij heeft indringend en huiveringwekkend bewezen, hoe Duitsland van tijd tot tijd de oorlog nodig heeft als laatste redmiddel, als laatste mogelijkheid om de ander te bereiken, onder het oog van de vijand, en in datzelfde Feldgrau gekleed. Het probleem Duitsland is daarmee, en een socioloog stelt het noodzakelijkerwijs vast, vooral een sociaal-psychologisch probleem.

Het neemt natuurlijk niet weg dat men vanuit het sociologische denkkader heel ver komt, zéker als een man van het formaat van Dahrendorf deze disciplines hanteert. Dahrendorf's boek is vóór alles een hoogst dappere zelfontleding. In de volle breedte van de sociologische ruimte rukt de auteur ten strijde, hij betreft de geschiedenis in zijn onderzoek, de politiek, de filosofie, hoewel veel te weinig, wat bevreemdt, want Dahrendorf is immers ook filosoof, en de psychologie, hoewel te incidenteel en te zeer verwezen naar een bij-rol. Natuurlijk interpreteert hij Hegel's *Mythos des Staates*. Hij citeert Hölderlin: Was künmert mich der Schiffbruch der Welt, ich weisz von nichts als meiner seligen Insel. Natuurlijk bestudeert hij de sociale rol van de Duitse staatsburger en komt tot bezwarende getuigenissen.

Hij licht de onpolitieke Duitser door, de — bijna — historische

imperatief van de dictatuur-aanbidding, hij deelt klappen uit, die vooral de Duitse intellectuelen treffen: soziale Etablierung fehlt den deutschen Intellektuellen. Hij laat zien, hoe reeds in de Bismarck-tijd de staat boven de samenleving stond en hoe toen reeds, voor sommigen paradoxaal genoeg, de industrialisering zich met feodale structuren verbond. Waar Dahrendorf sociologie en geschiedenis in elkaar schuift is hij briljant. Ook al brengt het niets nieuws: zelden las men een zo scherpe ontleding van de Republiek van Weimar, die een revolutie, welke zou kunnen leiden tot het verschaffen van ruimte aan een zelfbewuste bourgeoisie tegenging, die na de val van de autoritaire elite van het Keizerrijk geen tegen-elite op de been kon brengen, die, zegt Dahrendorf, het *Kartell der Angst* liët ontstaan, die door dit alles de mésaillance van aartsconservatieve en roekeloze radikale tegenstanders ongeweten stimuleerde, die het 'extremisme van het midden' liet woekeren, en die aldus zijn eigen graf groef.

En zo groeit bij Dahrendorf genadeloos het portret van een volk, dat zijn onmondigheid wil handhaven en zijn onmogelijkheid van vrij individu wenst te maskeren. De aan het nationaal-socialisme gewijde hoofdstukken brengen huiveringwekkend bewijsmateriaal in, bewijsmateriaal niet in de banaliteit van 'voorbeelden', maar in de veel belangrijker zin van redenen. Dahrendorf citeert met instemming Karl Dietrich Bracher, die een drietal verklaringsmethoden voor de nationaal-socialistische Machtsübernahme aanbeveelt: een historische, een sociologische en een politieke. Maar zoals gezegd: een naar volledigheid strevend antwoord met betrekking tot Duitsland behoeft een nóg wijder perspectief. Welke psychische tegenstrijdigheden doen de Otto Normalverbrauchers afzien? Dat ene hoofdstuk over het Duitse karakter is misschien wel het zwakste deel uit dit sterke boek. Ergens schrijft Dahrendorf: Die deutsche Gesellschaft hat wahrscheinlich sowohl in der Dimension der Zeit als auch in der des Raumes eine grözere Kontinuität, als es die Brüche historischer Ereignisse und territorialer Veränderungen vermuten lassen würden. Het is de enige keer, dat hij de begrippen tijd en ruimte hanteert. Hij hanteert ze als slordige, perifere termen. Hij gaat daarmee voorbij aan de mogelijkheid om met de drift in de richting ener filosofische eind-vraag tijd en ruimte tegenóver elkaar te stellen op grond waarvan Duitsland, beter: het Deutschtum, een even hartgrondige als duidelijke plaatsbepaling kan worden verschaft. Immers: kenmerk

van in feite alle Westeuropese volkeren, zoals zij in hun diverse specifieke culturen gegroeid zijn, is juist hun zich baseren op de ruimte, niet het zich plaatsen in de tijd. Het altijd vloeiende, altijd bewegende, het dampige, het nevelige, dat de Duitsers pijnigt, kennen zij niet.

De Westeuropese landen zijn bewust naar hun grenzen gegroeid, Duitsland is voortdurend kleiner geworden, het vage woord Lebensraum is het belastend gevulde tegenwicht, het verboden couplet van het Duitse volkslied noemt drie rivieren, die Duitsland nooit geraakt hebben, plus een zee-arm, die het nauwelijks toucheert. Het onvermogen van de ruimtelijke oriëntering is het onvermogen van de Duitsers, het is hun manco en hun kwelling. Zij zijn rivieren, gevaarlijke rivieren met een niet-gekanaliseerde onderstroom. Ze zouden zich daarom in de tijd moeten oriënteren, maar dat is hun nooit gelukt, ze wilden Europeanen zijn, het lukte ten dele, een constatering waar, langs smallere paden, ook Dahrendorf toe komt, en ze haten de Jood, die niet in de ruimte mocht wortelen, die leerde in de tijd te wortelen, wat hij reflecteert is de beweging, waar hij komt brengt hij verandering, en noodzakelijkerwijs wijst hij de Duitser op diens fatale onmacht.

Nogmaals Dahrendorf. Het hier geopperde bezwaar tegen *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland* mag allerminst zwaar wegen. Het komt voort uit een confrontatie van meningen. Het is Dahrendorf's onaanvechtbaar recht, zich in een boek over Duitsland alléén te baseren op sociologie, geschiedenis en politiek, en dat is óók al een breed veld. Daarbij veroorzaken vijfhonderd pagina's in toenemende mate bewondering voor de diepte der peilingen en voor de helderheid, die in de veelheid van penetraties gehandhaafd blijft. Dahrendorf schrijft even duidelijk als — vooruit dan maar — boeiend. Er is echter een ander bezwaar en dat vloeit wel degelijk uit Dahrendorf's werkstuk zèlf voort. Evenals in *Die angewandte Aufklärung* is ook in *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland* het slot dubieus. Het is het om identieke redenen. Men ziet het grondthema plotseling alle rust ener wetenschappelijke methodiek verliezen. Het groeit scheef en blijkt dan aan te sturen op de typisch Dahrendorfse *idée fixe*: de geestelijk volwassen mens, die uit zijn individualiteit leeft kan pas ontstaan in een wereld vervuld van liberale ideeën, en een dergelijke wereld creëert zijn grootste bestaansmogelijkheid door de Verlichtingsideeën opnieuw centraal te stellen en door in dit opzicht in de leer te gaan bij Amerika.

Als zodanig verliest Dahrendorf's Duitsland-boek vlak voor de finish een stuk van zijn eminente belang, omdat ineens het grondthema de onaanvaardbare dwang van een te eenduidige waardering krijgt. In zijn nawoord schrijft Dahrendorf: Heute ist die Gefahr der Formierung der Gesellschaft, also der Entmündigung des Einzelnen durch seine Einordnung in von ihm nicht mehr beeinflussbare Zusammenhänge, ebenso gross wie die einer Beeinträchtigung seiner Bürgerrechte durch handfeste Privilegien. Daarmee plaatst hij zijn onderwerp in de gevaarlijke actualiteit van vandaag en dat is van harte akkoord. Maar hij voegt er aan toe: Alte liberale Grundprinzipien haben auf diese Weise eine neue, und zwar eine progressive Aktualität gewonnen. Daarmee gaat hij zonder meer voorbij aan de veronderstelling, dat een tot individueel reageren uitgegroeide Duitse mens evengoed in — bijvoorbeeld — socialistische constructies het fatum van de Duitse desintegratie te lijf kan gaan. Dahrendorf verzuimde overigens te wijzen op het hoogst bemoeidigend deel van de revolterende Duitse studenten, die wel is waar de typisch Duitse politieke desinteresse hebben vernietigd, die agressief tot mee-oordelen zijn overgegaan, die de sociale rollen weer willen vullen met persoonlijk gevoelde waarheid, die op inspraak aandringen, maar die de toegepaste verlichting van Amerika daarvoor niet nodig hebben, en die in tegendeel de Amerikaanse bijdrage aan de wereld van vandaag haten en verachten. Ze haalden Marcuse naar Berlijn, eerste aanklager van de (vooral Amerikaanse) consumptiemaatschappij, maar ook de naam Herbert Marcuse valt niet bij Dahrendorf. (We spreken niet over de studenten, die dat gevaarlijke woord *Gemeinschaft* alweer hanteren).

Of bedoelt Dahrendorf de term liberaal breder en algemener dan in de politieke terminologie het geval is? Zijn toegevoegd nawoord aan de *Sonderausgabe* (1968) van *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland* stelt evenwel, dat het probleem van het Duitse onliberale syndroom zonder twijfel nauwkeuriger door hem zou zijn bestudeerd, als het met groter afstand tot de huidige Duitse politiek zou zijn geschreven. Maar, verdedigt Dahrendorf, Heute scheint mir die Frage wichtiger, wie denn angesichts der doppelten Gefahr der Traditionen deutscher Sozialstruktur und der neuen Bedrohungen der Formierung die Verfassung der Freiheit gesterkt werden kann, was man also tun kann und musz, wenn man heute Freiheit will. Daarmee wijst hij er op, dat bepaalde trefwoorden wel degelijk strikt po-

litieke betekenissen bezitten. En hij geeft toe, dat direct-politieke oogmerken uiteindelijk de conclusies in zijn Duitsland-boek hebben beïnvloed, inderdaad tot schade van dat boek zèlf, dat nóg beter had kunnen worden, en dat zijn aanvechtbaar slot had kunnen missen.

De feiten zijn bekend. In de herfst van 1967 trad Ralf Dahrendorf toe tot de FDP, de Freie Demokratische Partei. Hij kreeg in de boeken terstond een sterretje achter zijn naam, hetgeen begrijpelijk is in een partij waar een schreeuwend gebrek aan ideologisch leiderschap is, zeker na de terugwijzing van *schönen Erich* (Mende). Dahrendorf van zijn kant besloot eens rond te kijken binnen de muren van het partij-instituut. Op het eerste het beste partijcongres dat hij bijwoonde, deed hij een paar keer zijn mond open, met als resultaat zijn verkiezing in het hoofdbestuur. Aansluitend verwierf hij zich bij de Landdagverkiezingen in Baden-Württemberg een zetel in het Landelijk Parlement te Stuttgart. Als er in Bonn niet besloten was tot de grote coalitie, dan was Dahrendorf wellicht reeds Minister van Onderwijs enzovoort geweest. En omdat continuering van de grote coalitie niet bepaald voor de hand ligt, en construering van een kleine coalitie tussen de sociaal-democraten en de vrije democraten niet geheel en al als een onmogelijkheid moet worden gezien, óók de verkiezing van Heinemann is een vingerwijzing, zit het er alsnog in, dat Dahrendorf een ministerszetel toegeschoven krijgt. Er zijn zelfs in de Bondsrepubliek fans, die Dahrendorf tippen als toekomstige bondskanselier. ⁴

Behoort men er vrede mee te hebben? Mijn antwoord is hartgrondig nee, dat antwoord heeft te maken met op zijn minst het vermoeden, dat Dahrendorf voorbij de idée-fixe van zijn Amerika-bewondering een heel ander denkpatroon demonstreert, het heeft te maken met mijn idee van onverenigbaarheid van belangeloos denker en practisch realisator, het heeft te maken met de plaatsing van het begrip politiek, zoals ik het in onze samenleving zie. Ieder individu bezit die loodlijn als scheiding tussen ik-functie en sociale functie, voortdurend verschillend is de plaats van die loodlijn. Wie die lijn in het midden heeft, dwars door het hart, vertegenwoordigt op een bepaalde wijze een ideale structuur. De creatieve mens ontbeert deze ideale

⁴ Dit artikel werd vóór de Bondsdagverkiezingen geschreven. Red.

structuur, zijn loodlijn reserveert een overgrote passage voor de ik-functie. De creatieven zijn de individualisten, creëren is het sociale patroon verlaten, het is de keuze voor de eenzaamheid van het nieuwe. Intussen zijn het de creatieven, de artistiek creatieven zo goed als de denk-creatieven, die de tijd nieuwe impulsen verschaffen.

De creatieven zijn van onschatbaar gewicht, dat wordt nog altijd niet voldoende verstaan, ook al nemen de sancties af, al worden ze niet meer verbrand als ketters, gecastreerd als verniegunvuldigers van gevaarlijke denkbeelden, verbannen als ongewensten. Zij dienen daarom in volledige vrijheid te werken. Zij dienen buitenparlementair te opereren. Zij voeden de cultuur, zij maken de cultuur inzichtelijk, zij verschaffen bases. Politiek is in principe en in deze elementaire zin niet creatief. Politiek ent zich op wat er is, en een democratische politiek is daar een stuk garantie van. Politiek is een vertaalbureau. Politiek is de organisatie. Politiek luistert, registreert en bouwt om, in wetten, in organen, in instituten, politiek is planning en realisatie, politiek stimuleert en damt in, en blijft luisteren, en blijft vertalen, en tracht de tijd bij te houden, en vooral dáár laboreert het steeds weer aan. Dat is een hoge, zeer sociale taak. Maar die taak moet uitgaan van wat bestaat, van wat wordende is, van wat leeft, van wat bespeurbaar blijkt aan 'grondtoon'. Overigens dient een progressieve partij op democratische leest uiteindelijk en na al het andere nog deze onvernietigbare prentie te demonstreren, dat hij de slip tussen wat reëel leeft en wat reëel in organisaties is ingevoegd zo klein mogelijk houdt. Zo'n progressieve partij is daarmee verregaand afhankelijk van luisterbekwaamheid aan de ene kant, van vernieuwingsbegrip aan de andere kant. Zo'n progressieve partij is in laatste instantie afhankelijk van verstand, van inzicht, van ontwikkeling. Aan het voor het grijpen liggende alternatief wordt evenwel bedroevend weinig gedaan.

Ook en vooral in Nederland is het alternatief een ingrijpende modernisering van het onderwijs. Zoals bekend dreigt evenwel in het hoger onderwijs een voortdurend grotere claim van opportuniteitsoverwegingen: kortere, liefst geprogrammeerde speciaal-studies in plaats van wat werkelijk nodig is in deze snel veranderende, voortdurend mondiale denkende tijd: een nieuwe aankweek van een universele intelligentia, die de wetenschappelijke Babylonische spraakverwarring zou kunnen proberen weg te werken, die de domheid uit de hoogste politieke col-

leges zou kunnen elimineren, die de schrikbarende discrepantie met betrekking tot bijvoorbeeld de Derde Wereld tussen enerzijds de politieke realisaties en anderzijds de modellen die de wetenschappen gereed hebben liggen, zou kunnen opheffen. Zoals bekend moest er evenwel als laatste redmiddel een numerus fixus worden ingevoerd in plaats van blij te kunnen zijn met de verheugende toestroom van studenten. Zoals bekend was 225 miljoen voor de NATO een veel eenvoudiger zaak dan een fractie van dit bedrag voor universiteitsoutillages.

Ter zake. Ook Dahrendorf diene gerekend tot die kleine creatieve elite, die ononderbroken zijn bombardementen herhaalt, die de tijd in beweging houdt, die zijn vermaningen uitspreekt, die rukt en wrikt aan vastgeroeste principes, die er nieuwe waarden voor in de plaats stelt, die op nieuwe gegevens wijst, die vanuit atelier of studeercel zijn bijdragen voor de leeuwen werpt, die de cultuur manifest maakt, manifest en vroeg of laat inzichtelijk en daarmee voor politici hanteerbaar. Het is deze kleine elite, voor wie iedere beknotting maximale ontwaarding betekent. Een man als Dahrendorf heeft notabene zélf bekend, dat zijn Duitsland-boek door de politieke opportuniteitsgedachten van de maker aan waarde heeft ingeboet. Een man als Dahrendorf zou voorbij behoren te gaan aan de politieke establishment, die terstond aanpassing voorschrijft. Een man als Sartre dient evenzeer vanuit zijn individualiteit te werken als een Picasso. We hebben Malraux zich zien vergissen. Zou Dahrendorf de volgende worden?

Die vergelijking met Malraux loopt niet helemáál mank. Want Dahrendorf besloot zijn progressieve gedachten via de FDP door te drukken. Hij had het progressiever kunnen uitzoeken. Zijn standpunten, vóór zijn politieke wijding nog persoonlijke waardeoordelen, zouden hem ook in andere partijen terstond de nodige aanhang hebben kunnen verschaffen. Maar Dahrendorf verkoos de FDP, en de vraag mag gesteld: wat verwacht hij er te vinden? Een milieu waarin het intellectuele liberalisme à la Dahrendorf kan gedijen? Het dient ten zeerste te worden betwijfeld, ook na het verdwijnen van de louche Mende. Weliswaar laten de verhoudingsgetallen zich slechts raden, maar de reactionaire krachten hebben het in de liberale hoek in Duitsland altijd gewonnen van de progressiever ingestelden. En misschien is het een aanduiding, dat de spreekbuis van de integere intellectuele liberalen, *Der Spiegel*, langzaam maar zeker is afgegleden naar een gevaarloos tijdschrift. Het is aannemelijk, dat de

intellectuele liberale vleugel in de FDP meer en meer wordt ingedamd, en dat ook in déze partij het nationalisme weer groeiende is, en dat ook in déze partij niets meer betrouwbaar is, zoals op het ogenblik in geen enkele Westduitse partij meer.

Dahrendorf is in zijn boek zeer optimistisch, als hij het huidige West-Duitsland vergelijkt met het Duitsland van Weimar. Het is niet gerechtvaardigd. In tegendeel toont zich een afglijden naar een situatie, die voortdurend sterker analoog wordt aan Weimar: het autoritaire onderwijs, een terroriserende politie, een (soort) klassejustitie, vooral de gevaarlijke kleinburger-mentaliteit. De integriteit in West-Duitsland, de teleurgestelde schrijvers, kerkelijke minoriteiten, sommige revolterende studentengroepen, opereert vandaag buitenparlementair. Nogmaals daarom: wat verwacht Dahrendorf in de FDP te ontmoeten? Hij zal er het klimaat nièt vinden, dat hij er in zijn optimisme verwacht. Hij vindt dat nergens meer in het Westduitse partijstelsel van het ogenblik met overal de dreigende invloed van de *Vertriebenen Verbände*. Waarmee gezegd wil zijn, dat de politieke organismen een schreeuwend gebrek lijden aan integere intellectuelen met een breed maatschappelijk zicht zoals Dahrendorf.

Is zulks in tegenspraak met wat eerder werd geponoord, i.e. dat een man als Dahrendorf buiten de politieke hiërarchie dient te blijven? Allerminst. Dahrendorf is al te duidelijk een creatieve intellectueel. De politiek behoeft daarentegen handelende, bouwende, beoordelende intellectuelen. Een man als Dahrendorf daarentegen, zoals eerder gezegd, diene niet de politiek in engere partijzin, maar de cultuurbasis ónder die politiek, zónder de inperking van te veel uiterst gebonden sociale rollen.

Dahrendorf doet het echter wèl, in een milieu waar hij door zijn *idée fixe* werd heengedreven, maar waar hij niet thuis hoort. Hij doet het wèl, al stelde hij op de laatste pagina van zijn prachtige studie *Homo Sociologicus* krachtig: Der Soziologe ist als solcher kein Politiker und soll es auch nicht sein. Zonder twijfel kent Dahrendorf zijn even curieuze als imponerende voorganger Michels, die in zijn boek *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* (eerste druk 1901, maar in sociologenkringen weer hoogst actueel verklaard) bijvoorbeeld met vernietigend bewijsmateriaal de hypothese bewees, dat deelneming aan macht altijd conservatief maakt. (En wij spreken nog niet eens over de sancties, die iedere politieke partij vooronderstelt uit hoofde van de macht van zijn buiten individueel referentiekader). Roman Brochman schreef in *Die Weltwoche*,

dat Dahrendorfs produktie aan gedachten en ideeën niet past in het keurslijf van een partij, die een castratenbestaan ter zijde van de functionerende establishment leidt. Roman Brochman vindt daarmee de enorme denkcreatieve potentie van Ralf Dahrendorf dus niet geschikt voor een partij als de FDP.

Ons standpunt is inmiddels óók duidelijk: Ralf Dahrendorf moet zich niet geschikt vinden voor de hiërarchie van welke partij dan maar ook. Wat allerminst impliceert, dat Dahrendorf geen betekenis voor de toegepaste politiek zou hebben. Dat heeft hij in hoge mate. Maar dat bepale de politiek zelf!

SAMENVATTING

In de Duitse socioloog Ralf Dahrendorf ontmoeten wij een bewonderenswaardig denker, die bovendien helder en boeiend schrijft. Het boeiende vindt zijn oorzaak bijvoorbeeld in het op enigerlei wijze altijd aanwezige gevecht tussen de socioloog, die wetenschappelijke zuiverheid nastreeft, en de essayist, die leeft bij de gratie van de gevarenzone. In zijn ronduit briljante studie *Homo Sociologicus* verschaft Dahrendorf de sociologie een verfijnder inzicht in het begrip sociale rol, hij construeerde het begrip *homo sociologicus* in feite om een redenatietraject te bezitten tot buiten het sociologische veld, met name naar het menselijk individu, dat de samenleving als 'ärgerliche Tatsache' ervarend, en voorbij zijn afwikkeling van het probleem door in sociale rollen te treden, nog een paar vragen pleegt open te houden waarop antwoorden veelal tot onmogelijkheden behoren. Hij stel zich scherper op dan Parsons. Hij voorkomt het bezwaar van het sociologisch met een niet sociologisch element bezig zijn door zeer intelligent een strak schema van plaatsbepaling in te voeren. Hij deelt de gedragsverwachtingen in in *Muss-Erwartungen*, *Soll-Erwartungen* en *Kann-Erwartungen*: in de *Kann-Erwartungen* komen de persoonlijk gebonden gedragsverwachtingen tot uitdrukking.

Ieder mens, zegt Dahrendorf, heeft aan een groot aantal rollen tegelijk deel. Deze opmerking mondt ten slotte uit in zijn vrees dat de vrije individualiteit overwoekerd wordt. In zijn imponerende boeken over Amerika en Duitsland neemt deze bekommernis met betrekking tot de individuele vrijheid een centrale plaats in. Het is waarschijnlijk, dat zijn Duitser-zijn hem parten speelt. In *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*

laat hij nog weer eens genadeloos zien, hoezeer het de Duitser ontbreekt aan mogelijkheden tot sociale Etablierung en hoe fataal dit in het verleden geweest is. Daarom bewondert hij de Amerikaanse angewandte Aufklärung, die altijd uit is gegaan van de vrije individualiteit. Hij bewondert deze echter te zeer! Er zijn dan ook andere mogelijkheden voor Europa om zich te vernieuwen dan via de toepassing der Amerikaanse verlichtings-erfenis. En voor de Derde Wereld heeft die angewandte Aufklärung met zijn pretentie van onbeperkte geldigheid op het ogenblik nog minder waarde. Overigens is de hypothese op zijn minst gerechtvaardigd, dat Amerika zelf toe gaat zijn aan een periode van verwarring, die o.a. aan zal sturen op beknotting van de verlichtings-resultaten. Dat Dahrendorf in zijn gedrevenheid door de idée fixe van de liberaliseringsgedachte besloot tot een politieke carrière via de FDP, is een jammerlijke zaak.

Een voortreffelijk geschoold, hoogst geëngageerd denker van het formaat van Dahrendorf heeft de vrijheid nodig, die hem in Homo Sociologicus zozeer ter harte gaat. Hij dient de cultuur in zijn totaliteit te dienen. Hij dient zich niet te onderwerpen aan de expliciete rollendwang van een politiek keurslijf, dat hem ooit tóch wel te nauwsluitend zal blijken. Zijn ideeën vallen trouwens ten dele eerder toe aan partijen met een linkser signatuur, gezien vooral het vermoeden, dat ook in de FDP het reactionaire klimaat overheersender wordt, terwijl het nationalisme weer toeneemt. Maar dat laatste is in iedere Westduitse partij het geval. Het formuleren van analogieën t.o.v. Weimar heeft helaas weer alle zin. En de Vertriebenen Verbände winnen overal aan kwalijke macht. Alweer een reden voor Dahrendorf om zich vandaag buitenparlementair op te stellen. Overigens kent Dahrendorf zonder twijfel Michels' 'Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie'. Bovendien schreef hij zelf op de laatste pagina van Homo Sociologicus: 'Der Soziologe ist als solcher kein Politiker und soll es auch nicht werden'. Dat deze even brede als indringende ontleder van de huidige samenlevingen op grond van één enkele beeldversmalling ten gevolge van typisch Duitse beladenheid geen tweede Malraux worde!

In dem westdeutschen Soziologen Ralf Dahrendorf begegnen wir einem bewundernswerten Denker und einem ebenso deutlichen wie fesselnden Stylisten. Das Fesselnde findet z.B. seine Ursache in dem immer auf die ein oder andere Art und Weise anwesenden Kampf zwischen dem Soziologen einerseits, oder der wissenschaftlichen Reinheit nachstrebt, und dem Essayisten andererseits, der dank sei der Gefahrenzone lebt.

In seiner rundaus brillianten Studie 'Homo Sociologicus' verschaffte Dahrendorf der Soziologie eine verfeinte Einsicht in den Begriff der sozialen Rolle; er konstruierte seinen 'Homo Sociologicus', eigentlich, um eine Argumentationsmöglichkeit bis über das soziologische Feld hinaus zu besitzen, besonders hin zum menschlichen Individuum, das die Gesellschaft als 'ärgerliche Tatsache' erfahrend, und an der Abwechslung des Problems vorbei in soziale Rollen tretend, noch ein paar Fragen offen zu lassen pflegt, auf die Antworten die 'Heldhaftigkeit' des persönlichen Urteils benötigen. Er stellt sich schärfer auf als Parsons. Er vermeidet die Beschwerde des sich soziologisch mit einem nicht soziologischen Element Befassenden, indem er sehr intelligent ein straffes Schema der Stellenbestimmung einführt.

Er teilt die Verhaltenserwartungen ein in 'Muss-Erwartungen', 'Soll-Erwartungen' und 'Kann-Erwartungen': in den 'Kann-Erwartungen' kommen die persönlich gebundenen Verhaltenserwartungen zum Ausdruck. Jeder Mensch, sagt Dahrendorf, ist an einer grossen Anzahl Rollen gleichzeitig beteiligt. Diese Bemerkung führt schliesslich zu seiner Befürchtung, dass die freie Individualität überwuchert wird, mit allem diesbezüglichen psychischen Zwang. In seinen imponierenden Büchern über Deutschland und Amerika nimmt diese Sorge in Beziehung auf die individuelle Freiheit einen zentralen Platz ein. In 'Gesellschaft und Demokratie in Deutschland' zeigt er noch einmal gnadenlos, wie sehr es dem Deutschen an Möglichkeiten zur 'sozialen Etablierung' fehlt und wie fatal dies in der Vergangenheit gewesen ist. Darum bewundert er die amerikanische 'angewandte Aufklärung', die immer von der individuellen Freiheit ausgegangen ist. Er bewundert diese jedoch zu sehr, eindeutig dazu stimuliert durch die schmerzlich erfahrenen Unzulänglichkeiten der deutschen Gesellschaft. Es gibt natürlich auch andere Möglichkeiten für Europa sich zu erneuern, als nur nach der radikalen Anwendung des amerikanischen Aufklärungs-

erbe. Und für die Dritte Welt hat die 'angewandte Aufklärung' mit ihrer Anmassung der unbegrenzten Gültigkeit noch weniger Wert. Übrigens ist es eine berechnete Hypothese, dass Amerika selbst einer Periode von Unsicherheit entgegengheht, die auf eine Beschränkung der Erleichterungsergebnisse zielt. Dass Dahrendorf, getrieben von der 'Idee fixe' des Liberalisierungsgedankens, die einzige Garantie der Institute für individuelle Entfaltungsmöglichkeit, zu einer politischen Karriere bei der FDP kam, ist eine jämmerliche Angelegenheit. Welches Klima erwartet Dahrendorf in der FDP vorzufinden? Den ehrlichen progressiven intellektuellen Liberalismus, so wie er ihn sich wünscht? Das ist noch sehr fraglich, auch nach dem Verschwinden des zweifelhaften Mende. Die reaktionären Kräfte haben noch immer die Überhand in liberalen deutschen Kreisen.

Das Wachstum nationalistischer Tendenzen wuchert augenblicklich in allen westdeutschen politischen Parteien, auch in der FDP. Der Einfluss der Vertriebenen Verbände nimmt auch hier sichtbar zu. Die politische Integrität wird auch in der FDP dauernd zweifelhafter, so wie augenblicklich keiner einzigen westdeutschen politischen Partei mehr zu vertrauen ist. Es ist übrigens ein Irrtum, dass das Deutschtum sich gründlich verändern würde, wenn er einer strikt liberalen Institutionalisierung in den Schoss fallen würde. Das Problem steckt in der deutschen Mentalität selbst. Ändert diese sich prinzipiell, kann sie jedoch in gleichem Masse in anderen politischen Konstruktionen wachsen. Es scheint jedoch, als ob Dahrendorf, innerhalb der wissenschaftlichen Grenzen äusserst kritisch, sich, um der Aufrechterhaltung seiner 'Idee fixe' willen, Sand in die Augen streut, was die heutige westdeutsche politische Konstellation anbetrifft. Dahrendorfs Optimismus, beim Vergleich des heutigen Westdeutschlands mit dem Deutschland von Weimar, ist darum nicht berechtigt.

Ganz im Gegenteil zeigt sich ein Abrutschen hin zu einer Situation, die in starkem Masse analog ist an Weimar: autoritärer Unterricht, eine terrorisierende Polizei, eine (Form der) Klassenjustiz, und vor allem die gefährliche Zunahme der Kleinbürgermentalität, die wieder übersehen wird. Die Integrität der Bundesrepublik steht darum heute ausserhalb der politischen Organisation: Die enttäuschten Schriftsteller (man vergleiche in diesem Zusammenhang Günter Grass – auf einer Wahlversammlung der FDP, 1966 in Berlin) Minoritäten in (vor allem protestantischen kirchlichen Kreisen), manchen Studentengruppierungen, hier und dort verantwort-

lich, in hohem Masse tapfer intellektuell. Trotzdem gibt es eine noch wichtigere Erwägung, um Dahrendorf von einer politischen Karriere abzubringen. Die Politik mag gerade jetzt noch besonderen Bedarf an integeren Intellektuellen mit einem kulturell sozialen Weitblick haben, der primäre schöpferische Intellektuelle beschaut völlige geistige Freiheit als eine Voraussetzung. Seine Aufgabe lässt in erster Instanz keine praktischen Gesichtspunkte zu, und schon gar keine Hantierung der erreichbaren Klauseln. Ein vortrefflich geschulter, höchst engagierter Denker von dem Format eines Dahrendorf hat die Freiheit nötig, die ihm im 'Homo Sociologus' so sehr zu Herzen geht.

Er muss der Kultur in ihrer Totalität dienen. Er darf sich dem ausgesprochenen Rollenzwang einer politischen Zwangsjacke, die ihm auf die Dauer doch zu eng werden wird, nicht unterwerfen. Seine Ideen fallen übrigens teilweise eher linksgerichteten Parteien zu. Dahrendorf kennt zweifellos Michels 'Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie'. Und er schrieb selbst auf der letzten Seite seines 'Homo Sociologicus': 'Der Soziologe ist als solcher kein Politiker und soll es auch nicht werden'. Auf dass dieser ebenso weitblickende wie eindringliche Analytiker der heutigen Gesellschaft auf Grund einer einzigen Bildbeschränkung, entstanden aus typisch deutschem Schuldbewusstsein (?) sich nicht festlegen möge in der Hierarchie einer politischen Partei! Was natürlich keineswegs ausschliesst, dass Dahrendorf keine Bedeutung für die Gebrauchspolitik haben sollte. Das hat er ganz gewiss. Aber das möge die Politik selbst entscheiden.

Democratisering van het onderwijs; kanttekeningen bij de tweede ministeriële nota

1. Inleiding

Het kon niet uitblijven of ook het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen zou een bijdrage leveren aan de recente discussie over democratisering van het basis- en voortgezet-onderwijs. Gepubliceerd is een discussienota, een vervolg op de terreinverkenning die het ministerie in 1965 liet verschijnen¹.

Het is een lijvig dokument geworden (38 pag.), waaraan kennelijk veel departementale energie is besteed. De nota is te karakteriseren als een literatuurstudie en als beleidsnota in discussievorm. Het is daarom zowel een wetenschappelijk als een politiek dokument.

Het wetenschappelijk karakter beslaat de eerste twee delen, waarin de achtergronden en uitgangspunten worden toegelicht en de recente onderzoeken zijn samengevat. In de delen 3 en 4 zijn de mogelijkheden en verwachtingen van een democratiseringsbeleid aangegeven. Als literatuurstudie is de nota geslaagd te noemen. Verheugd kan men zijn over de belangrijke plaats welke het onderzoek van het onderwijs in deze studie inneemt. Langzaam maar zeker begint dit onderzoek beleidsreperkussies te krijgen.

Er is weinig relevante literatuur niet verwerkt, op ten minste één uitzondering na, nl. het gepubliceerde van Grandia, zowel diens dissertatie als beleidsnota's.² Dat is een ernstig gemis gebleken zoals ik verderop nog zal aangeven. Tevreden kan men ook zijn met de wijze waarop de literatuur is gekompileerd. Geresulteerd is een overzichtelijke inventarisatie van de huidige inzichten en

¹ de discussie-nota is verschenen als kamerstuk 10176 en verkrijgbaar bij de Staatsuitgeverij voor f 2,40.

² zie J. H. N. Grandia, *Uitdaging en Antwoord*; een sociaal-pedagogisch onderzoek naar milieu-omstandigheden en maatschappelijke factoren, die een optimale ontwikkeling der talenten hebben verhinderd bij inmiddels volwassen geworden jeugdige ongeschoolde arbeidskrachten, Zutphen 1968.

feiten, met name betreffende het schoolgeschiktheids-onderzoek.

Minder gelukkig en hier en daar ongelukkig moet men evenwel zijn met de nota als beleidsdokument. Mijn kritiek richt zich vooral op de konklusies die de samenstellers van de nota hebben getrokken uit de beschikbare kennis en de wijze waarop zij die konklusies beleids-operationeel hebben gemaakt. In het onderstaande is deze kritiek nader uitgewerkt.

2. *Het begrip democratisering*

Demokratisering van het onderwijs wordt omschreven als 'een geheel van activiteiten, zowel gericht op het stimuleren van factoren die een zo volledig mogelijke ontplooiing van potentiële be-gaafdheid bevorderen als op het compenseren of neutraliseren van de werking van sociale, sociaal-psychologische, economische en andere factoren die een dergelijke ontplooiing belemmeren'³.

Terecht is in dit stuk gekozen voor een ruime definitie want het gaat niet alleen om beleid binnen maar ook buiten het onderwijsbestel. Eigenlijk is de benaming 'demokratisering van het onderwijs' te beperkt en zou men, uitgaande van de hierboven gegeven omschrijving, beter kunnen spreken van *demokratisering van het socialisatie-proces*.

Verwarrend werkt de toevoeging in de nota, dat het hier gaat om de externe democratisering. (De 'interne' heeft dan betrekking op de inspraak van alle betrokkenen). Het gaat evenwel deels om beleidsactiviteiten *binnen* het onderwijsbestel, zoals verlaging der klasse-grootte, betere doorstroming e.d. Men suggereert dat het slechts gaat om activiteiten buiten het onderwijs.

Het gehele onderscheid tussen 'interne' en 'externe' democratisering is analytisch weinig bruikbaar.

De term 'demokratisering' is overigens merkwaardig in dit verband, want met 'volkswil' heeft het onderhavige probleem weinig te maken. Vervanging van de term is evenwel weinig zinvol; daarvoor is hij te zeer ingeburgerd. Het meest zuiver is het begrip nog toe te passen op het inspraak-aspekt; daar gaat het immers wél om de wil van het gehele (school)-volk.

De wijze waarop de term democratisering in het vervolg van de nota wordt gebruikt, is niet geheel in overeenstemming met de gegeven definitie. In de definitie spreekt men van bevordering van potentiële *begaafdheid*, in de nota is dit in feite terugge-

³ diskussie-nota, pag. 6

bracht tot bevorderen van *schoolgeschiktheid*. Het verschil tussen deze twee betekenissen is aanzienlijk. In het eerste geval wordt de persoonlijkheidsontplooiing niet, in het tweede geval wel afhankelijk gesteld van de normen van het onderwijsbestel, die als onveranderlijke grootheden worden beschouwd. Bij bevordering van potentiële begaafdheid worden de normen gegeven door de optimale realiseringmogelijkheden van het betreffende individu en worden de socialisatie-instituten en -middelen hieraan dienstbaar gemaakt. Bevordering van schoolgeschiktheid impliceert het zich aanpassen van de leerling (kwa intelligentie, sociaal kulturele bagage e.d.) aan de (selectie-) eisen van een gegeven onderwijsstelsel. Men maakt het kind geschikt voor de school, niet de school geschikt voor het kind.

In de discussie-nota is gekozen voor de eerste gedachtegang. De wenselijkheid en mogelijkheid van fundamentele wijziging van het onderwijsstelsel werd, zoals de samenstellers meer dan éénmaal opmerken, 'om praktische redenen' buiten beschouwing gelaten⁴. Men heeft daarmee een perspectief biedende beleidslijn afgesneden. Tevens is hierdoor de discussie over de weerspiegeling van de sociale ongelijkheid in de inrichting van ons onderwijsbestel niet veel verder gebracht. Het feit blijft dat kinderen uit de lagere milieus reeds bij voorbaat een achterstand hebben met betrekking tot schoolgeschiktheid, in vergelijking met kinderen uit hogere milieus, omdat in ons onderwijsbestel meer cultuurelementen uit deze laatste milieus zijn gepenetreerd dan uit de eerste. De keuze van een democratiseringsbeleid, uitgaande van een vaststaand socialisatie-instituut, brengt ernstige beperkingen met zich. De speelruimte voor verandering is dan betrekkelijk gering.

In de nota wordt ook aangegeven waarom democratisering van het onderwijs een wenselijke zaak is. Getracht wordt deze wenselijkheid o.m. te legitimeren op basis van de economische noodzaak hiertoe. Deze poging, hoewel dapper, moet m.i. toch hachelijk worden genoemd. Men stelt dat een groeiende economie zodanig toenemende behoefte heeft aan gekwalificeerde arbeidskrachten, dat het huidige sociale rekruteringspatroon van het onderwijsstelsel daarin niet kan voorzien⁵. Er zou dus een eko-

⁴ discussie-nota, pag. 14 en 24

⁵ discussie-nota, pag. 5

nomische noodzaak bestaan om tot doorstromingsbevordering en niveauperhoging van leerlingen te komen.

Een dergelijke zienswijze is aantrekkelijk, omdat er een 'progressief' beleid kan worden voorgesteld waarbij economische belangen en politieke idealen hand in hand lijken te gaan, hetgeen het succes vrijwel bij voorbaat garandeert. Maar de zienswijze is (he-
laas) ook simplistisch. Dat blijkt verderop in de nota zelf, wanneer gezinspeeld wordt op de mogelijke conflicten tussen het democratiserings-ideaal enerzijds en de economische arbeidsmarktbelangen anderzijds. 'Samenvattend kan men zeggen dat zich op de arbeidsmarkt op den duur veel minder jongere, lager gekwalificeerde arbeidskrachten en wellicht ook minder oudere, hoger- of secundair niveau-gekwalificeerden zullen aandienen.'⁶ De belangen die bedrijven en kantoren hebben met betrekking tot hun personeelswerving, met name als het gaat om goedkope en laaggeschoolde krachten, zouden best eens met deze verwachtingen kunnen strijden. De technische mogelijkheden tot veranderingen in produktiesystemen zijn niet gering, maar hebben hun grenzen. Afgezien daarvan is niet steeds de bereidheid tot technische vernieuweling aanwezig. Het zou kunnen zijn dat de loonmarkt korrigerend optreedt, indien voor bepaalde soorten arbeid geen laaggeschoolden meer gerekruteerd kunnen worden. Met hoeveel spanningen dat gepaard zal gaan, waarvan waarschijnlijk de aanbieders van arbeid de dupe zijn, is daarbij wel een open vraag.

3. *Het volksontwikkelingswerk*

Op grond van de beschikbare onderzoekgegevens noemen de samenstellers een 5-tal categorieën van factoren die belemmerend werken op de schoolgeschiktheidsontwikkeling en de doorstroming. Deze zijn:⁷

- a. factoren samenhangend met de structurele en kulturele plaats van het gezin (zoals opleidingsniveau van de ouders, financiële positie)
- b. factoren samenhangend met de algemene houding en het gedrag in het gezin t.o.v. het kind (pedagogisch klimaat, aard van gezagsverhoudingen)

⁶ diskussie-nota, pag. 30

⁷ diskussie-nota, pag. 19

c. factoren samenhangend met de relatie ouder-kind-school (zoals de mate van contact tussen ouders en de school)

d. factoren samenhangend met de rol en de positie van het kind zelf (zoals aangeboren begaafdheid).

Merkwaardig is het ontbreken van een categorie van factoren, samenhangend met de vormgeving en inhoud van het onderwijsbestel zelf. Zonder veel moeite waren die factoren uit de bestaande onderzoeken te halen geweest. Ik kom op dit manko bij punt 4 uitvoeriger terug.

Van de wel genoemde factoren wordt in de nota nagegaan op welke wijze zij elk te beïnvloeden zijn. Een aantal factoren, zoals de aangeboren begaafdheid en de plaats van het kind in de kinderrij (geboortenummer) kunnen dan als niet of nauwelijks beïnvloedbaar worden beschouwd.

Grote nadruk (men moet m.i. spreken van de kern der nota) valt op de mogelijkheid tot rechtstreekse beïnvloeding van de relevante factoren door kanalen *buiten* het onderwijsbestel. Men denkt dan aan twee benaderingen: de ontwikkeling van volwassenen en de voorlichting aan ouders in brede zin. Hierover wordt o.m. het volgende gesteld: 'De systematische ontwikkeling van volwassenen zou door een breed opgezet systeem van volksontwikkelingswerk, cursussen, vormingswerk voor jonge volwassenen en eventueel televisieonderwijs ter hand genomen kunnen worden. Daardoor is wellicht een aanzienlijke verbetering mogelijk van het ontwikkelingsniveau der ouders wier kinderen thans overwegend, als ongeschikt, niet naar de hogere vormen van voortgezet onderwijs doorstromen. Verbetering van het ontwikkelingsniveau van deze ouders zou op den duur van invloed kunnen zijn op de geschiktheidsontwikkeling en doorstroming van hun kinderen. Als dit massale volksontwikkelingswerk zich voor een deel speciaal zou richten op jonge vrouwen, zou dat van grote betekenis kunnen zijn voor de opvoeding van het zeer jonge kind.' 'Bij de voorlichtingskanalen buiten het onderwijs valt te denken aan de massamedia (pers, radio en televisie) en de instellingen voor de geestelijke en lichamelijke volksgezondheid — inschakeling bijvoorbeeld van consultatiebureaus voor zuigelingen en kleuters bij het geven van opvoedkundige raad aan jonge moeders — maar wellicht ook aan de kerken en vakbonden ⁸.'

⁸ discussie-nota, pag. 20

Deze beleidslijn komt dus neer op een pleidooi voor gezinsbeleid als onderdeel van het onderwijsbeleid. Een dergelijke aanpak is een logische konsekwentie van de gekonstateerde belemmeringen in het democratiseringsproces. Zonder veranderingen in de maatschappelijke kontekst is het onderwijsbestel niet te demokratiseren. Er is niet alleen sprake van een kindzwakke school, doch ook van een schoolzwak kind. Middels gezinsbeleid is in principe een bijdrage te leveren tot het schoolgeschikt maken van het schoolzwakke kind. Als één van de beleidsmiddelen gericht op het verschaffen van gelijke kansen aan ieder kind, is gezinsbeleid daarom een goede keuze.

Problemen rijzen evenwel als men leest hoe een dergelijk beleid gestalte zou kunnen krijgen. De aangegeven middelen zijn m.i. weinig doordacht. Het op grote schaal willen opvoeden van brede bevolkingslagen doet denken aan de ideologie der volksopvoeding uit vroeger tijden, zich manifesterend in pogingen tot 'verheffing' van het volk. Op kleinere schaal kwamen we deze gedachte tegen in de wijkideologie: het opvoeden van de wijkbewoners tot levenslustige en sociaal voelende lieden.

Zowel de geschiedenis als de huidige ervaringen met volksonwikkelingswerk (men zie de kultuurspreidings-effecten van bijv. openbaar kunstbezit en Teleac) wijzen uit dat de beoogde bereiking van brede bevolkingslagen weinig succesvol is. Men bedenke dat het in vele gevallen niet lukte de betrokkenen een hoeveelheid kennis en informatie over te brengen. Attitude-verandering evenwel, dus verandering van normen en waarden die ten grondslag liggen aan het menselijk handelen, is heel wat ingrijpender en de waarde van voorlichting als middel hiertoe moet sterk worden betwijfeld. Het is niet moeilijk deze twijfels te funderen op de resultaten van wetenschappelijk onderzoek. Onderzoekingen op het terrein van attitude-veranderingen wezen uit, dat de effectiviteit van kommunikatie-media als radio en t.v. gering is. Men bereikt met deze media niet de personen die men bereiken wil. 'Menigmaal reeds is gebleken dat mensen geneigd zijn communicaties gemakkelijker te accepteren, indien die in overeenstemming zijn met reeds aanwezige attitudes. Zelfs wanneer de communicaties in een duidelijke tegenstelling staan tot hun attitudes, dan nog ziet men kans om de inhoud van de communicatie zó te verdraaien, dat men een versterking van zijn attitudes eruit haalt. De belangrijkste functie van communicatie is dus niet het vergaren van nieuwe ervaringen en inzichten, maar eerder de herhaling en uitwerking

van oude, bestaande attitudes'⁹. Ter Hoeven wijst op de ervaring met de kultuurspreiding in Nederland. 'Men wilde bij een groter publiek belangstelling opwekken voor de schilderkunst. Er was veel interesse en alles wees op een groot succes. Toen men echter de bereikte groep nader onderzocht, bleken het in hoofdzaak al oude liefhebbers van schilderijen te zijn, die hun kennis nog eens wat wilden oprispen'¹⁰.

Het meest effectief zijn de kommunikatie-media gebleken die werkzaam zijn binnen de groepen waarvan de mens deel uit maakt. 'De meeste studies over deze materie tonen dat veranderingen in attitudes overwegend tot stand komen binnen een groep. Er zijn in een groep kennelijk mechanismen aan het werk, die dit proces bevorderen. Uiteindelijk is het dus de taak van degenen, die een verandering wil introduceren, om van deze mechanismen gebruik te maken'¹¹.

In de diskussienota is aan een dergelijke aanpak geen noemenswaardige aandacht besteed. Men merkt slechts op dat het belangrijk is de sleutelfiguren in de opinievorming, de zgn. 'opinion-leaders' te bereiken¹².

Uitgewerkt is dat verder niet.

Op deze plaats in de nota was het noodzakelijk geweest melding te maken van de experimenten die momenteel in Rotterdam aan de gang zijn o.l.v. Grandia. Deze experimenten zijn o.m. gericht op verbetering van de opvoedings- en leersituatie van kinderen uit de 'maatschappelijke achterhoede.' Volgens de opzet realiseert men dat onder meer door:¹³.

- een speelleerplan voor leerlingen van kleuterscholen, gevestigd in typische volksbuurten, om de kinderen meer schoolbekwaam te maken.

⁹ aldus P. J. A. ter Hoeven in *Houding in Beweging*; een analyse van factoren in het proces van attitude-wijziging, Den Haag 1962, pag. 15

¹⁰ idem, pag. 16

¹¹ idem, pag. 31-32

¹² diskussie-nota, pag. 20

¹³ men zie de nota van het wetenschappelijk bureau voor het onderwijs te Rotterdam, betreffende een werkplan voor 'didactische begeleiding van leerlingen en sociaal-pedagogische beïnvloeding van gezinnen, die worden gerekend te behoren tot de maatschappelijke achterhoede van onze samenleving', Rotterdam 28-3-1968

- het betrekken van de moeders van deze leerlingen bij het werk van de kleuterscholen, om hun meer inzicht te geven in de betekenis van het spel voor de emotionele en intellectuele ontwikkeling van het kind
- het voorlichten van moeders over spelmogelijkheden in het gezin
- het voorbereiden van kleuters op de overgang naar de 'grote school.'

Uit deze opzet blijkt dat Grandia c.s. een strategie hebben gekozen, geënt op de bovenvermelde inzichten over attitude-veranderingen. Men kiest niet voor massale volksopvoeding, maar probeert de ouders en hun kinderen zo direct mogelijk en in hun eigen leefwereld te benaderen. Het opstellen en uitvoeren van een dergelijk 'werkplan' is één van de weinige serieuze pogingen om het democratiserings-probleem daadwerkelijk aan te pakken.

4. *De rol van het onderwijsbestel*

Een van de meest opmerkelijke aspecten van de discussienota is, dat er nauwelijks wordt ingegaan op beleidsmogelijkheden binnen het onderwijsbestel zelf, gericht op aktivering van potentiële schoolgeschiktheid en bevordering van doorstroming. Het lijkt erop alsof de minister van Onderwijs en Wetenschappen de verantwoordelijkheid voor de democratisering van het onderwijs wil afschuiven naar zijn collega van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, onder wie gezinsbeleid ressorteert.

In het mei-nummer van Socialisme & Democratie heeft Grandia nog eens samengevat hoe belangrijk veranderingen in didactische en schoolorganisatorische voorzieningen zijn voor de democratisering van het onderwijs¹⁴.

Hij wijst daarbij onder meer op de onderzoeken van Van Calcar, Haenen, Nieuwenhuis, Velema e.a. . . .¹⁵ Zij hebben overtuigend aangetoond dat een andere didactische begeleiding van leerlingen en leerkrachten kan leiden tot betere leerprestaties. Vooral het projekt van Van Calcar, waarin door een aktiverings-

¹⁴ zie Socialisme & Democratie, mei 1969, pag. 304-306

¹⁵ zie C. van Calcar, *Leren Lezen*, Groningen 1967; A. W. Haenen, *Van kleuter tot schoolkind*, Groningen 1967; H. Nieuwenhuis, *Een onderzoek naar de betekenis der denkpsychologische opvattingen voor de didactiek der lagere school*, Groningen 1939; E. Velema, *Het oriëntatiejaar van het lager technisch onderwijs*, Groningen 1963.

programma een significante verbetering van leesprestaties werd bereikt, biedt beleidsperspektieven. In de ministeriële nota¹⁶ wordt van dit projekt wel melding gemaakt, maar er wordt verder niets mee gedaan. Men twijfelt zelfs aan de geldigheid van Van Calcar's konklusies.

Het is niet moeilijk tal van beleidsmogelijkheden te noemen die in de nota hetzij vrijblijvend zijn aangestipt, hetzij niet zijn vermeld. Ik wijs op het verlagen van de leerlingenschaal als belangrijk democratiseringsmiddel. Het is duidelijk dat een klasse-grootte van 35 tot 40 in het basis-onderwijs belemmerend werkt¹⁷. In de discussienota wordt hierover gesteld, dat een dergelijke konklusie 'nog onvoldoende steun vindt in de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek'¹⁸.

Men bedenke hierbij dat reeds in 1959 een verlaging van de leerlingenschaal afhankelijk werd gesteld van een dergelijk onderzoek. Nadien zijn er van overheidswege geen stappen ondernomen om dat onderzoek op gang te brengen of zelf ter hand te nemen. 'Deze kapstok viert dus binnenkort het tienjarig jubileum', stelde de Algemene Nederlandse Onderwijzers Federatie onlangs¹⁹.

Over veranderingen in het denken en handelen van de leerkracht worden de bekende vrijblijvende opmerkingen gemaakt. 'In ieder geval heeft het zin de opleiding op dit punt nog eens te bekijken, en waar nodig en mogelijk te herzien'²⁰. Voorstellen tot veranderingen in de leerkrachtenopleidingen zullen wederom langer op zich laten wachten.

Gewezen kan ook worden op de weinig zeggende opmerkingen over veranderingen in de structuur van het onderwijs, de leerprogramma's, het klassikale stelsel, het zittenblijven etc. Men weet niet veel meer aan te bevelen dan een 'bevordering van studie, onderzoek en experimenten, waar nog onvoldoende duidelijkheid is. Pas daarna kan men zich bezighouden met voorbereiden en geleidelijk aan verwezenlijken van veranderingen in het onderwijs die kunnen leiden tot zo groot mogelijke ontplooiing van potentiële begaafdheid in al haar vormen'²¹. Studie is uiteraard altijd

¹⁶ discussie-nota, pag. 23

¹⁷ zie voor argumenten bijv. de recente A.N.O.F.-publikatie 'Kleinere klassen Basis-onderwijs noodzakelijk' (gestencild, z.p., z.j.)

¹⁸ discussie-nota, pag. 23

¹⁹ A.N.O.F.-publikatie, op. cit., pag. 2

²⁰ discussie-nota, pag. 27

²¹ discussie-nota, pag. 24

nuttig, maar wordt disfunktioneel als ze als dekmantel gaat fungeren voor een gebrek aan beleidsdurf en beleidswil. Er zijn reeds voldoende, ook wetenschappelijke inzichten aanwezig om tot een werkelijk democratiseringsbeleid te komen.

5. *Vrijblijvendheid in ons onderwijsbeleid*

De discussienota is m.i. indicatief voor het liberalistische karakter van het Nederlandse onderwijsbeleid. Daarmee is bedoeld dat de overheid te weinig beleidsinstrumenten heeft ontwikkeld om tot wezenlijke veranderingen in het onderwijsbestel te komen en te veel overlaat aan het particulier initiatief. Het onderwijsbeleid is bovendien te karakteriseren als een *beheers-* en minder als een *veranderingsbeleid*. Een organisatie-analyse van het departement zou uitwijzen dat vrijwel alle tijd, geld en mankracht worden besteed aan beheer van en controle op het bestaande, en vrij weinig aan vernieuwing en experiment.

Deze beleidskarakteristiek kan grotendeels verklaard worden uit de grondslagen van ons onderwijsbestel. De ideologie van 'vrij onderwijs' brengt met zich dat de rol van de staat hoofdzakelijk een dienende is. Onvoldoende is ingezien dat een dergelijke liberale staatsopvatting disfunktioneel is voor het verwezenlijken van een veranderingsbeleid. Fundamentele maatschappij-veranderingen laten zich vrijwel nooit zonder een initiërend en actief overheidsbeleid verwezenlijken.

Er zijn vele voorbeelden te geven aan de hand waarvan de genoemde liberale overheidsfilosofie t.a.v. het onderwijs kan worden gedemonstreerd. 'Schoolvoorbeeld' vind ik persoonlijk het beleid betreffende het oprichten van scholengemeenschappen. In het algemeen is men overtuigd van de voordelen welke een scholengemeenschap heeft voor de verbetering van doorstroming en selectie. Beleidskonsekwenties heeft men hieruit evenwel niet willen trekken. Scholengemeenschappen kunnen ontstaan, maar dat hoeft niet. Dat is geheel afhankelijk van het (toevallige) particulier initiatief. Het ontbreken van dwingende bepalingen inzake de oprichting van scholengemeenschappen heeft reperkussies voor de democratisering van het onderwijs. Het merendeel der scholen zal ten gevolge van de vrijblijvendheid 'kategoriaal' blijven, hetgeen belemmerend werkt op de doorstroming. De ideologie van 'vrij onderwijs' staat kennelijk hoger aangeschreven dan de ideologie van 'gelijke kansen'²².

Het liberalistische karakter van de discussienota blijkt ook uit voorstellen inzake studie en experiment. Wie moeten dat nu gaan doen? In de nota wordt slechts een dienende rol aan de overheid toebedeeld. De nauw met het overheidsbeleid verbonden Stichting voor Onderzoek van het Onderwijs (SVO) moet, zo wordt gesuggererd, een centrale plaats innemen bij het *samenbinden en bevorderen* van relevant fundamenteel onderzoek²³. Het zelf ter hand nemen van onderzoek wordt wederom overgelaten aan partikulieren. Hetzelfde kan gesteld worden van de noodzakelijk geachte plaatselijke en regionale schoolverzorgingsdiensten, die zich o.m. bezig houden met wetenschappelijke begeleiding van de onderwijsvernieuwing. In de discussienota ontbreken ook de initiatieven op dit punt.

6. Conclusie

Als samenvattende literatuurstudie kan de discussienota als geslaagd worden beschouwd. Ernstige bedenkingen rijzen evenwel tegen de beleidsaanbevelingen die men op grond van de geïnventariseerde wetenschappelijke inzichten doet. Op grond van diezelfde inzichten kan men tot andere konklusies komen.

Veel heil ziet men in een beleid, gericht op beïnvloeding van de levensstijl van schoolzwakke gezinnen. Terecht is aandacht aan dit wezenlijk onderdeel van onderwijsbeleid geschonken; dat is op zich het winstpunt der discussie-nota. De middelen die worden aangegeven ter verwezenlijking van dit beleid, stellen evenwel teleur en zijn weinig doordacht. Van massaal volksontwikkelingswerk en voorlichting moet men niet veel verwachten als het gaat om diepgaande veranderingen in attitudes en levensstijl. Het is jammer dat de wijze waarop momenteel in Rotterdam geëxperimenteerd wordt met onderwijsvernieuwing middels sociaal-pedagogische beïnvloeding van schoolzwakke gezinnen (het project Grandia) in de nota onvermeld is gebleven.

Teleurstellend is het vrijwel achterwege blijven van aanbevelingen ter verandering van de structuur en inhoud van het onderwijs zelf. Het onaangetast laten van het onderwijs zal in de huidige differentiële **verdeling van de sociale milieus** over de diverse schooltypen weinig verandering brengen.

²² zie voor een nadere uiteenzetting hierover mijn bijdrage in de bundel *Mooi Rood is niet Lelijk*, getiteld: *Naar een nieuwe schoolstrijd*, Rotterdam 1969, pg. 97-116; hierin is ook het 'schoolvoorbeeld' der scholengemeenschappen nader uitgewerkt.

²³ discussie-nota, pag. 24

De discussie-nota is indikatief voor het liberalistische karakter van ons onderwijsbeleid. Er zijn vele goede bedoelingen, doch die worden in hun verwezenlijking goeddeels aan het partikulier initiatief overgelaten. Wie daarin weinig vertrouwen stelt, zou wenschen dat het overheidsbeleid meer aktivistisch wordt.

Zelfbesturende universiteiten een socialistisch ideaal?

Er bestaat onder de Nederlandse studenten een toenemende agitatiebehoefte. De oorzaak hiervan is vooral gelegen in het feit, dat meer en meer de studie zelf niet tegemoet komt aan de behoefte om groots en meeslepend te leven. Wie een leidende rol in de samenleving zoekt, merkt aan het grote aantal medestudenten, dat de universitaire studie op zichzelf daarvoor niet meer genoeg is, en de steeds groter wordende specialisatie in de wetenschap maakt dat het wetenschappelijk onderzoek zich steeds duidelijker richt op detailproblemen. Maar men kan met een dergelijke verklaring van de agitatiebehoefte de agitatieobjecten niet afdoen. In de Vietnamkwestie b.v. hebben de studenten duidelijk een positieve bijdrage geleverd tot de vorming van de publieke opinie. Tijdenlang gaven de meest onwaarschijnlijke gestencilde blaadjes een beter inzicht in de feiten dan de grote media, omdat de laatste te veel vastzaten aan het idee dat wat de VS doen wél gedaan is, zoals de kommunisten jarenlang geen kwaad woord over de Sovjet-Unie hebben willen horen.

Maar inmiddels speelt Vietnam alleen nog een rol op de achtergrond als argument voor de totale verderfelijkerheid van de huidige maatschappij, en richt de agitatie zich op de bestuursvorm van de universiteit. Daarbij is de fase, dat men streed over overlegorganen waarin de studenten hun ideeën naar voren kunnen brengen, reeds lang voorbij en gaat het om de zelfbestuurde universiteit: de universiteit waarin de macht uiteindelijk ligt bij de universitaire bevolking zelf, hetzij verenigd in een universitaire vergadering waar de regel one man-one vote heerst, hetzij per

¹ Onder geleidingen worden doorgaans verstaan: de hoogleraren en lektoren, de wetenschappelijke staf, de technische en administratieve staf, en de studenten. Soms worden hoogleraren, lektoren en wetenschappelijke staf te zamen als één geleiding, het wetenschappelijk korps, beschouwd. Hieruit blijkt de willekeurigheid van een paritaire vertegenwoordiging per geleiding: men zou ook het gehele personeel (wet. korps en t.a.s.) als één geleiding kunnen beschouwen, of technische en administratieve staf als twee aparte geleidingen.

geleding¹ afgevaardigden aanwijzend voor een paritair samengesteld bestuursorgaan. Deze zaak is zowel intrinsiek als politiek van groot belang, en het is dan ook noodzakelijk, dat de socialistische beweging hierin een duidelijk standpunt inneemt.

Hierbij zijn de volgende socialistische doelstellingen van belang: de nivellering van macht, de nivellering van inkomen en het voeren van een cultuurbeleid, d.w.z. het beschikbaar stellen van meer geldmiddelen voor de cultuur, dan bij ongestoorde heerschappij van het marktmechanisme beschikbaar zouden zijn.

De nivellering van macht komt in onze gecompliceerde maatschappij in eerste instantie tot stand door het parlementaire stelsel, waarbij op de dag van de verkiezingen iedereen één stem heeft. Vroegere generaties hebben gedacht, dat het op die manier met de verdeling van de macht wel botertje tot de boom was, maar tegenwoordig is men meer en meer geneigd in te zien, dat er aan de machtstegenstellingen op dagen dat er geen verkiezingen zijn, ook nog wel wat gedaan kan worden. Dat blijkt uit de sterker wordende behoefte om de parlementaire democratie zodanig te organiseren, dat uit de verkiezingen eenduidig de samenstelling van de regering volgt, uit de bezorgdheid om de concentratietendenzen in de pers, uit de toenemende belangstelling voor het instituut van de hearing, uit de toegenomen aandacht voor de interne partijdemocratie. Wat het laatste betreft moet het jongste partijkongres als een belangrijke overwinning voor het socialisme worden beschouwd: door nu eens de voorstellen van Nieuw Links aan te nemen, en dan weer die van de partijleiding, heeft het kongres de onfeilbaar geachte prelaten van vroeger afgeschapt zonder nieuwe aan te wijzen; het tandengeknars van beide groepen was dan ook nog lang nadien te horen.

Een ander middel ter nivellering van macht is de delegatie van bevoegdheden aan organen op lager niveau, gekozen door alle belanghebbenden. Om deze reden wordt er gestreefd naar 'n gekozen burgemeester, naar zelfbestuurde i.p.v. genationaliseerde bedrijven, en naar zelfbestuurde universiteiten. De problemen rijzen hierbij zodra men in konkreto gaat bepalen wie de belanghebbenden zijn. Bij een gemeentebestuur liggen deze zaken het eenvoudigst: de belanghebbenden zijn in eerste instantie de inwoners, en de belangen van alle inwoners zijn vergelijkbaar. Op grond daarvan wordt het bestuur van de gemeente door de inwoners gekozen, volgens het beginsel one man-one vote. Dat dit verkozen bestuur niet het dagelijks bestuur van de gemeente in

zijn geheel zelf aanwijst, is een merkwaardige anomalie, alleen te verdedigen met argumenten uit de strijd tegen het algemeen kiesrecht. Maar een andere zaak is, dat bij vele beslissingen ook niet-inwoners belanghebbenden zijn, en dat op grond daarvan aan de bevoegdheden van een gemeentebestuur grenzen moeten worden gesteld. Dat blijkt heel duidelijk waar het gaat om de kapitaalvoorziening, die het landelijk economisch beleid kan doorkruisen, en dat blijkt nog veel duidelijker indien naburige gemeenten onvoldoende grond voor hun eigen woningbouw hebben. In het laatste geval is de beste oplossing meestel het geven van belangrijke bevoegdheden aan een orgaan dat een groter gebied bestrijkt, en dat mag nooit door een veto van de gemeenten onmogelijk kunnen worden gemaakt: een gemeente mag niet over haar eigen opheffing beslissen.

Bij de bedrijven ligt de zaak reeds een stuk gecompliceerder. Wanneer we de kapitaalverschaffers buiten beschouwing laten, blijven er twee primair belanghebbende partijen over: degenen die in dienst van het bedrijf zijn, en de afnemers van de producten. Wanneer er behoorlijke concurrentieverhoudingen bestaan, is het Joegoslavische systeem, waarbij de ondernemingsleiding verantwoording schuldig is aan een door de werkers in het bedrijf gekozen orgaan, niet onredelijk, omdat degenen die in het bedrijf werken, dan zelf van een slechte bedrijfsleiding de dupe worden.

Omdat het niet mogelijk moet zijn de gevolgen van een slecht beleid of onbepaalde loonsverhogingen of werktijdverkortingen af te wentelen op de konsument is een behoorlijke concurrentie noodzakelijk, maar dit betekent tegelijkertijd, dat men het euvel van de reclame en de bijbehorende behoeftekwekerij niet kwijt raakt op deze manier. Verder zullen uiteraard van bovenaf aan de bedrijfsleiding beperkingen moeten worden opgelegd om een algemeen economisch beleid en ruimtelijke ordening mogelijk te maken, om te voorkomen dat de onderneming door de arbeiders wordt 'opgegeten'² en om milieuverontreiniging te bestrijden. Het zal b.v. mogelijk moeten zijn, dat de centrale overheid 'na afweging van alle belangen tot verplaatsing van een bepaald bedrijf besluit, ook als de meerderheid van degenen die in het bedrijf werken, daar tegen is. En dan zal de centrale overheid er ook op dienen toe te zien, dat er inderdaad redelijke concurrentieverhoudingen blijven bestaan.

² Vgl. A. H. Kloos, Het achterste van de tong, p. 63.

In bedrijfstakken waar een monopoliepositie bestaat, zal men de ondernemingsleiding altijd veel minder vrijheid moeten toekennen. Het bedrijf zal dan ten minste toestemming moeten vragen voor prijsverhogingen, en die toestemming kan alleen verkregen worden na een gedetailleerde beschouwing van het beleid van de onderneming. Om de konstruktie van een door de werkers in het bedrijf gekozen ondernemingsleiding te handhaven moet er dan dus ten departemente een soort schaduwondernemingsleiding komen. In plaats daarvan lijkt het verkieslijker, dat de ondernemingsleiding wordt benoemd door de centrale overheid met inspraak van de arbeiders; men heeft dan te maken met een overheidsbedrijf i.p.v. een zelfbesturend bedrijf. De bezwaren tegen zelfbestuur gelden a fortiori voor overheidsdiensten waarbij het beleid niet kan worden getoetst aan een rentabiliteitskriterium. Er is mij geen maatschappijkritikus bekend die een zelfgeleide buitenlandse dienst of een zelfbesturend leger voorstaat, en evenmin zijn er, om aan het gevoel van onmacht bij de georganiseerde werkers in overheidsinstellingen tegemoet te komen, voorstellen gedaan om het parlement te organiseren als een paritaire vertegenwoordiging van ambtenaren en niet-ambtenaren. Integendeel, wanneer er bij het huidige systeem enkele parlamentsleden gekozen worden die nauwe betrekkingen onderhouden met ambtenarenorganisaties, en wanneer die parlamentsleden optreden als woordvoerder bij de begroting van Binnenlandse Zaken, dan worden ze vaak al met een scheef oog aangekeken.

Om het voorgaande op de universiteit te kunnen toepassen, moet men zich de funkties van deze instelling voor de geest halen: de universiteit leidt studenten op, verstrekt diploma's, doet onderzoek en vormt een reservoir van onafhankelijke deskundigen waar men voor de meest uiteenlopende doeleinden uit kan putten. Een structuur waarbij de stem van de studenten doorslaggevend is, zoals het systeem one man-one vote, is alleen te verdedigen wanneer men zich blind staart op de funktie als opleidingsinstituut, en daarbij dan nog van mening is, dat voor elke onderwijswens die niet door de meerderheid van de studenten als onredelijk wordt afgewezen, door de rest van de maatschappij middelen ter beschikking moeten worden gesteld. Omdat er in de maatschappij echter ook nog andere verlangens leven, moet het mogelijk zijn een maximale kursus- en studieduur vast te stellen ook als de meerderheid van de studenten die afwijst. Als diplomaverstrekende instantie verklaart de universiteit mensen geschikt voor

maatschappelijke functies, wat zeker niet alleen een zaak van de studenten is. Wanneer men hierin verandering zou willen brengen, zou men tegen de tendens ingaan om meer en meer tijdens het onderwijs te beoordelen i.p.v. aan het eind. Het belang dat de studenten bij de algemene kulturele taak van de universiteit hebben, is niet groter dan dat van elke willekeurige staatsburger. De waarde die tot nu toe gehecht wordt aan deze functie van de universiteit, blijkt duidelijk, als men de kosten van de M.O.-opleidingen, die alleen als opleidingsinstituten fungeren, vergelekt met de overeenkomstige universitaire opleidingen.

Kiest men i.p.v. het systeem one man-one vote voor een paritair systeem, dan komt de afweging van een aantal verschillende belangen wellicht beter tot haar recht. De vrees is echter niet ongegrond dat de vertegenwoordigers van elke geleding dan voornamelijk voor hun eigen standje zullen opkomen, en allemaal zullen proberen zo veel mogelijk faciliteiten en vrijheid voor zichzelf eruit te slepen. In de praktijk zou dat kunnen neerkomen op werktijdverkortingen en verhogingen van, zo niet het primaire, dan toch het secundaire inkomen van alle categorieën, b.v. doordat men meer middelen beschikbaar zou stellen voor reizen. De huidige bestuursvorm van de fakulteiten, waarbij elke hoogleraar zijn eigen belangetjes zit te verdedigen, toont aan dat als mensen met verschillende belangen rondom de tafel zitten, de belangen van de afwezigen (nu vaak de studenten, maar ook vaak de belastingbetaler) erbij inschieten. Het is daarvoor niet eens nodig, dat de verschillende geledingen hun eigen belangen openlijk behartigen; het is voldoende, dat de ideologieën van de verschillende groeperingen meestal uitvloeisel van de maatschappelijke positie zijn³. De leden van het wetenschappelijk korps zijn uiteraard het meest bedreven in de verdediging van hun ideologie, en zullen dan ook het meest profiteren.

Sommige voorstanders van de zelfbestuurde universiteit brengen hiertegen in, dat men niet de democratie aan de efficiency mag opofferen. Dat klinkt heel mooi als men binnen een organisatie die draait op kontributies van de leden, een onwillig bestuur tot meer vergaderingen dwingt. Maar het klinkt heel anders als het gebrek aan efficiency betaald moet worden door anderen.

³ Men zie b.v. de kritiek van R. J. Sierksma op het ontstaan van universitaire instituten die het mogelijk maken om enig idee te krijgen of wetenschappelijke medewerkers en hoogleraren wel eens werken: S & D 25 103 (1968).

Omdat degenen wier positie het meest gebaat is met een zwak bestuur van de universiteit, er meestal toch al aardig van kunnen komen, moet het snieren op het begrip efficiency, zoals degenen die 'op de linkse toer'⁴ zijn dat zo graag doen, als zeer rechts worden afgewezen. Een belangrijke verantwoordelijkheid voor de minachting van het begrip efficiency ligt bij de futurologen, die niet moe worden te verkondigen, dat het grote probleem in de toekomst niet meer ligt in het opvoeren van de produktie, maar in het opvullen van de vrije tijd. Deze boodschap is bij de studenten zeer aangeslagen. Het z.g. klootjesvolk daarentegen ervaart dat een mediaan inkomen nog altijd niet toereikend is om de huur van een ongesubsidieerd huis in een van de grote steden te betalen, en interpreteert de kritiek op de konsumptiemaatschappij niet anders dan als de boodschap dat geld niet gelukkig maakt, die men altijd al, wanneer begeerte de verworpenen der aarde had aangeraakt, te horen kreeg van de betere standen.

Een ander tegenargument dat door voorstanders van universitair zelfbestuur noor voren wordt gebracht, is dat het het huidige systeem is, waardoor mensen vaak voor hun eigen belang of dat van hun groep meer oog hebben dan voor het belang van anderen, en dat door zelfbestuur dat alles zal veranderen. Deze overtuiging treft men vooral aan bij gesekulariseerde rooms-katholieken en gereformeerden, en moet worden beschouwd als surrogaat voor eschatologische heilsverwachtingen uit de kindertijd. Vooralsnog lijkt het echter een dankbaarder taak bij de inrichting van de samenleving uit te gaan van de menselijke tekortkomingen dan te strijden tegen de erfzonde. En ook al gelooft men, dat door zelfbestuur de mensheid de absolute onbaatzuchtigheid zal bereiken, dan blijft het feit, dat via het universitaire budget bepaald wordt hoeveel geld er wordt uitgegeven aan wetenschappelijk onderzoek op verschillende terreinen. Men kan dat niet doen los van een visie op de behoeften van onze samenleving. Alleen al om die reden dient de universitaire begroting te worden vastgesteld door een orgaan dat in laatste instantie door de samenleving als geheel wordt aangewezen.

Het streven naar zelfbestuurde universiteiten moet dus worden afgewezen als ondemokratisch: het wil beslissingen over zaken die de gehele samenleving raken — exameneisen, werktijden, sa-

⁴ Met deze term omschreef iemand die onder de agiterende studenten in Leiden een niet onbelangrijke rol speelt, zijn eigen politieke positie.

larisschalen, begrotingen, formatieplaatsen, concentratie van studierichtingen, konkretisering van het aankweken van maatschappelijke verantwoordelijkheidsbesef — leggen bij instanties, die slechts aan een beperkte groep verantwoording schuldig zijn. Dat is geen nivellering, maar denivellering van macht en strijdig met de doelstellingen van het democratisch socialisme.

Hoe moet nu de tot nu toe door de P.v.d.A. in dezen aangenomen houding worden beoordeeld? De P.v.d.A. heeft begrip opgebracht voor het streven naar democratisering zonder daarbij aan te geven tot hoe ver men wil gaan, maar het middel van de bezetting van administratieruimten veroordeeld als ondemocratisch, omdat men daarbij op democratische wijze tot stand gekomen wetten overtrad. Het ligt echter voor de hand, dat dit laatste de voorstanders van zelfbestuurde universiteiten niet kan overtuigen. De P.v.d.A. heeft zelf jarenlang het toekennen van democratische rechten aan ondemocratische bewegingen tegengewerkt, omdat toekenning van democratisch rechten aan ondemocratische bewegingen de democratie te niet zou kunnen doen. Hiervan uitgaande ligt het voor de hand, dat wanneer een ondemocratische beweging desondanks een meerderheid zou verkrijgen en die zou gebruiken om ondemocratische wetten door te voeren, het niet ondemocratisch genoemd kan worden, als de democratische minderheid die wetten overtreedt.⁵ We accepteren dan ook een dergelijk gedrag van achtergestelde raciale minderheden, ook in landen met een parlementair-democratische structuur. Uitgaande van de premisse dat zelfbestuur een eis van democratie is, zijn onwettige akties ter verkrijging van zelfbestuur dus niet ondemocratisch. De reden dat de bezetting van het Maagdenhuis desondanks verworpen moet worden, is dat het doel strijdig was met de democratie, en dat had de P.v.d.A. moeten uitspreken.

Men zal er niet omheen kunnen in de discussie over de voorstellen van minister Veringa. Deze voorstellen behelzen een uiterst kurieus kompromis, waarbij formeel de universiteitsraad het beleid bepaalt, maar dat niet waar kan maken omdat het uitvoerende bestuur door de minister wordt benoemd. Hoewel een dergelijke oplossing misschien op korte termijn enige politieke voordelen biedt, kan het op iets langere termijn alleen maar tot vergroting van de onlustgevoelens leiden. Beter kan men prin-

⁵ Men vergelijk de opvattingen van J. de Kadt met die van Marcuse, als geciteerd door L. M. de Rijk, S & D 26 245 (1969).

cipieel stellen, dat de universiteitsraad slechts adviserende bevoegdheden moet krijgen. Dan wordt ook het bezwaar vermeden, dat de samenstelling van het lichaam erg willekeurig is. Op zichzelf moet de totstandkoming van een dergelijk lichaam natuurlijk wel worden toegejuicht.

Dat geldt ook voor de totstandkoming van een universiteitsbestuur bestaande uit full-time bestuurders. Door de activistische studenten wordt de parlementaire controle op de gang van zaken aan de universiteit beschouwd als een louter theoretische zaak. In de huidige situatie hebben ze daar grotendeels gelijk aan. Een duidelijk voorbeeld is de kwestie van de toelating van medische studenten. De wetgevende macht heeft daarbij uitgesproken niet te geloven in de ontoereikendheid van de capaciteit van de medische opleiding. Gezien de aantallen medewerkers van de medische fakulteiten, was daar veel voor te zeggen. Het is echter gebleken, dat het voor de uitvoerende macht niet mogelijk was om van de medische fakulteiten gedaan te krijgen, dat een voldoende groot gedeelte van de mankracht aan onderwijs i.p.v. aan onderzoek werd besteed. Daaruit blijkt duidelijk hoe onjuist het is, dat de universiteit nog wordt bestuurd als een burgerweeshuis uit de negentiende eeuw, met een college van curatoren, dat bestaat uit notabelen met een drukke dagtaak elders, die zo nu en dan eens naar de universiteit komen om een avond te besturen.

Maar ook voor meer alledaagse zaken bevordert de totstandkoming van een full-time universiteitsbestuur de democratisering. Voor de studenten is het belangrijkste punt, dat ze meer te vertellen krijgen over hun eigen studieprogramma. Ze maken bezwaar tegen de huidige studieraden, omdat daarin toch altijd de docenten het laatste woord hebben. Hierboven is reeds uiteengezet, waarom het onjuist zou zijn de studenten dan maar het laatste woord te geven. Een oplossing, waarbij de stemmen van het overige personeel (bij kleine studierichtingen vaak alleen de secretaresses van de hoogleraar) bij een duurzaam konflikt tussen studenten en docenten de doorslag geven, lijkt voor geen van de partijen aantrekkelijk. De meest aanvaardbare oplossing is daarom dat de studenten zich tot hogere organen (fakulteits- en universiteitsbestuur) kunnen wenden, maar die moeten dan ook duidelijke bevoegdheden hebben en voldoende geëquipeerd zijn om van hun bevoegdheden op zinvolle wijze gebruik te kunnen maken. Voor zover het gaat om het stelling nemen in wetenschappelijke kontroverses, zal een universiteitsbestuur uiteraard

altijd enige terughoudendheid moeten betrachten, maar de ervaring leert, dat het daar bij conflicten om studieprogramma's maar zelden om gaat. Meestal gaat het om dingen als de goedkeuring van Russisch als bijvak voor chemici, en daar zou een universiteitsbestuur best een uitspraak over kunnen doen.

Met een dergelijke oplossing na te streven zal de P.v.d.A. zich bij geen der universitaire groeperingen erg populair maken, noch bij de activistische studenten, noch bij de conservatieve hoogleraren, die als de dood zijn dat de positie van hoogleraar niet zal blijven wat zij altijd geweest is. Beide groepen staan niet zo ver van elkaar als het lijkt: de radicale studenten aarzelen nu al niet openlijk voor hun kollaboratie met de conservatieve hoogleraren uit te komen. Het aanknopingspunt voor een dergelijke kollaboratie is dat beide groeperingen uit milieus komen, waar men altijd al tegen staatsingrijpen was, en degenen die zich voor overheidsingrijpen uitspraken, als 'rood' afdeed. Dat het nu ineens mode is om voorstanders van overheidsingrijpen niet als 'rood', maar als 'rechts' af te doen, mag de P.v.d.A. niet op een dwaalspoor brengen.

De Praagse lente is voorbij en een lange donkere winter is begonnen

Een delegatie van Nederlandse Eerste- en Tweede-Kamerleden heeft afgelopen zomer een officieel bezoek gebracht aan de Tsjechoslowaakse Socialistische Republiek (C.S.R.). Het was de eerste westelijke parlementaire delegatie, die na de ontwikkelingen van vorig jaar, culminerend in het militaire ingrijpen van de Sovjet-Unie en haar satellieten, in Tsjechoslowakije op bezoek is geweest. Voor het vertrek heeft de delegatie zich ernstig afgevraagd of het bezoek wel doorgang moest vinden, nu onder het Husakbewind het Tjechoslowaakse volk in een verbijsterend tempo weer wordt beroofd van de grotere vrijheid, die het zich in het recente verleden met zoveel enthousiasme had veroverd. Het feit, dat de uitnodiging was uitgegaan van het Tsjechoslowaakse parlement, waarin politici als Dubcek, Smrkovsky e.a. nog steeds belangrijke functies vervullen, en het besef, dat het juist nu voor westerse politici noodzakelijk is zich uit eigen waarneming een zo goed mogelijk beeld van de situatie te vormen, gaven tenslotte de doorslag om toch te gaan. Achteraf kan worden vastgesteld, dat deze beslissing terecht is genomen. De vrees dat de delegatie zou worden ingepakt in een strak keurslijf van het protocol, werd niet bewaarheid. Integendeel, wij hebben volop gelegenheid gekregen, en die ook aangegrepen, tot een intensief contact met politici op parlementair niveau, waaronder vrijwel alle belangrijke leiders, met arbeiders, boeren, hoogleraren, studenten en kerkelijke leiders. De discussies waren vaak zeer intensief – soms zelfs slopend – en steeds bleek uit deze gesprekken een enorme behoefte aan contact, informatie en steun. Onze gastheren klampten zich als het ware aan ons vast. Zelfs tijdens de nachtelijke vliegtocht van Kosice in oostelijk Slowakije naar Praag, die een zeer vermoeiende dag afsloot, nestelden de ons begeleidende Tsjechische parlementariërs en ambtenaren zich naast ons voor het voeren van urenlange gesprekken over de binnen- en buitenlandse politieke situatie. Menig delegatielid had zich voorgenomen tijdens de vliegreis wat te herstellen van de vermoeienissen. Als in de pers parlementaire delegaties wel eens

als (pret)reiscommissies worden betiteld dan gaat dit beeld voor onze delegatie in elk geval niet op. Terecht natuurlijk! Wie zou zich willen en kunnen onttrekken aan de gesprekken met vertegenwoordigers van een volk, waarin de traditionele drang naar vrijheid en humaniteit nog zo sterk aanwezig is, zelfs na een gruwelijke Duitse bezetting en een Novotny-terreur van vele jaren! Een volk dat even heeft mogen ruiken aan wat meer vrijheid en daar uitbundig — misschien te uitbundig — van heeft genoten en dat zich nu weer geplaatst ziet voor de realiteit van een onzekere toekomst met nieuwe angsten en zorgen, zonder veel hoop te mogen koesteren op een spoedige verbetering van zijn lot.

Het is uiteraard niet de bedoeling binnen het kader van dit artikel een volledig verslag van onze reis te geven. Volstaan moet worden met het weergeven van een aantal indrukken en het verstrekken van informatie over de contacten en de positie van enige gedegreerde leiders van de liberalisatie, de economische en de algemene politieke situatie, de gevoelens van de bevolking etc. Voor een meer gedetailleerd overzicht van onze ervaringen mag ik belangstellenden verwijzen naar het officiële verslag van de delegatie, dat binnen afzienbare tijd zal worden uitgebracht. De lezers zullen er begrip voor hebben, dat in dit artikel geen namen vermeld worden van politici en andere gesprekspartners die uitspraken hebben gedaan, welke strijdig zijn met de huidige politieke lijn. Zij hebben ons met klem verzocht dit achterwege te laten, aangezien zij in ernstige moeilijkheden zouden komen.

De contacten en gesprekken met toppolitici als Smrkovsky, Dubcek, Cisar en met president Svoboda roepen deze moeilijkheden in het algemeen niet op. Zij waren voor het merendeel van formele aard en weinig diepgaand. In de huidige situatie kon ook moeilijk anders worden verwacht. Niettemin was de sfeer bij de officiële bijeenkomsten bijzonder hartelijk en voor de goede verstaander was het duidelijk, dat de welkomsttoespraken niet met het predikaat van obligaat behoeften te worden afgedaan. Smrkovsky ontving tot onze verrassing ons gezelschap bij aankomst in Praag en was ook aanwezig bij een ontvangst ten huize van onze voortreffelijk ingewerkte ambassadeur, waar hij zeer geanimeerd aan de gesprekken deelnam. Naar ons door ingewijden werd medegedeeld moest zijn onverwachte aanwezigheid op deze receptie als een politiek gebaar worden opgevat. Smrkovsky kwam uit de verf als een krachtige sympathieke persoonlijkheid, die natuurlijk als vice-president van het federale parlement zijn directe greep

op de landspolitiek had verloren, maar die zijn populariteit bij de bevolking niet had verspeeld.

Bij zijn afscheid viel hem een spontaan applaus ten deel van zijn belangstellende landgenoten. Applaus was er ook voor Dubcek na afloop van het teleurstellende gesprek in het parlamentsgebouw op de eerste dag van ons bezoek. Dit gesprek was vrijwel geheel geësceneerd. Hete politieke hangijzers konden niet ter tafel komen. Duidelijk werd ons te verstaan gegeven, dat het doel van ons bezoek niet was het bespreken van de concrete politieke problemen, maar veel meer het kennismaken met de werkwijze van het parlement en zijn leden, met de bevolking in diverse geledingen en verder het aanknopen van vriendschappelijke relaties, die kunnen leiden tot het uitbreiden van de economische en culturele betrekkingen tussen beide landen. Hoewel wij er op attendeerden, dat wij een parlementaire en geen handels- of culturele delegatie waren, werd het gesprek systematisch naar het economisch terrein verlegd. Dit geeft mij dan de gelegenheid – overigens als niet-econoom – te trachten bij de weergave van dit gesprek een inzicht te geven in de economische problematiek van Tsjechoslowakije. Slechts één te vermelden uitstapje veroorloofde de uitsluitend in zijn landstaal sprekende, moeilijk formulerende, een wat ondoorgrondelijke en effen indruk makende Dubcek zich. Dat was toen hij niet eens zo hoffelijk reageerde op de opmerking van een delegatielid dat hij zich tot zijn spijt van het Duits moest bedienen. Dubcek antwoordde, dat hij, ondanks het leed dat ook zijn land van de Duitsers in het verleden had ondervonden, hun taal niet haatte. De Tsjechoslowaken voelen zich integendeel met die taal verbonden. Voor het onderhouden van betrekkingen tussen onafhankelijke naties vond hij de taal onbelangrijk. Wat telt – aldus Dubcek – is de ontwikkeling van vriendschap, van de culturele en economische relaties. Voor een democratisch Duitsland koestert hij geen vrees. De groei van extreem rechtse groeperingen in West-Duitsland vervult hem wel met zorg.

Na de onomwonden hint in het economische vaarwater te blijven heeft de delegatie met begrip voor Dubceks positie en beleefdheidshalve haar vragen op dit terrein toegespitst. Bij de beantwoording daarvan waren de heren Dubcek, Hanes, vicevoorzitter van het federale parlement en voorzitter van het presidium van de kamer der nationaliteiten, en Lastovicka, lid van het presidium van het federale parlement tevens voorzitter van de commissie

Buitenlandse Zaken van de Volkskamer, niet terughoudend. Toegegeven werd dat Tsjechoslowakije zich in de diepste economische crisis sedert de Tweede Wereldoorlog bevindt. Het door de inmiddels in ongenade gevallen professor Ota Sik e.a. ontworpen stelsel voor het beheer van de nationale economie, dat in 1966 op grote schaal is gaan werken, is gebaseerd op het verlaten van het tot dan geldende starre principe van het tot in finesses van bovenaf bepalen van de samenstelling van de produktie. Dit wordt nu in veel ruimere mate aan de ondernemingen zelf toevertrouwd. Daarnaast worden de extra-beloningen van arbeiders en bedrijfsleiders niet meer gekoppeld aan de hoeveelheden van de gemaakte, voorgeschreven produkten. Veel meer is nu het financiële resultaat van de onderneming doorslaggevend voor extra-uitkeringen. Dit wil niet zeggen dat het stukloon is afgeschaft.

Hoewel met de economische hervorming dus reeds voor de Praagse lente een begin werd gemaakt, zijn de resultaten bepaald niet overweldigend. De bottle-neck vormt de eenzijdige gerichtheid op de meestal onrendabele zware industrie. Zware industrie in een land, dat arm is aan erts en kolen, die moeten worden geïmporteerd. In oostelijk Slowakije is op sterk aandringen van de Slowaken een enorme ijzerverwerkende fabriek gebouwd. Deze werkt met grote verliezen en wordt door enorme subsidies, opgebracht door het sterker geïndustrialiseerde Tsjechische deel van de natie, in stand gehouden. Niettemin zal een deel van deze onrendabele produktie niet kunnen worden afgestoten omdat in Comeconverband jarenlange verplichtingen tot leveranties zijn aangegaan. Een deel zal moeten worden vervangen door lichte industrie, meer gericht op de behoeften van de binnenlandse consument en op de vraag van het buitenland.

Veel produkten worden nu niet of ver beneden de kostprijs verkocht. Verder zal veel meer aandacht moeten worden gegeven aan de dienstensector (bijv. toerisme) en de woningbouw. Wij hebben kunnen constateren, dat het voor jonge mensen in Praag vrijwel onmogelijk is een huis te bemachtigen. Nieuwe huizen, die worden gebouwd, kunnen voornamelijk worden betrokken door mensen met hoge salarissen. Deze vindt men vaak onder de topfunctionarissen in de partij en het staatsapparaat. Het gemiddelde werkelijke inkomen van de Tsjechoslowaken bedraagt ongeveer de helft van dat van de West Duitsers. Echtelieden moeten dan ook beide werken om zich enige luxe te kunnen permitteren. Het stichten van een gezin wordt zo lang mogelijk uitgesteld. De leiding aarzelt om de disproportionele economische ontwikkeling aan te pak-

ken met krachtige maatregelen. De omschakeling zal onherroepelijk een langere of kortere periode van werkloosheid voor vele arbeiders betekenen. Omscholing zal op grote schaal moeten plaatsvinden. Werkloosheid komt op dit ogenblik niet voor. Ontslag is theoretisch mogelijk, maar wordt in de praktijk niet verleend. De produktiekosten blijven hoog en de arbeidsproduktiviteit door gebrek aan wedijver laag. Openlijk wordt verklaard, dat een geringe werkloosheid niet zo gek zou zijn. Dit past echter niet in het sociale systeem. De regering zou binnenkort met een wet komen, die voorziet in een uitkering aan vrouwen, gelijk aan de helft van het loon gedurende een bepaalde periode, waneer zij vrijwillig ontslag nemen. Gehuwde vrouwen kunnen nu met behoud van het volle salaris thuis blijven bij ziekte van echtgenoot en kinderen. Dit schijnt ernstige problemen op te roepen. De regering heeft het ook niet aangedurfd haar prijspolitiek te wijzigen. De prijzen worden in het algemeen van bovenaf vastgesteld en door het subsidiëren van onrendabele ondernemingen uit de algemene middelen kunstmatig laag gehouden. Dit heeft allerlei ongezonde gevolgen voor het beleid in de ondernemingen, zoals voor het kostenbesef, de juiste priiscalculatie etc. Het loslaten van de prijzen zou in de huidige situatie echter belangrijke prijsstijgingen veroorzaken en een sterke druk uitoefenen op het loonfront.

Ondanks het strakke prijsbeleid kruipen de prijzen toch geleidelijk omhoog. De arbeiders in een door ons bezocht glasfabriek in de omgeving van Praag toonden zich dan ook vrij algemeen ontevreden met hun lot. Bij vrijwel gelijkblijvend loon worden zij geconfronteerd met een stijging van de eerste kosten van levensonderhoud (levensmiddelen en textiel). Het betrof hier dan nog een bedrijf dat rendeert en vele exportorders uit de gehele wereld ontvangt. Investerings in bedrijven worden over het algemeen centraal door de overheid gefinancierd. Dubcek c.s. gaven toe, dat de ideeën voor een structurele hervorming van de economie wel voor handen zijn. Een ontworpen vijfjarenplan is nauwelijks aan realisatie toe. Zij weten de eenzijdige ontwikkeling aan de koude oorlog en voelden het feit, dat Tsjechoslowakije via GATT geen privileges krijgt als een groot obstakel. Economische isolatie zien zij als een ernstige bedreiging. Zij constateerden dat de export naar Nederland op een laag pitje staat. Het feit dat Nederland zich richt op de ontwikkeling in EEG-verband, en Tsjechoslowakije is opgenomen in Comecon, behoeft naar de opvatting van professor Hanes een intensivering van de economische betrekkingen niet in de weg te staan. Dubcek hield

een pleidooi voor een meer actief betrekken van zijn land in de handel door de Westeuropese landen. Er bestaat grote behoefte aan buitenlandse valuta en kredieten. Het toerisme wordt als één van de belangrijke bronnen om die valuta te krijgen genoemd. Helaas zijn vorig jaar de toeristen wat weggebleven. Daarvoor is geen reden. De grenzen zullen wijd opengehouden worden voor buitenlandse bezoekers.

Op de vraag of Tsjechoslowakije nu eigenlijk wel wat te verkopen heeft, moest worden toegegeven, dat dit, met uitzondering van glas- en chemische produkten, nog een zorgpunt is. De houtindustrie heeft men bijvoorbeeld schromelijk verwaarloosd. Het lijkt goed dit economisch overzicht af te sluiten met de constatering, dat het stellig nuttig zal zijn, wanneer een handelsmissie op niet te lange termijn naar Tsjechoslowakije zal gaan, teneinde na te gaan welke mogelijkheden er voor Nederland zijn om een bijdrage tot het economisch herstel te leveren. Ik heb aan de economische problematiek veel aandacht geschonken, omdat ik het na de gesprekken tijdens ons bezoek eens ben met de opmerkingen terzake in het jaarrapport 1968 over Tsjechoslowakije van ons ministerie van Buitenlandse Zaken, dat het dreigende verlies van de materiële voorsprong, die Tsjechoslowakije van oudsher op Hongaren, Polen en Russen heeft gehad, de directe aanleiding tot het liberalisatieproces is geweest. Het sterk ontwikkelde superioriteitsbesef op economisch, cultureel en organisatorisch terrein t.o.v. genoemde landen speelde en speelt een sterke rol. Terecht wordt dan ook in het genoemde rapport gesteld: 'In zoverre als het juist is te poneren, dat economische noodzaak in minstens even sterke mate als politiek idealisme Tsjechoslowakije in het begin van 1968 de weg van een ontwikkeling in liberale richting dreef, dan dient men met een vooraanstaand econoom als prof. Vladimir Kadlec, zich af te vragen of regering en partij zich in het jaar 1968 niet té sterk geconcentreerd hebben op het veilig stellen van een aantal politieke verworvenheden, burgerlijke vrijheden en andere successen voortvloeiend uit de sinds januari 1968 gevolgde koers en of men niet de kansen voorbij heeft laten gaan om tevens voorwaarden te scheppen voor een gezondere economie en een verbetering van de levensstandaard en het welvaartsniveau van de bevolking in de komende jaren.'

Veel meer toegespitst op de algemene politieke situatie en veel directer qua vraagstelling was het gesprek van de delegatie met Cestmir Cisar, thans president van de Tsjechische Nationale Raad. Cisar, een 49-jarige doctor in de filosofie, ontpopte zich als een

intelligent en bekwaam debater. Hij heeft een belangrijke rol in zijn land gespeeld, was van 1957 tot 1961 plaatsvervangend hoofdredacteur van het partijblad Rude Pravo, in 1963 vijf maanden secretaris van de partij, vervolgens minister van Onderwijs en Cultuur tot 1965. In dat jaar werd hij door Novotny, die in hem een bedreiger van zijn positie zag, ontslagen als minister en als gezant naar Boekarest gestuurd. Tijdens de liberalisatieperiode gold hij als een zeer vooruitstrevende figuur. Het kwam als een grote schok voor zijn landgenoten, dat juist hij de eerste was, die in een redevoering de Russische interventie als 'a happy solution' betitelde, zoals één van onze begeleiders het formuleerde. Geconfronteerd met de vraag of hij de achtergronden wilde geven van het feit, dat uitgerekend hij is begonnen met de klok terug te draaien, verweerde hij zich niet te verwijzen naar de originele tekst van zijn speech. De gebruikte uitdrukking had geen betrekking op de militaire interventie, maar op de uitkomst van de Moskouse akkoorden. Deze kunnen wellicht een uitweg bieden al zijn de omstandigheden niet altijd bepaald plezierig. Hij doelde op een 'happy in comparison', maar dit diende niet te worden vertaald met 'agreement'. Dit liet hij voor de verantwoordelijkheid van de journalisten en onze zegslieden.

Vervolgens werd hem de vraag voorgelegd, hoe hij stond tegenover het geconstateerde feit, dat mensen als Dubcek, Svoboda e.a. nog wel als symbool voor de natie fungeerden, maar dat arbeiders, studenten, politici, hun vertrouwen in de vooruitstrevende communistische leiders hebben verloren, die vasthouden aan hun al dan niet gewijzigde politieke functies en de aanwijzingen van de Russen helpen uitvoeren. De politici die publiekelijk de Russische interventie afkeuren en daarna uit hun functies worden gestoten, worden door het volk, dat bleek uit herhaalde spontane gebaren, veel meer bewonderd. Houden mensen als Dubcek, Smrkovsky en u vast aan openbare functies om te redden wat er te redden valt of omdat zij en u deze posities niet willen verliezen?

Cisar toonde begrip voor de opvattingen van de bevolking. De hele politieke en economische situatie roept grote spanningen op. Niettemin stelde hij vast, dat de situatie zo uit de hand begon te lopen, dat een zekere anarchie dreigde te ontstaan. Als de Russen niet tussenbeide waren gekomen, had de regering zelf iets moeten doen om de ontwikkeling af te remmen. Dit klopt wel met de veel verkondigde mening, dat wij Dubcek als een te progressieve figuur zien. Volgens vele Tsjechoslowaken is hij dat in feite niet in

zo sterke mate. Door 't enorme élan van de vloedgolf van onderop zou hij in werkelijkheid met de liberalisering veel verder zijn gegaan dan hij wilde. Zijn positie van vorig jaar werd gekarakteriseerd met de uitdrukking: 'He was on the top of the wave'. Cisar verzekerde ons, dat er in zijn ogen geen sprake zal zijn van terugkeer naar het Novotnyregime. Voor zover bekend zijn tot nu toe geen mensen wegens afwijkende politieke opvattingen opgesloten. De zuivering van allerlei diensten en organen is echter wel in volle gang. Cisar betoogde dat het gevecht met Novotny ging over een eerlijk programma, aansluitend bij de traditionele waarden van menselijkheid en vrijheid die in het Tsjechoslowaakse volk leven. De kans wordt afgewacht om dit programma te realiseren. Daarbij moeten wel eens maatregelen worden genomen of geaccepteerd, die de bevolking moeilijk kan verwerken. Hij vertrouwt erop, dat de nieuwe federale opbouw van de staat zal leiden tot een betere communicatie tussen politici en bevolking. Het volk is geïnteresseerd in snelle verkiezingen. Deze zijn vorig jaar niet gehouden, omdat verkiezingen nu eenmaal niet los kunnen worden gezien van de geldende politieke situatie. Hij bestreed de stelling, dat het parlementaire systeem een fictie was en dat alle macht geconcentreerd is bij het presidium van de Communistische Partij. Deze geeft wel de algemene politieke lijn aan. De wetten worden vastgesteld door de parlementaire organen, waarin de vertegenwoordigers van de in het Nationale Front opgenomen partijen zitting hebben. Hij raakte daarbij wat geëmotioneerd en kwam tot de exclamatie wat er verkeerd aan is, dat politieke partijen algemene beleidslijnen aangeven. Is dat in Nederland niet zo? Onder de niet-communistische partijen is er niet één, die er wat voor voelt er voor niets te zijn. Zij zouden tegen de communisten zeggen, knap 't zelf maar op. Communisten kunnen hun zin bepaald niet altijd doorzetten. Vele suggesties worden met de andere partijen bediscussieerd tot een compromis is verkregen. Dit niet geheel weergegeven interessante gesprek werd besloten met de uitspraak van Cisar, dat de Tsjechoslowaken zelf hun problemen moeten oplossen. Het is nu zaak terug te kijken en te analyseren wat de gevolgen van de gang van zaken zijn in internationaal verband. Dit is niet gemakkelijk: er is veel verschil van mening — ook in het presidium van de partij. Er is behoefte aan steun, maar geen steun in de mislukkingen en gemaakte fouten. 'Tsjechoslowakije zal tegen de stroom moeten oproeien, een realistische koers varen en zich niet moeten overgeven aan illusies.

Door de enorme hoeveelheid gegevens en indrukken die wij hebben verzameld, loop ik het gevaar dit artikel veel te lang te maken en daarom ben ik genoodzaakt te besluiten met over een aantal punten wat summiere opmerkingen te maken.

Standpunt t.a.v. het communisme.

Men moet beslist niet aannemen dat de bevolking in massa het 'socialistisch' beginsel zou willen prijsgeven. Duidelijk is dat men zoekt naar een vorm van communisme, welke aansluit bij de humaniteit en het vrijheidsbeginsel, die wortelen in het volk, en die tevens een economische uitwerking krijgt, welke de bevolking een grotere welvaart zal geven. Slechts sommige studenten komen tot een verwerping van het communisme. Zij stellen dat in de afgelopen 20 jaar de bevolking steeds is voorgehouden, dat de natie iets groots aan het presteren was. Toen in 1964 de grenzen openingen en men naar het kapitalistische westen kon gaan, bleek dat daar een veel grotere vrijheid van meningsuiting en wetenschappelijk onderzoek bestond en een veel hogere levensstandaard dan in de oostelijke landen. Daaruit concludeerden deze studenten, dat het communisme heeft gefaald. Zij willen afstuderen en dan emigreren naar de vrije wereld. Zij zien geen gat in de donkere toekomst en willen hun jonge levens niet verdoen met in hun land te blijven.

'De gevoelens ten opzichte van de Russen'

Vrijwel algemeen leeft nog wel het besef, dat Tsjechoslowakije zijn bevrijding van de Duitsers voor een groot deel aan de Russen te danken heeft. Het Russische ingrijpen vorig jaar augustus heeft toch deze gevoelens wel doen omslaan in haat. Overal zijn daar nog aanwijzingen voor te vinden. Op gebouwen en viaducten staan in het gehele land nog de opschriften 'vijanden, ga naar huis'. Op het oorlogsmonument ter ere van de Russen geplaatst in Bratislava, was vorig jaar de slogan gekalkt: 'De vaders onze bevrijders, de zonen onze bezetters.' In de gebouwen op de hoogste toppen van de Tatra, waren zeer consequent uit de in vier talen gegeven aanwijzingen voor bezoekers, die in het Russisch doorgekrast. Russische troepentransporten, die wij tegenkwamen, wekten telkens opnieuw bij onze begeleiders niet te verbergen wrevel.

Toekomstverwachtingen

Zoals boven al uiteengezet zijn de politieke leiders niet bijzonder

optimistisch. Dit zelfde geldt voor de meeste Tsjechische parlementariërs. De Slowaakse parlementsleden met wie wij contact hadden, probeerden ons duidelijk te maken, dat er heel wat gepresteerd is en dat de bevolking vertrouwen heeft in de toekomst. Het laatste bleek, getoetst in de praktijk, apert onjuist te zijn. Deze Slowaakse begeleiders waren veelal van het orthodox-communistische type. Veel minder erudiet dan de Tsjechen, omhoog geklommen via het partijapparaat. Bij het verlaten van hun functie zou hun maatschappelijke status een enorme terugslag krijgen. Met deze mensen zijn o.a. door mij felle, maar vruchteloze discussies gevoerd. Dit verlokte één van de aanwezige Tsjechen tot het doorgeven van een briefje, waarop was vermeld: 'One should not throw pearls to the swine'. Deze raad is ter harte genomen, maar het is wel tekenend voor het verschil in opvatting tussen Tsjechische en Slowaakse communisten.

De bevolking in beide delen van het land weet het niet meer. Zij ziet de toekomst donker in. Opmerkingen als 'wij leven en daar is het mee uit' moesten herhaaldelijk worden genoteerd. Ook de opmerking van een vrouwtje (politici worden nu eenmaal vaak met wijze oude vrouwtjes geconfronteerd) dat het kamp in Theresiënstad heeft overleefd en dat reeds door de voortreffelijke voorzitter van onze delegatie in de publiciteit is gebracht, is illustratief. Zij luidde: 'Damals war es ein Ende mit Schrecken, jetzt ein Schrecken ohne Ende.' Bij het nog steeds met verse bloemen overladen graf van Jan Palach, dat door ons op een willekeurig tijdstip werd bezocht, spelen zich hartverscheurende tafelen af. Mannen en vrouwen stonden er te huilen als kinderen en wendden zich tot ons, toen zij hoorden wie wij waren met de voor ons niet te beantwoorden vraag: 'Wat zal er van ons worden?' Ik zou nog iets kunnen zeggen over het feit, dat men de NAVO niet ziet als een agressief verbond, dat men beseft door de afspraken in Yalta en Teheran vastgepind te zitten in het Oostblok, dat men weet dat echte hulp uit het westen niet mogelijk is omdat die een nieuwe grote oorlog betekent, en dat de Tsjechoslowaken weten dat zij in deze omstandigheden zelf moeten proberen een klein beetje van de veroverde vrijheid te behouden. Het lijkt mij echter beter dit artikel nu af te ronden. Juist uit de regels onder het hoofdje Toekomstverwachtingen zal het de lezers duidelijk zijn dat wij, die na augustus 1968 weer in eigen politieke beslommeringen waren ondergedoken, met de neus op de harde feiten zijn gedrukt, waarmede het bewonderenswaardige Tsjechoslowaakse volk dagelijks te doen heeft. Wij hebben er vele vrien-

den gemaakt en met zijn gevoelens van machteloosheid en triestheid teruggevlogen naar het vrije westen, naar een maatschappij die, terecht, wel aan veel kritiek blootstaat, naar een democratie, die bepaald onvolkomen moet worden genoemd en verder moet worden ontwikkeld. Wij hebben dit voor een belangrijk deel echter in eigen handen. Van de Tsjechoslowaken kan dat niet worden gezegd. Daarom rust op ons de morele plicht dit volk op behoedzame wijze en met gebruikmaking van alle ons ten dienste staande, passende middelen, hoe beperkt vaak ook, steun te verlenen. Zij willen niet, zoals na München, aan hun lot overgelaten worden; zij willen de verbindingen met ons openhouden. Als Nederland en de andere vrije landen dit voor ogen willen blijven houden, dan kan een parlementair bezoek als het onze als geslaagd worden beschouwd.

Dit artikel was bestemd voor het (niet verschenen) juli/augustusnummer. De lezer(es) zal het echter met ons eens zijn dat de informatie welke de schrijver geeft, van waarde is gebleven)

Het socialistisch experiment

Wie over het socialisme schrijft, loopt de kwade kans in *verschijningsvormen* en *schijn gestalten* te verzanden en het *wezen* van het socialisme onbesproken te laten. Daarom begin ik met - voorlopig - te definiëren wat ik onder socialisme versta: *de voorhoede van de progressieve beweging op een bepaald tijdstip en op een bepaalde plaats, gekenmerkt door een concrete maatschappijvisie en een strategie ter verwezenlijking daarvan, en gericht op de verheffing van elk individu door kollektieve maatregelen.*

Een gevleugeld woord zegt dat de mens een wolf is en deze uitdrukking wordt van oudsher gretig gebruikt om onze egocentrische aard als een gegeven feit te kunnen aanvaarden en bepaalde socialistische concepties als utopieën te bestempelen. Zelfs leden van socialistische partijen ontkomen er niet aan, nadat ze in hun aanvankelijke idealen zijn teleurgesteld. Het verloop en verval van het socialistisch experiment in de Sovjet-Unie geldt daarbij als bewijs voor de stelling: alleen onder een terreurregim kan de fictie worden opgehouden dat het individu bereid zou zijn de eigen subjektieve belangen ondergeschikt te maken aan die van het kollektief, waarin de eigen belangen objektief besloten liggen.

In de *Brandpunt*-uitzending van 25 januari 1969 vroeg een meisje aan de Canadese premier Trudeau of hij geloofde in een maatschappij waarin ieder naar vermogen bijdroeg en naar behoefte ontving. Het antwoord van Trudeau luidde: wel voor kleine gemeenschappen zoals kloosters en kibboetsen, maar niet voor grote maatschappijstructuren. Het leverde hem een onmiskenbaar opgelucht applaus van zijn toehoorders op, en het meisje zag niet dat ze de slecht weggewerkte bal maar voor het inschieten had: *u geeft dus toe dat het in principe mogelijk is; dat het niet strijdig is met het wezen van de mens als zodanig.* Het socialisme kan geen nieuwe mens scheppen, maar wel een nieuwe *maatschappij* als produkt en katalisator van nieuwe *normen*.

Wetenschapsbeoefening is onmogelijk als we de waarde van het laboratorium-experiment niet tegelijkertijd erkennen en re-

lativeren. Dit geldt ook voor de sociale wetenschappen. Wat onder de nauwkeurig gecontroleerde omstandigheden in het laboratorium mogelijk is, moet ook op grote schaal daarbuiten mogelijk zijn - vooropgesteld dat we de omstandigheden daar even goed in de hand kunnen houden. Deze konditionering levert in de praktijk een hele reeks eigen problemen op. Maar het zijn problemen van sekundaire aard; het hoofdprobleem is in het laboratorium al opgelost.

De kloostergemeenschappen, kibboetsen en communes zijn de laboratoria van de wetenschap der politiek. De hier uitgevoerde experimenten hebben duidelijk beschreven resultaten opgeleverd. Waarom zijn dezelfde resultaten dan niet te verwachten, als dezelfde experimenten onmiddellijk en op grote schaal buiten deze laboratoria worden herhaald? Soms lijkt het uitgestrooide zaad onder bepaalde omstandigheden plotseling wortel te schieten. In de Parijse meidagen van 1968 bijvoorbeeld werd een jonge revolutionaire geest ook door oudere waarnemers ondergaan als iets met de verfrissing van een bevrijding. Maar het prille plantje had geen autonome levensvatbaarheid; toen de voorwaarden zich wijzigden, stierf het af.

De oorzaak is duidelijk. De menselijke samenleving als geheel is onderhevig aan sterke egocentrische invloeden en gestructureerd volgens het daarmee samenhangend principe van diskriminatie, waarvan de *uitschakeling* juist het doel van de kleine gemeenschappen was. De status quo bestaat bij de gratie van traditioneel bepaalde krachten, die zij op haar beurt weer systematisch indoktrineert. Deze krachten zullen direkt van binnen en van buiten af gaan inwerken op elke kleinere of grotere *maatschappelijke structuur*, elke groep of elk land, die zich tegen de status quo probeert af te zetten. Het socialistisch experiment van de jonge Sovjet-Unie werd onmiddellijk gekonfronteerd met massale politieke, militaire, economische en psychologische reperkussies en represailles vanuit de status quo in het buitenland, maar ook vanuit het eigen land en zelfs vanuit de eigen kommunistische partij. Om aan deze druk weerstand te bieden vervielen de uitvoerders van het experiment, juist door hun eigen gebondenheid aan de psychologie van de zojuist doorbroken status quo, tot de traditionele methode die ze juist hadden willen afschaffen: de tirannie, in dit geval het Stalinisme. Het socialistisch fiasco manifesteerde zich nog sterker toen de Sovjet-Unie als bureaucratisch versterde grote mogendheid *in het eigen land* wel de konsumptie maar niet de democratische inspraak ging verruimen, en *in andere landen*

zoals China en Tsjecho-slowakije op haar beurt socialistische experimenten bestreed.

Maar: als we de krachten van de status quo nu eens konden uitschakelen, zoals dat ook in het laboratorium gebeurde? Of beter gezegd: *is het niet mogelijk de behoudende krachten geleidelijk, tegenover een groeiende bereidheid tot verandering, terug te brengen tot een minderheidsfaktor?*

Het socialisme is niet alleen een doelstelling of een maatschappelijk perspectief. Het is ook de *beweging* naar dat perspectief, die in het proces van haar ontwikkeling voortdurend de status quo ondermijnt en tot een hoger niveau doet evolueren. Wat voor de Tweede Wereldoorlog typische en fel aangevochten eisen van het Nederlandse socialisme waren, is *nu* gemeengoed geworden; en het kabinet-De Jong, dat in de dertiger jaren een toonbeeld van progressiviteit zou zijn geweest (of althans zou hebben *geleken*), geldt in de zestiger jaren ook buiten het socialisme in brede kring als uitgesproken konservatief.

De voorhoederol van het socialisme binnen de progressieve beweging bestaat hierin, dat het zijn eisen voor *morgen* formuleert op het moment dat zijn eisen voor *gisteren* zijn ingewilligd en zijn eisen voor *vandaag* door een brede progressieve middenlaag zijn overgenomen. Socialisme is niet uitsluitend de tegenpool van het konservatieve of reaktionaire denken van gisteren of vandaag. Socialisme en progressiviteit zijn niet identiek; socialisme is *meer*, het is progressiviteit in het kader van een welomschreven visie op de toekomstige maatschappijstructuur. Voor de socialistische beweging is elke stap vooruit het tegendeel van een aanleiding tot konsolidatie; *het is een nieuw uitgangspunt, een nieuwe konditionering van de maatschappelijke omstandigheden, die mogelijkheden schept voor een nieuwe nog verdergaande stap.*

Zo ontwikkelt de status quo zich naar een niveau, waarop tenslotte ook de *socialistische maatschappij* niet meer als principieel antagonistisch aan de bestaande toestand zal worden ervaren. Dat is de spankracht van het socialisme binnen de progressieve beweging als geheel. Deze spankracht zal het nooit vertonen als het zich in de bredere progressieve beweging laat *gelijkschakelen*. Bovendien is het socialisme niet alleen een katalisator in de progressieve beweging, maar moet het ook *intern* kunnen evolueren om verstarring te voorkomen, nieuwe ervaringen te verwerken en de voorwaarden te scheppen voor het vermijden van oude fouten.

De dynamiek van het socialisme

In mijn voorlopige definitie noemde ik het socialisme een samenhangend geheel van doel en middelen. Mijn betoog dwingt me nu een betere formulering te kiezen, zó dat het voorafgaande er in verwerkt is.

Socialisme is het streven naar een maatschappij waarin elk individu zich, al naar gelang zijn persoonlijke capaciteiten en ambities, en beschermd en gestimuleerd door daartoe bedoelde kollektieve maatregelen, volledig op elk gebied van de samenleving kan ontplooiën, en wel zodanig dat het totaaleffect van deze individuele ontplooiing het kollektief doel bevordert.

Vergelijkt men deze definitie met de eerste, dan ziet men dat de relativeringen van *tijd* en *plaats* zijn weggevallen. Aan het slot van *Progressiviteit als mondiale maatstaf* kom ik hierop terug in het bredere kader van de progressieve beweging als zodanig.

Volgens mijn nieuwe formulering is het socialisme *een voortdurende maatschappelijke beweging naar democratischer verhoudingen, die op elk gegeven moment afwijken van de dan bestaande.*

In de socialistische maatschappij, die in een zekere fase van deze beweging zal ontstaan, worden iemands ontplooiingskansen op politiek, economisch, technisch, wetenschappelijk, cultureel of onverschillig welk ander maatschappelijk terrein slechts beperkt door zijn *eigen aanleg en ambitie* en *kollektief gestimuleerd*; ze worden niet gediskrimineerd op grond van *financiële, traditionele, kulturele of statusfactoren* of aan de *verwaarlozing door het toeval* overgelaten.

De socialistische beweging is dynamisch. Maar de socialistische *maatschappij* is ook dynamisch. Kollektief ontwikkelt zij zich voortdurend onder de inwerking van de ontplooiing van de individuen. *Evenmin als de socialistische beweging is de socialistische maatschappij een doel in zichzelf; zij is slechts middel.* De geschiedenis heeft vele progressieve maatschappelijke bewegingen gekend die, zodra zij eenmaal hun stempel op de samenleving konden drukken, alle verdere dynamiek afwezen en dus in konservatieve bewegingen veranderden. De socialistische maatschappij daarentegen kan slechts *een nieuwe fase* in de socialistische beweging zijn; de fase namelijk waarin het socialistisch perspectief gemeengoed of althans het dominerende kader van het denken is geworden. In deze fase kan de ogenblikkelijke maatschappelijke situatie ook niet meer als de *status quo* worden

aangeduid; zij is niet meer dan een *momentopname in een onafgebroken evolutie*. Elke nieuwe ontwikkeling in de maatschappelijke verhoudingen holt dan zichzelf uit als een slang, die zich in zijn eigen staart vreet. De individuele ontplooiing kan slechts een maatschappelijk-dynamische ontplooiing zijn als de daaruit resulterende kollektieve ontwikkelingen een nog verdergaande individuele ontplooiing bevorderen - en zo tot in het oneindige.

De socialistische beweging, zowel in de fase van de socialistische maatschappij als daarvoor, is dan ook wezensvreemd aan alles wat naar *establishment* en verabsolutering van enige *Errungenschaft* zweemt. Het is denkbaar dat in een bepaalde fase bepaalde zwaarbevochten verworvenheden vrijwillig moeten worden prijsgegeven om andere, wezenlijk belangrijker, posities in de status quo te kunnen aanvallen. De socialistische beweging is een werkerrein bij uitstek voor het jeugdig elan, voor een mentaliteit van *ongebondenheid* in de letterlijke betekenis van het woord met slechts één beperking, die ik in de paragraaf *Progressiviteit als mondiale maatstaf* zal verduidelijken: de ondergeschiktheid van elke *maatschappelijke structuur* aan de *menselijke soort*. Met deze behoefte aan non-konformisme zal nu al rekening moeten worden gehouden bij de keuze van de personen, die de socialistische beweging vorm moeten geven.

Uitgaande van deze redenering kunnen in een socialistische *maatschappij* per definitie geen behoudende diskriminerende of autoritaire stromingen domineren; *dan zou zij namelijk ophouden een socialistische maatschappij te zijn*. (Ook in de oorspronkelijke leninistische interpretatie van het socialisme is de 'diktatuur van het proletariaat' een *tijdelijk* verschijnsel ter waarborging van een volledige vrijheid en democratie in de toekomst, en als zodanig vergelijkbaar met een toestand van *staat van beleg*.) Evenzeer per definitie echter moet de socialistische *beweging* naar een socialistische maatschappijstructuur wèl diskrimineren: *zij moet zich beperkingen opleggen bij de keuze van haar bondgenoten en nog sterker bij het winnen van leden voor haar eigen organisatie. De spankracht binnen de socialistische beweging, binnen het bredere progressief verbond en binnen de maatschappij als geheel is de beslissende voorwaarde voor de dynamiek in het maatschappelijk denken en handelen, en de enige ontsnappingsmogelijkheid uit de krachten van de status quo op elk moment van de maatschappelijke evolutie*.

Progressiviteit als mondiale maatstaf

Hiervoren heb ik enkele malen gesproken van *progressief* als tegengesteld aan *konservatief*; ik stel ze hier gelijk aan respectievelijk *links* en *rechts* (al weet ik dat het spraakgebruik daarmee nog wel eens moeite heeft). Links en progressief zijn *in onze tijd* betekent dat men de subjektieve belangen van het eigen ego, en die van de groep of structuur waarmee het eigen ego zich identificeert, binnen de objektieve belangen van de eigen *soort* (homo sapiens) plaatst. Rechts en conservatief zijn *in onze tijd* betekent dan dat men de belangen van het eigen ego, en die van de groep of de structuur waarmee het eigen ego zich identificeert, *boven* de belangen van de eigen soort plaatst. De mate, waarin uit elk der beide houdingen de praktische *konsekwenties* worden getrokken, bepaalt in eerste aanleg of deze houding wezenlijk aanwezig is en vervolgens de graad van iemands progressiviteit of konservatisme. Ik heb de relativering '*in onze tijd*' nadrukkelijk aangebracht; ik voeg er bovendien aan toe dat dit een definitie is die in haar algemeenheid slechts toepasbaar is op het progressieve denken in economisch, technisch, wetenschappelijk en cultureel hoogontwikkelde samenlevingen als de Nederlandse. De zin van deze toevoeging zal verderop in deze paragraaf duidelijk worden.

Volgens de hierboven gegeven definitie kan een progressieve beweging in onze tijd alleen maar mondiaal gericht zijn. Ik zeg niet 'internationaal'; naar de *letter* is een internationale beweging slechts een beweging tussen een aantal *naties*, of desnoods een koördinatievorm voor een aantal gelijkgerichte *nationale* bewegingen, terwijl een mondiale beweging juist geen nationale scheidslijnen erkent; en naar de *geest* behoeft een internationaal fenomeen nog niet *de gehele wereld te bestrijken*, althans deze tot zijn werkterrein te kiezen. Voor de socialistische beweging als voorhoede van het progressieve denken behoort de enige scheidslijn die tussen links en rechts te zijn – en die loopt dwars door de naties, de maatschappelijke structuren, de politieke partijen en zelfs door de individuen heen.

De socialistische beweging heeft trouwens geen andere mogelijkheid dan zich te baseren op de moderne progressiviteit als mondiaal fenomeen. De oude strijdvraag 'socialisme in de hele wereld ineens of eerst in één land' is mutatis mutandis nog steeds actueel. De gewelddadige boycot-reaktie op de proklamatie van de Sovjet-Unie is geen op zichzelf staand geval gebleken. Cuba on-

dervond hoe de status quo binnen de Amerikaanse invloedssfeer op socialistische experimenten reageert, en Tsjechoslowakije deed een soortgelijke ervaring op binnen de Russische invloedssfeer. De krachten van de status quo geven bovendien aan *voorkómen* de voorkeur boven *genezen*, zoals de rol van de CIA in landen als Italië, Indonesië en Griekenland bewijst. Ook Nederland moet niet de illusie koesteren dat het, als het daaraan plotseling behoefte zou voelen, tot de een of andere socialistische maatschappijvorm zou kunnen overgaan zonder represailles van de status quo uit te lokken. Misschien is het geheime maar enige tijd geleden door *De Groene* onthulde militair verdrag tussen de Nederlandse regering en de hier gelegeerde Amerikaanse strijdkrachten ook voor dergelijke situaties bedoeld; zo niet, dan zullen toch krachtige politieke en economische reacties niet kunnen uitblijven. De weerstand tegen een *schoksgewijze* overgang naar het socialisme, waarover ik eerder in dit artikel sprak, zouden ook in Nederland zeker niet uitsluitend van binnenuit komen.

Dit alles gaat echter uit van de veronderstelling, dat Nederland een socialistische maatschappijstructuur zou kunnen krijgen *terwijl in de rest van de wereld de status quo blijft zoals hij thans is*. Door de politieke, economische, kulturele en psychologische in-kapseling van ons land in de westerse wereld is dit echter een fysieke onmogelijkheid, tenzij de voorstanders van zo'n *vreedzaam* bedoelde revolutie tegelijkertijd - en met slechts zeer weinig kans op succes - de konsekwentie van een *economische ravage* en misschien zelfs van *oorlog* voor hun rekening zouden nemen. Daarom kan de verdieping en de verbreding van de progressieve beweging met het socialisme als stuwende kracht alleen maar een geleidelijk proces zijn. *Verbindt men dit proces met een mondiale beweging in dezelfde richting, hoewel niet noodzakelijk overal in hetzelfde tempo, dan zien we Nederland rijp worden voor een socialistische structuur op een moment waarop de status quo van dat ogenblik daartegen geen bezwaar meer zal aantekenen, of zich daar althans zonder sterke reperkussies bij zal neerleggen.*

Er is nog een dringende reden om de progressieve bewegingen in een mondiaal kader te plaatsen en ze met een mondiale norm te meten; ze komt uit de vorige voort.

De onderontwikkelde landen zijn wel van oudsher het politiek en economisch jachtterrein van het westen geweest, maar juist door deze ondergeschiktheid nooit zo hecht in de westerse samenleving gestructureerd. In verschillende van deze landen zijn pro-

gressieve of socialistische experimenten begonnen, waarbij ter verbetering van het eigen levenspeil vanzelfsprekend een breuk met het in zijn belangen aangetaste westen onvermijdelijk was. Hierbij deed zich een verschijnsel voor, dat velen geheel ten onrechte heeft doen twifelen aan de verwezenlijkbaarheid van het socialisme *als zodanig*. Als gevolg van de buitenlandse repressailles en de door dit buitenland gestimuleerde pogingen de revolutie van binnenuit ongedaan te maken, toonde het nieuwe regiem de neiging te verharderen. Vooral op de lange duur kan het maatschappijbeeld in dergelijke landen onder de 'staat van beleg' daardoor zó worden vertekend of vertrokken, dat het niet meer als progressief of socialistisch wordt herkend. In een volgende fase kan zich dan herhalen, wat zich in de Sovjet-Unie na Lenin heeft afgespeeld: *het regiem verstart tot een vorm van denken, die de staat van beleg als permanent gaat zien en de ogenblikkelijke status quo als doel in zichzelf*.

Zonder mondiale maatstaf rekenen we nooit af met de dooddoener dat 'linkse diktaturen even afkeurenswaardig zijn als rechtse.' Een *rechtse* diktatuur is een maatschappijvorm, waarin de macht berust bij een vooraf bepaalde en gesloten groep, terwijl de rest per definitie wordt gediskrimineerd. Een *linkse* diktatuur is een maatschappijvorm onder de druk van de staat van beleg, waarin de macht berust bij een groep *die openstaat voor toetreding van ieder die de linkse structuur van de maatschappij onderschrijft*. Is de groep aan de macht niet open maar besloten, dan is er nooit sprake van een linkse maar altijd van een rechtse diktatuur. *Linkse diktaturen zijn dus wel degelijk beter dan rechtse. Het is alleen door de druk van de staat van beleg niet altijd even duidelijk te zien, of een diktatuur links of rechts is; en wat links begonnen is, kan rechts geworden zijn*.

Het herkennen van de mondiale progressieve beweging is in de eerste plaats een opdracht voor het socialisme, dat als sterk *doelgerichte* progressieve beweging de plicht heeft in elk stadium van de wereldmaatschappelijke ontwikkeling zijn bondgenoten te *kiezen*.

In *Nederland* is het terrein vrij overzichtelijk. De niet-socialistische progressieve stromingen in ons land vertonen uitgesproken mondialistische trekken, bijvoorbeeld ten aanzien van de ontwikkelingsproblematiek en de revolutie in koloniale en feodale landen, en blijken steeds meer bereid de mogelijkheid van een andere maatschappijstructuur dan de huidige voor Nederland ter dis-

kussie te stellen. Ze hebben alleen hun visie nog niet *gekonkreteerd* en de konsekwenties voor de te volgen *strategie* daaruit getrokken. Het is een stief kwartiertje psychologisch doorstappen van Van Mierlo's sympathiek pragmatisme dat je die arme drommels niet kunt laten verhongeren (onverschillig wat je dat gaat kosten), naar de blauwdruk voor een wereld *waarin dergelijke misstanden doodgewoon niet kunnen voorkomen*.

Elders in de wereld is de situatie vaak minder gemakkelijk te overzien. Daar bestaan stromingen, die zich progressief noemen maar dat volgens onze maatstaf ogenschijnlijk *niet* zijn, omdat ze onverschillig lijken voor het perspectief van *fundamentele democratie* en *mondiale solidariteit*. In zulke gevallen moeten we echter twee factoren inkalkuleren: het interne effect van de omstandigheden ter plaatse, en het externe effect van de druk van buitenaf (de staat van beleg). In het algemeen kunnen we hier twee groepen van landen c.q. bewegingen onderscheiden.

De *eerste groep* heeft als typisch voorbeeld de Chinese Volksrepubliek. Het kommuniste baseert zich op het proletarisch internationalisme, dat wil zeggen inderdaad op een mondiale solidariteit ter verwezenlijking van een fundamentele democratisering zonder enige diskriminatie (waarbij ik een waardeoordeel over de te volgen *strategie* achterwege laat). In het 'Denken van Mao Tsetoeng' is de revolutie in China, als belangrijke stap in de richting, echter alleen veilig te stellen door de staat van beleg (de 'diktatuur van het proletariaat') ten minste even lang te handhaven als het kapitalisme als wereldstelsel zal bestaan. Met andere woorden: *terwille van de mondiale solidariteit wordt de fundamentele democratisering bewust voor onbepaalde tijd en, naar de Chinese kommunisten zelf geloven, voor de eerstkomende eeuwen opgeschort*. In deze hele periode houden de Chinezen rekening met de mogelijkheid van een 'kapitalistisch herstel' in eigen land, waaronder men zowel een terugkeer naar de toestand vóór 1950 als een revisionistische evolutie als die in de Sovjet-Unie verstaat. In dezelfde periode kan het regiem echter uit zelfbescherming zozeer verharderen, dat weliswaar niet het Chroestjowistische economische liberaliseringseffect optreedt, maar wèl de door Mao afgewezen Stalinistische verabsolutering van de statut quo. Alleen het wegvallen van de op de kapitalistische groepsbelangen gebaseerde westerse vijandigheid jegens China kan én de kans van een kapitalistisch herstel van buitenaf én het gevaar van een fatale verharding van het regiem voorkomen. *Dit*

betekent dat alleen een fundamentele democratisering in het westen de vruchten van de revolutie in het oosten voor revisionistisch en dogmatisch bederf kan vrijwaren.

Ten aanzien van de *tweede groep* landen c.q. bewegingen kan men beter stellen, dat ze aan fundamentele democratie en mondiale solidariteit doodeenvoudig nog niet toe zijn. In hun omstandigheden zijn dit geen relevante begrippen. *Democratie binnen een groep of structuur en identifikatie van de eigen groep of structuur met de menselijke soort als geheel zijn twee opeenvolgende stadia, waarvan het allereerste begin zelfs niet ter sprake kan komen zolang het naakte bestaan materieel en dus ook politiek nog niet redelijk verzekerd is.* Ik denk hier aan opstanden en sabotagedaden van paupers, ontheemden, door binnen- of buitenlandse machten onderdrukte of gediskrimineerde groepen of volkeren zonder herkenbare ideologie. Wereldhistorisch is de verheffing van de *geest* pas begonnen, nadat de mens zich althans enige *stoffelijke* welvaart had verworven. Niet voor niets bloeit het moderne radikalisme met zijn eisen van fundamentele democratisering en zijn mondiale gerichtheid in een *welvaartsmaatschappij*, en niet toevallig loopt het Nederlandse radikalisme in vele opzichten voorop, en ook het socialisme moet het eerder hebben van een economisch hoogontwikkelde samenleving dan van een verpauperde, al draaien zijn tegenstanders dit graag om.

De hoogstontwikkelde progressieve bewegingen moeten inzien dat de denkwijze van anderen hun eigen progressiviteit van *gisteren* of *eergisteren* of van *eeuwen geleden* kan zijn. Zij moet worden beschouwd als *in onze tijd* progressief *in de omstandigheden van die anderen*. Als men zich met deze bewegingen solidariseert, ze steunt en ontwikkelt, dan *worden de voorwaarden geschapen waaronder ze kunnen en zullen evolueren tot bewegingen die gericht zijn op fundamentele democratie en mondiale solidariteit*. Doet men dit niet, dan verzaakt men bovendien zijn eigen mondialisme.

De revolutie als mondiaal principe

Als we de verbreding van de mondiale beweging willen herkennen, moeten we op het *wezen* ervan en niet op uiterlijkheden of onsamenhangende onderdelen letten. Het gaat niet om een terminologie; het gaat zelfs niet om het doel of om de middelen afzonderlijk. Iemand, die zegt een doel voor ogen te hebben zonder zich een denkbild te willen vormen over de middelen, is een

utopist. Denkt hij uitsluitend aan de middelen zonder een bepaald doel, dan is hij een opportunist die zich niet van de status quo zal kunnen losmaken. Pas als doel en middelen vaststaan en met elkaar in overeenstemming zijn, neemt de progressieve beweging gestalte aan. De kern van de zaak is *de principiële aanvaarding van het doel, met als konsekwentie daarvan de intellektuele aanvaarding van de wijze waarop dat doel in een gegeven situatie het best kan worden verwezenlijkt of naderbijgebracht, los van aan de status quo gebonden waardeoordelen.*

De middelen, die men aanvaardt om het uiteindelijk of voorlopig doel te bereiken, zijn even bepalend voor iemands progressiviteit als het doel zelf. Wie een visie op de toekomst heeft *vanuit de middelen van de status quo*, kan niet onder één noemer worden gebracht met de man met dezelfde toekomstvisie, *die zijn middelen los ziet van de status quo*. Wie - met name als socialist - de progressieve beweging als een mondiale beweging ziet, kan niet anders dan principieel revolutionair zijn *omdat in bepaalde delen van de wereld de vervanging van het oude door het nieuwe alleen maar met geweld af te dwingen is*. In die delen van de wereld kan men zich niet veroorloven te denken in termen van geleidelijkheid; in ons deel van de wereld kunnen we ons niet veroorloven de revolutie van de homo sapiens elders niet actief te steunen. Een konsekwente benadering van dit probleem kan echter onontkoombaar leiden tot revolutionaire actie in *eigen* land.

De mei-opstand van 1968 in Frankrijk, de demonstraties tegen de Notstandsgesetze in West-Duitsland, de bezetting van het Mexikaanse konsulaat in Amsterdam en de bezetting van het Maagdenhuis gaan terug op een centraal principe: het kan ook *in een westerse democratie* noodzakelijk zijn om buitenparlementair door directe actie te onderzoeken tot welk niveau de formele en informele spelregels van de status quo zich hebben ontwikkeld. Blijkt deze buiten-parlementaire actie mogelijk zonder dat de krachten van de status quo ingrijpen, dan is deze voldoende in ontwikkeling. Grijpen de krachten van de status quo wel en zelfs met geweld in, dan wordt de progressieve beweging blijkbaar gekonfronteerd met een systeem dat geen dynamiek verdraagt en dat slechts op zijn eigen steriele continuïteit bedacht is; *dan wordt de buiten-parlementaire actie tot een revolutionaire actie, waarvan de heftigheid wordt bepaald door de mate van geweld waarmee de status quo reageert*. Op dat moment evolueert de directe actie door de reactie van de krachten van de status quo van *waarnemingsmiddel tot middel ter verandering*. Door het 'eewig

duwen' tegen de establishment *formaliseert* de progressieve beweging de maatschappelijke evolutie of probeert zij haar *tot stand te brengen*. Uitsluitend de combinatie van het *gestelde doel* en het daarvoor *gekozen middel* bepaalt in al deze gevallen de juistheid van de actie; de juistheid daarvan kan nooit worden afgelezen aan het konflikt tussen het gekozen middel en de *reactie van de krachten van de status quo* daarop.

Men kan de vraag stellen: is het verantwoord een actie tot in het revolutionaire stadium door te zetten in verband met gebeurtenissen in *een ander land*? Het antwoord is principieel *ja*, omdat mondiaal denken principieel revolutionair is. Maar men moet daarbij één ding niet uit het oog verliezen: dergelijke revolutionaire acties zijn mondiale solidariteitsbetuigingen, of demonstraties tegen het gebrek aan mondiale solidariteit bij de eigen regering. Het zijn revolutionaire acties tegen de *konsekwenties* van de status quo. Ze hebben de bedoeling de status quo te ontdekken, te relativeren en in beweging te brengen; *ze hebben niet de bedoeling de status quo met revolutionair geweld te vernietigen*, hoewel ook hier - door de reactie er op - een revolutionaire schok het gevolg kan zijn. Ik stelde al eerder in dit artikel dat in Nederland de maatschappelijke ontwikkeling vanuit de strategie en de taktieken *van de progressieve beweging* primair geen revolutionair, maar een evolutionair proces moet zijn, waarvoor een zo breed mogelijk maar geselecteerd verbond moet worden gewonnen. Wanneer zij hiertoe langs parlementaire en buiten-parlementaire weg wordt gestimuleerd, kan zelfs een konservatieve regering uit voorlopig zelfbehoud het terrein voor de direkte actie geleidelijk verruimen. *De status quo evolueert niet alleen tot een hoger niveau doordat zijn krachten ten slotte buigen voor een door henzelf geprovoceerde revolutionaire actie, maar ook door het punt te verschuiven waarop buiten-parlementaire actie tot revolutionaire actie wordt.*

Als links het recht opeist om acties te voeren, die in een revolutionair konflikt met de status quo kunnen resulteren, heeft *rechts* dat recht dan eveneens? De vraag wordt wel eens gesteld om aan te tonen dat een 'demokratische' toepassing van dynamisch handelen in alle geledingen van de maatschappij de samenleving volledig zou ontwrichten.

Allereerst moeten we vaststellen dat links de status quo in de pre-socialistische maatschappij uitdaagt omdat het deze status quo onjuist vindt. In de *socialistische* maatschappij als het begrip

'status quo' heeft plaats gemaakt voor een vloeiend proces van voortdurende maatschappelijke evolutie, verandert ook de linkse *uitdaging* steeds meer in *regelrechte verder-ontwikkeling*. Links aanvaardt het begrip status quo niet; 'links' en 'status quo' zijn elkaars tegendelen, en de linkse beweging zal zich akkumulerend en minder schoksgewijs ontwikkelen naarmate de inhoud van het begrip status quo afneemt. Hier ligt het kardinale verschil met *rechts*, dat de status quo bewust wil handhaven en in zijn meest reaktionaire vorm zelfs terug wil naar een door de maatschappij reeds verlaten status quo.

In het laatste geval - als rechts dus met de status quo in conflict komt - zullen de krachten van de status quo op dezelfde wijze en eventueel zelfs met geweld reageren als tegen links. Dit zou bijvoorbeeld het geval zijn bij antisemitische akties, die onder andere omstandigheden van tijd en plaats wèl door de status quo werden of worden geaksepteerd omdat ze toen of daar binnen de status quo vielen of vallen. Voor het overige kunnen demonstratieve akties van rechts in de pre-socialistische maatschappij uitsluitend gericht zijn tegen de doelstellingen of de middelen van links, of zondermeer hun solidariteit met de status quo als zodanig willen uitdrukken (bijvoorbeeld bij aanhankelijkheidsbetuigingen aan het vorstenhuis). Al deze rechtse akties vallen binnen de status quo en roepen daarmee dus geen conflicten op. In de *socialistische* maatschappij daarentegen is elke rechtse aktie in principe even reaktionair als in onze huidige Nederlandse omstandigheden een antisemitische demonstratie, omdat het begrip status quo dan verdwenen is; en omdat er dan ook geen status quo meer behoeft *gehandhaafd* te worden, zal elke reaktionaire beweging steeds meer en zonder enig politieoptreden vervluchtigen in een samenleving die met het begrip status quo ook het begrip *diskriminatie* steeds verder vergeet - hetgeen wil zeggen dat de reaktie steeds vrijer haar gang zou kunnen gaan, ware het niet dat zij steeds meer ineenschrompelt.

In de pre-socialistische maatschappij echter zijn gewelddadige botsingen tussen links en rechts onvermijdelijk, temeer omdat demonstratieve akties van rechts tegenakties van links zullen uitlokken, en de krachten van de status quo dan ten gunste van rechts en tegen links zullen ingrijpen. Natuurlijk: hier moet weer een uitzondering worden gemaakt voor *reaktionaire* akties van rechts, hoewel de status quo zelfs dan in vele gevallen *voor* rechts en *tegen* links partij zal kiezen: het denken van gisteren ligt nu een-

maal vaster in de menselijke psychologie verankerd dan het denken van morgen.

Kortom: de status quo tracht zich zowel tegen reaktionaire als tegen progressieve stromingen te handhaven, met het aksent van zijn geweld naar links; reaktionaire stromingen verzetten zich tegen de progressieve beweging en vinden zelfs de status quo al te links; en progressieve bewegingen zetten zich af tegen alles wat rechts is, konservatief zowel als ultra-reaktionair, en degraderen daardoor het gematigd konservatisme van vandaag tot het reaktionaire konservatisme van morgen. Als men daarbij de vraag stelt, wie dat objektief het meest met recht en reden doet, kan geen *juridische* maatstaven aanleggen; hij moet zich realiseren *dat alle linkse akties uiteindelijk gericht zijn op het afschaffen van elke vorm van diskriminatie binnen de menselijke soort, terwijl rechtse akties bedoeld zijn om deze afschaffing te vertragen of zelfs te verhinderen, en in hun meest reaktionaire vormen de intermenselijke diskriminatie zelfs willen vergroten.*

Het file-effekt van de progressieve gelijkshakeling

Ik wil nu proberen het voorafgaande enigszins te konkretiseren in het kader van de Nederlandse verhoudingen.

Onder de progressieve bewegingen zal met name het socialisme *konsekwent* zijn denken en handelen moeten richten op het dienen van *de menselijke soort*. De groepen, waarmee de progressieve mens zichzelf identificeert, moeten voor de socialist onmiddellijk de gehele mensheid omvatten; extern door alle diskriminatie van groepen *buiten* de eigen maatschappelijke structuur op te heffen, intern door in de eigen maatschappelijke structuur een fundamentele demokratisering te eisen. Hieruit komt voort dat het socialisme zijn nationale visie ondergeschikt moet maken aan een mondiale instelling. *Ontbreekt die mondiale instelling, dan is een socialistische partij in wezen zelfs geen progressieve partij meer; en als zij de konsekwenties uit haar mondiale instelling niet radikaler trekt dan andere progressieve partijen, dan onderscheidt ze zich daarvan fundamenteel zó weinig dat haar bestaansreden in het geding komt, en de politieke duidelijkheid gebaat zou zijn bij haar opheffing.*

Ook voor een Nederlandse socialistische partij heeft mondiaal denken, *dat wil zeggen het streven naar een fundamentele democratie voor alle mensen ter wereld*, konsekwenties voor een fundamentele maatschappijkritiek binnen de eigen grenzen, verbonden met direkte aktie. Omdat het kapitalisme wezensvreemd is

aan fundamentele democratie, is de Nederlandse maatschappij-structuur strijdig met een wezenlijk mondiaal geïnspireerde ontwikkeling. De instituten van deze maatschappij bieden daarvoor geen ruimte. Democratisch gezien zou het echter dwaasheid zijn daarin *nu ineens* te berusten; in het *verleden* heeft immers elke progressieve beweging, die tot ingrijpende liberaliserende veranderingen leidde, de oude status quo doorbroken en de nieuwe gevestigd. Elke hogere vorm van democratie eist van de voorstanders van een *nog* hogere vorm van democratie, dat zij het democratisch spel spelen volgens de regels die *zijzelf* heeft vastgesteld; hoewel *geen enkele* hogere democratie tot stand zou zijn gekomen als ze uitsluitend gebruik had gemaakt van de instituten van de lagere, *die immers tot taak hebben de status quo te continueren*. De arbeiders hebben destijds hun materiële belangen tot op zekere hoogte veilig gesteld door een georganiseerde macht te vormen, tegen alle formele en informele regels van de status quo in; thans, niet *toen*, schrijft elk maatschappelijk denkend mens het uit deze aktie voortgevloeide geweld op rekening van de toenmalige status quo. De Tachtigjarige Oorlog wordt thans, niet *toen*, door de status quo zelfs voor honderd procent als een gerechtvaardigde verzetsdaad gezien. En zo zal in de toekomst zeker ook worden geoordeeld over de studentenakties van onze dagen: deze studenten zijn begonnen aan *hun* Tachtigjarige Oorlog, ze eisen een stuk democratie op een terrein *waar nog geen democratie bestaat*; ze kunnen zonder direkte aktie geen inspraak verkrijgen *juist omdat het instituut van die inspraak nog niet bestaat*.

Uit deze voorbeelden blijkt echter al weer, dat de status quo geen absoluut gegeven is. Als konservatieve politici en geestelijke leiders zeuren over waarden en normen die 'van alle tijden' zouden zijn (ik gebruik het woord zeuren zonder terughouding, omdat de sociologie al lang met deze voorstelling heeft afgerekend), dan is voor de progressieve beweging het moment van de direkte aktie aangebroken. Juist door het openhouden van deze aktie en het zo nodig voeren ervan, *ongeacht de reactie van de krachten van de status quo*, zal de status quo trachten zijn waarden en normen te *redden* door ze te *versoepelen*, en daardoor komt hij op het hellend vlak terecht dat de maatschappelijke ontwikkeling in beweging houdt. De opeenvolgende fasen van het demokratiseringsproces hebben niet alleen een tijdelijke eigen waarde, maar vertonen ook als totaalproces een kumulatief vergrotende versoepeling in de overgang van de ene fase naar de

volgende. *De mensen raken steeds meer gewend aan het denken in termen van verandering en leren de status quo te relativieren.* Door het vonken van het socialisme in de progressieve beweging kan zeker de Nederlandse status quo, via een steeds vloeiender proces, evolueren naar het stadium waarin hij een diesel-effekt en een zelfstandige rotatie gaat vertonen: de socialistische maatschappij. De schoksgewijze verbeteringen in onze *huidige* democratische fase kunnen echter, door de kapitalistische structuur van deze fase, niet de miljoenen levens redden die elders in de wereld aan honger en verpaupering te gronde gaan. Niet alleen moet daarom ook vanuit Nederland de democratische fase, waarin dat *wel* kan, zoveel mogelijk worden bespoedigd; maar het is bovendien noodzakelijk vanuit Nederland *in de primair bedreigde gebieden zelf* de ontwikkeling te stimuleren. Vanzelfsprekend kan dat niet binnen het kader van de status quo in die gebieden; het kan zelfs niet aan de hand van de normen en via de instituten van onze eigen democratische fase.

De Nederlandse socialistische beweging als voorhoede van het progressieve denken heeft daarom mondiaal twee onontkoombare verplichtingen.

Zij zal zich niet tot parlementaire aktie kunnen beperken. *Zij mag de buiten-parlementaire aktie zelfs niet als een nuttige aanvulling zien.* Het buiten-parlementaire werk moet richtinggevend zijn aan het parlementaire: politiek opvoedend, demonstratief en *konkreet* solidair.

In dat laatste element van het buiten-parlementaire werk ligt tevens de tweede verplichting. Het socialisme van onze tijd moet zich *in woord en daad* solidariseren met alle bewegingen ter wereld die volgens zijn mondiale maatstaf progressief zijn; *niet alleen als deze bewegingen tegen de status quo in hun eigen land gericht zijn, maar ook als ze maatschappelijk-structurele elementen verwerpen die kenmerkend zijn voor de Nederlandse status quo, en zelfs als deze elementen door het Nederlandse socialisme in het eigen land worden aanvaard.* Een socialisme ten dienste van de menselijke soort kan zich niet laten inperken door welke status quo dan ook op een stukje grond tussen een paar willekeurige lengte- en breedtegraden.

Zo wordt het kollektieve geweten van de homo sapiens in zijn *meest bewuste vorm* de leidraad voor de konkrete activiteiten van het socialisme als spankracht binnen de progressieve beweging.

In het begin van dit artikel schreef ik, dat het socialisme zich omwille van deze spankracht en de dynamiek in het progressief verbond niet met zijn partners kan laten gelijkschakelen. In het Progressief Akkoord (PAK) zal de socialistische partij, hoe nauw ze ook *samenwerkt*, moeten vasthouden aan haar *organisatorische en ideologische onafhankelijkheid*. Is er geen socialistische partij, die deze voorhoederol binnen het PAK ambieert, dan doet zij er zoals gezegd verstandig aan zich inderdaad te laten gelijkschakelen, omdat ze daarmee de politieke duidelijkheid een dienst bewijst. Maar die politieke duidelijkheid is dan wèl dat er een *uniforme* groepering ontstaat, waarin elke poging tot wezenlijke *pluriformiteit* als 'fraktievorming' zal worden aangemerkt en veroordeeld; en deze fraktievorming zou al gauw bitter hard noodzakelijk blijken omdat, bij het ontbreken van een links alternatief voor het PAK-beleid, de progressief begonnen uniforme partij onherroepelijk in konservatieve richting zou evolueren. *Elke kritiek daar op binnen de eenheidspartij zou onmogelijk zijn tot de fraktievorming optrad; elke stem ertegen bij de verkiezingen en elke buiten-parlementaire aktie tegen de situatie als zodanig zou verloren lopen tot het verlangde alternatief werd geboren*. De opheffing van de Nederlandse socialistische partij als organisatie en hoedster van de socialistische ideologie draagt het zaad van een *nieuwe* socialistische partij in zich.

Ik zie slechts één mogelijkheid dat een progressieve eenheidspartij ook op de duur werkelijk progressief zou blijven. Dat zou namelijk kunnen als het PAK in het parlement een minderheid bleek en bereid zou zijn een minderheid te blijven. In een dergelijke situatie zou het zich tegen de konservatieve meerderheid kunnen blijven afzetten. Het voorbeeld van de Zweedse socialistische partij toont echter aan, dat een progressieve partij tot de hoedster van de statuts quo evolueert zodra zij de *meerderheid* behaalt: wellicht benadert geen enkel volk in zijn economische structuur en zijn daarmee samenhangende psychologie het Amerikaanse kapitalisme zo dicht als het Zweedse. Engeland, waar de Labour Party in feite nog slechts een *potentiële* meerderheidspartij is, vertoont hetzelfde beeld van verstarring; in West-Duitsland was zelfs de *zucht* tot regeren bij de SPD al voldoende om een koalitie aan te gaan met een ex-nazi en in Berlijn tegen linkse studenten het geweld te ontketenen.

Wat voor het PAK geldt, geldt nog sterker voor de PEP: de Progressieve Europese Partij. Het vrijwel onvermijdelijke gevaar

is dat het socialisme eerst monddood gemaakt en geketend wordt in een Nederlandse eenheidspartij, die aanvankelijk zeker progressief zal zijn, maar dit zeker niet zal kunnen volhouden als zij op haar beurt op internationaal niveau in een *Europese* eenheidspartij zou opgaan. Er zou dan geen enkel alternatief meer overblijven om de kritiek op een konservatief afglijden te bundelen. De huidige denkwijze in de andere Europese socialistische partijen moge een waarschuwing zijn voor ieder, die denkt dat 'het allemaal wel zal meevallen' omdat 'we straks immers niet alleen als *Nederlandse* socialisten in die eenheidspartij zitten.' Het Nederlandse socialisme moet óók de Socialistische Internationale beschouwen als een middel tot samenwerking en bundeling van krachten; maar het zal ook in de Internationale zijn organisatorische en ideologische onafhankelijkheid moeten bewaren, en ook daar bereid zijn de voorhoederol te spelen die de beslissende voorwaarde is voor het bestaan van spankracht in de progressieve beweging.

Als het Nederlandse socialisme zijn praktische stellingname telkens weer zou laten afhangen van die van progressieve bewegingen elders, zelfs als dat socialistische bewegingen zouden zijn, dan is zij *per definitie konservatief*. Dan stelt zij immers een bepaalde *groepssolidariteit* boven de *mondiale solidariteit*. Dan legt zij zich neer bij wat een file-effekt kan worden: in een aaneengesloten rij auto's bepaalt de langzaamste het tempo van allemaal.

Dat kan voor een socialistische beweging niet het perspectief zijn - tenminste niet voor de socialistische beweging, die me voor ogen stond toen ik deze regels schreef.

Harmonie en conflict

Onder de sociologen wordt over de plaats, welke het conflict in de maatschappelijke verhoudingen moet innemen, verschillend gedacht. Aanhangers van het conflictmodel en het integratiemodel staan daarbij tegenover elkaar. Zij die het conflictmodel volgen, waarden het conflict positief. Er zijn structurele veranderingen nodig, die door machtsontplooiing moeten worden bereikt.

Het integratiemodel beoordeelt het conflict negatief. Noodzakelijke veranderingen moeten worden verkregen door aanpassing en het herstellen van evenwicht ¹.

Het is uiteraard van groot belang hoe de vakbeweging zich tegenover deze modellen opstelt.

Het conflict genegeerd.

Vlak na de wereldoorlog is veel te weinig rekening gehouden met de grote belangentegenstellingen die tussen werkgevers en werknemers bestaan. Er is veel conflictstof aanwezig. Dat geeft spanningen.

In die periode kwam de *P.B.O.* met haar *publiekrechtelijke bedrijfsorganen* tot stand. De theorie van de solidariteit speelde daarbij in R.K. en Protestants-christelijke kringen een zeer grote rol. Er werd dan gewezen op de vele belangen die werkgevers en werknemers gemeenschappelijk hebben: het voortbestaan der onderneming, een ruime werkgelegenheid, een grote productie. Maar de tegenstellingen, die de conflictstof bevatten, zoals verdeling, arbeidsduur, arbeidstempo e.d., werden door de verdedigers der solidariteit veel te veel onderschat. Sympathie voor een ideologie deed de werkelijkheid miskennen. Een sociale vrede is immers niet af te dwingen door partijen alleen maar samen rondom de tafel te brengen. Bovendien zijn de publiekrechtelijke bedrijfsor-

¹ Een brede uiteenzetting over deze beide modellen geeft drs. B. van Steenberg, *Orde of Conflict*, blz. 8-22 (uitg. Werkgroep 2000 - Paul Brand, Hilversum 1969).

ganen van een typisch statische structuur. Daarentegen is de sociaal-economische werkelijkheid dynamisch. Er zijn voortdurend structurele veranderingen nodig. Maar daarvoor is bij de opbouw van de publiekrechtelijke bedrijfsorganen der P.B.O. geen plaats. De structuur wordt bevroren.

Maar niet alleen bij de P.B.O., ook bij het karakteriseren van de *onderneming* leidde de ideologie der solidariteit tot ontsparingen doordat de conflictstof werd genegeerd. Ook tegenwoordig wordt de onderneming in R.K. en Protestants-christelijke kringen nog gaarne aangeduid als een 'gemeenschap'. Nu is een gemeenschap alleen aanwezig wanneer de betrokkenen door een innerlijke band worden samengebonden. Zo vormt het gezin door de bloedverwantschap een echte gemeenschap. Ook de leden van een kerk vormen een gemeenschap omdat zij door hetzelfde geloof met elkaar zijn verbonden. Maar in een onderneming is een dergelijke eenheid tussen bedrijfsleiding, kapitaal en arbeid ver te zoeken. Zakelijke motieven overheersen.

De trouw van de aandeelhouders aan de zgn. gemeenschap wordt bepaald door de koersen der aandelen. De werknemer, die niet meer nodig is, wordt uit de zgn. gemeenschap gestoten. Uit eigen beweging treedt hij uit de zgn. gemeenschap zodra hij zijn positie elders kan verbeteren. Op het ogenblik beleven wij dat de ene zgn. gemeenschap na de andere met een tweede fusioneert of wordt geliquideerd zonder dat de werknemers daar verder aan te pas komen. Het gaat niet aan om al die aanwezige conflictstof door een ideologische term te verdoezelen.

In het sociaal-economisch leven spelen zowel harmonie als conflict, zowel samenwerking als strijd, zowel synthese als antithese, een beslissende rol. Daarom is het niet nodig een keuze te doen tussen het conflictmodel en het integratiemodel. Er is hier een tussenweg. Samenwerking indien mogelijk, strijd indien onvermijdelijk.

En samenwerking en strijd

In 'Mooi rood is niet lelijk' kiest Bram Peper in zijn artikel *Democratie in dienstverband*, onbeperkt voor het conflictmodel. De polarisatie tussen werkgevers en werknemers moet worden versterkt, bewustwording van de werknemer aangekweekt en de achterban gemobiliseerd (blz. 20-21). Zo worden dan de werknemers

in slagorde gesteld om met de werkgevers strijd te gaan voeren.

In de praktijk zal dit advies betekenen dat veel meer zal moeten worden gestaakt. Maar dat behoeft nog niet te betekenen dat zulks de positie van de vakbeweging zal versterken. Iedere staking is voor een werknemer een riskante zaak. Hij moet duidelijk zien dat dit uiterste middel nodig is. Ook voor een vakorganisatie betekent een staking niet alleen maar een versterking van haar positie. Verloren stakingen kunnen nog jarenlang deprimerend nawerken. En dan is er nog iets belangrijks. De drie grote vakcentrales zijn in de laatste jaren op verheugende wijze naar elkaar toegegroeid.

Nu is voldoende bekend dat met name het C.N.V. tegenover stakingen aarzelder staat dan b.v. het N.V.V. Door de werkgevers en werknemers in slagorde tegenover elkaar te stellen jaagt men de vakcentrales weer uit elkaar, met al de ongelukkige gevolgen daaraan verbonden.

Natuurlijk is het een zeer trieste zaak dat de groei der vakbeweging nu al jaren stagneert. Maar er is geen enkele zekerheid dat dit door een strijdlustige houding der vakbeweging zal veranderen. Naar mijn mening ligt de oorzaak der stagnatie vooral in het veranderde type arbeider. De arbeider van de oude stempel verdwijnt meer en meer. Het aantal geschoolde arbeiders, technici, opzichters, administratieve beambten enz. neemt relatief sterk toe. Zij streven naar een hogere sociale status en menen die vooral te kunnen bereiken door zich persoonlijk in te spannen en te scholen. Dit verschijnsel is ook in het buitenland waar te nemen. Schelsky constateert in zijn 'Die skeptische Generation' bij de werknemers het optreden van een 'kleinbürgerlich-mittelständische Aufstiegsmentalität'. In Oostenrijk spreekt Karl Bednarik op grond van uitvoerige gegevens van het verdwijnen van het solidariteitsbesef bij de werknemers. Het vertrouwen op eigen deskundigheid en prestatie kan de band met de vakbeweging doen verslappen. Er is minder innerlijk meeleven dan vroeger.

Vele werknemers blaken niet zo sterk van strijd lust tegenover hun werkgevers. De gewenste 'bewustwording' heeft bij hen vorm gevonden in een toenemend zelfvertrouwen.

Uit de S.E.R., uit de O.R.

Bram Peper heeft zijn standpunt consequent doorgevoerd. Hij wenst dat de vakbeweging zich uit de organen van overleg met

de werkgevers terugtrekt om geheel vrij te kunnen staan, geen verantwoordelijkheid te aanvaarden en beter strijd te kunnen voeren.

De vakbeweging zou met name haar medewerking aan de S.E.R. en aan ondernemingsraden moeten opzeggen.

Naar mijn mening is hier sprake vaneen verwerpelijk advies. Door de S.E.R. te verlaten zou de vakbeweging de klok meer dan een halve eeuw terugzetten. In die periode werd zij door syndicalistische invloeden beheerst. Niet dan met grote moeite heeft zij zich destijds daaraan onttrokken om een constructieve politiek te gaan voeren.

Het zou niet minder dan een sociaal-economische ramp zijn wanneer de S.E.R. op deze wijze aan de kant zou worden gezet. Een indrukwekkend advies om de inflatie af te remmen als kort geleden, ook in het belang der werknemers, tot stand kwam zou dan achterwege zijn gebleven. Ook vroeger al heeft de vakbeweging, mede ten bate van de werknemers, in de S.E.R. voortreffelijk werk gedaan. Zo is de totstandkoming van de huidige A.O.W. in belangrijke mate te danken aan het initiatief van het toenmalige S.E.R.-lid-vakverenigingsbestuurder Jan Berger, thans burgemeester van Groningen. Het is uitgesloten dat de vakbeweging de invloed, die zij in de S.E.R. verliest, in het parlement zou kunnen terugwinnen.

Daarvoor zijn de progressieve krachten in ministerraad en parlement in ons land lang niet sterk genoeg.

Het loslaten van de *ondernemingsraden* (O.R.) door de vakbeweging zou al evenzeer fataal zijn. De O.R. worden meer en meer de leerschool van de werknemers om de deskundigheid te verkrijgen die nodig is om in het ondernemingsbeleid een veel grotere invloed te kunnen uitoefenen. De O.R. moeten daarom niet worden opgegeven, maar hun bevoegdheden aanmerkelijk uitgebreid. Ik erken volmondig dat het allemaal veel te langzaam gaat, maar dat is geen reden om het kind met het badwater weg te werpen. Wanneer de vakbeweging zich terugtrekt dan verdwijnt meteen de gehele medezeggenschap uit het gezicht. Maar het op gang gekomen proces naar medezeggenschap mag niet worden afgebroken. Er moet bereidheid zijn tot deelname in het beleid. De werknemers moeten worden ingebouwd in de nieuwe economische structuur der onderneming. Daarvoor zijn institutionele samenwerkingsorganen nodig. Dat betekent absoluut niet het

wegmoffelen van belangentegenstellingen. Die moeten in de samenwerkingsorganen tot een oplossing worden gebracht. Het kan daarbij tot een ernstig conflict komen. Maar zonedig zal de vakbeweging daarvoor niet moeten terugschrikken. Terecht heeft de nieuwe voorzitter van het C.N.V. Lanser zich in dezelfde zin uitgelaten. Want de vakbeweging is, naast samenwerkingsorgaan, zo nodig ook strijdorgaan.

En nu de praktijk. In Engeland is de vakbeweging in het particulier bedrijfsleven alleen strijdorgaan. Men wenst geen orgaan van samenwerking tussen werkgevers en werknemers. De werkgevers dulden geen inmenging van de vakvereniging in hun economisch beleid. En de werknemers aanvaardden voor het beleid der onderneming geen enkele verantwoordelijkheid. Het is voldoende bekend dat de sociale resultaten van dit systeem zeer ongelukkig zijn.

Geheel anders is de toestand in Duitsland. Daar aanvaardt de vakbeweging geregeld overleg en zoekt geïnstitutionaliseerde samenwerking. Met name wenst men invloed in de leiding der onderneming. Natuurlijk is het daarbij niet alles pais en vrede. Maar geïnstitutionaliseerde samenwerking sluit dan ook conflicten helemaal niet uit. In ieder geval hebben de werknemers in Duitsland via de O.R. en via hun vertegenwoordigers in de raden van commissarissen een toenemende invloed op de bedrijfsleiding. Iets wat in Engeland geheel ontbreekt.

Daarom moet het Engelse voorbeeld worden verworpen en het Duitse nagevolgd ².

De keuze is dus niet: harmonie óf conflict. Ook bij institutionalisering van de verhouding van werkgevers en werknemers kunnen beiden samengaan.

² Uitvoerig schreef ik hierover in 'Arbeider of medewerker? Nieuwe gedachten over de medezeggenschap in het bedrijfsleven', blz. 79-96 (Uitg. Van Gorcum, Assen, 1969).

De Europese regionale politiek

De belangstelling voor de Europese eenwording is de laatste maanden weer toegenomen. In februari j.l. heeft S. L. Mansholt, vice-voorzitter van de Europese Commissie, op een conferentie van de Wiardi Beckman Stichting de democratische socialisten opgeroepen tot een actie voor Europese partijvorming om in staat te zijn zich te meten met de economische machten die niet aan nationale grenzen zijn gebonden. Andere progressieven zouden zich bij deze actie kunnen aansluiten. Mansholt heeft zijn pleidooi herhaald in een congres van het Europese verbond van vrije vakverenigingen, dat eind april in Den Haag werd gehouden. Hoewel een waarschuwing voor overspannen verwachtingen op haar plaats lijkt, kan het aftreden van de Gaulle toch onze hoop versterken, dat de stagnatie in de ontwikkeling der Europese eenwording nu spoedig zal worden opgeheven. Deze hoop kwam ook zeer duidelijk tot uiting in het elfde congres van de Socialistische Internationale in Londen.

Naast een groot aantal andere vraagstukken zal de regionale politiek een belangrijk onderdeel van een Europees partijprogramma moeten vormen. Concurrentieregelingen en een coördinatie van de financiële overheidspolitiek en het monetaire beleid zijn niet voldoende om de ontwikkelingen van de gemeenschappelijke markt te waarborgen. Daarnaast zijn een gemeenschappelijk structuur- en regionaal beleid nodig. Zonder een effectieve regionale politiek zal de vorming van een gemeenschappelijke markt de regionale welvaartsverschillen nog vergroten. De gevolgen van de Europese eenwording zullen voor de onderscheidene gebieden verschillen. Een herstructureringsgebied als de streek omvattende Aken, Luik en Maastricht is binnen de E.E.G. tamelijk centraal komen te liggen. Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland daarentegen liggen excentrisch ten opzichte van de zwaartepunten van economische activiteiten, die door de voortgaande integratie binnen de E.E.G. absoluut en relatief worden versterkt.

In de bijeenkomst van de W.B.S. waar Mansholt zijn gedach-

ten over de Europese partijvorming ontvouwde, werden de nieuwe structuurplannen voor de landbouw behandeld, die door de Europese Commissie zijn opgesteld. Een deel van de agrariërs die volgens deze plannen moeten afvloeien, dient door andere bedrijfstakken te worden opgevangen. Enkele miljoenen nieuwe arbeidsplaatsen zijn daarvoor nodig. Globaal gezien lijkt dat geen probleem, regionaal gezien echter wel. Een regionale differentiatie van de vereiste maatregelen is daarom zeer gewenst. In het memorandum over de Europese landbouwplannen is een regionale specificatie van de nieuw te scheppen werkgelegenheid echter niet te vinden.

Niet alleen de landbouw, doch ook andere sectoren zullen nu en in de toekomst regionale problemen veroorzaken. Het regionale beleid moet in het belang van groei en werkgelegenheid zorgen voor een soepele overgang van achteruitgaande bedrijfstakken naar opkomende sectoren. Het absorptievermogen van de industrie nadert een bovengrens. De betekenis van de tertiaire sector zal daardoor nog toenemen.

Aan de andere kant wordt ingezien, dat ook een te grote concentratie van economische activiteiten in de zgn. congestiegebieden ongunstige gevolgen voor het welzijn kan opleveren. In Frankrijk en Engeland heeft de overheid de bevoegdheid vestigingen in Parijs en Londen tegen te gaan, wanneer vestiging elders in het land voor het bedrijf even goed mogelijk is. De E.E.G. laat een onderzoek instellen naar de kosten van concentratie van economische activiteiten. Verwacht wordt, dat aan de hand van de conclusies van het onderzoek de optimale verdeling van de activiteiten en middelen over het grondgebied van de Gemeenschap beter te bereiken valt. In het algemeen doet zich de behoefte gevoelen aan een internationalisering van de ruimtelijke ordening. Zo is een internationale beraadsgroep gevormd, die zal pogen een instituut voor planologisch onderzoek voor Noordwest-Europa in het leven te roepen. De groep bestaat uit vertegenwoordigers van de wetenschap, de overheden en de nationale instituten op het gebied van de ruimtelijke ordening in de betreffende landen.

De wenselijkheid van een actieve regionale politiek van de E.E.G. wordt heel duidelijk, wanneer men let op de verwoede concurrentiestrijd tussen de verschillende landen bij het aantrekken van nieuwe vestigingen. (Terzijde kan worden opgemerkt, dat ook binnenslands de coördinatie op dit terrein volstrekt onvoldoende is). In antwoord op vragen van H. Vredeling heeft de Europese Commissie onlangs geantwoord, dat de steun ten be-

hoeve van de regionale ontwikkeling een escalatietendens vertoont, hetgeen haar in verband met het scheefftrekken van de concurrentievoorwaarden met bezorgdheid vervult. De Commissie poogt een procedure in gang te zetten, waardoor zij de toepassing van de algemene bij haar aangemelde steunregelingen van meer nabij kan volgen. Coördinatie van het regionale beleid is dringend vereist. In soortgelijke gebieden zouden de steunregelingen hetzelfde stimulerende effect moeten hebben. Naast de escalatie van het steunbeleid is er het gevaar van een ongecoördineerd optreden van de afzonderlijke staten ten aanzien van de zeehavens en andere grote infra-structuurprojecten. Dit kan leiden tot een verspilling van middelen en ontwrichting van de concurrentievoorwaarden. De Commissie is van goede wil. De uitvoering van de vereiste maatregelen zal echter niet eenvoudig zijn, gezien het overwicht van de Raad van Ministers.

Op het ogenblik heeft het regionale beleid van de E.E.G. nog slechts een zeer beperkte inhoud. De Europese verdragen en het daarin vervatte instrumentarium schieten duidelijk te kort. In de preambule van het Verdrag van Rome is een passage opgenomen, waarin het verlangen van de regeringen tot uiting komt om 'de eenheid van hun volkshuishoudingen te versterken en de harmonische ontwikkeling daarvan te bevorderen door het verschil in niveau tussen de onderscheidene gebieden en de achterstand van de minder begunstigde gebieden te verminderen'. Artikel 2 bepaalt verder, dat de Gemeenschap tot taak heeft 'de harmonische ontwikkeling van de economische activiteit binnen de gehele Gemeenschap te bevorderen'. Het regionale beleid werd in de eerste jaren door de Europese organen nog slechts incidenteel ter hand genomen. Meermalen heeft het Europese Parlement aangedrongen op een krachtige regionale Europese politiek. De Europese Commissie heeft verklaard in de nabije toekomst een actieve regionale politiek te zullen gaan voeren. Na de fusie van de Gemeenschappen is een directoraat-generaal voor de regionale politiek ingesteld. De Commissie heeft bovendien aangekondigd binnen afzienbare tijd een memorandum inzake de regionale politiek te zullen indienen.

Welke instrumenten staan de Europese organen op het ogenblik ter beschikking voor het voeren van een regionale politiek? De Europese investeringsbank kan leningen verstrekken ter financiering van a) projecten in ontwikkelingsgebieden, b) projecten tot modernisering of overschakeling van ondernemingen of

voor het scheppen van nieuwe bedrijvigheid, voortvloeiende uit de geleidelijke instelling van de gemeenschappelijke markt, c) projecten, welke voor een aantal lid-staten van gemeenschappelijk belang zijn. Van dit laatste is de financiering van een grensoverschrijdende weg een goed voorbeeld. Zo heeft de Bank eind 1968 aan het Belgische Wegenfonds een lening van 36 miljoen gulden verstrekt voor de aanleg van een autoweg van Antwerpen naar de Nederlandse grens, die een belangrijk onderdeel vormt van een doorgaande route.

De financiering van de Bank is slechts aanvullend bedoeld, terwijl bovendien de rentevoet, waartegen de Bank kredieten verstrekt, soms boven het rentepeil in de lid-staten ligt. Volgens de statuten kunnen nationale overheden en overige instanties echter rentevergoedingen toekennen. Het Europese Parlement heeft voorgesteld, dat de Commissie als 'overige instantie' wordt aangewezen. Ook op andere wijze tracht men vanuit het Europese Parlement de mogelijkheden van steunverlening door de Bank te verruimen, hetgeen noodzakelijk is, wil er een effectieve communautaire politiek kunnen worden gevoerd. Dit jaar heeft de Bank voor het eerst deelgenomen aan de financiering van een Nederlands project door met de N.V. Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie een kredietovereenkomst ten bedrage van 36,2 miljoen gulden te sluiten voor een bouwplan van drie fabrieken in Delfzijl.

De E.G.K.S. kan leningen verstrekken voor activiteiten op het terrein van de omschakeling van bedrijven. Van verschillende kanten is er de laatste tijd op aangedrongen het wederaanpassings- en omschakelingssysteem van de E.G.K.S. te veralgemenen. Hierbij zou het Europese Sociale Fonds een actieve rol kunnen spelen. De werkzaamheden van dit Fonds hebben tot doel de werkgelegenheid en de stijging van de levensstandaard te bevorderen, o.a. de vergroting van de geografische mobiliteit van de werknemers. Het Fonds draagt daarom de helft van de kosten van omscholing en verplaatsing, gemaakt door de staat of publiekrechtelijke organen. Aangezien het initiatief tot nu toe aan de nationale overheden is voorbehouden, heeft de Commissie de tussenkomst van het Fonds moeilijk rechtstreeks kunnen richten op maatregelen, die zij zelf zou willen treffen. Het Fonds werkt op te kleine schaal en bovendien pas achteraf. Het moet naast zijn huidige repressieve taak een preventieve functie krijgen. Behalve op de bestrijding van de werkloosheid moeten de maatregelen tevens op de voorkoming van werkloosheid worden gericht.

Ook de subsidies van de afdeling Oriëntatie van het Europese

Oriëntatie- en Garantiefonds voor de landbouw spelen een rol in het regionale beleid. De subsidies hebben betrekking op verbetering van de structuur van de produktie en afzet.

Ten slotte verleent de Europese Commissie financiële en technische medewerking aan onderzoeken, die bedoeld zijn als voorbereiding van regionale programma's. In enkele gebieden worden structuurplannen uitgevoerd, die de speciale aandacht genieten van de Europese Commissie: de ontwikkelingskern Bari-Tarente, het gebied Eifel-Hünsrück en de grensgebieden Belgisch-Luxemburg en Noord-Frankrijk. Met name voor de grensgebieden toont de Commissie de laatste tijd grote belangstelling. Zij heeft verklaard de samenwerking van grensgebieden binnen de E.E.G. als een hoopgevend teken te beschouwen, dat wijst op de mogelijkheid van een communautair regionaal beleid.

Voor Nederland zijn enkele voorbeelden te noemen van studies in grensgebieden, waaraan de E.E.G. medewerking verleent. In 1968 is een structuuronderzoek aangevangen om te bepalen op welke wijze in de 'driehoek' Maastricht-Luik-Aken een grotere coördinatie van het regionaal-economische beleid en een gezamenlijke planning van de verbetering van de infrastructuur, de recreatievoorzieningen e.d. tot stand kunnen worden gebracht. De Belangengemeenschap Twente-Oost-Gelderland, de Stichting Streekbelangen Oost-Gelderland en de Interessengemeinschaft Rhein Ems hebben eveneens stappen ondernomen om een sociaal-economisch structuuronderzoek in een gebied aan weerszijden van de grens te laten instellen. De E.E.G. is bereid hiervoor een bijdrage van honderdduizend gulden te verlenen. De Nederlandse regering en de regering in Bonn zullen samen een zelfde bedrag bijeenbrengen, terwijl de genoemde regionale instellingen, samen met enkele Kamers van Koophandel, ook een ton zullen bijdragen. Het onderzoek wordt uitgevoerd door het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam en een soortgelijke Duitse instelling. Ook voor andere grensgebieden bestaat zeker de mogelijkheid op deze wijze medewerking van de E.E.G. te verkrijgen, bijv. voor Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland.

Een structuuronderzoek kan als basis dienen voor de aanpak van problemen op bestuurlijk niveau. Uit de studies die een Benelux-commissie heeft laten verschijnen, is voortgevloeid dat voor Nederlands Zeeuws-Vlaanderen en Belgisch Oost-Vlaanderen in een speciale werkgroep overleg is gepleegd over de wijze, waarop de streekplannen op elkaar kunnen worden afgestemd.

Sinds 1967 is er eveneens een Duits-Nederlandse commissie voor de ruimtelijke ordening werkzaam. Deze commissie heeft het karakter van een permanent ambtelijk overlegorgaan, dat zich zowel over nationale ruimtelijke vraagstukken als over specifieke grensproblemen kan beraden. Opdat de commissie tevens het kader kan vormen voor regelmatig overleg op lager bestuurlijk niveau zijn er twee regionale subcommissies gevormd, waarin van Nederlandse zijde o.m. vertegenwoordigers van de verschillende colleges van gedeputeerde staten zitting hebben. De subcommissie Zuid zal zich beraden over de problemen in het grensgebied tussen Aken en Arnhem, de subcommissie Noord over de grensgebieden ten noorden van Arnhem. In deze noordelijke werkgroep wordt onder meer overleg gepleegd over de mogelijke aansluiting van het Nederlandse gebied op de Emslandlinie, die Noordwest-Duitsland met het Ruhrgebied zal verbinden. Het Eemshavengebied zou in de toekomst van deze weg veel profijt kunnen hebben.

Er zijn vormen van samenwerking tussen grensgebieden te signaleren, die verder gaan dan incidenteel overleg. Door de Belangengemeenschap Twente-Oost-Gelderland en de Interessengemeinschaft Rhein Ems bijv. is een permanente werkgroep ingesteld, die regelmatig over onderwerpen van gemeenschappelijk belang beraadslaagt. Ook de Kamers van Koophandel in deze gebieden hebben een Duits-Nederlandse werkgemeenschap in het leven geroepen.

Grensgemeenten hebben te kampen met problemen, die vaak gemakkelijker door samenwerking over de grens dan door beroep op verder verwijderde instanties in het eigen land kunnen worden opgelost. Vele onderwerpen zijn te noemen: vervoer naar scholen, aanleg van industrieterreinen, brandweer, riolering, vuilophaaldienst, etc. In 1966 heeft de Raadgevende Vergaaring van de Raad van Europa de tekst aanvaard van een ontwerp voor een Europees verdrag inzake samenwerking van gemeenten over de nationale grenzen heen. Dit ontwerp-verdrag biedt op internationaal niveau soortgelijke mogelijkheden als de Wet Gemeenschappelijke Regelingen in ons land. Het verdrag is echter door de regeringen nog niet geratificeerd. In Twente heeft men reeds een studiec commissie ingesteld, die tot taak heeft op basis van het ontwerp-verdrag een gemeenschappelijke regeling te ontwerpen.

Ook binnen de Economische en Sociale Raad van Advies van de Benelux wordt de mogelijkheid bestudeerd een publiekrechtelijk

orgaan te vormen met uitvoerende bevoegdheden, dat de grensproblemen tot een oplossing zou moeten brengen.

Deze vergaande vorm van samenwerking zal, nog afgezien van de staatsrechtelijke problematiek, ook politiek niet eenvoudig zijn door te voeren. Juist gebieden met overeenkomstige moeilijkheden zullen naast gemeenschappelijke, tevens zeer duidelijk tegengestelde belangen kennen. Vooreerst zou al veel gewonnen zijn als een goed overleg over de ontwikkelingsplannen plaatsvond en deze op elkaar zouden worden afgestemd. De samenwerking tussen grensgebieden kan van betekenis zijn voor het totstandbrengen van een krachtig Europees beleid inzake de regionale ontwikkeling en ruimtelijke ordening.

Voorlopig is de regionale politiek nog nagenoeg geheel in handen van de lid-staten. Als we zien hoe moeilijk reeds binnen één land een coördinatie van de industriewerving door gemeenten, streken en provincies te bereiken valt, en hoe verwoed de strijd is om de middelen voor de aanleg van infrastructurele werken, is het duidelijk dat voor de totstandkoming van een krachtig regionaal beleid op Europees niveau eerst nieuwe politieke impulsen nodig zijn, die de Europese eenwording weer op gang moeten brengen.

Voortzetting van Jaoundé

A. van der Hek maakt in S. & D. van mei j.l. (de beëindiging van de Conventie van Jaoundé) de fout het verdrag tussen de Achttien Afrikaanse Staten en 'De Zes' als een stuk *Europese* politiek te kenmerken. Daardoor verzeilt hij ongewild in 'paternalistisch' vaarwater.

De Afrikanen hebben zich fel gekeerd tegen de mogelijke beëindiging van het Verdrag — en de meest 'linkse' onder hen nog het meest: Mali (natuurlijk vóór het huidige officiersregime; de invloed van Modibo Keita, Haidara en Sissoko op de gang van zaken was groot) en Congo-Brazzaville — ook nu nog. Begrijpelijk: van alle bijstands-organisaties ter wereld is 'Jaoundé' de minst autoritaire, de minst neo-kolonialistische. Het gaat daar namelijk niet om een bepaald bedrag, dat wordt uitgereikt voor een stuwdam, het gaat om *permanente* samenwerking bij een groot aantal objecten en voor een reeks van jaren, waarbij alle Achttien een gezamenlijke solidaire verantwoordelijkheid hebben voor keuze, besteding en follow up, waar die objecten zich ook bevinden.

'Jaoundé' zit *institutioneel* goed in elkaar en het zijn vooral de Afrikanen geweest, die als harde onderhandelaars hier veel hebben bereikt. Het parlementaire associatie-orgaan — een paritair lichaam — stond daarbij steeds eenstemmig aan hun zijde, meestal mét de Europese Commissie, maar soms (en nog heel recent) tegen de schriele Europese ministers en ambtenaren in.

Van der Hek passeert de feiten als hij stelt, dat er daarvoor in de rest van Afrika weinig waardering is: al op de conferentie van Algiers (voor Unctad II) kwam de omkeer. De (voor)-associatie van Kenia, Uganda en Tanzania ging van deze landen zelf uit; Engelse verwijters moeten zich dus tot de 'eigen' Commonwealth-landen van de Oostafrikaanse Gemeenschap richten en niet tot ons. Hadden we het verzoek van die landen afgewezen — dan zou er wat gezwaaid hebben over blokvorming en zo! De Associatie is 'in'; de meest vooraanstaande leider in de O.A.E. is thans Hamani

Diori, staatshoofd van het geassocieerde Niger en voorzitter van een groep van veertien Jaoundé-landen: de O.C.A.M.

De factor Frankrijk (nu misschien iets minder afschrikwekend?) speelt economisch een afnemende rol, vergeleken met de andere E.E.G.-landen. Dit feit, gevoegd bij de differentiatie in de produktie en de toenemende industrialisatie, bevordert natuurlijk de doelstelling van het verdrag: *economische onafhankelijkheid*.

Natuurlijk kan men stellen, dat de Noord-Zuid-verhouding er altijd één is van meer welvarend naar minder welvarend, zodat volledige economische onafhankelijkheid nooit wordt bereikt. Daarom zijn sommigen tegen *alle* bijstand op dit gebied. Dat is dan geen E.E.G.-probleem meer, maar een algemeen hulpverleningsprobleem.

Men kan, de bezwaren van economische onevenwichtigheid erkennende, de positie van de ontvangende landen althans op institutioneel gebied zo sterk mogelijk maken. Dat doet 'Jaoundé'.

Dat het experiment (op zo breed mogelijk terrein, maar zonder het prijsgeven van de gezamenlijke instellingen) de moeite waard blijft, is onlangs erkend . . . door een V.N.-vertegenwoordiger, de vice-secretaris-generaal van de Economische Commissie voor Afrika, die verklaarde:

'Het Europees Ontwikkelingsfonds vormt de enige en opmerkelijke uitzondering temidden van de algehele afwezigheid van bruikbare instrumentaria om de regionale hulp volledig te oriënteren op concrete ontwikkelingsdoeleinden'.

M. VAN DER GOES VAN NATERS

Boekbesprekingen

A. S. Friedeberg, *The United Nations Conference on Trade and Development of 1964.*

Ondertitel: *The Theory of the Peripheral Economy at the Centre of International Political Discussion, Rotterdam, University Press, 1969.*

Friedeberg heeft onder bovenstaande titel een *economische* dissertatie geschreven over een internationaal *politieke* discussie. Dit betekent blijkbaar dat Friedeberg van mening is, dat economische problemen best op hun eigen merites bestudeerd kunnen worden, maar dat het eveneens zinvol is te kijken hoe zij in de politiek benaderd worden, en dat zal waarschijnlijk anders zijn.

De auteur toont dit laatste aan en daarmee is reeds zijn bedoeling met dit proefschrift voldoende aangegeven.

Het boek begint met 'n kalender van relevante gebeurtenissen, die aan de conferentie vooraf gingen. Terecht staat de poging van de V.N. in 1946 tot en met 1950 om een International Trade Organisation (ITO) op te richten voorop. De I.T.O. kwam er niet door toedoen van de V.S. 'as the actual contents of the Havana Charter (waarin de I.T.O. werd voorzien) deviated in many respects from the original American ideas' (p. 4).

Ik dacht dat Friedeberg hiermee de plank misloeg. De V.S. hadden immers het Havana Charter reeds goedgekeurd! De ratifikatie werd geweigerd omdat de Amerikaanse Senaat in het geheel geen Internationale Handelsorganisatie meer wilde.

De Algemene Overeenkomst voor Tarieven en Handel (GATT), het vierde hoofdstuk van het Havana Charter, kon door de Amerikaanse president aanvaard worden op grond van de bevoegdheden, die de toenmalige Trade Agreements Act hem gaf.

Het lot dat de I.T.O. trof, onderging ook de Organisatie voor Handelssamenwerking (OTC) in de jaren 1956 t.e.m. 1959. Friedeberg maakt van het initiatief tot de OTC in het kader van de GATT geen melding. Dit is te betreuren, want anders zou hij het

voorstel van de Sovjet-Unie in de VN om een z.g. Wereld Economische Conferentie te houden op zijn juiste waarde hebben kunnen beoordelen. Nu herhaalt ook hij de veel gehoorde misvatting, dat het de Sovjet-Unie was, die als eerste voorstellen deed die later - wat gewijzigd overgenomen door de ontwikkelingslanden - zouden leiden tot de UNCTAD.

UNCTAD is en blijft echter 'n initiatief van de ontwikkelingslanden zelf, los van het reeds jarenlang durende gemanoeuvree en gemarchandeer van de Sovjet-Unie c.s. en de V.S. c.s.

Friedeberg doet trouwens verslag van de factoren die hebben geleid tot de UNCTAD. Vooral de Prebisch' doctrine van de tradegap komt uitvoerig aan de orde in dit verband door middel van citaten uit Prebisch' werk. De kritiek op de doctrine wordt gegeven door het citeren van een rij van auteurs. Een theoretisch en empirisch onderzoek naar de logische opbouw en de werkelijkheidswaarde van de doctrine wordt door Friedeberg zelf niet ondernomen.

Dat was ook niet zijn bedoeling, want 'the main reason (for summing up the major objections to the theory) is to show that among economists the ideas of Prebisch are far from being unanimously accepted' (p. 61).

Het gaat er bij Friedeberg om duidelijk te maken, dat het niet verstandig is met een aangevochte theorie actie te voeren. Bovendien wil Friedeberg dat de aanhangers van de Prebisch' doctrine weten, dat ze met betere papieren moeten komen om hem en vele anderen (de deskundige raadgevers en hun beleidslieden) in het Westen te overtuigen, dat 'de ruilvoet' tussen importen en exporten van de arme landen op de lange termijn *moet* verslechteren, waardoor hun reële inkomen uit hun internationale handel navenant afneemt, onder de veronderstelling dat het huidige systeem van de gemodificeerde vrijhandel gehandhaafd blijft.

Friedeberg verwijt Prebisch c.s. eigenlijk, dat zij wat op ethische en politieke gronden na te streven doelstellingen zouden kunnen zijn, nl. de inkomensverhoging van arme landen door handelspolitieke en monetaire hervormingen, de eigenschap van het wetenschappelijk onvermijdelijke geven. Friedeberg wil de doctrine van Prebisch subjectiveren. Geen dogma's in de politiek! Ik vind dat hij daarin niet is geslaagd; daarvoor is de gepresenteerde economische analyse te summier.

Verreweg het beste uit zijn boek vind ik hoofdstuk 6 'The major topics of the Conference.'

Aan de orde komen:

1. de wenselijkheid en nuttigheid van marktregelingen voor een aantal produkten van exportbetekenis voor ontwikkelingslanden;
2. de financiële steunmaatregelen, die tot doel hebben een verslechtering van de internationale betalingspositie van een ontwikkelingsland onder bepaalde voorwaarden te compenseren;
3. de belemmeringen die ontwikkelingslanden bij de afzet van hun produkten ontmoeten, waarbij voor het tarievenvraagstuk een centrale plaats wordt ingeruimd;
4. welke institutionele voorzieningen noodzakelijk zijn om de belangen van 'de' ontwikkelingslanden internationaal te behartigen, gegeven de onvoordelige positie waarin ze zich bevinden. De bekende controverserige GATT of een nieuwe organisatie (zoals de ITO, OTC) of een oplossing binnen de VN (ECOSOC, 2e commissie van de AV) komt hierbij aan de orde. Het werd zoals bekend de UNCTAD, naar mijn mening juridisch zowel als praktisch een monstrum.

Het boek eindigt met 's schrijvers niet zoveel zeggende karakteristiek van de conferentie:

1. The influence of the Prebisch doctrine;
2. A tendency to mix up international trade and development and;
3. An overdose of politics and political speechmaking;
4. A lack of substantial direct results in the economic sphere;
5. Important achievements in the institutional field which may well hold out prospects for future results in the economic sphere (p. 194).

De laatste conclusie is misschien de belangrijkste. Friedebergs opvatting kan ermee getypeerd worden:

Een studerende discussiërende en adviserende UNCTAD kan naast de GATT waar meer onderhandeld wordt, nuttig blijken als:

1. de invloed van (de Prebisch) doctrine(s) afneemt;
2. handel en 'hulp' niet vermengd worden;

3. de polarisatie als gevolg van een overvloed aan politiek en politiek geredekavel plaats maakt voor grotere eensgezindheid als gevolg van een meer pragmatische aanpak, waarbij de liefde van twee kanten moet komen: de ontwikkelingslanden en de ontwikkelde landen zullen zich respectievelijk grote inspanningen en nuttige offers moeten getroosten.

Mijn oordeel komt samengevat hier op neer: Friedeberg heeft een goed analytisch verslag gegeven van UNCTAD I, maar heeft mij in zijn economische en politieke analyse van de achtergronden teleurgesteld.

A. VAN DER HEK.

F. R. J. Knetsch, Pierre Jurieu. Theoloog en politikus der Refuge, Kampen, J. H. Kok, 1967

Het ontstellend aantal bladzijden dat de kerkelijke polemisten uit de 17e en 18e eeuw plachten vol te schrijven, nodigt niet bepaald uit tot lezen. Men moet dan ook de moed bewonderen van de auteur van dit werk over Jurieu, een van de meest talentvolle calvinistische voormannen die bij de herroeping van het Edict van Nantes door Lodewijk XIV hun toevlucht zochten in de Nederlanden en van daar uit de strijd voor hun overtuiging voortzetten. Knetsch heeft zich door stapels dokumenten heen moeten worstelen om dit goed geprofileerd portret van de mens Jurieu te kunnen ontwerpen en deze gedetailleerde analyse van zijn werken te kunnen maken.

Het zou mij hier te ver voeren als ik probeerde een indruk te geven van de theologische polemieken die Jurieu gevoerd heeft. Een belangrijk probleem dat er steeds in naar voren kwam, was de vraag naar de mate van tolerantie die men moest opbrengen voor afwijkende meningen. Daarbij kan men een merkwaardige spanning constateren tussen theoretische ruimheid en praktische nauwheid. Het duidelijkst formuleerde hij zijn theorie in *Lettres pastorales* die hij in de jaren 1686-1689 aan zijn gereformeerde broeders in Frankrijk schreef om hen aan te sporen tot trouw aan het geloof ondanks alle verdrukking. Het verwijt van zijn grote katholieke tegenstander, Bossuet, dat in de protestantse veranderlijkheid geen garantie voor de waarheid gevonden kon worden, pareerde hij door te wijzen op de dynamiek van de Kerk van de eerste eeuwen en door een onderscheid te maken tussen

geloof en theologie. Theologen mogen en moeten nadenken over de grondwaarheden van het geloof en daarbij kan het niet anders of men moet rekening houden met dwalingen, waarop later wel weer correcties zullen worden aangebracht. Daar laat Jurieu dus een ruim speelveld voor het theologisch denken. Deze feilbare speculatie tast het geloof van de eenvoudigen niet aan. Het eenvoudig geloof aan wat de Schrift leert heeft altijd en overal geleefd, en is het zuiverst door de reformatoren hersteld. Vanuit deze uitgangspunten kwam Jurieu tot een ruim federatief kerkbegrip, en zelfs tot de konsekwentie dat ook onder het p^ausdom de zaligheid niet uitgesloten was.

Dergelijke opvattingen doen ons verrassend modern aan. Dat hij de irenische conclusies die eruit moeten volgen, niet altijd konsekwent trok, kan men met de schrijver van dit boek wijten aan de polemische instelling van de tegenstanders die een dergelijke protestantse ruimheid konden benutten ter rechtvaardiging van hun dwangmethoden. Toch zijn er ongetwijfeld andere oorzaken aan te wijzen. Wie het relaas volgt van de opeenvolgende synoden, met de elkaar bestrijdende partijen, kan zich niet aan de indruk onttrekken van een dorpstorenmentaliteit die in het Nederlandse isolement groeide, met alle verengende gevolgen van dien. Maar de belangrijkste faktor vormt, mijns inziens, de staatsleer van Jurieu die zich door zijn hele werk heen ontwikkelde in een voortdurende wisselwerking tussen theologische inzichten en politieke feitelijkheden.

De grondslagen voor die leer vinden wij reeds in twee vroeger, zuiver op de kerk betrekking hebbende geschriften: in *Examen du livre de la Réunion du christianisme* (1670) accepteert hij tolerantie voor de speculatieve theologie, maar niet voor de eredienst die ieders zaak is; in zijn *Traité de la puissance de l'Eglise* (1677) formuleert hij de volkssouvereiniteit in de Kerk door te stellen dat kerkelijk gezag geschonken is aan de gemeenten, die het kunnen delegeren en die een confederatie kunnen aangaan; heeft men eenmaal die vorm gekozen dan is men daaraan gehoorzaamheid verschuldigd uit goddelijk recht; vandaar dat Jurieu aan de synode het banrecht toekent; de enige mogelijkheid om dat gezag van zich af te schudden biedt de evidentie dat men verkeerd gekozen heeft, hetgeen wil zeggen tegen de wil van God.

In de jaren dat de herroeping van het Edict van Nantes dreigde, projecteerde hij deze leer op het politieke vlak, en staafde ze nu eens met positief-rechtelijke dan weer met natuurrechtelijke

argumenten. In *La politique du clergé de France* (1681) verdedigde hij duidelijk de volkssouvereiniteit: in het Edict heeft de vorst rechten en vrijheden van het volk bezworen die hij blijvend moet eerbiedigen; als een evidente woordbreuk van zijn kant een belangrijk deel van het volk met ondergang bedreigt, is verzet, met alle middelen, gerechtvaardigd. In *Les derniers efforts de l'innocence affligée* (1682) veroordeelt hij de door de katholieken ondernomen bekeringen van jonge kinderen met een beroep op het natuurrecht: door het ouderlijk gezag te ondermijnen, ondermijnen zij iedere vorm van gezag. Het gezag van een vorst berust immers op een verdrag tussen hem en het volk, waarbij het volk zijn souvereiniteit overdraagt onder voorwaarde dat enkele fundamentele rechten die het bezit, steeds gehandhaafd worden.

Jurieu's staatsleer kreeg zo voortdurend duidelijker vorm. Hij bond het gezag van de vorst aan het positieve recht en stelde daar het natuurrecht als kritische vorm tegenover. Daarmee ontweek hij ook een argument van zijn tegenstanders die hem steeds de lijdzaamheid van de eerste christenen voor de voeten wierpen. Hun houding was in hun situatie goed gekozen, maar niet algemeen geldend en verplichtend. Noodweer is geen zwakheid, maar een natuurlijk recht (*L'histoire du calvinisme et celle du papisme en parallèle*; 1683). In afwijking van andere réfugiés verdedigt Jurieu dan ook het gewapend verzet van de Hugenoten in de Cévennes.

De verovering van de troon van Engeland door Willem III, waarop Jurieu al zijn hoop gevestigd had voor een protestantse coalitie tegen Frankrijk, was voor hem aanleiding zijn staatsleer af te ronden. In zijn *Traité de la puissance des souverains* (1689) onderschrijft hij de verbanning van Jacobus II die misbruik gemaakt had van de toegeeflijkheid van 't Engelse volk dat een katholiek tot de troon had toegelaten. Een vorst mag nooit iets doen wat het volk, dat de oorsprong is van zijn souvereiniteit, ook niet zou mogen: de ware godsdienst uitroeien. Hij moet deze altijd met wettige middelen, zonder geweld of gewetensdwang, verdedigen. Met een beroep op Grotius rechtvaardigt Jurieu het recht van weerstand, wanneer het heil van het hele volk bedreigd wordt. Later gaat hij zelfs verder en kent hij - gezien de situatie in Frankrijk - dit recht ook toe aan kleine groepen.

Jurieu kwam door deze keuze voor Willem III en de orangisten duidelijk te staan tegenover andere réfugiés, onder wie Pierre Bayle, die bleven vertrouwen op een omkeer van Lodewijk XIV.

Ook Bayle is van mening dat de vorst de ware godsdienst moet beschermen, maar hij houdt een principieel betoog voor de vrijheid van geweten, zonder met Jurieu het publieke terrein uit te sluiten waar de overheid de valse religie zou moeten weren.

De schrijver heeft gelijk als hij stelt dat men Jurieu niet kan betichten van teugelloos opportunisme. Niettemin is diens hele denken erg praktijkgericht en schommelend, in tegenstelling tot dat van Bayle en van vele andere Hugenoten uit de 17e eeuw. Men kan wel begrip opbrengen voor 'n man die zozeer vanuit 'n religieuze bezetenheid leefde dat hij, met de Apokalyps in de hand, in de politieke ontwikkelingen tekenen zag voor de op handen zijnde redding. Men kan zijn ontreddering begrijpen toen zijn voorspellingen niet bewaarheid werden. Maar daarmee is de bijna blinde felheid niet goed gepraat waarmee hij tal van medehugenoten bestreed en aanklaagde die het niet met hem eens waren. Men kan als theoloog minder waardering hebben voor de religieuze scepsis van Bayle. Maar het is mij een raadsel hoe men diens pleidooi voor absolute tolerantie kan achterstellen bij de opvattingen dienaangaande van Jurieu. Het is tendentiekus tegenover Jurieu's beroep op de Akte van Afzwering (vorsten zijn er voor de onderdanen en niet omgekeerd), een Befehl-ist-Befehl-houding te stellen (p. 385). Daarmee wordt gesuggereerd dat zó de houding van Bayle geweest zou zijn, en wordt de hele problematiek scheef getrokken. Het brandend probleem was n.l. of de godsdienstige waarheidsvraag uiteindelijk een criterium kon zijn hetzij voor een intolerante houding van de vorst hetzij voor gewapend verzet van het volk. Daarop past, mijns inziens, alleen maar de reactie van Bayle.

Hiermee is de zwakke kant van dit boek aangegeven. De schrijver heeft niet steeds de nodige objectiviteit ten opzichte van Jurieu kunnen bewaren. Dat blijkt ook heel duidelijk uit de toon waarmee hij over de katholieke controversisten spreekt. Het is eenvoudig onjuist om bij Bossuet en de Jansenistische schrijvers alleen maar huichelarij en list te zien, als deze de geschillen tussen protestanten en katholieken trachten te verkleinen. De schrijver heeft nergens de oecumenische grondhouding onderkend die o.a. tot de boeiende dialoog geleid heeft tussen Bossuet en Leibnitz. Hij identificeert hen met de officiële politiek van Lodewijk XIV, terwijl diens optreden nu juist hun werk radicaal doorkruiste, en de Jansenisten daar even hard het slachtoffer van geworden zijn als de Calvinisten. Zo goed als hij de Jurieu-literatuur

kent, zo slecht kent hij die van diens tegenstanders. Gezien de bergen papier die hij nu al heeft moeten verzetten, kan men hem dat niet al te euvel duiden. Maar het zou zijn boek ten goede gekomen zijn als hij zich ten aanzien van hen dan voorzichtiger had opgesteld en zijn taalgebruik wat minder suggestief gemaakt had.

J. TANS
(Groningen)

De Nobelprijs voor Tinbergen

Aan Tinbergen is de eerste Nobelprijs voor economie toegekend. De redactie van S&D vraagt naar aanleiding daarvan een artikel. De leidraad van zulk een artikel kan geen andere zijn, en behoeft geen andere te zijn, dan de verbondenheid van Tinbergen met de socialistische beweging en het telkenmale een verbinding zoeken en tot stand brengen tussen zijn wetenschappelijk werk en zijn socialistische opvattingen.

De verbondenheid van Tinbergen met de socialistische beweging is reeds jong aanwezig. Wij treffen elkaar voor het eerst, doordat hij in 1923 — hij is als ik in 1903 geboren — in Leiden lid en oprichter was van de Leidse Soc. Dem. Studentenclub, terwijl ik in Delft eenzelfde club had opgericht. Die verbondenheid blijkt ook uit de eerste artikelen van Tinbergen in *Het Volk* van die dagen, een serie beschrijvingen van het leven van Leidse werklozen — een sociale enquête.

Zijn structuur in die dagen — en hij is weinig veranderd — spreekt eveneens duidelijk uit zijn dienstweigering — de wet op de dienstweigering was nog slechts enkele jaren oud — en uit zijn aanvaarding van de 'vervangende burgerdienst'. Tinbergen is nooit anarchist geweest. De vervangende dienst brengt hij door eerst als hulpklerk in de strafgevangenis van Rotterdam, de laatste 10 maanden bij het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Intussen werkt hij aan zijn proefschrift. De natuurkundige met een grote aandacht voor wiskundige problemen, promoveert op een onderwerp, dat reeds dan zijn maatschappelijke en economische belangstelling aangeeft: minimum-problemen in natuurkunde en economie. De verbinding tussen wiskunde en economie is gelegd, en op dat gebied zal zijn verdere baanbrekende wetenschappelijke arbeid zich afspelen. Kenmerkend voor de figuur Tinbergen is dat hij zijn dissertatie schrijft in de 'spelling Kolléwijn' — de vereenvoudigde spelling die door velen (vóór de vereenvoudiging die Marchant aanbracht) gepropageerd werd.

Vanaf zijn promotie kiest Tinbergen — hij blijft werkzaam op het Centraal Bureau voor de Statistiek — voor zijn werk de economie

als vakterrein. In 1931 wordt hij reeds privaatsdocent in Amsterdam, in 1933 volgt een benoeming tot buitengewoon hoogleraar in Rotterdam met als leeropdracht: statistische analyse. Intussen zijn reeds vele artikelen van zijn hand verschenen en telkens vindt men daarin terug de problemen, welke de socialistische beweging van die dagen het meest bezighielden: de conjunctuur-analyse en later de werkloosheid en de werkloosheidsbestrijding. Een deel van deze artikelen wordt gepubliceerd in De Socialistische Gids — vanaf 1928 is Tinbergen een trouw medewerker, vanaf 1930 tot 1939, toen De Socialistische Gids vervangen werd door Socialisme en Democratie, lid van de redactie.

Vanaf die jaren dateert ons tweede contact: Tinbergen bespreekt 'Het Economisch Getij' van S. de Wolff — een poging tot verklaring der conjunctuurverschijnselen — als theoretisch econoom; in een der volgende nummers zet ik mijn eerste schreden op het pad der economische publikaties met een bespreking van hetzelfde boek, ditmaal van de technische kant, in een artikel: 'conjunctuurcyclus en techniek'. Tinbergen analyseert de werkloosheid en beveelt het uitvoeren van grote openbare werken aan als bestrijdingsmiddel; ik publiceer, ook in de Socialistische Gids, een grote lijst van uit te voeren werken, — nog voor het Plan van de Arbeid het licht zal zien.

Een opmerking moge hier worden ingelast. Het is dikwijls de opvatting dat een oudere generatie per sé een jongere in de weg moet staan en moeilijk daarvoor een plaats inruimt. In de SDAP zoals zij was rond 1930 hebben wij deze strijd niet hoeven voeren, ondanks de vele andere denkbeelden die wij meebrachten. De 'oudere' generatie (ik denk aan Bongers, aan Van der Waerden, aan Albarda, aan Wibaut) en de jongere (ik denk aan Wiardi Beckman, aan Van der Goes van Naters, aan Tinbergen, aan mijzelf) hebben geen groot gevecht geleverd, ondanks de verscheidenheid van opvattingen; integendeel, er was grote waardering — en soms meer dan dat — van de ene generatie voor de volgende.

Toen in 1934 het Wetenschappelijk Bureau van de SDAP werd gesticht en ik tot directeur werd benoemd, kreeg ik als begeleiding, hulp en steun voor het werk een curatorium mee, waarvan Tinbergen één der vijf bekwame leden was. Een zeer vruchtbare samenwerking ontstond.

De kwantificering in het Plan van de Arbeid van de voor openbare werken uit te geven bedragen als crisisbestrijding, en de kwantificering van de gevolgen ervan in wat wij toen de 'koopkracht-theorie' noemden, waren nieuw in de Nederlandse politiek.

De methode van denken was nieuw en velen hadden er — niet alleen politiek — moeite mee. Wie thans leest '200 miljoen in drie jaar', haalt misschien de schouders op. Om dit bedrag van toen met een bedrag van *nu* te vergelijken zou men het met plm. 20 moeten vermenigvuldigen; de verhouding tot het nationale inkomen zou dan ongeveer dezelfde zijn. En ook vandaag is 4 miljard nog heel wat . . .

Het Plan van de Arbeid was een poging om zowel tegen het uitzielen en noodverbanden leggen van de periode Colijn tegenweer te bieden, als om tegenstroom te geven — dezelfde constructieve gedachte — tegen de in de socialistische beweging de kop opstekende nihilistische opvatting dat er slechts wat beters kon komen na algehele vernietiging van het bestaande.

De invloed van het Plan van de Arbeid, mede door de constructieve kwantificering, is groot geweest. De beste weerslag daarvan vindt men in het toen reeds voorgestelde 'Planbureau' dat, na de oorlog gerealiseerd, Tinbergen als eerste directeur zou kennen.

Maar zover waren we toen nog niet. Tussen 1930 en 1940 volgden de publikaties van Tinbergen elkaar in snel tempo op; vele daarvan waren in het Engels gesteld — enkele in het Duits of Frans. Zij trokken zeer de aandacht en Tinbergen kreeg op grond daarvan het verzoek in Genève te gaan werken bij de Volkenbond. Het resultaat van zijn verblijf daar van 1936 tot 1938 is neergelegd in een groot werk, gepubliceerd in 1939, getiteld: 'Statistical Testing of Business-cycle theory', waarbij de methode die men 'multiple correlatie' noemt, wordt uiteengezet en daarna toegepast op de ontwikkeling der investeringen. De studie berust op een analyse van de situatie in de Verenigde Staten van 1919-1932 en wordt ook nu nog, al is het materiaal verouderd, telkens aangehaald om de zeer heldere uiteenzetting over de methode, die Tinbergen gebruikt. Deze analyse en deze beschrijving geven weer hoe in het Westerse, individuele en concernmatige produktieproces — het kapitalistische — de ene grootheid de andere beïnvloedt: het is een kwantitatieve schets van onderlinge samenhangen der voor de economie meest relevante factoren.

De oorlog kwam met zijn verschrikkingen. Tinbergen vertelde mij dat hij pas in 1944 begon te geloven dat de nationaal-socialisten de oorlog zouden verliezen, wat voor hem zonder twijfel de oorlog zwaarder heeft doen zijn.

Ook in deze oorlogstijd hadden wij contacten. Ik herinner me een gezamenlijke studie voor 'wederopbouw' over de vraag die uit

Londen gesteld was, hoe lang het zou duren, bij de vernielingen zoals die bekend waren op dat ogenblik, tot Nederland na de oorlog weer het produktiepeil van 1939 zou hebben bereikt. Ik weet niet waar die studie gebleven is, wel herinner ik mij het resultaat; wij verwachtten het herstel tot de vooroorlogse produktie in omstreeks vijf jaar. Dat dit ook uitkwam kan slechts voor een deel aan de analyse worden toegeschreven: een tegenvaller was dat in de laatste maanden van de oorlog nog heel wat produktiecapaciteit verloren ging, een meevaller dat de Marshall-hulp het proces van herstel kwam versnellen.

De naoorlogse tijd vond ons dus, zowel door het werk aan het Plan van de Arbeid als door de oorlogscontacten, niet onvoorbereid. Toen zeven weken na de wapenstilstand het kabinet Schermerhorn-Drees tot stand kwam, werd ik daarin minister van Handel en Nijverheid. Een van de eerste daden – binnen een week na de aanvaarding – was het richten van de vraag aan Tinbergen of hij bereid was directeur te worden van een op te richten Planbureau. Tinbergen accepteerde en een voor ons land en onze economie duidelijk vruchtbare periode brak aan. Het Centraal Economisch Plan als beleidsinstrument is niet meer weg te denken uit onze economie en uit onze economische politiek. Voor Tinbergen betekende deze periode het toepassen van het economisch denken dat hij steeds had gedoceed, het toepassen ook van vele formules die hij tevoren reeds had ontwikkeld.

Zo is er reeds in 1936 een preadvies van zijn hand voor de Ver. v.d. Staathuishoudkunde – Tinbergen schrijft vele preadviezen – waarin een ‘model’ van de nationale economie wordt ontwikkeld. Dat ‘model’ – een systeem van vergelijkingen met alle nationaal van betekenis zijnde economische grootheden – wordt in het Planbureau verder ontwikkeld en geperfectioneerd. Met succes. Nog onlangs publiceerde een Engelse econoom het resultaat van een studie waarbij verschillende ‘modellen’, welke toegepast worden voor nationale economieën, werden vergeleken, en hij kwam tot de conclusie dat het Nederlandse over het algemeen beter de werkelijkheid benaderde in zijn voorspellingen dan de overige. Hier is Tinbergen op zijn best: naast de diepgaande analyse, de voorspelling; hoe het in de volgende periode zal gaan. Hoe het zal gaan bij de ène en bij de àndere regeringspolitiek. En dan is aan de politici en aan de regeerders de keus . . .

Ook bij tussentijds noodzakelijk ingrijpen bewijst het Centraal Plan Bureau zijn diensten. In 1951 werd de Sociaal-Economische

Raad gewenst. Tinbergen en ik waren beiden lid en de samenwerking bijv. bij het tot stand komen van de noodzakelijke bestedingsbeperving in 1956 was perfect. Nadat de te volgen politiek kwantitatief was uitgewerkt en de gevolgen waren geschetst voor werknemers, werkgevers en de nationale economie, werd op de aangegeven basis overeenstemming bereikt in de SER. De regering nam het advies voor een groot deel over. Ik vermeld dit als voorbeeld van de invloed van Tinbergen op de directe economische politiek. Hij bewees in deze jaren dat de gebruikte methode niet enkel analytisch scherp was doordacht, maar dat zij ook praktisch was toe te passen.

Na 1955 richt Tinbergen zich weer naar de wetenschap. In 1956 verschijnt zijn boek 'Principles and Design', een werk dat vele herdrukken heeft beleefd en dat in vele talen is vertaald.

Het probleem der 'achtergebleven gebieden' pakt hem, socialist als hij is gebleven, en zowel theoretisch als praktisch (voorlichting van regeringen t.a.v. een te ontwikkelen planning in India, Egypte, Turkije) ontwikkelt hij een zeer grote mate van activiteit. In Rotterdam leidt hij velen op in de plan-economie der achtergebleven gebieden. Zijn 'leeropdracht' als professor luidt eensdeels ontwikkelingsprogrammering en dit betekent (daar dikwijls voldoende gegevens ontbreken) dat telkens nieuwe aan het probleem aangepaste methoden moeten worden ontwikkeld om toch tot een praktisch te hanteren resultaat te komen. De leeropdracht van Tinbergen luidt mede: economie van centraal geleide stelsels, d.w.z. de analyse van de economieën van de communistische staten. Deze toevoeging geeft uitdrukking aan de opvatting van Tinbergen, dat 'ergens' te zijner tijd de economische systematiek der Westerse en der communistische wereld elkaar zullen raken.

Het resultaat van dit alles is dat het denken en de kennis van Tinbergen de Westerse wereld, de achtergebleven gebieden en de communistische staten omvat. Dat een zo wereldomvattende economische kennis gepaard aan een fervente werkzaamheid en een ononderbroken stroom van publikaties erkenning heeft gevonden in het toekennen van de eerste Nobelprijs voor economie heeft Tinbergen, bij alle bescheidenheid die hem, een man met vele eredoctoraten, steeds is blijven kenmerken — toch plezier gedaan.

Maar, en hier is de socialist weer aan het woord, nog meer plezier zou het hem doen als de Socialistische Internationale nu, met Brandt en Wilson voorop, de ontwikkeling der economieën in de achtergebleven gebieden krachtig zou gaan bevorderen en het

overleg tussen de Westerse en de communistische wereld, waar 'zijn' econometrie als 'Bourgeois-wetenschap' werd gekarakteriseerd.

De Partij van de Arbeid heeft in de Socialistische Internationale steeds vooraan gestaan als het erom ging het probleem der 'derde' wereld en haar zoeken te bespreken.

Wij weten dat er een oplossing moet worden gevonden. Misschien kunnen wij — met Tinbergen als adviseur — in de Socialistische Internationale ook proberen van ons gezichtspunt uit, het 'hoe' aan te geven. De internationale erkenning die hem zo volkomen terecht ten deel is geworden, geeft zijn stem meer gewicht.

Ontwerpresolutie inkomens- en vermogensverdeling

Op 16 en 17 januari a.s. belegt de Partij van de Arbeid een congres waar onder andere de inkomens- en vermogensverdeling aan de orde komt. In dit nummer van S & D reageren Kamerleden van andere partijen op de ontwerpresolutie van het partijbestuur. U vindt deze resolutie hieronder.

Het congres van de Partij van de Arbeid is van oordeel

– dat de verdeling van vermogen en inkomen ontoelaatbaar ongelijk is;

– dat een grotere inkomensgelijkheid bevorderd dient te worden door een samenhangend geheel van maatregelen, dat niet alleen op de hoogte van de beschikbare inkomens gericht is, maar ook op verbetering van de toegang tot de bronnen waaruit inkomen wordt verkregen;

spreekt als zijn mening uit, dat de inkomensverschillen voor zover deze het gevolg zijn van ongelijke kansen op toegang tot verschillende beroepen, van ongelijk verdeelde economische macht en van ongelijkheid in vermogen kunnen worden bestreden door:

A. een bronnenbeleid, waarvan het meest urgent is:

1 het voeren van een *onderwijsbeleid*, dat uitgaat van het recht op gelijke ontplooiingsmogelijkheden voor allen, dat achterstanden, die door milieuverschillen zijn ontstaan, in snel tempo ongedaan maakt.

2 een *arbeidsmarktpolitiek* die de beweeglijkheid en de doorstroming van arbeid bevordert, die bij- en omscholing omvat en die structurele werkloosheid voorkomt door een actief regionaal beleid;

3 het invoeren van vormen van *spaarloon*, *vermogensaanwasdeling* en *investeringsloon* omdat vermogensvorming door bezitarmen en verhoging van de besparingen van groot belang zijn;

4 het brengen van *grond in handen van de gemeenschap* aan wie daardoor ook de waardeestijging toevalt;

5 het voortzetten van de *pachtprijsbeheersing*;

6 het blijven richten van het *agrarische en middenstandsbeleid* op ontwikkeling en sanering;

7 het tot stand komen van *overheidsdeelneming* van blijvende aard in ondernemingen met sterke marktposities, hoge winsten, snelle groei en/of werkende met overheidssteun. Deze deelneming dient van zodanige omvang te zijn dat aanzienlijke invloed op het bestuur verzekerd is;

geen afstoting van bestaande overheidsdeelneming in bedrijven; socialisatie van het verzekeringswezen;

8 het *onder controle brengen van grote machtsconcentraties* met de daaruit ontstane inkomens door middel van de mededingings- (waaronder kartel-) en consumentenpolitiek en door hervorming van de onderneming;

9 *verruiming* van de toegang tot de 'beschermde' vrije beroepen;

10 *internationale coördinatie* van een groot deel van de genoemde maatregelen om vlucht van inkomensbronnen te voorkomen en vooral een Europese inkomenspolitiek.

B. een inkomensbeleid, dat gericht is op alle soorten van inkomen en omvattende:

een loonbeleid,

1 waarbij de overheid tot taak heeft: het streven naar het uitbreiden van de werkingssfeer van de CAO's;

2 het bevorderen dat het wettelijke minimum loon en de minimum vakantietoeslag sneller stijgen dan het gemiddelde loon (en van tijd tot tijd structureel worden verhoogd,) terwijl dit loon voor mannen en vrouwen moet ingaan op 21-jarige leeftijd, een en ander totdat een rechtvaardige inkomensspreiding is bereikt;

3 het invoeren van de wettelijke verplichting dat de arbeidsvoorwaarden voor mannen en vrouwen gelijk zijn;

4 het voeren van een salarisbeleid voor ambtenaren dat gericht is op verkleining van de inkomensverschillen;

5 het invoeren van gelijke beloning voor beroeps- en dienstplichtige militairen in gelijke rang, rekening houdende met het aantal dienstjaren;

een prijsbeleid,

6 dat ongemotiveerde prijsstijgingen weet te voorkomen;

een belastingbeleid, omvattende:

7 een aanzienlijke verhoging van *successie- en schenkingsrechten*;

8 de invoering van een *progressief tarief* in de vermogensbelasting;

9 invoering ener belasting op *gerealiseerde vermogenswinsten*;

10 de verhoging van de *belastingvrije voet* tot het niveau van de hieronder genoemde uitkeringen van de sociale verzekering;

11 een straffer hanteren van de belastingbepalingen om ontwijken van betalingen tegen te gaan;

een sociaal beleid, omvattende:

12 de invoering van een arbeidsongeschiktheidsverzekering voor niet-loontrekkenden en van een voorziening voor degenen die van hun geboorte af gehandicapt zijn;

13 het verhogen van de uitkeringen ingevolge de Ziektewet, de Wet Arbeidsongeschiktheid, de Werkloosheidswet en de Wet Werkloosheidsvoorziening ten minste tot aan het peil van het beschikbare minimumloon, rekening houdende met de mate van arbeidsongeschiktheid en met de vroegere werktijd;

14 het welvaartvast maken van de pensioenen, waarbij een minimum (90 pct. van het netto minimum loon) en een maximum (70 pct. van het laatstgenoten salaris) moet worden vastgesteld voor de aanspraken uit de AOW en de aanvullende pensioenvoorziening tezamen.

dr. G. M. J. Veldkamp

Bredere resolutie nodig

1. Wanneer men iemand die geen lid van de Partij van de Arbeid is, vraagt commentaar te geven — uiteraard vanuit de gezichtshoek van de in zijn eigen partij levende opvattingen — op het voorstel van het partijbestuur van de Partij van de Arbeid inzake de ontwerp-resolutie inkomens- en vermogensverdeling, plaatst men hem wel voor een aantal problemen. Immers, het partijbestuur van de PvdA schrijft in de begeleidende discussiepunten bij de ontwerp-resolutie dat uit de stroom van wijzigingsvoorstellen en de aangeboden vervangende resoluties op het congres in maart wel is gebleken dat niet iedereen in de partij gelijk denkt over de wijze waarop tot een betere inkomens- en vermogenverdeling gekomen moet worden. Welnu, geldt voor de PvdA dat niet iedereen in de partij op dezelfde wijze denkt over de manier waarop tot een betere inkomens- en vermogensverdeling gekomen moet worden, dit geldt ook voor de meeste andere politieke partijen in ons land en in ieder geval eveneens voor mijn eigen partij. Staat dus aan de ene kant niet vast of de ontwerp-resolutie reeds de mening binnen de PvdA weergeeft, aan de andere kant wil dit natuurlijk niet zeggen dat mijn mening over de ontwerp-resolutie ook die zou zijn van ieder ander binnen mijn partij.

Wanneer ik onder dat voorbehoud enkele kanttekeningen bij de ontwerp-resolutie maak, dan zou ik deze willen splitsen in enkele kanttekeningen van algemene aard en enkele kanttekeningen bij een aantal specifieke punten.

2. Mijn eerste opmerking van algemene aard heeft betrekking op de systematiek van de ontwerp-resolutie. Zij maakt naar mijn mening terecht onderscheid tussen een *bronnenbeleid*, gericht op verbetering van de toegang tot de bronnen waaruit het inkomen wordt verkregen en een *inkomensbeleid*, dat — als ik het goed begrepen heb — gericht is op de hoogte en spreiding van het inkomen. Ik ben echter het spoor bijster geraakt naar welk criterium de onderscheidene vormen van beleid onder de rubriek bronnenbeleid dan wel onder de rubriek inkomensbeleid worden ge-

bracht. Ik lees b.v. bij het bronnenbeleid, dat de pachtprijsbeheersing moet worden voortgezet en bij het inkomensbeleid, dat een prijsbeleid moet worden gevoerd, dat ongemotiveerde prijsstijgingen weet te voorkomen; ik tref het spaarloon aan bij het bronnenbeleid, terwijl het m.i. in tegenstelling tot vermogensaandeling en investeringsloon bij het loonbeleid thuishoort en daarmee onder de rubriek inkomensbeleid. Het lijkt mij nodig, dat de ontwerp-resolutie — en niet alleen vanwege de twee genoemde voorbeelden — in dit opzicht wordt herzien, ten einde de twee beleids-categorieën meer duidelijk onderscheiden te presenteren.

Overigens lijkt mij deze moeilijkheid gemakkelijk te overkomen. Iets anders ligt dit met betrekking tot een tweede opmerking van algemene aard die ik zou willen maken. Voor een meer rechtvaardige inkomens- en vermogensverdeling is n.l. niet alleen van belang een verbetering van de toegang tot de bronnen waaruit inkomen wordt verkregen, en een inkomensbeleid gericht op hoogte en spreiding van inkomen, — doch evenzeer een beleid gericht op de *inkomensvorming* zelf. Het is voor de inkomens- en vermogensverdeling toch van het allergrootste belang dat het nationaal inkomen zo optimaal mogelijk groeit en men kan zich afvragen of in ons sociaal, economisch en financieel beleid voldoende prikkels zijn ingebouwd om daartoe te komen. Natuurlijk kunnen wij stellen dat iedere burger tegenover het hem toekomende recht op arbeid naar vermogen moet werken om de optimale produktieve bijdrage te leveren, maar het is beslist niet zo dat iedereen daar lust toe heeft wanneer dat niet aantrekkelijk wordt gemaakt. In het bedrijfsleven heeft men dat op tal van wijzen gepoogd te doen in het kader van loonstelsels, maar het vraagstuk is — dunkt mij — ook een vraagstuk voor het overheidsbeleid en daarmee moet men dan wel rekening houden als men de desiderata voor het bronnenbeleid en het inkomensbeleid formuleert.

Ik noem weer slechts enkele punten: de fiscale behandeling van het inkomen van de gehuwde vrouw maakt het werken van de gehuwde vrouw niet aantrekkelijk; de fiscale behandeling van het inkomen uit overwerk, nevenarbeid e.d. maakt het verrichten van die arbeid evenmin aantrekkelijk; het bepleiten van vermogensvorming voor iedereen doet vreemd aan als tegelijk een aanzienlijke verhoging van successierechten en schenkingsrechten wordt bepleit. Ondernemen gaat gepaard met belangrijke risico's voor de ondernemer en naar wij geleerd hebben ook voor de sa-

menleving als geheel; wordt dat ondernemen in de directe en indirecte inkomenssfeer niet aantrekkelijk gemaakt, dan zullen individuele ondernemers weinig geneigd zijn risico's te aanvaarden en worden automatisch de risico's voor de samenleving als geheel groter.

Mijn derde algemene opmerking sluit enigszins aan bij de vorige. Sommige desiderata in de ontwerp-resolutie zijn vrij nauwkeurig gekwantificeerd, zoals de uitspraak dat het minimum van een aantal sociale uitkeringen moet worden opgetrokken en dat een pensioen gerealiseerd moet worden van 70 pct. van het laatste salaris; bij andere punten kan men een vermoeden hebben omtrent de kwantitatieve betekenis, zoals bij het punt van de arbeidsongeschiktheidsverzekering voor niet-loontrekkenden. Bij tal van andere punten zoals b.v. die welke betrekking hebben op het onderwijsbeleid, het spaarloon, de vermogenaanwasdeling en het investeringsloon, tast men omtrent de kwantitatieve aspecten in het duister. Ik meen dat — gelet op de vele concurrerende belangen in ons staatsbestel — kwantificering, prioriteitsafweging en programmering noodzakelijk zijn. De kiezer, die van zijn partij steeds duidelijkheid verwacht, wil weten waar hij b.v. in de komende vier jaren met betrekking tot baten, maar ook met betrekking tot lasten, aan toe is. Daarom schiet de ontwerp-resolutie tekort als zij ons niet wijzer maakt omtrent de mate waarin er sprake is van een realiseerbaar, aan prioriteitsafweging gebonden urgentieprogramma.

3. Het is uiteraard binnen de beperkte mij toegemeten ruimte niet mogelijk een indringende bespreking te geven van alle punten. Met betrekking tot een aantal ervan heeft die bespreking ook geen enkele zin. Dit betreft in de eerste plaats de punten die zeer onduidelijk zijn. Onder het inkomensbeleid lees ik dat een loonbeleid moet worden gevoerd, waarbij de overheid tot taak heeft te streven naar het uitbreiden van de werkings sfeer der collectieve arbeidsovereenkomsten. Ik begrijp van deze tirade helemaal niets. Ik kan er dus ook geen commentaar op geven. Maar als *ik* er helemaal niets van begrijp, hoe moet dan de gewone burger — die van loonbeleid waarschijnlijk nog iets minder weet — er dan iets van begrijpen?

Ik noem in de tweede plaats de punten die helemaal nietszeggend zijn. Natuurlijk weet ik wel dat alle politieke partijen — en ook de mijne — zich bij herhaling schuldig hebben gemaakt en misschien nóg schuldig maken aan het opnemen van nietszeggen-

de tirades. De kiezer wordt daar echter volstrekt niets wijzer van. Ik noem b.v. uit de ontwerpresolutie onder het bronnenbeleid de noodzaak van het blijven richten van het agrarisch en het middenstandsbeleid op ontwikkeling en sanering; alsmede onder het inkomensbeleid de uitspraak dat het noodzakelijk is de belastingbepalingen straffer te hanteren om ontduiken van betalingen tegen te gaan. Dergelijke uitspraken lenen zich niet voor commentaar.

In de derde plaats noem ik punten die te weinig politiek gespecificeerd zijn en daardoor weinig ruimte voor discussie laten. Juist punten die politiek-hete hangijzers kunnen worden, moeten niet in het vage worden gelaten, maar zo duidelijk mogelijk politiek worden gespecificeerd. Ik denk hier met name aan de uitspraak die betreft de overheidsinvloed op de bedrijven en die met betrekking tot het grondbeleid. Met betrekking tot de omvang en aard van de overheidsdeelneming in ondernemingen is de uitspraak onder het bronnenbeleid beslist te weinig gespecificeerd. De reden daarvan wordt onmiddellijk duidelijk wanneer men leest wat het partijbestuur schrijft bij het vierde discussiepunt. Het partijbestuur vraagt zich daarbij n.l. af of de tekst over de deelneming van de overheid in bedrijven verzacht, verscherpt, gewijzigd, bekort of aangevuld moet worden. Het merkt daarbij op dat het wetenschappelijk onderzoek naar argumenten pro en contra nog niet zover is gevorderd dat stellige uitspraken mogelijk zijn, hetgeen het moeilijk maakt de politieke wensen op dit punt al te sterk te specificeren. De enige duidelijke uitspraken die worden gedaan betreffen het niet afstoten van bestaande overheidsdeelneming in bedrijven en de wens tot socialisatie van het verzekeringswezen.

Wat het eerste punt betreft merk ik op dat het afstoten toch afhankelijk moet worden gesteld van de vraag of in bepaalde bedrijven nog een overheidstaak blijft bestaan; wat het tweede punt betreft merk ik op dat ik reeds jaren geleden het pleidooi van de PvdA voor socialisatie van het verzekeringswezen een vergissing heb genoemd. Misbruik in het verzekeringswezen moet altijd kunnen worden opgelost door wettelijke regeling van verzekeringsvoorwaarden en toezicht op het verzekeringswezen. Ook het punt van het grondbeleid is voor politieke discussie te vaag geformuleerd. Maar ook dat begrijpt men weer, wanneer men leest dat de partij de vraag stelt of de eis ten aanzien van de grondpolitiek wel juist is geformuleerd, waarbij zij zich dan afvraagt of al-

le grond in gemeenschapshanden moet komen of slechts het gedeelte dat sterk in waarde stijgt etc.

Als ik nu een keuze maak uit de punten waar ik nog graag iets over zou willen zeggen, zou ik er drie willen nemen. Het eerste is ook het eerste punt van het bronnenbeleid, waarin gezegd wordt dat een onderwijsbeleid gevoerd moet worden dat uitgaat van het recht op gelijke ontplooiingsmogelijkheden voor allen en dat achterstanden die door milieuverschillen zijn ontstaan, in snel tempo ongedaan maakt.

Ik vind dit punt van primordiaal belang; het is mij uit het hart gegrepen. Ik teken er bij aan dat wij goed moeten weten wat wij bedoelen. Ik heb n.l. de overtuiging dat wij in de achter ons liggende jaren met betrekking tot het onderwijsbeleid een belangrijke lacune hebben laten ontstaan. Weliswaar hebben wij in het verleden tal van mogelijkheden geschapen om jonge begaafde mensen die van huis uit niet de benodigde middelen hadden om zich op het stuk van het onderwijs verder te ontplooien, daartoe de nodige mogelijkheden te geven.

Wij hebben daarbij echter uit het oog verloren dat er een belangrijke categorie jonge mensen is, die van deze kansen nimmer gebruik hebben kunnen maken omdat in het gezin waaruit zij voortkwamen, het loon dat zij door arbeid konden verdienen, niet kon worden gemist. Ik meen dat een onderwijsbeleid als in de ontwerp-resolutie wordt voorgestaan, alleen kan slagen indien het gepaard gaat met een inkomensbeleid dat er op gericht is in gevallen waarin iemand de nodige begaafdheden bezit om een bepaald onderwijs te volgen, maar dat niet kan doen omdat zijn inkomen in het gezin niet gemist kan worden, hem op overeenkomstige wijze voor een soort kostwinnersbijslag in aanmerking te laten komen als dat het geval is in de militaire dienst. Natuurlijk zit daar meer aan vast dan ik met deze enkele woorden kan zeggen, maar dit punt verdient naar mijn mening alle aandacht, omdat het een barrière voor vele jonge mensen betreft.

Mijn tweede opmerking betreft eveneens het tweede punt van het bronnenbeleid, waarin wordt gepleit voor een arbeidsmarktpolitiek die de beweeglijkheid en de doorstroming van arbeid bevordert, die bij- en omscholing bevat en die structurele werkloosheid voorkomt door een actief regionaal beleid. In de eerste plaats zou ik erop willen wijzen dat naar mijn mening het beklemtone van een actief regionaal beleid een verouderde zaak is. Natuurlijk moeten hier en daar bepaalde gebieden worden gesti-

muleerd, maar het probleem waar wij op het ogenblik mee te kampen hebben, is vooral het structuurprobleem van onze industrie en van verschillende bedrijfstakken daarvan. Er moet een systematisch beleid komen voor de herstructurering van bedrijfstakken en door dit te veel te koppelen aan bepaalde regio's dreigen achterstanden te ontstaan, die zowel uit een oogpunt van economische structuur als uit een oogpunt van werkgelegenheid ontoelaatbaar zijn. Wat ik mis in de ontwerp-resolutie is een pleidooi voor integratie van inkomensbeleid bij werkloosheid en een werkgelegenheidsbeleid; of wil men het nog anders zeggen: van inkomensbeleid bij werkloosheid en beleid met betrekking tot economische structuur en beroepsmobiliteit. Ik pleitte reeds bij herhaling voor het mobiel maken van de middelen van het Algemeen Werkloosheidsfonds voor verbetering van de economische structuur en voor het opbouwen van een sociale infrastructuur waardoor beroepsmobiliteit kan worden bevorderd.

Mijn derde opmerking betreft de sociale zekerheid. Ik vind de formulering waarbij gepleit wordt voor de invoering van een arbeidsongeschiktheidsverzekering voor niet-loontrekkenden en van een voorziening voor degenen die van hun geboorte af gehandicapt zijn, getuigen van een tweeslachtigheid die naar mijn mening niet past in een socialistisch perspectief. Afgescheiden van het feit dat het naar mijn mening helemaal niet mogelijk is technisch een goed werkende arbeidsongeschiktheidsverzekering voor zelfstandigen alléén te verwezenlijken, meen ik dat het apart stellen van degenen die van hun geboorte af gehandicapt zijn, in onze samenleving een ontoelaatbare discriminatie is. Met de invoering van de arbeidsongeschiktheidsverzekering voor loontrekkenden hebben wij gebroken met het beginsel dat het van betekenis zou moeten zijn uit welke oorzaak een werknemer arbeidsongeschikt zou zijn geworden. Dat was een eerste stap. Willen wij de sociale emancipatie op dit stuk tot het einde voortzetten, dan zullen wij moeten erkennen dat het voor het recht op sociale zekerheid bij arbeidsongeschiktheid totaal onverschillig is door welke oorzaak een mens arbeidsongeschikt is. Het doet er naar mijn mening niet toe of men arbeidsongeschikt geboren is of dat men arbeidsongeschikt wordt tijdens zijn jeugd; of men arbeidsongeschikt wordt terwijl men als gehuwde vrouw in het huishouden werkt of dat men arbeidsongeschikt wordt wanneer men hetzij als loontrekkende hetzij als zelfstandige aan het arbeidsproces deelneemt. In aansluiting hieraan mis ik pijnlijk in de ontwerp-resolutie een pleidooi om onze stelsels van geneeskundige verzorging

zodanig in elkaar te integreren dat daaraan een billijke financieringsgrondslag, die voor iedereen op gelijke wijze met zijn draagkracht rekening houdt, kan worden gegeven. Het heeft mij meer in het algemeen verwonderd dat de ontwerp-resolutie over de financiering van de sociale verzekering en het draagkrachtelelement daarbij niets zegt.

4. Ik wil mijn kanttekeningen graag beëindigen met op te merken, dat ik bijzonder grote waardering heb voor de uitnodiging van S & D om niet-partijgenoten een oordeel te vragen over deze ontwerp-resolutie. Wij zouden in Nederland al veel verder komen wanneer dit voorbeeld door andere partijen gevolgd zou worden. Immers, wij krijgen dan de kans reeds vóór de verkiezingen met elkaar te discussiëren over concrete programmapunten. Dat verscherpt de duidelijkheid in stellingname voor de kiezers. En dit laatste is in het belang van de democratie.

dr. F. L. G. Slooff

In verregaande mate eens

I. Inleiding

Voor ieder die op de hoogte is van de huidige inkomens- en vermogensverhoudingen en weet wat voor een redelijke behoeftebevrediging is vereist, zou de uitspraak dat de huidige ongelijkheid ontoelaatbaar is, vanzelfsprekend moeten zijn. De praktijk toont echter hoe velen kennelijk nog volkomen blind zijn voor een onbevredigende situatie bij anderen. Het is derhalve goed dat de ontwerpresolutie dit niet alleen nog eens duidelijk stelt, maar ook begaanbare wegen schetst om daar verbetering in te brengen. De term 'schetst' is hierbij welbewust gebruikt, want het blijft veelal – en naar mijn persoonlijke smaak te veel – bij vrij vage aanduidingen, zonder dat concrete, gekwantificeerde wensen naar voren komen.

De resolutie duidt twee hoofdwegen aan om tot meer verantwoorde inkomensverdeling te komen: het bronnenbeleid en het inkomensbeleid. Dit sluit aan op de indeling van het rapport '*Inkomensverdeling*' uit begin 1969 van de Wiardi Beckman Stichting, waarvan ik verder aanneem, dat het beschouwd mag worden als een onderbouwing van de – uiteraard – vrij beknopt gehouden punten uit de te behandelen ontwerpresolutie.¹

II. Het bronnenbeleid

1. Als eerste punt is terecht een onderwijsbeleid genoemd, dat voor iedereen zoveel mogelijk gelijke ontplooiingskansen moet bieden. Ik vraag mij af of hierbij – in navolging van de WBS – niet moet worden onderstreept, dat hiertoe in de eerste plaats een verbetering van het basisonderwijs behoort. Ik denk dan in het bijzonder aan het wegnemen van de achterstand die kinderen uit lagere milieus al hebben door hun geringere woordenschat en de

¹ Als ik verder korthedshalve over de WBS spreek, is daar dus mede bedoeld het rapport *Inkomensverdeling* van de Wiardi Beckman Stichting. Met de resolutie is bedoeld de Ontwerpresolutie van het partijbestuur van de PvdA over inkomens- en vermogensverdeling.

veelal geringere belangstelling thuis voor hun opleiding. Voorts zouden nog het studieloon — en de terugbetaling daarvan zolang 'studie' tot een aanzienlijk hoger inkomen later leidt — vermeld kunnen worden.

2. De beweeglijkheid van de arbeid zou nog verhoogd kunnen worden door op de lagere technische scholen meer aandacht aan algemene ontwikkeling te besteden en de leerlingen een veelzijdiger vakopleiding te geven; zoals onder meer is bepleit in het interim-rapport van de Werkgroep Vakopleiding Bouwberoepen².

3. Bijzonder verheugt het mij, dat de PvdA ook duidelijk pleit voor vermogensaanwasdeling, investeringsloon en spaarloon.

Een goed opgezette vermogensaanwasdeling opent immers niet alleen de mogelijkheid tot een bredere vermogensspreiding, maar maakt het tevens mogelijk het aandeel van de werknemers in het nationale inkomen te vergroten zonder dat dit tot verstoringen in het economisch evenwicht behoeft te leiden. Hierbij verandert immers niets in de verdeling van het nationale inkomen over consumptie en besparingen. De werknemers gaan alleen andere spaarders vervangen. Zij krijgen, naast inkomen voor consumptieve besteding, inkomen voor belegging.

Door de benutting van het spaarloon als economisch instrument valt te bereiken dat wanneer in de toekomst weer eens uit conjuncturele of andere overwegingen een beperking van de consumptie is vereist, dit niet tot een achteruitgang van het werknemersaandeel in het nationale inkomen ten voordele van de winsttrekkers behoeft te leiden.

4. De stelling omtrent 'het brengen van *grond in handen van de gemeenschap*' is te algemeen gehouden om mij daar zonder meer achter te kunnen stellen. Wanneer ik hier evenwel het WBS-rapport op nasla en daar vooral een pleidooi vind voor het tegengaan van het ten gunste van particulieren komen van waardeestijgingen van de grond dankzij de bevolkingsgroei en de bestemmingsplannen van de overheid, dan voel ik mij al meer thuis. Zou er echter toch niet beter voor kunnen worden gepleit dat de overheid bij onteigening niet meer dan de gebruikswaarde van de grond vóór de desbetreffende plannen bekend waren, mag betalen en dat de door de over-

² Zie Eerste en Tweede Interim-advies van de Werkgroep Vakopleiding Bouwberoepen, Den Haag 1969.

heid (vooral gemeenten) verworven grond in de toekomst niet meer voor bebouwing wordt verkocht, maar in erfpacht gegeven, liefst met een indexatie, welke in de toekomst een stijgende erfpacht mogelijk maakt, hetzij bij inflatie, hetzij ingevolge de waarde-stijging van overeenkomstige grond?

Zo'n politiek vergt van de overheid uiteraard meer financierings-middelen dan een spoedig weer afstoten van bouwrijpe grond, doch dit geldt voor elk in handen van de gemeenschap brengen van goederen. De eigenaars zouden — tenzij zij herbeleggen in onroerend goed — eventueel met pas geleidelijk verhandelbare obligaties betaald kunnen worden.

5. In het licht van de grote vraag naar landbouwgrond (bij het huidige beleid!) zal aan pachtprijsbeheersing voorlopig inderdaad nog niet goed zijn te ontkomen. Daarbij dient echter wel gestreefd te worden naar pachtprizen, die de eigenaars een redelijk exploitatie-overschot laten.

6. Het beleid ten aanzien van landbouw en middenstand behoort vooral gericht te worden op het overhouden van levensvatbare bedrijven. Dit mede om te hoge prijzen in de landbouw en het kleinbedrijf te voorkomen. Bij saneringsnoodzaak valt aan inkomstenstoelagen de voorkeur te geven boven prijssubsidies. Voor zover subsidie wordt gegeven, dient deze sociaal geïnduceerd te zijn. Dit zou vooral in de landbouw (maar EEG!) tot veel minder subsidie kunnen leiden.

7. Tegen de paragraaf omtrent de *overheidsdeelneming* in ondernemingen zijn, naar mijn mening, wel enige bezwaren in te brengen. Tegen te hoge winsten voor een gehele bedrijfstak kan mijns inziens beter worden opgetreden via een voldoende waterdichte prijsmelding en -controle dan door overneming van bedrijven door de overheid. Te hoge individuele winsten zijn ook nog af te romen door in de vennootschapsbelasting een progressie in te voeren op grond van de winst per afgezette eenheid. Voorts kan door winstdeling — of liever nog vermogensaanwasdeling — een gedeelte aan de werknemers ten goede komen, als extra winst inderdaad te danken is aan bijzondere prestaties binnen een bepaalde produktiegemeenschap.

Ik zie er geen bezwaar in dat met overheidsgeld op de been geholpen ondernemingen, wanneer deze goed renderend zijn geworden, geleidelijk in grotere mate *tegen een uiteraard aanzienlijk*

hogere prijs voor de aandelen (de zo goed mogelijk benaderde intrinsieke waarde op het moment van afstoten) dan bij de oprichting, aan particuliere beleggers worden overgedragen; voor zover de betrokken ondernemingen tenminste niet een zodanige positie innemen, dat zij uit overwegingen van algemeen belang gemeenschapsbezit moeten blijven. De overheid kan dan immers de koerswinst incasseren en met de vrijgekomen gelden weer andere industrieën stimuleren. Het lijkt mij dat in het onderhavige punt ook wel wat gemakkelijk is voorbijgegaan aan de financieringsproblemen voor de overheid bij het in bezit nemen en houden van een omvangrijk gedeelte van het produktie-apparaat.

Mede om te grote machtsconcentratie in kleine kring te voorkomen, lijkt mij een geleidelijke 'socialisering' van het bedrijfsleven in handen van de werkers, via vermogensaanwasdeling e.d., veel verkieselijker dan het nationaliseren in staatsbezit.

Voor het in gemeenschapshanden laten overgaan van het *levensverzekeringswezen* met zijn typisch sociaal arbeidsterrein (oude-dagsvoorziening e.d.), kan ik begrip opbrengen, zeker als ik denk aan de povere wijze, waarop in het algemeen in het jongste verleden de rentewinst is doorgegeven aan de verzekerden en aan de wijze waarop deze instellingen vele kleine spaarders brengen tot een zeer onvoordelige vermogensvorming.

Ik kan ook instemmen met het verlangen medefinanciering door de overheid van ondernemingen, met voldoende overheidsinspraak gepaard te laten gaan (Verolme!).

8. Bij het onder controle brengen van grote machtsconcentraties ware nog te denken aan vermogensaanwasdeling met inschakeling van een sociale beleggingsgemeenschap.

9. De paragraaf betreffende het verruimen van de toegang tot de 'beschermde' vrije beroepen, vereist mijns inziens wel enige verduidelijking. Uit het WBS-rapport leid ik af dat hierbij niet alleen is gedacht aan benoemingen door de overheid (b.v. notarissen), maar ook aan medici e.a.; mijns inziens terecht. Vooral onder de medische specialisten vindt men immers schromelijk overdreven inkomens, die zij door hun monopoliepositie en bij gebrek aan voldoende ingrijpen door de overheid weten te handhaven.

10. Het pleidooi voor een Europese inkomenspolitiek onderschrijf ik gaarne. Een klein land als Nederland is nu eenmaal niet in staat als eenling een vooruitstrevend inkomensbeleid te voeren. Jammer

genoeg zijn er nog niet zoveel aanduidingen voor een ware sociale gerichtheid bij de regeringen van al onze EEG-partners.

III. *Het inkomensbeleid*

1. *Het loonbeleid*

Er dient inderdaad een beleid te komen, dat zich tot alle lonen en *andere inkomens* uitstrekt en dat zich niet beperkt tot de c.a.o.'s voor de in het algemeen lagere inkomens. Dit punt met name mocht echter wel wat concreter gesteld zijn. Waarom noemt men voor het minimumloon niet een streefcijfer, b.v. *f* 10.000 per jaar of 1/10.000.000 van het nationale inkomen. Hiervoor is op grond van de redelijke behoeften toch wel een vrij hard bedrag op tafel te brengen³.

Het voeren van een nivelleringspolitiek *uitsluitend* ten aanzien van ambtenaren is niet houdbaar. Er bestaat al een zodanig verschil tussen de inkomens van hogere ambtenaren en die van topfunctionarissen in het bedrijfsleven⁴, dat het de overheid onmogelijk is een aantal vacatures op hoog niveau door kundige werkers te laten vervullen. Voor nivellering zouden eerder de hoge inkomens – b.v. boven *f* 50.000 of meer algemeen vijf maal het minimum-inkomen – in het bedrijfsleven in aanmerking komen. Laat de PvdA duidelijk een algemeen maximum als streefcijfer naar voren brengen, al zal dit moeilijker realiseerbaar zijn dan een minimum. Als wij de minimuminkomens willen verhogen, dan kan dit, afgezien van een extra opvoeren van de produktiviteit (b.v. dank zij de ruimere invoering van winstdeling door de werknemers), zelfs niet anders dan ten koste van andere inkomensstrekkers gaan, zelfs al zouden wij dit – mede met het oog op het buitenland – maar heel geleidelijk gaan doen door van de toeneming van het nationale inkomen voorlopig een groter percentage aan de lagere inkomensstrekkers toe te kennen.

2. *Het prijsbeleid*

Waarom wordt niet in het kort aangegeven hoe men ongemotiveerde prijsstijgingen wil voorkomen, welke mate van prijsbeheer-

³ Vgl.: F. L. G. Slooff, 'Vermogensaanwasdeling', hfdst. II, Alphen a.d. Rijn 1969 en 'Een op de toekomst gericht inkomens- en vermogensbeleid', Politiek, juli-aug. 1969.

⁴ Zie de enquêtes hieromtrent van de Federatie Organisaties Intellectuele Beroepen en van de Vereniging van Delftse Ingenieurs.

sing men wenst? Hierbij dient dan bedacht te worden, dat de grote zondaars zich meer binnen het distributie-apparaat dan bij de industrie bevinden en dat, naast beperking van overbodige reclame plus 'service' en het werkelijk tegengaan van verticale prijsbinding, een grondige sanering van de veelal ondoelmatig in te kleine eenheden werkende en daardoor een te grote winstmarge per afgezette eenheid vereisend detailhandel, het meest kan bijdragen tot prijsverlaging.

3. *Het belastingbeleid*

De voorgestelde aanzienlijke verhoging (hoeveel?) van de successie-rechten zou ik zonder uitzondering willen laten gelden voor de zijlinies, doch in de rechte linie alleen voor grotere vermogens, b.v. pas boven f 100.000. Daarnaast zou ik de vrijstelling aan de voet bij vererving in de rechte lijn zelfs willen laten vergroten, ten einde niet in strijd te komen met de, ook door de PvdA, voorgestane vermogensspreiding. Voorts zou nog een derde progressie kunnen worden ingevoerd bij de successierechten, een progressie afhankelijk van de financiële positie van de erfgenamen.

Bij het voorstel voor een progressief tarief in de vermogensbelasting zou ik toch wel willen aanbevelen hierbij enerzijds aan te geven tot welke bedragen men vermogens voor de verschillende categorieën personen (ongehuwden, gehuwden etc.) wil vrijstellen en anderzijds duidelijk de gewenste verhoging te vermelden, b.v. een tarief geleidelijk oplopend tot 1,2% voor vermogensbestanddelen boven f 500.000. Een belasting op gerealiseerde vermogenswinsten in de onroerend goedsfeer, bij verkoop binnen een bepaalde termijn, komt mij wel verdedigbaar voor. Voor andere vermogenswinsten (b.v. op roerend goed, effecten e.d.) lijkt zo'n belasting weinig zinvol. De fiscus zal dan immers ook een mogelijkheid tot verliescompensatie dienen te scheppen, die naast de gewoonlijk zo gemakkelijke ontduiking van vermogenswinst, de vraag doet rijzen of er voor de fiscus, na administratie en controle, nog baten zullen restereren.

Een verhoging van de belastingvrije voet voor de loon- en inkomstenbelasting⁵ onderschrijf ik gaarne evenals de eis tot strafverhogen van de belastingbepalingen.

Ten einde een ondoelmatig besteden van de inkomens tegen te gaan, zou nog een belasting op de reclame kunnen worden overwogen. Dit zou ook in die zin kunnen geschieden, dat reclame-

⁵ In de resolutie is de belastingvorm nog niet aangeduid.

kosten niet meer — of niet meer geheel — als kosten worden erkend voor de inkomsten- of vennootschapsbelasting.

Tenslotte zou gepleit kunnen worden voor een centraler stellen van het profijtbeginsel in het belasting- en retributiestelsel.

4. *Het sociale beleid*

Dit heeft in zo grote mate mijn instemming dat ik hierbij slechts een enkele kanttekening wil plaatsen. Ik vraag mij af of het niet een beetje te ver gaat om de uitkeringen ingevolge de sociale verzekeringswetten voor werknemers op te trekken tot aan het peil van 'het beschikbare minimumloon'. In het licht van het huidige minimumloon lijkt dit nog wel verantwoord, doch dat zal mijns inziens niet meer het geval zijn als het minimumloon voldoende hoog wordt om de redelijke behoeften voor een ongeschoold echtpaar te kunnen vervullen. Dan zou ik — daar er voor de niet-werkenden toch minder uitgaven zijn voor o.m. voeding, kleding en vervoerskosten en om misbruik tegen te gaan — niet hoger willen gaan dan b.v. 90%.

Op eenzelfde wijze zou ik de AOW en de andere pensioenvoorzorgen willen beoordelen, waarbij ik mij dan afvraag of 70% van het *laatst genoten salaris* altijd een redelijk maximum is; b.v. ook voor de directeur met een inkomen van f 200.000 per jaar?

IV. *Conclusies*

Uit mijn kanttekeningen heeft de lezer kunnen begrijpen dat ik het in verregaande mate eens ben met de resolutie. Ik zou alleen enkele detailwijzigingen en, in een aantal gevallen, een meer concrete, gekwantificeerde tekst willen aanbevelen, ook al is dit thans in partijprogramma's helaas nog niet gebruikelijk. Maar er is niet voor niets aan alle zijden een roep om meer duidelijkheid. Ik heb met deze kanttekeningen vooral gepoogd ook de PvdA behulpzaam te zijn bij het opstellen van een meer concreet program. Ik meende evenwel, dat het niet op mijn weg lag om met verder uitgewerkte tekstvoorstellen te komen.

Als ik nu tot slot de ontwerp-resolutie inkomens- en vermogensverdeling van de PvdA naast het rapport 'Rechtvaardiger inkomens- en vermogensverdeling' van de 'Groep van Achttien' uit de ARP, de CHU en de KVP leg, dan blijkt tussen beide een grote mate van overeenkomst te bestaan, zo'n overeenstemming dat er geen enkele reden is elkaar te blijven verguizen. Het is te hopen dat er, als de PvdA en de drie partijen achter de 'Groep van Achttien' tot een verdere concretisering van hun programma's komen, nog een

veel grotere overeenstemming zal ontstaan, zodat het voor de constructieve krachten in de PvdA mogelijk zal zijn met achter de vernieuwde programma's van de drie confessionele partijen staande progressieve personen tot een regering te komen.

Het moet voor de realisten in de PvdA toch ook duidelijk zijn, dat hier voorlopig *dé* mogelijkheid ligt voor het meest progressieve bewind hier te lande, dat op een meerderheid in het parlement mag rekenen.

Voor de realisten in de drie confessionele partijen moge dit een aansporing zijn alsnog èn tot een duidelijk concreet en voldoende gekwantificeerde vooruitstrevend program te komen èn personen naar voren te schuiven in wier handen de uitvoering van dit program veilig mag worden geacht. Voor hen is dit misschien de laatste kans om aan een langzaam afsterven van hun partij te ontkomen.

drs. B. Goudzwaard

Doelstelling en instrumenten

De ontwerp-resolutie welke door het bestuur van de PvdA op de tafels van haar congresleden is gelegd, is een gekruid stuk. Het aantal nieuwe elementen die ze bevat, is beperkt (wat bij een onderwerp als dit haast niet te vermijden is); niettemin is de inhoud bepaald niet alledaags te noemen. Wanneer men deze ontwerp-resolutie legt naast het rapport, dat 'de 18' over de inkomens- en vermogensverdeling hebben gepubliceerd, is op diverse punten een duidelijke overeenkomst aan te wijzen. Er zijn echter ook verschillen; en die verschillen stammen voor een belangrijk deel uit de andersoortige aanpak, welke in beide stukken wordt gevolgd. Het ligt voor de hand daar iets over op te merken.

De dragende gedachte van 't stuk van 'de 18' is dat ten aanzien van de verbetering van de scheve inkomens- en vermogensverhoudingen in ons land, overheid en bedrijfsleven elk een eigen verantwoordelijkheid bezitten. De overheid dient die eigen verantwoordelijkheid van de partners in het bedrijfsleven niet uit te rangeren, maar juist te ondersteunen. Dit houdt in dat de overheid principieel niet de bevoegdheid toekomt de inkomens en vermogens in ons land naar eigen believen in alle onderdelen vast te stellen. Zij grijpt pas in wanneer zich in het proces van inkomensvorming, -verdeling en -verkrijging onrechtvaardige toestanden aftekenen of dreigen te gaan aftekenen. Bij de inkomensvorming gebeurt dat bij voorbeeld wanneer de 'startkansen' voor de burgers onderling duidelijk verschillen (vandaar politieke desiderata zoals de toegankelijkheid van het onderwijs voor iedereen en bezitsvorming voor iedereen). Bij de inkomensverdeling gebeurt dat wanneer bepaalde machtsposities in de onderneming of in het bedrijfsleven als geheel — inclusief die van commissarissen en de oprichters van ondernemingen — de resultaten van het verdelingsproces scheef trekken (vandaar: spaarloon, tegengaan van cumulatie in commissarissenfuncties enz.) Ten slotte dient de overheid ook de inkomensverkrijging te corrigeren o.a. door ook degenen die naar de maatstaven van het economisch proces niet actief zijn, mogelijkheden tot levensonderhoud te bieden (sociaal

verzekeringsstelsel; het streven naar welvaartsvaste pensioenen).

In de conceptresolutie is een andere aanpak gevolgd. Hier staat, wanneer ik de 'preambule' goed lees, veeleer voorop dat de volksgemeenschap als geheel wel degelijk een beslissende stem dient te hebben in de uiteindelijke inkomens- en vermogensverhoudingen. Het doel is de 'ontoelaatbare ongelijkheid' van vermogen en inkomen wezenlijk aan te tasten. De genoemde programmapunten zijn hierbij evenzovele instrumenten om dát gestelde doel te verwirkelijken.

In de politieke praktijk is gebleken dat men vanuit een verschillende aanpak vaak tot gelijksoortige beslissingen kan komen. Dat is ook bij dit onderwerp het geval. Er blijven echter op bepaalde punten, ook bij de uitwerking, wezenlijke verschillen bestaan; en het is in deze, door pragmatisme bezeten tijd goed zulke blijvende verschillen tot hun eigenlijke wortel — het verschil in aanpak — terug te brengen.

Het resterende deel van mijn betoog wil ik besteden om tegen deze achtergronden de ontwerpresolutie op twee manieren te beoordelen: eerst vanuit de 'aanpak' en vanuit de doelstellingen van de ontwerpresolutie zelf (I) en daarna vanuit mijn eigen anti-revolutionaire aanpak, die in dit geval niet wezenlijk van die van 'de 18' verschilt (II).

(1) De resolutie vanuit socialistische aanpak

Wanneer ik poog de ontwerpresolutie vanuit haar eigen doelstelling te lezen, valt mij een zekere onevenredigheid op tussen deze vrij forse doelstelling enerzijds en de daarvoor aangewezen instrumenten anderzijds. Met name is dat zo voor wat punt B — het inkomensbeleid — betreft. Zo wordt ten aanzien van het prijsbeleid volstaan met de weinigzeggende uitspraak dat 'ongemotiveerde prijsstijgingen' moeten worden voorkomen — terwijl het prijsbeleid toch het hart van een daadwerkelijk beleid ten aanzien van de overige inkomens zou moeten vormen. Iets soortgelijks geldt voor het loonbeleid.

Afgezien van enkele maatregelen t.a.v. bepaalde groepen (militairen, werkende vrouwen, ambtenaren), wordt hierbij geen ander instrument aangegeven dan een geleidelijk omhoog brengen van het wettelijk minimumloon. En wat het laatste onderdeel van het inkomensbeleid — het belastingbeleid — betreft, valt het op dat de voorgestelde maatregelen, op één punt (punt 10) na, alle in feite meer betrekking hebben op het vermogens- dan op het inkomensbeleid. Als geheel komt daardoor m.i. het onder B aange-

kondigd 'Inkomensbeleid, gericht op alle soorten van inkomen', nauwelijks uit de verf.

Wat het loonbeleid betreft, is het op zichzelf verklaarbaar dat men door de verwickelingen rond de Loonwet wat kopschuw is geworden voor verdergaand overheidsingrijpen in de loonvorming; maar anderzijds lijkt het mij toe dat men in een pleidooi voor en in het kader van een krachtig inkomensbeleid — waar deze resolutie toch naar toe wil — aan het loonbeleid niet zo'n betrekkelijk ondergeschikte plaats kan geven. De weerslag van de loonvorming op de inkomens van anderen — o.a. van de kleine zelfstandigen — is immers een onmiskenbare.

Dit bezwaar geldt m.i. des te krachtiger, omdat het simpelweg verder optrekken van het minimumloon in een tempo dat ligt bóven dat van de gemiddelde loonstijging, het gevaar in zich bergt dat een toekomstige werkloosheid zich uiterekend bij de groep van de minimumloontrekkers zal gaan concentreren. Bij hen is dan immers het verschil tussen economische verdienste en economische prestatie het grootst. Deze beleidslijn lijkt mij alleen uitvoerbaar wanneer men bereid is ondernemingen te verplichten in hun personeelsbestand een bepaald minimum percentage van minimumloontrekkers op te nemen (iets wat deze loontrekkers wellicht als een hen diskwalificerende maatregel zouden aanvoelen). De vraag is dus of het PvdA-congres bereid is een soortgelijke uitspraak aan punt B2 toe te voegen.

(II) De Resolutie vanuit de A.R.-aanpak

Vanuit de anti-revolutionaire aanpak gezien, is in deze tijd een gecombineerd prijs- en loonbeleid nauwelijks te ontberen. Zowel de prijs- als de loonvaststelling vergen een rechtstreekse begeleiding van de overheid; niet alleen voor wat de lonen betreft omdat er een rechtvaardigheidsnoodzaak ontstaat de loonvorming van een benedenvloer te voorzien (het minimumloon) maar voor wat lonen en prijzen betreft óók omdat zij de uitgangswegen zijn, waardoor werkgevers- en/of werknemersorganisaties hun eigen lasten via het op gang brengen van inflatie ongerechtvaardigd kunnen afwentelen op zwakkeren, zoals pensioentrekkers en middenstanders (haast $\frac{1}{3}$ van de middenstanders heeft een inkomen beneden het minimumloon).

In een actief inkomensbeleid hoort dan ook een anti-inflatiebeleid zonder meer thuis; iets wat in de resolutie nergens wordt uitgesproken.

Wat de andere beleidspunten in de ontwerp-resolutie betreft wil ik besluiten met een aantal losse opmerkingen.

1. punt A3 bepleit het invoeren van spaarloon, vermogensaanwasdeling en investeringsloon. Dit is positief te waarderen. Het argument dat verhoging van besparingen van groot belang is, overtuigt echter in zoverre niet, omdat onder B7, 8, en B9 juist maatregelen worden voorgesteld die de besparingen aanzienlijk kunnen verminderen. Wel wil ik graag daaraan toevoegen dat dit argument t.a.v. de voorstellen onder B7 en B9 (meer successierechten, belasting van vermogenswinsten) niet doorslaggevend behoeft te zijn.

2. Het brengen van grond in handen van de gemeenschap (A4) kan een eenzijdige machtsconcentratie bij de overheid in de hand werken. Wel zal deze grondverwerving m.i. nodig zijn in 'spanningsgebieden' in de Randstad, d.w.z. gronden die gelegen zijn nabij de bevolkingscentra. De financiële lasten daarvan moeten echter, ook bij een herziene onteigeningsregeling, niet worden onderschat.

3. De uitspraak dat het agrarisch en middenstandsbeleid moet gericht *blijven* op de ontwikkeling en sanering doet wat wonderlijk aan; een van de bezwaren tegen het regeringsbeleid is juist dat van die ontwikkelingskant zo goed als niets terecht komt.

4. In punt 7 wordt het tot stand komen van overheidsdeelneming bepleit in ondernemingen met sterke marktposities en hoge winsten. Ik vind deze uitspraak op zijn minst ondoordacht. De overheid wordt hiermede concurrent in het economisch leven; en daarbij zal ze haar 'eigen' bedrijven niet licht het onderspit laten delven. In Italië en Frankrijk blijken de gevolgen op een onheilspellende wijze: aan een schromelijke concurrentievervalsing, die vloekt met het EEG-verdrag, valt dan niet meer te ontkomen. Daarnaast is ook het effect op de inkomensverhouding nauwelijks of niet aanwezig. Mijn advies aan het congres is, punt 7 eruit te lichten of nader te begrenzen; zoals het er nu staat komen er ongelukken van.

mr. J. G. Rietherk

Teveel staatsvoogdij

Het valt wat moeilijk een kort commentaar te geven op de ontwerp-resolutie over de inkomens- en vermogensverdeling, omdat die feitelijk bestaat uit 24 sub-resoluties, die elk voor zich het bespreken waard zijn. Ik zal mij dus wel moeten beperken.

In het algemeen zou ik in deze resolutie(s) twee lijnen willen onderscheiden, waarvan ik de ene onderschrijf en de andere afwijs. De eerste lijn is die van het geven en creëren van gelijke kansen en ontplooiingsmogelijkheden, van het inhalen van achterstanden en het verzekeren van redelijke bestaansmogelijkheden. Terecht wordt erop gewezen dat hiertoe de toegang tot de bronnen moet worden verbeterd. De aanbevelingen over het onderwijsbeleid en de arbeidsmarktpolitiek kan ik geheel onderschrijven. Ook verbeteringen van de pensioenvoorzieningen en de arbeidsongeschiktheidsverzekering vind ik nodig. Bij dit alles zal natuurlijk wel een prioriteitskeuze moeten worden gedaan. Ik vind het jammer dat de resolutie daarover zwijgt. Zij krijgt nu wat sterk het karakter van een verlanglijstje.

Over de gelijke arbeidsvoorwaarden van mannen en vrouwen behoeft ik niet veel te zeggen. Die staan al heel lang in ons vaandel.

Een zeer belangrijke bijdrage tot deze doeleinden is ook het bevorderen van vermogensvorming in zo breed mogelijke lagen van de bevolking. De eerste voorwaarde daartoe is het scheppen van mogelijkheden van verdere welvaartsverbetering. De koek moet altijd nog eerst worden verdiend, voor zij kan worden verdeeld. Het bevorderen van de groei zelf heb ik in de resolutie gemist. Voor de 'bezitsarmen' lijken mij voor de bezitsvorming het meest aangewezen: het spaarloon, het eigen woningbezit en pensioenvoorzieningen. Vooral op beide laatste gebieden is nog heel veel te doen en ik begrijp niet waarom de eigen woning in deze resolutie geen plaats heeft gekregen. Dat is wel het geval met vermogensaanwasdeling en investeringsloon, die ik niet alleen minder aangewezen vormen van vermogensverwerving vind, maar ook door de werknemers minder gewenste. Een stijging van

het minimumloon met een hoger percentage dan dat van de gemiddelde loonstijging zou voor zwakkere bedrijfstakken grote problemen oproepen. Ik prefereer dan ook, mede met het oog op de werkgelegenheid, een geleidelijk meegroeien van het minimumloon boven het gevaar van versnelde bedrijfssluitingen.

De tweede lijn in deze resolutie(s), een die ik bepaald *niet* onderschrijf, is die van socialisering en nivellering. Liggen de verhoudingen in ons land werkelijk zo scheef dat weer naar deze oude socialistische strijdmiddelen moet worden gegrepen? Als de PvdA terecht vrije ontwikkelings- en ontplooiingsmogelijkheden voor een ieder bepleit, ligt het dan niet veel meer in die lijn dit zich ook in verschillen in inkomen en vermogen te laten uiten? De ontwerp-resolutie laat geheel na te motiveren waarom in ons land de verdeling van vermogen en inkomen 'ontoelaatbaar' ongelijk zou zijn en waarom bepaalde ondernemingen gesocialiseerd zouden moeten worden. En waarom zou men een zelfverworven kapitaal niet aan zijn kinderen mogen doorgeven? Moeten wij zó het sparen gaan straffen? Is de ontwikkeling in ons land al niet zo geweest dat schrijnende inkomensverschillen zijn verdwenen? Zijn de passieve beloningen al niet praktisch verdwenen en heeft zich in de verhouding tussen winsten en looninkomens geen belangrijke, blijvende verschuiving ten gunste van de looninkomens voorgedaan? Ik dacht dat de regeringsnota over de inkomensverdeling het uitgangspunt van de ontwerp-resolutie op zijn minst discutabel stelt.¹

Begrijp ik het goed dan wordt voorgesteld:

- a. de grond helemaal te nationaliseren,
- b. de particuliere vermogens zoveel mogelijk weg te belasten,
- c. aan ondernemingen, zodra zij flink zijn geworden en goed renderen, door middel van overheidsdeelneming en controle het eigen beheer grotendeels te ontnemen.

Nu is het bekend dat dergelijke socialiserende maatregelen helemaal nog geen garantie voor een verbetering van de inkomenspositie van de lagere inkomensgroepen opleveren. Ons huidige, zoveel gesmade stelsel van vrije, ondernemingsgewijze

¹ Voor 1938 en 1968 was de verdeling:

	1938	1968
Loon	67	67
Winst	21	17
Huur, pacht en interest	12	4

produktie heeft daartoe inmiddels wèl kans gezien. In vijftien jaar tijds zijn de reële werknemersinkomens meer dan verdubbeld, mede dank zij de in dit stelsel ingebouwde stimulansen. Nemen we die weg, dan is het nog maar de vraag of de kansen op verdere welvaartsverbetering dezelfde zullen blijven. Maar los daarvan heb ik ernstig bezwaar tegen zulke diep ingrijpende overheidsbemoeiingen. Het lijkt soms wel of het er niet om gaat iedereen zoveel mogelijk kansen te geven, maar diegenen die er iets meer van weten te maken dan anderen de mogelijkheden daartoe te ontnemen.

Ook ik ben tegenstander van grondspeculaties. En als er op economisch gebied te grote machtsconcentraties zouden komen, die de onderlinge verhoudingen zouden verstoren, zullen we daar ook iets aan moeten doen. De ontwerp-resolutie tendeert mijns inziens echter naar een staatsvoogdij over de inkomens- en vermogensvorming van alle burgers. De grenzen, die de overheid bij het respecteren van de vrijheid van de burgers ook op dit gebied in acht heeft te nemen zouden daarmee naar mijn oordeel ver worden overschreden.

Daarom hoop ik dat de ontwerp-resolutie op deze punten niet zal worden aangenomen.

mr. G. H. Slotemaker de Bruïne

Inkomen en vermogen als symptomen

De verhoudingen tussen de mensen onderling zijn de eerste en de laatste toetssteen in een socialistische visie. 'Socius' is genoot, maat, in het grote verband dus: medemens. Deze verhoudingen kunnen op zichzelf beter of slechter zijn en zijn dan daarin uitdrukking van het al dan niet of het meer dan wel minder geslaagd zijn der menselijke ontmoetingen. Elke belemmering van een waardevolle communicatie behoort in socialistische ogen te worden weggewerkt; elke geslaagde communicatie is een stuk vreugde.

Inkomen noch vermogen — de onderwerpen van de onderhavige ontwerp-resolutie — hebben, guldenwaarden als ze zijn, hier primair mee van doen. Wel kunnen zij onder omstandigheden *symptoom* zijn, en dan in hun kwalitatieve eigenschap. Inkomens kunnen zo dus ongelijk zijn; vermogens zijn dit steeds, omdat daarbij voorondersteld is dat wat de een bezit, altijd meer is dan wat (massa's) anderen bezitten. Voor socialisten vormen de inkomens dus een probleem en zijn de privé-vermogens, zij het in hun bestaan niet te ontkennen, toch altijd minus-varianten.

Nu behoeft in een congres-resolutie geen doorwrochte theorie ontwikkeld en verantwoord te worden; maar in een bespreking van het ontwerp daarvoor is het, dacht ik, toch nuttig de geschetste 'grote lijnen' in het achterhoofd te houden.

Arbeid en arbeidsoutillage behoren tot de fundamentele karakteristiek van elke maatschappij. Onze huidige Nederlandse voegt daar nog een en ander aan toe: ten eerste de vrijheid een arbeidsmarkt te creëren met vraag en aanbod om via deze een ander voor je te laten werken, als je denkt daar zelf beter van te worden; en ten tweede de vrijheid met het arbeidsinstrumentarium (fabriek, machines, grond) een markt te creëren en te betreden, zodat het incidentele plus aan produkt, gevolg van een incidenteel plus aan outillage, afgeroomd kan worden ten bate van afwezige eigenaars. Op de arbeidsmarkt ontstaan aldus de verschillen in arbeidsinkomen; op de vermogensmarkt ontstaat aldus het in principe eindeloos cumulerende arbeidsloze inkomen, dat

alleen een wereldvreemde zich kan denken als gelijkelijk verdeeld. Hier liggen de problemen der ontwerp-resolutie die mij voor een schriftelijke dialoog-in-één-termijn is voorgelegd.

Belangrijk is dan allereerst wat in het slot van de inleiding op het ontwerp wordt gezegd. Daar wordt om een bestrijding van de inkomensverschillen gevraagd, voorzover deze uit bepaalde economische structuren van vandaag voortvloeien. Genoemd worden: ongelijke beroepskansen, ongelijke economische macht en ongelijke vermogens. Voorzover hierin het uitgangspunt kan worden gezien voor de verdere detailvoorstellen, zou ik er enkele kanttekeningen bij willen plaatsen.

Ongelijke beroepskansen. Het is in de sociaal-democratie een oude wens de toegang tot de lucratievere beroepen voor allen open te stellen, om zo uit de bestaande — inderdaad horribele — situatie een stuk onrechtvaardigheid te elimineren. De vraag die ik nu wil stellen, is: waar ligt voor de samenstellers van het ontwerp nu het eigenlijke punt in kwestie? Hindert hen die ongelijkheid in kansen? Of — dat zou bij de titel van het ontwerp beter passen — doet dat de ongelijkheid in inkomen van de diverse beroepsgroepen? Zij maken de indruk het eerste te bedoelen. Zij hebben kennelijk gezien dat door een of ander verwerpelijke mechanisme de opleiding, die als regel voorbereidt op hoger betaalde banen, relatief zeer weinig door arbeiderskinderen wordt genoten, waardoor een soort 'academische erfelijkheid' in stand wordt gehouden.

Ik zal de laatste zijn om deze feitelijkheid te ontkennen of goed te keuren. Maar toch ligt de kern van het probleem m.i. niet hier. Neem Engeland als voorbeeld: héél véél beurzen — en tóch een 'establishment' als nauwelijks ergens anders. Zouden de ontwerpers, zo lijkt het wel, tevreden zijn als arbeiderskinderen met gelijke I.Q.'s — of gelijk gemáákte; er zit ook een milieufactor in — evenzeer konden gaan studeren als kinderen uit andere milieu's? De wereld zou er wis en zeker beter door uitzien. Maar mag de inkomensongelijkheid tussen enerzijds al die afgestudeerden en anderzijds al de anderen dan blijven bestaan?

Jaren geleden heeft men voor de Verenigde Staten eens uitgerekend hoeveel voorsprong één jaar langer opleiding verschafte aan later beroepsinkomen: 9 pct. Cijfers van ons land zijn mij niet bekend (ze zijn er misschien wel), maar de langere opleiding verschafte ook hier ongetwijfeld een betere start en een lucratievere toekomst. Zouden wij in een dergelijke scholingsrevolutie

slagen, dan zal dit agio wel verminderen, maar niet verdwijnen. En daarmee blijft dan m.i. het verschil in inkomen als politiek probleem duidelijk bestaan.

Eveneens een aantal jaren geleden verscheen het boek van Michael Young 'The rise of the meritocracy', waarin de verschrikkingen worden beschreven van een maatschappij uit de 21ste eeuw, waarin de hoge I.Q.'s het voor 't zeggen hebben. Men zou een soortgelijk boek kunnen schrijven, waarin de hoge I.Q.'s vervangen zijn door 'sterke karakters' (en ellebogen), door vlotte omgangsvormen, dynamischer milieufactoren en dergelijke eigenschappen, die ook nu de mensen een 'maatschappelijk slagen', zoals dat heet, garanderen.

Welnu, het probleem van de inkomensongelijkheid wordt, dacht ik, althans voor de socialist, minder beheerst door ongelijke persoonlijke kansen dan door de basis der ongelijkheden: het bestaan van een arbeidsmarkt zelf, met deelmarkten. Men moet er m.i. voor zorgen dat men niet blijft staan bij een stuk individualistische afgunst, al zal ik natuurlijk elke maatregel die kasten en standen attackeert, toejuichen.

Een soortgelijke aarzeling om zonder meer met het ontwerp in te stemmen bevangt mij bij het punt van de economische macht. Deze leidt — allicht — in onze maatschappij tot inkomensongelijkheden. Het ontwerp wraakt het nu dat economische macht 'ongelijk verdeeld' is en dat er zo inkomensongelijkheid ontstaat. Ik zou ook nu weer willen vragen wat hier nu eigenlijk het belangrijke punt is: de ongelijke verdeling van de macht of — en daar zou ik dan het accent meer op willen leggen — het feit dat economische macht een rol blijkt te spelen, die met een zedelijk verantwoorde samenleving niet verenigbaar is? Geen enkele maatschappij is denkbaar, waarin niet de een of de ander met zekere, ook economische, macht bekleed is. Waar het nu om gaat, is de vraag of deze functionele opdracht conform de (socialistische) bedoelingen van de opdrachtgevers wordt uitgevoerd, en niet de vraag hoeveel deze functionarissen er voor zichzelf weten uit te slepen; en de kansen daarop — zonder een goede functionaliteit in de uitoefening te eisen — voor iedereen gelijk te maken, is geen behoorlijke doelstelling.

En dan de ongelijkheid in vermogen als bron van ongelijkheid in inkomen. Hier heb ik nog de meeste moeite mee. Dit punt riep bij mij herinneringen op aan de lectuur van 'Rerum Novarum'

(1891) en 'Quadragesimo Anno' (1931), waarin het bezit van een vermogen op eenzelfde lijn werd gesteld met het hebben van arbeidskracht. 'Mater et Magistra' (1961) boog dit reeds om tot een slechts tweede-rangs positie voor 'het kapitaal'. Ik mis nu eenzelfde preferentiële aanduiding in ons ontwerp. Moeten wij er nu werkelijk naar streven dat wij allemaal kleine vermogensbezitters worden? En dát, omdat vermogen — let wel: hier en nu! — inkomen oplevert dat althans niet in ongelijke maten genoten zou mogen worden?

Er is wel een wraakbare vermogensonevenwichtigheid te noemen: wie een arbeidsinstrumentarium onthouden wordt, dat bij zijn stiel past, hem wordt onrecht aangedaan als hij daar de kwalijke gevolgen van moet dragen. En wie geen huisvesting ter beschikking heeft die bij zijn gezinssituatie past, kan zich ook terecht, m.i. min of meer revolutionair, beklagen. Maar men overwege dat de vraag van het gebruiksrecht in beide gevallen belangrijker is dan de eigendom, en zeker belangrijker dan de vraag van de financiële vruchtbaarheid daarvan.

Wanneer een socialist voor de vraag komt te staan wat er nu moet worden geregeld, als 'het aandeelhouderschap' zou worden afgeschaft, dan zal hij de klippen van het syndicalisme alleen kunnen vermijden als hij de relatie van de arbeider tot zijn machine beperkt tot het beheer erover en de zorgzaamheid ervoor met alles wat daaruit af te leiden valt. Arbeidsloos inkomen (de discussiepunten blijken deze term te kennen) moet niet worden gespreid, maar afgeschaft.

Laat ik een niet eens zo ver weg liggende toepassing maken van wat ik poneerde. Nederland trekt per jaar, per saldo, zo'n half miljard gulden aan arbeidsloos inkomen uit investeringen elders. De gerechtigden zijn natuurlijk houders van buitenlandse 'shares' of van binnenlandse aandelen in n.v.'s met buitenlandse vestigingen. Ik kan mij nu toch kwalijk voorstellen dat men deze waardepapieren 'aan iedereen' zou willen geven. Ook voorzover het om vestigingen gaat in ontwikkelingslanden, waar ons bedrijfsleven er zo goed in slaagt grote en vroege dividenden en snelle afschrijvingen te transfereren? En binnenslands ligt het inkomen uit vermogen principieel toch niet anders.

Onder de vierentwintig punten die in het ontwerp zijn gewijd aan detaillering van Bronnenbeleid en Inkomensbeleid, zijn er natuurlijk een aantal die zonder meer ieders steun verdienen. Daar een puntsgewijs commentaar niet in de bedoeling zal liggen, mag

ik enkele andere uit het geheel naar voren halen om ze van enige kanttekening te voorzien.

Ik begin dan met A 3: 'spaarloon, vermogensaanwasdeling en investeringsloon.' Ze worden voorgesteld op twee motieven: opvoering van de besparingen is 'van groot belang' en eveneens is dit vermogensvorming door bezitarmen.

Bij een gegeven produktiepotentieel komt meer-sparen neer op minder-verbruiken, en dan ten bate van de vergroting van het kapitaalgoederenbestand ten behoeve van het levenspeil der komende generaties. Misschien is dit laatste wel nodig, maar de vraag rijst dan waar men deze welvaartsbeperking wil realiseren. Het ligt dan toch altijd nog meer voor de hand deze te zoeken bij de 'duurdere' budgets dan bij de 'groep' der arbeiders. Wanneer ons arbeidsmarktmechanisme toelaat de loonrekening der bedrijven te verhogen, dan zie ik geen reden de beslissing over verteer-en-of-besparen in handen te leggen van anderen dan de arbeiders zelf.

Ik zou in 'linkse' politieke stukken graag iets meer bewustheid zien van de spaar- en investeringsproblematiek. Wanneer van de zijde b.v. van VVD en KVP op de noodzaak hiervan wordt gewezen, doet mij dit altijd halfslachtig aan. Al verschuilt zich bij een aantal van hun politici het vermogensaspect in het onderbewuste, zo moet men toch duidelijk stellen dat het op zijn minst verdacht is onder ons individualistisch bestel zo op sparen aan te dringen. Zou men dit in die kringen ook doen wanneer gespaarde vermogens nu eens niet meer privé-inkomens afwierpen?

Men vergeet niet wat in de eerste naoorlogse jaren op dit punt is gepresteerd. Indien ooit, dan was toen sparen en investeren nodig; loon- en dividendstop werden dus vlot aanvaard; de armoede moest immers worden verdeeld. Maar toen na enkele jaren het groene licht werd gegeven, waren het de aandeelhouders die eigenaar bleken te zijn van het mét de arbeiders uit hún mond gespaarde; en zo was hun arbeidsloos inkomen, dat voor de oorlog uit het bezit van het sindsdien verdwenen kapitaalgoed getrokken werd, via de wederopbouw van fabrieken en kranen ook voor de toekomst weer veiliggesteld. Voor mij volgt hieruit dat spaarpreken alleen aanvaardbaar — en ook nodig — zijn ten behoeve van de gemeenschap.

Verwerp ik dus — aangepaste of verplichte — 'vermogensvorming door bezitarmen?' Zolang ons bestel de grote parten bij de bezittenden doet terechtkomen, verwerp ik inderdaad een al-

gemene spaarpropaganda. Laat men toch niet de indruk vestigen dat een arbeider met een stuk 'gespaard loon' iets minder vermogensongelijkheid zou kunnen bereiken ten opzichte van de 'vermogenden.' Werkelijk, die zijn voor hem onbereikbaar.

Dat geldt dus ook voor de vermogensaanwasdeling (VAD) met haar supplement, het zgn. investeringsloon voor arbeidsintensieve bedrijfstakken. Eerlijk gezegd, ik dacht dat in de kringen van NVV en PvdA deze figuur wel sterk in koers was gedaald, m.n. doordat berekeningen hebben aangetoond hoe futiel de werkelijke welvaartsfunctie ervan is. In de katholieke wereld — en soms ook in de protestantse — is men erin geslaagd het middeleeuwse agrarische vermogensbeeld nog tot en met de 19de eeuw te conserveren, de eerste industriële revolutie ten spijt. Sindsdien is het vermogensbeeld, ook dat van de VAD, meer industrieel gekleurd geworden. Maar ik duidde al aan dat 'Mater et Magistra' de principiële wending hierin heeft voltrokken door een devaluatie van het kapitaal, ook het industriële. Het voor ons liggende ontwerp gaat helaas daarin niet mee. Ik acht VAD en IL naast uitzichtloos daarom ook onsocialistisch.

Maar misschien heb ik ongelijk. Misschien zweren — ook in de PvdA — reeds te veel mensen bij 'the American way of life,' desgehoopt als voorstadium voor enige vorm van socialisme. Marcuses 'Eén-dimensionale Mens' zal hun dan niet veel zeggen. De verworpen klassenstrijd vervangt men ginds door de strijd van allen tegen allen; er wordt in de Verenigde Staten ook relatief heel wat meer honger geleden dan hier. En daar behoort het tot het systeem.

Eigen 'timmerkist' en eigen woning zijn geen vermogensbeleggingen, maar fundamenteel aanvaardbare en zelfs voor de hand liggende 'instituten'. Maar als dat zo is, waarom dan gewacht tot VAD en IL de arbeiders beide verschaft hebben in plaats van er nu al aan te werken? Een aanzet hiertoe met veel kortere verwerkingstermijn zit al in de coöperatieve woningbouw (en een coöperatief beheer van gemeentebouw) met gemeenschapsgeld, dat moeilijk beter besteed kon worden.

Onder punt A 5 wordt gepleit voor een voortzetting van de pachtprijsbeheersing als onderdeel van de strijd tegen de inkomensongelijkheid. Het valt inderdaad niet te ontkennen, dat het loslaten daarvan de verpachters een zinloos — want arbeidsloos — extra inkomen zou verschaffen. Toch vraagt dit punt om enige analyse. De vraag is namelijk of het bestaande pachtpeil dan wèl

juist is! Ik zou dit niet graag willen verdedigen. Het gehele landbouwbeleid heeft namelijk een dubbele functie: een redelijk inkomen voor de agrarische werkers en het veiligstellen van de arbeidsloze pacht. Wil men voorbeelden? Bij ruilverkaveling schokt de gemeenschap ongeveer twee-derde van de kosten ten behoeve van de eigenaar, die een-derde betaalt, omdat zijn bezit geacht wordt met dat bedrag in waarde gestegen te zijn. En als de gemeenschap dat nu eens niet deed? Dan viel na een — pijnlijke, maar sociaal echt wel te mannen — periode de pacht weg, die nog altijd een differentiële pacht is. Ander voorbeeld: in de EEG worden de landbouwprijzen zó hoog gehandhaafd, dat de pacht er nog af kan. Situaties die vergelijkbaar zijn met de periode der korenwetten in het Engeland van de vorige eeuw.

Ik voor mij zou dus het voortzetten van de pacht prijsbeheersing willen vervangen door een versterking ervan in de richting van een minimalisering van de pacht. Kan men desnoods nog zeggen dat de dividenden uit het bezit van fabrieksoutillage een reële basis hebben in de produktiviteitsverhoging, die een beter instrumentarium meebrengt, — bij de pacht is dit stadium allang voorbij. Het zien afsterven van de eigen pacht via een vrije markt behoort dan tot de normale beleggersrisico's. Tevens zou men dan een middel hebben om het levenspeil van de agrarische werkers op sociaal niveau te brengen door de verlaging van de consumentenprijzen te temporiseren zolang de noodzakelijke afvloeiing naar secundaire en tertiaire bedrijfstakken nog niet ten volle is bereikt.

Het in paragraaf B 6 bepleite voortzetten van 'ontwikkeling en sanering' bij agrariërs en middenstanders zou tot soortgelijke opmerkingen kunnen leiden. Het hier voorgestelde is mij te statisch. Deze bevolkingsgroepen leven veelal in een zekere angst voor de toekomst. Die angst moet hun natuurlijk bespaard worden, maar dan op een wijze die aan hun functionele plaats in het geheel recht doet (ik denk, dat Heineken en Stella Artois enz. de bloei van hun middenstandssector wel graag zien; maar moeten wij daar rekening mee houden?).

Er zit iets onaardigs in alleen maar kritische kanttekeningen te plaatsen. Daarom nu enkele meer positieve opmerkingen. Stimulering van een actief regionaal marktbeleid (A 2); gelijke arbeidsvoorwaarden voor mannen en vrouwen (B 3); tegengaan van belastingontwijking (B 11); successie- en schenkingsrechten omhoog (B 7); de vermogensbelasting worde progressief (B 8); sneller op-

trekken van het minimumloon (B 2); socialisatie van het verzekeringswezen (in A 7); optrekking van de belastingvrije voet (B 10); (zou de zgn. 'negatieve inkomstenbelasting' voor de minimumlijders hier niet bij horen?) enz. Zo zou er meer te noemen zijn.

Op één punt in dit verband wil ik speciaal de vinger leggen. En wel bij A 10, waar o.m. staat dat men 'vlucht van inkomensbronnen' wil voorkomen. Ik weet niet of dit min of meer argeloos is neergeschreven; gezien het belang van dit hele ontwerp lijkt dat niet waarschijnlijk. Maar toch . . . Uit de opname van dit punt blijkt namelijk dat men zich bewust is van het bestaan van internationaal georiënteerde kringen, die lak hebben aan eventuele motieven voor socialiserende of zelfs maar progressieve maatregelen, die het jachtterrein voor monetaire boekaniers zouden kunnen inperken. En het ontwerp zet er zich toe te bedenken hoe die toch doorgezet kunnen worden. Actueel is dit punt in de hoogste mate. Terwijl ik dit schrijf, is op deze manier de strijd aan de gang tussen een haar beleid zoekende, ietwat linkse regering in Italië en deze boekaniers, die momenteel de kapitaalvlucht uit Italië verzorgen. Men kan er donder op zeggen dat ook maar een eerste beginnetje om punt A 5 te realiseren (de grond in handen van de gemeenschap) onze gave gulden tot vluchtspelbal zal maken.

Des te minder duidelijk is het waarom het ontwerp dit gevaar denkt te kunnen bezweren door 'internationale coördinatie' en door een 'Europese inkomenspolitiek'. Zou wie even hierover nadenkt, niet het hele ontworpen program naar Sint Juttemis zien verschuiven? Van zo'n coördinatie en zo'n inkomenspolitiek komt immers niets. Als men ziet dat de internationale wereld waarin wij ons bewegen, de zo geheten 'vrije wereld', hiervoor minder dan niets voelt; integendeel!

Ik kan het niet anders zien: wanneer men serieus voor dit program wil gaan werken, moet men van het begin af ook de strijd met de internationale financiële wereld in zijn program en tijdschema opnemen. Men zal dus omgekeerd te werk moeten gaan: men zal de bindingen met Klein- en met Groot-Europa en met de hele Atlantische wereld moeten vieren en waarschijnlijk moeten doen atrofiëren. Zullen de ontwerpers daartoe bereid zijn? Het is niet waarschijnlijk. Maar dan vervalt mijn instemming met hun gesignaleerde inzicht in de wereld van de kapitaalvlucht. Heren, begin er dan maar niet aan.

De gemakkelijke weg op dit terrein-van-de-jungle kan m.i. weinig resultaat beloven. Zo lees ik een pleidooi voor overheids-

deelneming 'in ondernemingen met sterke machtsposities, hoge winsten, snelle groei...' De verwerving van de aandelen daarin – men zal wel denken in termen van schadeloosstellende onteigening – zal schatten geld kosten en daardoor reeds hun rendabiliteit na de overgang doen slinken (en de rijken rijk laten). Is men bang geweest voor schampere opmerkingen van VVD-zijde over stroppen-ondernemingen?

Wil men echt de gemeenschap groter aandeel geven in het Nederlandse kapitaalgoederenbestand, dan moet er een theorie worden ontwikkeld voor de bepaling van het (verschuivend) patroon voor de (slechts aanvankelijke?) menging van particulier en gemeenschapsbedrijfsleven; ongeveer op de wijze, waarop men destijds het gas-en-water-socialisme gecreëerd heeft.

Dit brengt mij tot mijn laatste opmerking. Sommige paragrafen van het ontwerp geven er het uiterlijk aan van een verkiezings-program, dus voor een dichtbijge, korte periode; andere daarentegen mikken op langer zicht. Voor de korte baan moeten en kunnen de inkomens- en vermogensongelijkheden enigszins worden teruggedrukt; voor de lange baan kan alleen een – aardig ver uitgewerkt – perspectief worden geschetst. Inderdaad ligt hierin iets van een tegenstelling; maar – anders dan men vroeger in sociaal-democratische kringen veelal dacht – door een te juiste tijd ingrijpen met juiste beleidsinstrumenten zou toch – misschien! – de revolutionaire aardbeving kunnen worden voorkomen. Wij hebben de laatste eeuw – waarin de laatste kwart-eeuw! – ons economisch politieke reilen en zeilen beter leren begrijpen. Mogelijk behoeven wij dan niet eindeloos op de *weg* – die vandaag het enig belangrijke is – te blijven ploeteren en kunnen wij 'morgen' de *herberg* toch bereiken – aan het eind van de weg! Misschien kunnen wij het begrip utopie uit ons sociaal-economisch woordenboek schrappen. Je kunt nooit weten! En bovendien: elke verbetering van het maatschappelijk kader voor de inter-menselijke relaties moet worden toegejuicht.

drs. E. Nypels

Democratie en inkomensverdeling

Er waren en zijn mensen die menen dat van een democratie gesproken kan worden als in een land de burgers gelijke staatkundige rechten bezitten. De democratie zou bij de staatkunde ophouden; verder hoeft het niet, is het welletjes!

Er waren en zijn gelukkig steeds meer mensen die ervan uitgaan dat staatkundige democratie slechts een eerste begin vormt van een democratische samenleving. Democratische spelregels moeten in (vrijwel) alle sectoren van het maatschappelijk leven worden ingevoerd, bv. ook in het bedrijfsleven en bij het onderwijs. Democratische spelregels, wat zijn dat? Dat zijn regels waardoor de betrokkenen (burgers, arbeiders, scholieren, studenten) invloed kunnen uitoefenen op de samenstelling van de bestuurscolleges en de controle-organen en op het te voeren beleid.

Maar ook wanneer men democratische spelregels in de verschillende sectoren van de maatschappij in het leven heeft geroepen, is er nog niet automatisch sprake van een democratische samenleving. Zo'n samenleving eist nl. dat de ontplooiingsmogelijkheden van de mensen niet al te veel uiteen lopen. Invoering van democratische spelregels zal evenwel de totstandkoming van werkelijk gelijke ontplooiingskansen m.i. aanmerkelijk versnellen.

De ontplooiingsmogelijkheden hangen voornamelijk af van de persoonlijke aanleg, de opleidingsmogelijkheden en de hoogte van de inkomens. De eerste factor moet voor de politiek min of meer als een persoonlijk, onveranderlijk gegeven worden beschouwd, doch dit geldt niet voor de beide andere factoren. Het scheppen van gelijke onderwijsmogelijkheden voor allen is dan ook essentieel voor een democratie (kosteloos onderwijs, meer renteloze voorschotten en studieuitkeringen). Daarnaast zijn de ontplooiingsmogelijkheden sterk afhankelijk van de hoogte van de inkomens. Grote inkomensverschillen acht ik daarom in een democratische samenleving onaanvaardbaar.

Nu is het natuurlijk de vraag wat grote inkomensverschillen

zijn. Hierover is veel verschil van mening mogelijk. De inkomensverschillen in ons land zijn voornamelijk het gevolg van een zeer ongelijke vermogensverdeling en verschillen in arbeidsbeloning. Persoonlijk vind ik een grotere vermogensspreiding gewenst door bezitsvormende maatregelen, waaronder winstdeling, spaarloon, vermogensaanwasdeling en investeringsloon, gecombineerd met het optrekken van de belastingvrije voet van de vermogens- en successierechten tot plm. f 100.000,—. Tegelijkertijd ben ik voorstander van de invoering van een progressief tarief in de vermogensbelasting (bv. van 0,6 pct. oplopend tot 1,2 pct.) en een aanzienlijke verhoging van de successie- en schenkingsrechten. Wat dit laatste betreft ga ik er vanuit dat in principe een ieder zelf zijn bestaan moet opbouwen en niet behoort te teren op de zak van pa.

Ten aanzien van de inkomensverschillen als gevolg van ongelijke arbeidsbeloning, het volgende:

Het is m.i. juist in het beloningssysteem prestatieverschillen tot uitdrukking te laten komen, zoals op het ogenblik als regel in ons land ook gebeurt. De huidige verschillen wil ik in het algemeen niet als onredelijk beschouwen. Maar het is voor mij de vraag of dit zo blijft als wij het systeem van procentuele loonsverhogingen blijven hanteren. Er zijn twee redenen om te denken aan wijziging van dit systeem.

Ten eerste: Door verschillende oorzaken, zoals de verschuiving van directe naar indirecte belastingen (BTW-verhogingen) en de door mij voorgestane huurverhogingen tot kostprijsniveau, kunnen de kosten van eerste levensbehoeften sterker stijgen dan de prijzen van andere goederen. Dit treft speciaal de lagere inkomensgroepen, die bij een systeem met uitsluitend procentuele loonsverhogingen erop achteruit dreigen te gaan. Om de reële inkomensverdeling ongewijzigd te laten is dan een loonsverhoging nodig waarbij het percentage hoger wordt naarmate het inkomen lager is.

Een tweede reden om aan wijziging van het systeem van procentuele loonsverhoging te denken, is gelegen in de mogelijkheid dat bij procentuele loonsverhogingen de reële inkomensverschillen te sterk uit elkaar zouden kunnen gaan lopen. Hierbij moet echter worden gelet op het effect van de progressie in de loon- en inkomstenbelasting en de premieheffing voor de sociale verzekeringen. Persoonlijk voel ik wel voor zodanige loonsverhogingen dat, wanneer we rekening houden met de belastingheffing en de premiebetaling, de reële loonsverbeteringen voor de diverse in-

komensgroepen ongeveer gelijk zijn. Ik heb nl. geen bezwaar tegen een relatieve vermindering van de (reële) inkomensverschillen, maar een afzwakking van de absolute verschillen in de arbeidsbeloning vind ik in haar algemeenheid ongewenst. Prestatieverschillen zouden dan te weinig tot hun recht kunnen komen.

Het is de vraag of een wijziging van het systeem van procentuele loonsverhogingen in het stelsel van vrije loonpolitiek te verwezenlijken is. Stel dat men in een bepaalde bedrijfstak een systeem van jaarlijkse loonsverhogingen heeft geïntroduceerd met afnemende percentages voor de hogere loongroepen. Wanneer de andere bedrijfstakken dit voorbeeld niet allemaal volgen, dan zal binnen niet al te lange tijd een deel van de topfunctionarissen daar weglopen. De arbeidsvoorwaarden voor de topfunctionarissen zullen namelijk in de andere bedrijfstakken veel gunstiger worden. In dit verband acht ik het ook onjuist om alléén voor ambtenaren een salarisbeleid te voeren gericht op verkleining van de inkomensverschillen. De overheid zou dan een te groot risico lopen bekwame leidinggevende functionarissen te verliezen; om over moeilijkheden bij het aantrekken van deze functionarissen nog maar te zwijgen. Dit bezwaar is des te ernstiger aangezien in het particuliere bedrijfsleven het hogere kader als regel niet onder de cao's valt, waardoor het extra moeilijk wordt het gewijzigde systeem van loonsverhogingen overal in te voeren.

Het zal waarschijnlijk pas mogelijk blijken te zijn een systeem van jaarlijkse loonsverhogingen met afnemende percentages voor de hogere inkomensgroepen in te voeren, als dat overal tegelijkertijd gebeurt. Daarvoor is een centrale afspraak en waarschijnlijk een centraal geleide loonpolitiek nodig. Voorts is het gewenst de arbeidsvoorwaarden van de hogere functionarissen overal in de cao's op te voeren. Door aan te dringen op een vrije loonpolitiek hebben de vakbeweging en de PvdA evenwel de mogelijkheid het systeem van procentuele loonsverhogingen te vervangen aanmerkelijk verkleind!

Het zal overigens ook noodzakelijk zijn bij de inkomenspolitiek rekening te houden met de internationale verhoudingen. Voorkomen moet worden dat als gevolg van een relatief afnemen van de inkomensverschillen uit arbeid vele bekwame mensen uit ons land naar andere landen vertrekken (brain-drain). In dit verband is het noodzakelijk internationaal tot een coördinatie van het inkomensbeleid te komen.

Heb ik me in het voorgaande uitgesproken voor een 'loongebouw' met gematigde verschillen op grond van prestatie, dit sy-

steem behoort m.i. gebouwd te zijn op een minimumvloer: het wettelijk minimumloon. Het minimumloon dient gebaseerd te zijn op een redelijk te achten minimale behoeftenbevrediging. Er moet gedurende de komende jaren naar worden gestreefd dit loon toe te kennen aan allen die meerderjarig zijn, d.w.z. aan degenen die 21 jaar of ouder zijn, en aan kostwinners beneden die leeftijd. Het stijgingsmechanisme kan het best worden gekoppeld aan de gemiddelde loonstijging (loonindex). Van tijd tot tijd (bv. eens in de drie jaar) zal een speciaal onderzoek moeten uitmaken of een structurele verhoging wenselijk is.

Een inkomenspolitiek mag niet beperkt blijven tot de loontrekken, doch behoort ook te gelden voor zelfstandigen, voor personen die nooit aan het arbeidsproces hebben deelgenomen en voor gepensioneerden. Hierbij moeten zodanige maatregelen worden genomen dat een beroep op de Algemene Bijstandswet grote uitzondering wordt. Op grond hiervan ben ik o.a. voorstander van de invoering van een volksverzekering tegen arbeidsongeschiktheid (d.w.z. voor loontrekkenden, zelfstandigen en personen die van hun geboorte af gehandicapt zijn).

Het pensioenstelsel vertoont vandaag de dag nog grote lacunes. De hoogte van de pensioenen is in vergelijking met het laatst verdiende arbeidsinkomen veelal erg laag, zodat pensionering voor velen een onaanvaardbare terugval in inkomen betekent. Haast nog ernstiger is evenwel het feit dat de pensioenen, afgezien van de AOW en de ambtenarenpensioenen, niet welvaartsvast of zelfs maar waardevast zijn. Daarbij komt dat het verbrokkelde pensioenstelsel de arbeidsmobiliteit ernstig remt. Het is daarom nodig tot de opzet van een pensioenstelsel te komen, waarin de pensioenen (inclusief de AOW) 70 pct. gaan bedragen van het gemiddelde arbeidsinkomen over de laatste vijf jaren en waarin de pensioenen minstens waardevast en zo mogelijk welvaartsvast worden. De minimale pensioenaanspraken behoren m.i. gelijk te zijn aan 100 pct. van het netto minimumloon. In dit stelsel, dat niet alleen voor loontrekkenden maar ook voor zelfstandigen moet gelden, zal het mogelijk behoren te zijn van werkkring te veranderen zonder nadeel t.a.v. de pensioenaanspraken. Met betrekking tot de wijze van uitwerking heb ik nog geen speciale voorkeur.

In het licht van de hierboven aangegeven uitgangspunten kan ik de hoofdstrekking onderschrijven van het merendeel van de onderdelen van de ontwerp-resolutie over de inkomens- en vermogensverdeling, en wel van de onderdelen: A 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9.

10 en B 1, 2, (ten dele), 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14 (groten-deels).

Bezwaren heb ik tegen de onderdelen: A 4, 7 en B 4, 9.

Ad A 4: Ik heb geen principiële bezwaren tegen nationalisatie van grond wanneer deze excessief schaars wordt, zoals dat in een deel van de Randstad Holland het geval is. Maar het lijkt me niet juist om alle grond in gemeenschapshanden te brengen alleen omdat er sprake is van waardeestijging. Door middel van belastingheffing kan de gemeenschap bv. ook een deel van de waardeestijging toevallen.

Ad A 7: Het verband van de overheidsdeelnemingen met de inkomensverdeling is slechts zeer gering. Ik ben voorstander van een flexibel beleid t.a.v. overheidsdeelnemingen. Deze deelnemingen hoeven m.i. niet bij voorbaat permanent te zijn; mogelijkheden van afstoting moeten ook worden nagegaan. Het verband tussen overheidsdeelnemingen en hoge winsten en snelle groei is me overigens onduidelijk. Socialisatie van het verzekeringswezen (in haar algemeenheid) wijs ik verder af.

Ad B 9: In principe heb ik geen bezwaar tegen een belasting op gerealiseerde vermogenswinsten. De rechtsgrond van een dergelijke belasting (een soort inkomstenbelasting) erken ik. Het zal echter moeilijk zijn een billijke regeling (met o.a. verliescompensatie) op te zetten die eenvoudig is uit te voeren. Mocht de eventuele opbrengst geheel of vrijwel geheel worden opgeslokt door hoge uitvoeringskosten, dan kunnen we wellicht beter van die belasting afzien.

Slotopmerking: De resolutie gaat over een redelijke inkomens- en vermogensverdeling. Een goed overheidsbeleid is er echter óók op gericht de economische groei in voldoende mate te stimuleren, zodat er ook ieder jaar meer te verdelen valt.

drs. D. Dolman

Sociale verzekeringen en inkomenspolitiek

I

De inkomensverdeling staat middenin de politieke belangstelling. De regering heeft terzake een nota aangekondigd, de PvdA wijdt aan het onderwerp een speciaal congres. Op dit moment lijkt het nuttig bijzondere aandacht te vragen voor het aspect der financiering van de sociale verzekering, vooral de volksverzekering. Het is geen vergeten hoofdstuk: in de W.B.S.-brochure 'Inkomensverdeling' fungeren de premies als uitsmijter. Niettemin is het aantal te breken eieren voor uitbreiding vatbaar, temeer nadat juist op dit punt zich in de huidige regeringscoalitie een barst heeft vertoond.

Op 25 oktober 1967 immers nam de kamer een motie-Van Leeuwen aan waarin zij de regering uitnodigde 'verdere verzwaring van de totale premiedruk tegen te gaan door de verhouding van overheidsbijdragen en premie-inkomsten te herzien, al of niet tezamen met het aanbrengen van verschuivingen in het totale pakket van sociale verzekeringen'. Tot de voorstanders behoorden, behalve o.m. de PvdA, bijna alle anti-revolutionairen en de meeste KVP'ers. De CHU viel in twee gelijke delen uiteen, De VVD was tegen. Weliswaar heeft minister Roolvink, evenzeer anti-revolutionair als mejuffrouw Van Leeuwen, zich niets van de motie aangetrokken en heeft de indienster de afgelopen twee jaren haar naam in dit opzicht niet met ere gedragen. Maar daarom niet getreurd. Het vuur dient voor dit ei wat harder opgestookt, want ons grootje heeft het twee jaar voorheen al gekookt.

Wat is er aan de hand? Een dag vóór genoemde datum — aan de orde was de A.W.B.Z. — zei Van Lier het volgende (Hande-

1 Dit artikel is tot stand gekomen na bespreking in een W.B.S.-werkgroep (voorzitter Th. J. A. M. van Lier, secretaris R. M. de Haan). De formulering komt voor rekening van de schrijver. Zie ook H. Mochbach: Nogmaals aow, btw en ib, rechtvaardige drukverdeling? (Economisch-Statistische Berichten, 24 september 1969). Deze publikatie verscheen nadat het onderhavige artikel was voltooid.

lingen blz. 263): 'Ons lijkt premiebetaling bij de volksverzekeringen, hoewel in vrij ruime mate onvermijdelijk, een veel minder rechtvaardige lastenverdeling dan financiering uit de algemene middelen, dus uit de belastingen, zelfs als dat indirecte belastingen zijn. Immers, mede door de aftrekbaarheid van deze premies voor de loon- en inkomstenbelasting werkt de premiedruk van de sociale premies degressief ten opzichte van het inkomen. *Vanaf de welstandsgrens naar boven neemt de premiedruk zelfs in absolute getallen af.* Van de indirecte belastingen mogen wij aannemen, dat de druk ongeveer evenredig is met het inkomen en dat is een stuk rechtvaardiger'.

Een recente toetsing van de laatste veronderstelling is niet voorhanden. De wenselijkheid daarvan klemmt in dit verband echter niet al te zeer. Het staatje dat Van Lier aan de Handelingen² liet toevoegen, is welsprekend genoeg.

Tabel 1. Premiedruk volksverzekeringen 1968, gezin met twee kinderen.

inkomen	premiebe- drag volks- verzekerin- gen	voordeel door aftrek van pre- miebedrag inkomsten- belasting	netto premedruk	premedruk in percenten van:	
				bruto inkomen	netto inkomen
7.000	917	120	797	11,4	11,8
10.000	1.310	231	1.079	10,8	11,6
15.000	1.965	500	1.465	9,8	11,1
16.000	2.011	530	1.481	9,3	10,7
20.000	2.011	647	1.364	6,8	8,1
50.000	2.011	1.156	855	1,7	2,6

II
Nu kan men zich echter afvragen of het destijds aanbevolen instrument van bijdragen uit de algemene middelen de zaak niet nodeloos ingewikkeld maakt en of de gesignaleerde drukverdeling niet directer kan worden aangepakt. In tabel 2 (pag. 549) is daarom aangenomen dat de premiegrens is vervallen, waardoor de premies niet meer degressief doch proportioneel zouden zijn (afge-

2 De laatste tabel is niet in de Handelingen vermeld.

zien van de aftrekbaarheid voor de inkomstenbelasting, die ook na de correctie progressief blijft).

De voordelen van een dergelijke wijziging lijken onmiskenbaar. De tijdelijke vermindering van het totale marginale tarief in de middengroep (kolom 5) verdwijnt (kolom 9), terwijl het gemiddeld tarief vooral toeneemt in de hoge inkomensklassen. De meerontvangsten kunnen natuurlijk worden gebruikt voor enige tariefverlaging over de gehele linie, in het bijzonder optrekking van de belastingvrije voet.

III

Het aldus geschetste stelsel maakt enigszins een halfslachtige indruk. Als dan toch premies en inkomstenbelasting in feite worden geïntegreerd, waarom zou men dan de wettelijke uitkeringsbedragen resp. verstrekkingen in natura niet geheel financieren uit de algemene middelen?

Verskillende argumenten kunnen worden aangevoerd. Vooreerst is wel de vrees geuit dat uitkeringen en verstrekkingen in de verdrukking zouden komen van het rijksbegrotingscorset. Eigen fondsen zouden meer zekerheid bieden. De betekenis van deze redenering is moeilijk te wegen. Naarmate zowel de belasting- als de premiedruk stijgt, wordt het gevecht op beide fronten heviger. Bovendien biedt het verleden geen harde bewijzen. De uitkeringen krachtens de Bijstandswet stijgen niet langzamer dan die van de AOW, maar sneller. De regeringscirculaire over de indicatieve normen heeft weliswaar veel stof doen opwaaien, maar de welvaartsvastheid der uitkeringen niet aangetast. En in de sector van de gezondheidszorg breiden de academische ziekenhuizen zich zeker even snel uit als de algemene. In Nederland blijken sociale voorzieningen over het algemeen, onafhankelijk van de financieringsvorm, een hoge plaats op de prioriteitenlijst in te nemen.

Historie der volksverzekering

Een tweede argument tegen de financiering uit de algemene middelen is gebaseerd op het karakter van de sociale verzekering: een overheidsvoorziening voor allen, maar in de vorm van een verzekering, waarin iedereen zijn risico herkent.

Reeds bij de totstandkoming van de AOW is deze constructie niet consequent volgehouden. Zo werd althans beneden de premiegrens het draagkrachtbeginsel in toepassing gebracht en hield de keuze voor het omslagstelsel de mogelijkheid — voorshands

Tabel 2. *Belasting- en premiedruk 1969 na afschaffing premiegrens gezin met twee kinderen*

1	2	3	4	5	6	7	8	9
inkomen	premie (grens 16.200)	i.b.	2+3 in pro- centen, ge- middeld	idem, marginaal	premie (geen grens)	i.b. alsdan	6+7 in pro- centen, ge- middeld	idem, marginaal
8.000	1.112	133	16	30	1.112	133	16	30
12.000	1.668	734	20	28	1.668	734	20	28
16.000	2.224	1.484	23	39	2.224	1.484	23	39
18.000	2.252	2.019	24	27	2.502	1.953	25	41
20.000	2.252	2.574	24	31	2.780	2.430	26	44
50.000	2.252	16.437	37	57	6.950	13.852	42	69
100.000	2.252	47.808	50	67	13.900	40.131	54	79

de zekerheid – in van lastenverschuiving tussen de generaties.

Na 1956 hebben zich verscheidene nieuwe feiten voorgedaan. Het is noodzakelijk deze historische ontwikkelingen na te gaan, gezien het gesternte waaronder de AOW ter wereld kwam. Men leze het SER-advies inzake de wettelijke ouderdomsverzekering (blz. 24): 'De wettelijke regelingen ter voorziening in de geldelijke gevolgen van het optreden van gebeurtenissen, welke een blijvende of tijdelijke onderbreking van de persoonlijke deelneming aan de maatschappelijke voortbrenging veroorzaken, zijn alle op de sociale verzekeringsgedachte gebaseerd. In aansluiting aan deze *historisch gegroeide situatie* (curs. van mij, D.) kan naar het oordeel van de Raad ook de wettelijke regeling van de ouderdomsvoorziening het best de vorm van een verplichte sociale verzekering aannemen'.

Hoe is de situatie sinds 1956 verder gegroeid?

1. Sinds het kabinet-Marijnen kent de volksverzekering een bijdrage uit de algemene middelen, niet voor speciale groepen, maar ter dekking van de totale lasten.

2. Deze bijdrage is drastisch vergroot bij de totstandkoming van de AWBZ, waardoor het beroep op de Bijstandswet verminderde.

3. Deze wet past ook daarom slecht in een verzekeringsstelsel, omdat het argument dat de aftrekbaarheid van de premie haar spiegelbeeld zou vinden in de belastbaarheid van de uitkering – reeds aanvechtbaar wegens de inkomensverschillen, *grasso modo*, tussen premieplichtigen en uitkeringsgerechtigden – niet opgaat voor verstrekkingen in natura. Voorts is het systeem doorbroken, nu het recht op kosteloze verpleging en behandeling krachtens de AWBZ in bepaalde gevallen wordt teniet gedaan door de hiermee samenvallende AOW-uitkering. Het behoeftecriterium is belangrijker geoordeeld dan de verzekeringsmaatstaf.

4. De Armenwet is vervangen door een Bijstandswet, die niet zonder reden van het epitheton algemeen werd voorzien. Het algemene recht op bijstand ligt in het eerste wetsartikel verankerd en objectivering van de uitkeringsbedragen, met gebruikmaking van groepsregelingen en indicatieve normen, wordt nagestreefd. Aan de andere kant kent de sociale verzekering wel degelijk individualisering, zij het niet naar de actuele inkomens- en vermogenspositie. Uitkeringen krachtens de WAO bij voorbeeld worden afgestemd op de graad van arbeidsongeschiktheid en het laatst genoten loon. Bij arbeidsongeschiktheid van 80 pct. of meer wordt zelfs een eventuele 'toestand van hulpbehoevendheid, wel-

ke geregeld oppassing en verzorging nodig maakt', in aanmerking genomen.

Men zou kunnen zeggen dat iedere Nederlander het risico loopt ooit in omstandigheden te geraken waarin alleen de Bijstandswet uitkomst kan brengen, en dat hem met het oog op een dergelijke toestand bepaalde aanspraken worden verzekerd. Niettemin heeft niemand de gedachte geopperd over te stappen op financiering uit premies. Voorbeelden behoeven trouwens niet alleen gezocht te worden op het terrein van de sociale voorzieningen in de gebruikelijke zin van het woord. Ook tegen bij voorbeeld het financiële risico van goede intelligentie en de kans om een aantal jaren als student door het leven te moeten, wordt men door de staat verzekerd. Maar financiering uit premie-ontvangsten? Neen.

De historie neemt haar loop. De financieringsgrenzen in de sociale voorzieningen vervagen. Een hervorming als uitgewerkt in tabel 2 resp. integratie van de volksverzekeringen in de rijksbegroting lijkt niet onredelijk. Of zij met klem op korte termijn moet worden aanbevolen, is een andere vraag. Er dienen zich namelijk wel enige complicaties aan. Zou de premieheffing als zodanig vervallen dan wel proportioneel worden gemaakt, dan stijgt voor de lagere inkomens de belasting — ook wanneer men van de gelegenheid gebruik maakt door het totale tarief iets progressiever te maken. Maar dan gaan de bejaarden, die geen premie en wel belasting betalen, er op achteruit. Compensatie is dus nodig, b.v. in de vorm van afzonderlijke belastingtarieven (naar analogie van de oudere vrijgezellen) of van hogere uitkeringen. Compensatie is eveneens noodzakelijk aan het loonfront, omdat de werkgeverspremie's vervallen.

— De hele operatie is tamelijk omvangrijk en ingewikkeld en zal zeker allerlei onvoorziene afwentelingsprocessen meebrengen. Ook wanneer alles op papier klopt, is bij de beoordeling van zo'n coup voorzichtigheid geboden. Wij hebben allemaal nog de schrik in de benen van de invoering van een nieuw omzetbelastingstelsel.

— Een voordeel van afzonderlijke premies kan ook afgeleid worden uit de diversiteit van de bronnen. Het is mogelijk dat gespreide lastenverzwaringen psychologisch beter te verwerken zijn dan forse wijzigingen van één bepaald tarief.

— En ten slotte stijgen de marginale lasten op hoge inkomens bij vervallen van de premiegrens wel zeer fors.

Al met al verdient een geleidelijke verhoging van de bijdrage uit de algemene middelen, gepaard gaande met bevrozing dan wel verlaging van de premies, de voorkeur. Verhoging, in plaats van onmiddellijke afschaffing, van de premiegrens kan daaraan worden toegevoegd. Echter niet zonder meer. Bij de toelichting op tabel 2 is reeds geconstateerd, dat het gemiddelde tarief vooral zou stijgen in de hoge inkomensklassen, maar het marginale ook in de middengroep. Nu heeft die middengroep op dit moment te maken met een andere marginale last: de overgang van ziekenfonds- of duurdere particuliere verzekering. Een grenswijziging als zojuist bedoeld zou daarom gepaard moeten gaan met de totstandkoming van een volksverzekering tegen ziektekosten, resp. een belangrijke stap op weg daarheen, zoals uitbreiding van de AWBZ tot alle klinische hulp.

IV

Een overweging die hier zeker niet mag worden vergeten, is de vraag of voorgestelde hervormingen ingaan tegen de internationale verhoudingen. Dit blijkt niet het geval te zijn. Men kan er zelfs een positief argument voor fiscalisatie van sociale lasten aan ontlenu. Binnen de EEG financiert geen land een zo laag percentage van de uitgaven voor sociale zekerheid via de rijksbegroting als Nederland. De volgende cijfers zijn opgenomen in het verslag over de ontwikkeling van de sociale toestand in de Gemeenschap 1968.

Tabel 3. Ontvangsten voor sociale zekerheid 1966, in procenten van het totaal

	verzekerden	werkgevers	overheid	diversen
België	24	48	22	6
Duitsland	37	37	22	4
Frankrijk	20	65	10	5
Italië	14	63	18	5
Luxemburg	28	37	24	11
Nederland	47	39	7	7

Natuurlijk zijn deze verhoudingen in Nederland wel iets veranderd bij de invoering van de AWBZ. Niettemin blijft de totale overheidsbijdrage relatief laag.

V

De vorenstaande beschouwing moge duidelijk hebben gemaakt in hoeverre een geleidelijke integratie van de volksverzekering in de overheidshuishouding ten goede kan komen aan een meer rechtvaardige inkomensverdeling. De algemene middelen worden zo een meer algemeen middel tot het voeren van inkomenspolitiek.

Daarnaast belooft de horizon van een volledige integratie het voordeel van wat grotere efficiency. De uitvoeringsorganisatie zal vereenvoudigd kunnen worden. De doelmatigheid van deze organisatie is een onderwerp apart, dat buiten het bestek van dit artikel valt. Voorzover zij echter direct samenhangt met de financieringsstructuur, mocht zij niet onvermeld blijven.

VI

Met het oog op zowel efficiency als inkomensverdeling moet er nu nog een nieuw onderwerp aan de orde komen, nl. kinderbijslag en kinderaftrek. Slechts één aspect wordt daarvan behandeld, nl. de mogelijke integratie van de met het inkomen oplopende aftrekbedragen in de daarvan onafhankelijke bijslagen.

De financieringsproblematiek, waarbij de geheel uit belastinggelden bekostigde kinderbijslagwet kleine zelfstandigen en dito regeling voor ambtenaren staan naast de uit premies gedekte algemene kinderbijslagwet en kinderbijslagwet loontrekkenden, wordt dus niet opnieuw naar voren gehaald. Evenmin wordt op andere merites van deze regelingen als zodanig, afzonderlijk en in onderlinge verhouding, ingegaan. Gebeurde dit wel, dan zou een bespreking van de hoogte der onderscheidene faciliteiten bij een bepaald inkomen, het vraagstuk der horizontale inkomensverdeling, onvermijdelijk zijn. Dit artikel echter gaat over de verticale verdeling: lasten en baten bij verschillende inkomens.

Blijkens de tabel 4 (pag. 554) wordt niet alleen de horizontale inkomensverdeling beïnvloed, maar worden ook de verticale verschillen vergroot. Aanzienlijk is dit laatste effect niet, maar het loopt toch op tot het niet te verwaarlozen bedrag van meer dan f 100 per kind per jaar. Een relatief dure opvoeding wordt ten dele door de staat gefinancierd.

Afschaffing van de aftrek en proportionele verhoging van de bijslagen zou kunnen leiden tot een tegenovergesteld geval: aan relatief welgestelde ouders geeft de staat naar verhouding minder steun (wegens het ook op dit inkomensbestanddeel drukkende progressieve tarief), omdat zij de opvoeding beter zelf kunnen bekostigen. Een tussenoplossing, die in ieder geval de voorkeur

Tabel 4. Kinderbijslag (loontrekkenden) en kinderaftrek in gulden, 1969

basisinkomen	totaal netto voordeel bij				
	1 kind	2 kinderen	3 kinderen	5 kinderen	7 kinderen
8.000	561	1.182	1.801	3.350	5.040
10.000	584	1.213	1.846	3.427	5.126
15.000	641	1.279	1.953	3.533	5.240
20.000	628	1.322	1.975	3.562	5.263
30.000	717	1.388	2.116	3.717	5.420
50.000	706	1.476	2.176	3.807	5.520

verdient boven de huidige toestand, zou gevonden kunnen worden in vrijwaring van de van het inkomen onafhankelijke bijslag van inkomstenbelasting. Beide in deze alinea genoemde mogelijkheden zouden de belastingtabellen zeer vereenvoudigen.

Ook het omgekeerde, integratie van de bijslagen in de aftrek, is denkbaar, hoewel minder goed passend in het bestaande belastingstelsel. Een voordeel van deze methode bestaat in het verdwijnen van drie kinderbijslagwetten. Verder wordt gelijkheid tussen de groepen belanghebbenden — loontrekkenden, zelfstandigen en ambtenaren — een apart punt van overweging bij integratie van aftrek in bijslag, door het onderhavige omgekeerde stelsel eenvoudig afgedwongen. Een bespreking van de voor- en tegens van die gelijkheid valt overigens, zoals gezegd, buiten het kader van dit artikel.

Vooralsnog lijkt het volgende bezwaar tegen integratie in de aftrek de doorslag te moeten geven: Men haalt zich een negatieve belasting op de hals voor honderdduizenden belastingplichtigen. In de huidige situatie zou het recht daarop aanwezig zijn bij:

- 1 kind en een inkomen van f 7.000
- 2 kinderen en een inkomen van f 10.000
- 3 kinderen en een inkomen van f 13.000
- 5 kinderen en een inkomen van f 18.000
- 7 kinderen en een inkomen van f 23.000

Zonder een uitgebreide bestudering van de negatieve belasting in het algemeen is deze consequentie niet aan te bevelen.

Een van de gevolgen is verandering van het tijdstip waarop de faciliteit wordt genoten: een voordeel voor hen die week- of

maandlonen ontvangen, een nadeel voor de zelfstandigen wier inkomen pas aan het einde van het jaar vaststaat.

Oproep tot studie is een fatsoenlijk slot voor elk artikel. Wordt aan de beleidssuggesties van deze beschouwing gevolg gegeven, dan valt er niet alleen wat te denken. Men kan ook een paar nuttige dingen doen.

De burgemeester

In mei 1969 stelde het bestuur van de Sectie 'Gemeente en Provincie' van de Wiardi Beckman Stichting een rapport vast onder de titel 'De Burgemeester'. Het onderzoekwerk voor dit rapport is verricht door A. P. van Diggele, sociologisch kandidaat te Leiden. De redactie van S en D meende dat de inhoud van het rapport dermate interessante gegevens bevat, dat zij het hieronder graag integraal afdruckt.

De vraag of een burgemeester benoemd dan wel gekozen moet worden is vooral de laatste tijd veel in discussie. De achtergrond van en de aanleiding tot de vraag is de steeds groter wordende afstand tussen bestuurders en bestuurden en de noodzaak de democratie in Nederland te versterken.

Sedert de Tweede Wereldoorlog is de behoefte aan een beter georganiseerd onderzoek naar de gedragingen van de overheid en aan een betere rechtsbescherming van de individuele burger tegen de overheid steeds sterker gevoeld. De maatschappijstructuur wordt voortdurend ingewikkelder, de bestuurstaak steeds omvangrijker en gecompliceerder. De afstand tussen de overheid en de burger wordt groter. De Staatscommissie bestuursvorm grote gemeenten,¹ sprekend over de afstand tussen bestuurders en bestuurden, drukte het als volgt uit:

'De commissie duidt er primair mee aan, dat de bestuursorganen, wier aandacht en zorg in de eerste plaats gericht zijn op de algemene en blijvende belangen van de gemeente en aan wier werkkraft, inzicht en kunnen door de ontzaglijke toeneming van de overheidszorg zeer hoge eisen worden gesteld, bij de bestuurden een begrijpend instemmen met of een verantwoorde kritiek op hun beleid missen; dat zij het gevoel hebben vereenzaamd te staan boven een massa, die niet in staat of bereid schijnt zich moeite te geven, de betekenis te doorgronden van de maatregelen

¹ Rapport staatscommissie bestuursvorm grote gemeenten.

len, door het bestuur genomen. Anderzijds is het door de omvang, de ingewikkeldheid en de vertechnisering van de bestuursfuncties voor de bestuurden vaak moeilijk het inzicht te verkrijgen en de overtuiging te bewaren, dat het bestuur erop gericht is hun belangen te dienen. De afstand tussen bestuur en bestuurden, van de zijde van de bestuurden gezien, moet derhalve worden beschouwd als een hindernis, een belemmering voor het verkrijgen van belangstelling voor en medeleven met de tenuitvoerlegging van de bestuursfuncties'.

Hier komt nog bij dat de overheid zich in toenemende mate met het individu bemoeit. De overheid bepaalt of zorgt voor schoolopleiding, verdere vorming, woningen, woonomgeving, wegen, parkeergelegenheid, sociale zekerheid, recreatieve mogelijkheden, enz.

Door dit alles is het besef gerijpt dat het nodig is de democratie een nieuwe en diepere inhoud te geven. Het Socialistisch Bestek 1967 stelt terecht dat in een democratie de burgers mondig en vrij zijn. 'Zij moeten worden gehoord, hun belangen moeten worden verdedigd, hun rechten moeten worden beschermd. Ook tegenover een overheid die terecht haar taken uitbreidt. De democratie moet worden versterkt, de zeggenschap van de Nederlandse burgers worden vergroot, macht zonder controle worden bestreden.'

Voor de gemeenten betekent dit in ieder geval een zo groot mogelijke doorzichtigheid in en controleerbaarheid van het gemeentelijk bestuur. Het betekent ook dat de burgers rechtstreeks of via hun vertegenwoordigers in de gemeenteraden bij het benoemen of verkiezen van een burgemeester betrokken moeten worden.

De vraag of de burgemeester wel of niet rechtstreeks door de gezetenen of door de gemeenteraad gekozen moet worden is niet zo makkelijk te beantwoorden. Het vraagstuk van het al dan niet verkiezen van de burgemeester is bovendien een deel van het vraagstuk van de lokale democratie. De bestuurlijke structuur van een gemeente vormt een samenhangend geheel. Iedere wijziging in een deel van deze structuur heeft consequenties voor de rest ervan. Hetzelfde geldt voor de bestuurlijke organisatie. Bestudering ten principale van het probleem van het al dan niet verkiezen van een burgemeester betekent bestudering van de lokale democratie en van de bestuurlijke organisatie. Dit vergt een zeer omvangrijke studie. De studie over de bestuurlijke organisatie is reeds afgerond en toont de wenselijkheid aan van een andere be-

stuurlijke indeling van Nederland. De bestudering van het onderwerp lokale democratie zal vrijwel zeker in de richting wijzen van een andere bestuurlijke structuur. Dit betekent waarschijnlijk een andere wijze van beantwoording van de vraag betreffende het verkiezen of benoemen van een burgemeester.

De realisering van verregaande wijzigingen in bestuurlijke organisatie en structuur zal echter zeer vele jaren vergen. Daarom wordt in het kader van dit rapport uitgegaan van de huidige bestuurlijke organisatie en structuur en van de huidige burgemeestersfunctie.

Van evenveel, zo niet groter belang dan de vraag op welke wijze de directe of indirecte invloed van de kiezers bij het benoemen of verkiezen van een burgemeester gerealiseerd moet worden, is die invloed bij de herverkiezing of herbenoeming van de burgemeester. In het kader van dit rapport zullen wij dit laatste aspect buiten beschouwing laten. Alvorens de vraag te beantwoorden zullen wij eerst de huidige wettelijke en feitelijke positie van de burgemeester analyseren en daarna ingaan op het huidige benoemingsbeleid.

De wettelijke en feitelijke positie van de burgemeester

Bij het beantwoorden van de vraag wat de wettelijke en feitelijke positie van de burgemeester is, zijn allereerst de rechtsregels betreffende de burgemeester van belang. Deze rechtsregels zijn vooral te vinden in de Grondwet en de Gemeentewet en verder o.a. in de Politiewet en de Wet op de Bescherming Bevolking. Bij bestudering van de bepalingen in Grondwet en Gemeentewet blijkt dat er een groot verschil is tussen de burgemeester, zoals de wetgever hem ziet en de positie van de burgemeester in deze tijd. Door de maatschappelijke ontwikkeling zijn deze meer dan honderd jaar oude wettelijke bepalingen in feite historische bepalingen geworden, die de realiteit geenszins volledig weergeven. Juist door na te gaan wat het burgemeesterschap in de loop der jaren heeft ingehouden, krijgt men een scherp beeld van taak en functie van de burgemeester van nu. De wetgever omschrijft de burgemeester als een (onpartijdige) voorzitter, in werkelijkheid blijkt hij een soort manager te zijn.

In de hiërarchie der gemeentelijke bestuursorganen komt de burgemeester op de derde plaats. De Raad en het College van Burgemeester en Wethouders gaan hem vooraf. Gelijk het College van Burgemeester en Wethouders gevolg heeft te geven aan de besluiten van de Raad, heeft de Burgemeester zich te onder-

werpen aan die van de Raad en het College. Het hoofd der gemeente, zoals de spraakmakende gemeente hem wel noemt, is hij dus niet. Deze positie heeft de Grondwet uitdrukkelijk aan de Raad toegekend. Zowel in de Raad als in het College heeft de Gemeentewet de Burgemeester echter de eerste plaats, die van de Voorzitter, gegeven. Zij heeft de betekenis, die hij daar nog heeft extra onderstreept, door hem van beide organen het 'hoofd' te noemen.²

'Als in 1851 Thorbeckes Gemeentewet komt, wordt de titel burgemeester voor alle gemeenten aanvaard. Daar hij tevens op de voorzittersstoel van de raad wordt geplaatst, betekent dit, dat hij door de Koning moet worden benoemd. Dat deze daarbij buiten de raad mag gaan, heeft de Grondwet reeds beslist. Zal de burgemeester echter ook buiten de gemeente mogen worden gezocht? Daarover heeft de Grondwet zich niet uitgelaten en zelfs de reglementen met hun grote vrijheid voor de Koning hebben dat niet gewild.'³

'... Zo maakt men het burgemeesterschap tot gans iets anders dan wat het vroeger geweest is. Voor de overgrote meerderheid der gevallen wordt het een ambtelijke carrière. Menigeen hoopt haar in een kleine gemeente te kunnen beginnen om haar in een grote te eindigen. Met het gevolg, dat bij de vervulling van vacatures soms meer op de promotie-aanspraken van de burgemeesters dan op het belang van de gemeente wordt gelet. De raad heeft bij dit alles het toekijken. Naar zijn oordeel wordt niet gevraagd. Het is een toestand die niet meer is van onzen tijd'.

In de literatuur van de laatste tijd kan men goede beschrijvingen aantreffen van de inhoud van het burgemeestersambt vroeger en nu.

Mr. P. J. Molendijk⁴ vermeldt dat in de tijd vóór 1851 slechts ongeveer 80 stedelijke gemeenten een enigszins redelijk bestuur hadden, maar dat het platteland er treurig aan toe was.

'Daar had de bevolking eigenlijk geen deel aan het bestuur, dat werd uitgeoefend door van buiten benoemde burgemeesters en benoemde raden.'

'De juiste mensen waren eenvoudig niet beschikbaar. Er moesten in korte tijd honderden burgemeesters nieuwe stijl komen.

² Oud, P. J., Gemeenterecht 1956, Deel I, p. 440.

³ Oud, P. J., De benoeming van de burgemeester, Elseviers Weekblad, 13 mei 1967.

⁴ Molendijk, P. J., De burgemeester in Nederland, S & D, april 1967.

Waar vandaan? Ze waren in de gemeenten niet te vinden, omdat de nodige kennis en ervaring ontbrak. Noodgedwongen zal men wel in talrijke gevallen zijn toevlucht hebben moeten nemen tot de oude garde. Dat betekende gebruik maken van de uitzonderingsbepaling, die daarmee in het begin al regel werd. Of het werkelijk zo is gegaan, weten wij niet. De kans lijkt ons wel groot.'

'De 19de-eeuwse nachtwaker-burgemeester'.

Nu moeten wij ons van de inhoud van de burgemeestersfunctie in het midden van de vorige eeuw niet te veel voorstellen. Nederland was in die tijd een liberale 'nachtwakerstaat'. De overheid had niet veel te doen en wilde ook niet veel te doen hebben. Dat gold ook voor de gemeentebesturen. Wie de gemeentebegrotingen uit die tijd er op naslaat en de raadsnotulen nog eens leest, kan dat gemakkelijk constateren.

Wie in die tijd met de gemeentelijke overheid in aanraking kwam, was of armlastig, of onderwijzer, of ambtenaar, of iemand die op gespannen voet leefde met de Strafwet. Een begroting van een plattelandsgemeente besloeg niet meer dan enkele blaadjes papier, keurig ingevuld door de vaak enige ambtenaar ter secretarie. De werkzaamheden van gemeentebestuurders hadden niets om het lijf, de raadsvergaderingen waren onderonsjes in een café, waar een kamer voor het gemeentebestuur was ingericht. De burgemeester beperkte zich tot het zetten van een enkele handtekening onder de antwoorden op de missives van het provinciaal bestuur en speelde verder een beetje de burgervader, wat hem gemakkelijk afging als hij enigszins gefortuneerd was.

Natuurlijk was het beeld voor de stedelijke gemeenten anders. Maar Nederland was toen nog een natie van plattelanders en van die 80 steden moet men ook geen overdreven voorstelling hebben. Ze waren aanzienlijk kleiner van omvang dan wij nu soms wel denken. Amsterdam, de grootste, telde 296.000 inwoners, Den Haag 100.000, Rotterdam 132.000, Utrecht 65.000, naar de cijfers uit 1878. Haarlem kwam tot 34.000 inwoners, Groningen tot 40.000, Leeuwarden tot 27.000 en Zwolle tot 21.000. Ze waren allemaal naar tegenwoordige maatstaven, middelgrote stadjes. Ook voor de nachtwakergemeente gold dit al waren de werkzaamheden er wat omvangrijker.

De burgemeester was in die tijd wel een belangrijk man, maar er kan moeilijk volgehouden worden, dat zijn ambt en de wijze waarop het werd vervuld, de burgerij veel belang inboezemde. Eigenlijk zal het wel zo geweest zijn, dat de burgemeester alleen

zich zelf belang inboezemde, en een klein groepje om hem heen.

De burgemeester, niet full-time werkende, kreeg door het ambt een zekere status. Vandaar dat de deftige burgerij, die het van deze dingen moest hebben, er wel wat in zag. In het merendeel der gevallen zal de publieke zaak zelf hem weinig bewogen hebben, de gunstige uitzonderingen daargelaten.

De moderne burgemeester

De maatschappelijke ontwikkeling heeft de gemeenten gemaakt tot wat zij nu zijn: centra van ontelbare activiteiten in een mate, dat er geen gebied in het maatschappelijk leven is op te noemen, of de gemeenten hebben er bemoeienis mee. Naarmate de invloed van het gemeentebestuur groter wordt, worden de contacten met de burgerij veelvuldiger, wordt het overheidsapparaat ingewikkelder en worden de kansen op stoornissen in de communicatie groter. Het verlangen van de burger om meer invloed te hebben op activiteiten die hem dagelijks raken, wordt groter.

Als hij bovendien beter onderlegd is, beter geïnformeerd is en zelfbewuster door het leven gaat, neemt hij eenvoudig een aantal dingen niet meer, die hij vroeger zonder meer liet passeren. Dat alles stelt hoge eisen aan de moderne burgemeester. Hij moet bewogen zijn door een sterk verlangen de publieke zaak te dienen, hij moet een hervormer zijn, die beschikt over bestuurservaring en vakmanschap. Want het burgemeesterschap is een vak geworden. Een vak, dat meer inhoudt dan 'runnen' van de gemeente. Wie als burgemeester alleen manager is, zal zeker mislukken. Wie alleen burgervader is, slaagt evenmin. De inhoud van de functie is onderhevig aan een voortdurende wijziging onder invloed van de ontwikkeling in ons moderne gemeentewezen.⁵

Opvallend is dat de burgemeester van nu hier geschilderd wordt als iemand, die enerzijds burgervader is, anderzijds manager. Wij menen overigens dat de term burgervader licht tot misverstanden aanleiding kan geven voor zover met het zijn van burgervader meer bedoeld wordt dan het vervullen van representatieve taken. Wij zijn van oordeel dat de burgemeester in een moderne democratische samenleving geen vaderlijke figuur hoeft te zijn.

Ook prof. mr. A. Kleijn schetst de geleidelijke veranderingen.

Van een min of meer onaantastbare, zich op een afstand houdende gezagsdrager is de burgemeester een steeds centraler

⁵ Molendijk, P. J., *De burgemeester in Nederland*, S & D, april 1967.

plaats in het maatschappelijk leven gaan innemen. Hij heeft zich, anders gezegd, onder het volk begeven. Hij wordt, te pas en te onpas, overal bijgesleept. Er kan geen winkel geopend worden, geen tentoonstelling worden gehouden, geen congresje plaatsvinden, geen boter-koningin om een ontvangst verlegen zijn, of de burgemeester doet glimlachend wat van hem gevraagd wordt'.

Daarnaast is de burgemeester meer en meer stimulator, animator en coördinator geworden. In het maatschappelijk leven, bij het vormgeven daaraan, heeft de burgemeester in zijn gemeente een leidinggevende taak gekregen. Hij is 'vertegenwoordiger' geworden in maatschappelijke belangen. Hij heeft deze leren verkopen. Zijn functie als onderhandelaar, zakenman-op-niet-commerciële basis wat zijn eigen persoonlijke belangen betreft, makelaar in huisvestingsaangelegenheden en bij de uitvoering van bouwplannen, saneringsprojecten, industrialisatiebevordering, is vaak van niet geringe betekenis geworden.

Hier - men mag het toejuichen of niet, maar het is een onmiskenbaar feit - blijkt het burgemeesterschap in sterke mate te zijn toegegroeid naar het managementschap, zoals dit ook in het bedrijfsleven tot ontwikkeling is gekomen. Inherent daaraan is, dat deze nieuwe vorm van werkzaamheid een kennis van zaken veronderstelt, die ver buiten het zuiver juridische vlak uitgaat. Immers het is typerend voor de manager, dat hij op de hoogte is van zaken van beheer, van organisatie, van leiding, van efficiency, van public relations, van planning, van personeelsbeleid. Dat wil niet zeggen, dat hij op al deze punten een typische specialist zal moeten zijn, maar wel dat hij zich in hun algemeenheid op deze gebieden georiënteerd heeft; dat hij in zoverre met hun wetten en regels bekend is, dat hij, waar dat nodig is, een redelijk omschreven beroep kan doen op werkelijke specialisten; dat hij zelfstandig de weg weet te vinden, die leiden kan naar goede bestuurlijke oplossingen'.⁶

Vorenstaande citaten zijn in alle opzichten veelzeggend. De maatschappelijke ontwikkeling heeft geleid tot een totaal andere inhoud van het burgemeesterschap. De voorzitter-magistraat is manager geworden. Hij heeft ook als bestuursorgaan een taak op het terrein van zelfbestuur. Hij voert bepaalde in het bijzonder aan hem opgedragen taken uit, o.a. ten aanzien van politie en brandweer, en treedt op als handhaver van de wet, bijvoorbeeld

⁶ Kleijn, A., De burgemeester als manager, Bestuurswetenschappen, 18de jaargang, no. 4, juli 1964, pg. 209-211.

door het voordragen ter vernietiging van bepaalde beslissingen. De term manager dient naar onze mening wel nader verklaard te worden. Het besturen van een gemeente is een vak. Een burgemeester moet dat vak beheersen. Maar niet iedere vakman is manager . . . Het gaat er niet, of niet in de eerste plaats om, de bestuursmachine draaiend te houden. De burgemeester is ook en vooral iemand die stimuleert, coördineert en animeert.

Wij zijn van oordeel dat hij dat alleen kan doen als hij bepaalde opvattingen heeft over het bestuursbeleid, dat moet worden gevoerd en de wijze waarop dat moet gebeuren. Dat zijn per definitie politieke opvattingen. Hoewel dat niet per se hoeft te betekenen dat die politieke opvattingen parallel lopen met de Nederlandse partijpolitieke beleidslijnen, zal dat vrijwel altijd wel het geval zijn. Zoals een bedrijf niet (alleen) geleid kan worden met een computer, kan dit ook niet, juist niet, bij een gemeente. Ook een burgemeester moet volgens ons in deze zin politicus zijn. Men zegt dan vaak dat een burgemeester onpartijdig moet zijn en boven de partijen moet staan. Dit is een historisch bepaalde stelling, die in de huidige stormachtige maatschappelijke ontwikkeling geen stand kan houden. Als voorzitter (van de raad en van het college van burgemeester en wethouders) is de burgemeester onpartijdig. Het is echter zeer de vraag of hij werkelijk als voorzitter boven de partijen kan staan als hij de verschillende politieke opvattingen niet kent en doorvoelt.

Maar hiervoor bleek reeds dat de burgemeester vooral manager is. Een manager kan niet neutraal en onpartijdig zijn. Dit geldt al zeer sterk daar waar binnen het college van burgemeester en wethouders geen portefeuillevverdeling bestaat, zodat de burgemeester in feite alle portefeuilles beheert. Sterker nog blijkt dit als er wel een portefeuillevverdeling is en de burgemeester ook portefeuillevhouder, 'wethouder' is.

Het huidige benoemingsbeleid

De vraag hoe iemand burgemeester wordt lijkt erg eenvoudig te beantwoorden. Wanneer er een vacature is kan iedereen solliciteren. De wettelijke eisen waaraan moet worden voldaan, zijn minimaal. De eisen, die in de realiteit aan de kandidaat-burgemeester worden gesteld, zijn, ook gezien de grote omvang van de taak, zeer specifiek. Wanneer men de burgemeestersbenoemingen van de laatste vijf jaar beziet, kan men een indruk krijgen van de benoemingseisen en te weten komen welke beroepen de burgemeester voor zijn benoeming uitoefende. Een volledige achtergrondin-

formatie is moeilijk te verkrijgen. Wanneer er een burgemeester is benoemd, worden in de publikaties van het ministerie van Binnenlandse Zaken slechts beroep, leeftijd, religie en politieke herkomst vermeld.

In het kader van dit rapport zijn de gegevens uit de persberichten van het ministerie van Binnenlandse Zaken nagegaan. Tevens is uitgezocht hoe groot de betreffende gemeenten waren.

In de periode van oktober 1963 tot en met maart 1968 werden in ons land 265 burgemeesters benoemd. Wanneer men het aantal burgemeestersplaatsen op ongeveer 900 schat, is het aantal van 265 toch wel groot genoeg om enige indicatie te krijgen omtrent de maatstaven, die bij het benoemingsbeleid gehanteerd worden.

Beroep

Bijna de helft van het aantal benoemde burgemeesters (47 pct.), is reeds burgemeester geweest, meestal van kleinere gemeenten. Secretarissen, ontvangers en andere ambtenaren ter secretarie halen een goede tweede plaats (27 pct.), gevolgd door wethouders, locoburgemeesters en raadsleden (6 pct.). Van het kabinet van de burgemeester komt 1 pct., leden van Provinciale Staten 1 pct., ambtenaren ter Provinciale Griffie ruim 1 pct., ministers en staatssecretarissen 1 pct. Slechts ongeveer 5 pct. van de burgemeesters is afkomstig uit beroepen, die niet direct op het vlak van het openbaar bestuur liggen, zoals onderwijs, wetenschap, bedrijfsleven, vakorganisaties, e.d.

Voor het goed begrip zij hier opgemerkt dat op burgemeestersposten ook worden aangetroffen staatssecretarissen, ambtenaren op wachtgeld, oud-bestuursambtenaren uit het voormalig Nederlands Indië, etc.

Uit het onderzoekmateriaal is eveneens gebleken dat 31 pct. een academische opleiding heeft gehad, waarvan 20 pct. jurist is en 9 pct. in een andere richting is afgestudeerd. 69 pct. heeft geen academische opleiding of het opleidingsniveau is niet bekend in ons materiaal (zie ook Bijlage I, tabel a).

Herkomst van Nederlandse burgemeesters naar beroep en/of functie, benoemd in de tijdspanne van oktober 1963 tot 1 maart 1968.

TABEL I.

<i>Beroep en/of functie</i>	1963	1964	1965	1966	1967	1968	<i>Totaal</i>	
	<i>abs</i>	<i>abs</i>	<i>abs</i>	<i>abs</i>	<i>abs</i>	<i>abs</i>	<i>abs</i>	<i>pct.</i>
burgemeester	4	24	24	38	27	8	125	47
secre. of ontv.	3	7	9	10	4	1	34	13
ambt. ter secretarie		9	10	8	11		38	14
weth. en/of loco-b.	1	2	4	5	1	2	15	6
raadsleden			1	1		1	3	} 3
ambt. kab.v.d.burg.	1			1	1		3	
admin. der V.N.G.			1	1			2	
leden G.S./P.S.			1	1	1		3	} 4
ambt. prov. Griffie			1	1	2		4	
ambt. kab. C. der K.				1	1		2	
dir. streekraden				1			1	
minister/staatssecre.		1	1		3		5	2
ambt. kab. vice-prem.		1					1	} 6
ambt. griffie Tw. Kamer			1				1	
ambt. op ministerie				1			2	
ambt. buitenl. diens							1	
ambt. der rijkspolitie							1	
produktschappen					2		2	
soc.zorg/maatsch. werk		3			1		4	
leden der Tw. Kamer			1		2	1	4	
landbouworganisaties			1				1	} 3
vakbonden				1			1	
wetenschap			1	1			2	
onderwijs		2	1				3	
E.E.G.			1				1	
zonder/geen opg.		1					1	} 5
partic./bedrijfsleven	1	1	1	1	1		5	
Totaal	10	54	59	72	57	13	265	100

N.B. De percentages zijn alleen berekend over de grotere aantallen en afgerond op hele getallen.

TABEL II.

Politieke partij en gemeentegrootte oktober 1963—maart 1968

	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	SGP	Partij- loos	Totaal abs.	Totaal pct.
100.000	3	4	1	—	—	—	—	8	3,0
20—100	9	9	1	6	5	—	1	31	11,7
10— 20	21	7	3	6	7	—	1	47	17,7
5— 10	25	9	6	8	11	—	8	67	25,3
5000 >	36	20	8	19	13	2	12	110	41,5
Onbekend	1	—	—	—	1	—	—	2	0,8
Totaal (abs)	95	49	19	39	37	2	24	265	100,0
Totaal pct.	35,8	18,5	7,2	14,7	14,0	0,8	9,0		100

Bovenstaand overzicht is vooral van belang om een inzicht te krijgen in de verdeling van de benoemingen met betrekking tot de politieke kleur van de burgemeesters. De verdeling naar gemeentegrootte geeft een indruk van de soort vacatures, waarin burgemeesters benoemd zijn. Een meer gedetailleerd overzicht van de benoeming per kalenderjaar treft men aan in Bijlage I, tabel b t.m. g.

Politieke kleur van gemeente en burgemeester

Ten einde zich een beeld te kunnen vormen van het benoemingsbeleid zal men de politieke kleur van de gemeente ook in de beschouwing moeten betrekken. Zeker indien men wenst te stellen dat grosso modo de lokale politieke verhoudingen overwegend van invloed zouden moeten zijn op de benoeming — in die zón dat de politieke kleur van de burgemeester over het algemeen overeen zal dienen te stemmen met de politieke kleur van de desbetreffende gemeente —, wordt uit tabel III (zie pag. 568-569) duidelijk, dat een dergelijke maatstaf nog lang niet bij de voorziening in de vacatures van de laatste jaren wordt gehanteerd. Op dit verschijnsel zullen we nog nader terugkomen.

Het materiaal is op twee wijzen opgesteld. In tabel III is het cijfermateriaal opgenomen. In het staafdiagram zijn dezelfde gegevens nog eens samenvattend gegroepeerd.

Elk staafdiagram stelt het aantal gemeenten voor waar een bepaalde politieke partij de sterkste raadsfractie heeft. De in de kolommen aangebrachte verdeling geeft weer hoe de politieke signatuur is van de burgemeesters van die gemeenten. Zo blijkt bijv. dat 88 pct. van de KVP-gemeenten een KVP-burgemeester heeft. 12 pct. van de KVP-gemeenten heeft een burgemeester van een andere politieke kleur. Voorts wordt duidelijk dat slechts 60 pct. van de PvdA-gemeenten, waar in deze jaren een vakature was, een PvdA-burgemeester heeft gekregen. De lengte van de kolommen in diagram A geeft het absolute aantal gemeenten aan, zoals dat in ons onderzoek voorkwam.

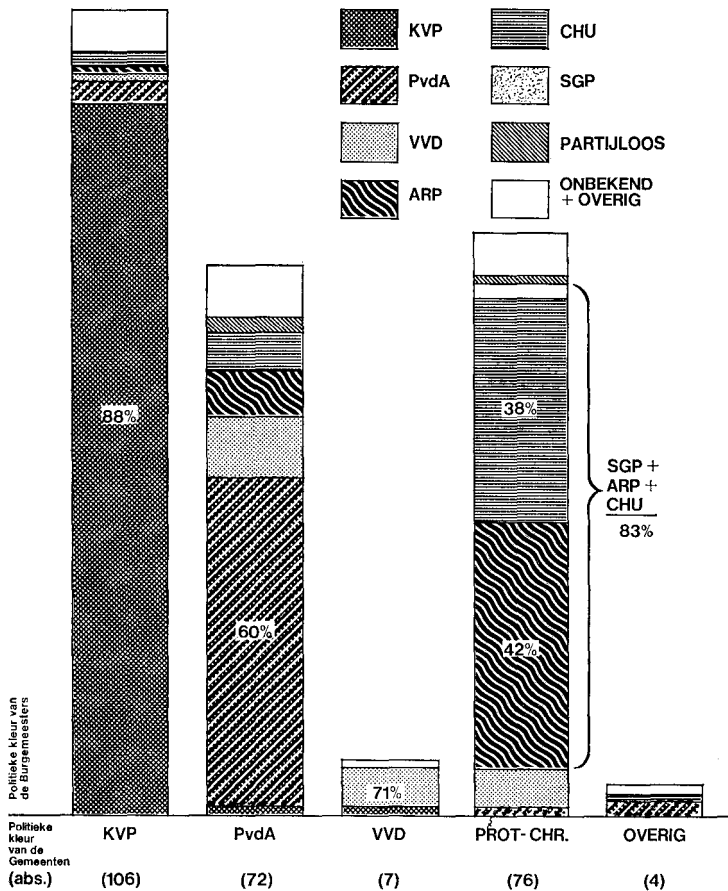
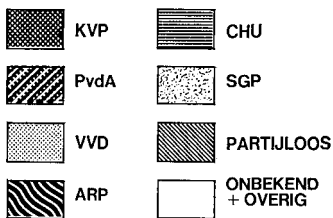
BURGEMEESTERS-BENOEMINGEN IN DE PERIODE 1 OKTOBER 1963 - 1 MAART 1968
POLITIEKE KLEUR VAN DE GEMEENTE TEGEN POLITIEKE KLEUR VAN DE BURGEMEESTER.

Politieke kleur van de Gemeente	KVP			PvdA			VVD			PROT. CHR.			OVERIG	TOTAAL
	Meerderheid in de Gem.Raad	Grootste zetel-aantal in Raad	Totaal	Meerderheid in de Gem.Raad	Grootste zetel-aantal in Raad	Totaal	Meerderheid in de Gem.Raad	Grootste zetel-aantal in Raad	Totaal	Meerderheid in de Gem.Raad	Grootste zetel-aantal in raad	Totaal	Totaal	Totaal
KVP	83	10	93 87,8%	1		1 1,4%		1	1 14,3%					95
PvdA		3	3 2,8%	12	31	43 59,7%					1	1 1,3%	2	49
VVD		1	1 0,9%	1	7	8 11,1%	2	3	5 71,4%	1	4	5 6,6		19
ARP		1	1 0,9%	1	5	6 8,3%				23	9	32 42,1%		39
CHU		2	2 1,9%		5	5 6,9%				15	14	29 38,2%	1	37
SGP										2		2 2,6		2
Partijloos					2	2 2,8%					1	1 1,3%		3
Onbekend en Overig	6		6 5,7	4	3	7 9,8%		1	1 14,3%	4	2	6 7,9%	1	21
TOTAAL	89	17	106 100,0%	19	53	72 100,0%	2	5	7 100,0%	45	31	76 100,0%	4	265

POLITIEKE KLEUR VAN DE BURGEMEESTERS, SCHEMATISCH WEERGEGEVEN:
 NAAR POLITIEKE KLEUR VAN DE GEMEENTEN.

STAAFDIAGRAM A

VERKLARING:

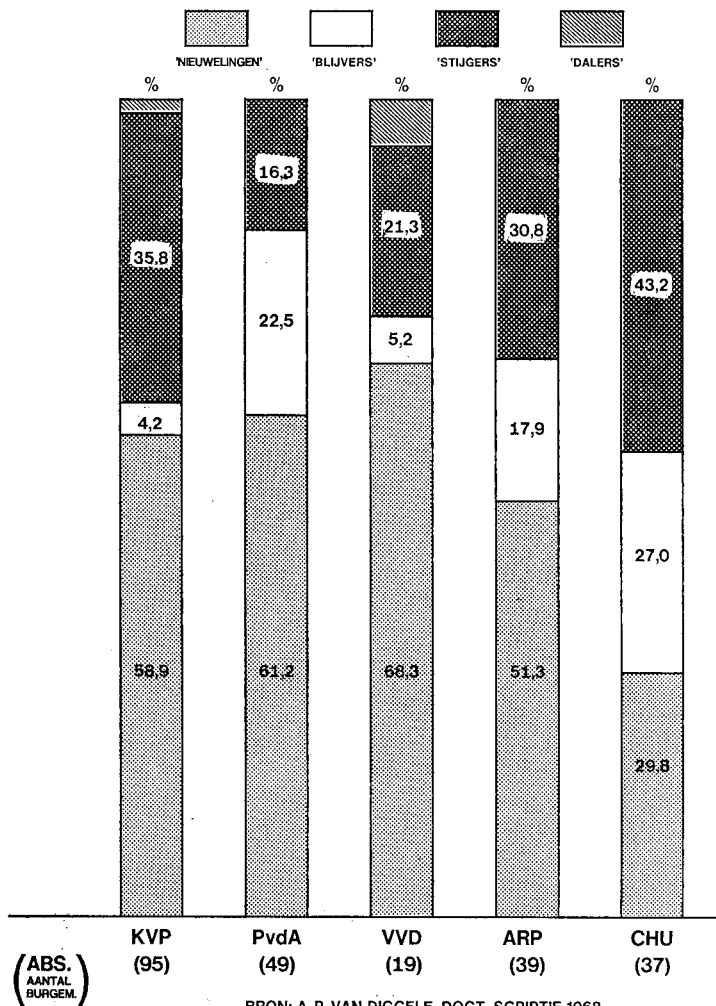

BRON: A. P. VAN DIGGELE, DOCT. SCRIPTIE 1968.

BURGEMEESTERSBENOEMINGEN IN DE PERIODE 1 OKT. '63-1 MAART 1968

**MOBILITEIT NAAR GEMEENTEGROOTTE/POL. PARTIJ
OVERZICHT VAN VIJF PARTIJEN IN PERCENTEN**

STAAFDIAGRAMB

Religie of levensbeschouwing en leeftijd zijn gegevens die in dit bestek niet mogen ontbreken; de volgende tabellen geven de verdeling naar deze kenmerken weer.

TABEL IV.

Religie van de benoemde burgemeesters

Religie	3e kw.				jan./febr.			in pct.
	1963	1964	1965	1966	1967	1968	Totaal	
R.-Kath.	4	16	22	28	27	4	101	38
Ned. Herv.	5	22	21	24	18	7	87	33
Geref.	—	2	7	10	5	5	29	} 12
Ger. Gem.	—	—	—	2	—	—	2	
Rem.	—	1	2	—	2	2	7	} 4
Doopsgez.	—	—	—	2	—	—	2	
Ned. Prot. Bond	—	2	—	—	—	—	2	
Geen of niet vermeld	1	11	7	6	5	5	35	13
Totaal	10	54	59	72	57	13	265	100

TABEL V

Leeftijd van Nederlandse burgemeesters op het tijdstip van hun benoeming in het tijdvak 1 oktober 1963 tot 1 maart 1968

	1963	1964	1965	1966	1967	1968	Totaal	in pct.
30 en jonger	0	0	0	2	1	0	3	1,1
31—35	3	6	10	8	5	0	32	12,1
36—40	3	7	7	14	14	1	46	17,4
41—45	0	13	15	20	9	4	61	23,0
46—50	1	13	10	13	14	5	56	21,1
51—55	2	9	11	11	5	3	41	15,5
56—60	1	2	6	3	8	0	20	7,5
61 en ouder	0	0	0	1	0	0	1	0,4
niet vermeld	0	4	0	0	1	0	5	1,9
Totaal	10	54	59	72	57	13	265	100,0

Mobiliteit

In aansluiting aan hetgeen is opgemerkt over de beroepsmatige herkomst der benoemde burgemeesters (tabel I) geeft het volgende overzicht een indruk van de mobiliteit, m.a.w. de stijgings- en dalingstendenties binnen deze categorie van burgemeesters. Het aan cijfermateriaal, waarop het diagram B is gebaseerd, treft men aan in Bijlage II.

Bij de grafische weergave van de mobiliteit naar gemeenteklasse zijn (CBS-gegevens) onderscheiden:

a) 'nieuwelingen', burgemeesters, benoemd voor de eerste maal.

b) 'blijvers', burgemeesters, benoemd in een andere gemeente dan waarin zij tevoren burgemeester waren, maar binnen dezelfde gemeenteklasse.

c) 'stijgers', burgemeesters, benoemd in een gemeente uit een hogere gemeenteklasse dan waarin hun vorige gemeente in te delen is.

d) 'dalers', burgemeesters, benoemd in een lagere gemeenteklasse dan die waarin hun vorige gemeente viel.

Elk staafdiagram geeft in procenten het aantal burgemeesters aan naar de politieke partij waarvan zij lid zijn. In de grafische voorstelling zijn alleen de vijf grote partijen met elkaar vergeleken. Voor de volledigheid zijn onder elk diagram nog de absolute aantallen vermeld van het aantal betrokken burgemeesters per partij.

In elk staafdiagram is de verdeling naar mobiliteit aangegeven. Zo ziet men, dat bijvoorbeeld de KVP-burgemeesters 58,9 pct. nieuwelingen in hun gelederen tellen, 4,2 pct. blijvers, 35,8 pct. stijgers en 1,1 pct. dalers.

KVP en VVD tellen beide een percentage dalers, waarbij wel in het oog dient gehouden te worden, dat het in deze beide gevallen ging om twee burgemeesters; één VVD'er en één KVP'er.

Vorenstaande cijfers betreffen uitsluitend de benoemingen. Elke eenheid is één benoeming. Het is dus mogelijk, en dit komt ook een paar maal voor, dat in eenzelfde gemeente in een bepaalde tijdsperiode tweemaal een benoeming plaats vindt. Dit gebeurt bij voorbeeld indien de recent benoemde burgemeester overlijdt. Voorbeelden hiervan zijn Leeuwarden en Zaandam. Bij het lezen van de tabellen moet men dus rekening houden met dit soort dubbeltellingen.

De gegevens lopen over de periode 1 oktober 1963 tot 1 maart 1968. In een aantal tabellen is een indeling gemaakt naar de betreffende hele jaren.

Voor de continuïteit zijn ook de gedeeltelijke jaren 1963 en 1968 vermeld. De indeling in jaren is hier een hulpmiddel.

Uit de cijfers betreffende de herkomst van burgemeesters naar beroep en/of functie blijkt dat veel burgemeesters 'carrièreburgemeesters' zijn. Ze beginnen hun loopbaan vaak op een gemeentesecretarie, solliciteren vervolgens naar een burgemeesterspost in een kleine gemeente om van daar uit burgemeester van een grotere gemeente te worden. De zeer grote gemeenten krijgen nogal eens een burgemeester, die vóór zijn benoeming een ander beroep of functie had.

Bij het bezien van de percentages betreffende de politieke herkomst moet men bedenken dat ook de gemeentegrootte een rol speelt. Het aantal gemeenten bij voorbeeld in Brabant en Limburg, die vrijwel alleen rooms-katholieke, KVP stemmende inwoners tellen, is nogal groot. Deze gemeenten zijn naar inwonertal vrij klein. Gezien de politiek-religieuze samenstelling van de bevolking ligt het voor de hand dat deze gemeenten KVP-burgemeesters hebben.

Met de PvdA ligt dat wat anders. De meest kleine gemeenten met uitzondering van de gemeenten in het noorden van ons land, hebben geen grote socialistische fractie in de gemeenteraad. In de grotere en grote steden is de PvdA het sterkst vertegenwoordigd. Het carrière-burgemeesterschap is voor een socialist dan ook moeilijk te beginnen. Eigenlijk is de socialistische burgemeester het spiegelbeeld van zijn KVP-collega. De eerstgenoemde moet vrij 'hoog' beginnen, de laatste vindt in theorie zijn stijgingskansen steeds meer beperkt.

Vorenstaande tabellen en grafieken zijn opgesteld uitgaande van de gedachte, dat de burgemeester van een gemeente tot de politieke partij moet behoren, die in de desbetreffende gemeente de grootste is. Wij achten dan ook argumenten, ontleend aan de stelling dat landelijk gezien de politieke samenstelling van het burgemeesterscorps gelijk moet zijn aan de landelijke politieke krachtsverhoudingen, niet relevant.

Uit de verkregen gegevens zou men kunnen afleiden dat bij een benoeming met het volgende rekening gehouden wordt:

– *Deskundigheid en ervaring op het gebied van gemeentelijk bestuur.* Uit de cijfers blijkt dat van de gedruende het onderzoek-tijdvak benoemde burgemeesters ongeveer 74 pct. reeds voordien burgemeester, secretaris of gemeente-ontvanger was.

– *Politieke richting.* Kleine en middelgrote gemeenten krijgen

dikwijls wel een burgemeester van de politieke partij die in de raad het sterkst is vertegenwoordigd. De burgemeestersposten van sommige middelgrote en de grotere gemeenten zijn inzet van partijpolitiek op landelijk niveau. Men krijgt de indruk dat dan eerder de politieke partijen, partijbesturen en kamerfracties een geschikte kandidaat zoeken en 'aanbevelen' dan de Commissaris der Koningin. Het oordeel van de desbetreffende gemeenteraad speelt dan kennelijk meestal geen rol. Uit de cijfers kan men afleiden dat niet alleen het beleid inzake burgemeestersbenoemingen vrijwel volmaakt ondoorzichtig is, maar ook dat vaak moeilijk te doorgronden partijpolitieke overwegingen een rol spelen.

— *Religieuze overtuiging.* Hervormden en gereformeerden hebben de meeste kansen, zeker wanneer dit is gecombineerd met een lidmaatschap van de ARP of de CHU. Een nadere studie zou moeten uitwijzen of dit inderdaad verband houdt met de in de ARP en CHU kringen levende opvattingen over gezag. Mogelijk kerwijls zou een dergelijke studie ook aantonen dat degenen die in de huidige situatie de burgemeesters benoemen of daaromtrent adviseren, van mening zijn dat leden van deze partijen politiek gezien een middenpositie innemen of beter dan anderen in staat zijn boven de partijen te staan. Wanneer men kijkt naar de cijfers omtrent het kerkgenootschap blijkt dat slechts 13 pct. van de burgemeesters tot geen enkel kerkgenootschap behoort of gerekend wil worden.

— *Leeftijd.* Burgemeesters jonger dan 30 jaar worden vrijwel niet benoemd.

De definitieve aanbeveling voor de benoemingen wordt opgesteld door de Commissaris der Koningin. Voor de allergrootste gemeenten (100.000 inwoners en meer en provinciale hoofdsteden) ligt de eindbeslissing bij de ministerraad. De invloed van de gemeenteraden, de wethouders en via dezen van de kiezers ter plaatse is zeer gering. Hoe een benoeming precies tot stand gekomen is wordt vaak wat angstig geheim gehouden.

Verder kan nog worden opgemerkt dat burgemeesters die niet voor hun taak berekend blijken, tenzij in geval van wanbeheer of fraude, vrijwel nooit worden ontslagen, hoogstens overgeplaatst.

Uit uitspraken van verschillende ministers van Binnenlandse Zaken over burgemeestersbenoemingen, onder meer gedaan bij de behandeling van de begroting voor Binnenlandse Zaken, kan men concluderen dat er kennelijk een aantal vaste criteria gelden. De deskundigheid van de sollicitant speelt een grote rol. Daar-

naast bestaat het criterium dat over het algemeen de burgemeester tot de politieke partij dient te behoren, die in de desbetreffende gemeente het sterkst vertegenwoordigd is.

Landelijk gezien moet de politieke samenstelling van het burgemeesterscorps ongeveer gelijk zijn aan de Nederlandse partijpolitieke krachtsverhoudingen volgens deze criteria. Als aparte maatstaf geldt dan nog dat bij dit alles de grootte van de gemeente in aanmerking genomen wordt. Dat laatste schijnt dan onder meer in te houden dat de grote en middelgrote politieke partijen voor een partijgenoot een burgemeesterspost van een grote of zeer grote gemeente kunnen claimen, ongeacht de samenstelling van de gemeenteraad.

Het is niet makkelijk een oordeel uit te spreken over de algemene criteria, die gelden bij burgemeestersbenoemingen, omdat die maatstaven niet in openbare rechtsregels zijn te vinden. Bovendien lopen de verschillende criteria geenszins parallel. Wij zijn van oordeel dat als men bovenstaande cijfers bestudeert, men welhaast moet concluderen dat óf bovenstaande criteria in onbegrijpelijke grillige combinaties gelden of dat er nog andere maatstaven zijn, die zich aan de waarneming onttrekken.

Het buitenland

In de politieke discussie over het burgemeesterschap in Nederland wordt nogal eens het argument gehanteerd, dat er in West-Europa nog drie landen zijn waar de burgemeester wordt benoemd in plaats van gekozen: Portugal, Spanje en Nederland, waarmee men wil suggereren dat het in ons land met de democratie niet zo best gesteld is. (Zie vergelijking pag. 590-591.)

Hoe is de situatie nu in West-Europa? In de eerste plaats moet men met het vergelijken van het burgemeestersambt in de diverse landen zeer voorzichtig zijn en bij de vergelijking ook het politieke systeem en de verdere inrichting van het openbaar bestuur betrekken. Veel gegevens over het burgemeestersambt in het buitenland worden verstrekt door Korstmann en door Prinsen.⁷ In het kader van dit rapport zal voornamelijk gelet worden op de benoemings- en verkiezingssystemen. Ook op dit punt is een groot voorbehoud op zijn plaats. Ieder land heeft een eigen politieke en bestuurlijke traditie en een eigen mentaliteit. In de ver-

⁷ Korstman, C. N. M., *Vergelijkende analyse van de Westeuropese burgemeestersfunctie*, Bestuurswetenschappen, Jrg. 15, no. 2, mrt. '61, p. 65-88. Prinsen, Cl. A., *De burgemeester*, Alphen a/d Rijn, 1958.

gelijking zijn de landen gegroepeerd naar het aantal personen dat de vergelijkbare ambten bekleedt. Er zijn nl. landen waar men een taaksplitsing kent tussen het representatief-bestuurlijke en het 'managerschap'.

Als men de schaal laat lopen van zuivere benoeming naar zuivere verkiezing dan ziet men het volgende. Bovenaan staan Portugal en Spanje, beide landen met een benoemde burgemeester, waarbij de invloed van de kiezers uiterst beperkt is. De burgemeester wordt door de minister van Binnenlandse Zaken benoemd uit de ingezetenen der gemeente. In Portugal is de ambtstermijn 8 jaar, in Spanje geschiedt de benoeming voor onbepaalde tijd. Het burgemeesterschap is burgerplicht en wordt financieel zeer minime gehonoreerd. De gemeenteraden worden organeel gekozen: een derde door de gezinshoofden, een derde door de zgn. sociale organisaties, en deze samen kiezen de rest uit een door de overheid opgestelde lijst. De invloed van de kiezers is dus zeer ingeperkt.

Hierna volgt Nederland met een systeem van benoeming door de Kroon, waarbij de aanbeveling door de Commissaris der Koningin belangrijk is. De invloed van de kiezers op de benoeming is eveneens nogal beperkt. Indirect zou controle mogelijk zijn, nl. via het parlement, doch in werkelijkheid is daarvan geen sprake. Niettemin gaat het Spanje-argument niet op, aangezien ons land een democratische traditie heeft en het Iberisch Schiereiland niet. Wel is enige zelfkritiek op zijn plaats, omdat ons benoemings-systeem zijn slechte kansen heeft.

België en Luxemburg hebben voor hun gemeentewet dezelfde oorsprong als Nederland. Echter kent men daar de gewoonte, dat de aanbeveling die de gemeenteraad opstelt, vrijwel altijd door de Koning opgevolgd wordt. Een nadeel is dat de burgemeester een geringe vergoeding geniet, zodat hij uit een eigen beroep, dat hij naast zijn ambt uitoefent, aanvullende inkomsten moet halen. Ook is het niet denkbeeldig, dat een burgemeester, die afhankelijk is van de welwillendheid van de raad, een beleid voert, dat meer gericht is op continuering van zijn populariteit dan op het behartigen van de belangen van zijn gemeente.

Frankrijk, Zwitserland, Italië, Denemarken, Zweden en Noorwegen kennen over het algemeen één gekozen burgemeester per gemeente, al zijn er plaatselijke verschillen. Meestal wordt deze functionaris door de raad uit zijn midden gekozen.

In Finland, West-Duitsland, Engeland, Ierland en ook in de Verenigde Staten kent men de 'dubbele' burgemeester. In West-

Duitsland zijn er nogal wat verschillen tussen de deelstaten, wat verkiezing, inhoud van de functies en naamgeving betreft. De 'managerial' zijde van het ambt wordt behartigd door beroepsburgemeesters, die 'city clerk' (Engeland), 'city manager' (V.S.) of 'Stadtdirektor' (Duitsland) heten. De town clerk en de Stadtdirektor worden veelal voor een beperkte zij het vrij lange periode benoemd. De gekozen burgemeester heeft vrijwel geen bestuurlijke taak. Deze valt ten dele toe aan de secretaris, in Frankrijk in sterke mate aan de Prefect, en ten dele aan de wethouders of de voorzitters van de Raadscommissie (Engeland).

De Nederlandse burgemeester heeft in deze vergelijking een bijzondere plaats, omdat zijn taken het talrijkst zijn. Wellicht heeft de gemeentesecretaris hier en daar in ons land iets van een 'city clerk', doch de vergelijking gaat vaak mank.

De invloed van de kiezers is in Portugal en Spanje het kleinst, in Scandinavië en in sommige delen van West-Duitsland (Hessen) het grootst. Men kan niet zonder meer stellen, dat enig ander land een beter systeem heeft om burgemeesters te benoemen of te kiezen, net zo min als men een buitenlands systeem over kan planten in ons land. Bij het beoordelen hiervan dient men ook de opbouw van en de samenhang in de bestuurlijke structuur in de beschouwingen te betrekken. Hoe de diverse systemen in de landen zelf worden beoordeeld is moeilijk na te gaan.

Verkiezen of benoemen

Bij de beantwoording van de vraag of een burgemeester benoemd dan wel gekozen zal worden, wordt uitgegaan van de huidige functie van de burgemeester, de huidige gemeentelijke structuur en de huidige bestuurlijke indeling van Nederland. Uitgangspunt is het streven naar een zo groot mogelijke doorzichtigheid en controleerbaarheid van het gemeentelijk bestuur. Dit houdt allereerst in dat de burgemeester verantwoording af moet leggen over alle punten van zijn beleid.

De huidige situatie op het gebied van de burgemeestersbenoemingen is allerminst bevredigend. De al dan niet vaste maatstaven, die bij burgemeestersbenoemingen gelden, zijn niet in rechtsregels neergelegd. Uit de gegevens betreffende benoemingen in het tijdvak oktober 1963 tot maart 1968 valt niet af te leiden of en in hoeverre die algemene maatstaven toegepast worden. In feite worden de bevolking en de gemeenteraden niet gekend in burgemeestersbenoemingen. Daar waar wel het oordeel en advies van leden van de gemeenteraad werd gevraagd, werd dikwijls dit

advies niet opgevolgd, zonder dat daarvoor ook maar de geringste motivering werd gegeven.

Meestal echter heeft de gemeenteraad, om met mr. P. J. Oud te spreken, bij dit alles het toekijken. 'Naar zijn oordeel wordt niet gevraagd, het is een toestand die niet meer is van onze tijd.'⁸

Hoewel er in theorie meer mogelijkheden zijn om een burgemeester te verkiezen of te benoemen, gaat het in feite om de volgende mogelijkheden:

- rechtstreekse verkiezing door de bevolking;
- benoeming door de gemeenteraad;
- een andere vorm van benoeming, met inspraak van de zijde van de gemeenteraad.

Bij de keuze uit deze mogelijkheden moet rekening gehouden worden met de inhoud van de burgemeestersfunctie. Uit het voorgaande bleek dat er een groot verschil is tussen de burgemeester zoals de wetgever hem destijds zag en de burgemeester anno 1968. Besturen blijkt een vak te zijn. Enerzijds moet een burgemeester beleidsbeslissingen nemen en anderzijds dit beleid ten uitvoer leggen. Daarbij dient hij de gemeenschap, de burgers. De Nederlandse burgemeester heeft een gecompliceerde vaktechnische taak, die speciale vaardigheden eist. Hij is ook en vooral manager en wel politiek manager.

'Uit de omstandigheid dat de Nederlandse burgemeester er zijn kracht in zoekt een bestuursdeskundige te zijn, iemand ook van wie leiding uitgaat, iemand die zo all-round mogelijk op de hoogte tracht te zijn van de vele mogelijkheden en middelen op bestuurlijk terrein en van de uiterst gecompliceerde bestuurlijke verhoudingen, komt duidelijk zijn managerspositie naar voren. Het is met name hier, dat op dit moment het zwaartepunt van het burgemeesterschap ligt. Als stimulator, animator, coördinator, organisator, bestuursexpert en algemeen aanvaard maatschappelijk leider is de burgemeester de deskundige spil van het gemeentebestuur. Hij belooft dit althans te zijn. Het is juist door al deze eigenschappen, dat hij het gemeentebestuur in staat stelt zijn politieke taak, in naam der democratie, tot een zo goed mogelijk einde te brengen.'⁹

Een moeilijkheid is verder dat voor de wet alle gemeenten wel

⁸ Oud, P. J., De benoeming van de burgemeester, Elseviers Weekblad, 13 mei 1967.

⁹ Klein, A., De burgemeester als manager. Bestuurswetenschappen, 18de jrg., nr. 4, juli 1964, pag. 215.

gelijk zijn, maar in de praktijk grote verschillen bestaan tussen de gemeenten. In de literatuur over gemeenten komt men allerlei indelingen tegen, die gebaseerd zijn op het inwonertal. De grenzen, die daarbij gelegd worden, zijn echter nogal verschillend. Een zinvoller onderscheid zou dan een indeling naar bij voorbeeld urbanisatie-grad zijn. Men kan echter in dat verband geen formeel verschil maken tussen de ene en de andere gemeente. Het is uit democratisch oogpunt zeer ongewenst de bevolking en de gemeenteraad van de ene gemeente wel bepaalde rechten te geven en bevolking en raad van een andere gemeente die rechten te onthouden. Het verdient daarom uit dien hoofde aanbeveling bij de keuze uit bovenstaande drie mogelijkheden een oplossing te kiezen, die formeel voor alle gemeenten gelijk is en in de praktijk aangepast kan worden aan de concrete omstandigheden.

Rechtstreekse verkiezing door de bevolking.

Op het eerste gezicht lijkt dit zeker de meest democratische oplossing. In een democratie dient in principe iedereen die politieke macht bekleedt, direkt of indirekt door de bevolking gekozen te worden. Bij nadere bestudering rijst toch een aantal vragen.

Allereerst dringt de vergelijking met het vraagstuk van het al dan niet verkiezen van de minister-president zich op. De bezwaren tegen het stelsel, waarbij de minister-president rechtstreeks en afzonderlijk gekozen wordt, gelden nog sterker ten aanzien van het rechtstreekse verkiezen van een burgemeester.

Er is in Nederland en in andere westerse democratieën een ontwikkeling gaande, waarbij het overwicht van het bestuurscollege op de volksvertegenwoordiging toeneemt (regering-parlement, college van burgemeester en wethouders-gemeenteraad, college van gedeputeerde staten-provinciale staten). De kernvraag in een politieke democratie is echter hoe voor de kiezers maximale mogelijkheden geschapen kunnen worden om, hetzij direct, hetzij indirect invloed te hebben op het beleid. Het gaat hierbij primair om het beleid en niet om degenen die dit beleid uitvoeren. Bij een stelsel waarbij de kiezers gerepresenteerd worden door een rechtstreeks gekozen volksvertegenwoordiging dient het zwaartepunt bij het bepalen van het beleid te liggen bij die volksvertegenwoordiging. Het rechtstreeks verkiezen van een burgemeester zal hetzelfde gevolg hebben. Zijn persoonlijke positie zal krachtig zijn, vooral als hij veel aandacht besteedt aan zijn publiciteit. De ervaring leert bij voorbeeld dat een rechtstreeks gekozen staats-hoofd bij herverkiezing gewoonlijk zijn functie behoudt, ongeacht

de politieke veranderingen, die een staat doormaakt. Het stelsel van het rechtstreeks verkiezen van een burgemeester zal leiden tot een politieke strijd die in feite niet meer is dan een duel tussen een aantal personen, waarbij de inhoud van de programma's op de achtergrond staat. Het is uiterst onwaarschijnlijk dat dit zal leiden tot een confrontatie over de huidige grote maatschappelijke vraagstukken en tot een uitspraak van de kiezers over het te voeren beleid.

Hier komt nog bij dat een van de kenmerken van het gemeentelijk bestel haar monistische structuur is. De gemeenteraad is het hoogste bestuursorgaan van de gemeente. De raad kiest de wethouders uit zijn midden. De politieke samenstelling van het college van burgemeester en wethouders is meestal een afspiegeling van de politieke samenstelling van de raad. Het bestuur door het college van burgemeester en wethouders is een collegiaal bestuur. De raad geeft de hoofdlijnen van het beleid aan en adviseert en controleert het college van burgemeester en wethouders bij het uitvoeren van dat beleid. Een rechtstreekse verkiezing van de burgemeester past geenszins in deze monistische structuur. Het zou een sterke doorbreking van het 'afgespiegelde karakter' van het college van burgemeester en wethouders zijn en een aparte relatie scheppen tussen burgemeester en kiezers. De burgemeester zou aldus een sterke persoonlijke positie krijgen, los van en in zekere zin onafhankelijk van de raad, dit in tegenstelling tot de andere leden van het college van burgemeester en wethouders. Andere argumenten vloeien voort uit de huidige gemeentelijke structuur en de huidige bestuurlijke organisatie.

Rechtstreekse verkiezing van een burgemeester zal bij de huidige bestuurlijke organisatie van Nederland er toe kunnen leiden dat de strikt lokale bestuursaspecten te sterk benadrukt worden. Wij zouden dit in een tijd, waarin onder meer ten gevolge van de schaalvergroting steeds meer bestuur in regionaal verband nodig wordt, zeer betreuen. Hier komt nog bij dat, zoals wij hiervoor reeds concludeerden, de burgemeester thans vooral bestuursexpert en 'politiek manager' moet zijn. Zijn huidige functie is moeilijk vergelijkbaar met andere functies. De burgemeester is bestuursdeskundige, animator, stimulator, coördinator. Als voorzitter van raad en college van burgemeester en wethouders overbrugt hij de tegenstellingen. Hij is ook, zij het in beperkte zin, zelfstandig bestuursorgaan met taken o.a. op het gebied van zelfbestuur. De toenemende betekenis van het burgemeestersambt vereist verdere democratisering.

Dit betekent in ieder geval een volledige verantwoordingsplicht ten opzichte van de raad en een zo groot mogelijke controleerbaarheid van bestuur.

Betekent dit ook dat de burgemeester rechtstreeks gekozen moet worden? Wij menen van niet. De intrede van de gekozen burgemeester in een vaktechnische functie geeft deze ambtsdrager meer een plaats in de sfeer van de representativiteit ten koste van de vaktechnische kant, die het ambt heeft. Veel deeltaken op bestuurstechnisch gebied zullen in handen komen van ambtenaren en zo onttrokken worden aan de openbaarheid en de controleerbaarheid. Wat aan de ene kant op het gebied van democratisering gewonnen zou worden, gaat aan de andere kant in versterkte mate verloren. De situatie in Finland, West-Duitsland, Engeland, Ierland en de Verenigde Staten is in dit opzicht veelzeggend. De invloed van de kiezers werkt averechts.

Bovendien zou een praktisch bezwaar zijn dat op dit moment allereerst de Grondwet gewijzigd zou moeten worden om een rechtstreekse verkiezing van de burgemeester mogelijk te maken. Het is echter zeer de vraag of voor wijziging van artikel 152, laatste lid van de Grondwet de vereiste meerderheid te vinden is.

Op grond van deze argumenten achten wij een rechtstreekse verkiezing van de burgemeester niet wenselijk.

Benoeming door de gemeenteraad

Een moeilijkheid is dat in de praktijk de gemeente, de gemeenteraden en de omstandigheden vaak zo verschillend zijn. Voor sommige gemeenten is een formele benoeming door de gemeenteraad zeer goed denkbaar, voor andere gemeenten kan een dergelijke procedure moeilijkheden doen ontstaan. Factoren als grootte van de gemeente, inwonertal, urbanisatie, samenstelling van de gemeenteraad en het al dan niet solliciteren van gemeenteraadsleden spelen zeker een rol. De inhoud van de burgemeestersfunctie is bovendien in de praktijk verschillend. In kleinere gemeenten zal het accent bij de beleidsvorming meestal duidelijk liggen bij de burgemeester en-of de gemeentesecretaris, in grotere gemeenten zal het accent verschuiven naar het college van burgemeester en wethouders of de individuele leden van het college. Hoewel het duidelijk is dat in Nederland wijzigingen in de politieke constellatie zullen optreden, moeten we er rekening mee houden dat voorlopig de voor wijziging van de Grondwet vereiste meerderheid nog niet zal kunnen worden verkregen.

*Een andere wijze van benoeming met inspraak
van de zijde van de gemeenteraad*

Het voornaamste bezwaar tegen het huidige benoemingsbeleid is dat er van enige reële inspraak van de zijde van de gemeenteraad meestal geen sprake is. Het huidige beleid wordt gekenmerkt door ondoorzichtigheid. Wij achten het zeer goed mogelijk zonder dat grondwetswijziging daarvoor nodig is, een procedure te scheppen, waarbij wel voldaan wordt aan de eisen van inspraak, doorzichtigheid en controleerbaarheid.

De nieuwe procedure zou als volgt kunnen luiden: De minister van Binnenlandse Zaken zendt de binnengekomen sollicitaties aan het College van Gedeputeerde Staten van de desbetreffende provincie. Gedeputeerde Staten bestuderen deze sollicitaties en maken een lijst op, waarop de namen en persoonsgegevens staan van de sollicitanten, die volgens hen in aanmerking zouden kunnen komen. Over deze lijst houden G.S. een vertrouwensvol beraad met de fractievoorzitters en de wethouders van de betreffende gemeente. De fractievoorzitters en de wethouders kunnen in ieder geval hun oordeel uitspreken over bovengenoemde lijst.

Overigens bepalen Gedeputeerde Staten, aan de hand van de concrete omstandigheden, tijdstip en inhoud van het vertrouwensvol beraad. Als modaliteiten kunnen onder andere genoemd worden het ter kennis brengen van de lijst, het geven van gelegenheid met de kandidaten een gesprek te voeren, het discussiëren over de op te stellen voordracht. Gedeputeerde Staten stellen na dit beraad een aanbeveling op en zenden deze met een nota, waarin het resultaat van het vertrouwensvol beraad vermeld wordt, aan de minister van Binnenlandse Zaken. Als Gedeputeerde Staten in hun voordracht afwijken van het advies van de wethouders en de fractievoorzitters, motiveren zij dat tegenover hen. De minister van Binnenlandse Zaken of het kabinet stelt dan de uiteindelijke voordracht op en is daarbij gebonden aan de voordracht van Gedeputeerde Staten, tenzij redenen, verband houdende met de veiligheid van de staat of andere dringende redenen van algemeen belang, zich daartegen verzetten. De minister of de regering dient evenals thans voor zijn beleid verantwoording schuldig te zijn aan de Staten-Generaal. De Staten-Generaal zullen aanzienlijk meer dan nu het geval is de minister moeten vragen verantwoording af te leggen, ook inzake concrete benoemingen. Dan eerst hebben de leden van de Staten-Generaal een taak ten aanzien van burgemeestersbenoemingen.

Iedere beïnvloeding door de Staten-Generaal voor die tijd doet afbreuk aan en schaadt de inspraak van de zijde van de gemeenteraad.

In de Gemeentewet zou vastgelegd moeten worden dat de procedure van benoeming en van de inspraak van de zijde van de gemeenteraad daarbij wordt geregeld bij algemene maatregel van bestuur.

Deze procedure heeft volgens ons vele voordelen. De benoemingsprocedure is dan vastgelegd in voor ieder kenbare rechtsregels. De voordracht wordt niet meer in alle beslotenheid opgesteld door de desbetreffende Commissaris der Koningin, maar door het college van Gedeputeerde Staten.

Twee tegenwerpingen zou men kunnen maken: 'Deze procedure betekent een grote lastenverzwaring voor toch al zeer druk bezette bestuurders' en 'De burgemeesters worden dan afhankelijk van Gedeputeerde Staten.' Wij zijn van mening dat de benoeming van burgemeesters een zo gewichtige zaak is, dat het wel een zekere lastenverzwaring van de leden van het college van Gedeputeerde Staten mag meebrengen.

Het voornaamste is dat de aanbeveling wordt opgesteld door het gehele college. Verder merken wij op dat in deze procedure het accent ligt bij het oordeel van fractievoorzitters en wethouders. Wij vrezen dus niet dat een burgemeester in betekenende mate afhankelijk zou worden van Gedeputeerde Staten.

Het belangrijkste voordeel achten wij dat zonder dat grondwetswijziging nodig is enerzijds een zo groot mogelijke inspraak bij en doorzichtigheid en controleerbaarheid van beleid gerealiseerd kan worden en anderzijds rekening gehouden kan worden met plaatselijke omstandigheden.

BIJLAGE I.

tabel a.

Academische/niet-academische opleiding van Nederlandse burgemeesters benoemd in het tijdvak 1 oktober 1963 tot 1 maart 1968.

	1963	1964	1965	1966	1967	1968	Totaal	Procent
dr. / drs. / ir.	0	4	6	5	9	0	24	9,1
mr.	2	11	18	10	13	3	57	21,5
niet-acad. opl. of niet vermeld	8	39	35	57	35	10	184	69,4
	10	54	59	72	57	13	265	100,0

tabel b.

Politieke partij en gemeentegrootte — 1963

	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	SGP	Totaal
100.000+	—	—	—	—	—	—	—
20—100	—	—	—	—	—	—	—
10— 20	2	1	—	—	—	—	3
5— 10	—	1	—	—	1	—	2
5000 >	2	1	1	1	—	—	5
?	—	—	—	—	—	—	—
Totaal	4	3	1	1	1	—	10

tabel c.

Politieke partij en gemeentegrootte — 1964

	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	SGP	Partijloos	Totaal
100.000+	—	—	—	—	—	—	—	—
20—100	2	1	—	2	1	—	—	6
10— 20	4	2	2	—	1	—	2	11
5— 10	2	4	2	1	1	—	6	16
5000 >	6	3	4	2	3	—	1	19
?	1	—	—	—	1	—	—	2
Totaal	15	10	8	5	7	—	9	54

tabel d

Politieke partij en gemeentegrootte — 1965

	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	SGP	Partijloos	Totaal
100.000+	—	3	1	—	—	—	—	4
20—100	5	2	—	1	2	—	—	10
10— 20	6	2	—	2	3	—	—	13
5— 10	3	2	1	2	3	—	1	12
5000 >	6	3	1	4	2	—	4	20
?	—	—	—	—	—	—	—	—
Totaal	20	12	3	9	10	—	5	59

tabel e.

Politieke partij en gemeentegrootte — 1966

	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	SGP	Partijloos	Totaal
100.000+	—	—	—	—	—	—	—	—
20—100	1	3	—	2	1	—	—	7
10—20	4	—	1	3	1	—	—	9
5—10	9	1	1	2	4	—	1	18
5000 >	12	7	1	8	3	2	5	38
?	—	—	—	—	—	—	—	—
Totaal	26	11	3	15	9	2	6	72

tabel f.

Politieke partij en gemeentegrootte — 1967

	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	SGP	Partijloos	Totaal
100.000+	3	1	—	—	—	—	—	4
20—100	1	2	1	1	1	—	1	7
10—20	4	1	—	—	1	—	1	7
5—10	9	1	2	3	1	—	—	16
5000 >	9	4	1	3	4	—	2	23
?	—	—	—	—	—	—	—	—
Totaal	26	9	4	7	7	—	4	57

tabel g.

Politieke partij en gemeentegrootte — 1968

	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	SGP	Partijloos	Totaal
100.000+	—	—	—	—	—	—	—	—
20—100	—	1	—	—	—	—	—	1
10—20	1	1	—	1	1	—	—	4
5—10	2	—	—	—	1	—	—	5
5000 >	1	2	—	1	1	—	—	5
?	—	—	—	—	—	—	—	—
Totaal	4	4	—	2	3	—	—	15

BURGEMEESTERS-BENOEMINGEN IN DE PERIODE 1 OKTOBER 1963-1 MAART 1968
 MOBILITEIT NAAR GEMEENTEGROOTTE, VERDEELD PER POLITIEKE PARTIJ, WAARVAN
 DE BURGEMEESTERS LID ZIJN

MOBILITEITSGROEP	POL. PARTIJ	POLITIEKE PARTIJEN							TOTAAL
		KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	SGP ¹⁾	OVERIG (of NIET- overzend)	
'NIEUWELINGEN'									
NAAR < 5.000	INW.	33	11	7	15	8	2	7	83
NAAR 5.000-10.000 INW.		16	666	4	4	3	-	4	37
NAAR 10.000-20.000 INW.		2	2	-	-	-	-	1	5
NAAR 20.000-100.000 INW.		3	7	2	1	-	-	-	13
NAAR 100.000 EN MEER INW.		2	4	-	-	-	-	-	6
TOTAAL (ABS.)		56	30	13	20	11	2	12	144
TOTAAL (%)		58,9%	61,2%	68,3%	51,3%	29,8%	-	48,0%	54,4%
'BLIJVERS'									
BINNEN < 5.000 INW.		3	9	1	4	6	-	3	26
BINNEN 5.000-10.000 INW.		-	1	-	11	2	-	-	4
BINNEN 10.000-20.000 INW.		1	-	-	-	-	-	1	2
BINNEN 20.000-100.000 INW.		-	1	-	2	2	-	-	55
BINNEN 100.000 EN MEER INW.		-	-	-	-	-	-	-	-
TOTAAL (ABS.)		4	11	1	7	10	-	4	37
TOTAAL (%)		4,2%	22,5%	5,2%	17,9%	27,0%	-	16,0%	13,9%
'STUJERS'									
5.000 + 5.000-10.000 INW.		9	2	2	3	6	-	6	28
5.000 + 10.000-20.000 INW.		11	3	1	3	4	-	1	23
5.000 + 20.000-100.000 INW.		-	-	-	-	1	-	1	1
5.000 + 100.000 EN MEER INW.		-	-	-	-	-	-	-	-
5.000-10.000-10.000-20.000 INW.		7	2	-	3	2	-	-	14
5.000-10.000 + 20.000-100.000 INW.		3	1	-	1	3	-	1	9
5.000-10.000 + 100.000 EN MEER INW.		-	-	-	-	-	-	-	-
10.000-20.000 + 20.000-100.000 INW.		3	-	-	2	-	-	-	5
10.000-20.000 + 100.000 EN MEER INW.		1	-	-	-	-	-	-	1
20.000-100.000 + EN MEER INW.		-	-	1	-	-	-	-	1
TOTAAL (ABS.)		34	8	4	12	16	-	9	82
TOTAAL (%)		35,8%	16,3%	21,3%	30,8%	43,2%	-	36,0%	30,9%
'DALERS'									
100.000 EN MEER + 20.000-100.000 INW.		-	-	-	-	-	-	-	-
100.000 EN MEER + 10.000-20.000 INW.		-	-	-	-	-	-	-	-
100.000 EN MEER + 5.000-10.000 INW.		-	-	-	-	-	-	-	-
100.000 EN MEER + < 5.000 INW.		-	-	-	-	-	-	-	-
20.000-100.000-10.000-20.000 INW.		-	-	1	-	-	-	-	1
20.000-100.000 + 5.000-10.000 INW.		-	-	-	-	-	-	-	-
20.000-100.000 + < 5.000 INW.		-	-	-	-	-	-	-	-
10.000-20.000 + 5.000-10.000 INW.		-	-	-	-	-	-	-	-
10.000-20.000 + < 5.000 INW.		-	-	-	-	-	-	-	-
5.000-10.000 + < 5.000 INW.		1	-	-	-	-	-	-	1
TOTAAL (ABS.)		1	-	1	-	-	-	-	2
TOTAAL (%)		1,1%	-	5,2%	-	0-	-	-	0,8%
TOTAAL (ABS.)		95	49	19	39	37	2	25	265
TOTAAL (%)		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

'STUJINGSBEREIK:

- ← EEN NIVEAU
- ← TWEE NIVEAUS
- ← DRIE NIVEAUS
- ← EEN NIVEAU
- ← TWEE NIVEAUS
- ← EEN NIVEAU
- ← TWEE NIVEAUS
- ← EEN NIVEAU

¹⁾ SGP NIET GEPERCENTEERD WEGENS ZEER GERINGE AANTAL.

BRON: A. P. VAN DIGGELE, DOCT. SCRIPTIE 1968.

BIJLAGE III

Literatuur

Bosschaert, A.A. De burgemeester in België en Nederland. Amsterdam 1957 (dissertatie).

Brasz, H. A. Veranderingen in het Nederlandse communalisme. Arnhem, 1968.

Burgemeester, De; een politiek figuur van betekenis geworden. Gemeentebeleid, jrg. 36, no 11, nov. 1962, p.p 145-146.

Burgemeestersambt, Het; Gemeentebeleid, jrg. 38, no. 10, okt. 1964, p.p. 110-112.

Bijl, P. De burgemeester (verkiezing en benoeming) Wbl. v.d. Ned. Bond van Gem. Ambg. Jrg. 63 1966, pg. 302.

Ceulemans, J Van 'burgemeester-politicus' naar 'burgemeester-ambtenaar' in België? Tijdschr. voor Overheidsadm. jrg. 22, no. 1042, 7 juli 1966, pp. 201-205.

Commentaar, Tweede; op het artikel van D. Houwaart 'Neutrale burgemeesters bestaan niet.' Gemeentebeleid, jrg. 36, no. 12, dec. 1962, pp. 158-159.

Dijkstra, J. Benoemingen burgemeesters. Tijdschr. voor Overheidsadm. jrg. 22, no. 1036, 14 april 1966, pp. 113-115.

Elsen, G.L. Benoemde of gekozen burgemeester? Gemeenteraad, jrg. 30, no. 2 febr. 1967, pp. 17-19.

Elsen, G.L. De vergadering der gemeenteraad, Arnhem, 1961.

Elsen G.L. Verantwoordingsplicht en de burgemeester. Gemeenteraad, jrg. 29, no. 5, mei 1966, pp. 65-67.

Gemeentewet

Gemeentewet, De; herzien. Voorlopig ontwerp, deel I. Den Haag, 1967.

Grondwet

Grondwet, Proeve van een nieuwe;

Gruys, C Kamerlid-burgemeester. Weekbl. v.d. Ned. Bond van Gem. Ambt, jrg. 62, nr. 3098, 11 juni 1965, p. 239.

Houwaart, D. De burgemeester, een politieke figuur van betekenis geworden. Gemeentebeleid, jrg. 36, no. 10, okt. 1962 pp. 125-126.

Houwaart, D. Neutrale burgemeesters bestaan niet; ze behoren zelfs niet te bestaan. Gemeentebeleid, jrg. 36, no. 12, dec. 1962, pp. 157-158.

Kleyn A. De toekomst van het burgemeesterschap. De Neder-

- landse Gemeente, jrg. 19, no. 41, 15 okt. 1965, pp. 542-546.
- Lanting, A.* Burgemeestersbenoemingen 1958-1962. Tijdschrift voor Overheidsadm., jrg. 20, no. 938, 20 febr. 1964.
- Ranitz, C. J. A. de* Rechtstreeks gekozen burgemeester te veel afhankelijk. Gemeentebeleid, jrg. 40, no. 11, nov. 1966, p. 125.
- Rehorst, G.D.* De rechtspositie van de burgemeesters. De Nederlandse Gemeente, jrg. 19, no. 41, 15 okt. 1965, pp. 531-534.
- Molendijk, P. J.* Benoeming of verkiezing van de burgemeester. De Gemeente, juli 1967.
- Noteboom,* Positie en taak van de burgemeester. De Nederlandse Gemeente, 2 jan. 1959.
- Rapport Rechtspositie Burgemeesters,* Uitg. van Ned. Bond van Gem. Ambt. juli 1967.
- Kortmann, C. N. M.* Vergelijkende analyse van de westeuropese burgemeestersfunctie. Bestuurswetenschappen, jrg. 15 no. 2, maart 1961 pp. 65-83.
- Prinsen, Cl. A.* De burgemeester, Alphen a.d. Rijn, 1958.
- Schakel, M. W.* De burgemeester in de kleine gemeente, de man in de binnenbocht Arnhem 1963
- Simons, D.* De positie van de burgemeester ten opzichte van hoger gezag. Bestuurswetenschappen, jrg. 17, no. 2, mrt. 1963, pp. 68-77.
- Splunder, L. A. van,* De ontwikkeling van het burgemeestersambt, Tijdschr. voor Overheidsadm., jrg. 23, no. 1058, 16 febr. 1967, pp. 51-52.
- Splunder, L. A. van,* Gekozen of benoemd? Magistratuur, jrg. 33, no. 4, maart 1967, pp. 18-20.
- Splunder, L. A. van,* Recht-lijnig? Weekbl. v. d. Ned. Bond van Gem. Ambt., jrg. 62, no. 3100, 25 juni 1965, p. 259.
- Splunder, L A van,* Het samenspel van gemeentelijke bestuursorganen. Magistratuur, jrg. 32, no. 7, juli-aug. 1966, pp. 68-69.
- Ten Cate, L.* Burgemeester: kiezen of delen. De Gemeente, juli 1967.
- Thoenes, P.* The elite in the welfare state, Leiden, 1962 (London 1966)
- Walsum, G.E.* De plaatselijke democratie in de mist. Oost-West jrg. 5, no. 2, febr. 1966 pp. 51-53, 58.
- Walsum, G.E.* De gekozen burgemeester, Ned. Juristenblad nrs. 6 en 13 mei 1967.
- Widt, J. de* Tien jaar Nederlands Genootschap van burgemeesters. De Nederlandse Gemeente, jrg. 19, no. 41, 15 oktober 1965.

Vis, J. J. De burgemeester: kiezen of benoemen? Liberaal Reveil, 4 mei 1967.

De Nederlandse kiezers in 1967. Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête. Sociaal-wetenschappelijk instituut van de Vrije Universiteit, Afd. Politicologie, Amsterdam-Brussel 1967.

Jaarboekje van de Nederlandse Bond van Gemeente-Ambtenaren.

Centraal Bureau voor de Statistiek, Statistisch Zakboek 1967.

Samkalden, I. Rede t.g.v. zijn installatie als burgemeester van Amsterdam.

Kleyn, A. De burgemeester als manager. Bestuurswetenschappen, 18e jrg. nr. 4, juli 1964 pp. 203-215.

Molendijk, P. J. De burgemeester in Nederland, S & D, april 1967. 1967.

Oud P.J. De benoeming van de burgemeester, Elsevier's Weekblad, 13 mei 1967.

Oud, P. J., Gemeenterecht, 3 dln. 1956.

Socialistisch Bestek 1967 (uitg. PvdA).

Groep	Land	Benoemd Gekozen	Uit / door
zuivere benoeming	Portugal	benoemd	uit ingezetenen/raadsl. door regering
	Spanje	benoemd	uit ingezetenen, door reger. Min. v. Bi.Z. of gouv. der provincie
benoeming	Nederland	benoemd	veelal van elders door de Kroon
onzuivere benoeming	België Luxemburg	benoemd op bindende voordr. raad	als regel uit raad door Koning/Groothert.
$\frac{1}{1}$ gekozen	Frankrijk Zwitserland Italië Denemarken	gekozen	uit raad door raad uit burgers door burgers uit raad door raad uit raad door raad
	Zweden Noorwegen		uit raad door raad uit raad door raad
$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ gekozen	Finland Duitsland ¹⁾ Engeland Ierland Ver. Staten	gekozen	uit raad door raad
	1)		Duitsland: gekozen beroeps- burgemeester

Taak/functie	Ambtstermijn	Honorering	
	8 jaar onbepaalde tijd	bezold./verg. onbez./ schadeloostelling burgerplicht!	corporatief gekozen raden
ruimste combinatie	6 jaar	jaarwedde	
	6 jaar	representatiekosten + eigen bron van inkomsten	
	6 jaar 4 jaar 4 jaar verschilt naar grootte der gem. 4 jaar 1 of 4 jaar	verg. repr. k. wedde/schadev. repr. verg. salaris in grote steden salaris repr. verg.	plaatselijke verschillen
taak meestal gesplitst in repres. zijde en manage- rial zijde	1 jaar verschillend	varieert	burgemeester met gemeentedir. Stadtdir. cityclerk citymanager e.d.
idem	verschillend	varieert	

Personalia

dr. G. M. J. Veldkamp – (lid KVP) was van 1961 tot 1967 Minister van Sociale Zaken.

drs. B. Goudzwaard – Sinds 1967 lid van de Tweede Kamerfractie van de ARP.

drs. E. Nypels – Sinds 1967 lid van de Tweede Kamerfractie van D'66.

mr. G. H. Slotemaker de Bruïne – Was lid van de Tweede Kamerfractie van de PSP.

mr. J. G. Rietkerk – Sinds 1967 lid van de Tweede Kamerfractie van de VVD.

dr. F. L. G. Slooff – Lid van partijraad van de KVP.

ir. H. Vos – Lid van de Raad van State.

dr. D. Dolman – Lid Partijbestuur PvdA.